

**TÜRKMENISTANYŇ
MALIÝE WE YKDYSADYÝET MINISTRLOGI**

**«GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDA DURMUŞ
– YKDYSADY ÖZGERTMELER» ATLY
YLMY - AMALY MASLAHATYŇ
TEZISLER ÝYGÝNDYSY**

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2021

UOK 33 + 323 (575.4) + 001

G 19

**G 19 «Garaşsyzlyk ýyllarynda durmuş – ykdysady özgertmeler»
atly ylmy-amaly maslahatyň tezisler ýygyny. – A.: Türkmen
döwlet neşirýat gullugy, 2021.**

TDKP 191, 2021

KBK 65 + 72 + 66.3 (2 Tü)

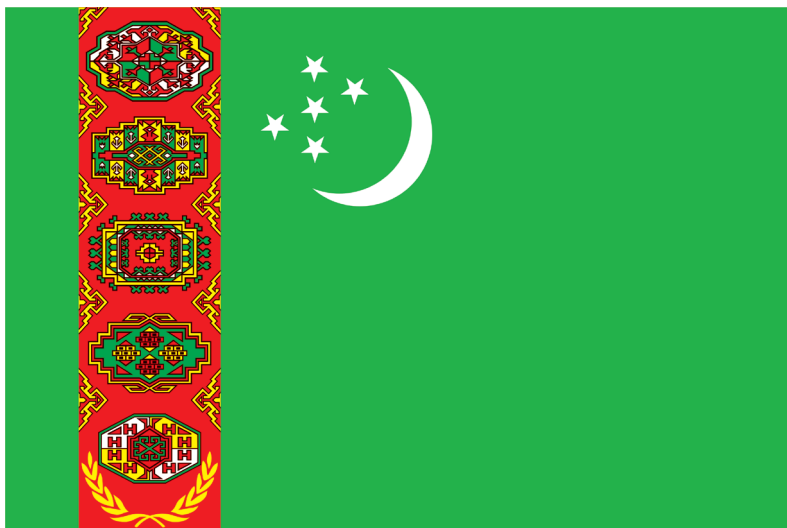
© Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrligi, 2021.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

M. Serdarow,

Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministri

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADY ÖSÜŞI

Biziň Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan ýurdumyz ykdysadyýeti yzygiderli ýokary depginler bilen ösýän we dünýä ykdysady giňişligine üstünlikli goşulýan, dünýäniň iň durnukly ösýän ýurtlarynyň biridir.

Ýurduň durmuş-ykdysady ösüşi Türkmenistanyň Çuňňur Hormatlanýan Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda amala aşyrylyp, senagaty we durmuş ulgamanyň pudaklary ýokary derejeli bolan kuwwatly, gül-läp ösýän döwleti döretmäge gönükdirilendir.

Döwlet maksatnamalarynda we durmuş-ykdysady özgertmeleriň strategiýalarynda bellenen hem-de biziň alyp barýan syýasatymyzyň özeni bolan «Döwlet adam üçindir!» diýen şygardan ugur alyp, ähli pudaklarda we iş ugurlarynda giň gerimli özgertmeleri amala aşyrmagyň, ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmagyň we onuň düzümini kämilleşdirmegiň hasabyna raýatlarymyzyň durmuş derejesi we maddy hal-ýagdaý ýyl-ýyldan ösýär.

2021-nji ýyl - Türkmenistanyň taryhynda örän möhüm ýyl, döwletimiziň Garaşsyzlygynyň 30 ýyllygydyr.

Garaşsyz ösüşiň 30 ýyllyk taryhynda ýurtda durmuş - ykdysady ulgamynyň ähli ugurlarynda giň gerimli özgertmeler amala aşyryldy, olaryň esasy ugurlary – ykdysadyýetiň çig mala gönükdirilmegini ýeňip geçmek, bazar özgertmelerini ösdürmek, tebigy baýlyklardan netijeli peýdalanmak, adamyň durmuşy, saglygy, howpsuzlygy, onuň ahlak we beden taýdan doly ösmegi üçin amatly şertleri döretmekdir. Ykdysady özgertmeleriň strategiýasynyň esasy ilatyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek bolup durýar.

Senagat we innowasiýa ösüş modeline gönükdirilen strategiki ugrunyň yzygiderli durmuşa geçirilmegi döwletimiziň hakyky ykdysady garaşsyzlygyny üpjün etdi. Bu bolsa, şu ýylyň başynda dünýäniň ähli ýurtlaryna diýen ýaly täsiri-ni ýetiren koronawirus pandemiýasynyň ýaýramagy bilen emele gelen ykdysady çökgünligiň, şeýle hem energiýa görerijileriň bahalarynyň birden we çalt pese-len şertlerinde ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň köp pudaklarynyň deňagramly yk-dysady ösüşini we bäsdeşlige ukyplylygyny saklamaga mümkinçilik berdi.

Infrastruktura üýtgemelerini goldamak bilen Durnukly Ösüş Maksatlaryna ýetmeklige ugur alynmagy we «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça Maksatnamasynda» kesgitlenen maksatlaryň we wezipeleriň durmuşa geçirilmegi, önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak, maýa goýumlaryny oňlanşykly peýdalanmak, şol sanda ykdysadyýetiň döwlete degişli däl pudaklaryna goldaw bermek üçin möhüm itergi boldy. Ykdysadyýetiň netijeli ösüşini innowasiýa tehnologiýalarynyň önümçilige ornaşdyrylmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Ylym, tehnika we tehnologiýalar önümleriniň hilini we bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, zähmet öndürilijiligini, önümçiligiň umumy netijeliligini we iş şertlerini gowulandyrmaga ýardam edýär. Sanly tehnologiýalara bolan ugur we olaryň önümçilik işine ornaşdyrylmagy orta we uzak möhletli gejekde durnukly ykdysady ösüşini üpjün eder.

«Dünýä ykdysadyýetinde emele gelen çylşyrymly ýagdaýlaryň ýurduň ykdysadyýetine ýetirýän täsirlerini peseltmek hem-de milli ykdysadyýeti durnukly ösdürmek boýunça 2020–2021-nji ýyllar üçin Milli Maksatnamasynyň» we «Türkmenistanda ýiti ýokanç keseliň pandemiýasyna garşy dessin durmuş-ykdysady çäreleriň Meýilnamasynyň» kabul edilmegi we olaryň tapgyrlaýyn durmuşa geçirilmegi Döwlet derejesinde koronawirus pandemiýasyna garşy durmakda, Türkmenistanyň raýatlarynyň saglygyny goramakda we ykdysadyýetiň käbir pudaklaryna goldaw bermek ugrunda möhüm ädimler bolup durýar.

Garaşsyz ösüş ýyllarynda biziň ýurdumyz agrar döwletden senagat taýdan ösen ýurda öwrüldi. Has takygy, başlangyç tapgyrda ýurdumyzyň jemi içerki önümünde oba hojalygynyň paýy 40% -den hem köp, senagatyň paýy bolsa 17%, olaryňam 80%-den gowragy gazyp alýan pudaklara degişli bolan bolsa, şu günki gün JIÖ-de senagatyň paýy 30% -e, oba hojalygynyň paýy bolsa 11-12% ýetýär. Şonuň bilen birlikde, oba hojalyk önümçiliginiň gurluşy düýpli özgerdi. Pudakda - pagta ösdürip ýetişdirmegiň ähmiýetini saklamak bilen, oba hojalygynda galla senagaty täzeden döredildi, maldarçylygy ösdürmek üçin binýat döredildi. Bu ýurduň azyk howpsuzlygyny üpjün etdi. Ilat esasan öz öndüren iýmit önümlerimizi sarp edýär.

Ýurtda elektrik energiýasy, nebit we gaz senagaty, maşyn gurluşygy, metallurgiýa, himiýa senagaty, gurluşyk, elektronika senagaty, ýeňil we azyk senagaty, derman senagaty ýaly möhüm pudaklardan ybarat bolan köp ugurly ykdysadyýet emele geldi.

Düzümünde gaz çykarýan we gazy gaýtadan işleýän pudaklary bolup, üstünlikli hereket edýän gaz senagaty biziň üçin möhüm ulgam bolmagynda galýar.

Bu ýerde Türkmenistan-Owganystan-Päkistan-Hindistan (TAPH) transmilli gaz geçirijisiniň gurluşygy, şol bir ugurda optiki-süýüm aragatnaşyk ulgamynyň gurluşygy we Türkmenistan-Owganystan-Päkistan (TOP) elektrik geçiriji ulgamyň gurluşygy ileri tutulýan taslamalardyr. Bu sebitleýin taslamalaryň uly geljegi bolup, hakykatda energiýa akymalary üçin täze strategiki ugry açylýar we Hindi we Pakistan ýaly iri, depginli ösýän ykdysadyýetleri ýangyç bilen üpjün etmäge we geljekde Aziýa-Ýuwaş okean sebitindäki, Ýakyn we Orta gündogardaky beýleki ösýän bazarlara çykmaga mümkinçilik döreder.

Ýurduň içinde gazy gaýtadan işleýän pudakda esasy üns berilýän ugur tebigy gazy has çuňňur we giňişleýin gaýtadan işlemeklikdir.

Nebiti gaýtadan işleýän senagatda önümçilige gönükdirilen innowasion taslamalary we ulag infrastruktura desgalaryny durmuşa geçirmek dowam etdirilýär. Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda mazudy wakumlaýyn gaýtadan işlemek, ýeňil olefinleri alkilleşdirmek we izomerizasiýa etmek we benzinleri, polipropilenleri garyşdyrmak enjamlarynyň işe girizilmegi önümiň täze innowasion, bäsdeşlige ukyply görnüşini öndürmäge mümkinçilik berýär. Pudagy ösdürmegiň geljegi uly ugurlaryndan biri hem, senagatda, gurluşykda, ulagda, oba hojalygynda, şeýle hem durmuşa ulanylýan ýüzlerçe görnüşli önümleri öndürmekde esasy düzüm bölegi bolan polimer öndürmek üçin iri pudaklary döretmekdir.

Geljegi uly we çalt depginler bilen ösýän pudaklaryň biri hem himiýa senagaty bolup, onuň kärhanalary mineral dökünleri, tehniki ýod, sulfat we beýleki himiki önümleri öndürýär. Ýurduň tebigy baýlyklary mineral dökünleriň ähli görnüşini öndürmäge mümkinçilik berýär.

Ýurduň ykdysadyýeti deňagramly we bäsdeşlige ukyplydyr. 2020-nji ýylyň jemi boýunça ykdysady ösüşiň depgini 5,9% boldy. 2021-nji ýylyň 1-nji ýarymynyň jemi boýunça ykdysady ösüşiň depgini 6,2% -e çenli ýokarlandy.

Ýurtda maliýe ulgamynyň durnuklylygy saklanylýar we maliýe goşulyşmagyny ýokarlandyrmak we maliýe hyzmatlaryna çekmekligi giňeltmek boýunça çäreleri görülyär.

Ykdysadyýetiň döwlete degişli bolmadyk böleginiň işini höweslendirmeklige möhüm ahmiýet berilýär, onuň paýy ýylsaýyn artýar. 2020-nji ýylyň netijesi boýunça ol jemi içerki önüminiň 70%-ni (ýangyç we energiýa toplumu göz önüne tutmazdan) düzdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ykdysadyýeti diwersifikasiýa etmek we ähli infrastrukturany gowulandyrmak üçin ýurda uly möçberde maýa goýumlar çekildi. Ykdysadyýetiň önümçilik mümkinçiliklerini giňeltmäge gönükdirilen maýa goýum syýasaty önümçilik serişdeleriniň netijeliliginiň ösüşine, umumy islegiň we

jemi içerki önümiň durnukly ösmegine itergi berýän artdyryjy täsiriň ýüze çykmagyny üpjün etdi.

Maýa goýumlar ykdysadyýeti diwersifikasiýa etmek üçin esasy gural hökmünde hem çykyş edýärler. Her ýyl, ykdysadyýete gönükdirilýän maýa goýumlarynyň jemi içerki önümdäki paýy 25-30% -e barabar bolýar. Munda daşary ýurt maýa goýumlarynyň paýy jemi möçberiniň 15% -e çenlisini düzýär.

Soňky otuz ýylda ýurduň ykdysadyýetine goýulýan esasy maýa goýumlarynyň möçberi ýüzlerçe esse artdy we 200 milliard amerikan dollaryndan gowrak boldy.

Maýa goýumlarynyň möçberiniň 66-68%-den gowragy önümçilik ulgamy-na gönükdirilýär. Bu, ykdysadyýetiň gurluşyny ep-esli üýtgetmäge we önümçilik pudagyny düýpgöter döwrebaplaşdyrmaga, senagatyň gaýtadan işleýän pudagynyň önümleriniň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, importyň ornuny tutýan we eksporta gönükdirilýän pudaklaryň ösüşini çaltlandyrmaga we pudaklara innowasiýa we maglumat tehnologiýalaryny ornaşdyrmaga mümkinçilik berdi. Şonyň bilen birlikde, iň ygtybarly we çalt yzyna gaýtarylýan maýa goýumyň görnüşi hökmünde «adam» maýasyna goýulýan maýa goýumlaryna aýratyn ähmiýet berilýär. Adamlara (bilim, saglygy goraýyş, ylym we ş.m.) goýulýan maýa goýumlary ýurduň ykdysadyýetiniň innowasiýa binýadyny berkitdi.

Şeýle hem, Türkmenistanyň dünýäniň dürli ýurtlary bilen hyzmatdaşlygy ösdürip, täze daşary ýurt bazarlaryna işjeň girýändigini bellemelidiris. Muňa döwrebap ulag we logistika infrastrukturasynyň döredilmegi, ýurduň Gündogar-Günbatar we Demirgazyk-Günorta ýollalary boýunça ulag aragatnaşyk merkezleriniň birine öwrülmeği ýardam etdi.

Ykdysadyýetiň ileri tutulýan ulgamlarynyň biri, dünýä ykdysadyýetiniň esasy bölegi we dünýä ykdysady gatnaşyklarynyň durnuklylygyna we deňagramlylygyna gönüden-göni täsir edýän, dünýäniň durnukly ösüşiniň aýrylmaz faktory ulag ulgamydyr. Türkmenistan, daşary ýurt hyzmatdaşlary bilen bilelikde iri we infrastruktura taslamalary durmuşa geçirýär we sebitleýin hem-de kontinentara giň gerimli ulag infrastrukturasynyň emele gelmeginde möhüm goşant goşýar.

Türkmenistanyň transmilli geçelgelerini döretmek strategiýasynyň çäginde hem-de giň sebitleýin we halkara hyzmatdaşlygy ösdürmek maksady bilen Günorta – Demirgazyk ulag we aragatnaşyk geçelgesi döredildi, ol Merkezi Aziýa we Ewropa ýurtlaryna Pars aýlagyna girmäge mümkinçilik dörededer. Geljekde bu ulag Hazar deňziniň, Gara deňiz basseýniniň we Baltika sebitlerine girýän üstaşyr geçelgäni öz içine alar. Bu, Merkezi Aziýanyň çäginin üstünden Ewropa bilen Aziýanyň arasynda iň amatly ýoly açýar. Türkmenistan-Owganystan-Täjigistan ýaly esasy demir ýollaryň gurulmagy, Özbekistan-Türkmenistan-Eýran-Oman, Owga-

nystan-Türkmenistan-Azerbaýjan-Gruziýa-Türkiýe ýaly üstaşyr ulag geçelgeleriniň döredilmegi biziň ýurdumyzyň çäginde uly merkeziň döredilmegine möhüm goşantdyr.

Ykdysadyýetiň esasy böleklerinden başga-da, häzirki wagtda Türkmenistan geljegi uly ýokary tehnologiýaly ugurlary - aragatnaşyk, telekommunikasiýa, informatika ýaly ugurlary işjeň ösdürýär, bu hem hyzmatdaşlygyň özara peýdaly ugurlaryna öwürlip biler.

2020-nji ýylda biziň ýurdumyz Bütindünýä Söwda Guramasyna synçy hökümünde goşuldy we söwda syýasatyny kämilleşdirmek, ony halkara standartlaryna laýyk getirme işine başlady. Bu çäre bize ykdysady ösüşiň durnuklylygyny saklamaga ýardam eder.

Şeýlelik bilen, Garaşsyzlyk döwründe biziň ýurdumyzda bolup geçen düýpli özgerişlikleriň esasy netijesi ykdysady garaşsyzlygy we azyk howpsuzlygyny, şeýle hem halkymyzyň ýokary durmuş derejesini üpjün etmek boldy. Ýurdumyzyň garaşsyzlygy halkymyz hem-de bütin dünýä jemgyýetçiligi üçin möhüm taryhy wakadyr.

S. Welbegow,

Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň başlygy

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET STATISTIKASYNYŇ ÖSÜŞ TAPGYRLARY

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkmenistan milli ykdysadyýetiň durmuş-ykdysady taýdan yzygiderli we durnukly ösüş üçin berk binýady döredip gelýär. Garaşsyzlygyň 30 ýylynyň içinde ýurdumyz ykdysady babatda uly üstünlikler gazandy.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda alnyp barylýan oňlanyşykly durmuş-ykdysady syýasatyň netijesinde ýurtda amala aşyrylýan köptaraplaýyn özgertmeleriň netijeleri aýdyň görünýär.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň ähli tapgyrlarynyň dowamynynda milli statistikanyň esasy wezipesi döwlet dolandyryş edaralaryna meseleleriň giň topary boýunça çözümleri kabul etmek üçin zerur bolan maglumatlary bermek bolup durýar. Ösüşiň häzirki tapgyrynda, ýagny institusional özgertmeleriň çuňlaşdyrylmagyna esaslanýan täze durmuş-ykdysady modele we ykdysadyýetiň hakyky böleginiň ähli pudaklarynda, maliýe ulgamynda, durmuş çygrynda sanly tehnologiýalary ornaşdyrmagyň binýadynda senagat-innowasion görnüşli ykdysadyýeti çalt depginde emele getirmäge geçilýän döwürde statistikanyň tutýan orny aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Bazar gatnaşyklaryna geçilýän tapgyrda döwlet statistikasyň orny ýokarlanýar. Statistiki maglumatlar Türkmenistanda markroykdysady işleri dolandyrmak we meýilleşdirmek ulgamynda, býujet taslamalaryny düzmekde, ýurduň uzak-möhletli durmuş-ykdysady maksatnamalaryny işläp taýýarlamakda aýratyn möhüm orny tutýar.

«Statistika hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti statistiki maglumatlary emele getirmegi statistika usulyýetiniň esasynda amala aşyrýar. Häzirki zaman statistika usulyýeti halkara tejribesinde peýdalanylýan standartlardan ugur alýar.

Şunuň bilen baglylykda, milli statistikanyň ileri tutulýan wezipesi statistikanıň tejribesine bazara gözükdirilen ykdysadyýeti dolandyrmagyň zerurlyklaryna laýyk gelýän görkezijileri we toparlamalary (klassifikasiýalary) ornaşdyrmak bolup durýar. Goýlan wezipäni çözmek üçin 2008-nji ýylyň Milli hasaplar ulgamynda geçmek amala aşyrylýar. Bu ulgam makroderejede ykdysadyýetiň ýagdaýynyň we ösüşiniň umumy görnüşini häsiýetlendirmek üçin, has möhüm makroykdysady görkezijileriň, pudaklaryň we sektorlaryň arasynda özara baglanyşyklary ýola goýmak üçin ulanylýar.

Ähli pudaklarda we ugurlarda giň gerimli özgertmeleriň amala aşyrylmagynyň netijesinde garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda ykdysadyýetiň gurluş düzümi üýtgedi. Soňky ýyllarda esasy makroykdysady görkezijileriň deňeçerliginiň ýokarlanma meýli bellenilýär. Ösüşiň häzirki tapgyrynda senagatyň obasenagat toplumy, ulag we aragatnaşyk, söwda ýaly uglewodorod däl pudaklary JIÖ-niň artyşyna düýpli goşant goşýarlar. Türkmenistanyň JIÖ-niň gurluş düzümini senagatyň 30%-den gowragy, ulag we aragatnaşygyň 10%-den gowragy, söwda we jemgyýetçilik iýmitiniň 15%-den gowragy tutýar.

Dünýä tejribesinde ykdysady görkezijileriň ýurduň ösüş derejesine we ýaşaýşyň hiline baha bermegiň ýeke-täk ölçegi bolup bilmejekdiginiň ykrar edildigini hasaba almak zerurdyr. Şunuň bilen baglylykda, ilatyň iş bilen üpjünçiliginiň meýillerine, adam serişdeleriniň ösüşine, ýaşaýş we zähmet şertleriniň gowulanyşyna, durmuş taýdan goramak ulgamynyň hereket edişiniň üpjün edilişine, ekologiýa taýdan abadançylygyň derejesiniň ýokarlanyşyna statistiki gözegçiligiň ähmiýeti ýokarlanýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan döwlet ösüşiniň esasy ileri tutulýan ugruny berk dowam etdirýär, bu ýurdumyzyň jemgyýetçilik ösüşi ulgamynda döwlet tarapyndan kabul edilýän ähli çözgütleriň durmuşa gönükdirilýändiginden ybaratdyr.

Ähmiýetli durmuş maksatnamalarynyň amala aşyrylmagy durmuşa gönükdirilen döwlet üçin berk binýat döretmäge mümkinçilik berýär, ol bolsa halkyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Dünýäde bolup geçýän çökgünlik ýagdaýlary bilen bagly ýüze çykyan dürli görnüşdäki çylşyrymly hadysalara we proseslere garamazdan, Türkmenistanda binýatlyk durmuş we ykdysady maksatnamalary durmuşa geçirmek dowam edýär.

Ýurtda ýokary öndürijilikli häzirki zaman tehnologiýalaryň derejesine laýyk gelyän giň gerimli önümçilik we amatlyklar (infrastruktura) desgalarynyň gurluşygy amala aşyrylýar. Daşyndan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleriň öndürilişini artdyrmak, içerki bazary ýurdumyzda öndürilen, getirilýän harytlar bilen üstünlikli bäsleşmäge ukyply ýokary hilli önümler bilen doldurmak boýunça wezipe ulgamlaryň esasynda çözülýär.

Daşyndan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümler ulgamynda ýerli çig malyň binýadynda gurluşyk materiallaryny, azyk, himiýa öndürýän pudagyň düýpli goşandynyň bardygyny belläp geçmek gerek. Semendiň, ýygnama demirbeton gurnamalarynyň, diwar materiallarynyň, magdan däl gurluşyk materiallarynyň öndürilýän möçberleriniň artyşy 2007-2019-njy ýyllar aralygynda pudagyň ösüşüniň ýokary depginini üpjün etdi.

Işjeň maýa goýum syýasaty Türkmenistanda ýokary we durnukly ykdysady ösüşiň saklanyp galmagynyň esasy faktorlarynyň biri bolup durdy.

Hojalygy ýöredýän subýektleriň gurluş düzüminde bolup geçen hil we mukdar taýdan üýtgemeler garaşsyzlyk ýyllarynda geçirilen institusional özgertmeleriň netijesi boldy. Şu günki günde ähli hojalygy ýöredýän subýektleriň umumy sanynyň 90%-den gowragyny hususy bölegiň kärhanalary emele getirýär. Hususy bölege goldaw bermek, işewürlük gurşawyny kämilleşdirmek, hususy eýeçilige bolan hukuklary goramagyň we kepillikleriň ygtybarly ulgamlaryny döretmek, ýeňillikli salgyt salmak boýunça ýurtda amala aşyrylýan çäreler bu bölegiň paýynyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Türkmenistanyň çaltlandyrylan ykdysady ösüşiniň we onuň dünýä bileleşigine goşulýşmagynyň möhüm faktory halkara ykdysady forumlar bolup durýar. 2021-nji ýylyň 6-njy awgustynda Türkmenistanyň «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda bolup geçen Merkezi Aziýanyň döwlet Baştutanlarynyň konsultatiw duşuşygy forumy netijeli halkara ykdysady hyzmatdaşlygyň aýdyň subutnamasy boldy. Türkmenistanyň, Gazagystanyň, Täjigistanyň, Gyrgyzystanyň, Özbegistanyň döwlet dolandyryş edaralarynyň, telekeçilik we maýa goýum düzümleriniň, maliýe edaralarynyň baştutanlary we wekilleri Ykdysady forumyň gatnaşyjylary boldular.

Milli statistikanyň halkara hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugry Durnukly ösüş maksatlary boýunça taslamany durmuşa geçirmegiň çäklerinde statistiki hasabatlylygy düzmäge ýardam etmek bolup durýar. Türkmenistanda BMG bilen bilelikde durnukly ösüş ulgamyndaky görkezijiler boýunça milli maglumatlar binýadyny ösdürmek boýunça uly möçberli işler alnyp barylýar. DÖM-niň görkezijileri boýunça statistiki hasabatlylygyň milli platformasynyň döredilmegi maglumat akymlary we olary bölüşdirmek boýunça maslahatlary işläp taýýarlamaga mümkinçilik berer. Şeýle hem bu DÖM-ni gazanmakda öňegidişlik barada täze gözegçilikleri geçirmek we hasabatlary taýýarlamak boýunça derwaýys teklipleri ulgamlaryň esasyda işläp taýýarlamaga mümkinçilik berer.

DÖM üçin statistiki maglumatlaryň möçberiniň we olara bildirilýän talaplaryň örän ýokarydygyny nazara almak bilen, görkezijileri halkara usulyýetlere laýyklykda bermekde milli mümkinçiligi pugtalandyrmak zerurdyr.

Türkmenistanda resmi statistikada global görkezijileri derwaýyslaşdyrmak geçirildi. 2015-nji ýyldan başlap depgin (dinamiki) hatarlary emele getirildi.

Adam mümkinçiliklerini ösdürmegiň wezipelerine laýyklykda, milli statistikanyň ösüşiniň häzirki tapgyrynda onuň strategik wezipesi diňe bir ykdysady işiň netijelerini görkezýän görkezijiler ulgamyny gurmak däl-de, eýsem ilatyň ýaşayyş işiniň ähli ugurlary boýunça giňeldilen maglumat binýadyny emele getirmek bolup durýar.

M. Sylapow,

Türkmenistanyň Zähmet we ilaty durmuş taýdan goramak ministri

GARAŞSYZLYK DAN GALKYNAN EZIZ WATANYM

Türkmenistanyň taryhynda geçilen soňky 30 ýyllyk menzil Garaşsyzlygyň ykdysady üstünlikleri gazanmakda, durnukly ykdysady ösüşimizi üpjün etmekde, raýatlarymyzyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmakda ornunyň uludygyny görkezýär. Soňky birnäçe ýyllaryň dowamynda ýurdumyzyň jemi içerki önüminiň ösüş depgininiň ortaça 6 göterimden gowrak derejede üpjün edilmegi, jan başyna düşýän girdejiniň möçberiniň ýylsaýyn artmagy, Döwlet býujetiniň çykdajylarynyň 75-80 göterimden gowrak böleginiň durmuş maksatlaryna gönükdirilmegi özbaşdak ösüş ýolunyň döredýän amatlyklary bolup durýar. Döwlet syýasatynda halkyň bähbitleri, isleg-hajatlary ileri tutulýan ýurtda abadançylygyň höküm sürýändigine bu gün ýurdumyzyň tejribesinde göz ýetirmek bolýar.

Häzirki döwürde «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelge esasynda amala aşyrylýan giň möçberli durmuş özgertmeleri dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ýurdumyzyň durmuş derejeli döwlet hökmünde ykrar edilmegini şertlendirdi. Halkara giňişliginde durmuş ösüşli ýurt hökmünde özüni tanatmak üçin döwletde durmuş çygrynda anyk netijeleriň, kesgitli üstünlikleriň gazanylmagy zerur şertleriň biri hasaplanylýar.

Durmuş ulgamy islendik döwletiň ykdysady we durmuş ösüşiniň ýagdaýyny kesgitleýän görkezijileriň biri bolup, ilkinji nobatda, ol ähli raýatlarymyzyň abadan durmuşynyň üpjün edilmegine gönükdirilendir. Türkmenistanyň Konstitusiyasynda ykrar edilen adam mertebesini, azatlygyny we hukuklaryny goramakda bu ulgama möhüm orun degişlidir we onuň ýörelgeleri hem-de guralyşy jemgyýetde ykrar edilýän gymmatlyklara baglylykda tapawutlanýar. Türkmen milletine mahsus bolan ynsanperwerlik häsiýeti häzirki döwürde alnyp barylýan durmuş özgertmeleriniň mazmunynda hem öz aýdyň beýanyyny tapýar we ol döwletlilik esaslarymyzyň mundan beýläk-de berkemegine itergi berýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň ykdysadyýetinde gazanylýan üstünlikler we ösüşler ilatyň bagtyýar ýaşaýşyny üpjün etmegiň berk binýady bolup durýar. Milli ykdysadyýetimiziň her ýylda durnukly ösmegi, adam mümkinçiliklerini giňeltmäge gönükdirilýän maýa goýumlaryň möçberiniň barha artmagy, beýleki makroykdysady görkezijilerde gazanylýan ösüşler raýatlaryň durmuş goraglylygyny berkitmäge, ilatyň maddy-durmuş şertlerini gowulandyrmaga, hususan-da, olaryň pul girdejilerini yzygiderli artdyrmaga mümkinçilik berýär. Munuň özi döwletimiziň durmuş-ykdysady syýasatynyň esasy ugrunyň milli ykdysadyýetiň ýokary depginli ösüşini üpjün etmek bilen bir hatarda, ilatyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilendigini hem aýdyň görkezýär.

Ýurtda abadançylygyň ýokary derejesini üpjün etmek üçin, ilkinji nobatda, raýatlarmyzyň maddy üpjünçilik derejesiniň ýokary bolmagy zerur şertleriň biri hasaplanylýar. Ilatyň girdejileriniň ösüş meýline eýe bolmagy bolsa ýurtda durnukly we sagdyn ykdysady ösüşiň üpjün edilýändigine, ilatyň ýaşayş derejesiniň ýokarlanmagy, durmuş taýdan goraglylyk derejesiniň kepillendirilmegi üçin amatly şertleriň döredilendigine şaýatlyk edýär. Başgaça aýdylanda, bu görkeziji milli ykdysadyýetiň ösüşe ukyplydygyny, şeýle-de ýurtda adam maýasyny ösdürmek üçin uly mümkinçilikleriň bardygyny görkezýär.

Türkmenistanda durmuş ulgamynyň ösdürilmegine aýratyn ornuň berilmegi ýurduň durnukly ösüşini üpjün etmekde bu pudagyň möhüm ähmiýetiniň bardygyny görkezýär. Durmuş ulgamynyň ösdürilmegi ýurduň abadançylygyny, gülläp ösüşi üpjün etmegiň binýatlaýyn şertleriniň biri bolup, onda şahsyýetiň, maşgalanyň, jemgyýetiň we döwletiň bähbitleri öz hakyky beýanyny tapýar. Häzirki döwürde milli Liderimiz tarapyndan alnyp barylýan durmuş syýasaty dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan Türkmenistan döwletimiziň rowaçlygyň we bagtyýarlygyň höküm sürýän ýurdy hökmündäki derejesiniň mundan beýläk-de pugtalanmagyna itergi berýär. Bagtyýarlyk döwründe amala aşyrylýan iri durmuş özgertmeleri, ilkinji nobatda, adam mertebesine mynasyp bolan ýaşayş şertlerini gowulandyrmaga, durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge gönükdirilendigi bilen tapawutlanýar.

Raýatlarynyň bähbitlerini, hajatlaryny we erk-isleglerini kanagatlandyrmagy has ileri tutýan ýurdumyzda bu ugruň hukuk esaslary öz gözbaşyny Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 4-nji maddasynda öz beýanyny tapan «Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň in ýokary gymmatlygy adamdyr» diýen jümlelerden alyp gaýdýar. Onuň taryhy kökleri türkmen milletiniň döwlet gurmak ukyplarynda, ata-babalarymyzyň miras goýan ynsan söýüjilik ýörelgelerinde jemlenendir. Bu günki amala aşyrylýan durmuş syýasaty şol ýoluň dowam etdirilýändiginiň güwänamasydyr.

Rowaçlygyň ýurdy Türkmenistan bu gün ynsanperwerlik ýörelgelerine esalanýan durmuş syýasatyny üstünlikli amala aşyrýar. Häzirki döwürde ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmäge gönükdirilen döwlet maksatnamalarynyň ählisinde durmuş meselelerine aýratyn orun berilýär. Munuň özi, ilkinji nobatda, adam bähbitlerine gönükdirilen durmuş ugurly wezipeleriň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Häzirki döwürde durmuş ulgamynda gazanylýan oňyn netijeleriň hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýeti ösdürmegiň adam ölçepli nusgasynyň esasynda mümkin bolandygy aýratyn nygtalmaga mynasypdyr. Halkara giňişliginde ýurdu myzy durmuş derejeli ýurt hökmünde tanatmakda häzirki döwürde giňden amala

aşyrylýan iri durmuş maksatnamalarynyň ähmiýeti örän uly bolup, onuň many-mazmuny «Döwlet adam üçindir!» diýen ýol-ýörelgede jemlenendir.

Bagtyýarlyk döwründe durmuş çygrynda amala aşyrylýan işler, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 5-nji maddasynda berkidilişi ýaly, ýurdumyzyň «her bir adamyň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirýän döwletdigini» tassyklaýar. Ilatyň ýaşayş derejesi jemgyýetiň durmuş taýdan ösen derejesini görkezmek bilen, ol ilkinji nobatda, ilatyň zähmete bolan hukuklarynyň we kepillikleriniň üpjün edilmegi, ilatyň durmuş taýdan goraglylygynyň ýokarlandyrylmagy, şol sanda durmuş taýdan gowşak goralan ilatyň, ýagny çagalaryň, ýaşlaryň, ýaş eneleriň we garrylaryň durmuş üpjünçiliginiň döwlet tarapyndan kepillendirilişiniň ýagdaýy bilen kesgitlenýär.

Raýatlarymyzyň abadan durmuşynyň ýokary derejesini üpjün etmek üçin öňegidişli ykdysady ösüşiň zerurdygy durmuş tejribesinden mälimdir. Bu ýagdaý döwletde güýçli durmuş syýasatyny amala aşyrmak üçin berk maddy binýadyň bolmalydygyny alamatlandyrýar. Häzirki döwürde hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ykdysady ulgamda gazanylýan ösüşler ýylyň-ýylyna ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň gowulanmagyna, ýagny zähmet haklarynyň, pensiýalaryň, döwlet kömek pullarynyň, talyp we diňleýji haklarynyň möçberleriniň ýokarlanmagyna, netijede, raýatlarymyzyň durmuş üpjünçiliginiň pugtalanmagyna ýardam berýär. Dünýä ykdysadyýetinde we ýurdumyzda kemala gelen täze durmuş ykdysady şertler ilaty durmuş taýdan goramak meseleleriniň ähmiýetiniň has-da artmagyna getirdi.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 54-nji maddasynda raýatlaryň «ýaşaý boýunça, näsaglan, maýyp bolan, işe ukyplylygyny, ekleýjisini ýitiren, işsiz bolan halatynda we gaýry kanuny esaslar boýunça durmuş üpjünçiligine hukugy bardyr» diýlip bellenip geçilýär, bu döwletiň durmuş ugurly ösüşiniň binýadyny emele getirýär. Pensiýa üpjünçiligi hem döwletiň möhüm durmuş kepillendirmeleriniň biri bolmak bilen, ol ýurdumyzyň işjeň ilatynyň ählisiniň geljekdäki üpjünçiliginiň ýokary derejede bolmagyna gönükdirilendir. Şol bir wagtda-da gartaşan raýatlarymyzyň, maýyplygy bolan adamlaryň, ekleýjisini ýitirenleriň maşgala agzalarynyň häzirki wagtdaky maddy üpjünçiliginiň esasy çeşmesi bolup çykyş edýär. Şu jähetden seredeninde, pensiýa üpjünçiligi ulgamynyň işini özgertmek bazar gatnaşyklarynyň ýörelgeleriniň şol bir wagtda raýdaşlyk, ynsanperwerlik ýörelgeleri bilen özboluşly utgaşdyrylmagyny hem talap etdi.

Şeýlelikde, ýurdumyzda ilatyň pensiýa üpjünçiligini şertli-toplaýyş usulyny girizmek arkaly täzeçe guramak bellenildi. Täze usuly ornaşdyrmak Türkmenistanyň Pensiýa gaznasynyň esasy wezipeleriniň biri boldy. Şunuň bilen baglanyşyklykda 2012-nji ýylyň 31-nji martynda «Döwlet pensiýa ätiýaçlandyrmasy

hakynda» Türkmenistanyň kanuny, 2012-nji ýylyň 19-njy oktyabrynda bolsa Türkmenistanyň «Ilaty durmuş taýdan goramak hakynda» kodeksi kabul edildi. Kabul edilen kanunçylyk namalar ýurdumyzda şertli-toplaýyş usulyna geçmegiň esasy şerti hasaplanýan, onuň maliýe binýadyny emele getiren döwlet pensiýa ätiýaçlandyryş ulgamyny döretmegiň we onuň hereket etmeginiň hukuk, ykdysady we guramaçylyk esaslaryny kesgitledi.

Durmuşa geçirilýän oňyn özgertmeler ýurdumyzda ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň mundan beýläk hem ýokary sepgitlere ýetjekdigini, şol bir wagtda dünýä jemgyýetçiliginiň kabul eden durnukly ösüş maksatlarynyň ýurdumyzda ýokary derejede amala aşyryljakdygyny görkezýär.

«Döwlet adam üçindir!» diýen baş ýörelgämiz bolsa Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň iri özgertmeleriniň düýp özenini emele getirip, türkmen döwletiniň hil taýdan tapawutlanýan ösüşini üpjün edýär we ol, öz gezeginde, ýurdumyzyň tutuş taryhy eýýamynyň ösüş ugruny kesgitleýär.

Goý, halkyny ösüşli menzillere alyp barýan hormatly Prezidentimiziň jany sag, başy dik, ýurdy abat bolsun!

M. Hojagulyýew,
«Türkmenstandartlary» baş döwlet gullugynyň başlygy

YKDYSADYÝETDE SANLY ULGAMYŇ ORNY

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly baştutanlygynda, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde uly işler durmuşa ornaşdyrylýar. Şu nukdaýnazardan, Diýarymyzyň durmuş-ykdysady syýasatyny goldamagyň esasy şerti bolup durýan standartlaşdyrmagyň kämilleşdirilmegi söwda gatnaşyklaryny, bäsdeşligi ösdürmäge, sarp edijileriň bähbitlerini we daşky gurşawy goramaga gönükdirilendir.

Ýurdumyzda öndürilýän we daşary döwletlerden getirilýän harytlaryň, ýerine ýetirilýän işleriň, edilýän hyzmatlaryň hiliniň, bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyny gazanmak, ynsan saglygyny we daşky gurşawy talaplara laýyk gelmeýän önümden, işden we hyzmatdan goramak standartlaşdyrmagyň esasy maksatlarydyr.

Ykdysady ösüşi gazanmakda ykdysadyýete innowasion-tehnologik ulgamyň girizilmegi hökmanydyr. Hut şonuň üçin bir bitewi internet toruny döredip, jemgyýetiň ähli düzüm birliklerini, şonuň ýaly-da, ýurdumyzyň çetki künjeklerini hem sanly ykdysadyýetiň kämil tehnologiýalary bilen üpjün etmekde ynamly ädimler ädildi. Häzirki wagtda innowasion ykdysadyýeti kemala getirmäge, sanly ulgamyň mümkinçiliklerinden giňden peýdalanmaklyga döwlet derejesinde uly ähmiýet berilýär.

Önümçiligiň ähli görnüşleriniň sanly tehnologiýalar we elektron ulgamy arkaly alnyp barylmany sanly ykdysadyýetiň döremegine esas bolup durýar. Bu ulgama geçilmegi bilen netijeliligiň ýokarlanmagy, işleriň tizleşdirilip, wagtyň tygşytlanmagy, önümçilikde dürli görnüşli tehnikalaryň we enjamlaryň kämilleşmegi, sarp edijileriň önümlerden, hyzmatlardan elýeterli we amatly ýagdaýda peýdalanmagynyň ýola goýulmagy ýaly işler ýerine ýetirilýär. Fiziki zähmetiň aradan aýrylyp, maglumatlaryň takyk bolmagyny gazanmak, az wagtyň içinde köp iş etmek mümkinçiliginiň bolmagy ýaly häsiýetleri özünde jemleýän sanly ykdysadyýetiň wezipesi eletron işewürlük bilen baglanyşykly bolup, işler sanly tehnologiýalar esasynda alnyp barylýar.

Häzirki wagtda maglumat tehnologiýalary döwletiň, işewürligiň we adam işjeňliginiň dürli ugurlarynyň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Bütin dünýäde sanly ulgamyň çalt ösýän döwründe, maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň soňky gazananlaryna esaslanýan ösen ykdysadyýeti kemala getirmek maksady bilen «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Kon-

sepsiýasy» kabul edildi. Konsepsiýa laýyklykda, ýurdumyzy sanly ulgam esasynda ösdürmegi maksat edinmek üç tapgyrdan ybarat bolup durýar. Resminamanyň birinji tapgyryna 2019-njy ýyl degişli bolup, ol taýýarlyk işlerini öz içine alýar. Ikinji tapgyry 2020-2023-nji ýyllarda amala aşyrylyp, onda sanly ykdysadyýetiň esasy ugurlary ýola goýulýar, onuň görkezijiler ulgamy we usulyýeti işe girizilýär. Üçünji tapgyr 2024-2025-nji ýyllara degişli bolup, ol sanly ykdysadyýetiň düýpli kämilleşdirilmegine gönükdiriler. Konsepsiýa laýyklykda, tapgyrlaryň üçüsünde-de ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli ulgamlaryna maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary binýat bolup durýar hem-de ol geljekki ösüşiň belentliklerini nazarlaýar.

Ýurdumyza sanly ykdysadyýete geçmek wezipeleri üstünlikli durmuşa geçirilýär. Gahryman Arkadagymyz Diýarymyzda «sanly» şäherleri, olarda «sanly» öýleri, «sanly» seýilgähleri gurmak işlerine badalga berdi. Aşgabat şäheriniň demirgazygynda, ýakynda gurluşygynyň düýbi tutulan «Aşgabat siti» ýaşaýyş top-lumy ýurdumyza ilkinji gezek döredilen «sanly» şäher bolar.

Ykdysadyýetiň sanlaşdyrylmagy, bu pudagyň işgärler kuwwatynyň berki-dilmegi döwlet dolandyrylyşynyň netijeliligini we halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Ykdysadyýete sanly ulgamyň ornaş-dyrylmagy zähmet öndürijiliginiň artmagy, önümçilik harajatlarynyň azalmagy, bäsleşige ukyplylygyň ýokarlanmagy, hyzmatlaryň döwrebaplaşmagy, elektron resminama dolanyşygynyň ösdürilmegi ýaly uly maksatlary göz önünde tutýar.

Ýurdumyzyň standartladyryş we sertifikatlaşdyryş pudagy hem sanly ulgama geçmek bilen giň mümkinçiliklerden netijeli peýdalanýar. Häzirki wagtda «Türkmenstandartlary» baş döwlet gullugynda we onuň garamagyndaky edara-kärhanalarynda zähmet çekýän hünärmenler gerekli maglumatlary özara alyşmakda içkerki tor ulgamyndan giňden peýdalanýarlar. Ulgamyň ornaşdyrylmagy dünýä tejribesinden giňden peýdalanmaga, wagty tygşytlamaga we ösüşiň has belent derejelerine çykмага mümkinçilik döredýär.

Mundan başga-da, «Türkmenstandartlary» baş döwlet gullugynyň ýörite resmi internet saýty hem döredildi. Munuň özi sanly ulgamdan peýdalanyjylara standartlaşdyryş we sertifikatlaşdyryş ulgamyndaky täzelikler bilen öz wagtynda tanyş bolmak üçin döredilen şert bolup durýar.

Bu günki gün milli Liderimiziň başda durmagynda dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen hemişelik Bitaraplygymyzyň maksatlaryndan we ýörelgelerinden ugur alnyp, Garaşsyz Watanymyzyň abraýy yzygiderli ýokarlanýar. Döwletimiz Ýer ýüzünde parahatçylygy we ylalaşygy pugtalandyrmak üçin möhüm başlan-gyçlary öňe sürýär. «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip atlandyrylan bu ýylda Diýarymyzda mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly

30 ýyllyk toýy uludan bellenilýär. Bu baýramy standartlaşdyryş ulgamynyň işgärleri hem özleriniň zähmet üstünlikleri bilen mynasyp garşy alýarlar.

Milli ykdysadyýetimizi sanlylaşdyrmagyň döwlet maksatnamasynyň işjeň durmuşa geçirilmegi, sanly ulgam arkaly ýaşlaryň maliýe sowatlylyk derejesiniň ýokarlandyrylmagy bu ugurda edilýän ägirt uly aladanyň nyşanydyr. Bu işleriň ählisi halkymyzyň abadan durmuşyny üpjün etmekde uly tagallalar edýän Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen ynsanperwer ýörelgesiniň durmuşymyzyň dürli ugurlarynda öz beýanyny tapýandygyna şaýatlyk edýär.

G. Nurmammedow,

Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň Baş direktory

SANLY YKDYSADYÝET - HÄZIRKI DÖWRÜŇ TALABY

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzyň alyp barýan ynsanperwer içeri we daşary syýasatynyň çäklerinde öňe sürýän umumadamzat bähbitli başlangyçlary bilen ata Watanymyz älem giňişliginde asuda, abadan durmuşy berkarar ediji döwlet hökmünde tanalýar.

Gahryman Arkadagymyz ýurt başyna geçen ilkinji gününden başlap, milli ykdysadyýetimizi döwrebaplaşdyrmak, maýa goýumlary çekmek bilen pudaklara täze tehnologiýalary ornaşdyrmak boýunça giň gerimli işleri durmuşa geçirýär. Munuň özi innowasion ykdysadyýeti kemala getirmäge döwlet derejesinde aýratyn üns berilýändigini aňladýar. Şu nukdaýnazardan, ýurdumyzda ylmyň we bilimiň ösdürilmegi üçin köp möçberde maýa goýumlary gönükdirilýär, bu ugurda kanunçylyk binýat hem kämilleşdirilýär.

Arkadag Prezidentimiz eziz Diýarymyzda halk hojalygynyň ähli pudaklaryny sanlylaşdyrmak, önümçilige ylmy işläp taýýarlamalary ornaşdyrmak boýunça maksatnamalaýyn işleriň alnyp barylýandygyny belleýär. Munuň özi pudaklaryň işini döwrüň talabyna laýyk derejede döwrebaplaşdyrmakda ähmiýetlidir. Häzirki ýaşlaryň döwrebap bilim almagy, ýokary hünärlü işgärleri taýýarlamak üçin zerur şertler döredilýär. Eziz Diýarymyzda ýola goýlan bu işleriň ählisi Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli Liderimiziň öňdengörüjilikli parasatly ýolbaşçylygynda işleri dolandyrmagyň we hyzmatlardan peýdalanmagyň täzeçil, döwrüň ösen tehnologiýalaryna esaslanyp, ýaşaýyş-durmuşyň hil taýdan ýokary derejesini üpjün etmekde döwrebap talaplaryň ýerine ýetirilýändigine aýdyň şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiziň döwletimizi we jemgyýetimizi hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösdürmek ugrundaky alyp barýan döwlet syýasatynyň esasyny düzýän «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesine eýermek bilen, mähriban halkymyzyň bagtyýar we abadan durmuşa ýaşamagynyň hatyrasyna beýik işler amala aşyrylýar. Ýagny ýurdumyzy dünýäniň in bir öňdebaryjy döwletleriniň hataryna geçirmek baradaky bimöçber aladalarynyň netijesinde şäherlerimiziň, şäherçelemimiziň we täze döwrebap obalarymyzyň haýran galdyryjy keşbi emele gelýär, dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän önümleri çykarýan ýokary tehnologiýaly senagat kärhanalary, eksport we üstaşyr-ulag mümkinçiliklerini doly derejede durmuşa geçirmäge şert döredýän transmilli energetika, demir ýol, awtomobil magistrallary, kaşan şypahanalar we häzirki zaman ylmy-barlag institutlary, luk-

mançylyk merkezleri, ähli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlary gurlup ulanylmaga berilýär. Şunuň bilen baglylykda, ýurdumyzyň ähli ýerlerinde ilatymyzyň durmuş üpjünçiligini has-da ýokarlandyryjak häzirkî zamanyň ösen talaplaryna laýyk gelýän halk hojalyk desgalarynyň, medeni-durmuş we önümçilik maksatly binalaryň sanynyň barha artmagy «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň» üstünlikli durmuşa geçirilýändiginiň buýsançly ykrarnamasydyr.

Hormatly Prezidentimiziň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe halkymyz üçin işlemäge, döretmäge, gurmaga, eşretli, boletin, bagtyýar durmuşda ýaşamaga döredip berýän ajaýyp mümkinçilikleri raýatlarymyzy täze zähmet ýeňişlerini gazanmaga ruhlandyrýar. Milli ykdysadyýetimize sanly ulgamlaryň ornaşdyrylmagy, şeýle hem «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň konsepsiýasynyň» durmuşa geçirilmegi bilen, ykdysadyýetimiziň innowasion häsiýete eýe bolmagyny güýçlendirmäge, täze iş orunlarynyň döredilmegine, işewür we maýa goýum işjeňliginiň artdyrylmagyna, halkymyzyň abadançylygynyň yzygiderli ýokarlandyrylmagyna, maglumat ulgamlarynyň kämilleşdirilmegine, durmuş pudaklarynda we maliýe ulgamynda ilata edilýän hyzmatlaryň hilini ýokarlandyryp, nagt däl hasaplaşyklary has-da ýaýbaňlandyrmaga, harajatlaryň we sarp edilýän wagtyň tygşytlanmagyny üpjün etmäge, uzakmöhletleýin durnukly ösüşiň gazanylmagyna we jemi içerki önümde maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň paýynyň ýokarlanmagyna getirer.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ähli pudaklarda giň möçberli özgertmeler bolup, durnukly we sazlaşykly ösüş durmuşa geçirilýär, şol sanda ätiýaçlandyryş işi hem bazar gatnaşyklaryna geçmekde ähli hojalyk işleriň möhüm guraly bolup çykyş edýär we Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasyny hem ýurdumyzda Sanly ykdysadyýetiň konsepsiýasyny durmuşa geçirmekde, önümçiligiň depginli ösüşini täze ýokary sepgitlere çykarmaga berýän mümkinçiliklerinden netijeli peýdalanylýan, ätiýaçlandyryş işiniň tertibiniň kämilleşdirilmegi, döwrüň talabyna laýyk getirilmegi we innowasion tehnologiýalary ulanmak bilen ösüş depgininiň derejesini gün-günden ýokarlandyryýar.

Ýurdumyzda sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi Hormatly Prezidentimiziň türkmen halky üçin döredip berýän ajaýyp mümkinçiligi bolup, täze şertleri döredýär hem-de ýurdumyzyň durnukly ösüş maksatlaryny durmuşa ornaşdyrmaga gönükdirilen döwrebap ösüşini üpjün edýär.

R. Jepbarow,

*Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş
bankynyň Müdiriýetiniň başlygy*

MILLI YKDYSADYÝETIŇ ÖSÜŞINDE DAŞARY ÝURT MAÝA GOÝUMLARYNYŇ ORNY

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan tassyklanýan Türkmenistanyň maýa goýum Maksatnamasynyň baş maksady ýurtda pudaklaýyn we düzümlýän özgertmeleri amala aşyrmakdan, bäsdeşlige ukyply, dünýäniň in ösen tehnologiýalary bilen enjamlaşdyrylan, innowasiýalary özünde jemleýän ýokary ykdysady netijeli ulgamy döretmekden we ösdürmekden ybaratdyr. Milli ykdysadyýetimizi ösdürmekde daşary ýurtlardan çekilýän maýa goýumlarynyň ähmiýeti örän ýokary bolup, ol wajyp wezipeleri üstünlikli çözmäge mümkinçilik berýär.

Milli Liderimiz döwletiň maýa goýum syýasatynyň möhüm ugurlaryny kesgitlemek bilen, Türkmenistanyň bar bolan ägirt uly tebigy serişdeleri, şeýle hem geografik taýdan amatly ýerleşmegi we üstaşyr mümkinçilikleri babatda dünýä bazarlarynda bar bolan bäsdeşlik artykmaçlyklaryndan ugur alýar. Şunda ýurdumyzda gazylyp alynýan peýdaly çig mal ýataklaryny senagat taýdan gaýtadan işlemek we ýerli çig mal serişdelerinden taýýar önümlerini öndürmek milli ykdysadyýetiniň wajyp ugurlarynyň biri bolup öňe saýlandy.

Türkmenistanda ykdysady durnuklylygyň, kanuny kepillikleriň hem-de döwlet goldawynyň ýokary derejede üpjün edilmegi daşary ýurt maýadarlarynda ýurdumyz bilen bagly gyzyklanmalary artdyrýar.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň önümçilik we durmuş maksatly ugurlaryna gönükdirilýän maýa goýumlaryň netijesinde, döwlet we halkara derejede iri möçberli taslamalary amala aşyrmaga mümkinçilikler döreýär, milli önümçilik binýady düýpgöter özgerýär, ähli pudaklarda täze desgalaryň, durmuş medeni binalaryň uly toplumlary gurlup ulanylmaga berilýär. Bu bolsa hormatly Prezidentimiziň «Meniň ilkinji nobatda ähli aladam halkym bolar» diýen parasatly jümlesiniň durmuşa geçirilýändiginiň beýanyna öwrülýär.

Häzirki döwürde daşary ýurt kompaniýalary agyr senagat, dokma pudagy, oba hojalygy, elektron senagaty, ýerli çig malyň esasynda gurluşyk serişdeleriniň öndürilmegi, syýahatçylyk, ulag we kommunikasiýa, raýat awiasiýasynyň, demir we deňiz ulaglarynyň düzümini döwrebaplaşdyrmak, ýokary tizlikli awtomobil ýollaryny gurmak, milli emeli hemramyzy ulanmak ýaly ugurlarda taslamalary maliýeleşdirmäge gatnaşýarlar. Şunda milli maýa goýum syýasatynyň durmuşa geçirilmeginde we ýurdumyzyň ykdysadyýetine daşary ýurt maliýe serişdeleriniň çekilmeginde Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan

önjeýli işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky halkara maýa bazarynda ýurdumyzyň resmi wekili bolup çykyş edýär. Strategiki möhüm maýa goýum taslamalary maliýeleşdirmek üçin orta we uzak möhletli daşary ýurt karzlaryny çekmek bankyň alyp barýan wezipeleriniň esasyalarynyň hatarynda durýar. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky önde baryjy daşary ýurt maliýe guramalary, ösüş banklary, eksport-karz agentlikleri bilen hyzmatdaşlyk edýär. Häzirki döwürde bank tarapyndan «Türkmenistanyň daşary ykdysady işini ösdürmegiň 2020-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyny» ýerine ýetirmek boýunça halkara hyzmatdaşlygy has-da ösdürmekde uly tagallalar durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan daşary ýurt maýadarlary bilen Ylalaşykly görnüşler – şertnamalar, Önümi paýlaşmak hakyn-da şertnama (ÖPŞ), Hyzmat ediş şertnamalary; Halkara karz pul berilmeleri; bilelikdäki kärhanalary (BK) döretmek boýunça iş alnyp barlyp, olar Türkmenistanyň ykdysadyýetine daşary ýurt maýalaryny çekmegiň esasy mehanizimleri bolup durýar. Bilelikdäki we dürli görnüşli guramaçylyk hukuk formalarynyň döredilmegi, paýdarlary goşmak bilen, Türkmenistanyň dünýä ykdysady hojalygyna goşulýşmagyna mümkinçilik berýär we bazar infrastrukturasyny döretmekde uly ähmiýete eýe bolýar. Olar göni daşary ýurt maýalaryny çekmek faktory hökmünde aýratyn ähmiýete eýedir. Şunda gurluşyk pudagynda şertnamalaýyn görnüşleriň çalt depginler bilen ösýändigini bellemek gerekdir.

Türkmenistanda ÖPŞ-niň şertlerinde daşary ýurt kompaniýalaryna — maýadarlara berlen ygtyýarnamalaryň çäklerinde Hazar deňziniň türkmen kenarynda we gury ýerlerde birnäçe taslamalar amala aşyrylýar.

Türkmenistanda birnäçe maýa goýum maksatnamalaryna we taslamalaryna karz pul bermäge we maliýeleşdirmäge halkara maliýe institutlary işjeň gatnaşýarlar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak boýunça syýasatyny durmuşa geçirmek maksady bilen bank ulgamy tarapyndan ýeňillikli karzlar we daşary ýurt maliýeleşdiriş çeşmeleriň birnäçe görnüşleri bilen ýurdumyzyň hususy ulgamynyň gatnaşyjylary üpjün edilýär. Şunda Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan halkara maýa goýumalaryny ýurdumyzyň ykdysadyýetine çekmekde gazanylan oňyn tejribe kiçi we orta telekeçiligiň ösmegine hem itergi berýär. Ýurdumyzda telekeçilere döwlet tarapyndan goldaw bermek işleri ulgamlaryň alnyp barylýar. Milli önüm öndürijilere berilýän goldawyň netijesinde halkyň isleglerini kanagatlandyryň yokary hilli önümleriň we hyzmatlaryň sany yzygiderli artdyrylýar. Bu bolsa öz gezeginde halkymyzyň girdejilerini we durmuş taýdan üpjünçiligini ýokarlandyryr, ykdysadyýetiň önümçilik kuwwatyny artdyryr we import edilýän harytlaryň

ýerli önümler bilen öwezini çalyşmaga hem-de eksport edilýän harytlaryň görnüşlerini köpeltmäge ýardam berýär.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen ýurdumyzyň ähli ugurlarynda bedew batly ösüşler gazanylýar. Bu ösüşler mill ykdysadyýetimiziň barha ýokary kuwwata eýe bolýandygyndan habar berýär. Milli ykdysadyýetimiziň kuwwatlanmagynda bolsa daşary ýurt maýa goýumlarynyň ähmiýetli orny bardyr. Şunuň bilen baglylykda, ýurdumyza daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek, olary özleşdirmegiň netijeliligini artdyrmak, bilelikdäki taslamalaryň amala aşyrylmagyna gözegçilik etmekde Döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan alnyp barylýan işler wajyp ähmiýete eýedir.

M. Hajyýew,

*Türkmenistanyň «Türkmenistan» döwlet täjirçilik bankynyň
Müdiriýetiniň başlygy*

ÝURDUMYZYŇ YKDYSADYÝETINDE BANK ULGAMYNYŇ TUTÝAN ORNY

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysdy taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda» halkara ülnülere laýyk gelýän döwrebap maglumat aragatnaşyk tehnologiýalary esaslanýan sanly ykdysadyýeti yzygiderli ornaşdyrmagyň hasabyna milli ykdysadyýetimiziň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak boýunça giň gerimli çäreler göz önünde tutulandyr. Ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmak we ony ösdürmek bilen bagly wezipeler tapgyrma-tapgyr durmuşa geçirilýär.

Bank ulgamynyň işini kämilleşdirmek boýunça geçirilýän innowasion çäreler Banklaryň maýalaşdyryş derejesiniň ýokarlanmagyna, maliýe serişdeleriniň binýadyny berkitmäge, bank gözegçiligini kämilleşdirmäge, bank amallarynyň göwrümünü giňeltmäge, innowasion bank önümleriniň we tehnologiýalarynyň ornaşdarylmagyna, bank hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmagyna özüniň oňyn täsini ýetirýär.

Ýurdumyzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmelerde bank ulgamynyň işini döwrebaplaşdyrmak, bank hyzmatlarynyň hilini halkara derejelerine çykar-mak, bank hyzmatlarynyň görnüşlerini artdyrmak hem-de milli pulumyzyň hü-metiniň durnuklylygyny üpjün etmek, ykdysady ösüşimiziň häzirki tapgyrynda ileri tutulýan ugurlara degişlidir. Täze tehnologiýalaryň yzygiderli ornaşdyrylma-gy, ilata töleg-hasaplaşyk, depozit we beýleki hyzmatlary banka barmasyz ýerine ýetirmäge mümkinçilik döredýär. Bank ulgamyny has-da kämilleşdirmek, milli töleg ulgamyny ösdürmek we onuň netijeliligini, ygtybarlylygyny we howpsuz-lygyny üpjün etmek maksady bilen, töleg ulgamy yzygiderli döwrebap maglumat tehnologiýalary, kompýuter programmalary bilen üpjün edilýär.

Hormatly Prezidentimiziň oýlanyşykly we öňdengörüjilikli syýasaty netije-sinde ykdysadyýetimiziň dürli pudaklaryny ösdürmäge mümkinçilik berýän, giň gerimli we iri möçberli maksatnamalar amala aşyrylýar. Maliýe-bank ulgamynda pul dolanyşygyny kämilleşdirmek, hasaplaşyklary geçirmegi ýönekeýleşdirmek we milli puly pugtalandyrmak maksady bilen geçirilen möhüm çäreleri muňa my-sal görkezmek bolar.

Gahryman Arkadagymyzyň başlangyçlary bilen maliýe-bank ulgamyny öz-gertmek boýunça 2011-nji ýylda «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» kabul edildi. Bu maksatnama

laýyklykda, ýurdumyzda durmuşa geçirilýän giň möçberli ykdysady özgertmelerde bank ulgamynyň işini kämilleşdirmek, häzirki döwrüň talaplaryna laýyk getirmek, bank hyzmatlarynyň hilini halkara derejelere ýetirmek, bank hyzmatlarynyň görnüşlerini artdyrmak we milli pulumyzyň hümmetiniň durnuklylygyny üpjün etmek boýunça durmuşa geçirilmeli wezipeler we çäreler kesgitlenildi.

Bankda döredilen amatly hyzmatlardan peýdalanmak bilen, her bir adam öz wagtyny tygşytlaýar. Ýurdumyzda nagt däl hasaplaşyklaryň gerimi günsaýyn giňeyär we karz edaralarynda hyzmatlaryň täze görnüşleri yzygiderli ornaşdyrylýar. Banklar tarapyndan raýatlara melleginde (kömekçi hojalygynda, bölünip berlen ýer böleginde) ekerançylyk we maldarçylygy ösdürmek maksady bilen, oba hojalyk önümlerini öndürmek, esasy we dolanyşyk serişdelerini edinmek hem-de iri önümçilikler üçin zerur bolan ýerli çig mallary öndürmek maksadyna kiçi göwrümlü karzlaryň berilmegi dowam etdirilýär. Bu karzlaryň berilmegi ýurdumyzyň welaýatlarynyň oba ýerlerindäki kiçi önümçilikleriniň ýa-da önüm öndürijileriniň ýerli çig mallar bilen üpjün edilmegine öz netijesini berýär.

Berkarar döwletimizň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň pul serişdeleriniň dolanyşygyny sazlaşdyrmak bank edaralarynyň işiniň baş maksady bolup durýar. Häzirki döwürde banklar ýeterlik pul serişdeleri bilen ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň depginini üpjün edýär hem-de pul serişdeleriniň dürli pudaklarda oňlanyşykly dolanyşygyna ýardam berýär. Şonuň bilen birlikde, banklar iri maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmegiň möhüm çeşmesine öwrülýär.

Milli ykdysadyýetimizi ösdürmekde bank ulgamynyň täsiri uludyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň 17-nji martyndaky 9604 belgili «Türkmenistanda hususy telekeçilik işini maliýeleşdirmegiň meseleleri hakynda» kararyna we Türkmenistanyň Prezidentiniň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» 2012-nji ýylyň 20-nji iýulyndaky 12446 belgili kararyna laýyklykda hem-de Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 12-nji oktýabrynda çykaran 942-nji kararyna laýyklykda, «Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijilerine ýeňillikli karzlary bermegiň tertibine» hususy kärhanalaryň we telekeçileriň önümçiligi ösdürmek bilen bagly taslamalary üçin banklar tarapyndan hususy kärhanalara, hususy telekeçilere we oba hojalyk önümlerini öndürijilere ýeňillikli şertlerde karzlar berilýär.

Daşary ýurtlardan satyn alnyp getirilýän harytlaryň ornuny tutup biljek täze önümçilikleri döretmegiň hasabyna jemi içerki önümiň pudaklaýyn düzüminiň özgerdilmegi, ähli pudaklaryň, şeýle hem ýurdumyzyň sebitleriniň sazlaşykly ösdürilmegi, maýa goýumlaryň möçberleriniň köpeldilmegi, pul-karz, salgyt-býujet we nyrh syýasatyna täze usullaryň ornaşdyrylmagy, kiçi we orta telekeçilige döwlet tarapyndan goldaw berilmegi, ilatyň durmuş derejesiniň has-da ýokarlandy-

rylmagy Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň uzakmöhletleýin durmuş-ykdysady strategiýasynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Her bir pudagyň önünde goýlan möhüm wezipeleriň mazmunyny, işleriň netijeliligini ýokarlandyrmagy, ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga, täze belent sepgitlere ýetmäge gönükdirilen döwlet maksatnamalarynyň we taslamalarynyň esasynda öz işini üýtgedip guramagyňy nazarlaýar.

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny artyrmaga, raýatlaryň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga, olaryň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çykarmaga gönükdirilen giň gerimli wezipeler amala aşyrylýar. Garaşsyz we baky Bitarap ýurdumyzda mähriban hem Gahryman Arkadagymyzyň alyp barýan il-ýurt bähbitli işleriniň netijesinde halkymyzyň hal-ýagdaýy gün-günden gowulaşýar we olaryň pul girdejileri yzygiderli artýar. Şeýlelikde ilatyň köp böleginde artykmaç pul serişdeleri peýda bolýar we banklarda goýumlaryň dürli görnüşinde goýum goýmak islegini ýüze çykarýar. Türkmenistanyň «Türkmenistan» DTB-nyň ilatyň wagtlaýyn erkin serişdelerini banka çekmek barada syýasaty yzygiderli kämilleşdirilýär. Goýumlaryň täze görnüşleri özleşdirilýär we iş tertibine ornaşdyrylýar. Müşderileriň önündäki borçnamalaryň gürrüňsiz ýerine ýetirilmegi, bäsdeşlige ukyply göterim nyrhlary, şeýle hem ilat bilen işlemegiň toplanylan tejribesi goýumlary bankyň passiwlerini kemala getirmegiň durnukly çeşmesi hökmünde garamaga mümkinçilik berýär. Talap edilýänçä goýumlaryň möçberi ep-esli artyp, şonuň bilen birlikde ilatyň goýumlarynyň umumy möçberinde durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilen goýumlaryň paýy artdy, bu bolsa hususy adamlaryň çekilen serişdeleriniň gymmatynyň artmagyna getirdi.

Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 30 ýyllyk baýramy giňden belenilýän ýylynda ýurdumyzyň karz edaralarynda sanly ulgamy ornaşdyrmak, ilata hödürleýän hyzmatlaryň gerimini giňeltmek we döwrebaplaşdyrmak karz edaralarynyň önünde durýan esasy maksatlarynyň biri bolup durýar.

Edilýän bu işleriň ählisi halkymyzyň abadan durmuşyny has-da gowulandyrmakdan ybaratdyr. Bu bolsa, Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen ynsanperwer ýörelgesiniň öz beýanyny tapýandygyna şaýatlyk edýär. Halkymyzyň abadançylygy, rowaçlygy ugrunda ýadawsyz tagallalar edýän, bize şeýle ajaýyp zamanamyzda netijeli işlemäge şert döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak, il-ýurt bähbitli, umumy adamzat ähmiýetli alyp barýan işleri hemişe rowaç alsyn!

J. Jumaglyjow,

*Türkmenistanyň «Türkmenbaşy» paýdarlar täjirçilik bankynyň
Müdiriýetiniň başlygy*

BANK ULGAMYNÝŇ HYZMATLARY YKDYSADY ÖSÜŞ ÝOLUNDA

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda milli ykdysadyýetimizi dünýäniň öndebaryjy döwletleriniň derejesine ýetirmäge, ýurdumyzda ykdysadyýetiň sanly ulgamyny ösdürmäge gönükdirilen toplumlaýyn maksatnamalar durmuşa geçirilýär.

Milli ykdysadyýetimiziň bazar gatnaşyklaryna geçýän döwründe ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek ugrunda diwersifikasiýalaşdyrylan, bäsdeşlige ukyply, innowasion ösüşini üpjün etmek üçin maliýe we bank ulgamlarynyň durnukly bolmagyny gazanmak wajyp bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» hem-de «Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakyndaky» Kararlaryna laýyklykda hem kiçi we orta telekeçiligi, şol sanda hususy telekeçileri goldamak, ýurduň ykdysady taýdan kuwwatlanmagyny gazanmak, ilatyň durmuş taýdan üpjünçiligini ýokarlandyrmak maksady bilen, ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan önüm öndürijilere ýeňillikli bank karzlary berilýär.

Amatly şertlerde dürli görnüşli ýeňillikli bank karzlarynyň berilmegi ýurduň ykdysadyýetinde hojalygy dolandyrmagyň öndebaryjy usullarynyň işjeň ornaşdyrylmagyny, netijeli, döwrebap tehnologiýalaryň özleşdirilmegini, täze iş ýerleriň döredilmegini, ýurdumyzda daşary ýurtlardan getirilýän önümleriň ornuny tutýan ýokary hilli azyk we azyk däl içerki önümleriniň möçberleriniň ýokarlanmagyny üpjün edýär.

Hormatly Prezidentimiziň ýurtda azyk bolçulygyny döretmek, ýurdumyza daşyndan getirilýän önümleriň ýerine, ilaty ýerli önümler bilen üpjün etmek boýunça alyp barýan taýsyz tagallalarynyň netijesinde ýurdumyzda şahsy hojalygynda önümçilik işini alyp barýan raýatlarymyzyň sany barha köpeliýär. Muňa milli Liderimiziň ýurdumyzyň welaýatlaryna amala aşyran iş saparlarynda hem şaýat bolýars. Arkadag Prezidentimiz ähli sebitlerde hususy önüm öndürijiler bilen duşuşyp, olaryň ilaty ýerli önümleri bilen üpjün etmek boýunça alyp barýan işlerine ýokary baha bermek bilen özüniň goldaw-hemaýatlaryny berýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan hem bank hyzmatlarynyň gerimini giňeltmek, şeýle hem şahsy hojalygyny ýöredýän raýatlara goldaw bermek maksady bilen kiçi göwrümlü karz hyzmatlary işjeň hereket edýär.

Kiçi göwrümlü karzlar mellek ýeri, kömekçi hojalygy ýa-da bellenilen tertipde bölünip berlen ýer bölegi bar bolan raýatlara 30 mün manada çenli ýyllyk 10 göterimli, 6 aý ýeňillikli döwür bilen, 3 ýyla çenli möhlete berilýär. Karzyň üpjünçiligi hökmünde tölege ukuply üçünji tarapyň zamunlygy ýa-da girew emlägi kabul edilýär.

Karz serişdeleri önümçiligi guramak, ösdürmek we giňeltmek, önümleriň göwrümünü artdyrmak, oba hojalyk tehnikalaryny satyn almak, mal ýataklaryny we fermalary gurmak, oba hojalygyna degişli abzallary, gurallary satyn almak, iri we ownuk şahly mallary, balyklary we öý guşlaryny sanyny köpelmek, mallar we öý guşlary üçin ot-ýimleri, weterinariýa serişdelerini satyn almak, ösümlikleri ýetişdirmek, tohumlary, mineral dökünleri satyn almak arkaly bu ugurda önümçiligi alyp barmak maksatlarynda berilýär.

Kiçi göwrümlü karzlaryň hasabyna raýatlaryň hususy mellek ýerlerinde ýyladyşhanalaryň gurulmagy, öňden bar bolanlarynyň giňeldilip, durkunyň tüzelenmegi netijesinde gök-bakja ekinleri ýetişdirilip, ýerli bazarlarda önüm bolçulygyny döretmäge amatly mümkinçilik döredýär. Mysal hökmünde karzyň bu görnüşi boýunça raýatlarymyzyň maldarçylykdan alýan önümleri bilen ýerli önüm öndürijileri çig mal bilen üpjün edýändigini hem görkezmek bolar.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» laýyklykda, täze sanly tehnologiýalara esaslanýan döwrebap bank hyzmatlarynyň ornaşdyrylmagy dowam etdirilýär. Sanly ulgamlary ornaşdyrmak boýunça geçirilýän işleriň çäklerinde elektron resminama dolanyşygy ulgamy bankymyzyda doly ýola goýuldy. Şeýle hem bankymyzyň internet saýty arkaly bank kartlaryny almaga isleg bildirýän raýatlar tarapyndan elektron ýüztutmalaryny banka gelmezden menzilara kabul etmek we bu hyzmatlaryň töleglerini elektron görnüşinde tölemek hem-de karz almaga isleg bildirýän raýatlara bankymyzyň internet saýty arkaly banka gelmezden elektron ýüztutmalaryny menzilara kabul etmek mümkinçiligi döredildi. Bankymyzyň web saýty arkaly goýum goýmaklyga isleg bildirýän raýatlarymyza goýumlaryň görnüşlerini hödürlemek we olaryň islegine görä goýjak goýumyna degişli boljak göterim girdejilerini hasaplap bermek mümkinçilikleri döredildi.

Bulardan başga-da, bankymyz tarapyndan Internet ulgamy arkaly bankyň müşderileri bolan ýuridik taraplara we telekeçilere bank hasaplaryny görmäge hem-de elektron göçürmelerini almaga mümkinçilik berýän «Internet-bank» ulgamyny, şeýle hem banka gelmezden bankyň resmi web saýty arkaly dürli görnüşli bank hasaplaryny açmak boýunça ýüztutmalary kabul etmek hyzmatlary ýola goýuldy.

Nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňeltmek, raýatlara amatly şertleri döretmek maksady bilen, Türkmenistanyň «Türkmenbaşy» paýdarlar täjirçilik ban-

ky mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 30 ýyllygy mynasybetli, bankyň «Altyn asyr», «Goýum bank karty» we «Maşgala» bank kartlaryny saklaýjy müşderilerine söwda we hyzmat ediş nokatlarynda töleg terminallary arkaly nagt däl görnüşinde hasaplaşyklar geçirilende, her bir geçirilen amalyň möçberinden «Cash back» höweslendiriş pul sylagy hökmünde 2 göterim derejesinde bellenildi.

Ýokarda beýan edilenlerden başga-da hormatly Prezidentimiziň 2021-nji ýylyň 9-njy iýulyndaky 2316 belgili Kararyna laýyklykda, bankymyzyň guramaçylyk-hukuk görüşi üýtgedilip, paýdarlar täjirçilik bankyna öwrülmegi bankymyzyň işiniň mundan beýläk hem kämilleşmegine we öňe gitmegine özünüň oňyn täsirini ýetirdi.

Halkymyzyň eşretli durmuşda bolelin ýaşamagy ugrunda taýsyz tagallalary edýän, şeýle hem bank ulgamynyň işini has-da kämilleşdirmäge amatly şert döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak, il-ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli alyp barýan işleri mundan beýläk hem rowaç alsyn!

S. Aganiýazow,
*Türkmenistanyň «Dayhanbank» döwlet täjirçilik
bankynyň Müdiriýetiniň başlygy*

BANKYŇ MÖHÜM HYZMATLARY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe, 2021-nji ýyl – «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň watany» ýylynda Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Diýarymyz günsaýyn ösýär hem-de özgerýär. Häzirki döwürde ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda döwrüň talaby bolan, sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmak işi giň gerimde dowam edýär we munuň üçin ýörite Konsepsiýa, ýagny, «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» kabul edilip, tapgyrлаýyn dowam edýär. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklaryna ylmyň we tehnikanýň iň soňky gazananlaryny, öňdebaryjy halkara tejribeleri esasynda innowasion tehnologiýalar ornaşdyrylyp ýokary ykdysady ösüşler gazanylýar.

Şeýle-de Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň Ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyna» laýyklykda, Milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklary bilen bir hatarda ýurdumyzyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlarynda hem sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak, töleg ulgamyny dünýäniň ösen döwletleriniň derejesinde guramak, geçirilýän nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňeltmek, bu ugurda banklaryň bäsdeşligini ýokarlandyrmak babatynda netijeli işler alnyp barylýar.

Raýatlarymyza döwrebap derejede hyzmat etmek, sanly bank önümleriniň gerimini giňeltmek, geçirilýän hasaplaşyklaryň hilini artdyrmak maksady bilen dürli görnüşli bank kartlaryny çykarmak, şeýle hem ýurdumyzyň ähli söwda we hyzmat ediş nokatlarynda töleg terminallaryny, sanly bank önümlerini ornaşdyrmak işlerine yzygiderli maýa goýum serişdeleri goýulýar.

Bank ulgamynda nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňeltmäge, onuň täze görnüşlerini bank önümçiligine ornaşdyrmaga aýratyn üns berilýär. «Internet-bank», «Mobil-bank», «Elektron söwda» ýaly hyzmatlar nagt däl hasaplaşyklaryň häzirki zaman modelleriniň biri bolup durýar. «Internet-bank» hyzmaty müşderiniň bank kart hasabynyň ýagdaýy barada maglumat alyp, degişli bank tarapyndan hödürlenilýän dürli görnüşli amallary elýeterli we has çalt görnüşde ýerine ýetirip bilmegini üpjün edýär.

Bank ulgamyna «Internet-bank», «Mobil-bank» hyzmatlarynyň girizilmegi, dürli tölegleriň çalt we öz wagtynda geçirilmegini üpjün etmek, bank hyzmatlarynyň gerimini giňeltmek we hilini ýokarlandyrmak üçin uly mümkinçilikleri döredýär.

Häzirki wagtda «Altyn asyr» bank kartynyň eýelerine öz hyzmat edýän banklarynyň internet sahypalary arkaly bank kartlaryny «Internet-bank» hyzmatyna özbaşdak birikdirip bilýärler.

Internet ulgamynyň we ykjam aragatnaşygyň mümkinçiliklerini peýdalanmagyň hasabyna ilata hödürlenilýän bank hyzmatlarynyň gerimini giňeltmek, daşary ýurt banklary hem-de halkara maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlykda ýurdumyzyň ykdysady ulgamynda maýa goýum hyzmatlaryny ösdürmegi ileri tutulýan wezipeleriň hatarynda kesgitläp, eýýäm däp bolan gatnaşyklary giňeltmegiň hem-de täze gatnaşyklary ýola goýmak üçin wajyp bolup durýar.

Sanly maliýe tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy, töwegelçilikleri we maýalary dolandyrmagyň netijeli ulgamynyň ýokarlandyrylmagy, işewürlük ýagdaýlarynyň kämilleşdirilmegi, bankyň girdejisini we düşewüntililigini artdyrmagyň esasynda durnukly ösüşi üpjün etmegi geljegimiz üçin möhüm wezipeleriň hatarynda kesgitlenendir.

Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan hödürlenilýän «Internet-bank» hyzmatyna birikdirilen müşderileriň sany 2021-nji ýylyň 1-nji awgust ýagdaýyna 276,931 müňden geçdi, şeýle hem, «Mobil-bank» hyzmatyna birikdirilenleriň sany 4610 müňe ýetdi. Bu bolsa, nagt pul dolanyşygyny azaltmak we döwrebap tehnologiýalar bilen birlikde bank kartlaryna daýanýan nagt däl hasaplaşyklaryň gurallarynyň ornaşdyrylmagyna we geljekde uly mümkinçilikleriň döredilmegine ýardam berer.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 30 ýyllyk ýubileýiniň bellenýän ýylynda ýurdumyzyň bank ulgamy dowamly kämilleşdirilýär, raýatlara täze bank hyzmatlary hödürlenip, nagt däl hasaplaşyklaryň gerimi has hem artdyrylýar. Milli Liderimiziň öňdengörüjilikli syýasaty netijesinde amala aşyrylýan bank ulgamyndaky özgertmeleriň ählisi ýurdumyzyň raýatlarynyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmaga, olaryň ýaşaýyş-durmuş derejesini dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň derejesine ýetirmäge gönükdirilendir.

Häzirki döwürde, Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik banky öz müşderilerine «Talyp karzy», «Cash-back» höweslendiriş hyzmatyny, «Daýhan karzyny» «Kiçi göwrümlü karzy», «Owerdraft» karzy, şeýle hem «Goýum bank karty», «Maşgala karty», şeýle hem, goýumlaryň we karzlaryň başga-da dürli görnüşlerini hödürleýär. Yzygider täze hyzmatlar bilen halkymyza hyzmat edýär.

Mundan başga-da, bankymyzyň resmi www.dayhanbank.gov.tm internet sahypasy arkaly karz almaga isleg bildirýän müşderilerimiziň ýüz tutmalaryny ýönekeýleşdirmek üçin gerek bolan resminamalary bankyň şahamçalaryna gelmezden almaga mümkinçilik döredilen. Bu bolsa, müşderilerimize karzyň görnüşini öz mümkinçiligine görä saýlamaga we wagtynyň tygşytlanmagyna ýardam berýär.

Elbetde, şular ýaly döwrebap hyzmatlaryň ýola goýulmagy bank işgärleriniň giň gerimli işleri alyp barýandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen Türkmenistan döwletimizde öndebaryjy tehnologiýalar arkaly bank hyzmatlarynyň hili yzygiderli ýokarlandyrylýar, kompýuter tilsimatynyň tehniki taýdan programma üpjünçiligi kämilleşdirilýär. Sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyna, täze hünär ugurly iş orunlarynyň döremegine, harajatlaryň peselmegine, maglumatlaryň elýeterliliginiň we täze bazarlara çykmak mümkinçilikleriniň artmagyna, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň has-da gowulanmagyna ýardam berer.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda halkymyzyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini has hem ösdürmek boýunça yzygider durmuşa geçirilýän özgertmeler ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna öz oňyn täsirini ýetirýär.

Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik bankynyň agzybir işgärleri tarapyndan, şu ýyl 2021-nji ýyl – «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda, ýurdumyzyň mukaddes Garaşsyzlygynyň şanly 30 ýyllyk baýramçylygynyň belenilýän ýylynda bank hyzmatlarynyň täze görnüşleri ildeşlerimize yzygiderli hödürlenip, milli töleg ulgamynyň mümkinçilikleri artdyrylar.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizi ösüşleriň belent derejelerine alyp barýan Gahryman Arkadagymyzyň janynyň sag bolmagyny, ömriniň uzak bolmagyny, tutýan tutumly işleriniň elmydama rowaçlyklara beslenmegini arzuw edýärim!

M. Arabow,

*Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik
bankynyň Müdiriýetiniň başlygy*

GARAŞSYZLYK — BEÝİK GADAMLARYŇ GANATY

Merdana pederlerimiziň asyrlaryň dowamyndaky baş arzuwyna öwrülen Garaşsyzlyk, sözüň doly manysynda, halkymyzyň alnyndan ak Gün bolup dogdy. Sakasynda Hormatly Prezidentimiz duran Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri bolsa, il-günümize eşretli durmuşy bagyşlaýar.

Garaşsyzlyk - ösüşiň ähli ugurlaryndaky özygtyýarlylyk we milli ýol arkaly öňe gitmekdir. Şu ýylda 30 ýaşyny doldurýan milli Garaşsyzlygymyz bank we maliýe ulgamynda hem uly özgerişleri özi bilen alyp geldi. Şol özgerişlere Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky hem öz goşandyny goşdy.

Taryhy tas bir asyra uzaýan bu bank 1923-nji ýylda süýşürintgiler kassalary görnüşinde esaslandyryldy. 1988-nji ýylda bolsa Döwlet süýşürintgiler banky ozalky süýşürintgiler kassalarynyň ornuny tutdy. 2001-nji ýylda bankyň hukukgurluşy ýene-de üýtgedilip, ol Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankyna öwrüldi. Biziň bankymyz indi 2020-nji ýylyň 9-njy oktyabryndan bankyň hukuk görnüşü üýtgedilip, «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky öz işlerini paýdarlar jemgyýeti görnüşinde alyp barýar.

Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky häzirki wagtda öz işini «Türkmenistanyň bank ulgamyny 2011 – 2030-njy ýyllarda ösdürmegiň Döwlet maksatnamasyndan» ugur almak bilen ýola goýýar. Bu maksatnama laýyklykda, soňky ýyllarda bankymyzyň işinde ozal hereket edýän hyzmatlara goşmaça köp sanly döwrebap hyzmatlaryň ýola goýlandygyny aýratyn nygtamak gerek. Mälim bolşy ýaly, 2011-nji ýylda hormatly Prezidentimiz bankyň merkezi edarasynyň täze binasyny açyp, ulanmaga berdi. Indi 10 ýyldan bäri döwrebap bank hyzmatlary şu binadan dolandyrylýar.

Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky, milli Liderimiziň bildirýän talaplaryna mynasyp jogap berip, öz işini täzeçe guraýar. Bu täzeçilik we döwrebaplyk bankyň soňky ýyllarda alyp barýan işlerinde doly şöhlelenýär.

Bankyň ähli hyzmatlaryndan 2020-nji ýylda 2019-njy ýyl bilen deňeşdirilende alnan girdejiniň 117 göterim ýokarlanandygyny guwanç bilen dykgatyňyza ýetirmek isleýäris. Ýurdumyzyň beýleki karz edaralary bilen bir hatarda biziň bankymyzda hem müşderilerimize bank kartlar arkaly hyzmat etmek ulgamy has kämilleşdirilýär. Şu ýylyň 7 aýynyň ýagdaýyna görä, Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky tarapyndan hödürlenen kartlaryň 500 müňe golaýy müşderilerimizde işjeň hereket edýär. Şeýle-de, ýurdumyz boýunça söwda

we hyzmat ediş nokatlarynda 8 müňden gowrak töleg terminallary gurnalyp, bank kartlary arkaly nagt däl hasaplaşyklary geçirmäge mümkinçilik döredildi. Ýurdumyzyň çägendäki bankymyzyň bankomatlarynyň sany bolsa 150-ä golaýlady.

Soňky ýyllarda Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik bankynyň hyzmatlarynyň sanynyň hem ep-esli artandygyny guwanç bilen nygtamak isleýäris. Diňe geçen ýylyň özünde bankymyz öz müşderilerine «Cash back», «Halkbank terminal», «Owerdraft karty», «Talyp tölegi», «Onlaýn-ýüzlenme» ýaly täze hyzmatlary ýola goýdy. «Gyrat» nagt pul geçirimleri hyzmaty bolsa bankyň merkezi edarasynda ýa-da islendik şahamçasynda elýeterli bolup, ol ýüz tutýanlaryň nagt pul serişdesini bir welaýatdan başga bir welaýata iň gysga wagtda geçirmegine mümkinçilik berýär. Bu hyzmatlaryň her biri müşderiler üçin uly ýeňillikleri döretdi.

Bankymyzyň ýeňillikli karz hyzmatlarynyň ýyldan – ýyla kämilleşdirilýändigini hem aýtmak gerek. Olaryň sany hem barha köpeldilýär. Şeýle hyzmatlaryň iň täzeleriniň hatarynda «Owerdraft», «Talyp karzy», «Haly satyn almak üçin» bank karzlaryny mysal hökmünde görkezmek bolar. Bularan başga-da, Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky öz müşderilerine ipoteka, ýaş maşgalalar üçin, sarp ediş, kiçi göwrümlü karzlaryny hem hödürleýär.

Mundan 100 ýyla golaý süýşürtingiler kassasy görnüşinde hereket edip, soňra Süýşürtingiler bankyna öwrülen bankymyz asyl maksadyna hemişe ygrarly bolup durýar. Indi birnäçe ýyldan bäri ildeşlerimiz «Halkbank» tarapyndan hödürlenilýän «Talap edilýänçä», «Hemaýat», «Gahrymanlar», «Beýik Galkynyş», «Ruhubelent», «Bagtyýar nesiller» ýaly goýum hyzmatlaryndan peýdalanylýan gelýärler.

Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik bankynyň täze hyzmatlary ozaldan hereket edip gelýän «Internet-bank», «Mobil-bank» ýaly döwrebap hyzmatlaryň üstüni ýetirdi. Täze açylan döwrebap hyzmatlar, degişlilikde, nagt däl hasaplaşyklar arkaly bank kartlardan goşmaça girdeji almaga mümkinçilik berip, olary ykjam telefonlara ornaşdyrylan ýörite programma arkaly dolandyrylmagy, bank kartynda ýeterlik serişde ýok mahalynda indiki aý geljek serişdeleriniň 50 göterimine çenli karz berilmegi, tölegli esasyda bilim alýan talyplaryň okuw üçin töleglerini banka barmazdan, internetiň üsti bilen geçirilmegi we karzlaryň dürli görnüşlerini almak üçin resminamalary bankyň resmi internet-sahypasynda onlaýn-ýüzlenme arkaly ýollanmagy müşderileriň wagtyny ep-esli tygşytlamaga ýardam berýär.

Umuman, Türkmenistanyň «Halkbank» paýdarlar täjirçilik banky maýa goýum we karz-pul syýasatyny netijeli durmuşa ornaşdyrmak, kiçi we orta telekeçiligi goldamak hem-de ösdürmek; döwletiň süýşürtingiler syýasatyny durmuşa geçirmek; goýumçylaryň we müşderileriň bähbitlerini goramak; ilatyň banka ynanylan pul serişdeleriniň we beýleki gymmatlyklarynyň doly abat saklanyl-

magyny hem-de olaryň goýumçylaryň ilkinji talaby boýunça berilmegini üpjün etmek; Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşine we halkara bank düzümine oňaly goşulýşmagyna ýardam bermek işlerini alyp barýar.

Şahsy we korporatiw müşderilerimizi artdyrmak, olara toplumlaýyn bank önümlerini we hyzmatlaryny hödürlemek, döwrebap maliýe bazarynyň dünýä ülnülerine laýyk gelýän maliýe hyzmatlaryny hödürlemek, hödür edilýän hyzmatlary tiz we ýokary hilli amala aşyrmak hem-de bank amallarynyň hem-de hyzmatlarynyň tilsimatlaryny ösdürmek we kämilleşdirmek bankyň hemişelik maksatlarydyr. Şygarymyzda hem nygtalyşy ýaly, müşderilerimiz bankyň esasy gymmatlygydyr. Şeýle hem ygtybarlylyk, açykgöwünlilik we hoşniýetlilik, köp-taraplylyk, ussatlyk ýaly gymmatlyklara ygrarly bolup işleýän bankymyzyň iş-gärleri Gahryman Arkadagymyzyň bildirýän talaplaryny hemişelik amal etmek üçin iş alyp barýarlar.

Biz milli Liderimiziň döwrebap derejede işlemek üçin döredip berýän giň mümkinçilikleriniň gurşawynda zähmet çekýäris. Munuň üçin hormatly Prezidentimize tüýs ýürekden hoşallyk bildirýäris. Goý, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Gahryman Prezidentimiziň il-günüň bagtyýar ýaşayşyna gönükdirilen işleri diňe rowaçlyklara beslensin!

T. Täçmuhammedow,
*Türkmenistanyň «Senagat» paýdarlar täjirçilik
bankynyň Müdiriýetiniň başlygy*

DURMUŞ YKDYSADY ÖZGERTMELER YGTYBARLY ÖSÜŞIŇ ESASYDYR

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ykdysady öňegidişliklerimiziň aýrylmaz düzümligini bolup, ýurdumyza dowam edýän we üstünlikli amala aşyrylýan köpugurly ykdysady özgertmeler çykyş edýär. Innowasion tehnologiýalara we dünýäniň senagat taýdan ösen döwletleriniň oňyn tejribesine esaslanýan durmuş we ykdysady özgertmeler öz içine ykdysady gatnaşyklary döwrüň talabyna laýyklykda guramagy we yzygiderli kämilleşdirmegi, ykdysady we maliýe gurallaryň işjeňligini ýokarlandyrmagy we täze derejelere çykarmagy, milli ykdysadyýetimizi dolandyrmaklygyň täze usullaryny önümçilige ornaşdyrmagy, halkara maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlygy işjeňleşdirmegi, dünýä ykdysadyýetine tapgyrlylyk çalt we ynamly aralaşmagy, ilatyň ýaşayşy – durmuş derejesini yzygiderli ýokarlandyrmagy ýaly meseleleri öz içine alýar.

Milli ykdysadyýetimiziň bazar gatnaşyklaryna geçýän döwründe ýurdumyzy durmuş ykdysady taýdan ösdürmek ugrunda diwersifikasiýalaşdyrylan, bäsdeşlige ukyply, innowasiýa ösüşini üpjün etmek üçin maliýe we bank ulgamlarynyň durnukly bolmagyny gazanmak wajyp bolup durýar. Häzirki wagtda ýurdumyza nagt däl tölegleriň möçberini artdyrmak hem-de pul dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan halkara tejribesiniň öndebaryjy tilsimatlaryna esaslanýan nagt däl hasaplaşyklary has-da ýaýbaňlandyrmak boýunça giň gerimli işler amala aşyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen baş ýörelgesinden gözbaş alýan bu giň gerimli işler merdana halkymyzyň bagtyýar durmuşyny üpjün etmek, ýurt berkararlygynyň binýadyny berkitmek, mähriban Watanymyzy ähli ugurlar boýunça sazlaşykly ösdürmek bilen berk baglanyşyklydyr. Häzirki döwürde halkymyzyň ýaşayş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak, ykdysady pudaklary sanlylaşdyrmak hem-de bank ulgamynyň işine döwrebap tehnologiýalary giňden ornaşdyrmak işleri üstünlikli amala aşyrylýar. Nagt däl hasaplaşyk tehnologiýalary bank hyzmatlarynyň ygtybarly we netijeli görnüşi bolmak bilen, ýurdumyzyň ykdysady taýdan has-da kuwwatlanmagyna, ähli ulgamlarda uly ösüşleriň gazanylmagyna uly ýardam berýär. Ýurdumyza töleg we hasaplaşyk ulgamlarynyň işini has-da kämilleşdirmek boýunça işler alnyp barylýar. «Altyn asyr» kartly töleg ulgamynyň pul serişdelerini bankomatlaryň, «Internet-banking» we «Mobil-banking» ulgamlarynyň üsti bilen «online» tertipde nagt däl görnüşinde geçirmek mümkin-

çiligi ýola goýuldy. Bu hyzmatyň işe girizilmegi raýatlarymyzyň ýurdumyzyň islendik künjeginde banklara barmazdan, kart hasabyndan bökdençsiz pul geçirim amalyňy amala aşyrmaga mümkinçilik döretdi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Karary bilen tassyklanan «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynyň» düzgünleriniň yzygiderli ýerine ýetirilmegi ýurdumyzyň mundan beýläk-de ösmegine, işewürlik we maýa goýum işjeňligine, dolandyrmagyň öndebaryjy usullaryny ornaşdyrmaga ýardam edýär. Halk hojalyk toplumynyň durnukly ösmegi Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine tapgyrmatapgyr geçmegini üpjün edýär. Ýurdumyzda esasy makroýkdysady görkezijiler durnukly derejede saklanýar. Pul-karz syýasaty yzygiderli geçirilip, önümçilik we eksport ugurly pudaklara goldaw berilýär. Halkara maliýe edaralary bilen netijeli hyzmatdaşlyk ösdürilip, bank ulgamyna innowasion tehnologiýalar giňden ornaşdyrylýar. Bu pudagyň sanly ulgama geçirilmegi onuň düzüminiň, önümleriniň hem-de döwrebap tehnologiýalary peýdalanmak arkaly müşderiler bilen özara gatnaşyklaryň ugurlarynyň döwrebaplaşdyrylmagyny göz önünde tutýar. Türkmenistanyň banklary tarapyndan ileri tutulýan pudaklaýyn taslamalary karzlaşdyrmak amala aşyrylýar. Uzak möhletleýin karzlary, ipotekalary, şeýle hem hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň degişli kararlarynyň esasynda karzlary bermek işi dowam edýär.

Ýurdumyzda alnyp barylýan pul-karz we maliýe syýasatynyň çäklerinde milli pulumyzyň hümmetiniň durnukly saklanmagyny, ýurduň ykdysadyýetini ýeterlik derejede pul serişdeleri bilen üpjün etmek we onuň esasynda pul toplumyny kadalaşdyrmak we gözegçilikde saklamak babatynda degişli işleriň geçirilmegi dowam etdirilýär.

Ýurdumyzyň banklarynda täze maliýe tehnologiýalarynyň yzygiderli hem-de çalt depginde ornaşdyrylmagy üçin birnäçe işler amala aşyrylýar. İşewürlik amallarynyň barha artýan möçberini kanagatlandyrmak maksady bilen, bu işleriň kämilleşdirilmegi bank ulgamynda ulanylýan degişli programma üpjünçiliginiň hem-de gurallarynyň döredilmegini göz önünde tutýar. Amallaryň awtomatlaşdyrmak derejesiniň kämilleşdirilmegi wagty hem-de harajatlary ep-esli azaltmaga mümkinçilik berer, müşderileriň islegleriniň kanagatlandyrylmagyna gönüden-göni täsir eder, amallar çalt, howpsuz hem-de goraglylygyň we gözegçiligiň ýokary derejesinde amala aşyrylar. Tehnologiýa täzeçilliklerini ornaşdyrmak üçin degişli düzümleriň döredilmegi, ozaly bilen, sanlylaşdyrmak işlerini dolandyrmagy guramagy, bu amallary dolandyrmagyň gurallaryny döretmegi, şeýle hem maglumat howpsuzlygyny göz önünde tutýar. İşewürlik ulgamynda hem-de bazarlaryň ýörite ugurlara bölünmeginde banklaryň iş ugurlaryny kesgitlemek anyk müşderi syýasatyny, täze önümleriň döredilmegini, bank maglumat ulgamynyň

guralmagyny hem-de müşderiler bilen özara gatnaşyklar ulgamyny kemala getirmegi talap edýär. Hyzmatlary sanlylaşdyrmak işleri gysga wagtyň dowamynynda maglumatlaryň uly möçberini işlemäge hem-de tutuş hyzmatlar toplumyny hödürlemäge ukyply çäýe, kuwwatly we ygtybarly tehnologiýa meýdançasynyň döredilmegini şertlendirýär, bu bolsa bank ulgamyny tehnologiýa taýdan özgertmegiň möhüm ugry bolup durýar. Bu çäreler bank işewürlük amallarynyň wirtual ýagdaýa geçirilmegini, bank hyzmatlarynyň ähli ulgamlarynda sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny talap edýär, bu işler degişli gurallaryň diňe bir üýtgedilmegine däl-de, müşderiler bilen gatnaşyklaryň durkuny özgerder, iki tarap üçin hem täze mümkinçilikleri açar, täze bank önümlerini döretmäge hem-de bar bolanlaryny has amatly ýagdaýa getirmäge kömek eder.

Bank hyzmatlary babatda geçirilýän özgertmeler bank bazaryna gatnaşyjylaryň we müşderileriň arasyndaky gatnaşyklaryň düýpli üýtgemegini aňladyp, ilkinji nobatda, hyzmat ediş tizligini artdyrmagy hem-de hyzmat etmegiň dürli ugurlaryny peýdalanmak arkaly müşderileriň wagtyny tygşytlamagy göz önünde tutýar. Türkmenistanyň bank ulgamyna sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak boýunça geçirilýän giň gerimli işleriň netijesinde müşderilere hödürlenýän bank hyzmatlarynyň görnüşlerini hem-de milli töleg ulgamynyň mümkinçiliklerini giňeldilýär we banklaryň bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlandyrylýar. Ýurdumyzyň pul-karz syýasatyny yzygiderli kämilleşdirmäge, milli ykdysadyýetimiziň önümçilik maksatly ugurlaryny ösdürmäge gönükdirilen karz serişdeleriniň möçberini artdyrmaga, kiçi önümçilikleri höweslendirmäge, ilat üçin karz-maliýe serişdeleriniň möçberlerini köpeltmäge, karz göterimleriniň mundan beýläk-de elýeterli bolmagyny gazanmaga, bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, halkara maliýe guramalary bilen netijeli hyzmatdaşlygy ösdürmäge, iň täze innowasion, döwrebap tehnologiýalary giňden ornaşdyrmaga aýratyn üns berýän Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak, il-ýurt bähbitli, umumyadamzat ähmiýetli alyp barýan işleri mundan beýläk-de rowaç bolsun!

S. Gurbandurdyýew,
«Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynyň
Müdiriýetiniň başlygy

«RYSGAL» PAÝDARLAR TÄJIRÇILIK BANKYNYŇ GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDAKY BATLY GADAMLARY

Garaşsyzlyk ýyllarynda, hususan-da, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuşa geçirilýän ykdysady strategiýamyzyň netijesinde Türkmenistanda maliýe ulgamynda we bank işinde ägirt uly ösüşler gazanyldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda gazanylan ösüşler, ykdysadyýetimizi döwrebaplaşdyrmaga, ýurdumyzy senagat taýdan ösen döwlete öwürmäge, dünýäniň ykdysady giňişligine işjeň goşulmaga ýardam berýän giň gerimli maksatnamalarymyzyň, düýpli özgertmelerimiziň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde gazanylan ajaýyp üstünliklerimiz, ýeten belent sepgitlerimiz bu gün бүтін dünýäde ykrar edilýär.

Garaşsyzlygymyzyň şanly ýyllarynda ýurdumyzyň maliýe we bank ulgamynda uly möçberli, il-ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli işler üstünlikli durmuşa geçirildi. Olaryň hatarynda, Gahryman Arkadagymyzyň tagallasy bilen, 2011-nji ýylyň 12-nji oktyabrynda «Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky döredildi. Ol ýurdumyzda eýeçilik paýynyň 100 göterimi döwlete dahylsyz pudagyň wekilleriniň gatnaşmagynda döredilen ilkinji bankdyr.

Bu bank müşderilere ýokary derejede hyzmat edip, esasan, telekeçiler bilen işjeň aragatnaşyk saklaýar, hyzmatdaşlygy has-da ösdürýär. Bankyň işi Türkmenistanda hususy işewürligi höweslendirmäge, telekeçileriň milli ykdysadyýetimizi döwrebaplaşdyrmaga, strategiki döwlet maksatnamalarynyň durmuşa geçirilmegine gatnaşmagy üçin amatly maliýe şertlerini döretmäge gönükdirilendir.

Häzirki döwürde bankymyz beýleki maliýe edaralary bilen bir hatarda milli ykdysadyýetimiziň depginli ösmegini ýeterlik pul serişdeleri bilen üpjün edýär we bu serişdeleriň dürli pudaklarda rejeli dolanyşygyna ýardam berýär, iri maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirýär. Şeýle hem paýtagtymyzy hem-de şäherlerimizdir obalarymyzy abadanlaşdyrmak boýunça amala aşyrylýan köp sanly taslamalara işjeň gatnaşýar.

«Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011 – 2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda, ýurdumyzda nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini has-da giňeltmek, hödürlenýän hyzmatlaryň görnüşlerini artdyrmak boýunça geçirilýän işler giň gerim alýar. Bank işleriniň we tehnologiýalarynyň tapgyrlyýyn döwrebaplaşdyrylmagy pul geçirmek işlerini çaltlandyrmaga hem-de nagt däl hasaplaşyklaryň ygtybarlylygyny artdyrmaga ýardam edýär. Bu ugur-

daky anyk ädimler milli bank ulgamymyzyň sanly maglumatlar eýýamyna laýyk ösdürilmegini, bazar gatnaşyklaryna yzygiderli geçilmegini üpjün edýär.

Gysga döwürde «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynyň paýtagtymyzyň binagärlik gözelligi bilen ajaýyp sazlaşygy emele getirýän täze binasynyň açylyp ulanmaga berilmegi, ýurdumyzyň sebitlerinde hem onuň şahamçalarynyň işe girizilmegi bank işgärlerine, müşderilerimize döwrebap mümkinçilikleri döretdi.

«Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky paýtagtymyzda we sebitlerde, şol sanda Ahal welaýatynyň täze, döwrebap edara ediş merkezinde, «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda binalaryň we desgalaryň, şeýle-de Aşgabat – Türkmenabat ýokary tizlikli awtoulag ýolunyň gurluşygyna berilýän karzlary maliýeleşdirdi we bu ugurdaky işler netijeli dowam etdirilýär.

Häzirki döwürde «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynda ýuridik şahslara we hususy telekeçilere menzilara bank hyzmatlaryny beriş («Internet-bank») ulgamynyň üsti bilen eýýam bankyň müşderileriniň geçirýän tölegleriniň 90 göterimden gowragy amala aşyrylýar. Bu hyzmatdan peýdalanmak arkaly müşderiler tölegleriň ähli görnüşini, şol sanda daşary ýurt pulundaky tölegleri hem geçirýärler, öz işgärleriniň aýlyk zähmet haklaryny töleýärler, öz hasaplarynyň galyndylaryny we hereketlerini görüp, çap edip bilýärler, karzlardyr depozitleri dolandyryýarlar, bank bilen onlaýn görnüşde habarlaşyp bilýärler, daşary ýurt pullarynyň hümmetini görýärler we başga-da birnäçe ýeňilliklerden, hyzmatlardan peýdalanýarlar.

Dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň banklary tarapyndan giňden ulanylyan QR kod (dessine tassyklanylýan kod) arkaly töleg geçirmek ulgamy hem işe girizildi. Bu döwrebap elektron töleg hyzmatynyň ulanyşa girizilmegi we giňden ýaýradylmagy ykdysadyýetimiz üçin oňaýly täsirini ýetirýär, hususan-da, pul dolanyşygynyň tizligini has-da artdyrmaga, ykdysadyýetde telekeçilik subýektleriniň zerur nagt pul serişdeleri bilen ýeterlik derejede, öz wagtynda üpjün edilmegini nagt däl pullaryň hasabyna amala aşyrmaga, işewürlük subýektleri bilen raýatlaryň arasyndaky hasaplaşyklary ýeňilleşdirmäge, töleg terminallaryny satyn almak hem-de bank kartlaryny taýýarlamak üçin çykdaýlary aradan aýyrmaga, nagt pullary saklamak, daşamak, çykarmak bilen bagly çykdaýlary azaltmaga, nagt däl tölegleriň möçberini has-da artdyrmaga mümkinçilik berer.

Bank tarapyndan işlenip taýýarlanan we telekeçilik işi bilen meşgullanýan taraplara giňden teklipl edilýän hyzmatlaryň ýene-de biri «elektron-sowda» hyzmatydyr. Bu hyzmat online sowda platformalarynda, töleg kabul etmegi göz önünde tutýan ykjam programmalarda tölegi bank kartlarynyň üsti bilen geçirmäge mümkinçilik berýän ulgamdyr.

«Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen, «Mastercard» halkara kompaniýasy bilen bilelikde galtaşyksyz

(PIN kod girizmezden) töleg tehnologiýaly bank kartlaryň 4 görnüşini, ýagny «Platinum», «Gold», «Standart» we «Maestro» görnüşlerini işe girizdi.

Bank tarapyndan 2020-nji ýylda berlen bank kartlarynyň möçberi 48047 sany bolup, ol günsaýyn köpeliýär.

Karzlaşdyrmak işi hem netijeli alnyp barylýar. «Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky «Owerdraft karty» arkaly gysga möhletli karzlary, «Maşgala», «Talyp» karzlaryny we beýlekileri hödürleýär.

Daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek hem-de ýurdumyzyň telekeçilerini halkara maliýe bazaryna ýakynlaşdyrmak maksady bilen, Ýewropanyň täzeleniş we ösüş banky, Ýslam ösüş banky, Aziýanyň ösüş banky ýaly iri halkara maliýe guramalary bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk edilýär.

Şulardan görnüşi ýaly, «Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky ýurdumyzda bank ulgamynyň ösüşine, sanly ykdysadyýetiň emele gelmegine, bank hyzmatlarynyň kämil derejelere ýetirilmegine öz saldamly goşandyny goşýar we geljekde-de bu işleri has-da giňeltmegi meýilleşdirýär.

Bank işini döwrebaplaşdyrmak, türkmen halkynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini has-da ýokarlandyrmak ugrunda uly tagalla edýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, tutýan tutumly işleri hemişe rowaç alsyn.

S. Baýramow,

*Türkmenistanyň Döwlet ösüş bankynyň
Müdiriýetiniň başlygy*

MAÝA GOÝUM IŞI – YKDYSADY ÖSÜŞIŇ KEPILI

Hormatly Prezidentimiziň beýik başlangyçlary bilen ýurdumyzda il-ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli maksatnamalaryň birnäçesi kabul edilip, olaryň durmuşa geçirilmegi netijesinde milli ykdysadyýetimizde ýokary ösüş depginleri gazanyldy we ähli ulgamlarda belent sepgitlere ýetildi.

Garaşsyzlyk ýyllaryny öz içine alýan 1991-2021-nji ýyllarda ýurdumyzyň bank ulgamynda uly ösüşler gazanylyp, pul reformasy geçirilip, puluň ýeke-täk hümmeti kesgitlenildi, manadyň ýeke-täk alyş-çalyş hümmeti belenildi we milli puluň denominasiýasy geçirilip, ykdysadyýetiň, hususan-da durmuş ulgamynyň mundan beýläk-de ösdürilmegi we halkymyzyň abadançylygynyň has-da ýokarlandyrylmagy üçin ygtybarly binýady döretmäge mümkinçilik berdi.

Watanymyzyň mukaddes Garaşsyzlygynyň şanly 30 ýyllyk baýramçylygynyň belenilýän ýylynda Türkmenistanyň Döwlet ösüş bankynyň döredilenine 10 ýyl bolýar.

Bankyň esasylyk maýasy Durnuklaşdyryş gaznasynyň serişdeleriniň hasaby-na emele getirilip, Hormatly Prezidentimiziň ak pata bermegi bilen 2011-nji ýylyň 1-nji noýabrynda bank öz işine başlady.

Türkmenistanyň Döwlet ösüş bankynyň önünde, Döwlet maksatnamalarynda göz önünde tutulan maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmek wezipesi goýlup, taslamalar üçin jemi 172 sany karz ugry açyldy we jemi 16 mlrd. manatdan gowrak möçberdäki serişdeler ýenillikli şertlerde karz berildi.

Ýurdumyzyň «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda syýahatçylyk we dynç alyş maksatly 16 desganyň, dokma pudagy boýunça 7 sany iri kärhananyň, Aşgabat şäherinde belent ýaşaýyş jaýlarynyň birnäçesiniň, seýilgähleriň, myhmanhanalaryň we ýaşaýyş-durmuş maksatly onlarça binalaryň gurluşyklary maliýeleşdirildi we bellenen senelerde ulanylmaga berildi.

Bank tarapyndan ýurdumyzyň ulag-aragatnaşyk pudagynyň önünde goýlan taslamalaryň hem birnäçesi maliýeleşdirilip, «Türkmenhowaýollary» agentliginiň «Boeing» uçarlaryny, «Türkmen Demirýollary» agentliginiň teplowozlaryny we wagonlaryny, «Türkmenawtoulaglary» agentliginiň «Hýundaý» kysymly ýolagçy awtobuslaryny, «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň aragatnaşyk enjamlaryny satyn almak üçin baglaşan şertnamalary uzak möhletlere berlen karzlaryň hasabyna maliýeleşdirildi.

Ýurdumyzda maýa goýum syýasatyny durmuşa geçirmekde bank ulgamynyň aýratyn möhüm orun eýeleýändigini bellemek bilen, ýangyç-energetika, hi-

miýa toplumynyň, senagat we oba hojalyk pudaklarynyň, gurluşyk toplumynyň, saglygy goraýyş pudagynyň ýaşaýyş durmuş we eksporta niýetlenen taslamalarynyň maliýeleşdirilendigi hem aýratyn bellärliklidir.

Maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmekde, bank tarapyndan gönümel müşderileri karzlaşdyrmakdan daşary banklara karz serişdelerini ýerleşdirmek arkaly hem amala aşyrylýar.

Arkadag Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen, Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň agzalarynyň importuň ornuny tutýan taslamalaryny maliýe taýdan goldamak üçin «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankyna jemi 600 mln. manat möçberinde karz serişdeleriniň berilmegi netijesinde birnäçe iş ýerleri döredilip, bäsdeşlige ukyply önümleriň önümçiligi ýola goýuldy we hususy ulgamyň wekilleriniň ykdysadyýetimize mynasyp goşandy boldy.

Häzirki wagtda bank tarapyndan berlen karzlaryň netijeli dolandyrylmagy, görterimleriň we karzyň esasy bergisiniň tölenilişi, degişli hasaplarda ýöredilişi gözegçilikde saklanyp, buhgalter hasaplarynyň talaplary yzygiderli berjaý edilýär.

Bank tarapyndan sanly ykdysadyýete geçmek we buhgalter hasabyna talabalaýyk alyp barmak maksady bilen daşary ýurtlaryň öňdebaryjy kompaniýalary bilen işjeň aragatnaşyklar saklanyp, ornaşdyrylan döwrebap bank programma üpjünçiliginiň işjeňligini üpjün etmek we her ýylky audit barlaglaryny guramaçylykly geçirmek boýunça dowamly işler alnyp barylýar.

«Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» bellenilen wezipeleri üstünlikli durmuşa geçirmegiň çäklerinde, bankyň maglumat ulgamlarynyň işjeňligini we kiberhowplardan goraglylygyny kämilleşdirmek boýunça netijeli işler alnyp barylýdy.

Bankda elektron resminama dolanyşyk ulgamyny ornaşdyrmak boýunça ýurdumyzyň «Türkmen-tranzit» kompaniýasynyň hödürlän hyzmatyndan peýdalanyp, ilkinjileriň hatarynda elektron resminama dolanyşygy programmasy işe girizildi.

Şeýle hem birnäçe ýyl bäri bankyň resmi internet saýty hereket edip, onda bankyň işjeňligi baradaky, gündeki habarlar we täzelikler, ýurdumyzyň ösüşini wasp edýän maglumatlar yzygiderli ýerleşdirilýär.

Häzirki wagtda sanly ykdysadyýetiň ösmegi bilen ilatymyzyň internetden has netijeli peýdalanýandygyny görýäris.

Ýurdumyzyň bank ulgamy tarapyndan bank hyzmatlarynyň sanawyny giňeltmek we hilini artdyrmak, öňdebaryjy tejribäni hem-de innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmak geljegi uly ugurlaryň hatarynda kesgitlenildi.

Ykdysadyýetimizi maksatnamalaýyn ösdürmeklige gönükdirilen wezipeleri ýerine ýetirmek üçin banklaryň işjeňligi häzirki döwrüň talaplaryna laýyklykda

gurnalýar, hususan-da, müşderilere hödürlenýän bank önümleriniň görnüşleri köpeldilip, dünýä banklarynyň tejribelerinde ulanylýan täze hyzmatlary yzygiderli bank işjeňligine girizmek, müşderiler bilen işlemegiň täze usullaryny ýola goýmak boýunça işler üstünlikli dowam etdirilýär.

Banklar tarapyndan ýurdumyzda pul dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak, bank kartlary boýunça milli we halkara töleg ulgamynyň gerimini giňeltmek hem-de halkara tejribesiniň öndebaryjy tilsimatlaryna esaslanýan nagt däl hasaplaşyklary has-da ýaýbaňlandyrmak boýunça giň gerimli işleri amala aşyrylýar.

Bu işleriň netjesinde ýurdumyzyň bank kart ulgamynda hasaba alnan bank kartlarynyň, ornaşdyrylan terminallaryň, bankomatlaryň sany hem-de «Internet-bank» we «Mobile-bank» ulgamlarynyň üsti bilen amal edilen nagt däl hasaplaşyklaryň möçberi yzygiderli artýar.

Häzirki wagtda raýatlarymyza «Internet-bank» ulgamy arkaly bank hyzmatlarynyň hasaplaşyklary, ýaşaýyş jaý-jemagat hyzmatlary üçin tölegleri (agyz suwy, elektrik energiýasy, tebigy gaz, lagym, ýylylyk, ýaşaýyş jaý üçin tölegler we beýlekileri) amala aşyrmak, ulaglaryň ähli görnüşlerinde ýolagçy petekleriniň nagt däl görnüşde satyn almak mümkinçiligi döredildi.

Elektron söwda hyzmatyndan peýdalanýanlaryň sany barha artyp, internet dükanlarynyň onlarçasy tarapyndan ilatymyza ýokary derejeli hyzmatlar hödürlenilýär.

Türkmenistanyň bank ulgamy tarapyndan ýurdumyzyň maýa goýum maksatnamasynda we sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça kabul edilen konsepsiýada bellenilen wezipeleriň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netjesinde, milli ykdysadyýetimizde oňyn netijeler gazanylyp, öňe gidişlikleriň gazanylmagyna garaşylýar.

M. Datdow,
Türkmen-Türk paydarlar täjirçilik bankynyň
Müdiriýetiniň başlygynyň orunbasary

MILLI YKDYSADYÝETIMIZIŇ ÖSÜŞI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda dürli pudaklarda amala aşyrylýan özgertmeler türkmen jemgyýetini döwrebaplaşdyrmak, ilatyň ýaşayyş derejesini dünýä ülnülerine laýyk getirmek maksadyndan ugur alýar. Milli Liderimiziň ähli başlangyçlary, tutumly özgertmeleri halkymyzyň asuda, parahat, bolelin we bagtyýar durmuşda ýaşamagyna gönükdirilen. Ähli babatda halkyna daýanýan, ony özüniň esasy we ygtybarly daýanjyna öwren Ýurt Baştutanymyzyň tutuş syýasatynyň özeni Adam hakdaky alada ýugrulan. Onuň şeýledigi diňe biziň özümize däl, eýsem tutuş dünýä aýan. Hormatly Prezidentimiziň «Biziň jemgyýetimiz üçin adamdan, onuň bähbidinden ýokarda durýan baýlyk ýokdur» diýen sözleri bolsa, ösüşleriň rowşen ýoluna düşen türkmen halkynyň geljeginiň hasam bagtyýar boljakdygynyň güwäsidir. Çünki, baş aladasy raýaty bolan döwletiň geljegi nuranadyr. Häzirki döwürde hormatly Prezidentimiz tarapyndan berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň häsiýetli aýratynlygyny emele getirýän «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelge türkmen taglymatynyň baş şygaryna öwürüldi. Islendik taryhy döwürde döwlet tarapyndan alnyp barylýan taglymat ýurduň ösüş strategiýasynyň esasy maksatlaryny kesgitläp, olary durmuşa geçirmegiň netijeli usullaryny saýlamak wezipesi uly depginler bilen ösýän häzirki döwrüň talaplarynyň biridir.

Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy senagat pudaklaryny durnukly, innovation ösdürmäge, milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokary derejesini gazanmaga we saklamaga gönükdirilendir. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşi düýpli öndebaryjy özgertmeler syýasatyny alyp barmaga esaslanýar. Özgertmeleriň baş strategik wezipesi ýurduň serişdeler, senagat, zähmet we intellektual kuwwatyny diwersifisirlemek bolup, Türkmenistanyň ösen ýurtlaryň derejesine çalt depginde çykmagyny gazanmaga gönükdirilendir. Makroýkdysady görkezijileriň durnukly ösüş depgini ykdysadyýetiň binýatlyk pudaklarynda goşulan gymmatyň yzygiderli artdyrylmagyny üpjün edýär.

Ýurdumyzyň sebitleriniň milli ykdysadyýetimiziň döwrebaplaşdyrylmagyna goşýan goşandyny artdyrmak, döwrebap amatlyklary emele getirmek, has netijeli üpjünçilik ulgamyny döretmek, ýurdumyzyň içkeri bazarlary we eksporty üçin ýokary hilli önümçilikleri döretmek, ilatyň ýaşayyş-durmuş şertlerini düýpli ýokarlandyrmak hormatly Prezidentimiziň sebitleýin syýasatynyň düýp özenini düzýär. Şunuň bilen baglylykda, «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy

2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy-nyň» çäklerinde geçirilýän giň gerimli işler uly ähmiýete eýe bolýar. Ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda möhüm we ykdysady taýdan bähbitli «ösüş nokatlary» döredilýär, sebit we dünýä ähmiýetli iri taslamalar durmuşa geçirilýär. Agzalan döwlet maksatnamasynda daşary ýurtlara iberilýän harytlaryň möçberini artdyrmak, ýurdumyza daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümçilikleri giňden döretmek, halk hojalygynyň ähli pudaklaryny sanly ykdysadyýete geçirmek, bazar gatnaşyklaryny pugtalandyrmak ýoly bilen maýa goýum syýasatyny işjeňleşdirmek baş wezipeler hökmünde kesgitlendi. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň sebitlerinde senagat zolaklaryny we önümçilik klasterlerini ösdürmek derwaýys ähmiýete eýe bolýar.

Gahryman Arkadagymyzyň parasatly hem-de öňdengörüjilikli döwlet baştutanlygynda milli ykdysadyýetiň senagat böleginde amala aşyrylýan düýpli özgertmeler ösüşiň täze sepgitlerine tarap durnukly öňe gitmäge, sebitleriň ösüşini dolandyrmakda olary giňden peýdalanmaga, täze döwrebap iş orunlaryny döretmäge, sebitleriň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmaga we bäsdeşlik artykmaçlyklaryny netijeli peýdalanmaga giň mümkinçilikleri döredip, Durnukly Ösüş Maksatlarynyň Türkmenistanda durmuşa geçirilmegini üpjün eder. Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän döwlet syýasatynyň binýadynda ýurdumyzyň ösüşiň hil taýdan täze belent sepgitlerine ýetmegi, halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň barha ýokarlanmagy, ýurdumyzyň halkara abraýynyň has-da belende galmagy, Birleşen Milletler Guramasy-nyň Durnukly Ösüş Maksatlarynyň yzygiderli esasyda amala aşyrylmagy, bu gün dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilýär. Bu ykrarnamanyň esasynda bolsa, berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň her bir günü milli senenamamyza altyn harplar bilen ýazylýar.

Milli Liderimiziň baştutanlygynda kabul edilen «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynda» we «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda» ýurdumyzyň ykdysady syýasaty öz beýanyny tapýar. Oňa laýyklykda, baş maksat serişdeleriň ähli görnüşleriniň (adam maýasy, tebigy, innowasiýa, maýa goýum we beýleki serişdeler) bar bolan ägirt uly mümkinçiligini has doly peýdalanmagyň hasabyna ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, onuň bäsdeşlige ukyplylygyny we netijeliligini pugtalandyrmak hem-de eksport mümkinçiliklerini giňeltmek bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýalaşdyrmak, şeýle-de pudaklaryň öz içinde önümçilikleri diwersifikasiýalaşdyrmak işiniň daşary-ykdysady gatnaşyklardaky ähmiýetini seljermek döwrüň örän wajyp meseleleriň biridir.

Diwersifikasiýa işi – öndürilýän önümiň görnüşleriniň giňemegi we sarp ediş bazarlarynyň üýtgemegi, önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen täze önümleriň çykarylmagy hökmünde kabul edilýär. Häzirki wagtda ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, öndürilýän önümleriň görnüşlerini köpeltmek, daşary ýurtlardan getirilýän önümleriň önümçiliklerini döretmek döwrüň wajyp wezipeleriniň hataryna girýär. Ýurdumyzyň geljekki ösüşini kesgitleýän Milli Maksatnamalarda ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmak, ilkinji nobatda, import edilýän önümleri ýurtda öndürilen önümler bilen çalyşmak we geljegi göz önünde tutup, Türkmenistanyň eksport mümkinçiliklerini ösdürmek maksady bilen, binýatlyk pudaklarda önümleri gaýtadan işlemek wezipesi kesgitlenildi we bu wezipe berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe üstünlikli durmuşa geçirilýär. Bu wezipäniň ýokary netijeli durmuşa geçirilmegine bolsa, hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen işlenip taýýarlanylýan we 2015-nji ýylyň maýynda kabul edilen «Türkmenistanda öndürilýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberini artdyrmak boýunça Döwlet Maksatnamasyna» we «Türkmenistanda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmek boýunça Döwlet Maksatnamasyna» uly orun degişidir.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly başlangyçlary bilen üstünlikli durmuşa geçirilýän döwlet syýasatynyň binýadynda, ýurdumyzyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň geriminiň barha giňeýändigini we oňa türkmen işewürleriniň hem giňişleýin gatnaşýandygy aýratyn guwandyrýjydyr. Bu hem ýurdumyzyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürilýändiginiň aýdyň subutnamalarynyň biridir.

Gahryman Arkadagymyzyň baştutanlygynda ýurdumyzyň öz üstüne alan halkara borçnamalarynyň ahlisini gyşarnyksyz ýerine ýetirmegi bolsa, Türkmenistanyň halkara giňişliginde ynamly we ygtybarly döwlet hökmünde ykrar edilmegine getirdi. Muňa, ýurdumyzyň hyzmatdaş ýurtlary bilen amala aşyrylan daşary söwda dolanyşygynyň oňyn aratapawudynyň zygydider artmagy hem şaýatlyk edýär. Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzda alyp barýan ykdysady özgertmeleriniň esasy maksatlarynyň biri hem ykdysadyýetimiziň kesgitleýji pudaklarynda öndürilýän önümleriň hilini düýpgöter ýokarlandyrmakdyr. Şonuň esasynda dünýä bazarynda olaryň mynasyp ornuny eýelemegi üçin zerur şertleriň döremegi öz beýanyny tapýar.

Dünýäniň birnäçe döwletlerinde ykdysadyýetiň sanly ulgamyny ösdürmäge gönükdirilen toplumlaýyn maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegi milli ykdysady ösüşi üpjün etmekde sanly ulgamyň nähili derejede möhüm bolup durýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman şertlerinde sanly tehnologiýalary işläp taýýarlamak, olary ykdysadyýetiň we durmuş ulga-

mynyň dürli ugurlaryna giňden ornaşdyrmak ýurduň dünýä ykdysadyýetinde tutýan ornunyň pugtalanmagyna, bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyna, ilatyň ýaşayş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam berýär. Bu hem öz gezeginde raýatlaryň innowasion tehnologiýalardan, häzirki zaman bank önümlerinden netijeli peýdalanmaklary üçin maliýe taýdan sowatly bolmaklaryny şertlendirýär.

Häzirki wagtda raýatlaryň, ylaýta-da ýaş nesliň maliýe sowatlylygyny ýokarlandyrmak meselesi köp döwletleriň üns merkezinde saklanýar. Bu ugurda ýaşlara aýratyn ähmiýetiň berilmegi, olaryň täze bilimleri we endikleri öwrenmäge has ýygyn edýändikleri bilen bir hatarda, olaryň bu bilimleri uzak möhletli dowamynda ulanmaga mümkinçilikleriniň bardygy bilen düşündirilýär. Eziz Diýarymyzda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen orta mekdeplerde ýaşlaryň maliýe sowatlylygyny artdyrmaga gönükdirilen dersleriň girizilmegi bolsa, bu ugurda ädilen uly ädimleriň biridir.

Türkmenistan «Açyk gapylar» syýasaty hem-de giň halkara hyzmatdaşlyk ýoly bilen parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ählumumy abadançylygyň bähbidini goramakda netijeli halkara gatnaşyklaryny ösdürmek ýörelgeleri bilen ynamly öňe barýar. Ýurdumyz, halkara maliýe guramalary we aýry-aýry ýurtlar bilen hyzmatdaşlyklary yzygiderli ösdürýär, giň geljegi we täze mümkinçilikleri açýan ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň ulgamlary giňeldilýär. Ýangyç-energetika, söwda ykdysady we bank ulgamlarynyň, ulag-aragatnaşyk pudagyň, oba hojalygynyň, bilim ulgamynyň özara gatnaşyklarynyň esasy ugurlarynyň hatarynda ýokary görkezijiler gazanylýar.

Şunuň bilen baglylykda, maliýe ulgamynda gymmat bahaly kagyzlaryň bazaryny ösdürmäge, bank we býujet ulgamyny kämilleşdirmäge gönükdirilen özgertmeler häzirki wagtda esasy wezipeleriň biri bolup durýar. Bu ugur Türkmenistanyň we halkara guramalarynyň ugurdaş düzümleriniň arasynda netijeli gatnaşyklaryň esasy ulgamlarynyň biri bolup çykyş edýär. Ýurdumyz halkara guramalaryň we aýry-aýry döwletleriň ätiýaçlandyryş kärhanalary we brokerleriň aglabasy bilen netijeli hyzmatdaşlyklary hem amala aşyrýar. Şol bir wagtda-da, hyzmatdaşlygyň täze möhüm tapgyrlaryna çykmak üçin ähli mümkinçilikler bar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan Halkara pul gaznasy, Bütindünýä bank topary, Ýewropa täzeleniş we ösüş banky, Aziýanyň ösüş banky, Yslam ösüş banky ýaly iri maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlygynyň çäklerini has-da işjeňleşdirdi.

«Türkmenistan-parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda ähli ugurlary öz içine alýan, hil taýdan täze, okgunly ösüşleri bagyşlaýan halkymyzyň ýaşayş-durmuş derejesiniň dünýäniň öndebaryjy döwletleriniňkä kybap bolmagyny üpjün etmäge gönükdirilen başlangyçlara ak pata berildi. Olaryň çäklerinde

«Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyny» amala aşyrmak boýunça toplumlaýyn işler badalga aldy. Konsepsiýa milli ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, oňa sanly ulgamy ornaşdyrmak, elektron senagaty ösdürmek, adamyň aň, bilim maýasyny işewürlige we maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryň soňky gazananlaryna esaslanýan ösen ykdysadyýeti kemala getirmek maksadyny nazarlaýar.

Döwlet Baştutanymyzyň hemmetaraplaýyn goldaw-ýardamy bilen işlenip taýýarlanan we parsatly baştutanlygynda «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdasady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» köptaraplaýyn häsiýete eýe bolmak bilen, ähmiýetli orny eýeleýär. On-da kesgitlenen wezipeler, bellenen maksatlar, toplumlaýyn çäreler ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga, Durnukly ösüş maksatlaryny doly we hemmetaraplaýyn ýerine ýetirmäge, öndebaryjy bilimler we innowasiýalara daýanýan tehnologiýalara ornaşdyrmaga, sanly ykdysadyýete uýgunlaşmak, ilatyň intellektual we durmuş şertlerini ygtybarly dünýä standartlarynyň derejelerine ýetirmek ugrunda amal edilýän bazar özgertmeleriniň dowamlylygyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Dünýä tejribesinden belli bolşy ýaly, döwlet ösdügiçe, onuň durmuşynda maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary möhüm orny eýeleýär.

Şeýle bolansoň, sanly ulgamy ählumumy babatda okatmagyň we bu ugurdaky bilim maksatnamalaryny kämilleşdirmegiň zerurlygynyň ýüze çykmagy tebigy ýagdaýdyr. Şunuň bilen baglylykda, ýurdumyzda bu ulgamy we täzeçil maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryny ornaşdyrmak boýunça zerur işler alnyp barylýar. Maglumat-aragatnaşyk tehnologiýa ulgamy boýunça ýokary hünärli işgärler taýýarlanylýar. Ýokary okuw mekdepleriniň we okuw merkezleriniň hünäri kämilleşdiriş merkezlerinde bu ugurdan eýýäm degişli sapaklar geçilýär. Döwlet edaralarynyň sanly ulgama geçmegini möhüm wezipe hökmünde kesgitläp, milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow dürli pudaklarda elektron görnüşli hyzmatlar ulgamyna geçilmegiň zerurdygyny belleýär.

Bu işleri ýerine ýetirmek maksady bilen, birnäçe ministrliklerde we pudaklaýyn edaralarda internet ulgamynyň web-sahypalary taýýarlanýar, olaryň bar bolanlary kämilleşdirilýär, kiberhowpsuzlyk boýunça bölümler döredilýär. Şeýle hem olarda hyzmatlary ýerine ýetirmek wezipeleri onlaýn görnüşinde amala aşyrylýar we bu işiň gerimi günsaýyn giňeýär.

Gahryman Arkadagymyzyň çuňňur oýlanyşykly, täzeçillik syýasaty netijesinde biziň döwletimiz gysga döwrüň içinde çalt depginler bilen ösýän ýurtlaryň sanawynda mäkäm orun eýeläp, dünýäniň hojalyk gatnaşyklar ulgamyna üstünlikli goşulyşdy. Türkmenistan iri halkara maliýe we ykdysady düzümler bilen

hyzmatdaşlygyň çäklerinde soňky ýyllarda halkara çärelere gatnaşmagyny has-da işjeňleşdirdi. Garaşsyzlygymyzyň 30 ýylynyň içinde Türkmenistan dünýäniň halkara ykdysady giňişliginde öz ornuny ymykly berkidip, hyzmatdaş ýurtlaryň we halkara guramalaryň sanyny yzygider artdyryar. Bu işleriň ählisi bolsa şanly Garaşsyzlygymyzyň hem-de hemişelik Bitaraplygymyzyň miwesidir.

Türkmenistanyň we türkmen halkynyň abadançylygy, gülläp ösüşi ugrunda ýadawsyz tagallalar edýän, ýurdumyzyň halkara abraýyny dünýä jemgyýetçiligine ykrar etdirmegi başaran, dost-doganlyk gatnaşyklaryny ösdürmekde, şeýle-de bize şeýle ajaýyp zamanada netijeli işlemäge şert döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, başy dik bolsun, il-ýurt bähbitli, umumadamzat ähmiýetli alyp barýan işleri mundan beýläk hem diňe üstünliklere beslensin!

H. Geldimyradow,

Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň rektory

GARAŞSYZLYK WE TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINIŇ DURNUKLY ÖSÜŞI

Gahryman Arkadagymyz durnukly ösüş ýörelgelerini ilkinjileriň hatarynda ygylan eden döwlet baştutanlarynyň biri hökmünde bütin dünýä äşgärdir. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan 2015-nji ýylyň sentýabrynda ygylan edilen Durnukly ösüş maksatlary ýurdumyzda 2007-2008-nji ýyllardan başlap güýçli depginlerde amala aşyrylyp başlandy. Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanan ilkinji günlerinde, Gahryman Arkadagymyz «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görnüşdäki Milli maksatnamasyny» (Oba Milli maksatnamasyny) tassyklady. 2015-nji ýylda döwrüň talabyna laýyklykda, Oba Milli maksatnamasy rejelenen görnüşde täzeden kabul edildi. Geçen döwrüň içinde, Oba Milli maksatnamasynyň çäklerinde durmuş-medeni maksatly binalaryň münlerçesi gurlup ulanmaga berildi, on münlerçe kilometrlik inženerçilik infrastrukturasyňyň desgalary işe girizildi. Bu hem, ähmiýetli resminamanyň ýurdumyzda üstünlikli amal edilendigini aýdyňlygy bilen görkezýär.

Şol döwürlerde kabul edilen «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň

2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy» milli Liderimiziň durnukly ösüş strategiýasynyň ilkinji binýadyna öwürüldi. Bu Milli maksatnamanyň çäklerinde, «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2012-2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy», şeýle hem welaýatlary 2012-2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň meýilnamalary durmuşa ornaşdyryldy we häzirki wagtda Milli maksatnamanyň 2-nji tapgyry hökmünde kabul edilýän «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» üstünlikli amal edilýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwriň ähli ýyllarynda Türkmenistanyň çuňňur hormatlanýlan Prezidenti tarapyndan ýurdumyzyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmak we onuň pudaklaýyn düzümini milli ykdysady ulgamyň talaplaryna laýyk getirmek babatynda düýpli işler amala aşyryldy. Milli Liderimiziň başlangyçlary bilen işlenip taýýarlanan we üstünlikli amala aşyrylýan maksatnamalar ýurduň depginli durmuş-ykdysady ösüşine, ilkinji nobatda-da senagat taýdan batly özgerişliklere düýpli badalga berdi.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşinde nebitgaz senagaty aýratyn ähmiýete eýedir. Bu toplum boýunça amala aşyrylan maksatnamalaýyn çäreleriň netijesinde onlarça iri maýa goýum taslamalary özleşdirildi.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen işlenip taýýarlanan «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň iki gezek kabul edilmegi ýurdumyzyň sebitiň energetiki hyzmatdaşlygyny ösdürmekdäki ähmiýetini täze belentliklere göterýär. Türkmenistan Merkezi we Günorta Aziýanyň ýurtlaryny Durnukly ösüş maksatlarynyň «Hemmeler üçin arzan, ygtybarly, durnukly we döwrebap energiýa çeşmeleriniň elýeterligini üpjün etmek» maksadyny amala aşyrmaklyga işjeň gatnaşýar.

Elektrik energetikasynyň önümçiligini artdyrmak - ýurdumyzyň senagatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Türkmenistan boýunça 2020-nji ýylda 26,6 mlrd. kWt/s elektrik energiýasy öndürildi we 2019-njy ýyla garanynda 18,2% ösüş gazanyldy. Türkmenistanyň Energetika ministrligi tarapyndan 25,5 mlrd. kWT/s elektrik energiýasy öndürilip, onuň 5,5 mlrd. kWt/s eksporta iberildi.

Kabul edilen maksatnamalaýyn çäreleriň netijesinde Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň elektroenergetika pudagynda birnäçe döwrebap gaz turbinaly elektrik stansiýalary gurlup ulanmaga berildi. 2007-nji ýylda Daşoguz şäherinde kuwwatlygy 254 MWt, 2010-njy ýylda Aşgabadynyň golaýynda, Ahal welaýatynda, Balkan welaýatynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda we Balkanabat döwlet elektrik stansiýasynda gaz turbinaly elektrik stansiýalary guruldy. Soňky ýyllarda ýurdumyzyň welaýatlarynda umumy kuwwatlygy 1300 MWt-dan gowrak bolan alty sany täze gaz turbinaly elektrik stansiýasy ulanylmaga berildi. Bulardan başga-da, Mary Döwlet elektrik bekedinde gaz-bug turbinaly iri elektrik stansiýasy işe girizildi.

«Türkmenhimiýa» Döwlet konserniniň, soňky ýyllarda çig mal binýadynyň pugtalanmagynyň we eksporta gönükdirilen maýa goýum taslamalarynyň durmuşa ornaşdyrylmagynyň hasabyna, kuwwatlygy düýpli artdy. Türkmenistanda maýa goýum taslamalarynyň ägirt köp möçberdäki ätiýaçlyklarynyň bolmagy azot dökünlerini öndürýän kärhanalaryň gurluşygyny giňden alyp barmak üçin itergi bolup hyzmat etdi. Himiýa senagatyny ösdürmegiň çäklerinde Mary welaýatynda kuwwatlygy ýylda 640 müň tonna karbamid we 400 müň tonna ammiak öndürýän zawod guruldy. Balkan welaýatynyň Garabogaz şäherinde kuwwatlygy ýylda 1 155 müň tonna karbamid we 660 müň tonna ammiak öndürýän zawod işe girizildi.

Pudakda kaliý dökünleriniň önümçiligi ýola goýlup başlandy. 2017-nji ýylda Lebap welaýatynda kuwwatlygy ýylda 1,4 mln. tonna kaliý dökünlerini öndürýän «Garlyk kaliý dag-magdan» toplumu gurlup, ulanmaga berildi.

Pudak boýunça kükürt kislotasynyň önümçiliginde hem öňegidişlikler gazanylyr. Lebap welaýatynda kuwwatlygy ýylda 500 müň tonna bolan kükürt kislotasyny öndürýän täze önümhana gurlup ulanmaga berildi. Ýurdumyzda ýod we brom önümlerini öndürmek hem gelejegi uly bolan önümçilikleriň hataryna degişlidir.

Türkmenistanda häzirki wagtda agrosenagat toplumynyň ösüşinde oba hojalyk önümlerini ýylyň dowamynda öndürmeklige we infrastruktura pudaklaryny degişli derejelerde ösdürmeklige aýratyn üns berilýär. Munuň üçin, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän önümçilikler, gara mallar we guşçulyk fermalary, ýyladyşhanalar, azyk önümlerini uzak möhletleýin saklaýan sowadyjyly ammarlar gurulýar. Mysal üçin, 2020-nji ýylda Mary welaýatynyň Mary etrabynda Gök-bakja önümlerini ýetişdirmäge niýetlenen ýyladyşhana (18,0 mln. manat) we Balkan welaýatynyň Balkanabat şäherinde hem Gök-bakja önümlerini ýetişdirmäge niýetlenen ýyladyşhana gurlup ulanmaga berildi. 2021-nji ýylyň 25-nji martynda hormatly Prezidentimiz Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň agzasy – «Oguz ýol» hojalyk jemgyýeti tarapyndan gurlan hem-de ýurdumyzyň agrosenagat toplumynyň önümçilik düzüminiň üstüni ýetiren döwrebap ýyladyşhana toplumynyň açylyş dabarasyna gatnaşdy. Şeýle hem, döwlet Baştutanymyz sanly ulgam arkaly ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda gurlan täze ýyladyşhanalaryň açylyşyna ak pata berdi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň gurluşyk materialary senagaty hem uly ösüşe beslendi. Her haýsysynyň önümçilik kuwwatlylygy 1 mln. tonna barabar bolan 2 sany sement zawodynyň işe girizilmegi, ýurdumyzda öndürilýän sementiň önümçiligini düýpli artdyrdy. Ahal welaýatynda her haýsysynyň kuwwatlylygy 1 mln. tonna barabar bolan daş owradyjy-sortlaýjy fabrikalaryň ulanmaga berilmegi, döwlete dahylsyz bölekde 4 sany çagyl we ýuwulan çäge öndürýän önümçilikleriň gurulmagy bu ugurda bar bolan kuwwatlyklaryň düýpli berkemegine itergi berdi.

2008-2020-nji ýyllarda ýurdumyzyň gurluşyk pudagynda döredilen goşulan gymmatynyň möçberi 3 esse artdy. 2020-nji ýylda gurluşyk pudagynyň jemi içeriki önümiň düzümindäki paýy 9,5%-e barabardyr.

Şol bir wagtda hem, gurluşyk pudagynyň ösüşiniň ýurduň ykdysadyýetini ösdürmeklige gönükdirilen maýa goýumlaryň möçberi bilen jebis arabaglanyşyklydygyny hem belläp geçmelidiris.

Hormatly Prezidentimiz ulag we kommunikasiýa toplumyny ösdürmeklige aýratyn üns berýär. Milli Liderimiziň başlangyçlary bilen kabul edilen maksatnamalaryň amala aşyrylmagynyň netijesinde, toplumyň ösüşine umumy maýa goýumlarynyň her ýyl 12-20% derejesinde serişdeler gönükdirilýär. 2008-2020-nji ýyllarda ulag we aragatnaşyk ulgamynda döredilen goşulan gymmatyň möçberi 8,5 esse artyp, onuň JIÖ-iň umumy möçberindäki paýy 10,7%-e deň boldy.

Ýurdumyz boýunça ilatyň sarp ediş harytlarynyň önümçiligi ýokary depginli ösýän ugurlara degişli bolup durýar. Häzirki wagtda, Türkmenistanyň senagat önümçiliginiň umumy möçberinde sarp ediş harytlarynyň paýy 26,3% deňdir.

2012- 2019-njy ýyllarda ýurdumyz boýunça ilatyň sarp ediş harytlarynyň öndürilişi 2,6 esse, şol sanda azyk däl harytlaryň öndürilişi 3,6 esse, olardan dokma we egin-eşikleriniňki 3,5 esse, azyk önümleriniňki 2,0 esse artdy.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen, Türkmenistanda telekeçileri we senagatçylary bir ýere jemlemek maksady bilen, şeýle hem olaryň meselelerini öwrenmek we olara döwlet tarapyndan goldaw bermek üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň mart aýynyň 17-indäki «Türkmenistanda Senagatçylar we telekeçiler birleşmesini döretmäge rugsat bermek hakynda» Kararyna laýyklykda, Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi döredildi. 2019-njy ýylyň oktyabrynda «Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi hakynda (rejelenen görnüşi)» Kanunyň kabul edilmegi onuň işiniň hukuk, guramaçylyk, ykdysady esaslaryny kesgitledi we Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmekde onuň ornuny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

2020-nji ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna kärhanalaryň umumy sanynda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň eýeçiliginiň görnüşleri boýunça düzümi şu ýagdaýda boldy: kärhanalaryň 18,7%-i öz işjeňligini döwlet eýeçiligine daýanyp amala aşyrýar, galan 81,3%-i ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz bölegindäki kärhanalardyr.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň hususy böleginiň ösmeginde durmuşa ornaşdyrylýan maksatnamalarda göz önünde tutulan durmuş maksatly binalaryň we desgalaryň gurluşyklaryna döwlet sargydy esasynda bäsleşik şertlerinde ýerine ýetirilmegi, kiçi we orta telekeçiligi ösdürmekligi maliýeleşdirilmeginiň ýörite maksatnamalaryň durmuşa ornaşdyrylmagy, kiçi we orta telekeçilik üçin hünärmenleri taýýarlamak, gaýtadan taýýarlamak we hünärini ýokarlandyrmak, daşary ykdysady gatnaşyklary ösdürmek, şeýle hem eksport kuwwatlylygy artdyrmak, importyň ornuny tutýan önümçilikleri döretmek ýaly ugurlarda netijeli hyzmatdaşlyk örän wajyp ähmiýete eýe boldy.

Türkmenistanyň eksport kuwwatlylygyny artdyrmak we daşary söwda dolanyşygynyň deňagramlylygyny üpjün etmek, häzirki döwrüň durmuş-ykdysady ösüşiniň wajyp ugruna öwrülýär. Sebäbi, daşarky bazarlaryň islegleri ýurdumyzda döredilen we döredilýän önümçilik kuwwatlyklaryny doly derejelerde ulanmaklygyň, ýokary iş üpjünçiliginiň we durnukly ykdysady ösüşiň esasy girewi we şerti bolup durýar. Şuňa baglylykda, çuňňur hormatlanylýan Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyçlary bilen işlenip taýýarlanan «Türkmenistanda öndürilýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberini artdyrmak boýunça Döwlet maksatnamasynda» we «Türkmenistanda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmek boýunça Döwlet maksatnamasynda» göz önünde tutulan kärhanalaryň gurluşyklary örän wajyp ähmiýete eýe boldy.

Şu nukdaýnazardan, ýurdumyza daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmekde hususy telekeçilige daýanyp ösýän kärhanalaryň giň gerimlerde döredilmegi göz önünde tutulýar. Ýurdumyzyň senagatçylary we telekeçileri üçin uly möçberlerde daşary ýurtlardan getirilýän çig mallaryň we materiallaryň, azyk önümleriniň, ilatyň sarp edýän harytlarynyň önümçiliklerini döretmek üçin ähli mümkinçilikler döredilýär. Ol kärhanalarda ýerli çig mallaryny ulanmak, ýurdumyzyň içerki önümçilik we haryt bazarlaryny özümizde öndürilýän önümler bilen üpjün etmek, guruljak kärhanalaryň kadaly möhletlerde özüni ödemekleri wezipe edilip goýulýar.

Şol bir wagtda hem, hususy eýeçilikde täze döredilýän kärhanalaryň döwrebap derejede tehniki taýdan enjamlaşdyrylmagyny, önümiň hiliniň halkara standartlaryna laýyk getirilmegini, önümiň özüne düşýän gymmatynyň nyrh elýeterliligini gazanmaklyga mümkinçilik döretmekligini üpjün etmelidir. Olar, hakykat ýüzünde dünýä bazarlarynda bäsleşige ukyply kärhanalar bolmalydyr. Diňe şeýle ýagdaýda, sözüň doly manysynda, import edilýän harytlaryň ornuny tutýan önümçilikleri döredilip bilner. Şonuň üçin, hususy eýeçilikde döredilýän önümçilikleriň tehnologiýa we hil taýdan ýokary derejelere göterilmegini üpjün etmek maksatlarynda olaryň tehniki-ykdysady esaslandyrmalarynyň ýa-da işewürlük meýilnamalarynyň ylmy esasynda işlenip taýýarlanylmagyna uly üns berilmelidir.

Häzirki, dünýäde çylşyrymly ýagdaýlaryň döreýän şertlerinde, her bir ýurt üçin ykdysady, durmuş we ekologik howpsuzlygy üpjün etmeklige esaslanýan durnukly ösüşi mundan beýläk-de gazanmak wajyp ähmiýete eýe bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «Häzirki döwürde biziň önümizde durýan wezipeler has kynlaşýar. Oňa dünýädäki köp sanly maliýe-ykdysady ýagdaýlar oňajsyz täsirini ýetirýär. Bu ýagdaýlar ylmy-tehniki pikiriniň ýokary ösüşi, tehnologiýa ulgamynda ýetilen sepgitler, täze mümkinçilikler bilen hem baglydyr. Şoňa görä-de, biz döwür bilen aýakdaş gitmek, ösen döwletlerden yza galmazlyk üçin ägirt uly serişdelerimizi we bar bolan şertlerimizi netijeli ulanmalydyrys» diýip aýratyn nygtaýar. Milli Liderimiziň aýdan bu jaýdar jümlelerinden ugur alyp, biziň her birimiz Türkmenistan Watanymyzda Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan ygylan edilen durnukly ösüş maksatlarynyň üstünlikli amala aşyrylmagyna işjeň gatnaşmalydyrys.

B. Taňryberdiýew,

Türkmen döwlet maliýe institutynyň rektory

MILLIYKDYSADYÝETIŇ KÖPUGURLY ÖSÜŞINI ÜPJÜN ETMEKDE HÜNÄR BILIMINIŇ ORNY

Häzirki döwür dünýä ykdysadyýetiniň ahlumumylaşýan döwri bolup, ol ykdysadyýetde, durmuş çygrynda we ylym-bilim ulgamlarynda birnäçe çagyryşlarynyň ýüze çykmagyny şertlendirdi. Ykdysadyýetiň diwersifikasiýalaşdyrylmagy bu hadysanyň amatsyz täsirini peseltmegiň we aradan aýyrmagyň netijeli guraly bolup durýar. Gaýtadan işleýän senagaty we hyzmatlar bazaryny ösdürmegiň esasynda ykdysadyýetiň köpugurly ösüşiniň üpjün edilmegi dünýä ykdysadyýetiniň kynçylyklary başdan geçirýän döwründe ykdysadyýetiň durnukly ösüşine ýardam berýär.

Dünýäde maliýe-ykdysady çökgünligiň dowam edýän şertlerinde milli ykdysadyýeti ösdürmek we onuň bäsdeşlige ukyplylygyny saklamak meseleleri ösüşiň amatly ýollaryny gözlemegiň ähmiýetini artdyrýar. Ykdysadyýetiň diwersifikasiýalaşdyrylmagy asyl manysy boýunça ykdysadyýete harytlary öndürmekden we hyzmatlary ýerine ýetirmekden gelyän girdeji çeşmeleriniň ugurlarynyň artdyrylmagyny aňladýar. Şunda diwersifisirlenen ýa-da köpugurly ösdürilýän ykdysadyýet haýsy-da bolsa bir haryda, hyzmatla ýa-da ykdysadyýetiň bir sektoryna garaşsyzlygy aňlatmak bilen, onuň goşulan gymmaty döredýän birnäçe sektorlaryň birwagtda ösdürilmegi esasynda kemala gelyändigini aýratyn bellärliklidir.

Häzirki döwürde ýurdumyzda hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda amala aşyrylýan diwersifikasiýa syýasaty adam maýasyna köp möçberde maliýe serişdeleriniň gönükdirilmegini talap edýär. Çünki adam maýasy iş üpjünçilik we ýurduň geljekki ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup durýar. Milli ykdysadyýetiň köpugurly ösüşi, ilkinji nobatda, çäýe we çalt özgerýän şertlere uýgunlaşmak ukyby ýokary bolan işçi güýçlerine daýanýar. Şunuň bilen baglylykda, öňde goýlan maksatlary gazanmak we işe ýerleşmek üçin mümkinçilikleri giňeltmek nukdaýnazaryndan hünär bilimi bilen iş üpjünçilik ulgamynyň arasynda funksional arabaglanyşygy has-da pugtalandyrmak döwrüň talaby bolup durýar.

Häzirkizaman dünýäsinde ähli ýurtlaryň halkara bazaryna birleşmegi netijesinde dünýä bäsdeşligi ýitileşýär. Ýakyn ýyllarda öz raýatlarynyň hünär ukyplylygynyň we zehinleriniň has doly ýüze çykmagyny üpjün etjek döwletleriň gülläp ösjekdigi hem-de täze bilimleri, amaly üstünlikleri iň häzirkizaman tehnologiýalara we önümlere öwürüp özleşdirýän döwletleriň ykdysady ösüşde başgalardan öňde boljakdygy dünýä ýurtlarynyň häzirki döwürdäki ösüş ugurlary hem subut edýär. Bir tarapdan, bilimiň ykdysady ösüşi üpjün etmegi, beýleki tarapdan, çalt ykdysa-

dy ösüşin ýurtda bilime has köp serişdeleri gönükdirmäge mümkinçilik bermegi sebäpleriniň we netijeleriniň biri-birinden tapawutlanýan iki sany ýagdaýy tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Ahyrky netijede, bu kanunalaýyklyk ýurdy ösdürmegiň strategik ugurlary kesgitlenende olardan ugur alynmalydygy aňladýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanda diwersifisirlenen ykdysady ösüşin baş şertleriniň biri hökmünde hünär bilimine uly ähmiýet berilmegi onuň ykdysady ösüşi höweslendirmäge ýardam berýän sebäpleriň in wajyplarynyň biri bolup durýandygy bilen delillendirilýär. Köp bilermenleriň pikirlerine görä, hünär biliminiň derejesiniň 1 göterim ýokarlanmagy jan başyna düşýän jemi içerki önümiň ösüş depginleriniň 1-3 göterim ýokarlanmagyna getirýär. Biri-birini şertlendirýän şeýle baglanyşyk Durnukly ösüş maksatlarynyň «Ýokary hilli bilim» diýlip atlandyrylan 4-nji maksadynda hemmeler üçin bütin ömrüň dowamynda okamak mümkinçiliginiň göz önünde tutulmagyny şertlendirdi. 2030-njy ýyla çenli iş berijiler tarapyndan uly isleg bildirilýän kär başarnyklary, şol sanda hünär-tehniki başarnyklary (maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary çygyrynda) bolan ýaşlaryň işe ýerleşmegi, mynasyp işe eýe bolmagy we telekeçilik işi bilen meşgullanmagy üçin ýaşlaryň sanyny artdyrmak onuň 4-nji wezipesi hökmünde kesgitlenildi.

Soňky döwürde ykdysadyýete maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň giňden ornaşdyrylmagy zähmet bazarynda hünärmenlik derejesi ýokary bolan işçi güýjüne bolan islegleriň artmagyna getirdi. Dünýä ykdysadyýetinde işsizlik, hemişelik işin bolmazlygy, hünäriň bolmazlygy, hünärmenlik derejesiniň pes bolmagy bilen bagly hadysalar ykdysady ösüşe özüniň ýaramaz täsirini ýetirýär. Bu ýagdaý zähmet bazary bilen bilimiň arasynda sazlaşygyň bolmalydygyny görkezýär. Beýleki tarapdan, ykdysady ösüşi kesgitleýji möhüm şertleriň biri bolan adam kapitalynyň ähmiýeti artyp, ykdysadyýetiň barha artýan isleglerini kanagatlandyrmak üçin zerur bolan kär başarnyklarynyň ösdürilmegini talap edýär. Zähmet bazaryny ýokary derejeli hünärmenler bilen üpjün etmek we hünärmenlik derejesini we başarnyklaryny hemişe gowulandyrmak wezipesi bilim ulgamynyň paýyna düşýär.

Döwrüň talaplaryna laýyk gelýän ýokary derejeli hünärmenleri ýetişdirmek milletiň intellektual kuwwatyny artdyrmaga mümkinçilik bermek bilen bir hatarda, ýurduň ykdysady ösüşini tizleşdirýän wajyp şertleriň biri bolmagynda galýar. Bu meseleler diňe bir bilim ulgamynyň esasy meselesi bolman, eýsem, oňa işewürlik tarapyndan hem uly gyzyklanma bildirilýär. Sebäbi hünär bilimi edaralarynyň uçurymlarynyň anyk başarnyklarynyň we ukyplarynyň ösdürilmegine bolan islegler iş berijiler tarapyndan bildirilýär.

Soňky onýyllyklaryň dowamynda hünär bilimi ulgamynyň işewürlik bilen özara gatnaşyklarynyň işjeňleşmegi bilimiň mazmunyna we uçurymlaryň taýýarlyk derejesine bildirilýän talaplaryň üýtgemegi bilen şertlendirilendir. Häzirki

döwürde ýurdumyzyň durmuş-ykdysady strategiýasynyň üstünlikli durmuşa geçirilmeginde telekeçilik düzümleriniň orny barha pugtalanýar. Hususan-da, maliýe-ykdysady çökgünlik we ýiti ýokanç keseliniň ýaýramagy bilen bagly dünýä ösüşiniň häzirki amatsyz şertlerinde milli ykdysady ösüşi üpjün etmek meselesi islendik döwlet üçin strategik ähmiýetli möhüm mesele bolup durýar. Şeýle şertlerde telekeçilik ýurduň içki mümkinçiliklerini ykdysady ösüşiň hatyrasyna ulanmakda egsilmez güýç bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, onuň ösmegine döwlet tarapyndan döredilýän amatly şertler häzirki döwrüň möhüm durmuş-ykdysady meselelerini çözmekde işewürligiň özünde uly mümkinçilikleri jemleýändigini görkezýär.

Häzirki döwürde ýurdumyzda iş bilen meşgullanýan ilatyň umumy sanyn-da döwlete dahylly däl sektorda işleýänleriň paýynyň 75 göterime golaý bolmagy munuň şeýlediginiň aýdyň subutnamasydyr. Bu sektoryň okgunly ösüşi, onuň hünärmenlere bolan islegleriniň mundan beýläk hem artjakdygyny, netijede, berilýän bilimiň hiline iş berijiler tarapyndan bildirilýän talaplaryň hem ýokarlanjakdygyny aňladýar. Şu nukdaýnazardan, zähmet bazaryny ykdysadyýetiň köpugurly ösüşine uýgunlaşdyrmak işiniň hünär bilimi arkaly amala aşyrylýandygyny nazara alsak, onda zähmet bazaryny bilim hyzmatlary bazary bilen sazlaşykly ösdürmek ugrunda käbir daşary ýurtlarda toplanan tejribäniň öwrenilmegi mak-sada laýyk hasaplanýlýar.

Soňky birnäçe ýyllaryň dowamynda daşary ýurtlarda hereket edýän we özüniň oňyn netijelerini görkezýän “bütin ömrüň dowamynda bilim almak” doktrinasy bilen bir hatarda, täze doktrina hem öňe sürülýär. Häzirki döwrüň gün tertibinde “işe ýerleşmäge durnukly ýararly bolmak” doktrinasy birinji derejeli meselä öwrüldi. Bu doktrina laýyklykda, zähmet durmuşynyň bütin dowamynda üstünlikli işlemek üçin yzygiderli kämilleşmek we hünärmeniň öz hünärmenlik derejesini hemişe ýokarlandyryp durmak zerur şert hasaplanýar. Şeýlelikde, öz bilimini artdyrmak meýli bolan, döwrebap bilimleri we başarnyklary almagyň usullaryny bilýän hünärine ussat hünärmen bilimiň täze önümi bolmalydyr. Bu çemeleşmäniň tarapdarlarynyň pikirlerine görä, şeýle hünärmeniň kemala getirilmegi diňe bilim bilen işewürligiň içgin hyzmatdaşlyk eden ýagdaýynda mümkindir.

Ykdysady ösüşi üpjün edýän iki sany möhüm ulgamlaryň arasyndaky baglanyşygyň mehanizmine düşünmek üçin, ilkinji nobatda, ýokary bilim ulgamynyň ösüşindäki meýillere seredip geçmek wajyp bolup durýar. Şeýle çemeleşme işewürlük düzüminiň bilim ulgamyna goşulýşmagyna täsir eden şertlere giňişleýin göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Tejribeden belli bolşy ýaly, häzirki döwür bilimiň globalaşmagy bilen häsiýetlendirilýär. Şunda aragatnaşyk we ulag pudaklaryna innowasion tehnologiýalaryň giňden ornaşdyrylmagy ýokary hünär

biliminiň globallaşmagyna getiren sebäpleriň biri bolandygyny bellemek ýerliklidir. Mundan başga-da, işewürlük, ylym, medeni çygyrlarda inlis diliniň agdyklyk etmegi hem onuň global häsiýete eýe bolmagyna getiren şertleriň ýene-de biri hasaplanýar.

Umuman alnanda, dünýä ýurtlarynda bilimi maliýeleşdirmekde döwlet serişdeleriniň belli bir möçberiniň ulanylýandygyna garamazdan, ýokary bilim ulgamy barha täjirleşmek meýline eýedir. Tölegli okuwlary, dürli ugurlarda geçirilýän barlaglaryň netijelerini senagat kärhanalaryna we işewürlige satmak giňden ýaýran görnüşdir. Şeýle-de täjirleşmek hadysasy bilim edaralarynyň bazaryň häzirki zaman isleglerine gönükdirilmegine ýardam berýändigini bilen ähmiýetlidir.

Bilimiň täjirleşmeginden we maglumat jemgyýetiniň häsiýetnamasyndan ugur alyp, bilimiň amalyýeti nazarlaýan häsiýetiniň ähmiýeti hem ýokarlanýar, ýagny täze şertlerde bilimiň hökmany suratda tejribede ulanylmagy möhümdir. Dünýä ösüşiniň häzirki şertlerinde bilim işewürlük ýaýrawynda we senagatda uly isleg bildirilýän önümi öndürmeli bolýar, ýagny hünärmenleri taýýarlamak bu ulgamyň paýyna düşýär. Sebäbi erkin bazar şertlerinde olaryň girdejili işlemegi, bäsleşige ukyply bolmagy köp babatda döwrebap hünär başarnyklary bolan hünärmenlere bagly bolup durýar.

Häzirki döwürde alnan bilimleri tejribede ulanmak mümkinçiligine, has taýgy, onuň täze gymmaty döretmek ukybyna ünsüň güýçlenmegi ýokary okumakdepleriniň ösüşinde ýene-de bir meýliň bardygyna şaýatlyk edýär: häzirki zaman ýokary bilim ulgamynda tehniki we tebigy ylymlary agdyklyk edýär. Munuň esasy sebäbi ynsanperwer ylymlara garanynda olaryň ulanylýan çygyrlarynyň dürli-dürlüdigini hem-de anyk netijeleri berýändigini bilen baglanyşyklydyr. Şunuň bilen baglylykda, degişli barlag taslamalary hem-de bilim işiniň ugurlary işewürlük ulgamyň wekilleriniň arasynda uly goldawdan peýdalanýarlar.

K. Hümmäýew,
*Türkmenistanyň Prezidentiniň
ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň prorektory,
ykdysady ylmlaryň kandidaty alymlyk derejesine dalaşgär*

MAÝYPLYGY BOLAN ADAMLARYŇ DURMUŞYNY ÝEŇILLEŞDIRMEKDE SANLYLAŞDYRMAGYŇ ORNY

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly kitabynda: «Kömege we garaşyga mätäç ýeke galan pensiýa ýaşyndaky raýatlar we maýyplar üçin olaryň isleglerini doly kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýän öý-internatlary hereket edýär. Durmuş maksatly bu edaralarda ýaşajýylaryň arkaýyn ýaşamagy, güýjüne görä zähmet çekmegi we dynç almagy üçin zerur bolan amatlyklaryň ählisi döredilendir. Paýtagtymyz Aşgabatda hem-de ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda saglygy dikeldilmäge we berkidilmäge mätäç ýaşululara we maýyplara garaşyk etmek maksady bilen Durmuş hyzmaty merkezleri we Öýde durmuş kömegini bermek bölümleri netijeli işleýär» diýip belleýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 4-nji maddasyna laýyklykda jemgyýetiň we döwletiň iň ýokary gymmatlygy adamdyr. Adam jemgyýetde döredilendigi sebäpli oňa garaşly bolup durýar. Şeýle kesgitlemäni köplenç halatda ähli adamlara degişli edip bolýar, şol sanda maýyplygy bolan adamlara-da. Jemgyýetiň bir bölegi hökmünde mümkinçiligi çäkli adamyň özüniň ukyp-başarnyklaryny iş ýüzünde durmuşa geçirip amala aşyrmaga doly hukugy bardyr. Oňa ýetmegiň usullarynyň we serişdeleriniň biri kommunikasiýadyr. Mälim bolşy ýaly, häzirki wagtda mobil aragatnaşyk we şahsy kompýuter kommunikasiýanyň esasy guralary bolup durýar.

Ýurdumyzda mümkinçilikleri çäkli çagalary saglygy goraýyş we durmuş hyzmatlary bilen yzygiderli üpjün etmäge aýratyn üns berilýär. Şolaryň hatarynda Aşgabatda 670 orunlyk, innowasion tehnologiýalar bilen üpjün edilen Enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş ylmy-klinik merkezi, welaýatlardaky we Aşgabat şäherindäki «Ene mähri» merkezleri, Mary welaýatynyň Ýolöten etrabyndaky ýöriteleşdirilen psihonewrologiýa çagalar öýi hem-de Mary welaýat çagalar hasahanasy we beýleki kesel anyklaýyş merkezleri bar.

Hormatly Prezidentimiziň Kararyna laýyklykda, Howandarlyga mätäç çagalara hemaýat bermek boýunça haýyr-sahawat gaznasy döredildi. Saglyk ýagdaýy sebäpli mümkinçilikleri çäkli çagalaryň okamagy, terbiýelenmegi, jemgyýete uýgunlaşmagy, saglygynyň berkidilmegi üçin ýörite bilim edaralarynda zerur şertler döredilýär. Kabul edilen kadalara laýyklykda, bu bilim edaralary iýmit, okuw enjamlary, esbaplar, serişdeler bilen üpjün edilýär.

Türkmenistanyň Ilaty durmuş taýdan goramak hakynda kodeksiniň 1-nji maddasynyň üçünji bölegine laýyklykda, maýyplygy bolan adam – dürli päsgelçilikler bilen ýüzbe-ýüz bolanda onuň beýlekiler bilen deň derejede jemgyýetiň durmuşyna doly we netijeli gatnaşmagyna päsgel berip biljek durnukly beden, psihiki, akyl taýdan ýa-da duýgurlyk bozulmalary bolan adam.

Bu günki gün bazarda hödürlenýän mobil gurluşlaryň köp dürlüligine garamazdan, gynansagam maýyplygy bolan adamlaryň käbirine amatly we şahsy isleglerine laýyk gelýän enjamy saýlap almakda mesele ýüze çykýar. Soňky döwürde bütin dünýäde maglumat tehnologiýalarynyň jemgyýetçilik ösüşündäki ornyna akyl ýetirme bolup geçdi. Şol sebäpli mümkinçiligi çäkli adamyň maglumat medeniýeti boýunça şahsyýetini döretmek meselesi aýratyn ähmiýete eýe boldy. Okamak, öwrenmek we bilim almak maýyplygy bolan adamyň toplumlaýyn saglygyny dikeltmeginiň möhüm böleginiň biri bolup durýar. Sebäbi ol (bilim almak) mümkinçiligi çäkli adamyň belli bir derejede özbaşdaklygyny we garaşsyzlygyny üpjün edýär.

Daşary ýurtlaryň ýokary okuw mekdepleriniň tejribesiniň görkezşi ýaly, maýyplygy bolan adamyň bilim almagy bilen bagly meseleleri netijeli çözmekde okuw prosesinde kompýuter ulgamlarynyň ulanylmagy aýratyn ähmiýete eýedir. Norwegiýada, Gollandiýada, Finlýandiýada ýaşayan mümkinçiligi çäkli adamlaryň köpüsi hünär bilimini hut maglumat tehnologiýalarynyň kömegi bilen alýarlar.

Ýewropanyň we Russiýanyň käbir kompýuter merkezleri okatmak, öwretmek we bilim almak arkaly diňe bir maýyplygy bolan uly adamlara däl-de, eýsem, maýyplygy bolan çagalara hem saglygyny dikeltmegi üçin mümkinçilik döredýärler. Munuň üçin ýörite programma toplumlary, oyunlar ulanylýar. Maýyplyk boýunça halkara institutynyň maglumatlaryna görä, ABŞ-da mümkinçiligi çäkli adamlara sapak berlende kompýuter tehnologiýalarynyň ulanylmagy talyplaryň ýetişiginiň 50% ýokarlanmagyna ýardam edýär, şeýle hem materiallary özleşdirmegi 30% gowulandyrýar. Ýöriteleşdirilen kompýuter merkezlerinden başga-da, iş üpjünçilik merkezleri, uniwersitetler we institutlar maýyplygy bolan adamlara bilim hyzmatlaryny hödürleýärler.

Bu günki gün intellektual tehnologiýalaryň ösüşiniň derejesi maýyplygy bolan adamlara öýünde bilim almaga we işlemäge mümkinçilik berýär. Internet maýyplygy bolan adamlar üçin diňe bir islendik maglumatlara girelgäni, aragatnaşygy, okap bilim almagy üpjün etmän, eýsem, uzak aralykdan dürli ugurlarda işlemek babatda hem giň mümkinçilikleri döretdi. Intellektual tehnologiýalar çygrynda mümkinçiligi çäkli adamlar (hususan-da, arabadaky adamlar) üçin has amatly bolan we talap edilýän hünärler hökmünde aşakdakylary görkezip bolar: şahsy kompýuteriň operatory, terjimeçi, web-işläp taýýarlaýjy, kompýuter grafiikasynyň suratçysy, tor ulgamynyň administratory, bezegçi.

Häzirki maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalary eýýamynda saglygyňy dikeltmek bilen bagly tehnologiýalar industriýasynda hem düýpli özgertermeler bolup geçýär. Ýokary tehnologiýaly çözgütleriň, durmuş tehnikalarynyň we intellektual tehnologiýalaryň artykmaçlyklary, ilkinji nobatda, mümkinçilikleri çäkli we saglygynda wagtlaýyn mesele bolan adamlar üçin ýörite maksatnamalaryň işlenip taýýarlanmagynyň ähmiýeti hem-de maýyplygy bolan adamlar üçin peýdaly, sanlylaşdyrylan tehnologiýalar barada birnäçe mysallara seredip geçeliň.

Mysal üçin, gözi görmeýän adama özünüň nirededigini bilmek üçin ýörite maksatnamany göçürüp almak we öz telefonyna salmak ýeterlikdir. Bu maksatnama neýroset bilen aragatnaşykda hereket edýär we emeli intellekt telefona oturdyran kameranyň kömegi bilen adamyň önünde duran obýekti anyklaýar.

JAWS (Job Access With Speech) programmasy görüş derejesi pes adamlar üçin kompýuteriň ekranından okamaga niýetlenendir. ABŞ-nyň Florida ştatynyň Sent-Petersberg şäherindäki kör we görüş derejesi pes adamlaryň topary Freedom Scientific tarapyndan işlenip taýýarlandy. Microsoft Windows amallar ulgamyny peýdalanýan şahsy kompýuterleriň kör we görüş derejesi pes ulanyjylar üçin elýeter bolmagyny gazanmak önümiň maksady bolup durýar.

Ekranla görkezilýän maglumatyň seslendirmesiniň (text-to-speech) we klawiaturany peýdalanmak üçin çäklendirmesiz mümkinçilik berýän Braýlyň şriftiniň kömegi bilen ulanyja berilmegi arkaly okaýyş bolup geçýär.

ClaroSoftware (www.clarosoftware.com) (<http://www.clarosoftware.com/>) mümkinçiligi çäkli adamlar we ilkinji nobatda gözi görmeýän we görüş derejesi pes adamlar üçin programma üpjünçiligini işläp taýýarlaýan IT kompaniýasy. ClaroSoftware kompaniýasynyň programmalary bütün dünýä boýunça mümkinçiligi çäkli adamlara kompýuterden peýdalanmaga we onda işlemäge mümkinçilik berýär.

ClaroSoftware kompaniýasynyň käbir programmalaryna gysgaça teswirleme berip geçeliň. LookOut önümi göreçden galan ulanyjylar üçin niýetlenendir. Bu programma monitoryň ekranında görünýän ähli zady, menýunyň elementlerinden başlap tekstlere, e-mail habarlara we «maglumat» menýusynyň mazmunyna çenli adamyň tebigy sözleşişine örän golaý bolan ýakymly erkek adamyň ýa-da zenanyň sesi bilen okaýar. Programmany dolandyrmak klawiaturanyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Programma Microsoft Word, Outlook Express we Internet bilen işlemek üçin örän laýyk bolýar.

Magnus programmasy görüş derejesi pes adamlar üçin niýetlenendir. Bu programma ekran lupasy hökmünde işleýär we ekranýň tapawutlandyrylan bölegini 16 esse ulaldýar. Bulardan başga-da, birnäçe goşmaça hyzmatlary ýerine ýetirýär. Windows XP, 2000, NT 4 bilen işleýär.

SpeakOut programmasy görüş derejesi çäkli adamlar üçin niýetlenendir. SpeakOut kompýuteri gürlemäge mejbur edýär. Kompýuter syçanjagazyň kursorynyň görkezýän zadyny okaýar, eger-de ol tekst bolsa, onda teksti okaýar.

Webwizard – bu gözi görmeýän we görüş derejesi pes ulanyjylaryň Internet-e girmegi üçin döredilen goşmaça programma. Webwizard Microsoft Internet Explorer 5.x ýa-da 6.x. bilen bilelikde işleýär. Bu programma web-sahypanyň tekstini tekstiň adaty penjiresinde hödürleýär. Sahypa boýunça geçirmegiň klawişleriniň (клавиш перемещения по страницам), kursoryň hereketiniň klawişleriniň (клавиш движения курсора) kömegi bilen sahypa boýunça hereket etmek bolýar we ş.m. Mysal üçin, tabulýasiýa klawişiniň (клавиши табуляции) ssylkadan (от ссылки) ssylka (к ссылке) geçip bolýar. Webwizard aýratyn özbaşdak brauzer (iňlis dilinde web browser – sahypany, resminamalary, kompýuter faýllaryny we kataloglaryny gözden geçirmek hem-de başga-da birnäçe meseleleri çözmek üçin niýetlenen tejribe ähmiýetli programma üpjünçiligidir) däl, ol MS Internet Exploreriň maglumatyny ulanýar.

2021-nji ýylyň maglumatlaryna görä, Russiýada 200 müňden gowrak görüşinde dürli görnüşli kemçilikler bolan adamlar ýaşaýar, olardan 105 müň sany-synyň bütinleý görmezligi – maýyplyga getirdi. Sanlylaşdyrmagyň RF-nyň maýyplygy bolan adamlarynyň durmuşyny ýenilleşdirýändigini subut edýän birnäçe mysallara seredip geçeliň. Russiýa Federasiýasynyň Tomsk oblastynda maşgalada durmuş hyzmatlarynyň haýsy hem bolsa bir görnüşine zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda, bir kybaply toplumlaýyn elektron maglumat ulgamyndan peýdalanyň, olaryň kimler tarapyndan hödürlenjekdigini görüp bolýar. Çagalary goramak çygryndaky Lukmançylyk-durmuş ekspertizasy sanlylaşdyrylan maglumat ulgamlary pudagara özara baglanyşygyň guraly bolup durýar we dürli meseleleri dessin çözmäge mümkinçilik berýär.

Russiýa Federasiýasynyň Nowosibirsk şäherinde maýyp adamyň pikiriniň we oý-hyýalynyň esasynda hereket edýän ýöriteleşdirilen arabanyň döredilmegi saglygyň dikeltmek bilen bagly ýokary tehnologiýalar çygryndaky özgertmeleriň nobatdaky subutnamasy bolup durýar. Russiýa Federasiýasynda durmuş hyzmatlary ulgamynda peýdalanmak üçin hyzmatlaryň amatly ulgamyny döretmäge synanyşylýar. Russiýanyň Pensiýa gaznasy tarapyndan herekete girizilen Maýyplaryň federal sanawy döwlet maglumat ulgamy – rus tejribesine esaslanýar. Ol hereketi çäkli adamlar we olara hyzmatlary amala aşyrýan guramalar üçin ähli möhüm elektron maglumatlary ykjam goşundylara birikdirmäge mümkinçilik berýär. Ulgam saglygyny, zähmete ukyplylygyny we maýyplygyny dikeltmek üçin raýata ulanylan çäreler, döwlet hyzmatlary we tölegleri hakynda ähli elektron maglumatlary almaga mümkinçilik berýär. Maýyplaryň federal sanawy döwlet maglumat ulgamy maýyplygy bolan adamlara islendik tarapdan kömek bermek üçin pudaklara seljeriş we statistik maglumatlary almak üçin mümkinçilik döredýär. Mysal üçin, saglygyny we zähmete ukyplylygyny dikeltmegi üçin olaryň tehniki

serişdeler bilen üpjünçiligi ýa-da olara bilim hyzmatlary boýunça elektron maglumatlaryň hödürlenmegi we beýlekiler. Maglumat jemgyýetiniň hereket edýän maksatnamasynyň ösdürilmegi elektron reýestre ýüzlenmek arkaly raýatlara hyzmatlary etmegi aňsatlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Pudagara elektron arabaglanyşyk ulgamy arkaly zerur bolan hem-de şahsy saklamaklyga degişli bolan resminamalar üçin ýüz tutmaga mümkinçilik döreýär. Şeýlelik-de, hyzmatlar raýat üçin görünmeýän we ýeňil bolýar hem-de ol bu hyzmatlary wagtyňy, serişdesini, iň esasam saglygyny (nobata durmak ejirinden halas bolýar, üşemeýär, yssylamaýar, nerw ulgamyny agram salmaýar we ş.m.) pes derejede sarp edip alýar.

Maýyplaryň federal sanawy döwlet maglumat ulgamy mümkinçiligi çäkli adamlar barada has doly maglumatlary öz içine alýar. 2020-nji ýylyň tomsundan başlap degişli raýatlara her aýda tölenýän pul tölegleri awtomatik görnüşde bellenilip başlady. Sanawyň bazasynda bar bolan şahsy kabinet saglygyny dikeltmegiň göz önünde tutýan maksatnama, pensiýa üpjünçiligi we bellenen durmuş tölegleri barada maglumat almaga mümkinçilik berýär. Şol ýerde ýokary tehnologiýaly kömek we bellenen derman serişdeleri hakynda hem bilip bolýar.

Russiýa Federasiýasynda 2021-nji ýylyň ahyryna çenli maýyplygy awtomatik görnüşde bellemek we möhletini uzaltmak meýilleşdirilýär. Eýýäm häzirki wagtda russiýalylara durmuş tölegleri we saglygyny dikeltmegiň maksatnamalary uzak aralykdan bellenilýär. «Sanly ykdysadyýet» taslamasynyň çäklerinde döwlet prosesleriniň sanlylaşdyrylmagy netijesinde ýakyn wagtda mümkinçiligi çäkli adamlar üçin tas ähli hyzmatlar diýen ýaly onlaýn görnüşde berler. Şunuň bilen baglylykda, RF-niň IT-kompaniýalary kör, göreçden galan, gözi görmeýän russiýalylaryň önümlerini testleşdirmäge has köp birikdirýärler. Çaltlaşdyrylan sanlylaşdyrylmak saglygynda mesele bolan adamlar üçin gelejekde ýene-de has köp iş orunlaryny döreder.

Durmuş ätiýaçlandyryş Gaznasy 2021-nji ýylyň ýanwaryndan saglygyny dikeltmegiň şahsy maksatnamalary üçin dolulygyna onlaýn-görnüşe geçdi, ozal olar kagyz görnüşinde berilýärdi. Hyzmatyň sanlylaşdyrylmagy ony bermegiň möhletini ähmiýetli derejede gysgaldýar – saglygyny dikeltmegiň şahsy maksatnamalarynyň göçürmesi düzülen soňra üç günün dowamynda degişli guramalara ýollanýar.

Pandemiýa sebäpli maýyplygy resmileşdirmek onlaýn-görnüşe, ýagny pudagara özara gatnaşyk arkaly awtomatik tertibe geçirildi. Ähli bejeriş-öňüni alyş guramalary we durmuş ekspertizasy edaralary elektron resminama dolanyşygyňa geçenden soňra, ýagny takmynan 2022-nji ýyldan maýyplygy onlaýn-görnüşe resmileşdirmegi hemişelik esasyda ýola goýmak meýilleşdirilýär. Eýýäm 900 müň sany russiýaly uzak aralykdan maýyplyk derejesine eýe boldular, olardan 260 müň sanysy ilkinji gezek maýyp diýlip ykrar edildi.

IT-kompaniýalaryň körleriň Bütinrussiýa jemgyýeti we beýleki ugurdaş guramalar bilen hyzmatdaşlyk etmegi geljekde sanlylaşdyrylan serwislere elýeterligi ýokarlandyrar, şeýle hem maýyplygy bolan adamlar üçin täze iş orunlary döreder. 2021-nji ýylyň ahyryna çenli ähli döwlet hyzmatlarynyň onlaýn-görnüşde amala aşyrylmagyna garaşylýandygy sebäpli ýokarda agzalan hyzmatdaşlyk örän möhüm bolup durýar.

Halkara tejribeden görnüşi ýaly, intellektual tehnologiýalaryň we sanlylaşdyrmagyň ösüşiniň derejesi maýyplygy bolan millionlarça adamlaryň durmuşyny belli-bir derejede ýenilleşdirýär.

Adam hakyndaky aladany döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugry hökmünde kesgitleýän, mähriban halkyny bagtyýar durmuşda ýaşadýan Gahryman Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, il-ýurt we umumadamzat bähbitli işleri mundan beýläk-de rowaç alsyn!

O. Ataýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
Ylmy işler boýunça prorektory, ykdysady ylymlaryň kandidaty*

YKDYSADYÝETIŇDIWERSIFIKASIÝALAŞDYRYLMAGY YKDYSADY ÖSÜŞIŇ BINÝADYDYR

Ýurduň ykdysadyýetiniň durnukly ösüşini üpjün etmekde esasy orunlaryň biri diwersifikasiýa degişli bolup durýar. Ykdysadyýetiň diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürilmegi dünýä ykdysadyýetinde ýüze çykýan maliýe-ykdysady çökgünliginiň täsirleriniň önüni almakda esasy çäreleriň biri hasaplanylýar. Şol sebäpli häzirki wagtda ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ugurlarda kämil diwersifikasiýalaşdyrylmagy möhüm ähmiýete eýedir.

Häzirki wagtda diwersifikasiýa diňe bir ösüp gelyän döwletler tarapyndan ulanylman, eýsem, senagat önümçiliginiň täze ugurlaryny döretmäge, senagatlaşmagyň täze tapgyryny ösdürmäge aýratyn ähmiýet berýän ösen döwletler tarapyndan hem giňden ulanylýar. Olara mysal hökmünde, «Täze zawodlaşmak» (Amerikanyň Birleşen Ştatlary), «Senagat 4» (Germaniýa Federatiw Respublikasy) ýaly toplumlaýyn maksatnamalara salgylanmak bolar. Şunuň bilen baglylykda, diwersifikasiýanyň netijesinde innowasiýalara we ylma esaslanýan pudaklaryň we önümçiligiň ösüşine, ýagny ykdysadyýetiň innowasion ösüşi bilen baglylykda, ykdysadyýetiň düzümindäki gurluş üýtgemelerini seljermek maksada laýykdyr.

Türkmenistanyň geljekki ösüşiniň esasy ugurlaryny kesgitleýän strategik ähmiýetli resminamalarda ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmaga uly ähmiýet berilýär. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda kesgitlenen maksatlaryň biri bolup «Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümini diwersifikasiýalaşdyrmak» çykyş edýär. Ony Milli maksatnamanyň birinji we üçünji tapgyrlarynda amala aşyrmak göz önünde tutulýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy hem Milli maksatnamanyň logiki dowamy bolup, onda milli ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmagyň meseleleri esasy wezipeleriň biri hökmünde öňe sürülýär. Has takygy, «Ykdysady syýasatyň baş maksady serişdeleriň ähli görnüşleriniň (adam maýasy, tebigy, innowasiýa, maýa goýum we beýleki serişdeler) bar bolan ägirt uly mümkinçiligini has doly peýdalanmagyň hasabyna ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, onuň bäsdeşlige ukyplylygyny we netijeliligini pugtalandyrmak hem-de eksport mümkinçiliklerini giňeltmek bolup durýar» diýip, kesgitlenilýär. Bu hem ýurtta

milli ykdysadyýeti diwersifikasiýa etmek meselesine uly ähmiýet berýändigini aýdyňlygy bilen görkezýär.

Ýurduň ykdysadyýetiniň durnukly ösüşini üpjün etmekde, milli ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, onuň pudaklaýyn we eýeçilik görnüşleri babatynda düzümini kämilleşdirmek wezipesi aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Şu nukdaýna-zardan öňde durýan wezipeleri şu iki esasy durmuşa geçirmek ileri tutulýar:

– Türkmenistanyň halkara zähmet bölünişiginde eýeleýän ornuny berkitmek. Bu ugurda işler nebitgaz, himiýa, nebit we gazhimiýa, ýeňil senagaty, gurluşyk materiallary, oba hojalygy ýaly pudaklarda alnyp barlar.

– ýurduň içerki bazarlarynda islegleri kanagatlandyrmaga gönükdirilen önümleri öndürýän, işleri we hyzmatlary ýerine ýetirýän kärhanalary döretmegi giň gerimler bilen alyp barmak. Ykdysadyýeti pudaklaýyn diwersifikasiýalaşdyrmagyň esasy ýörelgesi daşarky we içerki bazarlaryň isleglerini düýpli öwrenmek bilen, ýurduň sarp ediş bazarynda importuň ornuny tutýan bäsdeşlige ukyply önümleriň öndürilmegine, hyzmatlaryň hiliniň ýokary bolmagyna uly üns berler.

Hormatly Prezidentimiziň durmuşa geçirýän ykdysady syýasatynyň çäginde halk hojalygynyň ähli pudaklaryny ösdürmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly işinde «Ykdysadyýetiň ileri tutulýan ugurlarynyň we pudaklarynyň anyk kesgitlenilmegi, olaryň ösmegine döwletimiz tarapyndan uly ünsüň berilmegi milli senagatyň içerki we daşarky bazarlarynda bäsdeşlige ukyplylyk potensialynyň artmagyna getirdi. Bildirilýän sarp ediş isleglerinden we beýleki şertlerden ugur alyp, ýerli çig maldan öndürilýän önümler bilen daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ýerini çalyşmaga mümkinçilik berýän senagat önümçiligini ösdürmek we diwersifikasiýalaşdyrmak işlerine uly orun berilýär» diýip, belleýär.

Gahryman Arkadagymyzyň başlangyjy bilen 2015-nji ýylda kabul edilen, «Türkmenistanda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň oruny tutýan önümleri öndürmek boýunça Döwlet maksatnamasy» we «Türkmenistanda öndürilýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberini artdyrmak boýunça Döwlet maksatnamasy» milli ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak işinde anyk netijeleriň gazanylmagyna özünüň oňyn täsirini ýetirdi. Bu täsiriň oňyn netijesini ýurduň daşary söwdasynda aýdyňlygy bilen görmek mümkindir. Ýurduň daşary söwda dolanyşygynda eksportyň paýy 2015-nji ýylda 12164,0 million ABŞ-nyň dollaryna, importyň paýy bolsa 14051,5 million ABŞ-nyň dollaryna deň bolup, tapawut 1887,4 million ABŞ-nyň dollaryna deň boldy. Statistiki maglumatlardan görnüşi ýaly, ýurduň daşary söwda dolanyşygynda importyň paýy agdyklyk edip, ol 53,6 % deň boldy. Ýokarda salgylanylýan Döwlet maksatnamalarymyzyň üstünlikli

amala aşyrylmagy bilen, ýurduň daşary söwda dolanyşygy oňyn tapawuda eýe boldy. 2019-njy ýylda ýurduň daşary söwda dolanyşygynyň gurluş düzümi 2015-nji ýyl bilen deňeşdirilende düýpli özgerdi. Daşary söwda dolanyşygynda eksportuň paýy 65,6 % importuň paýy bolsa 34,4 % deň boldy. Bu maglumatlardan görnüşi ýaly, ýurduň daşary söwda dolanyşygynda eksportuň paýy has ýokarlanyň, importuň paýy ep-esli azaldy. Gysga wagtyň dowamynda ýetilen bu sepgit, Türkmenistanyň Prezidentiniň milli ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek syýasatynyň üstünlikli amala aşyrylýandygyny görkezýär.

Şol bir wagtyň özünde, bu ýetilen sepgit, Türkmenistanda senagat önümçiliginiň diwersifikasiýasynyň üstünlikli durmuşa geçirilýändigini beýan edýär. Senagat önümçiliginiň diwersifikasiýasynyň amal edilmeginiň netijesinde, milli ykdysadyýetiň uglewodorod serişdelerine bolan garaşlylygynyň azalmagyny, önümçilik pudaklarynyň ösmegini, döwrebap tehnologiýalar bilen enjamlaşdyrylan pudaklaryň kemala gelmegini gazanmak mümkindir. Netijede, diwersifikasiýa edilen senagat önümçiligine, beýleki pudaklaryň ösüşindäki dürli üýtgeşmeler, şeýle hem daşarky bazardaky bahalaryň düýpli üýtgemegi güýçli täsir etmeýär. Bu ýagdaýy, diwersifikasiýalaşdyrylan senagat pudagy bilen, hat-da bir pudakda çökgünlik ýüze çykan halatynda-da, bu çökgünligiň başga bir pudagyň ösüşi bilen öwezini dolup, şeýlelik bilen ykdysadyýetiň umumy durnukly ösüşini üpjün edip biljekdigi bilen düşündirmek bolar. Senagaty diwersifikasiýa etmegiň esasy artykmaçlygy bolsa, milli ykdysadyýetiň bir pudaga garaşlylygyny aradan aýyrmakdyr.

Umuman aýdanyňda, Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýasy adam maýasyny kämilleşdirmäge we ýokary hünärli zähmet talap edýän pudaklarda öndürijiligi ýokarlandyrmaga gönükdirilmelidir:

- ylym we tehnologiýa, tehniki we hünär bilimini goşmak bilen bilime göni maýa goýumlary;

- senagat önümçiliginiň ileri tutulýan pudaklaryny ösdürmek;

- işewürlük çykdajylaryny azaltmak üçin infrastruktura maýa goýmak;

- maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryna elýeterlilik has-da ýokarlandyrmak;

- ylmy-barlaglara sarp edilýän çykdajylary artdyrmak.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmak boýunça işleriň üstünlikli amala aşyrylmagy milli ykdysadyýetiň durnukly ösüşini mundan beýläk hem üpjün etmekde giň mümkinçilikleri döredýär.

G. Penayew,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag kommunikasiýalary
institutynyň Ylmy işler boýunça prorektory,
ykdysady ylmlaryň kandidaty*

TÜRKMENISTAN SEBITIŇ MÖHÜM ÜSTAŞYR-ULAG MERKEZI HÖKMÜNDE

Hormatly Prezidentimiziň döwletli başlangyçlaryndan gözbaş alýan, innowasiýalara daýanýan, diwersifikasiýalaşdyrmaga esaslanýan ykdysady we durmuş syýasaty ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga, dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejelerine ýetmäge, ykdysady ösüşiň durnukly depginlerini üpjün etmäge giň mümkinçilikleri döredýär. Şeýle bolansoň, häzirkizaman dünýä ykdysadyýetinde emele gelen ýagdaýlara garamazdan, Türkmenistanyň makroykdysady görkezijileriniň ösüşi durnukly derejede saklanýar.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda hem ýurdumyzy ösdürmegiň strategik maksatnamalaryny netijeli amala aşyrmagyň hasabyna ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşi üpjün edilýär.

Häzirkizaman global ykdysady ulgamdaky çylşyrymly ýagdaýlary nazara alyp, milli ykdysadyýetimiziň bäsdeşlige ukyplylygyny saklamak we bazarda mynasyp orny eýelemek möhüm wezipeleriň hatarynda durýar. Hormatly Prezidentimiziň daşary ykdysady strategiýasynda esasan 2 sany uly ugra ähmiýet berilýär. Olar, *birinjiden*, energiýa howpsuzlygy, *ikinjiden bolsa*, ulag-üstaşyr geçelgesidir. Türkmenistanyň bu ugurda alyp barýan syýasatyny halkara guramalary, esasan hem, Birleşen Milletler Guramasy hemişe goldaýar.

Hormatly Prezidentimiziň maksatnamalaýyn ösüşler syýasaty netijesinde ýurdumyzyň ulag-aragatnaşyk toplumynyň ykdysady görkezijileri hem guwandyrjydyr. Milli ulag ulgamynyň yzygider ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi, *bir tarapdan*, ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşine saldamly goşant bolsa, *beýleki tarapdan*, Bitarap Türkmenistanyň global ykdysady ulgamda ornuny barha berkidýär. Başgaça aýdylanda, Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşşi, ulag infrastrukturasy yzygider döwrebaplaşdyrmak syýasaty ýurdumyzyň ulag-üstaşyr mümkinçiliklerinden netijeli peýdalanmaklyga oňaýly şertleri döredýär.

Milli Liderimiziň öňdengörüjilikli, ylmy taýdan esaslandyrylan maksatnamalarynyň çäklerinde durmuşa geçirilýän milli we halkara taslamalary netijesinde, özara bähbitli hyzmatdaşlyk, ynsanperwerlik, parahatçylyk, ynanyşmak, dostluk ýörelgelerine esaslanýan ulag syýasaty, diňe sebitara däl, eýsem, yklymara gatnaşyklaryň hil taýdan ýokary derejä çykmagyna täsir edýär.

Bitaraplyk hukuk derejesine eýerip, Birleşen Milletler Guramasy we beýleki abraýly halkara guramalary bilen işjeň hyzmatdaşlygy alyp barýan Türkmenistan

halkara ulag düzümine işjeň goşulýar. Gadymy Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi bolan Türkmenistanyň yzygiderli kämilleşdirilýän multimodal ulag düzümi sebitara ulag-logistika merkezi hökmünde çykyş edýär. Ýurdumyzyň çäginde halkara ähmiýetli demir, awtomobil, deňiz we derýa, howa ýollary boýunça döwrebap ulag-üstaşyr geçelgeleri hem-de logistiki merkezler emele gelýär.

Türkmenistanda öndürilýän önümleri daşary bazarlara çykarmak hem-de daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary giňeltmek milli ykdysadyýetimiziň möhüm wezipesi bolup durýar. Bu wezipäni çözmek, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň dünýäniň hem-de sebitiň ulaglar ulgamyna çekilmeginiň derejesine baglydyr.

Hormatly Prezidentimiziň öndengörüjilikli syýasatynyň netijesinde, ösüşleriň täze belentliklerine batly gadamlar bilen barýan pudaklaryň biri hem demir ýol ulagydyr. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllaryndan başlap, gurlup ulanylmaga berlen, Tejen-Sarabs-Maşat halkara demir ýoly, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly, Gazagystan-Türkmenistan-Eýran transkontinental ulag geçelgesiniň döredilmegi demir ýol ulagy ulgamynda durmuşa geçirilen ägirt uly, halkara ähmiýetli taslamalarydyr. Bu ýollaryň ulanylyşa berilmegi sebitiň ýurtlarynyň halkara bazarlaryna päsgelçiliksiz we gysga ýollar bilen çykmagy, harytlaryň getirilmeginiň, hyzmatlaryň ygtybarlylygynyň üpjün edýär. Şeýle hem, bu taslamalar, häzirki döwürde, dünýädäki umumy ýagdaýa, sebitleýin we halkara hyzmatdaşlygynyň häsiýetine hem-de ugruna, ol ýa-da beýleki döwletleriň dünýä ösüşine gatnaşmagynyň we durnukly ösüşiniň derejesine täsir edýär.

Türkmenistan-Owganystan-Täjigistan halkara demir ýolunyň Kerki-Ymamnazar-Akina bölegi Aziýa halkara demir ýol geçelgesiniň birinji tapgyry bolmak bilen, häzirki wagtda sebitiň möhüm ulag akymalaryny netijeli üpjün edýär. Bu Aziýa halkara demir ýol geçelgesiniň birinji tapgyrynyň açylyşynyň 2016-njy ýylda Aşgabatda Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ulag ulgamy boýunça ählumumy maslahatyň geçirilmegi bilen gabat gelmegi, onuň taryhy ähmiýetini has hem artdyrýar.

Mälim bolşy ýaly, 2018-nji ýylyň başynda Çanşa - Altynköl - Bolaşak - Serhetýaka - Akýaýla - Inçeburun - Tähran ugry boýunça ýörelýän ýük düzüminiň ugradylmagy Hytaý – Gazagystan – Türkmenistan - Eýran ulag geçelgesine täzedan dikeldilýän Beýik Ýüpek ýolunyň esasy ugurlarynyň biri hökmünde möhüm ähmiýet berilýändigini alamatlandyrýar. Bu ýoluň hereket etmegi daşalýan ýükleriň möçberini artdyrmaga hem-de sebitde we yklymda söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň täze kuwwatyny açmaga ýardam edýär.

Şeýle-de, 2018-nji ýylyň fewral aýynda Serhetabat (Türkmenistan)- Turgundy (Owganystan) halkara demir ýol geçelgesiniň açylyp, ulanylmaga berilmegi, yzygiderli ösdürilýän, türkmen-owgan dostluk we hoşniýetli goňsuçylyk

gatnaşyklarynyň berkemegine ýardam berýär. Bu demir ýol geçelgesi boýunça ýük akymalarynyň sazlaşykly hereketi, goňşy owgan halkynyň asuda durmuşda ýaşamagy üçin, Owganystanyň durmuş-ykdysady düzümini dikeltmäge, onuň sebit we dünýä hojalyk gatnaşyklary ulgamyna goşulmagyna mynasyp täsir edýär.

«Türkmen Demirýollary» agentligi tarapyndan Akina stansiýasynda gurlan goşmaça 10 kilometr demir ýol şahalary bu ugurda demir ýoluň geçirijilik ukymyny artdyrdy. Halkara derejesinde gurulýan bu demir ýollar, Owganystanyň ýurdumyzyň we onuň üsti bilen tutuş sebitiň ulag-logistika ulgamyna goşulmagyna amatly mümkinçilikleri döredýär. Bu ýollar Owganystany Türkmenistanyň üsti bilen Azerbaýjan, Gruziýa we Türkiýe döwletlerine baglanyşdyrar hem-de Ýewropa ýurtlaryna çykmaga şert döreder.

Ýurdumyzyň çäginde geçýän halkara ulag-üstaşyr geçelgeleriniň bökençsiz hem-de ygtybarly ulanylmagynda, taryhy taýdan gysga wagtyň içinde gurlup ulanylmaga berlen köprüleriň ähmiýeti hem aýratyn möhümdir. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen gurlup ulanylmaga berlen, Amyderýanyň üstünden geçýän Kerki - Kerkiçi demir ýol we awtomobil köprüleri, Seýdi - Eljik awtomobil köprüsi, Türkmenabat - Farap demir ýol we awtomobil köprüleri Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky strategiki taýdan örän ähmiýetli geçelgelerdir.

Hazar sebitiniň ýurtlary bilen netijeli ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmek Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Hususan-da, Hazar sebitinde durnukly ykdysady ösüşiň täze nusgasynyň kemala gelmegi üçin zerur bolan degişli infrastrukturany döretmek bilen, ulag-üstaşyr geçelgeleriniň mümkinçiliklerinden netijeli peýdalanmaga ähli amatlyklar döredilýär.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen Hazaryň türkmen kenarynda döwrebap desga - Türkmenbaşy Halkara deňiz porty ulanmaga berildi. Türkmenbaşy Halkara deňiz portunyň işläp başlamagy bilen Türkmenistan Ýewraziýa ugurlarynyň ulag-logistikasynyň «Deňiz derwezesini» açdy. Bu iri möçberli taslama Merkezi Aziýa we Hazar deňzi sebitiniň ähli ýurtlary üçin strategik ähmiýete eýedir. Bitarap Türkmenistanyň ösüşinde ähmiýetli taslama bolan Türkmenbaşy Halkara deňiz portunyň umumy meýdany 152 gektara barabar bolup, onuň bir wagtyň özünde gämileriň 17-sine hyzmat edip bilýän deňiz duralgalarynyň umumy uzynlygy 1800 metrden gowrakdyr. Port ýylda 300 müň ýolagça we 75 müň ýük ulaglaryna hyzmat edip, 400 müň konteýner daşap bilýär. Portuň umumy ýük geçirijilik kuwwaty bir ýylda 25 million tonnadan hem gowrakdyr. Türkmenbaşy Halkara deňiz porty Ýewropa ýurtlarynyň Ýakyn we Orta Gündogaryň bazarlaryna hem-de Hindi ummany sebitiniň döwletlerine çykmaga amatly şertleri döredýär, ýük akymalarynyň ýoluny we wagtyny has gysgaltmaga mümkinçilik berýär.

Milli ulag ulgamynyň döwrebap ösüşinde awtomobil ýollarynyň hem orny uludyr. Ýurdumyzda awtomobil ýollary diňe bir içerki gatnawlar üçin däl, eýsem halkara üstaşyr gatnawlaryň we ýük daşamagyň talaplaryna laýyklykda gurulýar.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen, 2019-njy ýylyň başynda Aşgabat - Türkmenabat ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň gurluşygyna badalga berildi. Bu gurulýan ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň esasy aýratynlygy onuň iň kämil, döwrebap ulag taslamasy bolanlygyndan ybaratdyr. Aşgabat - Türkmenabat ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň taslama uzynlygy 600 kilometre, ini 34,5 metre barabardyr. Aşgabat - Türkmenabat ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň gurulmagy ýurdumyzyň ýol ulag ulgamynyň geçirijilik ukybyny, ulag-logistiki hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrmaga, ýurdumyzyň çäginde daşalýan ýükleriň möçberini artdyrmaga we gatnawlary çaltlandyrmaga we Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi bolan Türkmenistanyň goňşy ýurtlar bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny giňeltmäge mümkinçilik berer.

Ýurdumyzyň gündogar sebitini onuň merkezi bilen baglanyşdyrýan ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň Aşgabat - Türkmenbaşy awtobanyna sepleşmegi yük awtoulaglaryna Türkmenbaşy Halkara deňiz portuna we şol ýerden deňiz ýoly arkaly Kawkaza, Ýewropa, Russiýanyň günorta sebitine, Eýranyň demirgazygyna, Pars hem-de Oman aýlagyna çykмага mümkinçilik döreder.

Howa ulaglary boýunça gatnawlary guramak hem häzirki döwürde wajyp bolup durýar. Şeýle bolansoň, Hormatly Prezidentimiziň ulag ulgamyny kämilleşdirmek strategiýasynda howa ulagyna uly üns berilýär. Häzirki wagtda paýtagtymyz Aşgabatda we welaýat merkezlerinde Halkara derejeli howa menzilleri hereket edýär. Sebitiň iri logistiki merkezleriniň birine öwrülýän Aşgabat Halkara howa menzili, Türkmenbaşy şäherinde Halkara howa menzili, Türkmenabat Halkara howa menzili, Kerki Halkara howa menzili gurlup, ulanylmaga berildi. Daşoguz we Mary şäherlerinde hem döwrebap Halkara howa menzilleri hereket edýär.

Milli Liderimiziň durnukly ulag syýasaty dünýäde uly goldawa eýe bolýar. Ulag ulgamynda amala aşyrylýan milli taslamalar sebitiň hem-de dünýäniň ykdysadyýetine özüniň oňaly täsirini ýetirýär. Şeýle bolansoň, Hormatly Prezidentimiziň ulag diplomatiýasynyň halkara derejesinde yzygiderli ykrarnamasyny görmek bolýar. Aşgabatda 2012-nji ýylda Merkezi Aziýa we Hazar sebitinde ulag kommunikasiýalary barada halkara maslahat, 2014-nji ýylyň 3-4-nji sentýabrynda «Halkara hyzmatdaşlygyny we durnukly ösüşi üpjün etmekde ulag-üstaşyr geçelgeleriniň orny» atly ýokary derejedäki halkara maslahat, 2016-njy ýylyň noýabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ulag ulgamy boýunça Ählumumy I maslahaty geçirildi. Bu taryhy maslahatlarda, BMG-niň çäklerinde Durnukly ulag ulgamyny döretmek boýunça anyk teklipler öňe sürülüp, halkara ulag-logistiki merkezler, halkara ulag kanunlary baradaky meselelere garaldy.

Ýokary derejedäki maslahatlarda Bitarap Türkmenistanyň öňe süren başlangyçlary netijesinde 2014-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 69-njy mejlisinde 66 döwletiň awtordaş bolmagynda **«Durnukly ösüş üçin halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde ulag-üstaşyr geçelgeleriniň orny»** atly Kararnama,

2015-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji mejlisinde «**Durnukly köpugurly ulag-üstaşyr geçelgelerini goldamakda ulaglaryň ähli görnüşleri boýunça köpugurly hyzmatdaşlyk ugrunda**» atly Kararnama, 2017-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 72-nji mejlisinde «**Durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmak bilen baglylykda ulaglaryň ähli görnüşleriniň arabaglanyşygyny berkitmek**» atly Kararnama kabul edildi.

Şeýle-de, BMG-niň Ýewropa Ykdysady komissiýasynyň içerki ulag boýunça Komitetiniň 2018-nji ýylyň 22-nji fewralynda Ženewa şäherinde geçirilen nobatdaky 80-nji mejlisinde Türkmenistany bu komitetiň býurosynyň agzalygyna saýlamak baradaky çözgüt biragyzdan kabul edildi.

2011-nji ýylyň aprelinde Özbekistan - Türkmenistan - Eýran - Oman ulag-üstaşyr geçelgesini döretmek barada Aşgabat ylalaşygyna gol çekildi.

2018-nji ýylyň 28-nji noýabrynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda Ulag we üstaşyr hyzmatdaşlygy hakynda ylalaşyga gatnaşyjy ýurtlaryň ulag ministrleriniň halkara maslahaty boldy. Türkmenistanyň, Azerbaýjan Respublikasynyň, Gruziýa Respublikasynyň, Türkiýe Respublikasynyň hem-de Owganystan Yslam Respublikasynyň ulag ministrleriniň gatnaşmagynda geçirilen bu maslahatyň jemleri boýunça «Lapis Lazuli» halkara ulag-üstaşyr geçelgesini döretmek boýunça baştaraplaýyn Ylalaşyk gazanyldy. Owganystan - Türkmenistan - Azerbaýjan - Gruziýa - Türkiýe halkara ulag geçelgesi Merkezi we Günorta Aziýa, Hazar hem-de Gara deňizleri, Ortaýer deňzi sebitlerini öz içine alýan giň geoykdysady giňişlikde netijeli gatnaşyklary berkitmäge ýardam eder. Şeýle-de, 2018-nji ýylyň 17-nji dekabrynda paýtagtymyza ulag we üstaşyr hyzmatdaşlyk hakynda baglaşylan Ylalaşyga laýyklykda, «Lapis Lazuli» ugry boýunça ilkinji synag gatnawyny amala aşyran ýük ulaglar kerweni geldi.

Görşümüz ýaly, Milli Liderimiziň baştutanlygynda Türkmenistanyň ulag diplomatiýasy yzygiderli dabaralanýar. Hormatly Prezidentimiziň öňdengörüjilikli başlangyçlary esasynda häzirkizaman, kämil ulag-üstaşyr logistika düzümini çalt kemala getirmek boýunça öňe sürülýän anyk teklip, diňe bir milli ykdysadyýetimize däl, eýsem, tutuş sebitiň ösüşine oňyn täsir edýär. Türkmenistan sebit we yklym derejesinde möhüm üstaşyr-ulag merkezi hökmündäki ornuny ynamly pugtalandyryr we bu ugurda bar bolan ägirt uly mümkinçiliklerini netijeli durmuşa geçirýär.

Milli Liderimiziň ulag kommunikasiýalary ulgamyny ýokary derejä ýetirmek bilen baglanyşykly edýän tagallalary, gurýan bagtyýarlyk ýollary, milli ykdysadyýetimiziň durnukly ösmegine, halkyň eşretli durmuşa ýaşamagyna, sebitiň we dünýäniň halklarynyň abadançylygyna gönükdirilendir. Halkymyzy bagta ýetirip, bolelin durmuşa ýaşadýan, bagtyýarlyk ýollaryny gurup, dünýä halklaryna rowaçlyk paýlaýan Mähriban Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak bolsun, il-ýurt, bütin adamzat bähbitli alyp barýan işleri elmydama rowaç alsyn!

O. Geldymammedowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Dünýä ykdysadyýeti» kafedrasynyň uly mugallymy,
ykdsady ylymlaryň doktory*

TÜRKMENISTANYŇ DOKMA SENAGATYNYŇ DÖWREBAP ÖSÜŞI

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döredijilikli döwlet syýasatynyň binýadynda milli ykdysadyýetimiz barha berkeýär, il-ýurt, sebit we dünýä ähmiýetli halkara başlangyçlarymyz ýokary netijeli durmuşa geçirilip, Garaşsyz döwletimiziň halkara giňişligindäki abraýy has-da belende galýar. Döwlet we jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny giň gerimi bilen gursap alan oňyn özgertmeler bolsa, milli Liderimiziň ýurdumyzy dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna çykarmak babatyndaky taýsyz tagallalarynda özboluşly beýanyny tapýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurduň dokma pudagy milli ykdysadyýetiň esasy pudaklarynyň biri bolmak bilen, güýçli depginler bilen ösýär. Pudakda täze tehnikalар we tehnologiýalar bilen enjamlaşdyrylan häzirkizaman kärhanalary gurulýar we öňki hereket edýän kärhanalar gaýtadan enjamlaşdyrylýar. Türkmenistanda dokma pudagyny halkara derejesine we kadalaryna laýyk getirmek babatda giň gerimli işler alnyp barylýar. Dokma pudagynda daşary ýurt kompaniýalarynyň we maliýe-senagat toparlarynyň özara bähbitli hyzmatdaşlygy giňeltmek babatdaky işjeň we geljegi bolan taslamalary amala aşyrylýar.

Türkmenistan tebigy-çig mal serişdeleriniň uly mukdaryna eýe bolmak bilen, ýurdumyzda pagtanyň bol hasyly ýetişdirilýär. Türkmenistanyň öz hususy çig mal binýadynyň bolmagy, dokma senagatyny ýokary depginlerde ösdürmek üçin amatly şertleri döredýär. Soňky ýyllaryň dowamynda dokma senagaty milli ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklarynyň birine öwrüldi.

Ýeňil senagat ýurdumyzyň gaýtadan işleýän senagatynyň esasy düzüm bölegi bolup durýar. Ýurduň ähli welaýatlarynda gurlan we ulanmaga berlen iri ýokary tehnologik kärhanalar – dokma toplumlary, pagta egirýän, dokma, tikiňçilik fabrikleri we beýlekiler içerki bazary dokma önümleri bilen doldurmaga we ýeterlik derejede eksport kuwwatyny emele getirmäge mümkinçilik berdi.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň Dokma senagaty toplumynyň ýurduň jemi içerki önümindäki paýy nebit-gaz toplumyndan soňra ikinji orny eýeleýär. Pudagyň düzümindäki kärhanalar, ýagny nah ýüplük öndürýän, dürli görnüşli çig nah matalary, trikotaž matalary we taýýar tikiň önümlerini çykarýan hem-de ýüpegi gaýtadan işleýän kärhanalar hereket edýär.

2019-njy ýylda ýurtda öndürilen sarp ediş harytlary 17551,1 million manada deň bolup, 2018-nji ýyl bilen deňeşdirilende 134,4 % ýokary boldy. Sarp ediş

harytlarynyň düzümi seljerilende, bu ösüş derejesi esasan hem dokma senagaty-nyň hasabyna gazanylandygyny görmek bolýar. 2019-njy ýylda azyk däl harytlar 8725,0 million manatlyk öndürilip, onuň 7440,5 million manatlygy ýa-da 85,3 % dokma senagatynyň paýyna degişlidir. 2018-nji ýylda bolsa, azyk däl harytlary 4979,0 million manatlyk bolup, onuň 3768,0 million manatlygy ýa-da 75,7 % dokma pudagyna degişli. Ýagny, 2019-njy ýylda 2018-nji ýyl bilen deňeşdireniňde, 3672,5 million manatlyk ýa-da iki esseräk önüm öndürilendigini bellemek bolar. Bu hem, ýurtda durmuşa geçirilýän ykdysady syýasatyň özüniň oňyn netijelerini görkezýändigini aýdyňlygy bilen subut edýär.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň maksatnamasynda» ýeňil senagaty ösdürmegiň esasy wezipeleri hökmünde aşakdaky ugurlar kesgitlenildi:

- täze önümçiligiň tapgyrlyýyn döwrebaplaşdyrylmagy bilen bagly amala aşyrylan çäreleriň netijesinde, önümçiligiň mümkinçiliklerinden giňden netijeli peýdalanmak hem-de onuň hasabyna Türkmenistanyň dokma senagaty pudagynyň geljekki ösüşini üpjün etmek;

- halk hojalygynyň pudaklaryny ýokary hilli dokma önümleri bilen üpjün etmek arkaly ýurdumyzyň ykdysady we strategiki howpsuzlygyny has-da artdyrmak;

- Türkmenistanyň jemi içerki önümde dokma senagatynyň ornuny has-da artdyrmaga çemeleşmek;

- daşarky bazarlarda ýerlenilmäge niýetlenen bäsdeşlige ukyply önümleri öndürmek;

- ilatyň iş bilen üpjünçilik meselesine mundan beýläk-de üns bermek, iş orunlaryny saklamak we olaryň sanyny artdyrmak;

- iş öndürijiligini ýokarlandyrmak;

- täze gurulýan döwrebap dokma toplumlarynyň, kärhanalary döwrebaplaşdyrmagyň hasabyna uly islegden peýdalanýan önümleriň möçberleriniň we hili-niň ýokarlanmagy bilen, daşary bazarlara ýerlenýän harytlaryň möçberlerini artdyrmak.

Prezident maksatnamasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrligi boýunça 2025-nji ýyla çenli nah ýüplügini öndürmekde – 6,9%, nah matalaryny, sütüklini goşmak bilen öndürmekde – 16,1%, örülen we tikin önümlerini öndürmekde – 48,9% artdyrmak meýilleşdirilýär. Netijede, harytlyk önümleriň, işleriň, hyzmatlaryň umumy möçberiniň geljek ýedi ýylyň dowamynda ösüşiniň 11,9% derejede artdyrylmagyna garaşylýar.

Ýokarda beýan edilen sepgitlere ýetmek üçin, ýurduň dokma pudagynyň önümçilik mümkinçilikleriniň ýeterlikdigini belläp bolar. Häzirki wagtda dok-

ma önümçiligine degişli 70-den gowrak kärhana, şol sanda iri dokma toplumlary, pagta egriji we dokmaçylyk önümçilikleri, tikinçilik fabrikleri, aýakgap fabrikleri, derini we ýüni ilkilenc gaýtadan işleýän zawodlar hereket edýär.

«Aşgabadýň Dokma Toplumy», «Türkmenbaşy Dokma Kompleksi», «Türkmenbaşy Jins Kompleksi» we Kakadaky «Serdar» pagta egriji fabrigi ýaly pudagynyň öndebaryjy kärhanalary dünýä ýüzünde tanymal bolmak bilen, ISO 9001 we 9002 «Önümçiligi dolandyrmagy ulgamlaşdyrmak we hil gözegçiligi» hem-de ISO 14001 «Daş töwerekdäki gurşawy goramak» OHSAS 18001 «Kärhanalarda zähmeti goramak we tehniki howpsuzlygy üpjün etmek» ýaly halkara sertifikatlaryna mynasyp boldular. Bu barada hormatly Prezidentimiz «Türkmenistanyň dokma senagaty we haly senagaty» atly halkara sergisine we ylmy maslahatyna gatnaşyjylara iberen ýüzlenmesinde Türkmenistanyň tebigata zyýan ýetirmeýän täze gurlan dokma toplumlaryna we fabriklerine abraýly halkara guramalary tarapyndan hil sertifikatlarynyň, zähmeti we tebigaty gorayyş sertifikatlarynyň berlendigini belledi.

Şeýle hem, pudagyň garamagyndaky kärhanalaryň birnäçesinde WRAP «Taýýar önümler önümçiliginde bütindünýä jogapkärçiligi» standartlary ulanylyar. Işe girizilen täze kärhanalarda Ýaponiýanyň we Ýewropa döwletleriniň dünýä belli, ýagny «Rieter» (Şwesariýa), «Trützschler», «Schlafhorst» (Germaniýa), «Marzoli» (Italiýa) «Juki», «Tsudakoma» (Ýaponiýa), «Pikanol» (Belgiýa) ýaly kompaniýalarynyň häzirki zaman tehnologik enjamlary ornaşdyryldy.

Ýurduň dokma pudagynyň ösüşinde, häzirki zaman dokma pudagynyň ösüş meýillleriniň doly nazara alnyp, pudaga sanly tehnologiýalar barha giňden ornaşdyrylýar. Sanly tehnologiýalaryň kömegi bilen, sarp edijileriň isleglerini has çalt kanagatlandyrmak mümkinçiligi ýokarlanýar. Sanly tehnologiýalaryň esasy artykmaçlyklarynyň biri bolup, dokma önümlerine giriziljek nagyşlaryň suratkeşiň taýýarlaýan nusgasyndan çalt taýýarlanylmagy netijesinde, önümiň önümçilige girizilmegi möhletiniň azalmagy, hil taýdan bolsa ýokarlanmagy çykyş edýär.

Halkara tejribesine salgylanmak arkaly, sanly tehnologiýalaryň birnäçe artykmaçlyklarynyň bardygyny bellemek mümkindir. Iri dokma kärhanalary üçin önümçilik we ýerlemek bilen baglanyşykly çykdajylaryny dolandyrmak barha kyn meseleleriň biri bolup öňe çykýar. Bu bolsa olara, ýerlenmedik harytlary saklamak bilen bagly çykdajylaryň öwezini dolmak, dünýä bazaryndaky bäsdeşlik bilen netijeli göreşmek üçin önümçiligiň we taýýar önümi ýerlemegiň her bir basgançagynda oňyn netijeleri gazanmak möhüm bolup durýar. Dokma pudagynda sanly tehnologiýalaryny ulanmagyň esasy aýratynlyklarynyň biri bolup, öndürilýän önümiň buýrulan harydyň mukdaryna bagly bolmazlygy, olary saklamak üçin ammar binalarynda köp ýeriň ulanylmazlygy, az mukdarda haryt öndürmek mümkinçiligi, çykdajylaryň az bolmagy we girdejiniň ýokary bolmagy çykyş edýär.

Marketing nukdaýnazaryndan seredilende, az mukdarda öndürilen harytlary sarp edijilere çalt ýetirmek mümkindir. Şu ýerde, üns bermeli aýratynlyklaryň biri hem, sarp edijileriň islegini nazara alyp, dokma kärhanalary tarapyndan öndürilýän önümleriň assortimentine üýtgeşmeleri girizmegiň ýeňilligidir.

Hormatly Prezidentimiz öndürilýän önümleriň halkara standartlarynyň derejesinde bolmagynyň, şonuň bilen birlikde daş-töweregi goramagyň kadalarynyň hem berk berjaý edilmeginiň zerurlygyny belleýär. Dokma kärhanalarynda sanly tehnologiýalaryň we innowasiýalaryň ulanylmagy bolsa, daş-töweregi goramak işine hem özüniň oňyn täsirini ýetirýär. Türkmenistanyň dokma pudagynyň kärhanalaryny dünýäniň öndebaryjy şereketleriniň öndürýän döwrebap we innovation tehnologiýalary bilen enjamlaşdyrylýandygyny belläp bileris.

Milli Liderimiziň halk hojalygynyň ähli pudaklaryny döwrebap ösdürmek babatyndaky döwlet syýasatynyň netijesinde ýurdumyzyň «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda hem bedew bady bilen öňe barýandygy kalbymyzda buýsanç duýgularyny döredýär.

B. Atamanow,

*Ýagşygeldi Kakayew adyndaky Halkara nebit we gaz
uniwersitetiniň rektory, tehniki ylmylaryň doktory*

M. Çuriýew,

*Ýagşygeldi Kakayew adyndaky Halkara nebit we gaz uniwersitetiniň
«Informatika we maglumat tehnologiýasy» kafedrasynyň müdiriniň w.ý.ý.*

A. Hojageldiýew,

*Ýagşygeldi Kakayew adyndaky Halkara nebit
we gaz uniwersitetiniň «Informatika we maglumat
tehnologiýasy» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

M. Hydyrow,

*Ýagşygeldi Kakayew adyndaky Halkara nebit we gaz
uniwersitetiniň «Sowadyjy kompressorlary, maşynlary
we desgalary» kafedrasynyň aspiranty*

ÝOKARY OKUW MEKDEBINDE SANLY WE MAGLUMAT TEHNOLOGIÝALARYNY ORNAŞDYRMAK WE ULANMAK

Ykdysady taýdan öňde barýan ýurtlaryň ösüşini seljermegini netijesinde, ýokary okuw mekdep ulgamynyň maglumatlaşmagy we sanlylaşdyrylmagy ykdysadyýetiň, ylmyň we medeniýetiň üstünlikli ösmegini kesgitleýän esasy şertleriň biridigi kesgitlenildi. Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Türkmenistan tejribe taýdan barlanan şu ýol bilen ösýär. Biziň ýurdumyzyň ösüşü häzirki zamanda kompýuter serişdeleriň ugrundaky ösüş hem-de olaryň esasynda döredilýän in täze sanly we maglumat tehnologiýalaryň ornaşmagy bilen kesgitlenýär. Muňa elbetde ýurdumyzyň Lideri tarapyndan Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ornaşdyrmagyň Konsepsiýasy we Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy ýaly ýurdumyzyň ösmegi üçin wajyp bolan resminamalaryň kabul edilmegi hem ýardam berýändir.

Bilimiň maglumatlaşmagy we sanlylaşdyrylmagy Türkmenistanyň maglumatlaşmagynyň in wajyp ugurlarynyň biri bolup durýar. Okuwda geljekki hünärmenler tarapyndan alynýan bilimler we ukyplar köp derejede jemgyýetiň geljekdäki ösüş ýoluny kesgitleýändir. Ýokary okuw mekdeplerde we beýleki bilim edaralarynda ylmy-tehniki täzeliklere has duýgur bolan adamlaryň köp sanysy jemlenendir. Bu bolsa okuw edaralaryna täze maglumat tehnologiýalarynyň ornaşmagyny esli ýeňilleşdirýär hem-de täze maglumat ulgamlaryň işlenip düzülmegini has netijeli edýär.

Dünýä tejribesinden ugur almak bilen bilimi maglumatlaşdyrmagyň maksadyna we meselelerine laýyklykda aşakdaky ugurlary bellemek bolar:

- okuw prosesini maglumatlaşdyrmak;
- ýokary okuw mekdebinde ylmy barlaglary maglumatlaşdyrmak;
- ýokary okuw mekdebinin bir bitewi maglumat gurşawyny döretmek;
- ýokary okuw mekdebinin dolandyrylmagyny maglumatlaşdyrmak;

Ýokarda agzalan ugurlary amala aşyrmak üçin aşakdaky maglumat tehnologiýalarynyň ulanylmagyny göz önünde tutmak gerek:

- kompýuter öwrediji ulgamlary;
- kompýuter arkaly testirlemek ulgamy;
- maglumat gorlary;
- elektron kitaphanalary;
- ekspert ulgamlary;
- multimedia tehnologiýalary;
- lokal torlary;
- we ş.m.

Hormatly Prezidentimiziň ýaşlara döwrebap bilim bermek boýunça berýän tabşyryklaryny üstünlikli amala aşyrmak üçin ýokarda agzalanlaryň esasynda Ýagşygeldi Kakaýew adyndaky Halkara nebit we gaz uniwersitetinde sanly we maglumat tehnologiýalaryny okuw prosesine ornaşdyrmak hem-de beýleki ugurlarda peýdalanmak işi ýola goýuldy.

Uniwersitetiň düzüminde tehnikanyň we tehnologiýanyň in soňky gazananlary bilen enjamlaşdyrylan Maglumat tehnologiýalar merkezinde Bilim banky, bilim portaly, uniwersitetiň resmi web-saýty hem-de içerki resminamalaryň dolanyşyk ulgamy döredildi. Bu maglumat ulgamy birnäçe terabaýt ölçegi eýelemek bilen, öz düzüminde uniwersitetiň esasy okadylýan ugurlary boýunça türkmen we daşary ýurt dilinde bolan ýazgy, çyzgy, grafiki, wideo we audio, interaktiw maglumatlary saklaýar. Maglumatlar ugurlar we dersler boýunça, ugurlaryň düzüminde bolsa maglumatyň görnüşi boýunça tertipleşdirilen, ýagny prezentasiýalar, umumy, amaly we tejribe sapaklaryň ýazgylary, kitaplary we gollanmalar, programmalar, wideo we audio maglumatlar, grafika we çyzgylar we ş.m.

Okuw prosesinde islendik mugallym öz okadýan dersi boýunça sapak wagty kompýuter lokal toruny peýdalanmak arkaly Bilim bankynda ýerleşen maglumatlaryndan peýdalanyp bilýär, talyplary bolsa okuwdan gelip, sapaklaryna taýýarlanmak üçin umumy ýaşaýyş jaýyndan tor arkaly Bilim bankyna çykyp bilýärler. Bilim bankyndaky maglumatlar yzygiderli täzelenip durýar, şeýlelik bilen ol öz döwrebaplygyny saklaýar. Mundan başga hem kompýuter ugrundan interfeýsi türkmen dilinde bolan interaktiw, wideo arkaly kompýuter programmalaryň 30-a golaýy döredilip, okuw prosesinde giňden peýdalanylýar.

Bilimi barlamak, bu hem okuw prosesiniň wajyp bölegidir. Uniwersitetde yzygiderli 1-nji we 2-nji ýyllyk talyplaryň arasynda umumy dersler boýunça kompýuterde testirmek arkaly ders bäsleşikleri geçirilýär we netijeler awtomatiki jemlenilýär. Mundan başga hem köp hünärlerde talyplaryň aralyk jemlenmesi kompýuterde testirmek arkaly geçirilýär.

Okuw prosesini dolandyrmak işi ýokary okuw mekdebinde alnyp barylýan işleriň arasynda esasyalaryň biridir. Uniwersitetiň düzüm bölekleriniň resmi kagyzlary elektron resminama görnüşine getirilip, fakultetlerde talyplaryň gatnaşygy, ýetişiği maglumat gory arkaly hasaba alynýar we dolandyrylýar. Häzirki wagtda kafedranýň okuw sagatlary awtomatiki hasaplaýjy programmanyň üsti bilen hasaplanylýar. Bu programma awtomatlaşdyrylan ýagdaýda işçi okuw meýilnamalarynyň elektron resminamalaryny okaýar, olaryň içinden görkezilen kafedranýň derslerini saýlaýar, olary okuw ýarym ýyllyklary boýunça tertipleşdirýär, umumy, amaly, tejribe, söhbetdeşlik sagatlaryň mukdary, synaglar, hasaplar, ýyllyk işler we ş.m. hasaplanylýar, jemlenýär hem-de Microsoft Word resminamasyňa ýerleşdirilýär. Şeýlelik bilen programma gysga wagtyň dowamynda hem-de takyk ýagdaýda görkezilen kafedranýň sagatlaryny ýalňyşman hasaplap berýär.

Uniwersitetde döredilen okuw-ylmy merkeziniň diňleýjileri, şeýle hem kafedralaryň ýanynda hereket edýän ylmy toparlaryň agzalary tarapyndan okuw prosesini kämilleşdirmek, bilimi barlamagy awtomatlaşdyrmak boýunça, atlary aşakda getirilen dürli programmalar döredildi:

Awtomatlaşdyrylan breýn-ring programmasy: programma iki moduldan – bäsleşikleri geçirmek we gatnaşmak programmalaradan ybarat. Programma lokal tory boýunça 100-den gowrak gatnaşyjylary kabul edýär we hasaba alyp bilýändir. Bäsleşigi geçirmek moduly gatnaşyjylaryň kompýuterlerine soraglaryň iberilmegini we ýüklenilmegini, jogaplaryň kabul edilmegini, ähli gatnaşyjylaryň jogaplaryny dogry jogaplar bilen deňeşdirilmegini, ýeňijileriň kesgitlenilmegini we awtomatlaşdyrylan ýagdaýda hasabatlaryň düzülmegini üpjün edýär.

Awtomatlaşdyrylan emin programmasy: programma köp ugurly bolup, islendik ders boýunça bäsleşikleri geçirip we olarda eminlik wezipelerini ýerine ýetirip bilýär. Meselem, kompýuter tehnologiýalary boýunça eminlik iki tapgyryň dowamynda amala aşyrylýandyr: programma özbaşdak gatnaşyjylaryň döreden programmalaryny işe goýberýär, olaryň işini testirleme arkaly barlaýar we netijede olary döreden gatnaşyjylara ballary berýär. Mundan beýläk netijeleriň esasynda hem-de önünden berlen baýrakly orunlaryň sanyna laýyklykda bäsleşigiň ýeňijilerini kesgitleýär we Word programmasynda hasabat döredip, netijeleri maglumat gorunda ýatda saklaýar.

Jemlenen iş okuw meýilnamasyny düzýän awtomatlaşdyrylan ulgam: döredilen programma üpjünçiligi okuw meýilnamalaryň elektron resminamalaryny

okaýar, görkezilen kafedra tarapyndan okadylýan dersleri tertipleşdirýär, olary ýarym ýyllyklar boýunça tertipleşdirýär, mundan beýläk redaktirlemek we çap etmek üçin Microsoft Word resminamasynda jemlenen okuw meýilnamasy görnüşinde hasabaty taýýarlaýar.

Uçurym talyplaryň synaglaryny geçirmek üçin resminamalary taýýarlaýan awtomatlaşdyrylan ulgam: Programma toplumy jemi üç esasy moduldan ybarat. Birinji modulyň esasy maksady her ýylda gutardyş synaglarynda, talyplaryň synaga gatnaşmaklyklary üçin zerur bolan synag sanawnamalaryny awtomatiki usulda taýýarlamakdyr. Programma toplumynyň ikinji moduly Döwlet synag toparynyň maslahatlarynyň beýannamalaryny taýýarlamak bilen meşgul bolýar. Üçünji we soňky modul gutardyş talyplarynyň bahalarynyň esasynda, olaryň göçürmelerini taýýarlap berýär.

Ýokary okuw mekdeplerinde önümçilik tejribeliginiň resminamalaryny taýýarlaýan awtomatlaşdyrylan ulgam: programmanyň maksady - önümçilik tejribeligiň resminamalaryny gysga wagtyň dowamynda görkezilen nusga laýyklykda takyk taýýarlamak.

Giriş synaglarynyň resminamalaryny görkezilen nusga laýyklykda işläp düzýän programma üpjünçiligi: işlenip düzülen programma üpjünçiligi giriş synaglary geçirilende ýöredilýän iş resminamalaryň esasynda jemleýji resminamalary, ýagny seçip alyş toparynyň hödürnamasyny, okuwa kabul edilen dalaşgärleriň jemleýji sanawyny hem-de hasabatlary görkezilen nusga laýyklykda tiz wagtda hem-de takyk taýýarlamak mümkinçilik berýär.

Umuman uniwersitetimizde 30-dan gowrak programma üpjünçiligi döredilip, olara patentler alyndy. Olaryň ählisi okuw prosesinde bilim barlamak, talyplaryň ukyplaryny we endiklerini kesgitlemek, dürli bäsleşikleri geçirmek arkaly okamaga höwesini ýokarlandyrmak üçin giňden peýdalanylýandyr. Bu bolsa oňyn netijeleri berýär.

Bilimi maglumatlaşdyrmak işi örän çylşyrymly we wagt talap ediji iş, şol sebäpli talyplara elmydama döwrebap bilim bermek üçin bu ugurda işler yzygiderli dowam edilýär.

Ö. Muhammetberdiýew,
Türkmenistanyň Prezidentiniň
ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň
«Ykdysadyýet we maliýe» kafedrasynyň
professory, sosiologiýa ylmlarynyň doktory, professor

SANLYYKDYSDYÝETIŇŞERTLERINDEADAMKAPITALY BILEN BAGLANYSYKLY ÝÜZE ÇYKÝAN MESELELER

Sanly tehnologiýalar häzirki döwürde jemgyýetçilik durmuşynyň ähli gursawlaryna aralaşdy. Ylymda, bilimde, saglygy goraýyşda, döwlet dolandyryşynda, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda - senagatda, ulaglar we aragatnaşyk ulgamlarynda, maliýe we bank edaralarynyň işinde sanly tehnologiýalaryň mümkinçiliklerinden bu günki gün giňden peýdalanylýar.

Jemgyýetçilik durmuşynda sanly tehnologiýalaryň ulanylyş geriminiň gitdi-giçe artmagy dürli meseleleriň ýüze çykmagyny, aýratynda adam kapitaly meselesiniň aýgytlaýjy orny eýelemegini şertlendirýär.

Sanly ykdysadyýetiň şertlerinde adam kapitaly meselesiniň aýratyn orna eýe bolmaklygy bilen bir hatarda onuň bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan, barha ýitileşýän meseleleriň hem uly toplumy emele gelýär.

Şeýle meseleler ilkinji nobatda bilim ulgamyny düzýän okuw edaralarynyň, has takygy, jemgyýetçilik durmuşynyň dürli gursawlaryna degişli edaradyr kärhanalar üçin hünärmenleri taýýarlaýan okuw mekdepleriniň işiniň sanly tehnologiýalaryň ösüş depginlerine laýyklykda düýpgöter üýtgedilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Mesele bu ýerde okuw jaýlarynda sanly tehnologiýalaryň giň mümkinçiliklerini jemgyýetçilik durmuşynyň degişli ugurlarynda diňe bir sowatly ulanyp bilýän hünärmenleriň taýýarlanylmagyndan ybarat bolman, eýsem sanly tehnologiýalaryň ulanylyşyna döredijilikli çemeleşmegi başaryan hünärmenleriň taýýarlanylmagyna aýratyn üns berilmelidigi bilen baglanyşyklydyr.

Sanly tehnologiýalardan sowatly baş çykaryp bilmeklik islendik hünärmeniň öz hünär derejesine laýyk gelýän iş ornuny tapmaklygyny hem ýenilleşdirýär. Häzirki döwürde Türkmenistanda telekeçilik bilen meşgullanýan kärhanalaryň ýüzlerçesi hereket edip, olaryň aglaba böleginde sanly tehnologiýalar giňden ulanylýar. Şeýle kärhanalaryň ýolbaşçylary bilen sorag-jogap usuly arkaly geçirilen kiçeňräk barlaglar olaryň öz kärhanasyna esasan häzirki zaman sanly tehnologiýalaryň berýän giň mümkinçiliklerinden doly peýdalanyň bilýän hünärmenleri işe çagyrmaklyga ýygyn edýändiklerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi.

Hakykatdan-da, bu günki gün kompýuterden we Internetden peýdalanyň bilýänler az däl. Emma olaryň içinde sanly tehnologiýalaryň döredýän ummasyz

giň mümkinçiliklerini öz iş ýerinde degişli işiň maksatlaryna laýyklykda sowatly we döredijilikli çemeleşmek esasynda ulanyp bilýänleri welin, nebsimiz agyrsada, entek köp däl.

Sanly ykdysadyýet şertlerinde sanly tehnologiýalaryň önümçilikde ulanylyş derejesiniň barha artmaklygy bilen bir hatarda zähmet şertleri hem üýtgeýär. Döwlete dahylly bolmadyk kärhanalaryň aglaba böleginde indi uzak aralykdan alnyp barylýan işler ýörgünli bolup başlady. Hasam işiň şeýle şertlerde gurnalmagynyň depginini COVID -19 wirusynyň ýaýramaklyk howpundan gaça durmaklyga gönükdirilen çäreleriň uzak döwür dowam etdirilmegi güýçlendirdi.

Umuman, sanly tehnologiýalaryň diňe ykdysadyýete däl, eýsem jemgyýetçilik durmuşynyň ähli gurşawlaryna ymykly aralaşyp ugramaklygynyň adam kapitaly meselesiniň barha ýitileşmegine getirýänligi göze görnüp duran hadysa. Bu günki inňän çalt depginlerde ösýän sanly tehnologiýalaryň giň mümkinçilikleriniň jemgyýetçilik durmuşynyň hemme gurşawlarynda sowatly ulanylmagyny gazanmak islendik ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň durnukly halda bolmagynyň girewidir.

Şu nukdaý nazardan Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi meselesini öz alyp barýan döwlet syýasatynyň in ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwürlenligi aýratyn düşündirişi talap etmeýär.

A. Ataýew,
*Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Ykdysady ylymlar bölüminiň müdiri,
ykdsady ylymlaryň doktory,
Russiýa tebigat ylymlary akademiýasynyň
daşary ýurtly agzasy*

DURMUŞ-YKDYSADY ÖSÜŞI ÇAKLAMAGYŇ USULYÝET MESELELERI

Türkmenistanyň ykdysady syýasatynda hereketleri utgaşdyrmagyň we özgertmeleri guramaçylykly dolandyrmagyň ýoly hökmünde durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet maksatnamalaryna esasy orun berilýär.

Döwlet maksatnamalary tutuş ýudruň durmuş-ykdysady ösüşini, milli ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklaryny we ýaýrawlaryny, jemgyýetçilik ýaşayşynyň möhüm taraplaryny döwlet tarapyndan netijeli dolandyrmagyň guraly bolup durýar. Bu maksatnamalar köplenç uzak möhletlik we orta möhletlik döwürler üçin düzülýär.

Durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet maksatnamalary işlenip düzülende şu umumy ýörelgelerden ugur alynmaly:

- maksatnamanyň maksadynyň hem-de wezipeleriniň anyk kesgitlenmegi;
- durmuşa geçirilmegi göz önünde tutulýan çäreleriň ylmy usulyýetden ugur alnyp esaslandyrylmagy;
- hasaplamalaryň ýeterlik we takyk maglumat üpjünçiliginiň bolmagy;
- çäreleriň pudagara we sebitara baglanyşy, wagt yzygiderliligi, serişde üpjünçiliginiň aýdyňlaşdyrylmagy;
- meýilnamalaýyn çäreleriň ýerine ýetirijileriniň salgylaýyn kesgitlenmegi;
- maksatnamanyň ýerine ýetirilişine döwürleýin gözegçilik etmek düzgüniň bellenmegi.

Düzgünleşdirilýän, durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde uzak möhletlik çaklamalaryň we durmuş-ykdysady ösüş maksatnamalarynyň hilini ýokarlandyrmak babatda şu hususy ýörelgeler hem möhüm ähmiýete eýedir:

- maddy, zähmet we maliýe serişdeleriniň deňagramlaşdyrylmagy;
- öndüriji güýçleriň sebitler boýunça gyrađen ösdürilmegine ugur edilmegi;
- ykdysady we durmuş ösüşi babatdaky ileri tutmalaryň bölünip çykarylmagy;
- esasy wezipeleriň ilkinji nobatda çözülmegi bilen, maksatnamalaryň durmuşa geçirilmeginiň tapgyrlaýynlygy;
- ýönekeý we giňeldilen üznüksiz önümçiligiň maliýe çeşmeleri döredilende gaýtadan paýlaýyş hadysalarynyň in aşak derejä çenli azaldylmagy;

- renta girdejleriniň maksatlaýyn peýdalanylmagy;
- pudaklaýyn aýratynlyklary nazara almak bilen, maýa goýumlarynyň özleşdirilmeginden garaşylýan netijä toplumlaýyn baha beriş görkezijiler ulgamynyň belli edilmegi;
- ýerli, milli we global bähbitleriň ylalaşdyrylmagy;
- maýa goýum maksatnamalarynyň ekologik howpsuzlygy;
- durmuş-ykdysady ösüşiň maksatnamalaýyn wezipelerini durmuşa geçirmegiň laýyk ykdysady mehanizminiň döredilmegi.

Ýurdy durmuş-ykdysady ösdürmäge maksatnamalaýyn çemeleşme işleriň şu yzygiderliligini göz önünde tutýar: maksadyň goýulmagy – binýatlaýyn döwre we deslapky şertlere baha berilmegi – çäreleriň wagt taýdan tapgyrlara bölünip esaslandyrylmagy – serişde üpjünçiliginiň kesgitlenmegi – çäreleri ýerine ýetirijileriň belli edilmegi – maksatnamanyň durmuşa geçirilişine gözegçiligiň we hasabatlylygyň ýola goýulmagy.

Ösüşiň durnukly sepgidine çykmagy bilen, häzirki wagtda döwlet maksatnamalaryny düzmek, ýerine ýetirilişine gözegçiligi we hasabatlylygy ýola goýmak babatda jogapkärçiligiň güýçlendirilmegi zerur bolup durýar. Şonda orta we uzak möhletlik maksatnamalarda degişli döwür üçin bellenen çäreleriň her ýyl ýurdy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň esasy ugurlarynda beýan edilişi aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Şeýlelik bilen, durmuş-ykdysady ösüşiň hem-de jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki ýaýrawlaryny ösdürmegiň döwlet maksatnamalarynyň ýerine ýetirilişine gözegçiligi tertipleşdirmek maksady bilen, döwlet derejesinde şu çözümleriň kabul edilmegi maksada laýyk bolup durýar:

1) ýerine ýetirilmeli möhleti geçen döwlet derejesindäki maksatnamalaýyn resminamalarda bellenen çäreleriň ýerine ýetirilmegi dowam edýän böleginiň soňraky döwürler üçin tassyklanan maksatnamalara girizilmegi;

2) durmuşa geçirilmegi möhlet taýdan häzirki wagtda dowam edýän hem-de mundan beýläk kabul ediljek döwlet maksatnamalarynyň aralyk netijeleri boýunça ýyllyk, gutarnykly netijeleri boýunça bolsa jemleýji hasabat taýýarlanyp, Türkmenistanyň Hökümetine hasabat berilmeginiň ýola goýulmagy;

3) döwlet maksatnamalarynyň ylmy taýdan esaslandyrylyşyny döwrebap kämilleşdirmek maksady bilen, durmuş-ykdysady ösüşi seljermegiň we çaklamagyň usuly binýadyny döwrebap pugtalandyrmak işini yzygiderli dowam etmeli.

Durmuş-ykdysady ösüşi çaklamagyň usulyýetini kämilleşdirmek boýunça usuly çemeleşmeleriň bitewi toplumynyň taýýarlanmagy üçin bu işiň aýry-áýry ugurlary boýunça wezipeleri kesgitlemek zerur bolup durýar. Şonda durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet maksatnamalarynyň serişde üpjünçiligi, diwersifikasiýanyň

ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümini özgertmegiň faktory hökmündäki ähmiýeti, çaklamagyň pudaklaýyn, sebitleýin meseleleri, maýa goýumlarynyň multiplikatiw täsiriniň hasaplamalary, makroykdysady görkezijileri çaklamagyň aýratynlyklary bilen baglanyşykly meseleleriň öwrenilmegi aýratyn möhüm ähmiýete eýedir.

Serişde üpjünçiligini çaklamagyň usulyýet ýörelgeleriniň aýdyňlaşdyrylmagy ykdysady we durmuş meselelerini çözmegiň resurs binýadyny göz önüne tutmagyň ugurlaryny aýdyňlaşdyrmakda başlangyç ugur alyş nokady bolup hyzmat edýär.

Häzirki wagta çenli milli ykdysadyýetiň diwersifikasiýasy baradaky meselä ozaly bilen energetika serişdeleriniň eksportynyň agdyklyk edýändigini bilen baglylykda seredilip gelindi. Şol bir wagtyň özünde beýleki harytlary we hyzmatlary eksport etmegiň hem-de milli ykdysadyýetiň pudaklaýyn diwersifikasiýasynda içerki bazaryň ornunyň giňeldilmegi hem zerur bolup durýar.

Ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmagyň serişde üpjünçiligi babatda Türkmenistanyň özboluşly sebitleýin aýratynlygy bolan suwarymly ekerançylygyň intensiw ösdürilmegi hem-de ekerançylyk, maldarçylyk pudaklarynyň, olaryň önümlerini gaýtadan işleýän senagat pudaklarynyň ösüş gerimini giňeltmegiň we ykdysady netijeliligini ýokarlandyrmagyň peýdalanylmadyk mümkinçiliklerini herekete getirmek üçin tebigy, maddy we zähmet resurslarynylyşsynyň ykdysady seljermesini hem-de degişli görkezijiler boýunça çaklaýyş işini toplumlaýyn esasyda özara baglanyşykly ýola goýmak barha möhüm häsiýete eýe bolýar.

Daşary söwdanyň açyklygy, gymmaty emele getirmegiň sebitleýin we global zynjyryna has jebis goşulýşmak, adam maýasyna goýumlary artdyrmak, sanly ulgamy ösdürmek ýaly umumy ugurlary salgy bermek bilen çäklenilmän, diwersifikasiýalaşdyrmagyň önüm öndürýän we hyzmat edýän pudaklaryň ösüşini dolandyrmagyň ykdysady mehanizminiň kämilleşdirilmegini hem talap edýär.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýasyny ösdürmek boýunça çäreleriň hakyky netije bermegine gönükdirilip durmuşa geçirilmegi üçin makroykdysady düzgünleşdiriş işiniň milli ykdysadyýetiň ýaýrawlarynyň we pudaklarynyň derejesinde şu anyk çäreler bilen utgaşdyrylmagy möhümdir:

1) ýangyç-energetika toplumynda eksporta nazarlandyrylýan nebitimiýa önümleriniň görnüş sanawyny giňeltmek we möçberini artdyrmak;

2) azyklyk we dokma önümleriniň eksportuny artdyrmak maksady bilen, oba hojalyk önümçiligini innowasion esasyda ösdürmek. Munuň üçin orta möhletli geljekde çäreleriň şu ugurlary öz içine alýan toplumyny amala aşyrmak zerur:

- bugdaýyň we gowaçanyň hasyllylygyny ýurt boýunça ortaça 25 s/ga ýetirmek üçin agrotehniki kadalara we möhletlere laýyklykda mineral dökün we suw üpjünçiligini, şonuň ýaly-da tehniki üpjünçiligi ýola goýmaly;

- hasyllylygy ýokarlandyrmagyň hasabyna boşaýan ýerlerde ot-iým önümçiligini ösdürmeli;

- ekerançylyk ýerleriniň we mallaryň daýhanlara we çopanlara gös-göni berkidilmegini üpjün edýän guramaçylyk-ykdysady gurallaryny herekete getirmek, keseligine we dikligine önümçilik bileleşmesini ösdürmek üçin oba hojalyk kärhanalaryny we daýhan hojalyklaryny institusional taýdan pugtalandyrmaly;

- oba hojalygyna satylýan önümçilik serişdeleriniň nyrhларыnyň, oba hojalyk önümleriniň satuw nyrhларыnyň deňeçiriligini hem-de oba hojalyk önümçiliginde üznüksiz önümçiligiň kadaly deňölçeçliklerini berjaý etmegiň nyrh mehanizmine hemmetaraplaýyn gaýtadan seretmeli;

3) girdejiler we nyrh syýasatynda ýurduň içerki bazarynyň sygymyny giňeltmek boýunça toplumlaýyn özgertmeleri geçirmeli. Şonda eksportdan daşary hem girdejileri artdyrmagyň uly içerki mümkinçiliklerini peýdalanmaga şert döredilmeginiň zerurlygyndan ugur almak gerek.

Şu agzalan meselelerden gelip çykýan ylmy-amaly çemeleşmeleriň durmuş-ykdysady ösüşi çaklamagyň usuly düzgünlerinde nazara alynmagy şol çaklamalary iş ýüzüne geçirmegiň mümkinçiliklerini giňelder.

Çaklamagyň pudaklaýyn meseleleri barada aýdylanda, ykdysadyýetiň önüm öndürýän pudakларыnyň hem-de durmuş ýaýrawynyň toplumlaýyn ösdürilmegi onuň dürli deňölçeçlikleriniň özara utgaşykly berjaý edilmegine köp derejede baglydyr. Şonda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň netijesinde önümçiligiň pudaklaýyn ýöriteleşmesi ykdysadyýetiň sebitleýin düzümine hem-de pudakларыň aýratynlyklaryna baglylykda üznüksiz önümçiligiň hil görkezijilerine aýgytly täsir edýär. Şonuň bilen baglylykda ykdysady ösüşde pudaklaýyn deňölçeçlikleri üpjün etmegiň ýollarynyň hem-de pudaklaýyn çaklaýyşy amala aşyrmakda pudagara baglanyşyklary ösdürmegiň çäreleriniň kesgitlenmegi zerur.

Çaklamagyň sebitleýin meseleleri çözmäge-de özboluşly çemeleşme talap edilýär. Ýurduň sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşi önümçiligi çäkleýin ýerleşdirmegiň ylmy ýörelgelerine esaslanyp meýilnamalaşdyrylanda ahyrky ykdysady netije ýokary bolýar. Öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň kanunalaýyklyklaryndan ugur almak bilen, sebitleýin ösüşi gyra deňleşdirmäge bolan usuly çemeleşmäniň kämilleşdirilmegi, sebitleýin ösüşde resurs üpjünçiliginiň we pudaklaýyn çemeleşmäniň utgaşykly ulanylmagynyň ýollarynyň kesgitlenmegi dolandyryş işinde çaklaýyşyň möhüm guraly hökmünde täsirli bolmagyna ýardam edýär.

Ýurduň içeresinde sebitleriň deňölçeçli ösüşi düzgünleşdirilende maýa goýumlaryny merkezleşdirip maliýeleşdirmegiň ornunyň kesgitlenmegi möhüm deslapky şert hökmünde hyzmat edýär. Şonda şular ugur alyş şertleri bolup durýar:

1) aýrybaşgalaşan hojalyk birliklerinden ybarat bolup, agregirlenen bölekleriniň mizemez bitewiligi bolmadyk sebitleýin ykdysadyýetiň düzüminiň birmeňzeş bolmazlygy;

2) ykdysadyýetiň sebitleýin düzüminiň pudaklaýyn ýöriteleşmeden gelip çykmagy;

3) döwletiň maýa goýum maksatnamalarynda göz önünde tutulan ileri tutmalaryň nazara alynmagynyň zerurlygy;

4) durmuş-ykdysady ösüşiň sebitleýin we milli maksatnamalarynyň durmuşa geçirilmegine döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň çäklerinde hususy kärhanalary işjeň çekmek mümkinçiligi;

4) ykdysadyýetiň umumy ösüş ümzüginiň wagt faktorynyň hasabyna üpjün edilmegi.

Şeýlelikde, ykdysadyýetiň ösüşine diňe pudaklaýyn çemeleşilen mahalynda sebitleýin bitekizlik gutulgysyz bolýar.

Bu meselä pudaklaýyn we sebitleýin çemeleşmeleriň utgaşdyrylmagy üçin esasy serişdelere goýulýan maýa goýumlaryny belli bir alamatlar boýunça toparlara bölmek arkaly gaýtadan paýlamagyň usulyny ulanmak mümkin.

Maýa goýum maksatnamalarynyň netijeliligi we olara düzediş girizmegiň esasly bolmagy, ýurduň we onuň sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşini uzak möhletlik, orta möhletlik we gysga möhletlik çaklamagyň üznüksiz baglanyşygynyň üpjün edilmegi köp babatda ylmy-seljeriş işiniň guralysyna bagly bolup bilýär. Şonda milli ykdysadyýetiň pudaklaýyn we sebitleýin düzümlerini kämilleşdirmegiň ileri tutulmaly ugurlaryny kesgitlemek, döwletiň maýa goýum maksatnamalarynda göz önünde tutulan çäreleri anyklaşdyrmak üçin geçirilýän toplumlaýyn ykdysady seljerişini esasy böleklerine aşadakylyry degişli etmek mümkin:

1) ýurduň sebitleriniň öndürji güýçleriniň ýagdaýyny we ösüşini tebigy resurslar, esasy serişdeler, zähmet resurslary boýunça iri administratiw-çäk bölünişiginde seljermek;

2) ykdysadyýetiň tutuşlygyna we sebitler bölünişiginde pudaklaýyn düzümi;

3) ykdysady işiň görnüşleri we ykdysadyýetiň esasy pudaklary boýunça kärhanalaryň ýagdaýynyň umumylaşdyrylan seljermesi – ölçegleri, zähmetiň esasy serişdeler bilen abzallygy, kuwwatlyklaryň peýdalanylyşy, intensiw faktorlaryň ulanylyşy, resurslaryň önüm berijiligi we başgalar;

4) önümçiligiň pudaklarynda ylmy-tehniki ilerleme: esasy önümçilik serişdeleriniň düzümindäki hil üýtgeşmeleri, öndebaryjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylyşy, innowasion işiň netijeliligi;

5) önümçiligiň sebitleýin bileleşmesi we sebitara hojalyk aragatnaşyklary;

6) esasy serişdelere maýa goýumlary we olaryň netijeliligi;

7) hereket edýän ykdysady maksatnamalary durmuşa geçirmegiň aralyk netijeleriniň seljerişiniň maglumatlary bilen deňeşdirilmegi.

Şonuň ýaly toplumlaýyn seljerişiniň netijesinde işlenip taýýarlanan amaly teklipler maýa goýum maksatnamalaryny emele getirmek we olara düzediş girizmek üçin ygtybarly esas bolup biler.

Durmuş-ykdysady ösüşiniň çaklamalarynda deňölçeglikleriň uly orny bar. Şonda möhüm meseleleriň biri geljek üçin ykdysadyýetiň ylmy taýdan esaslandyrylan rejeli üznüksiz önümçilik, pudaklaýyn we sebitleýin deňölçeglikleriniň kesgitlenmegi bolup durýar. Çaklanýan döwrüň önüsyndasynda emele gelen ýagdaýlaryň we deslapky şertleriň nazara alynmagy hem zerur bolup durýar.

Deňölçegli ösüşe bolan ylmy-usulyýet çemeleşmeleri Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda hem beýanyňy tapdy. Meselem, jemi öndürilen önümiň pudaklaýyn düzüminde hyzmat edýän pudaklaryň we senagat önümçiliginiň paýynyň ýokarlanmagy göz önünde tutulýar. Gurluşygyň paýynyň azalmagy ykdysadyýetiň maýa goýum doýgunlygyndaky hil taýdan täze şertler bilen baglanyşyklydyr, oba hojalyk önümçiliginiň mukdar taýdan ösýän mahalynda bu pudagyň jemi öndürilen önümdäki tutýan böleginiň peselmegi senagatyň we hyzmatlar ýaýrawynyň öňürdip ösmeginiň netijesidir.

Durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet maksatnamalary esaslandyrylanda makroykdysady görkezijileri çaklamagyň hem aýratynlyklary bar. Makroykdysady görkezijileri çaklamakda ykdysadyýetiň bölekleriniň we pudaklarynyň deňölçegli ösmek mümkinçiliklerini göz önüne tutmak boýunça çäreleriň esaslandyrylmagy zerur bolup durýar. Şonda makroykdysady hasaplamalaryň wezipeleýin baglanyşyklaryny, üznüksiz önümçilik jähtlerini we makroykdysady deňölçeglikleri berjaý etmegiň ýollaryny aýdyňlaşdyrmak çaklaýyş işiniň hilinde oňyn beýanyňy tapýar.

B. Taýharow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň professory,
ykdsady ylymlaryň kandidaty*

MAÝA GOÝUM SYÝASATYNYŇ DIWERSIFIKASIÝALAŞDYRYLMAGY

Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň parasatly, oýlanyşykly hem öňdengörüjilikli ykdysady syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde ýurdumyzda ýokary depginli ösüş gazanylýar. Milli ykdysadyýetimizň ähli pudaklarynda önümçilik ulgamy döwrebaplaşdyrylýar, onuň tehniki binýady düýpli berkidilýär. Munuň netijesinde pudaklarda önümçiligiň ösüş depgini durnukly we ygtybarly saklanmagyny üpjün edilýär.

Türkmenistan jemi içerki önüminiň ösüş depgini boýunça dünýäniň sazlaşykly ösýän döwletleriniň hataryna girýär. Bütindünýä bankynyň maglumatlaryna görä, Türkmenistan dünýäniň ortaça ösen ýurtlaryndan ýokary girdejili döwletleriň hataryna çykdy.

Milli ykdysadyýetimizň durnukly we ygtybarly ösüşini üpjün etmekde maýa goýum işleriniň üstünlikli amala aşyrylmagyna möhüm orun degişlidir. Maýa goýum işleri islendik döwletde ykdysadyýetiň kadaly ösmegine möhüm şertleriniň biridir. Önümçilik we durmuş – medeni maksatlarda maýa goýumlaryň ileri tutulýan ugurlara gönükdirilmegi talaba laýyk üpjün edilende, ykdysadyýet durnukly we ygtybarly ösüşe ukyplydyr.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň milli ykdysadyýetiniň ýokary depginli ösmegini üpjün etmek, işjeň maýa goýum syýasatynyň netijeliligine baglydyr. Diňe ýokary netijeli maýa goýum syýasaty ýurdumyzy senagat taýdan ösen döwlete öwürmäge, ilat üçin goşmaça täze iş orunlaryny döretmäge, ýurdumyzyň we onuň sebitleriniň ykdysady kuwwatyny berkitmäge we ilatymyzyň ýaşayyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmaga ukyplydyr. Maksatnamalara laýyklykda maýa goýum syýasatyny diwersifikasiýalaşdyrmak, ykdysadyýetiň pudaklarynda önümçilik kuwwatlyklaryny artdyrmak we tehniki-tehnologik taýdan düýpli döwrebaplaşdyrmak, ykdysadyýetiň pudaklaryny düşewüntli dolandyrmaga, ýurdumyzyň eksport kuwwatyny ýokarlandyrmaga we importyň ornuny tutýan önümleri özümizde öndürmäge zerur bolan ähli amatly şertleri döredýär.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň ykdysadyýetine maýa goýumlarynyň jemi möçberi 209 milliard amerkan dollaryna golaý bolup, onuň 66,6 göterimi, ýagny 140 milliard amerkan dollaryna golaýy önümçilik pudagyna gönük-

dirildi. Bu öz gezeginde esasy makroykdysady görkeziji bolan jemi içerki önümiň (JIÖ) 8,4 esse ýokarlanmagyny üpjün etdi.

Işjeň maýa goýum syýasatynyň netijesinde Garaşsyzlyk ýyllarynda durmuş we önümçilik maksatly iri desgalaryň 2891-si ulanmaga berildi.

«Türkmenistan gurýan ýurtdur, kuwwatly döwletdir», diýip milli Liderimiz belleýär. Gurluşyk pudagyna jemi 38 milliard amerikan dollaryndan gowrak maýa goýuldy. Tebigy serişdeleri gaýtadan işleýän senagaty ösdürmek we ykdysadyýetiň düzümini diwersifikasiýalaşdyrmak, milli ykdysady ösüşiň innowasiýa derejesini üpjün etmek, ekologiýa taýdan arassa, serişde we energiýa tygşytlaýan, ýokary zähmet öndürijilikli tehnologiýalary we önümçilikleri döretmek boýunça ägirt uly işler alnyp barylýar.

Ähli pudaklarda gazanylýan ösüş şol pudaklaryň önümçilikleriniň netijeliligi bilen kesgitlenýär. Elbetde, bu babatda hormatly Prezidentimiz önümçilikleriň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin bar bolan mümkinçilikleri ulanylmalydygyny aýratyn belleýär.

Önümçilikleriň netijeliligini ýokarlandyrmak diýilende, diňe bir onuň öndürijiligini artdyrmak däl-de, eýsem şol önümçilige sarp edilýän serişdeleriň we harajatlaryň görnüşleri boýunça ykdysady taýdan amatlylyk, ekologiýa taýdan oňalylyk ýaly meseleler örboýuna galýar. Şondan ugur alyp maýa goýum taslamalaryna maliýe serişdeleri gönükdirmezden ozal öndüriljek önüme we hödürlenjek hyzmatlara bolan islegiň bazaryny öwrenmeklige aýratyn ähmiýet bermeli. Maýa goýumlaryň esasy bölegini içerki we daşarky bazarlarda ýokary isleglerden peýdalanýan önümleri öndürmäge we hyzmatlary ýerine ýetirmäge gönükdirmeli, başgaça aýdylanda maýa goýumlary diwersifikasiýalaşdyrmaly. Şeýle edilen ýagdaýynda maýa goýumlaryň özüni ödeýän möhleti gysgalýar, netijeliligi ýokarlanar.

Maýa goýum syýasatynyň diwersifikasiýalaşdyrylmagy ykdysadyýetiň pudaklarynyň sazlaşykly ösüşini üpjün etmek bilen birlikde, ýurdumyzyň sebitleriniň deňeçer ösmegine ýardam eder, maýa goýumlaryň töwekgelçilik derejesini peselder.

Maýa goýum işindäki özara peýdaly halkara hyzmatdaşlygynyň ösdürilmegi hormatly Prezidentimiziň durmuşa geçirýän döwlet syýasatynyň möhüm ugry bolup durýar. Munuň özi Türkmenistanyň köpugurly ykdysady mümkinçilikleriniň üstünlikli amala aşyrylmagyny we milli ykdysadyýetimiziň sazlaşykly hem-de toplumlaýyn ösüşini üpjün eder.

Maýa goýum syýasatynyň halkara talaplaryna laýyklykda ýola goýulmagy ýurtda azyk bolçulygyny döretmäge, ykdysady garaşsyzlygy pugtalandyrmaga, energiýa serişdelerimizi gaýtadan işlenilen taýyn önüm görnüşinde dünýä bazar-

laryna uly möçberlerde çykarmaga zerur bolan şertleri döretdi. Ahyrky netijede bolsa, Türkmenistan döwletiniň dünýä döwletleriniň arasyndaky abraýyny has hem ýokarlandyrdy. Bu öz gezeginde dünýäniň işewür adamlarynda ýurdumyza bolan ynamy artdyrdy, ýurdumyzyň ykdysadyýetine maýa goýum goýmak işleýänleriň sanynyň köpelmegine getirdi, bize bolsa maýa goýujylary bäsdeşlik esasynda iş amatlyklaryny saýlap almaga mümkinçilik berdi.

Ýurtda hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda geçirilýän işjeň maýa goýum syýasaty ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmaga, köp ugurly ösüşi üpjün etmäge, täze pudaklaryň kemala gelmegine, daşary ýurtlardan import edilýän harytlary öz ýurdumyzda öndürmäge, döwletimiziň gyzyk puluny tygşytlamaga, dünýä döwletleri bilen ykdysady – söwda gatnaşyklarynyň gerimini has hem giňeltmäge mümkinçilik berer.

Dünýäniň döwletleriniň maýa goýum syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri adam maýasy bilen baglanyşykly pudaklarda (ylym, bilim) maýa goýumlarynyň ýokary özleşdiriş derejesini goldamak, daşary ýurt maýasynyň, esasan hem göni maýa goýumlaryny artdyrmak, sebitlerde maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak, bazar institutlaryny ýagny, haryt we gazna biržalaryny, banklary, maliýe we ätiýaçlandyryş gaznalaryny we ş.m. ösdürmek bolup durýar. Bu geçirilýän çäreleriň ulgamlaryn we toplumlaryn amala aşyrylmagy ýurduň mundan beýläk hem ýokary depginli ösüşini üpjün eder, hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir» diýen beýik taglymatyny iş ýüzünde üstünlikli amala aşyrmaga esas bolup hyzmat eder. «Ilat üçin iş ýerlerini döretmek meniň baş aladalarymyň biri bolar. Biz uly – uly zawod – fabrikleri gurmak bilen birlikde, bazar ykdysadyýetiniň talaplaryna laýyk gelýän orta we kiçi kärhanalary döretmäge, hususyýetçileri goldamaga aýratyn üns bereris» diýýän hormatly Prezidentimiziň parasatly ýörelgeleri munuň aýdyň subutnamasydyr.

Ykdysadyýetimiziň esasy pudaklary bolan senagatda, oba hojalygynda, söwda-da ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz bölegi esasy orny eýeleýär. Häzirki wagtda oba hojalyk azyk önümleriniň 63 göterimi, senagat harytlarynyň 60 göterimden gowragy döwlete dahylsyz pudaklarda öndürilýär. Söwda we hyzmatlar ulgamynda alnyp barylýan işleriň 90 göterimden gowragy telekeçiler tarapyndan ýerine ýetirilýär. Bu maglumatlardan çen tutsaň onda mundan beýläk hem ýurdumyzda telekeçiligi ösdürmäge uly möçberli maýa goýumlaryny gönükdirmeli we döwlet tarapyndan zerur bolan hemaýatlary bermeli. Döwlet eýeçiligi bilen hususyýetçiligiň sazlaşykly, kadaly ösüşini üpjün etmeli. Şeýle oňyn çözümleriň kabul edilmegi we iş ýüzünde amala aşyrylmagy milli ykdysadyýetimiziň ygtybarly we durnukly ösüşini üpjün eder.

Hormatly Prezidentimiz bu işleriň yzygiderli ykdysady ilerlemeleri üpjün etmekdäki möhüm ornuny nygtamak bilen: «Biziň önümizde milli ykdysadyýeti

güýçli depginler bilen ösdürmek boýunça giň gerimli strategiki wezipeleri durýar. Bu maksatlara ýetmek üçin telekeçiligi goldamak, telekeçileriň hukuklaryny goramak üçin yzygiderli işleri dowam etdirilýär. Hususy pudaga şeýle goldawy bolsa diňe kuwwatly, adalatly we durnukly ösýän döwlet berip biler» diýip belleýär. Şonuň üçin hem, ýurdumyzda hususy eýeçiligi ösdürmek çäreleri milli ykdysadyýetimizi özgertmek boýunça döwrebap meseleleri çözmegiň ygtybarly kepili bolup durýar.

Mälim bolşy ýaly, islendik başlangyjyň, şol sanda maýa goýum işiniň rowaçlygy, ilki bilen doly, köpugurly, düýpli seljermeleri we öňdebaryjy dünýä tejribesine daýanýan hukuk binýadyny kemala getirmek zerur. Bu ugurda edilýän möhüm ädimleriň hatarynda «Türkmenistanda maýa goýum işi hakynda» (19.05.1992ý), «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda» (03.03.2008ý), «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» (15.08.2009ý), «Daşary ykdysady işi hakynda» (16.08.2014ý), «Erkin ykdysady zolaklar hakynda» (09.10.2017ý), «Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi hakynda (rejelenen görnüşi)» (05.10.2019ý) Türkmenistanyň Kanunlarynyň kabul edilendigini bellemek mümkindir.

Türkmenistanyň Kanunlarynyň, beýleki hukuk we kadalaşdyryjy namalaryň kabul edilmegini görkezmek bolar. Bularyň ählisi maýa goýum işiniň köpugurlylygyny we kada – kanuna laýyklygyny üpjün edýär. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe, ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryny sanly ulgama geçirmek – pudaklaryň we sebitleriň maliýe – ykdysady netijeliligini ýokarlandyrmagyň, pudaklarda we kärhanalarda hasaba alnyş we hasabatlylyk ulgamlaryny kämilleşdirmegiň, salgyt – býujet we pul – karz syýasatynyň işjeňligini döwrebap derejede ýola goýmagyň, ätiýaçlandyryş işini ösdürmegiň, maliýe bazaryny döretmegiň wajyp guraly hökmünde çykyş edýär. Şeýlelik bilen, maýa goýum işjeňligi düýbünden täze derejä çykar, ykdysadyýet diwersifikasiýa ýoly bilen ynamly ösüşe we özge-rişlere eýe bolar.

Ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, döwrebaplaşdyrmak we dünýä hojalygyna goşulmagynyň zerurlygyndan ugur almak bilen dünýä maliýe çökgünliginiň ýetiren ykdysady ýitgileriniň öwezini dolmak we şeýle çökgünlikleriň gaýtalanmazlygynyň önüni almak maksady bilen döwletlerde amala aşyrylýan maýa goýum syýasaty öz işine şu aşakdaky ýörelgeleri alýar:

- maýa goýum işiniň ileri tutulýan ugurlaryny ylmy esasyda kesgitlemek;
- maýa goýum işini kadalaşdyrmagyň esasy ýörelgelerini işläp taýýarlamak;
- maýa goýum işlerinde serişdelere bolan islegelere dürs baha bermek;
- maýa goýum işini kämilleşdirmegiň we maýalary çekmegiň ýollaryny we tapgyrlaryny aýdyňlaşdyrmak;

- maýa goýum serişdeleri gönükdirmegiň strategiki ugurlaryny bellemek;
- maýa goýum serişdelerini ýerleşdirmek syýasatyny durmuşa geçirmegiň netijeli gurallaryny saýlap almak;
- ykdysadyýetiň ileri tutulýan ugurlarynda döwletiň maýa goýum işjeňliginiň ýokary derejesini saýlamak;
- hojalyk işlerini alyp barlamakda gyra deň şertleri döretmegiň, salgyt we gümrük düzgüninde, iş şertlerinde amatly ýeňillikleri bolan erkin ykdysady zolaklary döretmegiň hasabyna maýa goýmaga aňrybaş amatly ýagdaýy döretmek;
- eýeçiligiň köp görnüşlerini işjeň ýagdaýda ösdürmek, öz maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmekde kärhananyň içkeri(hususy) toplanýş çeşmeleriniň ornuny artdyrmak;
- merkezleşdirilen maýa goýumlarynyň hasabyna kärhanalara netijeli döwlet goldawyny bermek;
- orta we kiçi telekeçilige ýeňillikli göterimli karzlary bermek we dünýä tejribesinde ulanylýan beýleki maliýe goldawlary bilen üpjün etmek;
- döwletiň hukuk – kadalaşdyryjy binýadyny pugtalandyrmak we kämilleşdirmek;
- maýa goýum taslamalaryny bilelikdäki döwlet – täjirçilik usulynda maliýeleşdirmegiň tejribesini düýpli artdyrmak.

Ýokarda getirilen maýa goýum syýasatynyň esasy ýörelgeleriniň iş ýüzünde amala aşyrylmaga maýa goýum maksatnamalarynda bellenilen ýokary sepgitlere ýetmäge ähli mümkinçilikleri döredýär.

Umuman, pikirimizi jemläp aýtsak, dünýä nusgalyk, ýokary netijeli maýa goýum syýasatyny ýöredýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, belent başy aman, ömri uzak we ähli beýik başlangyçlary rowaçlyklara beslensin!

G. Romanowa,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministriliginiň
Döwlet maliýesini jemleýji we ykdysady syýasaty müdirliginiň başlygy,
ykdsady ylmylaryň kandidaty*

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINIŇ DIWERSIFIKASIÝASY

Ýurduň ykdysady ösüşiniň kadalylygy we durnuklylygy üçin zerur şertler ykdysadyýetiň hemmetaraplaýyn diwersifikasiýasynyň durmuşa geçirilmegi bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr, bu bolsa ilkinji nobatda pudaklaryň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak we eksport mümkinçiligini artdyrmak, importyň ornuny tutýan önümler bilen içerki bazary kanagatlandyrmakdyr.

Bu meseleleri çözmek we dünýä ykdysady giňişligine integrirlenen innowasiýa görnüşli häzirki zaman ykdysadyýetini emele getirýän ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň uzak möhletleýin bähbitlerini durmuşa geçirmek üçin, Türkmenistanyň Prezidentiniň baştutanlygynda ykdysadyýetiň esasy pudaklarynyň ösüşini goldamaga, senagat-innowasiýa ösüşi we infrastrukturany döwrebaplaşdyrmaga gönükdirilen döwlet syýasatyny durmuşa geçirmek boýunça çäreler amala aşyrylýar.

Ykdysadyýetiň diwersifikasiýasy döwletimiziň esasy ileri tutulýan strategiki ugurlaryndan biridir. Soňky on ýyllykda çig mal ugrundan taýýar önümleri öndürmeklige, täze gaýtadan işleýän pudaklary döretmeklige ýa-da senagat önümleriniň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen adaty senagat önümlerini düýpgöter döwrebaplaşdyrmaga geçildi.

Diwersifikasiýalaşdyrmagyň we nebitgazdan gelýän girdejelere bolan garaşlylygy azaltmagyň çäklerinde, ykdysadyýetiň uglewodorod däl pudaklaryny ösdürmäge hökümetiň ýokary derejeli goldawyna gönükdirilen gurluş özgertmeleri amala aşyrylýar we durmuşa geçirilmegi dowam etdirilýär, şol sanda eksporta, bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlandyrmaga, täze kärhanalary we iş ýerlerini döretmäge, içerki islegi giňeltmäge ugrukdyrylan özgertmeler amala aşyrylýar. Infrazykturalara, şol sanda ulaglara maýa goýumlarynyň goýylmagy, daşky hyzmatdaşlygy giňeltmek arkaly eksport-import amallarynyň köpelmegine ýardam etdi.

Işjeň diwersifikasiýa syýasaty ýurduň tebigy serişdeleriniň binýatlyk aktiwlerini, maýasyny we döwlet institutlaryny berkleşdirmek syýasaty bilen bilelikde alnyp barylýdy.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrylmagy birnäçe ugur boýunça amala aşyrylýar ýagny, eksporty we importy hem-de logistika hyzmatlaryny diwersifikasiýa etmek. Diwersifikasiýa diňe bir önümleriň görnüşleriniň

giňelmegine täsir etmän, eýsem satuw bazarlarynyň ugrunyň üýtgemegine hem goşant goşdy. Importyň diwersifikasiýasynyň (özümizde öndürilýän azyk önümleri bilen doly üpjün edilmegi we dokma senagatynyň ösdürilmegi) ýurtda azyk önümleriniň importuny azaltmaga, ýurduň raýatlaryny ekologik taýdan has arassa önümler bilen üpjün etmäge mümkinçilik berendigini bellemek isleýärin. Mundan başga-da, täze senagat kärhanalaryna maýa goýumlarynyň goýulmagynyň hasabyna goşmaça iş ýerleri döredildi we önümçilik pudaklarynyň köpüsinde (dokma, azyk, gurluşyk materiallary, himiýa we başgalar) goşulan gymmatlyklar zynjyry gowulaşdy.

Logistika hyzmatlarynyň diwersifikasiýasy diňe bir ýük we ýolagçy gatnawynyň görnüşlerini we göwrümini giňeltmek bilen çäklenmän, eýsem ulag we aragatnaşyk pudaklarynyň jemi içerki önümdäki paýyny artdyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýlelik bilen, 2012-nji ýylda bu paý 4,8% bolan bolsa, 2020-nji ýylda ol 10,8% deň boldy. Häzirki bahalarda ulag we aragatnaşyk hyzmatlarynyň mukdary 2012-nji ýyl bilen deňeşdirilende 2020-nji ýylda 3,6 esse ýokarlandy.

Soňky ýyllarda diwersifikasiýa diňe bir eksport önümleriniň görnüşleriniň giňelmegine däl-de, eýsem içerki bazaryň gerimine hem düýpli täsir etdi. Bu jemi içerki önümdäki söwdanyň paýyny ep-esli ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi. 2012-nji ýylda JIÖ-de söwdanyň paýy 5,9% bolan bolsa, 2020-nji ýylda bu paý 18,7% -e çenli ýokarlandy. Gymmatlyk nukdaýnazaryndan söwdanyň paýy baş esse artdy.

2012-nji ýyldan 2020-nji ýyla çenli aralykda jemi içerki önümiň düzüminde senagatyň paýy azaldy, käbir uglewodorod däl pudaklaryň paýy bolsa ýokarlandy. Mysal üçin, elektroenergetikanyň paýy 0,2 göterim, himiýa senagatynyň paýy - 1,0 göterim, gurluşyk materiallary pudagynyň paýy - 0,3 göterim, ýeňil senagatyň paýy - 2,0 göterim, azyk senagatynyň paýy - 3,8 göterim ýokarlandy. Umuman alanyňda, uglewodorod däl pudaklaryň jemi içerki önümdäki paýy takmynan 10 göterim ýokarlandy.

Çig mal eksportundan taýýar önümleriň eksportuna geçilmegi ýylsaýyn gowulaşýar. Uglewodorod önümleriniň eksportunda nebiti gaýtadan işleýän we gaz gaýtadan işleýän, ýagny taýýar önümleriň paýy artýar.

Durnukly we kadaly ösüşe ýetmek, ýokary tehnologiýaly, düýpli ylmy barlaglary talap edýän pudaklary ornaşdyrmak, sanly ykdysadyýete geçmek we dünýä bazarynda isleg bildirilýän goşmaça gymmaty bolan önüm öndürýän häzirki zaman kärhanalaryny gurmak ýurduň döwlete degişli däl pudagynyň iş gurşawyny gowulandyrmazdan, bäsdeşlik ukybyny ýokarlandyrmazdan we gatnaşygyny güýçlendirmezden mümkin bolmazdy. 2020-nji ýylyň ahyrynda Türkmenistanyň döwlete degişli bolmadyk böleginiň (ýangyç we energiýa pudagyny hasaba almazdan) paýy jemi içerki önümiň 70% -ini emele getirdi.

Makroykdysady durnuklylyk we ykdysady diwersifikasiýa biri-biriniň üstüni ýetirýän faktorlardyr. Dürli görnüşli ykdysady gurluşy bolan ýurtlaryň ekzogen zarbalara has çydamlydygyny dünýä tejribesi görkezýär. Koronawirus pandemiýasy we global ykdysady çökgünlik, uglewodorod önümleriniň bahasynyň arzanlamagy dünýä ykdysadyýetiniň ep-esli peselmegine we dünýäniň köp ýurtlarynda ykdysadyýetiň ösüşine ýaramaz täsir eden 2020-nji ýylda, Türkmenistan täze döredilen pudaklaryň we önümçilikleriň hasabyna ykdysadyýetiň durnuklylygyny we kadalylygyny saklap bilendigini belläsim gelýär.

Salgyt-býujet, pul-karz we walýuta syýasatlaryny öz içine alýan makroykdysady syýasaty yzygiderligi hem möhüm orna eýe boldy. Bu wajyp düzüm bölekleriniň deňagramlylygy kadalaşdyrylmaly we makroykdysady durnuklylygyň güýçlenmegine ýardam etmeli. Iň amatlysy hem, içerki jedeller bilen önümçiligiň mukdarynyň, töleg balansy, býujet amallarynyň tapawudy (saldosy) bilen berginiň, şeýle hem aýap saklamak (toplamak) bilen maýa goýumlarynyň arasynda esasy ykdysady gatnaşyklaryň durnuklylygyny saklamakdyr.

Netijeli döwlet maliýe dolandyryşy bilen goldanýan uzak möhletli maksatlar, salgyt-býujet durnuklylygyny üpjün edip biler.

Maliýe ýagdaýlary öndürijilikli maýa goýumlary üçin gymmatlyklar zynjyry boýunça ýokary galmak we diwersifikasiýa etmek üçin höwes döretmeli. Şu nukdaýnazardan, döwlete dahylsyz pudagyň maýa goýumlarynyň köpelmegini üpjün etjek, şeýle hem önümçilik pudaklarynyň we jemi içerki önümiň düzümindäki paýy ösmäge ýykgyň edýän hyzmat ulgamynyň diwersifikasiýasyna itergi berjek döwlete dahylsyz pudagy maliýeleşdirmek mümkinçiligini giňeltmegi zerur hasaplaýarys.

Maliýe ulgamyna gözegçiligi we düzgünleşdirmegi güýçlendirmek bilen bir hatarda, karzlary paýlamagyň bazar ýörelgeleriniň girizilmegine aýratyn ähmiýet berilmelidir. Döwlete degişli ulgamyň Türkmenistanyň ykdysadyýetinde möhüm orny eýeleýändigini göz önünde tutup, olaryň netijeliligine aýratyn üns bermek bilen, döwlet kärhanalaryny dolandyrmagyň netijeliligini ýokarlandyrmaly.

Durnukly ykdysady ösüş üçin maýa goýumlarynyň, esasanam göni, şol sanda daşary ýurt maýa goýumlarynyň paýynyň köpelmegi möhümdir.

Şonuň bilen baglylykda, maýadarlaryň maliýe serişdelerini çekmegiň çeşmelerini höweslendirmäge gönükdirilen faktorlaryň biri hem, biziň ýurdumyzyň «Fitch Reatings» halkara agentliginiň özygtyýarly reýtingini almagydyr. «Fitch Ratings» agentligi uzak möhletli reýtingi B+ derejede, gysga möhletli reýting B derejede berdi. Uzak möhletleýin reýtingiň geljegi durnuklydyr.

Karz reýtingini almak göni daşary ýurt maýa goýumlarynyň artmagyna ýardam eder, daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen hyzmatdaşlygy giňelder, şeýle hem

Türkmenistanyň banklaryna we hojalyk subýektlerine halkara guramalardan, şeýle hem dünýä maliýe bazarlaryndan has pes göterim bilen karz serişdelerini çekmek üçin amatly şertleri döreder.

Ykdysadyýetiň diwersifikasiýasyny giňeltmegiň mundan buýanky işiniň döwlete dahylsyz pudagyň ösmegi üçin amatly iş gurşawynyň zerurdygyny göz önünde tutup, ýurduň hökümeti iş şertlerini gowulandyrmaga gönükdirilen gurluş özgertmelerini durmuşa geçirmegi dowam etdirer. Olaryň arasynda sanly ykdysadyýete geçmek, «bitewi penjire» ulgamynyň döredilmegi, şeýle hem bazar ykdysadyýetiniň mehanizmlerini ornaşdyrmak, bäsdeşlik syýasatyny güýçlendirmek we daşary ýurt maýa goýumlaryny hem-de nou-hau çekmek arkaly, çeşmeleriň işiň has öndürijilikli görnüşlerine paýlanmagyny üpjün etmek üçin döredilen özgertmeler bardyr.

Bu ugurda, döwlet emläkleriniň hususlaşdyrylmagy we täze kärhanalaryň bazara girmegine päsgel berýän administratiw päsgelçilikleriň azalmagy hem möhüm orny eýeleýär. Bularyň hemmesi ykdysadyýetde döwlete degişli däl pudagyň göwrümini giňeltmäge, bäsdeşligi güýçlendirmäge we öndürijiligi ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer. Infrastruktura we adam maýasyna maýa goýmak, döwlet maýa goýumlarynyň netijeliligini ýokarlandyrmak we institusional ulgamyň hilini we dolandyryşyň netijeliligini ýokarlandyrmak bilen, ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak üçin geljekki ädimler üçin şertleri gowulandyryp biler.

Ýurdumyz söwda esaslarynyň kuwwatyny artdyrmakda we söwda üçin institusional binýady berkitmekde öňegidişlik edendigini, ýöne sebit we dünýä söwdasyna goşulýşmagyň beýle çalt ösmeýändigini bellemek gerek. 2020-nji ýylyň iýulynda Türkmenistan Bütindünýä Söwda Guramasyna synçy derejesine eýe boldy. Türkmen önüm öndürijileriniň halkara söwda ulgamynda mümkinçiliklerini giňeltmek üçin çäreler toplumy durmuşa geçirilýär. Ýurdumyzyň dünýä bazarlarynda söwda orunlaryny güýçlendirmek üçin ägirt uly mümkinçilikleri bar. Halkara pul gaznasynyň baha bermegine görä, Türkmenistan önümlerini mümkin bolan bazarlaryň diňe 50%-ine eksport edýär, bu bolsa eksportuň geografiýasyny giňeltmek üçin möhüm mümkinçilikleri döreder.

Sözümiň ahyrynda, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýasynyň durukly ykdysady ösüşe ýardam edýändigini bellemek isleýärim. Dinamiki işewür gurşawyny döretmek we hususy ulgamdan hem-de daşary ýurtdan maýa goýumlaryň çekilmegi bilen bu işiň dowam etdirilmegi, ýurduň ilatynyň hal-ýagdaýynyň mundan beýläk-de ösmegine itergi berer.

A. Burunowa,
*Türkmenistanyň Prezidentiniň
ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň
«Ykdysadyýet we maliýe» kafedrasynyň
dosenti, ykdysady ylmylarynyň kandidaty*

PAÝDARLAR JEMGYÝETLERI DOLANDYRMAGYŇ AÝRATYNLYKLARY

Häzirki wagtda jemgyýetimizde beýleki guramaçylyk-hukuk görnüşler bilen bilelikde paýdarlaşdyrmak hereketleri uly gerim alýar. Halkara tejribä görä korporatiw gatnaşyklaryň ösdürilmegi önümçiligiň we maýanyň jemlenmegine, kärhananyň ykdysady görkezijileriniň ýokarlanmagyna ýardam berýär. Jemgyýetimizde paýdarlar jemgyýetleriniň (PJ) döredilmeginiň maksady hususyýetçiligi kämilleşdirmek bilen kärhanalaryň maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak we jemi içerki önümde olaryň ornuny artdyrmak bolýar.

PJ döredilmeginiň hukuk esaslary we düzgünleri Paýdarlar jemgyýetleri baradaky, «Kärhanalar hakyndaky», «Gymmatly kagyzlar bazary hakyndaky», «Eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagy we döwlet emläginiň hususlaşdyrylmagy hakyndaky» Türkmenistanyň kanunlarynda kesgitlenen.

Kanun boýunça maýadarlar iki sany wajyp hukuklara eýe bolýarlar. Ýagny, PJ jogapkärçiligini diňe paýnamalary satyn almaga harç eden pul serişdeleriň çäginde çekýärler. Şeýle hem, her bir maýadar öz paýnamalaryny erkin satyp bilýärler. Şular ýaly maýadarlaryň hukuklarynyň we jogapkärçiliginiň gatnaşygy dünýä derejesinde adamlarda uly gyzyklanma döreden. Maýadaryň gymmatly kagyzlary satyn alan mahaly üstüne alan borçnamalaryň berjaý edilişine gözegçilik etmek PJ borjuna girýär. PJ-niň esasy wezipesi kanunlaryň çäginde öz dolandyryş wezipelerini netijeli ýerine ýetirmek bilen maýadarlaryň önündäki borçnamalary doly berjaý etmek bolýar. Ýagny, PJ-niň awraýy dolandyrmagyň netijeliligine köp derejede bagly bolýar. Maýadarlaryň hukuklary we borçlary, şeýle hem dolandyryş wezipeleriň aýratynlyklary we düzümi PJ-niň esasy esaslandyryş resminamasy bolan Tertipnamasynda görkezilen.

PJ döredilmegi bilen jemgyýetde birbada üç maksada ýetilýär. Birinjiden, wagtlaýynça boş bolan pul serişdeleri çekip almak we maýa goýumlara öwürmek. Ikinjiden, PJ sarp ediji üçin işleýän önümçilik düzüminiň kemala getirilmegine ýardam edýär, şeýle hem bular paýdarlar kapitalyň pes netijeli pudaklardan we kärhanalardan has ýokary netijeli pudaklara akyp geçmegini üpjün edýär. Üçünjiden, kärhananyň eýeleleri bolan zähmet kollektiwiň zähmete bolan höwesiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Häzirki wagtda özüne mahsus bolan käbir häsiýetlerine görä PJ ähli ösen ýurtlarda telekeçilik guramalary döretmegiň we gaýtadan gurnamagyň iň bir köp-çülikleýin ýaýran görnüşine öwürülendir. Telekeçilik işiniň paýdarlar guramaçylyk-hukuk görnüşiniň artykmaçlyk edýändigini halkara tejribe doly subut edýär.

Ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda we gurşawlarynda PJ-niň döredilmegi biziň ýurdumyzda hem dowam etdirilýär. Häzirki wagtyň özünde PJ-niň esasylyk maýasynyň düzüminde hususy we şahsy taraplaryň eýeleýän paýnamalarynyň bölegi azlyk edýär. Emma, halkara tejribede bolşy ýaly, gelejekde bazar şertleriň doly üpjün edilmegi bilen, ýagny bazar infrastruktura düzümine girýän gymmatly kagyrlar bazarynyň doly herekete getirilmegi, kanunçylygyň, şol sanda antimonopol kanunçylygyň kabul edilmegi we herekete getirilmegi bilen eýeçilik gatnaşyklary kadalaşdyrmak ugrunda döwlet öz eýeçilikdäki paýnamalary bazarlaryň üsti bilen hususy eýeçilige geçirmek boýunça hereketleri amala aşyrýar.

Halkara tejribede bolşy ýaly, geçiş ýa-da çökgünlik döwründe dürli önümçilik ýa-da infrastruktura hyzmat gurşawlaryna degişli uly birleşikler ösüşde yza galýan ýagdaýlarynda, hökümetler, olaryň bazarlarda arzanlaýan paýnamalaryny satyn alýar we öz ygtyýaryna geçirýär. Soňra, ol birleşiklere maýa goýmak bilen tehnologik kuwwatlyklary ösdürilmeginiň netijesinde olaryň ykdysady görkezijileri ýokarlanýar we paýnamalarynyň birža bahalary hem galýar. Ýagdaýlar duruklaşandan soň bolsa, hökümet bu birleşikleriň paýnamalaryny biržanyň üsti bilen hususy eýeçilige satuwa hödürleýär. Hökümet bu ädimi bilen bazar gatnaşyklaryna geçmekde milli hojalygyň guramaçylyk düzümini kämilleşdirmek arkaly eýeçilik gatnaşyklary ösdürýär.

PJ, olaryň tertipnamasynda beýleki ýagdaýlar bellenip geçilmedik bolsa, işleýiş möhleti çäklendirilmeýär. Resmi hasaba alynmagy bilen bu kärhanalar ýuridiki tarap hukuklaryna eýe bolýarlar. Beýleki ýuridiki taraplardan tapawutlylykda PJ gerek bolan paýnamalary göýbermezden hereket edip bilmeýär we hasaba alynmaýar. Ýagny, kanun boýunça diňe PJ paýnamalary göýberip bilýärler.

PJ-niň dolandyryş formasyna degişli meselelerde, hojalyk çözgütleri kabul etmekde, önümi ýerlemekde, bahany kesmekde, zähmet töleglerde we sap peýdany paýlamakda doly hojalyk özbaşdaklyga eýe bolýarlar.

PJ hökümetiň karary we telekeçileriň meýletiň ylalaşmagy bilen gaýtadan ýa-da täzeden döredilip bilner.

Ýagny, PJ ýurdumyzda iki ugur boýunça döredilýär:

- Kanuny tertipde emlägi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak işleriň netijesinde;
- Resmi kadalaryň ýerine ýetirilmegi bilen PJ täzeden we ön hereket edýän kärhanalaryň meýletiň birikdirilmegi bilen PJ guramaçylyk-hukuk statusynda birleşikleri döretmegi bilen.

Türkmenistanyň Statistika baradaky Döwlet komitetiniň maglumatlaryna görä 1994-nji ýyldan 01.01.2020-nji ýyla çenli emlägi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak işleriň netijesinde 2628 birlik obýektler hususlaşdyrylan we paýdarlaşdyrylan, olardan 38 PJ öwrülen, ýa-da 1,4%. 2019-njy ýylyň 1 ýanwaryna ýurt boýunça 246 paýdarlar jemgyýetler hasaba alnan we ähli hasaba alnan kärhanalaryň düzüminde 1% golaý orny eýeleýär.

Önümçilikde we bazarlarda erkin we amatly şertleriň üpjün edilmegi bilen PJ birnäçe ugurlar boýunça meýletin döräp bilýär. Olaryň arasynda täze döredilýän, ýa-da öň hereket edýän kärhananyň gurluşynyň gaýtadan üýtgedilmegi bilen, PJ öwrülmeği. Mysal üçin, bäsleşik ukybyny ýokarlandyrmagyň esasynda daşary bazarlara hyýallanýan kärhanalar we telekeçiler maýa goýum resurslara mätäçlik çekýarler. Bular ýaly islegler köplenç içerki bazarda öz önümi bilen tanadan, ykdysady we maliýe taýdan aýaga galan gurply kärhanalarda döreýär. Bu maksat bilen taraplar kapitallaryny meýletin birikdirmek barada ylalaşmak esasynda dürli holdingleri, konsorsiumlary, korporasiýalary we beýleki açyk PJ ýaly täze guramaçylyk düzümdäki uly önümçilik we hyzmat birleşikleri döredip bilýärler.

Ýurdumyzyň halk hojalygynyň paýdarlaşdyrylan köpsanly uly birleşiklerdir kärhanalaryň paýnamalarynyň ilkinji ýerleşdirilşi amala aşyrylan we ýeke-täk döwlet hasaba alyş reestrinde ýuridiki tarap hökmünde hasaba alnan. Diýmek, bu PJ maýalaýyn maliýe resurslara eýe bolan.

Beýleki tarapdan, emlägi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak işlerinde paýdarlaşdyrylýan kärhanalaryň sanynyň artdyrylmagy wajyp diýip hasap edýäris. Ahyry amatly höweslendiriji şertleriň döredilmegi bilen PJ jemi içerki önümdäki ornunyň artmagyna getirmeli. Bu çäreler sagdyn bazar bäsleşigiň kemala gelmegine, pudaklaýyn we umumy ykdysady derejesinde maýa goýum işjeňliginiň ýokarlanmagyna ýardam eder, netijede bolsa milli ykdysadyýetiň durnukly ösmegine ýardam edýär.

Firmada haýsy dolandyryş guramalary döredilmeli, olaryň arasynda ygtyýarlyklar we jogapkärçilikler nähili paýlanmaly ýaly soraglar biznesde uly rol oýnaýar. PJ-niň dolandyryş düzümi aşakdaky guramalaryň saýlanmak esasynda kesgitlenilýär. Tejribede bu düzümleriň dürli gatnaşyklaryny ulanýarlar. Emma, saýlanan modelniň her haýsynda üç guramanyň döredilmegi hökmany hasaplanýlar: Maýadarlaryň umumy ýygnaýynyň, Ýerine ýetiriji guramanyň (Baş direktoryň) we Rewizion toparynyň.

Kanuna laýyklykda PJ aşakdaky dolandyryjy düzümleri döredilip biler:

- paýadarlaryň umumy ýygnaýy;
- direktorlar geňeşi (gözegçilik geňeşi);
- ýerine ýetiriji gurama (baş direktor);

- PJ ýerine ýetiriji direksiýasy, müdirýeti;
- rewizion topary.

Maýadarlaryň umumy ýygnagy PJ-niň ýokary guramasy hasaplanylýar. PJ-niň beýleki guramalary göni ýa-da gytaklaýyn Maýadarlaryň umumy ýygnagy tarapyndan döredilýär.

Maýadarlaryň umumy ýygnagynyň wezipeleri:

- PJ-niň tertipnamasyny tassyklamak we üýtgetmeler girizmek ýa-da jemgyýetiň tertipnamasynyň rejelenen görnüşini tassyklamak;
- PJ-ni üýtgedip guramak we ýatyrylýandygy barada çözüdi kabul etmek;
- Rewizion toparyny saýlamak we auditory bellemek;
- Hasabat ýylyň jemleri boýunça PJ peýdasyny paýlamak we diwident tölegleriň möçberini kesgitlemek;
- jemgyýet tarapyndan ýerleşdirilen paýnamalary edinmek we yzyna satyn almak we ş.m.wajyp çözümler.

Maýadarlaryň umumy ýygnagy ýyllyk we nobatdan daşary geçirilip bilýär. Maýadarlaryň ýyllyk ýygnagy Tertipnamada görkezilen möhletlerde we köplenç maliýe ýylyň netijeleri bilen baglylykda geçirilýär.

Direktorlar geňeşi hem maýadarlaryň umumy ýygnagy ýaly, PJ-niň strategiki meselelerini çözüär, jemgyýetiň esasy we ileri tutulýan ugurlaryny kesgitleýär, ýa-da maýadarlaryň umumy ýygnagyna deňişli bolmadyk çözümlerden gaýry PJ-niň işine umumy ýolbaşçylyk edýär.

Umuman, Direktorlar geňeşi üç esasy wezipäni ýerine ýetirýärler:

- administrasiýanyň işine gözegçilik;
- PJ-niň ýerine ýetiriji guramasyny döretmek we maslahatlary bermek;
- wajyp strategiki korporativ maliýe-ykdysady çözümleri kabul etmek.

PJ-niň gündeki işini Ýerine ýetiriji gurama dolandyryar. Bu gurama Maýadarlaryň umumy ýygnagyna ýa-da Direktorlar geňeşine deňişli bolmadyk ähli gündeki dolandyryş meseleleri çözmekde ygtyýarlygy bolýar. PJ-niň Tertipnamasynda birbada ýekebara we toparlaýyn Ýerine ýetiriji guramanyň göz önüne tutulmagy mümkin. Şular ýaly ýagdaýda Tertipnamada olaryň her haýsynyň ygtyýarlyklary we borçlary aýratynlykda görkezilmeli.

PJ-niň Ýerine ýetiriji direksiýasynyň ýa-da müdirýetiň iş tertibi PJ-niň Tertipnamasynda görkezilýär ýa-da Direktorlar geňeşi tarapyndan tassyklanan içerki resminamasy bilen tassyklanylýar.

Rewizion toparyň esasy wezipesi birleşikde maliýe-hojalyk amallaryna gözegçilik etmek bolýar. Şunuň bilen baglylykda rewizion toparyny PJ dolandyryjy guramasy diýip hasap etmeýärler. Emma, administrativ ulgamyň netijeliligi degerli gözegçilikden gaýry üpjün edip bolmaýar, has hem kapitalyň çekilen maýadarlaryň amanat serişdeleriň hasabyna döredilmegi bilen.

Dolandyryşyň keseligine bolup geçýän ýagdaýda PJ-niň her bir düzümi öz arasynda, ýerleme gulluklar bilen, maddy üpjünçilik guramalar bilen, tehniki hyzmatdaşlar bilen şertnamalaýyn gatnaşyklara girýärler. Ýa-da her bir düzüm şertnamalaýyn borçnamalary we beýleki kärhanalaryň we guramalaryň sargytlaryny öz içine alýan önümçilik maksatnamasy emele getirilýär. Şular ýaly düzümleriň dolandyryjylary PJ-niň dürli gulluklary bilen şertnamalaýyn gatnaşyklary resmileşdirýärler. Şertnamalaýyn borçnamalary ýerine ýetirmedik ýagdaýda düzüme jerime sanksiyalar ulanylýar.

Globalizasiýa hereketleriň güýçlenmegi, syýasy, ykdysady we maliýe durnuksyzlyk, amatsyz epidemiologik ýagdaýlar daşarky töwekgelçilikleriň has ýitilemegine getirýär. Bu bolsa öz gezeginde bäsleşigiň edýän zyýanly täsirini güýçlendirýär. Şular ýaly dartgynly ýagdaýda dünýä bazarlarda öz mynasyp ornumyzy tapmakda diňe daşarky bäsleşik ukyby bolan uly önümçilik we hyzmat birleşikleriň döredilmegine hökümet tarapyndan ýardam berilmegi bilen başartjagy belli zat. Şeýle hem, PJ-niň erkin we özbaşdak işlemeginde ykdysady we eýeçilik gatnaşyklaryň administratiw mazmunynyň üýtgedilmegi örän wajyp bolýar.

Maliýe bazaryň infrastruktura düzümleri kadaly we özara baglanyşykly işlände maýa goýum kapitalynyň jemlenmesi gymmatly kagyzzar arkaly üpjün edilýär. Türkmenistanda gazna biržanyň döredilmegi we işjeňleşmegi hereket edýän PJ-niň işewirliginiň ýokarlandyrmagyna we meýletin döredilýän paýdarlar hojalyk subýektleriň döredilmegini höweslendirmegine ýardam eder.

PJ-niň döredilmeginiň maksadyna ýetmekde bu kärhanalaryň diňe sanyny artdyrylmaly däl-de, eýsem bu guramaçylyk-hukuk görnüş üçin bazar amatlyklarynyň döredilmegi wajyp bolýar. Bu bolsa, paýdarlar we beýleki eýeçilik görnüşli kärhanalaryň arasynda arassa bäsleşik şertleriniň üpjün edilmegi bilen öňki ýokardan aşaklygyna administratiw dolandyryş ulgamynyň ýuwaş-ýuwaşdan kanunlar esasynda keseligine hereket edýän bazar gatnaşyklarynyň döremegine getirer.

J. Hanaýewa,

*Türkmenistanyň Ýokary attestasiýa Komitetiniň Gumanitar
we ykdysady ylmlary bölüminiň müdiri, ykdysady ylmlaryň kandidaty*

M. Amanowa,

*Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň
Milli hasaplar müdirliginiň baş hünärmeni*

BANK STATISTIKASY SANLY ULGAMDA

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tараpyndan Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli ykdysadyýeti düýpli döwrebaplaşdyrmak boýunça yglan edilen döwlet syýasatyny üstünlikli durmuşa geçirmekde, beýleki ulgamlar bilen deň derejede, bank statistikasyna-da möhüm orun berilýär. Ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmakda, döwletimiziň bütindünýä ykdysady giňişligine netijeli we sazlaşykly goşulyşmagyny üpjün etmekde bank statistikasynyň ähmiýeti örän uludyr.

Milli Baştutanymyzyň çuňňur oýlanyşykly syýasatyny netijeli durmuşa geçirmeginiň çäklerinde sanly ykdysadyýete geçmek boýunça işleriň depgini günsaýyn artýar, milli ykdysadyýetimiziň öňegidişlikli ösüş, döwrebaplyk hem-de netijelilik görkezijileri boýunça dünýä döwletleriniň arasynda eýeleýän orny yzygiderli pugtalanýar. Bu ugurda bellenen jogapkärli wezipeleri üstünlikli amal etmekde milli maliýe-bank we statistika ulgamlaryna aýratyn orun degişlidir.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň bank statistikasy ulgamyny döwrebaplaşdyrmak işleri Türkmenistanyň Prezidentiniň ýörite Karary bilen tassyklanan «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyna» laýyklykda amala aşyrylýar. Maksatnamada kesgitlenen wezipelere laýyklykda, bellenen ugurlarda işler düzgünleşdirilýär, degişli hukuknamalar kabul edilýär. Olar bank statistikasyny döwrüň talaplaryna laýyk ösdürmekde hil taýdan täze sepgitlere ýetmegiň işjeň guraly bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanda elektron bank kartlarynyň görnüşleriniň hem mukdarynyň düýpli artmagy milli maliýe-bank ulgamyny sanlylaşdyrmagyň baş wezipeleriniň biri, şol bir wagtyň özünde-de bu ugurda gazanylan oňyn netijäniň görkezijisi bolup durýar. Bank kartlary we olaryň üsti bilen geçirilýän maliýe-bank amallary barada statistik maglumatlary bir ýere jemlemek maksadyndan ugur almak bilen bank statistikasynyň göwrümini giňeltmek we ony düýpli sanlylaşdyrmak milli statistika ulgamynyň önünde durýan esasy wezipeleriň hataryna girýär. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetinde bu ugurda toplumlaýyn işler amala aşyrylýar. Garalýan ugurdaky möhüm wezipeler Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň 2019-njy ýyl üçin Iş meýilnamasynda, şeýle-de

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 28-nji awgustyndaky «Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş maksatnamasynyň bilelikdäki «Milli hasaplar boýunça institusional we statistiki mümkinçiligi pugtalandyrmak» taslamasy hakynda» PB-645 belgili Buýrugynda öz beýanyňy tapdy. 2008-nji ýylyň Milli hasaplar ulgamyny statistikanyň iş tejribesine ornaşdyrmak boýunça Çäreleriň meýilnamasyna laýyklykda, «Türkmenistanyň maliýe aktiwleriniň döwlet klassifikatorynyň» işlenip taýýarlanylmagyny şeýle asyly işleriň arasynda görkezmek bolar. Klassifikator Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti tarapyndan makullanyldy, işlenip taýýarlanyldy we Türkmenistanyň «Türkmenstandartlary» Baş döwlet gullugy tarapyndan 2019-njy ýylyň 26-njy dekabrynda 434-iş belgili Buýrugy bilen tasýklanyldy.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda milli ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny, şol sanda bank we statistika ulgamlaryny innowasiýalar esasynda döwrebap ösdürmek boýunça netijeli işler alnyp barylýar. «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynda» milli statistika ulgamyny döwrebap kämilleşdirmek, halkara standartlaryna laýyk gelýän ýokary hilli statistik maglumatlary öz wagtynda doly ýygnamak we işlemek, halkara tejribesiniň usulyýetine laýyklykda statistik klassifikatorlary kämilleşdirmek we olaryň üstüni ýetirmek boýunça möhüm çäreler bellenendir.

Statistik klassifikatorlaryň, maliýe hasabatlylygynyň täze görnüşlerini işläp taýýarlamaklyk bank statistikasynyň işini meýilleşdirmekde esasy ugurlaryň biri hasaplanýar. Milli bank ulgamynyň düýpli sanlylaşdyrylmagy, döwrebap sanly bankinge geçmegi bank statistikasynyň hem sanly ulgama geçmegini şertlendirýär. Halkara tejribelerinden görnüşi ýaly, şunuň bilen baglylykda täze klassifikatorlary işläp taýýarlamagyň we durmuşa ornaşdyrmagyň zerurlygy artýar. Munuň özi sanly ykdysadyýet şertlerinde bank statistikasynyň maglumatlaryny kodlaşdyrmaga, jemlenen maglumatlary doly we takyk ýöretmäge, bank statistikasynyň täze görkezijilerini ýüze çykarmaga oňyn şert döreder.

Türkmenistanda bank statistikasyny ösdürmegiň we ony döwrebap ýöretmegiň birnäçe möhüm ugurlaryny belläp geçmek bolar. Hususan-da, bank statistikasyna täze «Maliýe däl aktiwleriniň klassifikatory», «Maliýe passiwleriň klassifikatory», «Maliýe däl passiwleriň klassifikatory» ýaly birnäçe klassifikatorlary işläp taýýarlamak hem-de goşmak bolar. Türkmenistanda bank statistikasyny kämilleşdirmegiň çäklerinde «Maliýe aktiwleriň klassifikatorynyň» ýa-da täze statistik hasabatlylygyň işlenip taýýarlanylandygy bellärliligidir. Bu klassifikatorlar käbir daşary ýurtlaryň iş tejribesinde giňden peýdalanylýar.

Şu nukdaýnazardan, bank statistikasynyň umumy ykdysady ösüşe ýetirýän oňyn täsirini artdyrmakda, beýleki meseleler bilen bir hatarda, işgärleriň hünär taýýarlygyny halkara talaplaryna laýyk ösdürmek meselesine aýratyn orun berilýär. Häzirki wagtda ýurdumyzyň maliýe-bank we statistika ulgamlary üçin ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak işi, esasan, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň we Türkmen döwlet maliýe institutynyň binýadynda amala aşyrylýar. Bu işiň çäklerinde ady agzalan ýokary okuw mekdepleriniň maliýe-bank we statistika ulgamy üçin hünärmenleri taýýarlaýan bölümleriniň okuw maksatnamalaryna täzeden garalýar, täze okuw dersleri girizilýär, okatmagyň has döwrebap usullary giňden ornaşdyrylýar. Türkmen döwlet maliýe institutynyň okuw maksatnamasyna ýörite «Bank statistikasy» dersi girizildi, onda ýokary derejeli hünärmenler taýýarlanylýar.

Bellenen ugurda işleriň has-da ilerlemegine okuw bilen önümçiligiň arasynda ýakyn aragatnaşygyň ýola goýulmagy kuwwatly itergi berýär. Hususan-da, ady agzalan ýokary okuw mekdepleriniň ýöriteleşdirilen kafedralary bilen milli maliýe-bank we statistika ulgamlarynyň edaralarynyň arasynda işjeň gatnaşyklar ýola goýulýar, olarda institutlaryň ýöriteleşdirilen kafedralarynyň şahamçalary hereket edýär. Munuň özi terbiýeläp ýetişdirilýän hünärmenleriň nazary gözyetiminiň giňelmegine, amaly tejribesiniň has-da baýlaşmagyna ýardam berýär.

Türkmen ýaşlarynyň, şeýle-de milli maliýe-bank we statistika ulgamlarynyň hünärmenleriniň dünýäniň ösen döwletlerinde bilim almaga we hünär derejesini ýokarlandyrmakda oňyn şertler döredilýär. Bu ugurda alnyp barylýan işler ýurdumyzyň maliýe-bank ulgamynyň işini halkara talaplara laýyk getirmäge, milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukybyny ýokarlandyrmaga, halkara derejedäki at-abraýyny has-da pugtalandyrmaga, ýurtta kabul edilýän toplumlaýyn ösüş Maksatnamalarynyň netijeli amal edilmegine zerur bolan şertleri döredýär.

Garalýan mesele bilen baglylykda ýurdumyzda hususy telekeçiligi düzgünleşdirýän milli hukuk binýady yzygiderli öwrenilýär we kämilleşdirilýär. Ýurt-da hususyýetçiligi ösdürmekde diňe bir ykdysady mümkinçilikleriň, ykdysady taýdan amatly şertleriň döredilmegi ýeterlik bolmaýar, döwrebap hukuk binýadyny kemala getirmek zerur. Ilatyň zähmet üpjünçiligi, girdejileriniň möçberiniň ýokarlandyrylmagy, maýa goýum işjeňliginiň netijeli höweslendirilmegi ýaly möhüm wezipeleriň üstünlikli amal edilmegi ykdysady ösüşi üpjün etmegiň ygtybarly binýadyny düzýär. Hususy telekeçilige bu wezipeleri amal etmek hem degişlidir. Şundan ugur almak bilen, Türkmenistanda döwlet tarapyndan bu pudaga goldaw bermegiň giň gerimli ulgamy hereket edýär. Telekeçilik işini ýola goýmak, netijeli dolandyrmak, işewürçilik bilen bagly bolan töwekgelçilikleri ýeňip geçmek ýaly ugurlarda alnyp barylýan işler aýry-aýry hojalyk şahslarynyň, eda-

ra-kärhanalaryň, senagat pudaklarynyň, hat-da tutuş milli ykdysadyýetiň keşbini we geljegini özgertmäge ukyplydyr.

Häzirki wagtda Türkmenistanda hususy telekeçiligiň ösmegi üçin döredilýän mümkinçilikleriň arasynda bank edaralarynyň paýy örän uludyr. Hususan-da, ýurdumyzyň ygtyýarlylandyrylan bank edaralary tarapyndan telekeçiler üçin ýeňillikli bank kartlary dolanyşyga goýberilýär, munuň özi hususyýetçilik böleginiň sanly binýada barha ynamly geçilýändigini görkezýär. Şunuň bilen baglylykda, garalýan ugurda ýokary bilimli telekeçileri taýýarlamak meselesiniň ähmiýeti has-da artýar. Ýokarda ady agzalan institutlaryň binýadynda hususyýetçilik ugry boýunça ýöriteleşdirilen fakultetiň, bölümiň ýa-da hünär ugrunyň döredilmegi ýurdumyzda öz işine ussat, öndebaryjy bilimleri hem iş usullaryny birkemsiz ele alan telekeçileriň sanynyň köpelmegine alyp barady. Munuň özi ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny has-da pugtalandyrmaga, döwrebap işewürlik gurşawyny kemala getirmäge saldamly goşant bolar. Şeýle-de, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň okuw maksatnamasyna «Bank statistikasy» okuw dersiniň girizilmegi bank statistikasy ulgamynyň döwrebaplaşdyrylmagyna itergi berer.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ykdysady gatnaşyklaryň mukdar we hil görkezijileriniň yzygiderli ýokarlandyrylmagynda, şeýle-de döwrebap sanly ykdysadyýete geçmekde milli kanunçylyk binýadyna degişli üýtgetmeleriniň girizilmegine aýratyn üns berilýär. Hususan-da, degişli kanunlarda «Sanly banking», «Sanly bank ulgamy», «Sanly statistika» ýaly düşüňjeleri giňden düşündiriş berilse, sanly ykdysadyýetiň hukuk binýady has-da berkär we kämilleşer. Bank statistikasyny, sanly bankingi doly we dogry ýöretmekde «Milli hasaplar ulgamy – 2008» esasynda maliýe aktiwleriň klassifikatoryny we ony ulanmak boýunça usulyýeti işläp taýýarlamagyň zerurlygy ýüze çykýar. Munuň özi täze statistik görkezijileriň ýüze çykmagyny, şeýle-de klassifikatoryň ýerlikli ulanylmagyny üpjün eder.

Derňelýän meseläniň möhüm ugurlarynyň ýene-de biri Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti tarapyndan çap edilýän ýyllyk statistik neşirlerde bank statistikasy baradaky maglumatlaryň örän azlygy bilen bagly bolup durýar, munuň özi täze görkezijileri emele getirmek üçin statistik hasabatlylygyň täze görnüşlerini işläp taýýarlamak zerurlygyny ýüze çykarýar. Hususan-da, daşary ýurt iş tejribesinde bank statistikasynyň görkezijileriniň köplügini göz önünde tutup, «Türkmenistanyň banklarynyň maliýe hasabatlylygynyň görkezijileri barada hasabat. Forma №1-b (monitoring), ýyllyk» ýaly täze hasabatlylyk işläp taýýarlanylsa, bank statistikasy maglumatlarynyň göwrüminiň has-da artmagyny, şeýle-de bank statistikasy görkezijileriniň sebitler derejesinde has takyk we aýdyň görünmegini üpjün eder.

O. Söýünowa,

*Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullugy
akademiýasynyň «Ykdysadyýet we maliýe» kafedrasynyň
uly mugallymy, ykdysady ylmlarynyň kandidaty*

DURNUKLY ÖSÜŞI ÜPJÜN ETMEKDE ADAM POTENSIALYNY ÖSDÜRMEGIŇ ÝOLLARY

Häzirki wagtda dünýäde globallaşma prosesi güýçlenýär we häli-şindi garaşylmadyk daşarky faktorlaryň täsir etmegi dünýä bazarlaryndaky töwekgelçiligi ýitileşdirilýär. Şonda ähli ýurtlaryň bitewi dünýä bazaryna birleşmegi netijesinde bäsdeşligiň ýitileşmegine getirýär. Öňki konsepsiýanyň beýany boýunça haýsydyr bir döwletde jemgyýetiň ösmegi üçin ilki bilen şol döwletiň ykdysadyýetiniň ösmegi zerur hasaplanypdyr we adam ol ugurda öňe iteriji güýç bolup çykyş edipdir. Häzirki zaman jemgyýetiň ösüş tapgyrynda adam potensialy döwletiň bäsdeşlige ukyply bolmagy üçin esasy faktor hökümünde ýüze çykdy.

XXI asyr täze tehnologiýalaryň we tehnikalaryň asyry hasap edilýär. Durnukly ösüşiň maksatlary bolsa durmuş-ykdysady ulgamynda adam hakyndaky alada gönükdirilendir. Her bir döwlet ýakyn geljekde öz ykdysady ösüşiniň ýokary depginlerini üpjün etmek üçin milletiň döredijilik ukypalaryny, ýagny raýatlarynyň hünär derejesiniň ýokarlanmak ukypalaryny we zehinlerini has doly ýüze çykarmaga, täze bilimleri we amaly üstünlikleri iň täze häzirki zaman tehnologiýalara we önümlere öwürmäge ýardam bermegi zerur şertleriň biridir.

Ykdysady ösüşiň esasynda bolsa bu gün adamyň täze tehnologiýalary döretmek we özleşdirmek, täze bilimleri almak we ulanmak ukypary durýar, olaryň artdyrylmagy bolsa sosial-ykdysady ilerlemäniň baş faktoryna öwrüldi. Şonuň üçin her bir adamyň mynasyp ýaşamaga bolan hukugynyň hakykat ýüzünde üpjün edilmegi ýurduň üstünlikli ykdysady, ylmy-tehniki we medeni ösüşiniň diňe bir netijesi däl-de, eýsem zerur şerti hem bolup durýar.

Şeýle-de, milli ykdysadyýetiň bähbitleri üçin uzak möhletli geljekde diňe bir ýokary hilli esaslyk maýa däl-de, eýsem jemgyýetiň baş öndüriji güýji hökmündäki adam maýasynyň toplanmagy baradaky mesele öňe sürülýär. Diňe adam faktory mynasybetli ýurduň milli baýlygy döredilýär.

Bu faktoryň ähmiýeti barada Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly okuw gollanmasynda şeýle bellenilýär: «Öz mazmuny boýunça döwletiň milli adam maýasy ykdysady taýdan işjeň ilatyň döredijilikli öndüriji güýçleriniň köplügi bolup, kärhana eýelerine, firmalara girdeji getirip we ýurduň milli girdejisi hökmündäki agregatlaşan girdejini emele getirip, önümçilik aýlanşygynda durmuşa geçýär».

Adam potensialynyň öndürilmegine gönükdirilýän harajatlara (adam potensialyna gönükdirilýän maýa goýumlaryna) aşakda görkezilenler degişlidir:

- gös-göni harajatlar, şol sanda bilim üçin töleg, ýaşalyan ýeriň we iş yeriniň üýtgedilmegi bilen bagly çykdajylar;

- ruhy taýdan agram düşmegi, çünki bilim almak kyn düşýän we surnukdyrýan iş hasaplanýar, iş gözlemek nerw ulgamyny ýadadyar we tapdan düşürýär, migrasiýa bolsa, köne dostlaryň we tanyş-bilişleriň ýitirilmegine alyp barýar.

Ylmy-tehniki ilerlemäniň dünýädäki gazananlaryny netijeli peýdalanmagy başaran ýurtlar «adama goýulýan maýanyň» möçberini artdyrmaly boldular. Bu goýumlar diňe bir sosial ýaýrawyň pudaklaryna býujet maliýeleşdirmesini köpeldilmeginiň üsti bilen däl-de, eýsem günbatar ýurtlarynyň ähli ilatynyň girdejileriniň artmagynyň hasabyna-da amala aşyryldy. Bu ýurtlarda sosial ýaýrawa maýa goýumlary ykdysady ösüşiň ýokary depginleri hem-de önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagy bilen özüni doly ödedi.

Ýokardakylardan ugur alyp Türkmenistanda durmuş syýasatynyň baş maksady ilatyň hal-ýagdaýynyň ýokarlandyrylmagy, ýaşaýyşyň ýokary derejesiniň we hiliniň üpjün edilmegi bolup durýar. Olar aşakdaky görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär, ýagny ýaşaýyş maddy çeşmesi hökmünde girdejiler, iş bilen meşgulluk, saglyk, ýaşaýyş jaýy, bilim, medeniýet, ekologiýa.

Häzirki zaman ykdysadyýetiniň önümçilik işiniň çylşyrymlylygy we diwersifikasiýasy bilen baglanyşykly täze şertleri, eýýäm, diňe bir adamyň hünärmenlik sypatlarynyň ýokary derejesini, olaryň maddy maýanyň ösüş derejesine laýyk gelmegini däl-de, eýsem onuň mydama bolup durýan üýtgeşmelere çalt uýgunlaşmak ukybyny-da göz önünde tutýar.

Adam maýasynyň hil sypatlarynyň ýokarlanmagy esasynda maddy önümçiligiň netijeliliginiň artmagy sosial ýaýrawy maliýeleşdirmeginiň çeşmeleri hökmünde ilatyň we döwlet býujetiniň girdejileriniň köpelmegine ýardam edýär.

Diňe netijeli durmuş ulgamy sosial-ykdysady özgertmeleriň baş çaltlandyryjysy bolýan adam faktorynda jemlenen güýji işeňňirleşdirip we herekete getirip bilýär. Diýmek adam – bu diňe bir harajat däl-de, eýsem girdejiniň, zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmagyň, kabul edilýän çözgütleriň hiliniň faktory bolup durýar. Şonuň üçinem adamyň zähmete ukyplylygyny goldamak, ukyplarynyň doly ýüze çykmagy üçin şertleri döretmek maksady bilen «maýa goýulmagy» maksada laýykdyr. Ykdysadyýet bolsa ýöne bir önümçilik üçin däl-de, eýsem adamyň eşreti üçin işleýär. Ol sosial abadançylygy gazanmagyň esasy serişdesidir.

Adama maýa goýmak bu adamyň saglygyna, iýmitine, biliminiň hiline seretmek, adamlar üçin iş orunlaryny döretmek, hünärini ýokarlandyrmak. Ýokardakylaryň hemmesi adam maýasyny ýokarlandyrmakda uly orun eýeleýär we adamyň durmuşynyň hilini ýokarlandyrmaklygyna kömek berýär.

Türkmenistanyň Konstitusíasynda we beýleki kanunçylyk namalarynda sanalyp geçilýän jemgyýetçilik nygmatlarynyň belli bir toplumynyň ähli raýatlar üçin elýeterli etmek borjuna döwlet öz üstüne alýar, olaryň bir bölegi ähli ilata ýa-da raýatlaryň ýeňillik degişli toparlaryna mugt berilýär.

Şunuň bilen baglylykda döwlet adam maýasyny ösdürmek üçin degişli syýasaty alyp baran ýagdaýynda bu diňe bir ykdysady taýdan bähbitli bolman, eýsem jemgyýetçilik ösüşi üçin möhüm bolan birnäçe derwaýys sosial meseleleri hem çözmäge mümkinçilik berýär.

Adam potensialynyň öndürilmegine gönükdirilýän harajatlaryň ýa-da maýa goýumlaryň maşgala we tutuş jemgyýet üçin örän möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

Ýurtdaky sosial-ykdysady özgertmeleriň çäklerinde sosial ulgamyň pudaklaryny döwrebaplaşdyrmak döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryň biri bolup, Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň durmuş häsiýetlidigini ylmy esaslarda işlenip düzülýän iri maksatnamalar subut edýär. Ol maksatnamalaryň hataryna: «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy», şol sanda bilimdäki, durmuş üpjünçiligi ulgamyndaky düýpli özgertmeler degişlidir.

Sosial faktorlar ykdysadyýete ozaly bilen jemgyýeti sosial taýdan guramagyň we adam maýasynyň üsti bilen täsir edýär. Häzirki döwürüň ykdysadyýetdäki ösüşini kesgitleýän aýratynlyk işiň dürli ýaýrawlarynda, şol sanda kiçi telekeçilikde hem innowasiýalary döretmäge we innowasion çözgütleri kabul etmäge ukyply bolan döredijilik ýekebaralygyny köpçülikleýin emele getirmeklige ýygyn etmekden ybaratdyr.

Geljekde iş bilen meşgul ilatyň esasy bölegi akyl zähmeti agdyklyk edýän hünärlerde jemlener. Sosial ýaýraw adamyň ýaşasynyň hiline täsir etmek bilen (bilim, saglyk, fiziki ösüş), ykdysady ösüşiň depginlerine we netijeliligine işjeň täsirini ýetirýär. Maddy önümçiligiň netijeliliginiň adam maýasynyň hil sypatlarynyň ýokarlanmagy esasynda ösmegi ilatyň we döwlet býujetiniň sosial ýaýrawy maliýeleşdiriş çeşmeleri hökmündäki girdejileriniň köpelmegine ýardam edýär.

Maýa goýumlarynyň tutuş adam maýasyna (hususan-da, bilime) edýän täsiriniň ähmiýeti diňe bir ykdysady barlaglar bilen görkezilmän, eýsem köp ýurtlaryň soňky onýyllyklaryndaky hakykat ýüzündäki tejribesi bilenem tassyk boldy. Muňa Ýaponiýanyň, Taýwanyň, Singapuryň, Günorta Koreýanyň we beýleki ýurtlaryň esli ykdysady ösüşi aýdyň mysal bolup biler, olarda adam maýasyna serişde goýmagyň derejesi boýunça dünýädäki iň ýokary görkezijiler gazanyldy.

XX asyryň ilkinji ýarymyndan başlap, adam maýasynyň ykdysadyýetdäki hyzmatyna bolan gyzyklanma artdy, bu hem obýektiw sebäpler bilen baglanyşyk-

lydyr: ösen ýurtlar sosial-ykdysady ösüşiň adam maýasy hil taýdan täze ähmiýete eýe bolan täze ýoluna düşdiler. Milli baýlygyň düzüminiň maddy däl düzüm bölekleriň (ylmy taýdan gazanylan üstünlikleriň, ilatyň bilim derejesiniň we saglygy goraýşyň hiliniň) tutýan paýy tarapyna üýtgemegi durnukly ösüşi üpjün etmek üçin birinji nobatdaky ähmiýete eýe boldy.

Daşary ýurtly ykdysatçy alymlarynyň tassyklamagyna görä, adam maýasyna düýpli maýa goýulmagy iňňän uly netijäni berýär. Ilatyň bilim derejesi bilen jemi içerki önümiň derejesiniň arasynda göni baglanyşyk bardyr. T.Şuls ABŞ-nyň ykdysadyýetinde adam maýasyna goýulýan maýanyň fiziki zähmetine goýulýan serişdelerine görä köp girdeji getirýändigini subut etdi. Şonuň üçin adam mümkinçiliklerini durmuşa geçirmegiň derejesi pes bolan we az girdejili ýurtlar üçin saglygy goraýşa, bilime we ylma maýa goýmaklyk, mysal üçin, täze kärhanalaryň gurluşygyna maýa goýulmagyna görä has amatlydyr. Bu öňe sürülen pikiri tassyklaýan ýene-de birnäçe deliller bardyr. Tanymlal amerikan nazaryýetçisi E.Denisonyň hasaplamalary boýunça adam maýasyna çykarylýan maýa goýumlary maddy serişdelere goýulýanyňa görä 5-6 esse köp netije berýär.

Bu ylmy netijeler mähriban Prezidentimiz tarapyndan alnyp barylýan durmuş özgertmeleri syýasatynyň dogrudygyny ylmy taýdan tassyklaýar.

Ylym-bilim ykdysady ösüşiň iňňän möhüm faktory bolup durýar, çünki olar dünýä derejesindäki innowasion hadysalara ýardam berýän adam maýasynyň öz-boluşly hereketlendirijisine öwrülýär.

Bilim ulgamy mekdebe çenli terbiýe, orta mekdep, biliminiň ýokary ylmy hünär edinmeklige çenli ulgamy ýaly basgançaklary öz içine alýar.

Ösen ýurtlarda jemi içerki önümiň artyşynyň 80-95%-i işgärleri taýýarlamaýyň, tehnologiýalara we enjamlara siňdirilen täze bilimleriň hasabyna bolup geçýär. Bilimler we ylmy-tehniki ilerlemäniň (YTI) ykdysady ösüşiň we ilatyň ýaşaýyş derejesiniň ýokarlandyrmagyň esas goýujy bölegi bolup durýar.

Umumadamzat gymmatlyklaryň ykdysadyýeti çaltlandyrylyp we hil taýdan ösdürilmegi esasynda onuň ösüşiniň täze tapgyryna gadam basýan mahalymyzda muňa düşünmeklik aýratyn möhümdir. Üýtgeşmeler ösüşiň täze faktorynyň we köp sanly usullarynyň esasynda bolup geçmelidir.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini döwrebaplaşdyrmagyň strategik wezipeleri ýurtda bäsdeşlige ukyply önümleri öndürmäge gönükdirilen ýokary ylmy önümçilikleriň ösdürilmegini göz önünde tutýar. Şol şertlerde ylmyň ösdürilmegine we zähmet resurslaryň hiline ýokary talaplar bildirilýär. Bitewi «bilim – ylym – önümçilik» zynjyry döredilmelidir. Diňe şeýle esasyda innowasion böwsüşleri amala aşyrmak mümkin.

Şonuň üçin häzirki zaman şertlerinde bilimiň we ylmyň kämilleşdirilmegin-den we hiliniň ýokarlandyrylmagyndan has çylşyrymly we möhüm wezepe ýok.

Adam faktorynyň işeňňirleşmegi aýratynam sosial-ykdysady özgertmeler şertlerinde derwaýysdyr. Diňe öz döredijilik gujuryny, başlangyjyny, guramaçylygyny herekete getirmegi, hil taýdan täze tehnologiýa erk etmegi, ylmy we medeniýeti öňe çykarmagy başaryan adam ösüşiň çeşmeleri bolup biler.

Durmuş ulgamynyň pudaklarynda iri özgertmelerin durmuşa geçirilmegi, olaryň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy bu ulgamy sosial-ykdysady ilerlemäniň kuwwatly faktoryna öwürmäge mümkinçilik berer.

O. Meredowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Ykdysady nazaryýet» kafedrasynyň dosenti,
ykdysady ylmlaryň kandidaty*

S. Orazowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Ykdysady nazaryýet» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

YKDYSADYÝETDE INNOWASIÝALARY ORNAŞDYRMAGYŇ ÄHMIÝETI

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen ähli ugurlarda innowasiýalaryň ulanylmagyna uly üns berilýär we innowasiýalar syýasaty esasy ugurlaryň biri hasaplanylýar. Halk hojalygynyň düzümine girýän ähli ulgamlar dünýäniň iň soňky täze tehnika we tehnologiýalary bilen üpjün edilýär. Innowasiýalary durmuşa ornaşdyrmak milli ykdysadyýeti pugtalandyrmaga we ilatyň durmuşyny hil taýdan özgertmäge mümkinçilik berýär.

Hormatly Prezidentimiz öz çykyşlarynda ýurdumyzy innowasiýalar bilen ösdürmegiň indiki tapgyry adamlaryň durmuşyny hil taýdan özgertmäge niýetlenen, türkmen jemgyýetiniň ösüşiniň durnuklylygyny, durmuşa ukyplylygyny we netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam berýän, anyk maksatlara gönükdirilen toplanlaýyn işleri alyp barmakdan ybaratdyr diýip belleýär.

Döwlet Baştutanymyzyň baştutanlygynda «Innowasiýa işi hakynda», «Döwlet ylmy-tehniki syýasaty hakynda», «Ylmy-tehnologiýa parklary hakynda» we beýleki birnäçe kanunçylyk resminamalarynyň kabul edilmegi we ol kanunlara yzygider üýtgetmeleriniň girizilmegi innowasiýalaryň möhüm ähmiýete eýedigine şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiz: «Güýçli döwletde ylym esasy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň iň täze gazananlary bilen aýakdaş gitmelidiris» diýip belleýär we özüniň alyp barýan gündelik işlerinde bu meseläni birjikde ünsden düşürmän, ylma ösen döwleti hem kämil jemgyýeti emele getirmegiň esasy serişdesi hökmünde garaýar.

Dünýä tejribesinde ykdysadyýetiň ähli ugurlaryna girýän her bir ulgamyň innowasion tehnologiýalary, ylmy talap edililik ugry boýunça güýçli depginde ösýändigini bellemek gerek. Munuň şeýledigini aýratynam ykdysady taýdan ösen döwletleriň mysalynda has aýdyň görmek bolýar. Bu ýagdaý, ýagny innowasiýalara bolan islegiň artmagy, ýurduň içerki bazarynda isleg bilen teklibiň deňagramlylygyny üpjün etmäge kömek edýär. Şonuň üçin ýurdumyza ykdysadyýetiň ähli

ugurlarynda yzygiderli innowasiýanyň ösmegine we ony durmuşa ornaşdyrmak meselesine uly üns bermek zerurdyr.

Innowasion ösüş näme, onuň mazmuny näme? Bu soraglara häzirki zaman ylmy nukdaýnazardan seredeniňde dürli-dürli garaýyşlar bar.

Daşary ýurt alymlarynyň birnäçesiniň garaýyşlaryna görä, şeýle-de edebiyat çeşmelerini öwrenenimizde innowasiýalar – bu ilki bilen täze tehnika, tehnologiýa, innowasiýanyň emele gelmegini we durmuşa ornaşdyrylmagyny üpjün edýän işdir.

Innowasiýalar – bu bazarda ýerlenilýän täze ýa-da has kämilleşdirilen önümi almakda öz beýanyny tapýan işiň, amaly tejribeçilikde peýdalanylýan täze ýa-da has kämilleşdirilen usulyň gutarnykly netijesidir.

Milli innowasion ulgamy – bu täze bilimleri we täze tilsimatlary döretmek, saklamak we ýaýratmak üçin niýetlenilen we özara bagly subýektleriň we institutlaryň (gymmatlyklaryň, kadalaryň, hukuklaryň) çylşyrymly ulgamydyr.

Milli innowasion ulgamlary iki görnüşli – administratiw –buýruk beriji we bazar häsiýetinde bolýandygyny dürli ýurtlaryň alymlary belleýärler.

Birinji topara döredilýän emlägiň doly döwletleşdirilmegi, şol sanda intellektual taýdan ýapyklyk we öz güýjüne daýanmaklyk, ösüşiň mobilizasion görnüşi we şuna meňzeşler mahsusdyr.

Bazar innowasion ulgamynyň esasy häsiýetleri şulardyr: milli innowasion ykdysadyýetiň açyklygy, onuň global dünýä hojalygyna ynamly aralaşmagy; bäsdeşlik gurşawynyň hukuk taýdan üpjün bolmagy, munuň özi önüm öndürijileriň ünsüniň hemişe sarp edijileriniň bähbidine sazlaşmagyny şertlendirýär, şol maksat bilen hem täze innowasiýalary döretmäge höweslendirýär; şahsy emläge, şol sanda paýhas zähmetiniň netijelerine bolan hukugyň kanunçylyk taýdan berkidilmegi we onuň täze şertlere laýyklykda yzygider kämilleşdirilmegi, hojalyk işini alyp barýan subýektleriniň döwletiň önünde we ykdysady iş giňişligindäki deňhukuklygy we beýlekiler.

Innowasiýalaryň ykdysadyýetde giňden ulanylmagy, ön öndürilmeýän täze önümleriň, ön ýerine ýetirilmeýän aýratyn täze hyzmatlaryň, täze bilimiň, dolandyrmagyň täze usullarynyň döremegine getirýär we önümleriň, hyzmatlaryň bazarda bäsleşik ukybyny ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Bu bolsa önümçilikde öndürilýän harytlaryň, hyzmatlaryň özüne düşýän gymmatyny peseltmäge, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna, zähmetiň gurluşyny kämilleşdirmeklige, sarp edilýän çykdajylaryň möçberini tygşytlamaga, harytlaryň we ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrmaga, düşewüntliligi artdyrmaga we ş.m. arkaly ykdysady netijeleri gazanmakda innowasiýalaryň ähmiýeti uludyr.

Dünýä tejribesinde ulanylýan hasabatlar görä, kärhananyň, ulgamlaryň umumy öndüren önüminiň ýa-da ýerine ýetiren hyzmatynyň pul ölçeginde 70%

innowasion önümiň, hyzmatyň hasabyna emele gelende, şonda innowasiýalar esasynda ösýän diýip kabul edilýär. Eger-de bu ölçegi öz ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň düzümine girýän ulgamlarynda öndürilýän önümlere we ýerine ýetirilýän hyzmatlara degişlilikde seredenimizde, onda häzirki wagtda önümçilikde we hyzmatlar ulgamynda öndürilýän önümleriň we ýerine ýetirilýän hyzmatlarynyň möçberiniň artdyrylmagynyň zerurdygy aýdyňdyr. Şonuň üçin halk hojalygynda innowasion işiň işjeňleşdirilmeginiň zerurlygy ýüze çykýar. Bu meseläniň aktuallygy barada hormatly Prezidentimiz öz çykyşlarynda yzygider nygtaýar.

Täze innowasiýalary halk hojalygyna ornaşdyrmakda ýurdumyzda alnyp barýlan «Açyk gapylar» syýasatymyzyň uly ähmiýeti bardyr. Ýurdumyz dünýäniň ösen döwletleri bilen köptaraplaýyn dostlukly gatnaşlary saklaýar. Daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmäge, maýa goýumlar goýýan ýurtlar bolsa halk hojalygynyň ähli ugurlaryna täze, iň kämil innowasion tehnologiýalary giňden ornaşdyrmaklary esasynda önümçilik kuwwatlyklaryny artdyrmaga, innowasion häsiýetli goşmaça iş ýerlerini döretmäge, öňden işläp ýören hünärmenleriň hünärini ýokarlandyrmaga, öndürilýän harytlaryň we ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň möçberini köpeltmäge, bäsdeşligiň döremegine, onuň kämilleşdirilmegine getirmegi we ş.m. oňyn täsir edýär.

Halk hojalygynyň dürli pudaklarynda innowasion işi döwlet tarapyndan goldamaklygy gytaklaýyn usullaryň kömegi bilen, ýagny täze tehnikalary, tehnologiýalary durmuşa ornaşdyrmak üçin amatly şertleriň döredilmegi görnüşinde, şeýle-de döwletiň göni gatnaşmagynyň esasynda amala aşyrmak bolar.

Halk hojalygyna innowasion prosesler şu aşakdakylara gönükdirilse, maksadalaýyk bolar diýip hasap edýäris: halk hojalygyndaky ähli düzümleriniň sazlaşykly işlemeginiň hasabyna öndürilýän harytlaryň we ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň möçberini köpeltmeklige we olaryň hilini ýokarlandyrmaklyga; energo-resurslaryň harajatlaryny peseltmeklige; tehnikany we işçi güýjüni peýdalanmagyň netijeliligini ýokarlandyrmaklyga; maddy we zähmet harajatlaryny tygşytlamaga; halk hojalygynyň ähli ulgamlarynda innowasiýalara, ylma gönükdirilýän serişdeleriň möçberini köpeltmeklige; innowasion işiň ösmegini höweslendirýän mehanizmleriň işlenip düzülmegine; halk hojalygynyň ähli ulgamlarynyň ösmegi netijesinde ekologiýanyň we tebigy gurşawyň hapalanmagyna ýol bermezliklige; ekologiki taýdan arassa önümleriň öndürilişiniň paýyny düýpli artdyrmaklyga we ş.m. wajyp ähmiýetli, uly bähbitli wezipeleri çözmeklige gönükdirmek maksada laýyk bolar.

Döwlet Baştutanymyzyň yzygiderli tagallalary netijesinde «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip ygylan edilen ýylda halk hojalygynyň düzümindäki ähli ulgamlarda innowasion häsiýetli harytlaryň we hyzmat-

laryň möçberi barha ösýär. Ýurdumyzda öndürilýän önümleriň, ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň dünýä bazarlarynda mynasyp orun eýelemekliginde innowasiýalaryň ähmiýeti uludyr. Munuň özi, halk hojalygynyň düzümindäki ähli ulgamlaryň öndürýän önümleriniň we ýerine ýetirýän işleriniň halkara derejesine deň gelmegine giň ýol açýar.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe innowasion häsiýetli önümleriň we hyzmatlaryň döremegine, şeýle hem olary durmuşa ornaşdyrmagyň üstünlikli bolmagyna ähli şertler we esaslar döredilýär.

Şeýle mümkinçilikleri döredýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, belent başy aman, ömri uzak bolsun!

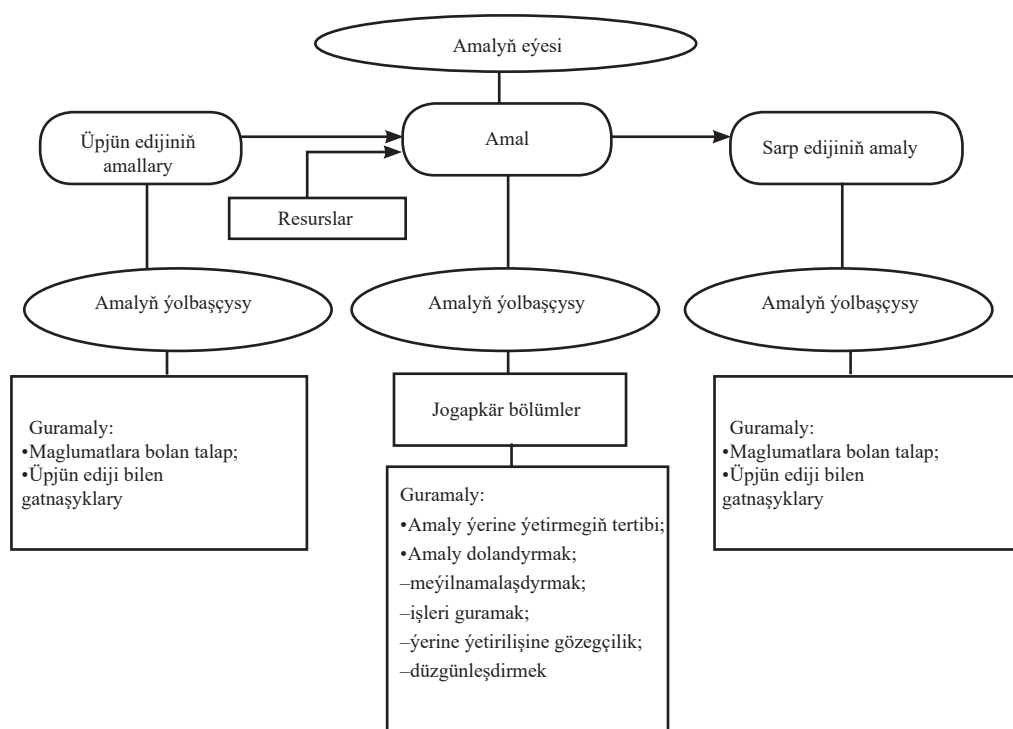
B. Annagurbanowa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag kommunikasiýalary
institutynyň «Kärhananyň ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň
uly mugallymy, ykdysady ylmlaryň kandidaty*

RESMINAMA DOLANYŞYGYNDA MAGLUMAT ULGAMY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz ýurdymyzyň dünýä bileleşiginiň ösüş depginleri bilen deň gadam urmagy babatynda taýsyz tagallalary edýär. Maglumatlar asyry hasaplanýan XXI asyryň başlarynda dünýäniň ykdysady giňişliginde uly depginler bilen ösýän meýilleriň birisi hem ykdysadyýete sanly tehnologiýalary, hususan-da, maglumat – aragatnaşyk tehnologiýalaryny ornaşdyrmak bilen baglydyr.

Sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi maglumat – kommunikasiýa tehnologiýalary ulgamynda toplumlaýyn çäreleri : maglumat – kommunikasiýa amatlyklarynyň, maglumatlaşdyrmak amatlyklarynyň, sanly öwrülişikleriniň amal edilmegini göz önünde tutýar. Ýurdymyzyň ähli pudaklarynda we sebitlerinde işlenip taýýarlanýan maglumat ulgamlary umumy döwlet awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamyna birikdiriler.

1-nji surat. Kärhananyň işewürlik prosesiniň diagrammasy.

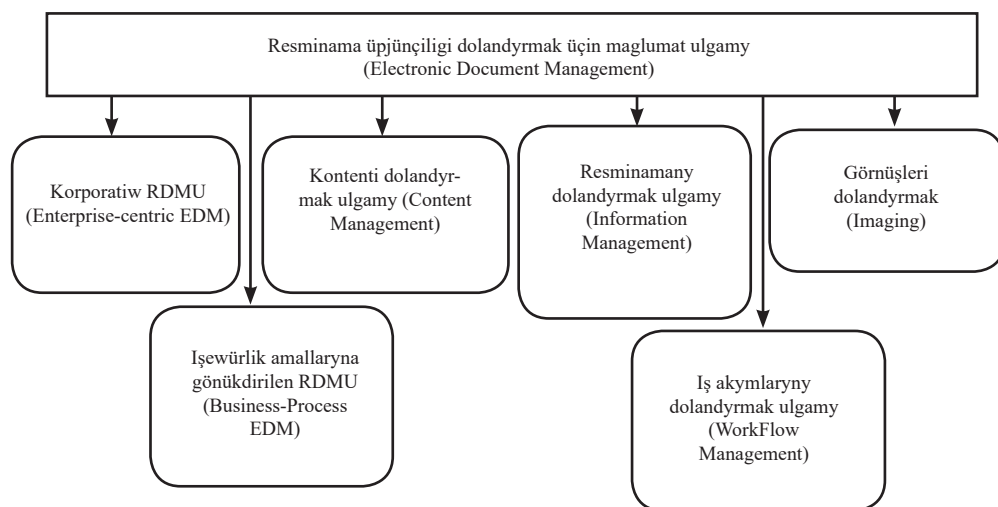
Dolandyryş enjamlarynyň bölümlerinde bolup geýýän ähli maglumat amallaryny iki görnüşe bölmek bolar: maglumat işleýiş algoritmlerine we resmileşdirilmedik resmi proseslerine. Resmileşdirilen amallary awtomatlaşdyrmak üçin (ähli amallaryň 90% -ini düzýär) kärhanalar we guramalar üçin ýörite işlenip düzülen ykdysady maglumat ulgamlary ulanylýar.

Kärhanada durmuşa geçirilýän işewürlük prosesleriniň umumylaşdyrylan diagrammasy (1-nji surat) esasy iş amallaryna gabat gelýän esasy maglumatlary we dokumental akymlyary görkezýär.

Resminamalary dolandyrmak üçin maglumat ulgamlaryny ornaşdyrmak işiniň üstünliklerini kesgitleýän kärhananyň intellektual aktiwleri we iş amallaryny dolandyrmagy awtomatlaşdyrmagy öz içine alýar. Maglumat ulgamlary we intellektual aktiwleri dolandyrmak kärhanany we onuň işgärlerini dolandyrmak üçin düýbünden täze mümkinçilikleri görkezýär we maliýe, hukuk, ylmy we tehniki kadalaşdyryjy resminamalar, salgylanma, guramaçylyk we dolandyryş resminamalarynda bar bolan bilimleri döretmek, ýaýratmak we gözlemek bilen baglanyşyklydyr.

Kärhananyň intellektual aktiwleri dolandyrmak işi dürli derejedäki çylşyrymlylykda ýerine ýetirilip bilner. Resminamalary dolandyrmakda maglumat ulgamlarynyň (RDMU) dürliüligi we olaryň häsiýeti 2-nji suratda görkezilen.

Elektron resminamalary dolandyrmak (ERD) ulgamlary, köp sanly resminamalary kompýuter torlary arkaly döretmek, olara girmek we paýlamak, şeýle hem bir guramadaky resminamalaryň akymyna gözegçilik etmek prosesini üpjün edýär.

2-nji surat. Kärhananyň resminamalaryny goldamak üçin maglumat dolandyryş ulgamlarynyň dürli görnüşleri.

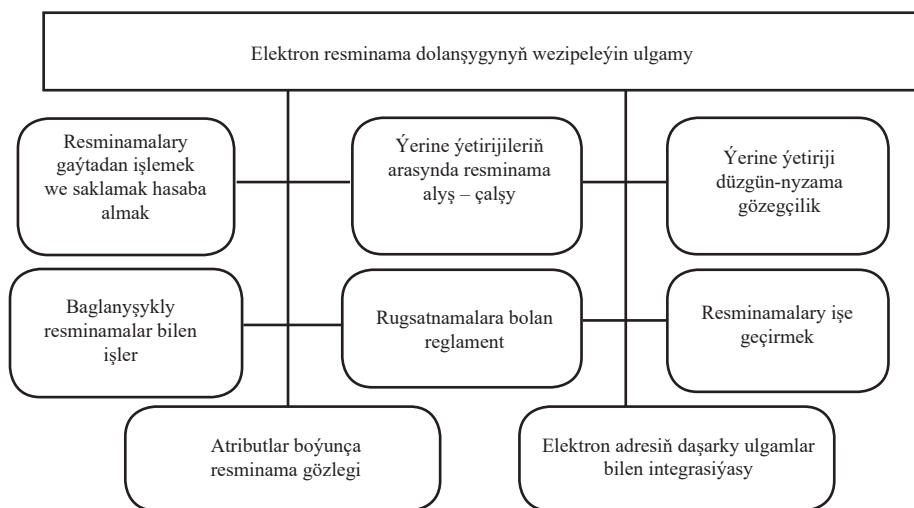

RDMU-nyň umumy mümkinçilikleri resminama döretmek, giriş gözegçiligi, üýtgetmek we howpsuzlykdan ybarat bolup durýar.

Gymmaty ýokary bolan maglumat materiallary her gün döredilýär, global ulgamlarda ýerleşdirilýär we dürli hünär toparlarynda paýlanýar. Maglumat öwrülişi döwründe diňe hünärmenler üçin elýeterli bolan resminamalaşdyrylan resminamalar indi korporatiw bilimleriň ammary bolup hyzmat edenok.

Resminama işini dolandyrmak maglumat ulgamlary, resminamalaryň elektron görnüşleri we ýurtda kabul edilen ofis işleriniň kadalaryna we ülnülerine laýyklykda hasaba alyş we gözegçilik formalaryny jikme-jik üpjün edýär.

Bu ulgamlaryň esasy maksady, ýerine ýetirilen käbir hereketleriň we wakalaryň dokumental hasaba alynmagydyr (mysal üçin, «resminama ýerine ýetirmek üçin kabul edilýär», «resminama ýerine ýetirmek üçin belli bir işgäre geçirildi», «resminama berildi» kabul edilen düzgünlere laýyklykda deňişli jogap» we ş.m.). İşewürlik proseslerine gönükdirilen RDMU-nyň wezipeleri, 3-nji suratda görkezilýär.

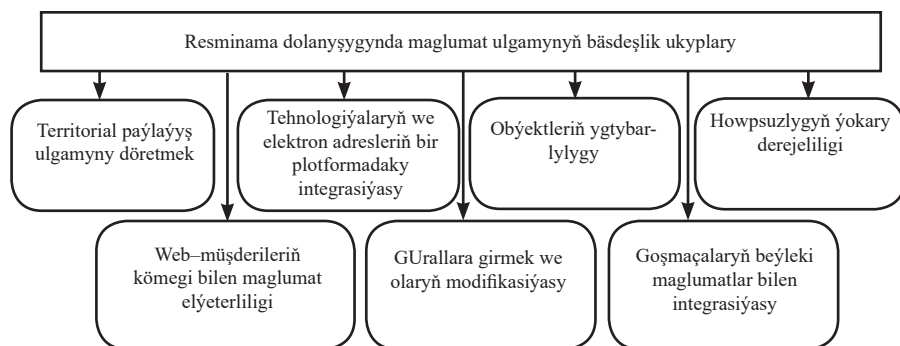

3-nji surat. Elektron resminama dolanşygynyň wezipeleýin ulgamy.

Resminama dolandyryş ulgamlary, iş proseslerine gönükdirilen ulgamlaryň synpyna deňişlidir (köplenç iş akymyny dolandyrmagyň elementleri bilen). Bu ýagdaýda iş prosesine «adaty içerki resminama işi» diýilýär.

Resminamalaryň dolandyryş ulgamlary, maglumat we aragatnaşyk tehnologiýalaryna esaslanýan guramanyň içinde we daşynda resminamalaryň berk düzgünleşdirilen we resmi taýdan gözegçilik edilmegini üpjün edýär. Bu ulgamlar diňe hereketleri, wakalary hasaba alman, eýsem resminamalaryň üstünde işlemek prosesini hem goldaýarlar. Şeýle ulgamlaryň bäsdeşlik ukyplary 4-nji suratda şekillendirilen.

4-nji surat. Elektron resminama dolanyşyk ulgamynyň bäsdeşlik ukyby.

Ulgamlar bilen deňeşdirilende resminamalary dolandyrmak üçin korporativ maglumat ulgamynyň esasy tapawudy we artykmaçlygy (elektron önümçiligi we iş akym) bu guramanyň ähli görnüşindäki resminamalary işlemek we saklamak üçin ähliumumy, elýeterli gurşawy bilen üpjün edýän çözgüdidir.

Ulanylyşy boýunça:

- resminama dolandyryş ulgamlaryny ulanyjylar hökmünde bankyň çäkli mukdarda gurluş bölümleriniň işgärleri, mysal üçin, resminama dolandyryşy, ofisler, umumy bölümler, ekspeditorlar;
- resminamalary dolandyrmak ulgamlary üçin umumy iş prosesine gatnaşýan köp bölümiň aýry-aýry işgärleri;
- korporativ resminama dolandyryş ulgamlary üçin kärhananyň ähli bölümleriniň işgärleri diýen ýaly degişli edýärler.

Korporativ elektron resminama dolandyryş ulgamy 5-nji suratda görkezilen esasy häsiýetlere eýedir.

5-nji surat. Elektron resminamalary dolandyrmak üçin korporativ maglumat ulgamynyň aýratynlyklary.

Döwrebap kärhanada intellektual aktiwleri dolandyrmak ulgamlary, iş aky-my tehnologiýalaryny goldaýan esasy amaly ulgamlarynda hereket edýär. Bu tehnologiýalary grafiki redaktor ulanyp, özbaşdak marşrut shemalaryny döredýärler, programmirlmekden öň interaktiw interfeýs arkaly işewürlik prosesleriniň tapgyrlaryny bir ulanyjydan beýlekisine geçirmegiň düzgünlerini kesgitleýärler we tapawutlylyk mümkinçiligi bolan ulanyjylaryň arasyndaky prosesleriň grafiki ýa-da resmi gözegçiligini üpjün edýärler. Şol bir wagtyň özünde üýtgeşmäni resminamalaşdyrmak we ýerine ýetirilişinde täze operator hereketlerini awtomatlaşdyrmak bilen bir hatarda, häzirki ýagdaýynyň seljermesi esasynda islendik prosesi optimizirlmäge mümkinçilik berýän üýtgeşmeler girizmek bolar.

Web brauzer gurşawynda işlemek, ähli ulanyjylara resminama dolandyryş portalyna girmäge mümkinçilik berýär. Bu platforma resminamalar bilen işlemek üçin özbaşdak shemalary durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär.

Şeýlelik bilen, kärhananyň intellektual aktiwlerini dolandyrmak üçin ulanylýan maglumat tehnologiýalarynyň iýerarhiýasy, hususydan has umumylyga çenli giňelýär.

A. Orazgulyýew,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Maglumat tehnologiýalary» fakultetiniň
dekanynyň ylmy işleri boýunça orunbasary, uly mugallym,
fizika-matematika ylmlarynyň kandidaty*

AMALY MAZMUNLY MESELELERI SANLY DERÑEMEKLIGIŇ USULLARY

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe jemgyýeti döwrebap kämilleşdirmek ýurdymyzyň bilim ulgamyny dünýä ülnülerine gabat gelýän sanly bilim ulgamyna ýetirmekden başlandy. 2021-nji ýyl «Türkmenistan - parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýip atlandyrylýan ýyl, çuňňur bilimli, edep-terbiýeli, giň dünýägaraýyşly, ylmyň soňky gazananlaryndan hem-de ykdysady meseleleri sanly ulgamlarda işlemekden baş çykarýan, milliligimize hormat goýýan hünärmenler bolup ýetişmek ýaşlaryň paýyna düşýär.

Matematiki-fizikanyň hemişelik koeffisiýentli ýylylyk geçirijilik deňlemesi üçin 1-nji gyra meselesine seredeliň. $\{0 < x < l; 0 < t \leq T\}$ oblastda

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + f(x, t) \quad (1) \text{ deňlemäniň başlangyç } u(x, 0) = u_0(x) \quad (2) \text{ şerti we gyra } u(x, 0) = u_0(x), u(l, t) = \mu_2(t) \quad (3) \text{ şertleri kanagatlandyryan çözüwini tapmaly bolsun. Bu ýerde } u_0(x) = \mu_1(t), \mu_2(t) \text{ ululyklar berlen funksiýalardyr. Berlen şertlerde (1)-(3) meseläniň çözüwi bardyr we ýeke-täkdir. Deňlemäniň tapawut shemasyny gurmak üçin üýtgeýän ululyklaryň oblastynda } x \text{ üýtgeýän boýunça } h \text{ ädimli}$$

$w_h = \{x_i = ih; i = 0, 1, \dots, N; hN = l\}$ tory we t üýtgeýän boýunça τ ädimli $w_\tau \{t_n = n\tau; n = 0, 1, \dots, k; k\tau = T\}$ tory girizeliň (sur-1). t

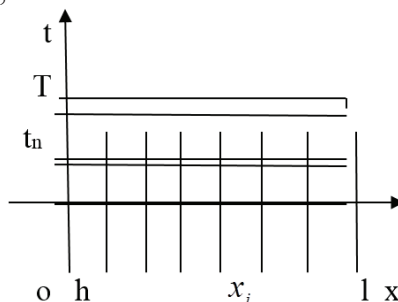
$(x_i; t_n)$ nokatlar $w_{h,\tau} = w_h \times w_\tau$ toruň düwünleridir. $I_0 = \{0 \leq x < l, t = 0\}$,

$I_1 = \{x = 0, 0 \leq t \leq T\}$, $I_2 = \{x = l, 0 \leq t \leq T\}$,

kesimlere degişli $(x_i; t_n)$ düwünlere

$w_{h,\tau}$ toruň gyraky ýa-da çetki düwünleri,

galanlary bolsa içki düwünleri diýip alynýar. Şol bir wagtda t_n koordinatasyna degişli nokatlar köplügi bolsa, gatlagy emele getirýär. Meselem, $(x_0, t_n), (x_1, t_n), \dots, (x_N, t_n)$ düwünler köplügi, n -nji gatlakdyr.

surat-1 Tapawut shema

Indi, $w_{h,\tau}$ torda kesgitlenen $y(x,t)$ funksiýa üçin

$$y_i^n = y(x_i, t_n), \quad y_{i,\tau}^n = \frac{y_i^{n+1} - y_i^n}{\tau}, \quad y_{xx,i}^n = \frac{y_{i+1}^n - 2y_i^n + y_{i-1}^n}{h^2} \quad (4)$$

bellemeleri girizeliň. Käwagt, sadalyk üçin i we n indeksler taşlanylýp,

$y_i = y_{i,i}$; $y_{xx} = y_{xx,i}^n$ görnüşli bellemeler hem ulanyljakdyr. (1) deňlemäni (x_i, t_n) nokatda approksimirmek üçin şablonlar $(x_{i\pm 1}, t_n)$; (x_i, t_n) ; (x_i, t_{n+1}) ; düwünlerden ybarat bolan nokatlarda girizilýär. Şonda $\frac{\partial u}{\partial t}$ önümi (x_i, t_n) nokatda $y_{i,\tau}^n$ tapawut gatnaşygy bilen, $\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ önümi bolsa bu nokatda $y_{xx,i}^n$ ikinji tapawut önüm bilen çalşyrylýar. Sag tarapdaky funksiýa bolsa ýakynlaşan tor funksiýasy bilen çalşyrylýar. Bu ýerde φ_i^n funksiýa ýerine

$$f(x_i, t_n); \quad \frac{1}{n} \cdot \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} f(x, t_n) dx; \quad \frac{1}{h\tau} \cdot \int_{t_n}^{t_{n+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} f(x, t) dx$$

aňlatmalaryň haýsy hem bolsa birini almak bolýandyr. Şeýlelikde, berlen differensial deňlemäni (x_i, t_n) nokatda τ boýunça birinji tertipli, n boýunça ikinji tertipli approksimirlenýän

$$y_i \frac{y_i^{n+1} - y_i^n}{\tau} = \frac{y_{i+1}^n - 2y_i^n + y_{i-1}^n}{h^2} + \varphi_i^n \quad (5)$$

tapawut deňlemesini alýarys. Tapawut shemasy diýip, tapawut deňlemeden, başlangyç we gyra şertlerden ybarat bolan köplüğe düşünilýär. Meselem, (1)-(3) meseläniň tapawut shemasy

$$y_i \frac{y_i^{n+1} - y_i^n}{\tau} = \frac{y_{i+1}^n - 2y_i^n + y_{i-1}^n}{h^2} + \varphi_i^n; \quad i = \overline{1, N-1}; \quad hN = l; \quad k\tau = T$$

$$y_0^n = \mu_1(t_n); \quad y_N^n = \mu_2(t_n), \quad n = \overline{0, k}, \quad y_i^0 = u_0(x_i), \quad i = \overline{0, N} \quad (6)$$

görnüşde ýazylyýandyr. Bu shema, näbellileriniň sany deňlemeleriniň sanyna deň bolan çyzykly algebraik deňlemeler sistemasydyr. Nolunjy gatlakdaky çözüw $y_i^0 = u_0(x_i)$, $i = \overline{0, N}$, başlangyç şertler bilen berilýär. Eger n -nji gatlakdaky y_i^n çözüw anyk bolsa, onda y_i^{n+1} çözüw

$$y_i^{n+1} = y_i^n + \tau(y_{xx,i}^n + \varphi_i^n), \quad i = \overline{1, N-1}, \quad (7)$$

formuladan tapýarlar. Bu ýerde $y_0^{n+1} = \mu_1(t_{n+1})$, $y_N^{n+1} = \mu_2(t_{n+1})$, bahalar gyra şertlerden goşmaça kesgitlenýär. Şol sebäpli, (6)-njy shema anyk tapawut shemasy diýip atlandyrylýar. (6)-njy shemanyň hatasy (ýalňyşlygy) deňleme bilen tapylýar. Ýagny ol, (6)-njy meseläniň çözüwi bilen berlen (1)-(3) meseläniň çözüwiniň tapawudydyr. (6)-njy deňlige ululygy goýup, goýberilen hata üçin

$$\frac{z_i^{n+1} - z_i^n}{\tau} = \frac{z_{i+1}^n - 2z_i^n + z_{i-1}^n}{h^2} \psi_i^n, \\ i = \overline{1, N-1}; n = \overline{0, k-1}; hN = l; k\tau = T; \quad (8)$$

shemasyny alarys. Bu ýerde $\psi_i^n = -u_{t,i}^n + u_{xx,i}^n + \varphi_i^n$, ululyk (6)-njy tapawut shemasynyň approksimasiýa hatasydyr (ýalňyşlygydyr) we $\psi_i^n = 0$ ($\tau + h^2$) tertibe eýedir. Bu tertip, (8)-nji shemanyň z_i^n çözüwiniň τ boýunça birinji tertip, h boýunça ikinji tertip boýunça ýygnanýandygyny aňladýar.

Indi, (6)-njy tapawut shemany diňe $\tau \leq 0,5h^2$ bolanda, ýagny wagt boýunça alnan ädimiň ýeterlik kiçi bolanda ulanmak bolýandygyny görkezeliň. Onuň üçin, (5)-e degişli birjynsly

$$\frac{y_j^{n+1} - y_j^n}{\tau} = \frac{y_{j+1}^n - 2y_j^n + y_{j-1}^n}{h^2} \quad (9)$$

deňlemä garalyň. Onuň hususy çözüwini

$$y_j^n(\varphi) = q^n \cdot e^{ijh\varphi} \quad (10)$$

görnüşde gözleýäris. Bu ýerde i -hyýaly birlik, φ -islendik hakyky san we q -kesgitlenmäge degişli sandyr. (10) deňligi (9)-a goýup we $e^{ih\varphi}$ ululyga gysgaldyp $\frac{q-1}{\tau} = \frac{e^{ih\varphi} - 2 + e^{-ih\varphi}}{h^2}$ ýa-da

$$q = 1 - 4\gamma \cdot \sin^2 \frac{h\varphi}{2}, \quad \gamma = \frac{\tau}{h^2} \quad (11)$$

deňligi alarys. (10) –yň çözüwine degişli başlangyç $y_j^0(\varphi) = e^{ijh\varphi}$ şert çäklidir. Eger käbir φ köpeldiji üçin q ululyk modul boýunça birden uly bolsa, onda (10)-njy çözüw $n \rightarrow \infty$ bolanda tükeniksiz artar. Bu ýagdaýda (9)-njy tapawut deňlemä durnuksyz diýilýär, sebäbi onuň çözüwiniň başlangyç şertlere üznüksiz baglylygy bozulýar. Eger-de, ähli hakyky φ ululyklar üçin $|q| \leq 1$ bolsa, onda (10) görnüşli ähli çözüwler islendik n üçin çäklidir we (9)-njy tapawut deňleme durnukly bolar. Durnuksyz ýagdaýda, (6)-njy tapawut meseläniň çözüwini (7)-nji formulalar boýunça tapmaklyk mümkin däldir. Şeýle tapawut shemalara durnuksyz shemalar diýilýär. (9)-njy deňleme üçin $|q| \leq 1$ deňsizik (11) deňlige laýyklykda şonda we diňe şonda, ýagny $\gamma \leq 0,5$ bolanda, ýerine ýetýär. Şeýlelikde, (6)-njy shemany ulanmaklyk diňe $\tau \leq 0,5h^2$ şert ýerine ýetende mümkindir.

Eger, $\frac{\tau}{h^2} \leq 0,5$ şert ýerine ýetse, onda (6)-njy shema şertli durnukly diýen netijä gelýäris.

G. Annaýew,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Amaly matematika we informatika» kafedrasynyň
uly mugallymy, fizika-matematika ylmlarynyň kandidaty*

ESASY SERIŞDELERIŇ ULANYŞYNYŇ NETIJELIGINI ÖWRENMEKDE FAKTORLAÝYN USUL BARADA

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Watanymyzda häzirki döwürde milli ykdysadyýetiň strukturasyny diwersifikasiýalaşdyrmak mümkinçilikleri babatda düýpli özgertmeler geçirilýär. Dünýäniň ykdysady taýdan batly gadamlar bilen ösýän ýurtlaryň hataryna goşulýar. Bazar ykdysadyýetine geçmeginiň özboňuşly milli ýoluny saýlanyp alyndy. Dünýä döwletleriniň tejribesini öwrenip, halkymyzyň döp-dessurlaryndan, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň aýratynlyklaryndan ugur alyp, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti biziň döwletimiziň bazar ykdysadyýetine geçmeginiň ýeke-täk dogry ýoluny saýlap aldy. Bu ýol bazar ykdysadyýetine durmuş meselelerini çözmäge hususyýetçilik bilen döwletiň özara peýdaly hyzmatdaşlygyna aýratyn üns berilmegidir. Bu bolsa milli ykdysadyýetimiziň bazar ýoly bilen ösmeginiň esasy maksady bolup, halkymyzyň ýaşayyş-durmuş şertlerini ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Esasy serişdeleriň ulanylyşyna baha bermek üçin köpsanly özara baglanyşykly görkezijiler toplumy ulanylýar. Esasy serişdeleriň wajyp düzüm bölegini önümçilik hadysasyna gatnaşyş derejesine, ýerine ýetirilýän işiniň göwrümüne, iş wagtyna, kuwwatlylygy ýaly görkezijiler bilen berk baglanyşykdadyr. Gaýtadan işleýän kärhanalarynyň netijeliligi köpsanly faktorlar bilen baglanyşyklydyr. Ykdysady işleriň netijelerine täsir edişine baglylykda faktorlaryň köplügi esasy we ikinji derejeli görnüşlere bölýärler. Netije görkezijä aýgtyly täsir edýän faktorlara esasy diýilýär. Kärhanalarynyň ýerine ýetirýän işine baglylykda faktorlar içerki we daşarky görnüşlere hem bölünýärler. Statistiki derňew geçirilende kärhananyň netijeliligine täsir edip biljek içerki faktorlara esasy üns berilmelidir.

Ylmy-tehniki progresiň gazananlaryny ulanmaklyk, pudaklaryň onümleriniň çalt üýtgeýän şertlerinde tehnika we tehnologiýada hil taýdan üýtgetmelerini amala aşyrylmagy, material we zähmet resurslaryny netijeli ulanmaklyk, enjamlaryň işleriniň netijeliligini ýokarlandyrmak ýaly ugurlardan ýüze çykýan meseleler önümçiligi dolandyrmak we meýilnamalaşdyrmak usullarynyň ylmy esaslandyrylmagynyň kämilleşdirilmegini talap edýär. Bu meseläni çözmekde dürli görnüşli ylmy barlaglary amala aşyrmak zerur. Bu şertlerde resurslary tygşytlamak, olara bolan zerurlyklary kesgitlemek, kärhanalaryň, pudaklaryň, guramalaryň işiniň toplumlaýyn tehniki-ykdysady derňewini geçirmek, olaryň dolandyryş düzümlerini

rini kämilleşdirmek, ösüşin, hyzmatdaşlygyň has netijeli ugurlaryny çaklamak, netijeliligi ýokarlandyrmak we ş.m. meseleleri öwrenmek we çözmek nukday-nazaryndan modelleri, ykdysady-matematiki usullary, matematiki programmirlmekligi, optimizasiýa usullaryny, kompýuterleri giňden ulanmaga geçmeklik maksadalaýyk hasaplanýlar.

Ylymda we amalyýetde dürli görnüşli eksperimentler geçirilýär we olaryň aglabasynda $y_i=f(x_i)$ görnüşdäki maglumatlar alynýar. Ýagny, tablisa görnüşli maglumatlarda analiz geçirmegiň dürli usullary ulanylýar: fiziki, himiki, matematiki, statistiki, ykdysady we başgalar. Olar maksady we derňeliş usuly bilen biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Matematiki taýdan analiz geçirlende $y=f(x)$ tablisa görnüşde berlen maglumatlary çalyşýan, ýagny ýakynlaşan $y=\varphi(x)$ funksiýasy gözlenilýär. Bu görnüşli analize interpolýasiýa diýip, berlen funksiýanyň argumentiň käbir bahalar toplumynda funksiýa arkaly aňladylmagyna aýdylýar. funksiýa analitiki ýa-da tablisa görnüşde berlip bilner. Interpolýasiýa – modelirlämäniň ylmy esasydyr. Analitiki görnüşde alnan funksiýa öwrenilýän obýektiň ýa-da hadysanyň matematiki modelidir. Ykdysady analiziň beýlekilerden esasy tapawutlanýan tarapy hadysanyň ykdysady taraplary seljerilýär.

Gaýtadan işleýän kärhanalaryň işiniň hemme görkezijileri özara baglanyşyklydyr. Kärhanalaryň ykdysady işinde käbir hadysalar öz arasynda göniden-göni, käbirleri bolsa gytaklaýyn arabaglanyşykda bolýar. Mysal üçin, önümiň möçberine esasy serişdeleriň sany we olaryň önüm berijiligi göniden-göni täsir edýän bolsa, beýleki köpsanly faktorlar gytaklaýyn täsir edip biler. Şeýle-de, her bir görkezijini netije hem-de sebäp hökmünde seredilip bilner. Esasy serişdeleriň önüm berijiliginiň ösmegi kärhanada öndürilýän önümiň möçberini artdyryýan, oňa täsir edýän faktor ýa-da sebäp ýaly seredilip bilner. Başgaça bolsa önüm berijiligi enjamlaryň mehanizasiýalaşdyrylmagynyň we awtomatlaşdyrylmagynyň derejesini ýokarlandyrmak arkaly, alnan netije hökmünde hem seredip bileris.

Arabaglanyşykly hadysalary mukdar taýdan häsiýetlendirmek üçin dürli faktorlaýyn ulgamlar ulanylýar. Sebäp-netije arabaglanyşyk bilen häsiýetlendirilýän netije we faktorlaýyn görkezijileriň köplüğine faktorlaýyn ulgam diýilýär, şol arabaglanyşygy matematiki taýdan aňlatmak üçin bolsa matematiki statistikasy ulanylýar. Başgaça aýdanymyzda ykdysady meseleleri çözmek üçin matematiki modelirmek usullary giňden ulanylýar.

Faktorlaýyn seljerme arkaly öwrenilýän arabaglanyşyklar öz gezeginde iki görnüşe bölünýärler: funksiýalaýyn (determinirlenen) we statistiki. Her bir faktorlaýyn alamatyň ululygyna netije alamatyň kesgitli (tötänleýin däl) ululygy gabat gelýän bolsa, onda olaryň arasyndaky arabaglanyşygy funksiýalaýyn ýa-da berk determinirlenen diýilýär. Netije alamatyň her bir ululygyna faktorlaýyn ala-

matyň birnäçe ululyklary gabat gelen ýagdaýynda bolsa, onda olaryň arasyndaky arabaglanyşyga statistiki ýa-da tötänleýin diýilýär.

Seljerilýän hadysalaryň arasynda bar bolan hakyky arabaglanyşyklary häsiýetlendirýän faktorlaýyn ulgamyň modeli aşakdaky matematiki formula bilen aňladylýar:

$$y = f(x_1, x_2, \dots, x_n),$$

bu ýerde: y – netije alamat; x_i – faktorlaýyn alamatlar.

Netije görkezijiniň köpsanly faktorlaýyn görkezijileriň täsiri esasynda üýtgeýänligi sebäpli, statistiki seljermäniň esasy wezipeleriniň biri olaryň arasyndaky arabaglanyşygy ýüze çykarmak we faktorlaryň täsirini statistiki bahalandyrmakdyr.

Esasy serişdeleriň ulanylyşynyň faktorlaýyn seljermesiniň esasy maksady gaýtadan işleýän kärhanalarda şol serişdeleri netijeli ulanmaklygyň mümkinçiliklerini ýüze çykarmak we olary önümçiligiň barşynda ulanmakdyr.

Kärhanalarda esasy serişdeleriň ulanylyşynyň faktorlaýyn seljermesini geçirmek üçin ilki bilen täsir edýän faktorlar saýlap alynmalydyr. Umuman täsir edýän faktorlaryň sanynyň köp bolmagy seljermäniň netijeleriniň takyklygyny ýokarlandyrýar diýip hasap edilýär. Emma saýlap alnan faktorlar biri-birini (olarda bar bolan maglumatlary ýa-da informasiýany) gaýtalamaly däldigini ýatdan çykarmaly däldir. Şeýle-de faktorlaýyn görkezijileriň toplumy arabaglanyşykly ulgam hökmünde seredilmelidir. Bu maksatlar üçin bolsa esasy serişdeleriň ulanylyşynyň netijeliligini kesgitleýän faktorlar hökmany ýagdaýda ulgamlaşdyrylmalydyr.

Esasy serişdeleriň ulanylyşynyň faktorlarlaýyn seljermesiniň esasy wezipeleriniň biri önüm berijiligiň faktorlar bilen arabaglanyşygynyň görnüşini kesgitlemekden ybarat bolup durýar. Ol arabaglanyşygy aňlatmaklyk üçin ykdysady-matematiki modelirlmek ulanylmalydyr. Derňewiň esasynda faktorlar bilen önüm berijiligiň arabaglanyşygynyň görnüşü, ýagny onuň funksiýalaýyn ýa-da statistiki, göni ýa-da ters, şeýle-de göni çyzykly ýa-da egri çyzyklydygy kesgitlenilmelidir. Bu maksatlar üçin statistikanyň tejribesinde esasy serişdeleriň özüni we netijeliligini häsiýetlendirýän görkezijileriň parallel we dinamiki hatarlaryny deňeşdirmek, analitiki toparlamak, grafiki şekillendirmek we başga usullar ulanylýar. Arabaglanyşygynyň görnüşü kesgitlenenden soň esasy serişdeleriň ulanylyşynyň netijeliliginiň faktorlar bilen arabaglanyşygyny häsiýetlendirýän faktorlaýyn ulgamyň ykdysady - matematiki modeli düzülýär.

Öwrenilýän funksiýany, has ýönekeý takmynan şöhlenendirýän approksimireýji funksiýany has gowy laýyk geler ýaly görnüşde saýlaýarlar. Bu ýerde ýönekeý diýlende x argumentiň üýtgeýän bahalarynda bu funksiýany hasaplama-

gyň kyn dældigini göz önünde tutulýar. Matematiki modelirlemegiň tejribesinde approksimirlemek maksatlary üçin has giňden ulanylýan funksiýalaryň görnüşleri bardyr.

Bu usullar arkaly statistiki görnüşli maglumatlar gaýtadan işlenilen halatynda esasy serişdeleriň ulanylyşynyň netijeliliginiň ykdysady-statistiki analizi geçirilende netijä öz täsirini ýetirýän faktorlaryň iň esasyňy saýlamakda käbir kynçylyklar ýüze çykyp biler. Bu kynçylygy ýeňip geçmekde korrelýasion-regression analizi ulanmak bolar. Korrelýasiýa sanly yzygiderlikleriň arabaglanyşygyny görkezýändir (jübüt korrelýasiýa yzygiderlikleriň baglanyşygy). Ýagny (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , ... , (x_n, y_n) nokatlarymyz tablisa görnüşinde berlen bahalary ulanmak arkaly korrelýasiýa koeffisiýenti aşakdaky formula arkaly hasaplanyp bilner.

$$R = \frac{\sum_{i=1}^N x_i y_i - (\sum_{i=1}^N x_i \sum_{i=1}^N y_i) / N}{\sqrt{\sum_{i=1}^N x_i^2 - \frac{(\sum_{i=1}^N x_i)^2}{N}}} \sqrt{\sum_{i=1}^N y_i^2 - \frac{(\sum_{i=1}^N y_i)^2}{N}}.$$

Bu baha esasynda arabaglanyşygyň görnüşi saýlanylýp bilner, eger 1-e ýakyn bolsa, onda arabaglanyşyk çyzykly, ýagny , şeýle hem R-iň alamaty a koeffisiýentiň alamatyny kesgitleýär. Eger $R > 0$, onda $a > 0$ we tersine, haçan-da $R < 0$, $a < 0$.

D. Melebaýew,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Nazary we eksperimental fizika» kafedrasynyň dosenti,
fizika-matematika ylmlarynyň kandidaty*

M. Şamuhamedowa,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Fizika» kafedrasynyň mugallymy*

PD-N-GAAS ŞOTTKI BARÝERINIŇ FOTOELEKTRIK WE ELEKTRIK HÄSIÝETLERI

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzda ylmyň we tehnologiýalaryň ileri tutulýan ugurlary kesgitlenip, onda elektronika, fotoenergetika pudaklaryny ösdürmek we nanotehnologiýalary ulanyp täze hadysalary ýüze çykaryp bilýän nanogatlakly materiallary we nanodiod gurluşlary almak meselesi öz ornuny tapdy.

Arsenidi galliý (GaAs) esasyndaky metal-ýarymgeçiriji üst-päsgelçilikli gurluşlar häzirki zaman mikro we optoelektronikasynda ulanylýan abzallary işläp taýýarlamakda geljegi has uly bolan gurluşlaryň biridir. Şol sanda metal (Pd)-AIII BV (GaAs) ýarymgeçiriji Şottki diod gurluşlary wodorodyň fotodetektory hökmünde peýdalanylýar. Wodorodyň Şottki diodynyň işleýiş prinsipi metal gatlakda diffuziýa prosesiniň geçişine, ýarym geçirijiniň üst we araçäk bölüminiň häsiýetleriniň üýtgemegine esaslanandyr. Wodorod diffuziýa boýunça Pd-den oňat geçýär, emma Au-dan erbet geçýär. Şol sebäpli wodorodyň Şottki diodlary taýýarlananda köplenç Pd kontakt saýlanyp alynýar.

Pd-n-GaAs Şottki diodynyň esasy parametriniň biri Şottki päsgelçiliginiň energetik beýikligidir ($q\phi_{Bo}$). Onuň wolt-farad (C-U), wolt-ampere (I-U) usullarynda kesgitlenen bahalary edebiýatlarda berilýär, emma fotoelektrik usulynda kesgitlenen bahasy belli edebiýatlarda berilmändir. Pd-n-GaAs diod gurluşlaryň fotoelektrik häsiýetleri hem amaly, hem-de nazary nukdaýnazardan wajyp meseleleriň biridigine garamazdan ol ýeterlik dereje öwrenilmändir. Hususan-da, edebiýatlarda hlorly palladiniň suwdaky ergininden Pd-niň ionlaryny ýuka gatlak görnüşinde himiki çökdürme ýoly bilen Pd-n-GaAs esasyndaky Şottki päsgelçilikli diodynyň almagyň tehnologiýasy barada maglumat ýok diýen ýalydyr. Soňky ýyllarda fotoduýujy Pd-n-GaAs diod gurluşlaryny himiki çökdürme usulynda almaklyga we olaryň esasynda täze görnüşli fotoelektrik abzallary taýýarlamaklyga uly ähmiýet berilýär.

Palladiý (Pd) – arsenid galliý (GaAs) Şottki fotodiodlary pes temperaturaly ($T < 360\text{K}$) himiki çökdürme usulynda taýýarlanylýdy, olaryň fotoelektrik we elektrik

hasiýetlerini derňemek esasynda Pd bilen GaAs –iň bölüm araçäginde emele gelýän potensial päsgelçiligiň (barýeriň) energetik beýikligi ($q\phi_{Bo}$) kesgitlenildi.

Derňew obýekti, Pd-n-GaAs- n^+ -GaAs diod gurluşyny taýýarlamak üçin podložka hökmünde Çohral usuly arkaly taýýarlanan galyňlygy 350-380 mkm bolan n^+ -GaAs ($n^+=5 \cdot 10^{17} \text{cm}^{-3}$, 300K) plastinkalar ulanyldy. Galyňlygy 20-40mkm bolan n-GaAs [$n=(0.1-30) \cdot 10^{16} \text{cm}^{-3}$, 300K] aktiw gatlaklar suwuk we gaz fazaly epitaksiýa usullary bilen ösdürildi.

Ilki bilen n-GaAs- n^+ -GaAs epitaksial gurluşyň n^+ -GaAs podložka tarapyndan himiki çökdürme usuly arkaly Ni+Au iki gatlakly omiki kontakt alyndy. Soňra n-GaAs epitaksial gatlagyň üsti 80oC ýokary bolmadyk temperatura-da hlörly palladiniň suwdaky ergininden ($\text{PdCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$) palladiniň (Pd) ionlaryny ýuka gatlak görnüşinde çökdürmek arkaly päsgelçilikli kontakt (Şottki barýeri) taýýarlanylady. Diod gurluşyndaky palladiniň (Pd) galyňlygynyň 150-220 Å deň bolýanlygy ellipsometrik ölçegiň esasynda anyklanylady. Aktiw n-GaAs gatlagyň üstüne Pd çökdürmezden önürti bromly etanol (4%Br₂+96%C₂H₅OH) ergininiň kömegi bilen arassalanyp, etanol bilen ýuwuldy. Dürli gurluşlarda päsgelçilikli kontaktyň (Pd) meýdany 0.04-den 0.15 cm² deň boldy. Pd-n-GaAs Şottki päsgelçilikleriň gurluş shemasy we şeýle-de olaryň ýagtylandyryş şertleri 1-nji a suratda görkezilendir. Pd-n-GaAs gurluşdaky Pd gatlagyň üst morfologiýasy atom-güýç mikroskopynyň (AGM) kömegi bilen ýarymkontakt režiminde öwrenildi. Diodlaryň wolt – amper (I-U) häsiýetnamasynyň Beteniň termoelektron nazaryýetine boýun egýänligi anyklandy. I-U baglylykdan diodyň ideallık koeffisiýenti β kesgitlendi (1-nji tablisa).

Arsenid galliý fotodiodlarynyň fototogunyň (I_{fo}) düşýän foton energiýasyna (hv) baglylygy «ДМР-4» monohromatryň esasynda gurnalan fotoelektrik ölçeg desgasyň kömegi bilen ölçenildi. Ýagtylyk fotonlarynyň çeşmesi hökmünde «SI-8-200» lampasy ulanyldy. Ölçeg standart sinhron detektirleme usulynda geçirildi.

Fotodiod monohromatik şöhle bilen şöhlelendirilende, onda döreýän gysga utgaşdyrma fototogy $I_{fo}=q\gamma P_{in}/hv$ aňlatmanyň üsti bilen kesgitlenilýär. Bu ýerde q- elektronyň zarýady, γ -kwant netijeliligi (el./fot.), hv- foton energiýasy, P_{in} – düşýän şöhläniň intensiwligi (W/cm²).

Ideallık koeffisiýenti (β) dürli bolan Pd-n-GaAs ($\beta=1.1 \div 1.67$) Şottki fotodiodlaryň sygym-napryženiýe (C-U) häsiýetnamasy «E7-12» sygym ölçeýji abzalyň kömegi bilen $f=1\text{MGs}$ ýygylıkda we gysga utgaşdyrma fototogunyň spektri ($I_{fo}-hv$) otag temperaturasynda (300K) derňeldi. Şottki barýerli diod gurluşlaryň elektrik häsiýetleri, ýagny wolt-farad (C-U) we wolt-amper (I-U) häsiýetnamalary hem-de kämilleşdirilen fotoelektrik usuly ulanylyp, fototogyň spektrini ($I_{fo}-hv$)

derňemek arkaly GaAs kristalynyň esasy parametrleri: zarýady äkidijileriň konsentrasiýasy (Nd-Na), göni optiki geçişiniň energiýasy E_0 kesgitlenildi. Şeýle-de Şottki barýeriniň energetik diagrammasynyň parametrleri: kesişme naprýaženiýe U_c (3-nji surat), nol naprýaženiýede içki elektrik meýdanynyň maksimal bahasy E_{mo} we potensial barýeriň beýikligi $q\phi_{Bo}$ kesgitlenildi (1-nji tablisa).

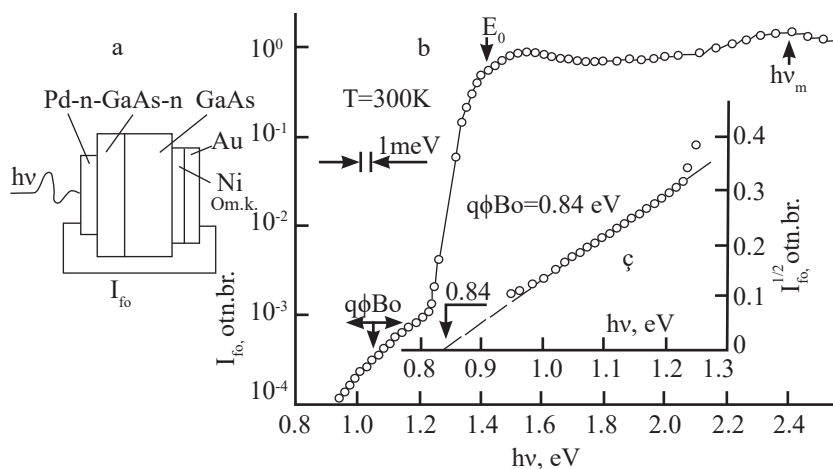
Pd-n-GaAs Şottki fotodiodynyň esasy parametri bolan $q\phi_{Bo}$ biri-birine bagly bolmadyk iki usulda fotoelektrik (I_{fo} -hv) we wolt-farad (C-U) usulynda kesgitlendi. Fotoelektrik usulynda $q\phi_{Bo}$ we E_0 kesgitlemek üçin fototogyň spektri $hv=0.9-2.6$ eV aralygynda derňeldi. Fotoelektrik ölçeginiň netijeleri 1-nji, b we 2-nji suratlarda görkezilendir. Pd-n-GaAs fotodiodyň Pd tarapyndan ýagtylyk akymy düşende fototogyň spektri (I_{fo}) giň zolakly bolup, ol iki bölekden ybaratdyr (1-nji b surat). Birinji bölek ($hv=0.9-1.25$ eV) elektronlaryň metaldan ýarymgeçirijä fotoemissiýasy, ikinji bölek ($hv=1.25-2.5$ eV) bolsa, ýarymgeçirijide elektron-deşik jübütleriniň fotooýandyrylmasy bilen baglanyşyklydyr. Spektriň birinji bölegi haçan-da, fotonyň energiýasy hv päsgelçiligiň beýikliginden ($q\phi_{Bo}$) uly, emma ýarymgeçirijiniň gadagan zonasynyň giňliginden (E_g) kiçi ($q\phi_{Bo} < hv < E_g$) bolanda elektronyň metaldan ýarymgeçirijä tarap fotoemissiýasy başlanýar we deň sanly fotonlar düşende strukturada döreýän gysga utgaşma fototogy (I_{fo}) Fauleriň ýarymfenomenologiki teoriýasy esasynda fotonyň energiýasy (hv) bilen şeýle baglanyşyga eýe:

$$I_{fo} \sim (hv - q\phi_{Bo})^2$$

Haçan-da, $hv - q\phi_{Bo} > 3kT$ deňsizlik ýerine ýetende, ýagny düşýän fotonyň energiýasy $hv > q\phi_{Bo}$ bolanda metalda oýandyrylan elektronlar ýarymgeçirijä tarap geçip bilýärler (k – Bolsmanyň hemişeligi, T – temperatura). Fototogyň $I_{fo}^{1/2}$ ululygynyň hv baglylygy göni çyzyk bilen şekillendirilýär we haçan-da $I_{fo}^{1/2} = 0$ bolanda bu gönüniň energiýa okuna görä ekstropolýasiýasy $hv_0 = q\phi_{Bo}$ ululygy berýär. Esasy bellemeli zat, fototogyň I_{fo} fotonyň energiýasyna hv bolan baglylygynyň spektri $hv=0.9-1.25$ eV aralygynda Fauleriň kanunyna boýun egýänligidir, ýagny $I_{fo}^{1/2} - hv$ koordinata boýunça baglylyk çyzykly häsiýete eýe we ol göni çyzygy $I_{fo}^{1/2} = 0$ ululyga çenli ekstropolýasiýa edip, $q\phi_{Bo}$ -yň bahasyny kesgitläp bilýäris (2-nji surat). Derňew geçirilen dürli Şottki diod strukturalary üçin $q\phi_{Bo}$ -yň fotoelektrik (I_{fo} -hv) usulynda kesgitlenen bahalary tablisada berlendir.

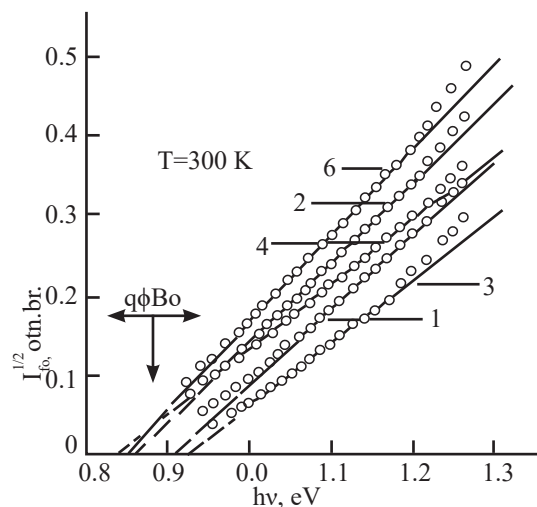
Pd-n-GaAs fotodiodyň spektriniň ikinji bölegi haçan-da, metala düşýän fotonyň energiýasy (hv) ýarymgeçirijiniň gadagan zonasynyň giňliginden uly ýa-da deň bolanda ($hv \geq E_g$) ýarymgeçirijide elektron-deşik jübüdi emele gelýär we olar potensial päsgelçiligiň elektrik meýdany tarapyndan paýlanyp, strukturada generasion fototok (I_{fo}) döreýär. (1-nji b surat).

1-nji surat. Diodyň gurluşynyň we gysga utgaşdyрма fototogunyň I_0 ölçenilişiniň shemasy (a) we Pd-n-GaAs strukturanyň fototogunyň (I_0) fotonyň energiýasyna ($h\nu$) baglylygy (b).

Pd-n-GaAs struktura üçin fototogyň (I_0) düşýän fotonyň energiýasyna ($h\nu$) baglylygynyň eksperimental seljermesi esasynda we belli usulyýetden peýdalanyň, GaAs-ıň gadagan zonasynyň giňliginiň ($E_g = E_0$) bahasy kesgittlendi (1-nji b surat). Onuň san bahasy 1.43 eV (300 K) deň boldy. Spektriň görünyän böleginde, fiksirlenen foton energiýasynda $h\nu = 2.4$ eV-da derňew geçirilen Pd-n-GaAs diodlaryň fototoga bolan duýujylygy $S_1 = 0.11-0.12$ A/W deň boldy.

2-nji surat. $I_0^{1/2} - h\nu$ koordinatada 5 sany Pd-n-GaAs strukturalaryň fototogunyň spektri we ol deň sanly fotonlaryň düşüşine normirlenen.

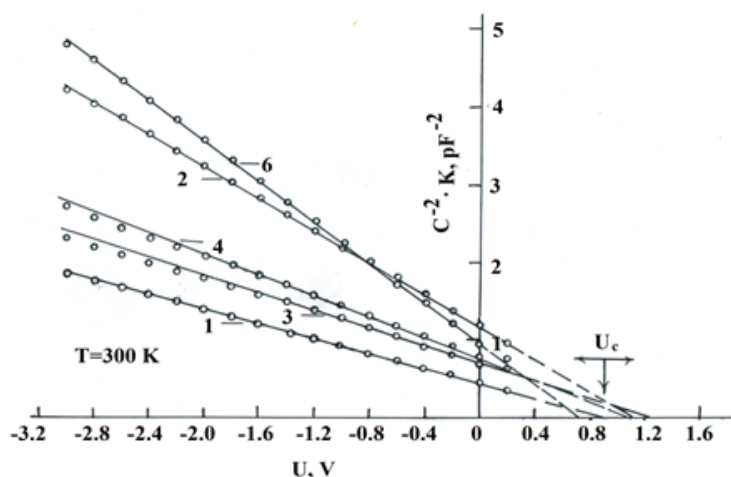

Pd-n-GaAs Şottki diodlaryň wolt–farad häsiýeti, diodlaryň sygym (C)- naprýaženiýe (U) häsiýetnamasy Pd-n-GaAs strukturalara $U=(+0,4)\div(-3)V$ aralygyn-da göni we ters naprýaženiýe berlip, $f=1MGs$ ýygylýkda derňeldi. Ölçeğiň netijeleri Pd-n-GaAs strukturalar üçin 3-nji suratda grafik görnüşinde görkezilendir. Grafikden görnüşine görä, $C^{-2}=f(U)$ koordinata boýunça gurlan baglylyk çyzykly häsiýete eýedir.

Ol bolsa Şottkiniň nazaryýetine laýyk gelýär hem-de metal-ýarymgeçiriji (Pd-n-GaAs) diod strukturasynyň energetik diagrammasynyň parametrlerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şottkiniň çyzykly kanunundan peýdalanyň Pd-n-GaAs strukturada ionlaşan donoryň N_d we akseptoryň N_a tapawudynyň (N_d-N_a) konsentrasiýasyny şu formulanyň kömegi bilen kesgitlep bolar:

$$N_d - N_a = \frac{2}{q\epsilon_o\epsilon_s \cdot S^2} \cdot \frac{dU}{d(1/C^2)}.$$

Derňew geçirilen dürli Pd-n-GaAs strukturalarda GaAs-däki zarýad äkidijileriň konsentrasiýasy $n=N_d-N_a=(0.1-30) \cdot 10^{16}cm^{-3}$ (300 K) bahalara eýe boldy. Şottkiniň çyzykly kanunyny ulanyň Pd-n-GaAs diod strukturasynyň energetik diagrammasynyň parametrlerini kesgitleýäris: haçanda, $C^{-2}=0$ bolanda $C^{-2}-U$ baglylykdan (3-nji surat) $U=U_c$ -ni kesgitleýäris. Ol dürli diodlar üçin $U_c=0.73\div 1.26$ V baha eýe boldy.

3-nji surat. $C^{-2}-U$ koordinatada 5 sany Pd-n-GaAs strukturalaryň sygymynyň (c) naprýaženiýa (U) baglylygy.

Şottki diodynyň esasy fundamental parametri bolan potensial päsgelçiligiň beýikliginiň ($q\phi_{Bo}$) C-U usul arkaly kesgitlenen bahasy $q\phi_{Bo}=0.86\div 1.38$ eV (300 K) deň boldy. Pd-n-GaAs strukturalarda $q\phi_{Bo}$ -yň dürli baha eýe bolýandygy Pd bilen n-GaAs-ıň arasynda nanoölçegli Ga_2O_3 oksid (dielektrik) gatlagynyň emele gelyänligi β bahasynyň üsti bilen düşündirmek bolar. Diodlaryň wolt – farad, wolt – amper we fotoelektrik derňewlerinden alnan netijeler tablisada berilýär.

1-nji tablisa

Pd-n-GaAs Şottki barýeriniň energetik diagrammasynyň parametrleri, $T=300K$

№	S, cm ²	N_d-N_a , cm ⁻³	E_{m0} , V/cm	β	U_c , V	$q\phi_B$, eV (C-U)	$q\phi_{Bo}$, eV ($I_0-h\nu$)
1	0.120	$1.6 \cdot 10^{16}$	$6.2 \cdot 10^4$	1.13	0.90	1.01	0.91
2	0.052	$3.6 \cdot 10^{15}$	$3.5 \cdot 10^4$	1.11	1.12	1.26	0.86
3	0.075	$8.8 \cdot 10^{15}$	$5.8 \cdot 10^4$	1.64	1.26	1.38	0.93
4	0.050	$9.9 \cdot 10^{14}$	$1.5 \cdot 10^4$	1.34	1.10	1.28	0.84
5	0.022	$2.5 \cdot 10^{17}$	$2.5 \cdot 10^5$	1.22	0.82	0.86	0.84
6	0.048	$3.2 \cdot 10^{15}$	$2.7 \cdot 10^4$	1.21	0.74	0.88	0.85
7	0.052	$6.3 \cdot 10^{15}$	$4.8 \cdot 10^4$	1.67	1.20	1.34	0.89

Bellik: Suratdaky nusgalaryň belgileri tablisadaky san belgiler bilen gabat gelýär.

Şeýlelikde, himiki çökdürme usulynda taýýarlanan Pd-n-GaAs Şottki barýeriniň energetik beýikligi $q\phi_{Bo}$ biri-birine bagly bolmadyk fotoelektrik ($I_0-h\nu$) we wolt – farad (C-U) usulynda kesgitlendi we alnan eksperimental maglumatlar biri-birleri bilen ylalaşýar. Pd-n-GaAs diod gurluşynyň energetik diagrammasy esasan ýarymgeçirijiniň üst häsiýeti bilen şertlendirilýär we metalyň (Pd) tebigatyna bagly bolmaýar, Bardiniň modeli amala aşýar: $q\phi_{Bo} \sim 2/3 E_g$. (E_g -ýarymgeçirijiniň gadagan zonasynyň giňligi, eV hasabynda).

Ş. Saparowa,

*Halkara ynsanperwer ylmlary we ösüş uniwersitetiniň
«Halkara Maliýe» kafedrasynyň uly mugallymy,
ykdysady ylmlarynyň kandidaty*

TÜRKMENISTANDA ULAG LOGISTIKA ULGAMYNÝ SANLYLAŞDYRYLMAGY: HÄZIRKI ÝAGDAÝY WE GELJEKKI MAKSATLARY

Tutuşlygyna alanyňda ykdysadyýeti, telekeçiligi we agrosenagat toplumy ösdürmegiň esasy ugurlaryň biri bolan Türkmenistanyň uzak möhletleýin sanlaşdyrmagyň konsepsiýasynda kem-kemden ösmegi wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň görkezmesine laýyklykda ýurdumyzyň ägirt uly köptaraply potensialyna esaslanyp, ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryny tehnologiýa taýdan üýtgetmegi we sanlylaşdyrmagy göz önüne tutýar. Kabul edilen Konsepsiýa döwlet maksatnamalaryna we iri ykdysady taslamalara düýpli girizildi. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow sanly ykdysadyýeti ösdürmek Konsepsiýasy baradaky karara gol çekmek bilen: «Sanly ykdysadyýete geçiş döwründe maýa goýum işjeňliginiň ösmegine, döwlet dolandyryşynyň öndebaryjy usullarynyň girizilmegine we täze iş ýerleriň döredilmegine goşant goşar» diýip belleýär. Ylymda we tehnologiýada häzirki zaman ösüşleri sanly tehnologiýalaryň global ýaýramagyna şöhlelenýän häzirki zaman ykdysadyýetiniň önünde durýan dürli meseleleri çözmek üçin niýetlenendir. Sanlylaşdyrmak pudagyndaky möhüm ädimleriň biri, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti tarapyndan gol çekilen «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmek üçin pudagara komissiýa döretmek barada» karar bolup, esasy maksady bu ugurda amaly meseleleri çözmekdir.

Bazar gatnaşyklarynyň ösüşiniň çäginde sanlylaşdyrmak ýurduň durnukly ösüşiniň köp sanly meselelerini çözmegiň açarydyr. Häzirki zaman bazar gatnaşyklary, harytlaryň hereketiniň göwrüminiň ýokarlanmagyny, çig malyň gaýtadan işlenilen önümleriň eksportynyň ösmegini, ykdysadyýeti we ulag-logistika pudagyny sanlylaşdyrmak prosesi arkaly içerki önüm öndürijileriň girdejileriniň ýokarlanmagyny aňladýar.

Ulag-logistiki pudagy beýleki köp sanly pudaklar bilen baglanyşyklydyr we sanly tehnologiýalary ornaşdyrmakda netijeli işleýän ykdysady ulgamy ulag pudagyň yzda galan depginini göz önüne getirmek mümkin däl. Ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda sanly özgerişlikler bolup geçýär we gurluşygy, oba hojalygy, aragatnaşygy ulag-logistika pudagynyň ösüşi guramalaryň we çeşme üpjün edijileriň işini sanlylaşdyrmak ýaly maddy önümçilik pudaklarynyň nukdaýnazaryndan üstünlik gazanmak üçin şertleriň biridir.

Ulag-logistiki pudagynyň sanly üýtgemegine täsir edýän bazar gatnaşyklaryň sebäpleri, bu hyzmatlaryň sarp edijileriň sanynyň köpelmegini, elektron söwda bazarynyň ösmegini, aýry-aýry ýurtlaryň we olaryň birleşikleriniň arasynda syýasy we ykdysady başlangyçlary öz içine alýar. Dünýäniň ilaty yzygiderli köpeliýär, bu ösen ulag ulgamynyň bar bolan ýeriniň giňelmegini, logistika guramalarynyň ep-esli mukdarda haryt ibermekde potensialynyň artmagyny talap edýär. Mundan başga-da, ilatyň köpüsiniň uly şäherlerde ýaşajakdygy çak edilýär we bu meselede gür ilatly şäherlerde ulag-logistiki hyzmatlarynyň howpsuzlygyny üpjün etmek meseleleri ýüze çykýar.

Elektron söwda bazarynyň ösmegi transport-logistiki pudagynyň ösüşine ýardam berýär. Döwrebap tehnologiýalaryň ýaýramagynyň netijesinde ulag-logistika pudagynda sanly platformalaryň emele gelmegi bolup, dürli tehnologiýa çeşmeleriň we infrastrukturanyň integrasiýa esasynda ulag-logistiki guramalarynyň hyzmatlaryny sarp edijiler üçin sanly hyzmatlary emele getirýän bitewi bitarap maglumat gurşawy hökmünde düşünilýär. Şunuň bilen baglylykda, Telekomunikasiýa we informatika institutynyň düýbünde «Türkmenaragatnaşyk» Agentligi bilen bilelikde ýurdumyzda elektron resminama dolandyryş ulgamyny we web sahypalaryny döretmegi teklipl edýän «Sanly çözgüt – IT meýdança» hojalyk birleşigini döretti. Türkmenistanda elektron resminamalary dolandyrmaga aýratyn üns berilýär. «Elektron resminamalar, elektron resminamalary dolandyrmak we sanly hyzmatlar» kanuny elektron resminamalaryň kanuny ýagdaýyny, elektron resminamalary dolandyrmak we sanly hyzmatlar, olar üçin esasy talaplary kesgitleýär we bu ugurda ýüze çykýan gatnaşyklary kadalaşdyrmaga gönükdirilendir. Häzirki wagtda elektron resminama dolandyryşyny amala aşyrmak üçin hyzmatlary hödürleýän köp sanly kompaniýalar hem bar. Bu kompaniýalaryň biri, «NETIJE» patentlenen önümi bolan, işewür gurluşlardaky resminamalar bilen sanly işlemegi üpjün etmek üçin dürli modullary öz içine alýan «Türkmen-Tranzit» hojalyk birleşigidir. Ewropanyň dikeldiş we ösüş bankynda bu kompaniýa IT geňeşçileri statusyna eýedir. Kompaniýanyň işi, web sahypalaryny we ykjam programmalary ösdürmäge, resminamalary dolandyrmagyň elektron ulgamyny ornaşdyrmaga, kärhanalaryň işini awtomatlaşdyrmaga, serwer enjamlaryny üpjün etmäge we ornaşdyrmaga gönükdirilendir. Kompaniýanyň geljekki uly ugurlaryndan biri kiberhowpsuzlyk çözgütlerini durmuşa geçirmekdir.

Sanly ykdysadyýete geçiş döwründe, häzirki zaman maglumat tehnologiýalaryny ulanmak arkaly olary kämilleşdirmek maksady bilen maddy we maliýe çeşmelerini, zähmet akymalaryny dolandyrmak ulgamy bolan sanly logistikanyň täze düşüňjesiniň döremegine sebäp boldy. Logistika, aslynda, bütin dünýäde sanlylaşdyrylan pudaklaryň biri bolup durýar. Ulag-logistiki hyzmatlarynyň sanlylaşdyrylmagy bazarda işleýän kompaniýalaryň bäsdeşlige ukyplylygyna täsir edýär. Sanly tehnologiýalar çykdaýlary azaltmakda we logistika hyzmatlarynyň derejesini ýokarlandyrmakda ep-esli üstünlik gazanmaga mümkinçilik berýär. Elektron iş prosesi bu özgerişligiň bir bölegidir.

Eksport-import amallary boýunça «Bir penjire» elektron portaly, harytlaryň üpjünçilik zynjyryny yzyrlaýan taraplaryň bellige alnan pursatyndan başlap harytlaryň goýberilmegine we soňky işlerine gözegçilik etmek üçin niýetlenendir. Ýükleri daşamak dolandyryşynda elektron resminama akymyna geçmek, kagyz bellikleriniň elektron bellikleriniň peýdasyna terk edilmegini aňladýar. Bu ýerde birnäçe artykmaçlygy görkezip bolýar: resminamalary çap etmek we gowşurmak üçin çykdaýjylary aradan aýyrmak, resminamalaryň ýitmegini aradan aýyrmak, harytlaryň onlaýn iberilmegi we hereketi barada maglumat almak, iň esasysy bolsa, elektron resminamalaryň alyş-çalşygy birnäçe minut dowam edýär. Ulag-logistiki hyzmatlaryň bazary üçin elektron resminama dolanyşygyna, esasanam elektron belliklerine giňişleýin geçmegi zerurdyr, sebäbi kagyz resminamalary bilen işlemeklik köp wagt alýar we köplenç kynçylyk döredýär. Ýük ulaglarynyň satuw prosesiniň sanlylaşdyrylmagy dürli ulgamlarda işleýän elektron hyzmatlarynyň we söwda platformalarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda halkara ülnülerine laýyklykda işleýän we hyzmatlaryň iň talap edilýän görnüşi bolan onlarça ulag-logistika kompaniýalary we onlaýn söwda platformalary hem bar. Hyzmatyň bu görnüşiniň iň meşhur görnüşi B2B ulgamydyr (iňlis dilinden «biznes-täjirçilik», «biznes-biznes» diýmegi aňladýar). Bular käbir edara görnüşli taraplaryň müşderi hökmünde hereket edýän we beýleki ýuridik şahslaryň üpjün ediji ýa-da potratçy hökmünde çykyş edýän satuwlary, satuw we hyzmat teklipleri işden böllekleyin sarp edijä tarap ugur alýar. B2B kompaniýalary, beýleki kärhanalaryň işlemegi we ösmegi üçin zerur bolan zatlary hödürleýän kärhanalara goldaw berýär, meselem, töleg ulgamlary we önümçilik enjamlary, çig mal we taýýar bölekler bilen üpjün edijiler, geljekki önümler, hyzmatlar ýa-da beýleki kärhanalaryň işlemegi, ösmegi we girdeji gazanmagy üçin zerur maslahatlary berýär. Önümçilikden böllekleyin önümçilige çenli her pudakda B2B kompaniýalary bar. Haýsy iş bolsa-da, hemme ýerde işleýän B2B üpjün edijiler we maslahat beriş firmalary köp diýip çaklamak mümkindir. Ulag-logistiki hyzmatlary bazaryndaky elektron söwda platformalary, belli bir bazar segmentleriniň isleglerini kanagatlandyrmak üçin döredilen we logistiki hyzmatlaryny bermek üçin aýratyn sanly programmalaryň döredilmegine gönükdirilendir.

Sanlylaşdyrmaga maýa goýýan kompaniýalar köne shemalara görä işleýän kompaniýalara garanynda has çalt ösýär. Içerki logistikanyň iň täsirli ugurlaryndan biri, aýry-aýry çözgütlerden platforma ykdysadyýetine geçmekdir. Logistika pudagyny sanlylaşdyrmak ygtybarly içerki sanly binýady döretmäge, täze hyzmatlary we işewürlik modellerini ornaşdyrmaga esaslanmalydyr. Akyllý yük daşamalar, innowasiýa sanly logistika önümi hökmünde çalt üýtgeýän zerurlyklary göz önünde tutup, innowasion toplumlaýyn ulag hyzmatlaryny döretmäge mümkinçilik berýär. Ulanyjylaryň özara täsiri üçin täjirçilik amallaryny goşmak bilen çylşyrymly standart çözgütleri üpjün edýän onlaýn ulgamlara platforma ykdysadyýeti diýilýär. Platforma çözgüdiniň möhüm mysaly bolup, yük daşajylary gözlemek, saýlamak we multimodal ulaglary guramagy çykyş edýär. Platformalar,

gatnaşyjylar zynjyrynyň işewürlük proseslerini birleşdirmäge, öndürjileri sarp edijiler bilen baglanyşdyrmaga, ammarlary dolandyrmaga we beýleki hyzmatlaryň toplumyny hödürlemäge mümkinçilik berýär. Sanly üýtgeşme diňe bir logistika kompaniýalarynyň işini üýtgetmän, eýsem döwlet edaralarynyň, bölümleriniň we kärhanalarynyň arasynda gepleşikleriň mowzugyna öwrülýär. Daşajyylar üçin platforma ýöreljek ýollary amatly kesgitlemek we ýük daşamagy çaltlaşdyrmak üçin guraly bolýar. Şeýle hem, platforma harytlaryň ýurdumyzyň çäginde päsgelçiliksiz üstaşyr hereketini tehniki taýdan durmuşa geçirmek üçin zerurdyr. Onuň elementleri elektron resminamalary dolandyrmak, elektron möhürler we has giňişleýin «fiziki internet» düşüňjesi ulanylýar. Alyjylar sargytlaryny has çalt almak isleýärler, ýöne berilýän hyzmatlar üçin goşmaça tölemäge taýyn däl. «Fiziki internetiň» ornaşdyrylmagy bazara gatnaşyjylaryň arasyndaky gatnaşygy artdyrýar, teswirnamalary we ulgamlary aýratyn ulanar, transport howpsuzlygyny ýokarlandyrr, amallary awtomatlaşdyrýar we çykdaýjylary azaltdar.

«Fiziki internet» adalgasy ilkinji gezek 2017-nji ýylda Russiýada «Innoprom-2017» (logistika forumy) iri halkara senagat sergisiniň çäginde girizildi. Sergide Russiýada ösen öňdebaryjy tehnologiýalary hödürlendi, olar senagatda ulanmaga taýyn, in oňat innowasiýa tejribeleriniň ýaýramagyna we senagat kärhanalarynyň arasynda işewür gatnaşyklaryň ösmegine we tehnologiýalaryň ösmegine uly goşant goşdy. «Fiziki internet» häzirki wagtda Ýewropada we Demirgazyk Amerikada durmuşa geçirilýän logistika gurluşynyň innowasion ýörelgesidir. Sanly internetde maglumatlary bolan paketler bir ulanyjydan beýlekisine geçýär, belli bir protokola gözegçilik edýär we birnäçe sekuntda ägirt aralyklary öz içine alyp, ösen logistika ulgamy bilen toparlaýyn ýükleri hem herekete gönükdirýär. Ulaglarda ýük daşamak has çaltlaşýar we arzanlaşýar, işläp düzüjiler muňa 100% ynanyrlar we hat-da anyk ýagdaýlary hem berýärler. Pilotsyz enjamlaryň kömegi bilen onlaýn dükanlarda haryt satyn almak birnäçe sekuntdyň içinde bolup geçýär we netijede çalt sargyt, gyssagly töleg bolýar we birnäçe minutdan pilotsyz enjam bukjany bellenen salga iberýär. «Fiziki internet» düşüňjesi gaplamak we uniwersal ulag, ammar logistikasy bilen baglanyşykly möhüm meseleleri öz içine alýar.

«Fiziki internetiň» ornaşdyrylmagyndan birnäçe oňyn täsirleriň doly ýa-da bölekleyin awtomatlaşdyrylmagy we ähli prosesleriň standartlaşdyrylmalydygyny bellemelidir; logistika pudagyna gatnaşyjylaryň arasyndaky özara gatnaşyklaryň ep-esli ýokarlanmagy; gowşuryş wagtynyň azalmagy, müşderiniň kanagatlylygynyň ýokarlanmagyna getirýär; ulag akymalarynyň optimizasiýasy sebäpli parnik gazlarynyň zyňyndylaryny azaltmak; iş şertlerini gowulandyrmak.

Logistika we logistika programma üpjünçiligi üpjün edijileri awiasiýa, ýol we demir ýol ulaglaryny öz içine alýan toplumlaýyn ulag we logistika platformalaryny emele getirýärler. Sanlylaşdyrmak diňe bir ulag we logistika kompaniýalarynyň işiniň gurluşyna täsir etmän, eýsem döwlet bilen işewürligiň arasynda gepleşikleriň sorag-

lary hökmünde çykyş edýär. Muňa mysal hökmünde Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi we Türkmen-Tranzit kompaniýasy bilen bilelikde döredilen «Kerwen» onlaýn söwda platformasy bolup, satyjylara we öndürijilere haýsy harytlaryň we haýsy bahalarda paş edilmelidigini özleri kesgitlemäge mümkinçilik berýär, harytlary saklamak üçin jaý bermäge we eltip bermek hyzmatlary amala aşyrmaga kömek edýär. Şeýle hem, onlaýn platforma harytlaryň we hyzmatlaryň satylmagyna we auksionlary guramaga kömek etmek üçin daşary ýurt maýasyny çekmek üçin halkara derejesine çykmak ukybyna eýedir (teklipleri azaltmak we ýokarlandyrmak üçin hasaplanan onlaýn auksionlary geçirmek mümkinçiligi döreýär).

Ulag we logistika transportyny sanly üýtgetmegiň maksatlary tizligi ýokarlandyrmak, ulanyjy we logistika hyzmatlaryny ösdürmek we transmilli we milli ulag dälizlerine integrasiýa arkaly hereketi ýokarlandyrmagy öz içine alýar. Bu gün bu üýtgetmeler mümkin we biz möhüm tehnologiýa tapgyryň bosagasynda durys. Birnäçe ýylyň içinde biziň ýurdumyzda ulag we logistika intellektual ulag ulgamlarynyň çäginde işleýän doly birikdirilen tor düwünlerine öwürler.

Türkmenistanyň Sebit Arkalaşygynyň Aragatnaşyk pudagynda (SAA) doly agzasydygyny bellemelidiris. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly: «Bazar giňişliginiň globallaşmagy we aragatnaşyk tehnologiýalarynyň ulanylmagy esasy strategiki çeşme hökmünde maglumatyň ulanylmagyna esaslanýar.» Bu nukdaýnazardan, Türkmenistan ýurtda maglumat we aragatnaşyk ulgamlarynyň işini gowulandyrmak, elektrik we poçta aragatnaşygy, özara hormat we özygtyýarlylyk ýörelgelerine esaslanýan meýletin tehnologiýalar maglumatlar bazasyny girizmek we ösdürmek, özara peýdaly hyzmatdaşlygy ýola goýmak üçin SAA agza ýurtlar bilen hyzmatdaşlygy güýçlendirýär. SAA-nyň çäginde Halkara Telekomunikasiýa Bileleşigi (HTB) we ählumumy poçta bileleşigi (ÄPB) ýaly beýleki sebit guramalary bilen gatnaşyklar strategiýasy işlenip düzüldi we şol esasyda hyzmatdaşlyk şertnamalary Aziýa-Pasifik umman ýaýlym birleşigi (APUB), Afrika telekommunikasiýa bileleşigi (ATB), Ýewropa poçta we telekommunikasiýa CEPT komissiýasy, Amerikanara telekommunikasiýa komissiýasy (CITEL), Pan Afrika poçta bileleşigi (PAPB), Ýewropa poçta operatorlary guramasy (PostEurop), Arap ligasy (LAS) baglaşyldy.

Ýokardaky agzalan täzelikleriň hemmesi, şübhesiz, oňyn we geljekde ýurdumyzyň üstaşyr özüne çekijiliginiň ýokarlanmagyna bil baglamaga hukugy berer. Ulag logistikasyny sanlaşdyrmagyň ösüşi bazar gatnaşyjylaryň hemmesi üçin awtomatiki usulda täze standartlary kesgitleýär. Programma üpjünçiligiň önümleri has amatly, ýönekeý bolýar we çaltlaşýar, ulag sargyt etmegiň tertibi has aýdyň bolýar we ýerine ýetirilişine gözegçiligi ýönekeýleşdirilýär. Önümizde bize uly göwrümlü üýtgeşmeler garaşýar. Ulag we logistika hyzmatlary bazaryna gatnaşýanlaryň hemmesiniň sanly iş görnüşine geçjekdigini ynam bilen çaklap bileris, esasan hem Türkmenistanda munuň üçin ähli amatly şertler döredilen.

Ş. Kerimberdiýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
Okuw bölüminiň başlygynyň w.ý.ý., ykdysady ylymlaryň kandidaty*

SANLY ULGAMYŇ BILIM HYZMATLARYŇ ÖSÜŞINE TÄSIRI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda amala aşyrylýan özgertmelerde ileri tutulýan ugurlaryň biri hökmünde sanly ykdysadyýeti kemala getirmek çykyş edýär. Sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi bilen, hünärmenleriň hünär taýýarlygyny ýokarlandyrmagyny üpjün edýän bilim ulgamynyň wajyplygyny has-da artdyryp, ony döwrebaplaşdyrmagy hem-de halkara standartlaryna gabat getirmegi talap edýär. Bu wezipäniň üstünlikli amala aşyrylmagy bolsa, milli ykdysadyýet üçin kämil, giň gözýetimli, hünärine ussat hünärmenleriň täze neslini ýetişdirmegi kepillendirýär.

Bilim ulgamyny seljerýän alymlaryň aglabasy bilim hyzmatlaryna bolan islegiň we teklibiň emele gelmegine bilim hyzmatlarynyň bazary hökmünde seredýär. Maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň jemgyýetimiziň gündelik durmuşyna has çuňňur ornaşmagy bilen bilim hyzmatlaryna bolan elýeterlilik has-da artdy. Şu ýagdaýda bilim hyzmatynyň öndürijileri hökmünde eýeçiligiň görnüşine garamazdan, bilim edaralarynyň ähli görnüşleri çykyş edýär. Şahsyýet bolsa sarp ediji wezipesini eýeleýär. Kärhanalar, gaznalar we fiziki şahslar bilim hyzmatlaryny töleýjiler (hünärmenleri taýýarlamagy býujet tarapyndan maliýeleşdirmek arkaly) bolup durýar. Maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary bolsa, iki tarapyň arasynda köpri wezipesini ýerine ýetirmek bilen, bilim hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmagyna, wagt we çäk düşünjesiniň aradan aýrylmagyna getirdi.

2021-nji ýylyň 5-nji iýunynda rejelenen görnüşde kabul edilen «Bilim haýynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 17-nji maddasy «Elektron okuwlar we uzak aralykly bilim tehnologiýalary arkaly bilim maksatnamalarynyň durmuşa geçirilişi» diýlip, atlandyrylyp, onda bilim ulgamynda maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň hukuk esaslary has-da berkidildi.

Kanuna laýyklykda, uzak aralykly bilim tehnologiýalary diýlip, uzak aralykdan okaýanlaryň we pedagogik işgärleriň özara gatnaşyklaryny üpjün edýän maglumat-telekommunikasiýa torlaryny ulanmak arkaly bilim maksatnamalaryny durmuşa geçirmegiň we okuw işini guramagyň gurallaryna düşünilýär.

Uzak aralykly bilim tehnologiýalary ulanylyp, bilim maksatnamalary durmuşa geçirilende we okuw işi guralanda, bilim edarasý okaýanlara aşakdakylaryň elýeterliligini üpjün edýär:

- elektron okuw-usulyýet toplumynyň;

-maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalarynyň we maglumat-telekommunikasiýa torlarynyň toplumynyň;

- degişli tehnologik serişdeleriň.

Bilimde hyzmatlaryň aýratynlygyna aşakdakylar degişlidir: bilim hyzmatlarynyň açyklygynyň derejesiniň pes bolmagy, olar alynýança olaryň hiline we möçberine baha bermeginiň mümkin däldigini öňünden kesgitleýär diýip, hasaplanýardy. Hyzmatlaryň maddy däldigi we olaryň göze görünmeýändigini sebäpli bazarşynaslyk satyjylara hyzmatlaryň alyjy üçin has ähmiýetli bolan görkezijilerini resmileşdirmegi we olary mümkin boldugyça aýdyň görkezmegi maslahat berýär. Bu wezipäniň sanly tehnologiýalaryň kömegi bilen häzirki wagtda üstünlikli çözüýändigini bellemek mümkindir.

Bilim hyzmatlary babatynda olary çeşmeden bölüp aýryp bolmazlyk alamaty şunuň ýaly hyzmatlary satyn almagyň-satmagyň netijesinde satyjynyň özüniň özboluşly harydyna eýeçilik hukugyny ýitirýändigini, ýöne alyjynyň şunuň ýaly hukugy almaýandygyny, «harydyň özüniň bolsa «ýitip gidýändigini», çünki öndürilýän we berilýän pursadynda sarp edilýändigini» aňladýar. Şeýle hem, şol bir wagtyň özünde islendik görnüşde mugallymyň çalşylmagy bilim hyzmatlaryny ýerine ýetirmek işine we onuň netijelerine, ahyr netijede bolsa islegiň üýtgemegine getirer diýlip ykrar edilýärdi. İşine ussat mugallymlaryň wideosapaklaryny ýazgy etmek mümkinçiligi we ony sanly tehnologiýalaryň kömegi bilen, awtorlyk hukugyny gorap saklamak arkaly ýaýradylmagy, bilim hyzmatynyň bu alamatyna hem oňyn täsir etdi. Mundan başga-da, bilim hyzmatlarynyň aýratynlygy olaryň sarp edilip başlanmagynyň bu hyzmatlaryň ýerine ýetirilip başlanmagy bilen bir wagtda bolup geçýändiginde ýüze çykýar.

Bilim hyzmatlary babatynda hiliň hemişelik däldiginiň ýerine ýetirijiden bölüp aýryp bolmaýanlygyndan we hyzmat etmek işine we onuň netijesine berk standartlary bellemeginiň mümkin däldiginden başga-da sebäbi bardyr, ol sebäp «başlangyç materialyň» üýtgäp durýandygydyr.

Bilim hyzmatlaryny saklap bolmazlygyň alamatlary iki hili görnüşde ýüze çykýar. Bir tarapdan, hyzmatlary öňünden doly möçberde taýýarlamak we islegiň ýokarlanmagyna garaşyp, olary maddy harytlar ýaly basyp goýmagyň mümkin däldigi, ýagny bilim hyzmatlary, edil beýleki maddy däl nygmatlar ýaly, satyjyda (mugallymda) hem, sarp edijide (okazynda) hem toplanyp bilinmeýär we olar tarapyndan gaýtadan satylyp bilinmeýär. Şunuň bilen birlikde, bilim hyzmatlarynyň bu tarapy biraz «ýumşadylan» ýaly görünýär, çünki käbir okuw maglumatlary bölek-leýin taýýarlanylýp we maddy göterijilerde (mysal üçin, kitaplarda, elektron göterijilerde) saklanylýp bilner. Bilim hyzmatlaryny saklap bolmazlygyň beýleki tarapy maglumatlaryň ýatdan çykarylmagydyr, bu adamlar üçin tebigy ýagdaýdyr, şeýle hem bilimleriň könelmegidir, bu ýagdaýa ylmy-tehniki we durmuş ösüşi getirýär.

Dünýä tejribesini öwrenmegiň netijesinde bilim hyzmatlarynyň möhüm aýratynlyklarynyň hatarynda şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- bahasynyň gymmatlygy (bilim hyzmatlarynyň ýokary sarp ediş gymmaty bardyr, çünki ol şahsyýetiň, hünärmeniň mümkinçiligini artdyrýar, ösen bazarlarda bolsa bu ýagdaý ýokary gymmatyň ykrar edilmeginde, olaryň ýokary bahalarynyň kanunylygynda ýüze çykýar);

- hyzmat edilýän wagtyň belli derejede uzaklygy (meselem, ýurdumyzda dürli hünärler boýunça birinji ýokary bilimi almak 4 ýyldan 6 ýyla çenli möhleti öz içine alýar);

- netijesiniň soňra ýüze çykmagy;

- netijeleriniň okaýanyň geljekki iş we ýaşaýyş şertlerine bagly bolmagy;

- hyzmatlary mundan beýläk hem ugurdaş alyp barmak zerurlygy;

- bilim hyzmatlaryny sarp edijileriň belli bir derejede ýaş adamlar bolmagy.

Islendik haryt ýaly bilim hyzmatlary hem bazarda ýerlenýär, oňa bazarda bar bolan we bolup biljek alyjylaryň we satyjylaryň jemi hökmünde düşünilýär. Şunuň ýaly ýagdaýda bilim hyzmatlaryň bazary esasy hojalyk subýektleri (aýry-aýry adamlar, öý hojalyklary, kärhanalar we guramalar, döwletler) tarapyndan bilim hyzmatlaryna bolan isleg bilen dürli bilim edaralary tarapyndan bilim hyzmatlary babatda edilýän teklibiň özara hereket edýän bazaryndan ybaratdyr. Halkara tejribesinde bilim hyzmatlaryny öndürijilerden we sarp edijilerden başga-da, bu ulgamdaky bazar gatnaşyklaryna gatnaşýanlaryň düzümine araçylaryň giň topary girýär, olaryň hataryna iş bilen üpjünçilik gulluklary, zähmet biržalary, bilim edaralaryny bellige alýan, olara ygtyýarnama berýän we akkreditirleýän edaralar, bilim gaznalary, bilim edaralarynyň we kärhanalarynyň assosiasiýalary, ýöriteleşdirilen bilim merkezleri we beýlekiler bar. Bu subýektleriň ählisi bazarda bilim hyzmatlarynyň netijeli öňe sürülmegine ýardam edýärler. Olar maglumat we maslahat bermek, bilim hyzmatlaryny ýerlemegi guramaga gatnaşmak we bilimi serişdeler bilen goldamak ýaly wezipeleri ýerine ýetirip bilerler.

Mundan başga-da, bilim hyzmatlarynyň tapawutly aýratynlygy döwletiň we onuň dolandyryş edaralarynyň uly orun eýeleýändiginden ybaratdyr. Hususan-da, bilim ulgamynda olara mahsus bolan wezipelere şular degişlidir:

- bilim institutlary babatda amatly jemgyýetçilik pikirini, olaryň gowy abraýyny döretmek, saklamak we berkitmek;

- bilimiň ynsanperwer häsiýetini, sebitleýin medeni we bilim giňişliginiň bitewiligini, bilimiň hemmeler üçin elýeterlidigini we uýgunlaşmagyny, onuň dünýewi häsiýetini;

- bilimi maliýeleşdirmek we beýleki subýektleriň bu ulgama uzak möhletli maýa goýmaklary üçin kepillendirmeleri bermek;

- ileri tutulýan hünärleri ösdürmek maksady bilen, salgyt ýeňilliklerini we bazary düzgünleşdirmegiň beýleki görnüşlerini, hünärmenleri taýýarlamagyň, tutuşlygyna alanyňda bilim bermegiň görnüşlerini we usullaryny ulanmak;

- bilim edaralaryny we hyzmatlaryň görnüşleri we hili boýunça maksatnamalary ygtyýarlylandyrmak we attestasiýadan geçirmek;

- bilim edaralaryny maglumat bilen üpjün etmek we ş.m.

Şeýlelikde, bilimler, başarnyklar, endikler ýa-da olary özünde jemleýän adam däl-de, bilim hyzmatlary okuw mekdebiniň haryt önümi hökmünde seredilip bilner. Bu hyzmatlaryň býujetiň hasabyna ýa-da tölegli esasyda amala aşyrylýandygynyň tapawudy ýokdur. Bu hyzmatlar gönüden-göni maddy görnüşi bolan önümleri, mysal üçin, okuw maksatnamalaryny, okuw-usulyýet gollanmalaryny, elektron kurslary, okuw kitaplaryny, maksatnamalary, ýagny, maddy-zat bölegini hem, mugallymyň aýratyn maksadalaýyk işi görnüşinde leksiýalarda, özbaşdak okatmakda, maslahat bermekde, kurs we diplom işlerine ýolbaşçylyk etmekde we ş.m. ýüze çykýan intellektual zähmeti görnüşde maddy däl bölegi hem öz içine alýar diýmek bolar.

Ýurdumyzyň bilim ulgamy mekdebe çenli bilim (başlangyç bilime taýýarlygy hem goşmak bilen), başlangyç bilim, esasy orta bilim, umumy orta bilim, başlangyç hünär bilimi, orta hünär bilimi, ýokary hünär bilimi, ýokary okuw mekdebinden soňky hünär bilimi ýaly özara baglanyşykly bilim basgançaklaryndan ybaratdyr. Bilimiň her bir basgançagynda üstüni dolmak we üznüksiz kämilleşmek bilen häsiýetlendirilýän degişli bilim maksatnamasy özleşdirilýär, bu bolsa şahsyýetiň kemala gelmegini, şeýle-de, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dürli ugurlary üçin ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamagy üpjün edýär. Bilimiň basgançaklary, olaryň özara baglylygy, bir tarapdan maksatlaryň biri-biriniň üstüni doldurmagy, beýleki tarapdan bilimiň umumy bir maksadynyň bolmagy, bilimiň her bir basgançagynyň öz gurluş bölekleriniň barlygy we beýleki alamatlar bilimiň bitewilikde we ýokary bilimiň aýratynlykda ulgamlaryň kategoriýa bolup durýanlygyna şaýatlyk edýär.

B. Arbabow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysadyýet we hukuk» kafedrasynyň müdiri, y.y.k.*

G. Täçmuhammedow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysady nazaryýet» kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTANYŇ AGROSENAGAT ÖNÜMÇILIGINI BAZAR-INNOWASION ÖSÜŞ ÝOLUNA GEÇIRMEK BAG- TYÝARLYK DÖWRÜNIŇ MÖHÜM TALABYDYR

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli ykdysadyýetimiziň innowasion ösüşi ýurdumyzy ösdürmekde ileri tutulýan ugurlaryň biridir. Ykdysady ösüşiň bu ýoly – Türkmenistanyň Kodekslerinde we Kanunlarynda, Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynda, ýurduň hökümetiniň kararlarynda, halk hojalygynyň ähli pudaklaryny ösdürmegiň konsepsiýalarynda we maksatnamalarynda berkidilendir.

Milli ykdysadyýetimizi innowasion ýol bilen ösdürmek şu günün we gelejegiň zerur talabydyr. Sebäbi, tehnologiýa taýdan ösen ýurtlaryň harytlary halkara bazarlarynda bäsleşige ukyplydyr. Bu bolsa, bäsleşige ukypsyz harytlaryň bazardan çykarylmagyna getirýär. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly dünýä bazarynda ösen döwletleriň bäsleşige ukyply harytlary, ösüp gelyän ýurtlaryň önümleri üçin döreýän oňajsyz ýagdaýdan sowlup geçmegiň in amatly ugry bolup, ösüşiň innowasion ýoly çykyş edýär. Onuň üçin dünýäniň ykdysady ösüşi bilen birlikde gadam basmak, milli ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda öndürilen önümleriň, iri eksport edijiler bilen deň derejede bäsleşmek mümkinçiligini döretmek ähmiýetli işleriň biridir. Bu babatda ýurdumyzda azyk howpsuzlygyny üpjün etmek, oba hojalyk we taýýar azyk önümleriniň ösdürilmegine aýratyn üns berilýändigini bellemek bolar.

Milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda hojalygy alyp barmagyň esasynda bazar gatnaşyklary ýörelgeleri durýar. Bazar ykdysadyýeti agrosenagat önümçiliginde hem giňden ornaşdyrylýar. Ýurdumyzyň gülläp ösmegi, halkymyzyň bol-elin we eşretli ýaşamagy Türkmenistanda amala aşyrylýan agrar-bazar özgertmeleriniň düýp mazmunyny, hereketlendiriji güýjüni we maksadyny kesgitleýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan ýurdumyzda azyk bolçulygyny üpjün etmäge, daýhan birleşiklerini, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerini we hojalyklaryny, telekeçilik başlangyçlaryny döwlet tarapyndan goldamagyň hasabyna bazar gatnaşyklaryny ýaýbaňlandyryp, oba hojalyk önümlerini öndürmegiň möçberini durnukly artdyrmaga gönükdirilen oba hojalyk syýasaty yzygiderli durmuşa geçirilýär.

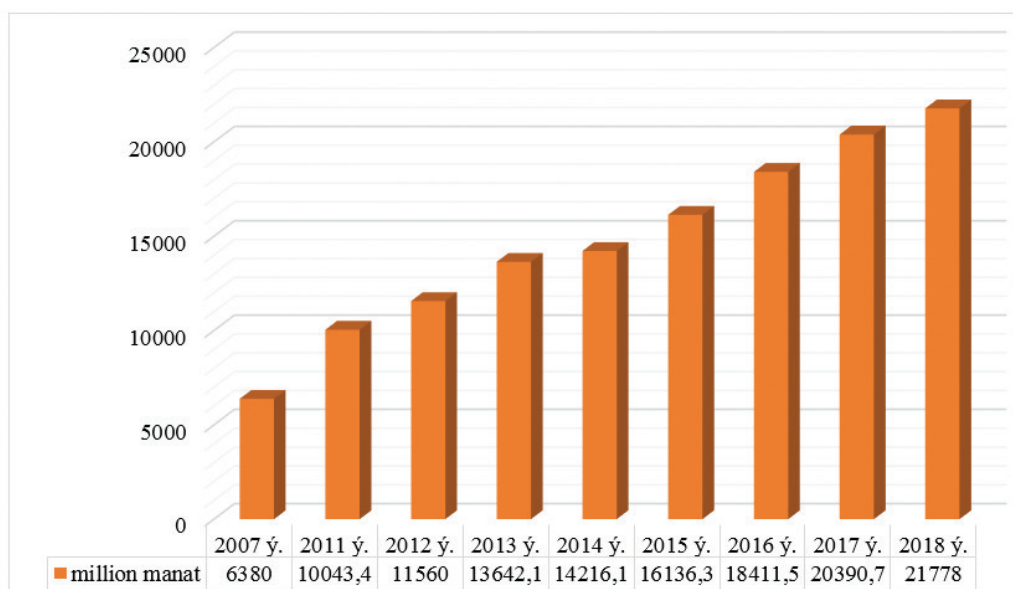

Oba hojalyk pudagy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň möhüm bölegidir. Onuň üstünlikli ösmeginiň uly ähmiýeti bardyr. Çünki ýurdumyzyň ilatynyň ýarysyndan gowragy oba ýerlerinde ýaşaýarlar we işçi güýjüniň köpüsi hem bu pudakda zähmet çekýär. Ýurdumyzda hojalyklaryň toparlary boýunça öndürilen jemi önümiň ösüşi 1-nji diagrammadan görnüşi ýaly oba hojalygynda yzygiderli ösýär.

Hojalyklaryň toparlary boýunça oba hojalygynyň jemi önümi
(hereket edýän nyrlarda) million manatda

1-nji diagramma

Bu pudakda ilat üçin azyk önümleri, senagatyň köp pudaklary üçin bolsa çig mal öndürilýär. Halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň netijeli ösmegi oba hojalygynyň ösüş derejesine we kämil agrar bazarynyň kemala gelmegine gös-göni baglydyr.

Ýurdumyzyň oba hojalygynda hem bütin ykdysadyýetimizde bolşy ýaly düýpli bazar özgertmelerini durmuşa geçirmek we önümçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek amala aşyrylýar. Daýhany ýeriň hakyky eýesi etmek bu özgertmeleriň esasy wezipesi bolup durýar. Bu wezipäni çözmek üçin bolsa adamlaryň anyk bähbitlerini durmuşa geçirmegiň usulyny kemala getirmek, pudakda işleýänleriň öz zähmetiniň netijesine bolan höwesini artdyrmak, olaryň durmuşy we işi üçin oňaly şertleri üpjün etmek zerurdyr. Bu bolsa bazar gatnaşyklary şertlerinde doly mümkin bolýar.

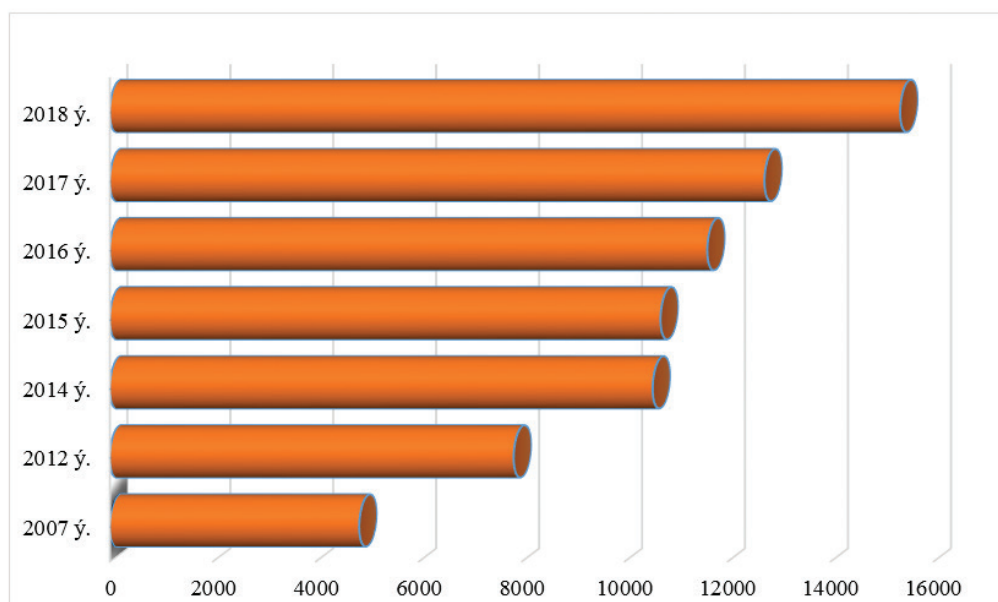

Her bir jemgyýetde adam faktory esasy orny eýeleýär. Biziň döwletimizde baş şygara we strategiýasy bolsa hut şol gymmatlyklardan ybaratdyr. Adamyň kanuny bähbidi, alnyp barylýan her bir işiň ahyrky netijesini kesgitleýär. Ýere eýelik edýän we ýerden peýdalanýan hakyky daýhanlar, kärendeçiler we daýhan birleşikleri, oba hojalyk önümlerini öndürmek, taýýarlamak we gaýtadan işlemek, saklamak, daşamak we sarp edijä ýetirmek ýagny, ýerlemek bilen meşgul bolýan telekeçiler – bularyň ählisi türkmen obasyny özgerdip, agrar bazarda azyk bolçulygyny döretmäge öz mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Netijede, Türkmenistanyň ýyllyk statistika neşiriniň berýän maglumatlaryndan hem görnüşi ýaly, hususy hojalyklarda öndürilen oba hojalyk önümleriniň ösüş häsiýetlidigini 2-nji diagrammadan görüp bilýäris.

Hususy hojalyklarda öndürilen oba hojalyk önümleri

(hereket edýän nyrhlarda) million manatda

2-nji diagramma

Bu ugurda kabul edilen çözümleriň netijesinde agrar önümçiliginde bolup geýýän özgertmeleriň aýdyň şaýady bolýarys. Has takygy, oba hojalygyny çalt depginler bilen ösdürmek, ýeri we suwy netijeli peýdalanmak, ýerleri oýlanyşykly özleşdirmek, azyk önümçiligi bilen baglanyşykly döwlet we hususy pudaklary döretmek boýunça edilen işler öz miwesini berýär.

Ykdysadyýetiň oba hojalyk toplumyny bazar gatnaşyklaryna geçirip, girdejili pudaga öwürmek, obada telekeçiligi giňden ornaşdyrmak, obada kärhanalary gurmak üçin uly bolmadyk möçberdäki karzlaryň berilmegini ýola goýmak ýaly hususyýetçilik bilen bagly ugurlar kesgitlenildi. Bu ugurlar daýhanyň öz yhlasyň miwesini görüp bilmegi üçin, ähli zatlary, şol sanda, kiçi we orta hususy kärhanalary, ýyladyşhanalary, elewatorlary, degirmenleri, dürli azyk önümlerini öndürýän kärhanalary öz içine alýar. Bu bolsa, agrar bazaryň kemala gelmegine we ösmegine, onda haryt bolçulygynyň döremegine, bazarda bäsleşigiň kämilleşmegine wajyp şertleri döredýär.

Agrosenagat toplumynda amala aşyrylýan düýpli bazar özgertmeleri öz gezeginde daýhan hojalyklaryny düşewüntli dolandyrmaga, oba ilatynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini şäher ilatynyňky bilen deňleşdirmäge, ýurdumyzyň ähli ilatyny ýylyň dowamynda ter oba hojalyk önümleri bilen elýeterli bahadan üpjün etmäge mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, bazar gatnaşyklary şertlerinde Oba milli maksatnamasyny üstünlikli durmuşa geçirmäge hem esas bolup hyzmat edýär.

Oba hojalygynda önümçilik serişdelerini aýawly peýdalanmak, agrosenagat toplumyny sebitleýin ýöriteleşdirmek, bazar gatnaşyklaryny giňden ornaşdyrmak ýaly birnäçe möhüm meseleler hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň agrar syýasatynyň täze mazmunyna eýe bolmagyna getirdi. Bu bolsa, oba hojalyk pudagynyň özgerdilmeginde täze döwrüň başlanandygyny, şu ugurda döwletimiziň hemmetaraplaýyn goldawy kepillendirýändigini, şol goldawyň agrosenagat toplumynyň ähli infrastruktura ulgamyny we obalary gaýtadan enjamlaşdyrmakdan we döwrebaplaşdyrmakdan ybarat bolup durýandygyny görkezýär.

Ýurdumyzyň agrar önümçiliginiň ymykly bazar gatnaşyklaryna geçmegi we agrar bazaryň kemala gelmegi, halk köpçüliginde, esasan hem, oba ilatynyň arasynda bazar ykdysadyýeti we onuň subýektleri barada, ylaýta-da agrar bazaryň aýratynlyklary barada düşünje bermek, ilatnyň bazar gatnaşyklary barada sowadyňy, aňyny kemala getirmek häzirki döwrüň wajyp meseleleriniň biridir.

Milli we daşary ýurt tejribelerinden belli bolşy ýaly, agrar bazar ykdysadyýeti döwletiň kadalaşdyrmagy we oba hojalyk öndürijilerine döwlet goldawy hem esasy işleriň biridir. Häzirki dünýä hojalygynyň globallaşýan şertlerinde bu mesele has hem ýitileşýär. Garaşsyz Türkmenistanda agrosenagat önümçiliginiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň esasy ugurlary hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- oba hojalyk önümleriniň, çig malyň we azyk önümleriniň bazaryny emele getirmek we onuň hereketi;
- maliýeleşdirmek, karzlaşdyrmak, ätiýaçlandyrmak, ýeňillikli salgyt salmak;

- daşary ykdysady iş amala aşyrylan halatynda ýurduň haryt öndürijileriniň bähbitlerini goramak;

- agrosenagat önümçiliginiň ulgamynda ylmy ösdürmek we ylmy işi amala aşyrmak;

- obanyň durmuş ulgamyny ösdürmek;

- ýurduň azyk garaşsyzlygy – bu esasan içerki serişdeleriň hasabyna ilatýň azyk önümlerine isleglerini kanagatlandyrmak mümkinçiligi;

- ilat üçin azyk önümleriniň ýeterlik bolmagy;

- azyk önümleriniň hili we howpsuzlygy.

Türkmenistanyň agrosenagat toplumyna her ýylda millionlarça manat döwlet goldawy berilýär. Bu serişdeler mineral dökünleri, ösümlikleri we oba hojalyk mallaryny goramak üçin ulanylýan serişdeleri, oba hojalyk tehnikalaryny satyn almaga we beýleki maýa goýum taslamalaryna harçlanylýar. Şeýle hem döwlet buýurmalary esasynda däne we pagta ösdürip ýetişdirýän kärhanalara gysga möhletleýin karzlar berilýär. Oba hojalyk kärhanalaryny abatlamak we täzeden enjamlaşdyrmak we gurluşyklary alyp barmak üçin banklar tarapyndan ýeňillikli uzak möhletleýin karzlar goýberilýär.

Döwlet oba hojalyk önümçiligi üçin ýokary we ýörite bilimli hünärmenleri dürli ugurlar boýunça taýýarlamaga we bu ugurda döwrüň talaplaryna laýyk gelýän okuw mekdepleri gurmaga uly möçberlerde maliýe serişdelerini gönükdirýär. Ýurduň milli ylym ulgamyny ösdürmek boýunça ylmy-tehniki ösüşiň döwlet maksatnamasynyň çäklerinde bolsa agrosenagat toplumynyň dürli ugurlary boýunça ylmy üpjünçiligi amala aşyrylýar.

Agrar bazar gatnaşyklaryny döwlet tarapyndan kadalaşdyrmagyň esasy maksady oba hojalygynyň durnukly ösüşini, agrar bazaryň durnuklylygyny, ýurduň azyk garaşsyzlygyny, oba hojalyk öndürijileriniň ykdysady we maliýe goldawlylygyny we oba ilatynyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek ykdysady we beýleki şertleri döretmekdir.

S. Hojanazarowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Marketing» kafedrasynyň uly mugallymy,
ykdsady ylmlaryň kandidaty*

ENERGETIKA PUDAGYNYŇ ÖSÜŞINI SELJERMEK

Türkmenistanyň ýangyç energetika toplumy ýurdumyzyň halk hojalyk pudagynyň esasy ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Bu toplum özüne bir näçe kärhanalary, edaralary we tehnologiýa obýektleri birleşdirip, olar sarp ediljilere belli hil görkezijiler bilen häsiýetlendirýän, amatly, oňaly görünüşinde ýangyç resurslaryny işläp geçirýär we dürli görnüşlere öwürmäge mümkinçilik berýär. Ýangyç energetika toplumynyň düzümine nebit, gaz we elektroenergetika pudaklary degişlidir. Milli tebigy baýlyklarymyz bu toplumyň özeni bolup, diňe bir ýurdumyzyň ýangyç-energiýasyna bolan islegini kanagatlandyrmak, ol hem döwletiň içki we daşyndan gelýän girdejeleriniň emele gelmegine oňyn täsir edip, daşary ýurtlaryň bu ugurdaky hyzmatdaşlyklarynyň esasy emele getirýär. Ýangyç energetika toplumy jemgyýetiň durmuş-ykdysady durnuklylygyny we ýurduň ykdysady howpsuzlygyny üpjün edýän möhüm şertdir. Ýurdumyz dünýäniň energetika döwletleriniň öňdebaryjylarynyň hataryna girýär we ýylylyk elektrik stansiýalary üçin ýangyjyň ekologiýa taýdan in arassa çeşmesi bolup durýan gazyň ägirt uly gorlaryna eýedir.

«Biz häzirki döwürde energetika pudagyny durnukly ösdürmek bilen, dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän elektrik energiýasynyň eksportuny yzygiderli giňeldýäris. Gysga wagtyň içinde kuwwatly elektrik stansiýalarynyň täze elektrik geçirijileriniň gurulmagy netijesinde, energetika pudagynyň kuwwaty has-da artýar» diýip Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow nygtaýar. Türkmenistanyň energetika syýasaty milli elektroenergetika ulgamynyň ýakyn geljek üçin ösüşiniň esasy ugurlaryny, ýurduň dünýäniň energetika ulgamyna mundan beýläk-de goşulmagy boýunça anyk hereketlerini kesgitleýär.

Energetikanyň alternatiw ösüşiniň täzeçil energiýa ulgamlarynyň döredilmeginiň enjamlaryň, energotaslamalarynyň we dolandyryş ulgamlarynyň ýagdaýlaryna gözegçilik etmegiň meselelerine aýratyn üns berilýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly: «Tutuş ýurdumyzyň, şol sanda paýtagtymyz Aşgabat şäheriniň halkalaýyn energiýa ulgamyny emele getirmek, energiýa tygşytlajy kämil tehnologiýalary ornaşdyrmak arkaly elektrik energiýasy bilen üpjünçiligi has-da gowulandyrmak, tebigy-howa şertlerini nazara alyp, Günden we ýelden elektrik energiýasyny ösdürmegiň taslamalaryny durmuşa geçirmek boýunça uly işleri amala aşyrmak göz önünde tutulýar».

Ýurdumyzyň energetika pudagyny ösdürmek boýunça geljegi uly bolan meýilnamalaryň durmuşa geçirilmegi Watanymyzyň ykdysadyýetini elektrik energiýasy bilen doly üpjün etmäge we onuň eksporta iberilişiniň möçberlerini artdyrmak

maga, energiýa ulgamynyň ygtybarlylygyny düýpli gowulandyrmaga, pudagyň ösüşine täze depgin bermäge, şeýle hem ýurdumyzyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşine kuwwatly itergi bermäge mümkinçilik berýär.

Milli Liderimiziň baştutanlygynda ýurdumyzyň elektroenergetika pudagynyň maddy enjamlaýyn binýadyny düýpli döwrebaplaşdyrmak we pugtalandyrmak, täze energiýa ulgamlaryny döretmek, ýokary hünär derejeli hünärmenleri taýýarlamak boýunça netijeli çäreler görülyär. Olarda paýtagtymyzyň we welaýatlaryň sazlaşykly ösmegini nazara almak bilen, kuwwatyň ençeme esse ätiýaçlygy göz önünde tutulýar. Maksada gönükdirilen işleriň amala aşyrylmagy netijesinde, bu günki gün Türkmenistanyň energetika senagaty ýokary ösüş depginlerini görkezýär hem-de ýurdumyzyň içerki hajatlary bilen birlikde, eksportunyň artýan mukdaryny üpjün etmäge ukyplydyr.

Energetikanyň ösüşine halk hojalygynda bolup geçýän ykdysady hadysalar täsir edýär. Elektrik energiýanyň öndürilişiniň we sarp edilişiniň dinamikasyny statistiki neşirde çap edilýän energobalans arkaly görkezilýär.

Tablisa

Energobalans, million kilowat-sagat

Görkezijiler	2007	2012	2016	2017	2018	2019	2019ý 2007ý deňeş- dirme, %
Öndüri- len elektrik energiýasy	14771,9	20053,2	24525,9	24903,9	23817,7	22521,6	152,5
Elektrik energiýasynyň sarp edilişi:							
senagatda	4039,8	4617,1	5973,7	6638,5	6192,6	6620,2	163,9
gurluşykda	220,4	698,4	834,3	300,7	271,7	255,6	115,9
jemagat ho- jalygynda	2250,6	2864,0	4013,6	4213,2	4684,9	4901,1	217,8
oba hojaly- gynda	2679,4	2961,6	3763,8	3942,3	4131,3	3,794,4	141,6
ulagda	724,4	546,3	778,1	884,4	817,5	919,1	126,4
gaýry pu- daklarda	957,3	1524,6	2454,2	2532,3	2648,7	2414,7	252,2
ýitgiler	2031,2	4153,3	2956,8	2934,3	2351,8	1813,0	89,2
eksporta iberilen	1869,1	2687,9	3751,4	3457,8	2719,8	1803,5	96,4

Tablisadan görnüşini ýaly öndürilen elektro energiýanyň möçberi we sarp edilişi uly depginler bilen alnyp barylýar.

2019-njy ýylyň görkezijileri 2007-njy ýyl bilen deňeşdireniňde elektrobilans boýunça energiýanyň öndürilişi 152,5 % ýokarlandy. Halk hojalygynyň ösüş depginleri gönüden-göni elektrik energiýasynyň sarp edilişine täsir edýär. Seljerilýän we deňeşdirilýän döwürde 2019-njy ýylda energiýanyň sarp edilişi jemagat hojalygynda 2,2 esse köpeldi, ol hem soňky ýyllarda ýurdumyzyň jemagat hojalygynyň infrastrukturasynyň ösüşine şaýatlyk edýär. Energiýanyň sarp edilişi esasan şu pudaklarda ýokary depginler bilen alnyp barylýar, senagatda 163,9%, oba hojalygynda 141,6% gaýry pudaklarda 2,5 esse çenli ýokarlandy.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe amala aşyrylýan, şol sanda depginli senagatlaşdyrmak boýunça durmuşa geçirilýän iri möçberli döwlet maksatnamalarynda milli ykdysadyýetimiziň binýatlyk ulgamlarynyň biri bolan energetika senagatyna möhüm orun berilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tassyklan «Türkmenistanyň elektroenergetika pudagyny ösdürmegiň 2013-2020-nji ýyllar üçin Konsepsiýasy» elektroenergetika kuwwatlyklaryny artdyrmaga uly itergi berip, ýurdumyzyň dünýäniň energoulgamyna goşulyşmagy boýunça anyk ädimleri kesgitledi. Bu Konsepsiýany amala aşyrmagyň çäklerinde, soňky ýyllarda ýurdumyzyň energetika düzüminiň üsti döwrebap gazyrbinaly elektrobeketler, şol sanda Aşgabat, Ahal, Balkan, Lebap we Daşoguz welaýatlarynda gurlan beketler bilen ýetirildi. Mary DEB-de ýurdumyzda ilkinji buggazlyelektrobeketler işe girizildi. Häzir Türkmenistanyň Energetika ministrliginiň ulgamynda umumy kuwwaty 6511,2Mwt deň bolan döwlet elektrik beketleriniň, önümçilik elektro ulgam birleşikleriniň 6-sy, elektrik geçiriji ulgamlary çekmek boýunça gurluşyk gurnama kärhanalary hereket edýär. Bu gün ýurdumyzyň halkalaýyn energoulgamynyň hem-de Lebap welaýatynyň Çärjew etrabynda kuwwaty 432MWt bolan gaz turbinaly elektrik beketiň gurluşygy batly depginde dowam edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna laýyklykda, iri energetika desgalarynyň ýenede ýedisini gurmak göz önünde tutulýar. Täze desgalaryň işe girizilmegi bu pudagyň kuwwatyny pugtalandyrmaga, elektroenergiýa bolan islegleri artdyrmaga mümkinçilik berer. Hünärmenleriň hasaplamalaryna görä, Prezident maksatnamasyna laýyklykda 2025-nji ýyla çenli elektroenergiýany işläp çykarmanyň mukdary 17,4%, eksporty bolsa, 4,5% ýokarlanar. 2020-nji ýylyň 9-njy sentýabrynda milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Balkan welaýatyna amala aşyran iş saparynyň çäklerinde, taslama kuwwaty sagatda 70 megawata deň bolan gaz turbinaly elektrik beketleriň ikisiniň düýbünü tutmak hem-de Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda hereket edýän elek-

trik beke diň durkuny täzelemek dabaralaryna gatnaşdy. Täze energiýa toplumlary «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasyna» laýyklykda gurulýan desgalary elektroenergiýa bilen ygtybarly üpjün etmäge gönükdirilendir. Bu waka döwlet Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika strategiýasyny üstünlikli amala aşyrmagyň ýolunda nobatdaky möhüm ädim bolup, energetika pudagynyň kärhanalaryny tehniki we tehnologiýa taýdan enjamlaşdyrmak, nebitimiýa önümleriniň dürli görnüşlerini çykarýan döwrebap düzümi hem-de ylmy işleri talap edýän önümçilikleri döretmek onuň ähmiýetli ugurdyr. Şeýlelikde, bu ulganda daşary ýurt maýalaryny çekmek bilen, Garaşsyzlyk ýyllarynda giň gerimli özgertmeleriniň amala aşyrylmagy netijesinde, taryhy nukdaýnazardan gysga möhletde ýurdumyzyň ähli sebitlerinde elektrik beketlerini gurmak, energiýa işläp çykarýan kuwwatlyklary ençeme esse artdyrmak, elektrik geçiriji ulgamlaryň müňlerçe kilometrini täzelemek we çekmek başartdy.

Ýangyç energetika toplumynyň aýratynlyklary seljerlende birnäçe talaplary göz önünde tutmak ýerlikli hasaplanylýar, sebäbi olar toplumyň şertlerini we ösüş aýratynlyklaryny emele getirýär. Bu aýratynlyklara şular degişlidir:

- halk hojalyk pudagynda hemişe energo resurslaryň öndürilişiniň we sarp edilişiniň ösüşi;

- halk hojalyk pudaklarynyň islegini kanagatlandyrmagynda energoresurslaryň, energogöterjileriň, energiýa abzallary giňişleýin çalyşmak mümkinçilikleri bilen peýdalanmak;

- ýangyç energetika toplumynyň ýokary maliýe serişdeleriň sygymlylygy;

- daşky gurşawa ýetirýän täsiri, şol sanda zeperi;

- sebitleriň we etraplaryň infrastrukturasynda işjeň täsiri;

- durmuş-ykdysady ulgamyň ýangyç energetika toplumy baglanyşygy.

Ýangyç energetika toplumynyň aýratynlyklary seljerlende Türkmenistanyň dünýäniň ykdysady hojalygyna barha işjeň aralaşýandygy ýüze çykaryldy hem-de howanyň ählumumy üýtgemegi, daşky gurşawy goramak we tebigy serişdeleri tygşytlamak maksady bilen, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerinden peýdalanmaga uly üns berilýändigini esaslandyryldy. Oňa «Gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny durmuşa geçirmek maksady bilen, Balkan welaýatynyň Serdar etrabynda, has takygy, «Altyn asyr» Türkmen kölüniň kenarynda gurulýan täze döwrebap obanyň elektrik üpjünçiligi üçin kuwwatlylygy 10 megawat bolan Gün we ýel elektrik stansiýasyny gurmaga kararyň kabul edilendigini mysal getirip bolar.

Ýurduň elektrik energetikasy ulgamynda şäherleriň we obalaryň depginli ösüşini, elektrik energetikasynyň eksport mümkinçilikleriniň artyşyny nazara alyp, ätiýaçlyk kuwwatlyklar göz önünde tutulýar.

G. Kakalyýewa,

*Türkmenistanyň Milli Geňeşiniň Mejlisiniň deputaty,
Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Marketing» kafedrasynyň uly mugallymy,
tehniki ylmylaryň kandidaty*

HOJALYK HASAPLAŞYK ŞERTLERINDE MARKETINGIŇ TUTÝAN ORNY

Bazar gatnaşyklaryň tebigaty kärhanalardan işjeň hojalyk hasaplaşygyny ulanmagy talap edýär. Munuň bilen baglylykda, onuň kemala gelmeginiň gura- maçylyk we ykdysady şertleri, şeýle-de toplanan ýerli we daşary ýurt tejribesiniň seljerilişi, hojalygy alyp barmagyň täze şertlerinde ony ulanmak boýunça masla- hatlary işläp taýýarlamak aýratyn ähmiýetli we derwaýys bolup durýar.

Hojalyk hasaplaşygyna kärhanalaryň uýgunlaşmagynyň, hojalyk täjirçilik hasaplaşyga geçmeginiň ugurlary, onuň wezipeleri, bazar gatnaşyklarynyň aýra- tynlyklary we ykdysadyýetiň ýagdaýy bilen gönümel baglanyşykly bolup durýar. Wezipeleriň biri bolsa adaty wezipe bolup, ol – önümçilik serişdelerini has netijeli ulanmagy, olary tygşytlamaklygy nazara alýar. Beýleki wezipe bolsa, telekeçilik wezipesidir – öndürilen harytlary we hyzmatlary satmak arkaly girdeji gazan- makdan ybarat bolup durýar. Birinji esasy ugur birinji wezipä laýyk gelip, önümi öndürmäge çykdajylary dolandyrmagyň mehanizmini kämilleşdirmek boýunça çäreleri birleşdirýär. Ikinjisi bolsa, marketingi özleşdirmäge gönükdirilýär.

Islendik kärhananyň işi marketinge esaslanan iş bolup durýar. Marketing işi sarp edijileriň isleglerini, bazar derňewleriniň, söwdanyň, mahabatyň düzgünle- rini öwrenmek, söwda markasyny döretmek, gaplamak, nyrhy emele getirmek, harytlary ammarlarda saklamak, daşamak, söwda nokatlaryny ýerleşdirmek üçin ýerleri saýlamak, söwda işgärleriniň işini dolandyrmak, durmuş jogapkärçilige, karzlara we başgalara degişlidir. Şeýlelikde, kärhanany dolandyrmagyň wajyp bölegi onuň marketing işini guramakdan ybaratdyr.

Anyk kärhana üçin marketing işiniň strategiýasyny işläp taýýarlamak üçin onuň içki we daşky gurşawynyň seljerilişini geçirmeli, kärhananyň wezipesini anyklamaly, esasy maksatlary we wezipeleri kesgitlemeli, kärhananyň marketing işiniň strategiki meýilnamasyny düzmeli.

Marketingiň özi harytlary we hyzmatlary döretmeýär, ýagny önümçilik we- zipesini ýerine ýetirmeýär. Marketing kärhananyň ähli gulluklarynyň işini kes- gitleýär, zerur maglumatlary hödürleýär, şeýle-de kärhananyň saýlan maksadyna (strategiýasyna) laýyklykda kärhananyň işine gözegçilik edýär we ony sazlaýar.

Ýurduň telekeçiligini ösdürmäge ukyply serişde bolan marketingiň hakyky netijeliligine ýetmek üçin birnäçe faktorlary göz önünde tutmaly:

- marketing derňewleriň ulgamynyň ösüşi;

- marketing maksatnamalaryny netijeli amala aşyrmagyň ýollaryny kesgitleýän usulyýetleriniň bolmagy;
- bazaryň tiz üýtgeýän şertlerine marketing işini dolandyrmagyň gurluşlarynyň tiz wagtda uýgunlaşmagy;
- marketing boýunça hünärmenleriň hünär derejesiniň ýokarylygy;
- ýurduň ykdysadyýetiniň we syýasy durmuşynyň häzirkî zaman ýagdaýynyň aýratynlygy.

Kärhananyň önümçiliginiň diwersifikasiýasyny gurnamagyň marketing ugurlary işlenip taýýarlananda we amala aşyrylanda ol ulgamlaryň bolar ýaly, kärhananyň ykdysady ösüşiniň ýollaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýän marketing ugurlary teklipl edilýär:

- bazaryň haýsy talaplaryny kanagatlandyryp bolýandygyny, bu talaplary edýän bazar böleklerini (segmentlerini) ýüze çykarmak üçin daşky marketing gurşawyny derňemeli (bazar islegi, marketing logistikasynyň ulgamy, hukuk taýdan kadalaşdyrylyşy, işewürlik ulgamynyň meýilleri, çäk boýunça ýerleşdirmegiň şertleri we başg.);
- bazarda bäsdeşligiň ýagdaýyny we aýratynlyklaryny, esasy bäsdeşleriň işiniň strategiki ugurlaryny derňemeli;

- kärhananyň ylmy-tehniki we önümçilik-satuw mümkinçiliklerini seljermeli, bäsdeşlik göreşde onuň güýçli we gowşak taraplaryny kesgitlemeli. Şeýle-de, bazarda meňzeş işleri ýerine ýetirýän bäsdeş-kärhanalaryň belli bir döwürde (10 ýyldan az bolmaly däl), kärhanalaryň toparlaryna, şol pudakda öňdebaryjylara, derňelýän kärhanasyna görkezijiler boýunça ýakyn kärhananyň görkezijilerine baha bermeli;

- kärhananyň öz mümkinçiliklerini we sarp edijileriň aýry-äýry toparlarynyň (segmentleriniň) bähbitlerini ylalaşdyrmaly we laýyklyga getirmeli, munuň özi bäsdeşlik mümkinçiliklerini ösdürip, bazary ýüze çykarmaga mümkinçilik berer.

Kärhananyň marketing işini ýa-da marketingini gurnamak üçin şu aşakdakylar zerurdyr:

- marketingi dolandyrmagyň guramaçylyk gurluşyny kämilleşdirmek, şol sanda marketing gulluklarynyň işgärleriniň netijeli işlemegi üçin şertleri döretmek (iş orunlaryny guramak, zerur maglumatlar, tehnika serişdeler bilen üpjün etmek we başg.);
- degişli derejeli marketing boýunça hünärmenleri saýlamak;
- marketingi dolandyrmak ulgamynda wezipeleri, hukuklary we jogapkärçiligi paýlamak;
- marketing gulluklary üçin kärhananyň başga gulluklary bilen netijeli aragatnaşygy gurnamak;
- marketingi dolandyrmagyň gurluşyny kämilleşdirmegiň ugurlary bolup ykdysady, tehnologiýa, tehniki maksatnamalaryny kesgitleýän funksional gulluklaryny amatlaşdyrmak; marketing gullugyny gurnamak;
- ylmy, maglumat we oýlap tapyşlar bölümleriniň (toparlarynyň) ornuny güýçlendirmek.

Käbir kärhanalaryň marketing gullugynyň düzüminde biznes-meýilnamalaşdyryş topary, ýerlemek, maddy-tehniki üpjünçilik bölümleri, maliýe-hasaplaýyş merkezi hereket edip bilýär.

Kärhanalar özleriniň alyp baryan işini köp pudakly esasyda ösdürmegi maksadalaýyk hasaplaýar, sebäbi onuň bir pudakda ýüze çykan şowsuzlygyny, başga bir pudakdaky şowlulygy bilen öwezini doldurmaga mümkinçiligi döreýär.

Şeýlelikde, marketing kärhananyň önümçilik-hojalyk işiniň strategiýasyny we taktikasyny kesgitlep, häzirki zaman şertlerde kärhananyň ykdysady ösüşinde esasy orny eýeleýär.

Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň «Marketing» kafedrasynyň «Marketing» hünärinde okaýan talyplar «Marketingiň esaslary», «Marketing», «Bazary derňemek», «Hyzmatlaryň marketingi», «Halkara marketing», «Marketingi dolandyrmak», «Reklama işi», «Marketingde etika, estetika we psihologiýa», «Strategiki marketing» we başga-da köp dersler boýunça marketing barada nazary bilimlerini alýarlar. Alan nazary bilimlerini önümçilik we diplom işleriniň ýetirenlerinde ulanýarlar.

Ýyllyk, ylmy we diplom işleriniň temalary ýurduň ykdysady ösüşi üçin derwaýys meseleleri bilen baglanyşdyrylyp saýlanýar. Ýyllyk, ylmy we diplom işleriniň ýerine ýetirilişi marketing gurşawyny, hususanda, bazaryň islegini öwrenmekden, ýagny marketingiň birinji elementinden başlanýar. Bu maksada ýetmek üçin talyplar anketalary düzüp, okuw şertlerinde sorag-jogaplary geçirip, marketing derňewleriň netijelerini resmileşdirýärler.

Soňra talyplar kärhanalaryň işiniň ykdysady seljerişini geçirýärler, hususanda, maliýe-hojalyk görkezijilerini, şol sanda goýlan meýilnamalaryň ýerine ýetirilişini seljerip, marketing işiniň bu tapgyrynyň netijelerini seljerýärler.

Işleri ýerine ýetirmegiň indiki tapgyry bäsdeşlik gurşawynyň ýagdaýyny we aýratynlyklaryny derňemekden ybarat, hususan-da, marketing boýunça alymlaryň işläp taýýarlan ýörite usulyýet boýunça esasy bäsdeşleri ýüze çykarylýar, marketing toplumynyň elementleri (haryt, nyrh, ýaýratmak, söwdasyny herekete getirmek) boýunça bäsdeşlere görä kärhanalaryň bäsdeşlige ukyplylygyna baha berilýär.

Şunda, marketingiň aýry-áýry elementleri boýunça ýyllyk, ylmy we diplom işler, hususan-da, bazary segmentlemek, strategiki meýilnamalaşdyryş, haryt syýasaty we ammar hojalygy, hyzmatlaryň marketingi, haryt nyşanlary, nyrh syýasaty, harytlary ýaýratmak, göni we interaktiw marketing, harytlaryň söwdasyny herekete getirmek, global marketing gurşawy, halkara marketing, bäsdeşlik strategiýalar we başga derwaýys temalar boýunça işleri ýerine ýetirilýär.

Ýerine ýetirilen işleriň netijeleri «Marketing» kafedrasynyň ylmy gurnaklarynda diňlenip, talyplaryň saýlanan gowy işleri resmileşdirilip, her ýyl ýurdumyzda geçirýän Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň ýaş alymlaryň arasyndaky ylmy işleriň bäsleşigine hödürülenip, gowy netijeler gazanylýar.

O. Ballyýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysadyýet we hukuk» kafedrasynyň dosenti,
hukuk ylmlarynyň kandidaty*

MAÝA GOÝUM JEDELLERINI KADALAŞDYRMAK BARADAKYHALKARAKONWENSIÝALARYNYŇÄHMIÝETI

Türkmenistanyň daşary-ykdysady syýasatynyň möhüm ugurlarynyň biri - ýurdumyzyň ykdysadyýetine daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmekdir. Bu meselä Garaşsyz we Bitarap ýurdumyzda uly ähmiýet berilýär. Ykdysadyýetiň düzümläýin üýtgedilmesi we kämilleşdirilmesi amala aşyrylýar. Şu işleri ýerine ýetirmekde daşary ýurt maýa goýumlarynyň orny örän uludyr.

Daşary ýurt maýalary üçin ýurtda ýokary talaplara laýyk gelýän şertleri döretmek hormatly Prezidentimiziň alyp barýan ykdysady syýasatynyň esasy ugurlarynyň biridir. Şu günki gün ýurdumyzda halkara ähmiýetli örän iri maýa goýum taslamalarynyň birbada birnäçesiniň gurluşygy alnyp barylýar. Türkmenistanyň «açyk gapylar» syýasatyna laýyklykda ýangyç-energetika toplумы, dokma senagaty, oba hojalygy, ulag we aragatnaşyk, syýahatçylyk pudagy daşary ýurt maýa goýumlary üçin ileri tutulýan ugurlar bolup durýarlar. Şu güne çenli daşary ýurt maýadarlarynyň gatnaşmagynda münden gowrak häzirki zaman kärhanalary işe girizildi we ýurdumyzyň ykdysadyýetine goýulýan maýa goýumlaryň möçberi yzygiderli artýar.

Türkmenistandaky syýasy durnuklylyk, ýurduň bitaraplyk hukuk ýagdaýy, dünýä gatnaşyklaryna açyklyk, tebigy şertleriň we ýokary hünärli işçi güýjüniň barlygy, maýa goýumlar boýunça dünýädäki iň ýokary talaplara laýyk gelýän kanunçylyk binýadyň döredilmegi daşary ýurt döwletleri üçin maýa goýumlary çekmekligiň örän möhüm şerti bolup durýar.

Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary netijesine daşary ýurtly hyzmatdaşlara köptaraply işewür gatnaşyklaryň çäginde yzygiderli giňeltmek üçin zerur şertler döredilýär. Munuň üçin erkin telekeçiligiň, harytlaryň, hyzmatlaryň we maliýe serişdeleriniň erkin hereket etmegini, daşary ýurt maýa goýujylaryň hukuklarynyň we bähbitleriniň goragyny kepillendirýän netijeli kanunçylyk binýady emele getirildi. Daşary ýurt maýa goýujylary, daşary ýurt maýa goýumlary bolan kärhanalar üçin ýeňillikleriň we höweslendiriş çäreleriň ulgamy üpjün edildi.

Türkmenistan özüniň gatnaşýan Konwensiýalar, beýleki halkara şertnamalar we ylalaşyklar boýunça borçnamalaryny doly ýerine ýetirýän döwlet hökmünde tanalýar.

Döwletleriň we daşary ýurt maýadarlarynyň arasynda maýa goýum jedellerini çözmegiň tertibi hakynda Konwensiýa 1965-nji ýylyň 18-nji martynda Waşington şäherinde kabul edildi.

Türkmenistan bu ugurda döwletler we beýleki döwletleriň raýatlaryň arasynda maýa goýum jedelleriniň çözülmegine degişli 1965-nji ýylda kabul edilen Waşington konwensiýasyna goşulmak bilen ilkinji uly ähmiýetli çözgüt kabul etdi. 1992-nji ýylyň 19-njy maýynda «Türkmenistanda maýa goýum işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi bilen biziň döwletimize **«Döwletler we beýleki döwletleriň raýatlaryň arasynda maýa goýum jedelleriniň çözülmegine degişli»** 1965-nji ýylda gol çekilen Waşington konwensiýasyna goşulmak üçin itergi boldy. Türkmenistan 1992-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Konwensiýa goşulmak hakynda teklipl etdi ol teklipl kabul edildi we tassyklandy. Bir aýdan soň ýagny 1992-nji ýylyň 26-njy oktýabrynda hem güýje girdi we şol günden başlap Türkmenistan Waşington konwensiýasynyň agzasy boldy.

Halkara täjirçilik arbitraž kazyýetleri hakynda ylmy işlerde hukuk we kanun özgertmeleri bir-birine bagly bolan birnäçe esasy düzgünleri öz içine alýar. Şol düzgünler tötänden däl we ähmiýetlilik taýdan hem biri-birine deňdir. Olaryň kabul edip bolarlygy, gurluşy taýdan däl-de taryhy taýdan has köp üýtgeşiklik görkezýär, şunda esasanda Garaşsyzlygyny alan gününden başlap has ýokary netijeler gazanylýar.

Dünýäniň Arbitraž kazyýet giňişligine girişmek üçin birinji we iň wajyp ädim bu elbetde halkara konwensiýalaryna goşulmakydyr.

Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara merkeziniň arbitražynyň aýratynlygy aşakdakylardyr:

- halkara şertnamasy esasynda döredilen;
- diňe maýa goýum jedellerini seljermek üçin peýdalanylýar;
- ygtyýarlyklar, seljermeler hem-de çözgüdiň güýji baradaky aýratyn kadalaryň esasynda döredilen (hususan-da, ad hoc tertibinde çözgüdi ýatyrmak mümkinçiligi; her bir ylalaşyk baglaýan döwletler Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara merkeziniň çözgüdine şol döwletiň döwlet kazyýetiniň çözgüdi hökmünde garalmalydyr. (1965-nji ýylyň Waşington Konwensiýasynyň 54 madda. 1 böl.);

Hususy maýadarlaryň hem-de kabul edýän döwletleriň arasynda jedelleri özara ylalaşyk hem-de arbitraž tertibinde çözmegiň guralyny kemala getirmek bu Konwensiýanyň wezipesidir. Şu günki gün 162 döwlet Waşington Konwensiýasynyň agzasydyr. Konwensiýa Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara merkezini esaslandyrdy.

Häzirki wagtda maýa goýumlaryny goramak we höweslendirmek barada 900-e golaý ikitaraplaýyn ylalaşyklar we köptaraplaýyn ylalaşyklaryň dördüsi (NAFTA, MERKOSUR, erkin söwda hakynda Kartahen ylalaşygy, Lissabon Energetika hartiyasy) Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara

merkezi jedelleri seljermek üçin ygtyýarly edara hasaplaýarlar. Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara merkezi tarapyndan jedelleriň köpsanlysyna taraplaryň arbitraž ylalaşyklary esasynda däl-de, halkara ylalaşyklarynyň esasynda garalýar.

Bu merkez Halkara ösüş we täzeleniş bankynyň Nýu-Ýorkdaky edara binasynda ýerleşýär. Merkez tarapyndan arbitrleriň sanawy ýöredilýär. Ylalaşyk baglaşýan taraplar her bir sanawdan 4 wekili belleýärler. Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak boýunça Halkara merkeziniň dolandyrys geňeşiniň başlygy dürli milletden bolan on adamy sanawa goşmaga hukuklydyr. Sanawa goşulýan wekiller belent, ahlak we hünär, esasanda, hukuk ulgamynda ýokary hünär derejesine eýe bolmalydyrlar. Şeýle wekiller alty ýyl möhlet bilen sanawa girizilýär.

Waşington Konwensiýasynyň ähmiýeti uly bolsa-da, oňa ýüz tutmak üçin bir tarap hökman döwlet, beýleki tarap bolsa Konwensiýa tarapdar başga bir döwletiň fiziki ýa-da ýuridik şahsy bolmalydyr. Şeýle hem bu Konwensiýa diňe maýa goýum baradaky jedelleri kadalaşdyrýar. Şol sebäpli halkara söwdasy we potratçylyk baradaky jedellerde Waşington Konwensiýasyna ýüzlenip bolmaýar.

1965-nji ýylyň Waşington Konwensiýasynda hem birnäçe meseleler kadalaşdyrylýar. Meselem, döwletleriň arasynda we beýleki döwletleriň raýatlarynyň arasynda maýa goýumларыny amala aşyrmak bilen baglanyşykly jedelli meseleleri kadalaşdyrmak barada bu Konwensiýanyň çäklerinde kabul edilýär.

1. «Çözüti taraplar üçin hökmanydyr we hiç hili ýatyrylmagyna ýa-da şikayat bildirilmegine degişli däl (1965-nji ýylyň Waşington Konwensiýasy 53-nji madda);

2. Ylalaşýan döwlet üçin hökmany (1965-nji ýylyň Waşington Konwensiýasynda 54-nji madda);

3. Bu döwletiň kazyýetiniň gutarnykly çözüdi bilen bir hatarda Ylalaşýan döwletiň çäginde ýerine ýetirilmegine degişlidir» (1965-nji ýylyň Waşington Konwensiýasynda 54-nji madda) diýlip bellenilýär.

Şu wagta çenli daşary ýurt arbitraž çözütileriniň ykrar edilmegi we ýerine ýetirilmegi baradaky 1958 seneli Nýu-Ýork Konwensiýasy 168 döwlet tarapyndan tassyklanyldy. Nýu-Ýork Konwensiýasyna görä daşary ýurtda çykarylan arbitraž çözütileri gönüden-göni ýerine ýetirilmäge degişli däl. Sebäbi bu resminamalaryň berjaý edilmegi milli kazyýetler tarapyndan amala aşyrylýar. Konwensiýanyň V maddasynyň 2-nji böleginde bellenilişine görä ýerine ýetirilmegi islenen döwlet, milli hukugyna görä arbitrażyň garamagyna degişli bolmadyk işler (mysal üçin, maşgala hukugyna we zähmet hukugyna degişli jedeller, umuman, arbitraž usuly bilen çözülmäge degişli däl) arbitraž usuly bilen çözülen bolsa, onda milli kazyýet bu arbitraž çözüdiniň ýerine ýetirilmegine ýol bermez.

Şeýle hem arbitražyň çözgüdi ýerine ýetirilmegi islenen döwletiň milli bähbitlerine laýyk gelmeýän halatlarynda, milli kazyýetler arbitražyň çözgüdiniň ýerine ýetirilmeginiň önüni alýar. Bu iki ýagdaýda, milli kazyýet arbitražyň çözgüdiniň talaba laýykdygyny gönüden-göni seljerýär. Konwensiýanyň V maddasynyň 1-nji böleginde belenlişine görä, milli kazyýet, eger şol maddada bellenen ýörelgeler (mysal üçin, arbitraž jedelleri arbitraž usuly bilen çözmek baradaky şertnama kanunalaýyk däl bolsa ýa-da iş ýörediş hukuk kadalarynyň bozulmagy) kazyýetinde ýeterlik derejede nazara alynmadyk bolsa, jogap berijiniň talaby bilen, arbitražyň çözgüdiniň öz döwletinde ýerine ýetirilmegine ýol bermeýär. Görşümüz ýaly, Nýu-Ýork Konwensiýasy milli bähbitlere we halkara hukugynyň kadalaryna laýyk gelmeýän arbitraž çözgütleriniň ýerine ýetirilmeginiň önüni almak bilen, iki tarapyň bähbidini-de nazara alýar.

Halkara ülnülerine laýyk arbitraž ulgamyny döretmek, daşary ykdysady gatnaşyklarda milli bähbitleri goramak, şeýle hem daşary ýurt maýa goýumларыndan ygtybarly peýdalanmak üçin Nýu-Ýork Konwensiýasyny tassyklamagyň peýdalydygy bellidir. Ýöne Konwensiýa tarapdar bolmak isleýän ýurtlar käbir şertli bellikler bilen Konwensiýany tassyklan ýagdaýynda milli bähbitler üçin has amatly bolsa gerek. Konwensiýanyň 1–3-nji maddasynda bellenilişine görä, Konwensiýa tarapdar bolmak isleýän ýurtlar iki sany şert goýmak bilen Konwensiýa tarapdar bolmak hukugyna eýedir. Şu wagta çenli Konwensiýa tarapdar bolan döwletleriň aglabasynyň bu hukukdan peýdalanýandygyny bellemek ýerliklidir. Bu şertler garşylykly bolmak şerti we täjirçilik şertidir.

Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy döwletleriniň arasyndaky hojalyk işlerini amala aşyrmak bilen bagly meseleleri çözmek barada 1992-nji ýylyň Kiýew Ylalaşygy bolsa, diňe 10–12 döwletiň arasynda bolanlygy üçin onuň ulanylyş giňligi örän çäklidir. Şol sebäpli tas hemme döwlet tarapyndan tassyklan, şeýle hem maýa goýum, söwda, potratçylyk, energetika ýaly täjirçilik ulgamyna degişli bolan jedeller baradaky arbitraž çözgütleriniň kanunalaýyk ýerine ýetirilmegine mümkinçilik berýän Nýu-Ýork Konwensiýasyna tarapdar bolmak wajypdyr. Bu ýerdäki wajpylyk diňe bir daşary ýurt maýa goýumyny höweslendirmek üçin bolman, eýsem milli bähbitleri goramagy hem üns merkezinde alýar.

Dürli tebigy baýlyklara baý ýurt hökmünde Türkmenistan dünýäniň ähli döwletleri bilen diýen ýaly, ykdysady-söwda taýdan iş salyşýar. Ýurdumyzyň ykdysadyýetinde esasy orny uglewodorod serişdeleri we gaz senagaty eýeleýär. Bu pudak gymmat bahaly maýa goýumlary bolan, diýseň çylşyrymly we bäsleşige ukyply pudakdyr. Ol çarçuwalary bilen ýurduň durnuklylygyna görnetin täsir edip bilýär. Türkmenistan döwletimiz hem daşary ýurtlary bilen halkara ykdysady gatnaşyklarynda şolar ýaly amatly ýollary saýlap alýar, özüniň şertnama-

larda boýun alan borçnamalaryny beýan edýär we iş salyşýar taraplardan hem şony talap edýär. Gerek bolan ýagdaýynda Halkara täjirçilik arbitraž kazyýetinde peýdalanýar. Şonuň üçin häzirki döwürde jedeli çözmekde täjirçilik arbitraž kazyýetiniň meşhurlygy artýar. Şu nukdaýnazardan «Daşary ýurt arbitraž çözgütleriniň ykrar edilmegi we mejburi ýerine ýetirilmegi baradaky» 1958-nji ýylyň Nýu-Ýork Konwensiýasyna goşulmak dünýä tejribesinde döwletiň we täjirçilik düzümleriniň ykdysady bähbitlerini goramak çygryny özgertmekde, tutuş jemgyýeti ýerine ýetiriji ýerli häkimiýetiň ýörelgeleriniň esasynda kämilleşdirmeklige we ösdürmeklige tarap ädilen möhüm ädim hökmünde garalýar. Halkara täjirçilik arbitraž kazyýetiniň ähmiýeti soňky döwürde has hem çalt ýaýraýar. Şol arbitraž kazyýetleriň hemmesiniň esasy maksatlarynyň biri ýokary hünärli, tejribeli we ýüz görmeýän arbitraž kazylary bellemekden taraplara ýardam etmekden we sereşlik wagtynda jedellere adalatly seredilmegini üpjün etmekden ybaratdyr.

Türkmenistanyň halkara giňişligindäki işjeňligi häzirki wagtda has güýçlendi. Garaşsyz Türkmenistan halkara hukugynyň we halkara gatnaşyklarynyň deňhukukly agzasy bolmak bilen, dünýäniň ähli döwletleri bilen özara bähbitli gatnaşyklary ýola goýdy, abraýly halkara guramalarynyň agzalygyna kabul edildi. Olaryň hatarynda Birleşen Milletler Guramasyny, Ýewropa Bileleşigini, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasyny, Halkara walýuta gaznasyny, Bütindünýä bankyny, Ýewropanyň özgerdiş we ösüş bankyny görkezmek bolar. Ýurdumyzyň Bütindünýä söwda guramasynyň agzalygyna girmek baradaky mesele bolsa hemmetaraplaýyn öwrenilmegini we seljerilmegini talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda üstünlikli durmuşa geçirilýän daşary-ykdysady syýasaty milli ykdysadyýetimiziň derejesini has ýokary belentliklere çykarmaga täze mümkinçilikleri açýar. Munuň özi Türkmenistanyň dünýä söwda-ykdysady ulgamyna amatly şertlerde goşulmagyny bu ugurda möhüm ädimdir.

Ý. Kakalyýew,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Strategik we durnukly ösüş müdirliginiň
Durnukly ösüş syýasaty bölüminiň baş hünärmeni,
tehniki ylmlarynyň kandidaty.*

O. Aşyrow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Strategik we durnukly ösüş müdirliginiň başlygynyň orunbasary,
fizika-matematika ylmlarynyň kandidaty*

GURAK WE YSSY HOWADA YZGARYŇ, DUZUŇ WE ÝYLYLYGYŇ GEÇIŞ DEREJESINI ÇAKLAMAKDA GYRAKY ŞERTLERIŇ KESGITLENILIŞI

Gahryman Arkadag Prezidentimiziň Karary bilen Türkmenistanda ylmyň we tehnologiýalaryň ileri tutulýan ugurlary tassyklandy. Olaryň hataryndaky biotehnologiýa, molekulýar biologiýa, oba hojalygy, ekologiýa we genetika ugruna suwy arassalamagyň we zyýansyzlandyrmagyň innowasion tehnologiýalary, katalizatorlar we süzujiler; ýeri, suwy tygşytlý ulanmagyň, ýeriň şoruny aýyrmagyň, ekinleri suwarmagyň netijeli täze tehnologiýalary hem degişlidir.

Suwarýş boýunça köp ýyllaryň dowamynda toplanan tejribe suwarymly ýerleri suwuň basmagy, eroziýanyň netijesinde toprakdan iýmitlendiriji elementleriň ýuwlup gidilmegi we toprak-ösümlik-atmosfera ulgamyndaky suwuň deňagramlylygynyň bozulmagy, topraklaryň şorlanmagy oba hojalyk ekinleriniň hasyllylygynyň peselmegine getirýändigini görkezýär. Emele gelen ýagdaýda tagallalary, ilkinji nobatda, topraklaryň hasyl berijiliginiň ýokarlandyrylmagyna we olaryň rejeli ulanylmagyna gönükdirmek gerek, munuň özi ahyrky netijede gurak we yssy howada ýylylyk-yzgar (çyglylygyň) we duzuň geçmegi bilen bagly meseläni çözmäge mümkinçilik döreder.

Bu meseläni çözmek üçin aşakda görkezilen meseleleri çözmek gerek:

Topragyň doýgun bolmadyk we doýgun zolaklarynda yzgaryň, ýylylygyň we duzlaryň geçişini beýän edýän deňlemeler bir ölçegli ýagdaýda şeýle görnüşe eýe bolýar:

$$\mu M_1 \frac{\partial H}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial X} \left[K(\hat{W}) \frac{\partial H}{\partial t} + D_T(\hat{W}) \frac{\partial T}{\partial X} \right] - e = \mu A_2 \frac{\partial \Lambda}{\partial t},$$

$$V = - K(\hat{W}) \frac{\partial T}{\partial X} - D_T(\hat{W}) \frac{\partial T}{\partial X},$$

$$C_{\varphi} \frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial X} \left(\lambda_{\varphi} \frac{\partial T}{\partial X} \right) - C_p V \frac{\partial T}{\partial X},$$

$$\dot{W} \frac{\partial C}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial X} \left(D \frac{\partial C}{\partial X} + D_{TC} \frac{\partial T}{\partial X} \right) - V \frac{\partial C}{\partial X} + C(\delta_e e + \delta_\Lambda \frac{\partial \Lambda}{\partial t}) - \beta(C - C_H)$$

Başlangyç şertler.

Başlangyç şertler yzgaryň, temperaturanyň we duzlaryň konsentrasiýasynyň mümkinçiligine topragyň gatlagy boýunça bölünişiginiň başlangyç şertlerini bel-
leýär:

$$\begin{aligned} P(X_1 O) &= P_o(X) \text{ ýa-da } W(X_1 O) = W_o(X), \\ T(X_1 O) &= T_o(X), \\ C(X, O) &= C_o(X), N(X, O) = N_o(X), \end{aligned}$$

bu ýerde $P_o(X)$, $T_o(X)$, $C_o(X)$, $N_o(X)$ – barlanýan komponentleriň ilki başda bölüni-
şi. Eger potensial temperaturanyň we konsentrasiýanyň başlangyç görkezijileri
nokatlaryň diňe az sanyna görä mälum bolsa, basgançakly funksiýanyň kanunlary
boýunça mälum bolan görkezijileriň arasyndaky interpolýasiýa arkaly programma
boýunça dürli görnüşli toruň düwünlerinde başlangyç maglumatyň üsti ýetirilýär.

Biz ýylylygyň geçişiniň gyraky şertlerine seredeliň.

Toprakdaky ýylylygyň ýagdaýyny çaklamak boýunça meseleleri çözmek
üçin gyraky 1-nji, 2-nji we 3-nji görnüşli şertlerden peýdalanmak bolar.

Gyraky 1-nji görnüşli şertler haýsydyr bir ýeriň üstki tarapynda ýa-da aşaky
çäginde topragyň temperaturasynyň derejesiniň üýtgemeginiň wagty belli bolan
halatynda bellenilýär:

$$T(0, t) = \check{T}_1(t),$$

$$T(l, t) = \check{T}_2(t).$$

Bu şertleri ölçemek we amala aşyrmak aňsat düşýär, şoňa görä-de olar hasap-
lamalarda ýygy-ýygdydan ulanylýar.

Eger mesele döwürleýin görnüşde çözülýän bolsa we birinji sazlaşyk beýle-
kilerden agdyklyk edende, şuny kabul etmek bolar:

$$\check{T}_1(t) = T_1 + T_A \sin(\omega t + f_0),$$

bu ýerde ω – bir gije-gündize deň bolan ýygylyk; f_0 – başlangyç faza; T_1 we T_A –
temperaturanyň amplitudaly görkezijileri.

Bizde topragyň üstki işjeň tarapyň ýylylygynyň deňagramlylygy baradaky
maglumatlar bar bolan halatynda, gyraky 2-nji görnüşli şertlerden peýdalanmak
bolar:

$$X = 0, T(0, t) = T_1(t).$$

Bu ýerde T_1 radiasion, turbulentli, konwektiv, transpirasion akymalaryň hem-
de üstki işjeň tarapda ýylylygyň çeşmeleri bar bolsa, şol çeşmeleriň algebraik
jemi bolup durýar.

Eger topragyň çuňlugy boýunça temperaturanyň üýtgäp durmagy peselip ugraýan bolsa, onda aşaky gyrada şu görkezilen görnüşdäki şertden peýdalanmak bolar:

$$= l, X \frac{\partial T}{\partial T} 0. = X =$$

Hereket edýän yzgar arkaly, ýylylygyň konwektiw ýagdaýda geçişini göz önünde tutup, gyraky üçünji görnüşli şerti şeýle görnüşde ýazmak bolar:

$$\frac{X}{0, - \lambda \frac{\partial T}{\partial X}} + C_p V T$$

$$a_1 [T \vartheta(t) - T]$$

$T_{\vartheta}(t)$ funksiýa we a_1 gurşawyň käbir ekwiwalentli temperaturasy we ýylylygyň ýaýramagynyň käbir jemlenen koeffisiýenti bolup durýar.

Häzirki wagtda çaklama degişli meseleleri çözmek üçin, dürli şertleriň ýönekeý empirik modellerinden başlap, topragyň galyňlygyndaky ýylylygyň-yzgaryň we duzuň geçişiniň deňlemeleriniň çözülmegine esaslanýan çylşyrymly we toplumlaýyn modeller ulanylýar. Adatça, tejribede suwuň-duzuň deňagramlylygyny çaklamak üçin çylşyrymly we toplumlaýyn modeller ulanylýar, bular migrasion parametrleriň köp sanly kesgitlemelerini talap edýär we munuň özi çylşyrymly işdir.

Gurak we yssy howada ýylylygyň ýaýramagynyň gyraky şertleri (iýun-sentýabr aýlary aralygynda) hasaplanan mahalynda, ony radiasion ýylylygyň ýaýramagyny (şöhlemenme arkaly, ýylylygyň ýaýramagyny) göz önünde tutmak arkaly hasaplamak maksadalaýyk diýlip teklip edilýär.

Gyraky şertleriň kesgitlenilşi.

Ýylylygy ýaýratmagyň netijesinde ýylylyk çalşygynyň prosesi himiýa tehnologiýada, metallurgiýada, oba hojalygynda we beýleki pudaklarda giňden ulanylýar. Ähli jisimleriň ýylylyk ýaýratmagy olaryň temperaturasyna baglydyr. Jisimiň içki temperaturasynyň ýokarlanmagy bilen, onuň ýylylygy ýaýratmak ukyplylygy artýar. Şunda jisimiň diňe ýylylygy ýaýratmak görkezijisiniň üýtgemegi bilen çäklenmän, onuň spektral düzümi hem üýtgeýär. Temperaturanyň ýokarlanmagy bilen, gysga tolkunly ýylylygy ýaýratmagyň depginliligi artýar we uzyn tolkunly ýylylygy ýaýratmagyň depginliligi peselýär. Ýylylyk geçirijilige we konweksiýa garanynda ýylylygy ýaýratmagyň prosesiniň temperatura baglylygy güýçlüdir. Munuň netijesinde, ýokary temperaturaly ýaýdaýlarda ýylylygy ýaýratmak esasy geçiriji bolup durýar.

Suwarymly ýerleriň suw-duz deňagramlylygynyň öňden çaklamasy agrose-nagat önümçiliginiň önümçilik, dolandyryş we maýa goýumly wezipelerini çözmek üçin geçirilýän ylmy barlaglaryň toplumynyň düzümi bölegi bolup durýar. Onuň esasy maksatlary: oba hojalyk ýerleriniň ýagdaýynyň, daşky gurşawyň we topraklaryň hasyllylygynyň giňişlik-wagt üýtgemesine baha bermek, şeýle hem suwarmagyň berip biljek oňaýsyz täsirleriniň önüni almak (çäkleri suw basmasy, ýerleriň şorlanmagy) we başgalar.

Häzirki wagtda çaklama meselelerini çözmek üçin ýönekeý empirikiden çylşyrymly toplumlaýyna çenli dürli şertli modelleri ulanylýar, olar toprak-ýerasty gatlaklarda (TÝG) ýylylyk-çyglylyk we duzy geçirijilik deňlemeleriniň çözülmegine esaslanýlar. Amaly işde suw-duz deňagramlylygynyň çaklamasy üçin, adatça, çylşyrymly toplumlaýyn modeller ulanylýar, olar migrasiýa görkezijileriniň köp sanly kesgitlemelerini talap edýärler, bu bolsa öz-özünden çylşyrymly iş bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, suw-duz balansynyň çaklamasynyň, TÝG giňişleýin gurluşyna baha bermegiň we aerasiýa zolagynda çygyň we duzuň geçirilişiniň tizligini kesgitleýän ölçeglerini geçirmegiň bar bolan usulyýetlerini kämilleşdirmegiň we täze usulyýetleriň oýlap tapylmagynyň zerurlygy ýüze çykýar.

Kesgitli meýdanlarda duzuň mukdaryny şeýle görnüşde hasaplap bolýar: kesgitli şertler berlen ýagdaýyny göz önüne getireliň, ýagny ýer deň kadada suwarylýar we kesgitli çuňluklarda duzuň mukdary berilýär, ýagny bar bolan duzuň mukdary Q_1 duzuň W_1 garyndysynda (çyglylykda), her bir kesgitli wagtyň dowamynda W_2 suw gelip gowuşýar we W_3 suwuň yzyna akmagy (drenaždan bolup biler). T wagtyň geçmegi bilen (minut, sagat, gije-gündiz) toprak-ýerasty gatlakda duzuň nähili mukdary talap edilýär we ony çaklaýarys, ýagny çyg gysga wagtyň dowamynda syzyp geçýär (ýa-da ýer suw bilen ezilýär).

Garyndynyň akýanlygy sebäpli, onda duzlaryň mukdary wagtyň geçmegi bilen azalýar we muňa baglylykda, toprak-ýerasty gatlakda garyndynyň göwrümi t wagtyň pursadynda, aşakdaky formula bilen kesgitlenilýär:

$$V = W_1 + W_2 \cdot t - W_3 \cdot t = W_1 + (W_2 - W_3) \cdot t$$

Şol sebäpden duzuň mukdary (ýagny garyndynyň göwrüminiň birliginde bar bolan duzuň mukdary) wagtyň t pursadynda

$$\frac{X}{W_1 + (W_2 - W_3) \cdot t} \quad (1),$$

bolar.

$$dX = \frac{W_3 \cdot X}{W_1 + (W_2 - W_3) \cdot t} \cdot dt \quad (2)$$

differentensial deňlemeden

$$X_{t=0} Q_1 \quad (3)$$

(3) başlangyç şerti göz önünde tutup, toprak-ýerasty gatlakda bar bolan duzuň mukdarynyň üýtgemek kanunyny alýarys:

$$X = \frac{Q_1 \cdot W_1^{W_3}}{(W_1 + (W_2 - W_3) \cdot t)^{W_3}} \quad (4)$$

(4) deňlemeden topragyň ýerasty gatlagynda galan duzuň mukdaryny bilip hadysanyň başlanan wagtyndan bäri näçe wagtyň geçenligini kesgitlep bolýar.

Köp görnüşli meseleleri çözmek üçin we suwarymly ýerleriň suw-duz ýagdaýynyň çaklama hasaplamalaryny geçirmek üçin empiriki deňlemeleri ulanmak we toprak-ýerasty gatlaklarda ýylylyk-çyglylyk hadysalarynyň modellerini ulanmak maksada laýyk bolýar, ol özüniň ýönekeýligi bilen gowy tapawutlanýar.

O. Aşyrow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Strategik we durnukly ösüş müdirliginiň başlygynyň orunbasary,
fizika-matematika ylmlarynyň kandidaty.*

S. Aşyrow,

*Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň
Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Harby institutynyň
«Aragatnaşyk we awtomatlaşdyrylan dolandyryş ulgamlary»
kafedrasynyň uly mugallymy*

MILLI YKDYSADYÝET WE DÖRDÜNJI SENAGAT REWOLÝUSIÝASY

Ýurdumyzyň durmuşynyň ähli ugurlarynda sanly ulgama geçmek ugry Gahryman Arkadagymyzyň täzeçillik başlangyçlarynyň esasy özeni bolmak bilen, Türkmenistan Watanymyzy mundan beýläk hem ösdürmegiň milli strategik ileri tutulýan möhüm ugurlarynyň biri hökmünde kesgitlenildi. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda ýokary tehnologik sanly ulgamlary ornaşdyrmagyň we netijeli peýdalanmagyň hasabyna durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmäge gönükdirilen ykdysady nusga milli ykdysadyýetiň we jemgyýetçilik ulgamynyň hereket edişiniň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagyna hem-de ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň has-da gowulandyrylmagyna ýardam berip, uzak möhletli geljekde ýurduň gülläp ösmegi üçin berk binýat bolup hyzmat edýär.

Hormatly Prezidentimiz: «Häzirki döwürde dünýä dördünji senagat rewolýusiýasyny başdan geçirýär. Biziň ýurdumyz hem tehnologiýalary we nou-haulary alyşmak, ylmy köp talap edýän önümçilikleri döretmek, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda aň-bilim ulgamlaryny ornaşdyrmak we sanly utgaşmagy gazanmak arkaly bu işlere giňden çekilýär» diýip belleýär.

Okgunly ösýän sanly tehnologiýalar dünýä hojalygyny alyp barmagyň adaty görnüşleriniň we usullarynyň üýtgemegini şertlendirýär. Dördünji senagat rewolýusiýasynyň tehnologiýalaryna esaslanýan üznüksiz innowasiýa işi bilen baglylykda, dünýä ýurtlary bilen bir hatarda, Türkmenistanda hem pudaklaryň gurluşy kämilleşdirilýär, ykdysadyýeti ösdürmek üçin täze ugurlar we mümkinçilikler peýda bolýar.

Döwlet Baştutanymyzyň nygtaýşy ýaly, dünýä ýüzünde fiziki, sanly we biologik häsiýetli tehnologiýalaryň utgaşdyrylmagyny alamatlandyrýan «dördünji senagat rewolýusiýasy» eýýäm syýasy, ykdysady hem-de durmuş ulgamlaryna öz täsirini ýetirip başlady.

Ýurdumyzda sanly tehnologiýalaryň milli ykdysadyýete ornaşdyrylmagy «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Kon-

sepsiýasyna» we «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» laýyklykda amala aşyrylýar.

Ýurdumyzda sanly innowasiýalaryň ornaşdyrylmagy we şonuň esasynda hojalyk gatnaşyklarynyň has kämil görnüşine geçilmegi «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda amala aşyrylýar. Konsepsiýada sanly maglumat tehnologiýalaryny giňden peýdalanmagyň hasabyna milli ykdysadyýetimiziň pudaklarynyň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy ugurlary, olary durmuşa geçirmegiň ýollary we gurallary kesgitlenen.

Hormatly Prezidentimiziň 2020-nji ýylyň 10-njy ýanwaryndaky Kararyna laýyklykda, milli ykdysadyýetimiziň pudaklarynda sanly ulgamlary giňden ornaşdyrmak arkaly ýokary tehnologiýaly we bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen, Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça Pudagara topar döredildi we bu toparyň düzümi hem-de topar hakyndaky Düzgünnama tassyklanyldy. «Türkmenaragatnaşyk» agentligi Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça ygtyýarly edara diýlip kesgitlenildi.

Gahryman Arkadagymyzyň 2021-nji ýylyň 12-nji fewralyndaky Karary bilen Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» göz önünde tutulan wezipeleriň amala aşyrylmagyny üpjün etmek, milli ykdysadyýetiň pudaklarynda sanly ulgamlary giňden ornaşdyrmak arkaly ýokary tehnologiýaly we bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasy we ony amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasy» tassyklanyldy.

Milli Liderimiziň 2019-njy ýylyň oktýabr aýynda Ýaponiýa bolan iş saparynyň dowamynda şol ýurtda bilim alýan türkmen talyplary bilen bolan duşuşygynda sanly ykdysadyýete geçilende öňde durýan wezipeleri çözmek üçin programma düzüjiler, inženerler, tehnologlar ýaly hünärmenleriň zerurlygynyň göz önünde tutulandygy, diňe bilimlere we innowasiýalara eýe bolmak bilen, bäsdeşlige ukyply hem-de ykdysady ösüşiň ýokary depginlerini gazanyp boljakdygy nygtaldy. Şunuň bilen baglylykda, öňdebaryjy halkara tejribesiniň öwrenilmegi wajyp wezipeleriň hatarynda kesgitlenildi.

Senagat rewolýusiýalarynyň her tapgyrynyň aýratynlyklaryny esasan üç tapardan, ýagny, birinjiden, çig mal, energiýa çeşmeleri we olary alyşmagyň usullary, ikinjiden, tehnologiýalar we üçünjiden, önümçiligiň gurnalyşy we dolandyrylyşy babatda öňegidişlikleriň gazanylandygyndan görmek bolýar. Dördünji

senagat rewolýusiýasyny hem awtomatlaşdyrmagyň we dolandyryş ulgamlarynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi bilen häsiýetlendirmek bolar.

Eger birinji senagat rewolýusiýasy önümçiligiň mehanizmleşdirilmegine, bug hereketlendirijisiniň oýlanyp tapylmagyna we demir ýol ulagynyň ösüşine esaslanan bolsa, onda ikinji senagat rewolýusiýasy elektrik togunyň ýaýramagy we köpçülikleýin önümçiligiň ösüşi bilen häsiýetlendirilipdi. Awtomatlaşdyrylan önümçilikleri peýdalanmak üçünji senagat rewolýusiýasynyň maglumat tehnologiýalarynyň we elektronikanyň mümkinçiliklerini öz içine alýan tehnologiýalaryň netijesinde mümkin boldy. Ýarym geçirijileriň ösmegi, geçen asyryň altmyşynjy ýyllarynda uly elektron hasaplaýyş maşynlarynyň (EHM), ýetmişinji we segseninji ýyllarda şahsy kompýuterleriň we togsanynjy ýyllarda Internet torunyň peýdalanylmagy onuň çalt ösmegine itergi beren güýç boldy. Ol senagatlaşmagyň nobatdaky dördünji derejesini taýýarlady. Tehnologiýalaryň goşulyşmagy we fiziki, sanly, biologik ulgamlaryň arasynda tapawutlaryň ýitip gitmegi bu tapgyryň häsiýetli aýratynlygydyr.

Dördünji senagat rewolýusiýasy – hakyky wagt düzgüninde sanly intellektual ulgamlar arkaly dolandyrylýan, geljekde Internet zatlaryň we senagat Internet zatlaryň ulgamyna birikdirilmegini göz önünde tutýan, doly awtomatlaşdyrylan sanly önümçilige geçilmegi bilen tapawutlanýar. Ösüşiň bu tapgyry kiberfiziki ulgamlara, uly torly Internet ulgamyna we bulutlaýyn hasaplamalara daýanýan awtomatlaşdyrmagyň we maglumatlary alyşmagyň häzirkizaman ösüşini özünde jemleýär.

Täze maglumat eýýamynyň peýda bolmagy Internet torunyň, sanly tehnologiýalaryň, özara aragatnaşygyň durnukly akymalarynyň, «bulutlaýyn» tehnologiýalarynyň we sanly platformalaryň emele gelmegi bilen bolup geçdi, şunuň bilen birlikde bolsa, dürli çeşmelerden gelýän maglumatlaryň birnäçe esse köpeliýän möçberi açyk maglumat konsepsiýalarynyň we köpçülikleýin senagat torlarynyň ýüze çykmagyny şertlendirdi. Netijede, häzirki zaman ykdysadyýetiniň we işewürligiň ähli gurşawlaryna özgerdiji täsir etdi we senagat taýdan awtomatlaşdyrmagy ösüşiň täze tapgyryna geçirmäge ýardam berdi.

Dünýä tejribesinde «Senagat-4.0» diýlip atlandyrylýan dördünji senagat rewolýusiýasy daşky gurşaw bilen yzygiderli özara hereketde hakyky wagt düzgüninde intellektual ulgamlar arkaly dolandyrylýan sanly önümçilige doly geçmekligi göz önünde tutýar. «Akylyly zawodlar» infrastrukturasyň ýaýratmak bilen, «Senagat-4.0» önümçiligiň wirtual we fiziki ulgamlarynyň global derejede özara çäýe hereket edýän dünýäsini döredýär. Bu bolsa, önümleriň doly uýgunlaşmagyny we täze amal nusgalarynyň döredilmegini üpjün edýär. Iň esasy zat hem bu rewolýusiýanyň barşynda iň täze tehnologiýalar we uniwersal innowasiýalar çalt we örän giň gerimde ýaýraýar.

«Senagat-4.0» tehnologiýalaryna Internet zatlar, kwant hasaplamalar, sürüjisiz ulaglar, 3D-çap etme, uly maglumatlar we paýlanan reýestrler, wirtual we goşulan hakykylyk, «bulutlaýyn» tehnologiýalar, özbaşdak işler, sanly modelleşdirme, additiw önümçilik ýaly has ýygý duş gelýän tehnologiýalar degişlidir. Bu tehnologiýalaryň köpüsi öňden bäri iş ýüzünde aýratynlykda üstünlikli ulanylýar. Bularyň bir bitewi ulgama birleşdirilmegi «Senagat-4.0» ösdürmäge mümkinçilik berýär we önümçiligiň netijeliliginiň täze derejesini hem-de sanly tehnologiýalary peýdalanmagyň, üpjün edijileriň we hyzmatdaşlaryň tor arkaly özara hereketini emele getirmegiň, şeýle hem innowasiýa işewürlük nusgalaryny durmuşa geçirmegiň hasabyna goşmaça girdejileri gazanmaga şert döredýär.

Senagat Internet zatlar çäýe we akylyly önümçiligi peýdalanmak bilen, önümçilik pudaklarynyň geljegini emele getirýär, önümçiligiň ösmegini üpjün edýär. Emeli aň maliýe hyzmatlary we lukmançylyk ýaly pudaklarda işiň ornaşdyrylýar. 3D-çap etme tehnologiýasy logistikanyň transformirlenmegine, biolukmançylygyň, awtomobil senagatynyň we beýleki ugurlaryň ösdürilmegine ýardam edýär.

Dünýä ykdysady ösüşiniň aýrylmaz şerti bolan dördünji senagat rewolýusiýasynyň esasy bölegi sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi bilen bagly bolup durýar. Onuň mümkinçilikleri örän uly möçberlerdäki maglumatlary toplamagyň, işlemegiň we ýörite usullar arkaly teswirlemegiň hasabyna ykdysady işiň netijeliligini ýokarlandyran çözgütleriň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär.

Täze sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy zähmet öndürijiligini ýokarlandyryr, harajatlary peseldýär, maglumatlaryň elýeterligini ýokarlandyryr, täze bazarlara girmek mümkinçiligini artdyryr we netijede, tutuş ykdysadyýetiň ösmegine multiplikatiw (köpeldiji, artdyryjy) täsir edýär.

«Senagat-4.0» gurşawynda sanly tehnologiýalaryň hereket etmegi ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň sanlylaşdyrylmagyny hem-de ylmy-tehniki, önümçilik we işewürlük işleriniň goşulyşmagyny göz önünde tutýar. Häzirki wagtda sanly tehnologiýalary adamyň durmuşynyň ähli ugurlarynda görmek bolýar, olar ykdysady ösüşiň tizligini, harytlaryň bäsdeşlige ukyplylygyny şertlendirýär. Sanly tehnologiýalaryň ykdysady işe ýokary derejede aralaşmagy bäsdeşlik artykmaçlygyny üpjün etmek bilen, dünýäniň bazar giňişliginde öz ornuňy pugtalandyrmaga giň mümkinçilikleri döredýär.

Häzirki wagtda beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem sanly tehnologiýalara ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmakda we ykdysady ösüşi höweslendirmekde möhüm orun degişli edilýär. Olaryň ähli ýerde ulanylmagy ykdysadyýetiň döp bolan pudaklarynyň döwrebaplaşdyrylmagyna hem-de täze pudaklaryň döredilmegine ýol açar, bu bolsa, milli ykdysadyýetimiziň has-da ösmegini, ýurdumyzyň jemi içerki önüminiň düzüminde maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň paýynyň ýokarlanmagyny üpjün eder.

M. Babaýewa,

*Türkmenistanyň Zähmet we ilaty durmuş taýdan goramak ministriliginiň
Zähmet gory we iş üpjünçilik müdirliginiň başlygynyň orunbasary,
ykdysady ylymlaryň kandidaty*

SANLY ŞERTLERDE ZÄHMET BAZARYNY WE BILIM HYZMATLARYBAZARYNYSAZLAŞYKLYÖSDÜRMEKDE ULANYLÝAN ÇEMELEŞMELER

Häzirki döwürde milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýalaşdyrmak we sanly ulgama geçmek boýunça hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzda durmuşa geçirilýän özgertmeler ykdysadyýetiň pudaklaryny döwrüň bildirýän talaplaryna laýyk gelýän hünärmenler bilen üpjün etmek meselelerine täzeçe çemeleşilmegine şert döredýär. «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiyasynyň» kabul edilmegi geljekki ýyllarda häzirki hereket edýän pudaklaryň tapgyrlaýyn sanlylaşdyryljakdygyny, ýagny emeli aň tehnologiýalarynyň agdyklyk etjekdigini aňladýar. Bu şertler häzirki döwürde ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda zähmet çekýän işgärlerden sanly sowatlylygyny, maglumatlary gözlemek, döretmek, işläp taýýarlamak, ulanmak, paýlaşmak ukypalarynyň ösdürilmegini talap edýär. Şeýle ukypalaryň jemi hökmünde häsiýetlendirilýän sanly başarnyklar işgäriň kesgitli käre bildirilýän talaplara degişli ýumuşlary çözmäge bolan şahsy ukypalaryny aňladýar.

Ykdysadyýetde bolup geçýän her bir özgerişlikleriň zähmet bazarynyň ýagdaýyna täsir etmegi kanunalaýyk ýagdaýdyr. Zähmet bazary bu ykdysady özgerişliklere näçe çalt seslenmegi başarsa, ykdysadyýetiň hünärmenlere bolan islegleriniň şonça-da tiz kanagatlandyrylýandygyny tejribe tassyklaýar. Şunuň bilen baglylykda, zähmet bazarynda kemala gelen ýagdaýdan ugur alyp, hünär bilimi ulgamyny sazlaşykly ösdürmek meselesi özüniň wajyplygy bilen tapawutlanýar.

Bazar gatnaşyklarynyň giňden ornaşdyrylmagy eýeçiligiň dürli görnüşleriniň ýüze çykmagyna we ösmegine getirdi. Döwlet eýeçiligindäki kärhanalar, edaralar we guramalar bilen bir hatarda, hususy eýeçilige degişli önümçilik birlikleriniň hereket etmegi hususy ulgamyň hünärmenlere bolan isleglerini hem kanagatlandyrmagyň kämil ýollarynyň we usullarynyň gözlenilmegini talap edýär. Häzirki döwürde hünär bilimi ulgamy ýurdumyzyň ykdysady we durmuş zerurlyklaryna gönükdirilendigi bilen häsiýetlendirilýär. Milli ykdysadyýetimiziň bazar gatnaşyklaryna geçmegi, şeýle-de onuň sanlylaşdyrylmagy, diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürilmegi täze ugurlar we hünärler boýunça hünärmenleri taýýarlamak meseleleriniň wajyplygyny artdyrýar.

Ykdysadyýetiň sanlylaşdyrylýan we diwersifikasiýalaşdyrylýan şertlerinde bilim we hünär bilimi ulgamlary uly özgertmelere sezewar bolýar. Häzirki dö-

würde amala aşyrylýan bilim özgertmeleriniň esasy aýratynlygy oňa elýeterliligi, şeýle-de hilini we zähmet bazary bilen baglanyşygyny pugtalandyrmaga gönükdirilmegini gazanmakdan ybaratdyr. Şunda esasy mesele hünär bilimi ulgamy tarapyndan hödürülenýän başarnyklaryň we zähmet bazarynyň islegleriniň arasynda sazlaşygy gazanmak, şeýle-de hususy bölegiň ýakyn hyzmatdaş bolmagy üçin şertleri döretmek, daşary ýurtlaryň tejribesinden görnüşi ýaly, iň çylşyrymly we möhüm meseleleriň biri bolup durýar. Dünýä tejribesinde başarnyklara bolan islegleriň, hususan-da, zähmet bazarynyň isleglerine laýyklykda işgärleriň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin zerur bolan başarnyklaryň seljermesiniň yzygiderli geçirilmegi bolsa bu maksada ýetmegiň esasy ýollarynyň biri hasaplanýar.

Häzirki döwür ykdysady gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagy, güýçli depginlerde ykdysadyýetiň virtuallaşmagy bilen häsiýetlendirilýär. Ählumumylaşmak şertlerinde dünýäniň has-da tehnologiýalaşýandygyna göz ýetirmek bolýar. Şunda elektron ykdysadyýet hem, sanly ykdysadyýet hem onuň önümi bolup, häzirki döwürde dünýä ykdysadyýetinde onuň sanly bölegi agdyklyk edýär. Sanly ykdysadyýet ýurdumyzyň ösüş depgininiň çaltlanmagyna we sanly tehnologiýalary ulanmagyň hasabyna ilatyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna, şeýle-de milli ykdysadyýetimiz diňe düýbünden tapawutlanýan täze hile geçmegine ýardam berýär.

Ykdysadyýetiň sanlylaşdyrylan görnüşi ösüşiň umumy binýady bolup, ol bank ulgamy, böläkleýin söwda, ulag, energetika, bilim, saglygy goraýyş we beýleki köpdürli pudaklaryň ösüşine özüniň täsirini ýetirýär. Uly maglumatlar, mobil enjamlar, zatlaryň Interneti ýaly sanly tehnologiýalar adamlaryň arasynda gatnaşyklary saklamagyň usullarynyň, şeýle-de ykdysady gatnaşyklaryň we institutlaryň üýtgemegine getirýär. Hususan-da, zähmet bazarynda konýunkturanyň, ykdysadyýetde bolsa iş bilen üpjünçiligiň görnüşleriniň üýtgemegi sanly gurşawyň giňden döredilmegi bilen şertlendirilendir. Häzirki döwürde zähmet bazarynda uzak aralykdan gatnaşyk saklamaga mümkinçilik berýän tehnologiýalaryň uly meşhurlyga eýe bolmagy munuň aýdyň subutnamasydyr. Şol bir wagtda, bu ýagdaý iş tertibini bozman, adamyň üznüksiz bilim almagy üçin şertleriň döredilmegi babatynda dünýä biliminiň özgerdilmegine hem zerurlyk döredýär. Ylmy-tehniki ösüş hünär bilimine, hünär derejesine, başarnyklara, adamyň intellektual derejesine täze talaplary bildirilýär.

Ykdysadyýetiň sanlylaşdyrylýan şertlerinde adam maýasy, onuň häsiýetleri, wezipeleri, başarnyklary maglumaty döretmek, ulanmak we saklamak nukdaýnazarýndan seredilýär. Şunda sanly bilimleri we başarnyklary bolan, täze şertlere tiz uýgunlaşmak häsiýetli, bäsdeşlige ukyplylygy bolan ýokary hünärliligi hünärmenleri taýýarlamakda döwlet we täjirleşýän ýokary okuw mekdepleriniň tutýan orny artýar. Bu ýagdaý ykdysadyýetiň sanly görnüşine geçmekde netijeli işleýän bilim

ulgamynyň wajyp orun eýeleýändigini görkezýär. Bilim ulgamy adam maýasyny toplamagyň binýady bolup, XXI asyrdaky döwletiň strategik wezipeleriniň toplumynda ol bilimler ykdysadyýetiniň binýady hökmünde garalýar.

Sanly başarnyklary ele almagyň möhümligi diňe bir ykdysatçylar tarapyndan däl, eýsem, işgärler we iş berijiler tarapyndan hem ykrar edilýär. Şunda sanly ykdysadyýetiň talap edýän ugurlarynyň çäklerinde adam kuwwatyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýän başarnyklaryň nusgasyny işläp taýýarlamak möhüm wezipe bolup durýar. Sanlylaşdyrmak işiniň giňden ýaýramagy zähmet bazarynda täze hünärler boýunça işgärleriň yetmezçiligini, täze şertlerde öz wezipe borçlarynyň çäklerinde işleri ýerine ýetirmek üçin işgärlerde hünär derejesiniň ýeterlik dälidigini ýüze çykarýar. Şunuň bilen baglylykda, işgärleri hünär taýdan gaýtadan taýýarlamak wagty içinde çalt üýtgeýän şertlere, sanly özgertmelere tiz uýgunlaşmagyň ygtybarly ýoly hasaplanýar. Zähmet bazarynda uly islegden peýdalanmak we uzak döwrüň dowamynda gerekli bolmak üçin işgäriň goşmaça hünärleri ele almaga hemişe taýýar bolmagy hem möhüm ugurlaryň biridir.

Sanly iş ýaýrawynyň we bilimler jemgyýetiniň talaplaryna laýyk gelýän başarnyklary öwretmek we bilimleri bermek bilim ulgamynyň paýyna düşýär. Adamyň бүтін ömrüniň dowamynda bilimde maglumatlaryň sanly serişdelerini ulanmaga ýardam bermek zerur bolup durýar. Şunda ýokary hilli bilim bermekde köpçülikleýin maglumatlaryň sanly serişdeleriniň mümkinçilikleriniň has giň ulanylmagyny we ornaşdyrylmagyny göz önünde tutýan hünär bilimi çygyrynda gyzyklanýan ähli taraplar bilen bilelikde okatmagyň sanly strategiýasynyň döredilmegi möhüm bolup durýar. Şunuň bilen birlikde, ilatyň sanly ykdysadyýetiň çagyryşlaryna, onuň döredýän möhüm meselelerine ilaty durmuş taýdan uýgunlaşdyrmak meseleleri hem ýüze çykýar. Bu meseleler, ilkinji nobatda, işgärleriň hünär derejesiniň üznüksiz ýokarlandyrylmagy we sanly giňişlikde täze başarnyklarynyň ösdürilmegi bilen baglydyr. Şunda zähmet bazarynda işeň syýasaty alyp barmak, girdejileri goldamak, üznüksiz bilim almak we has çäýe bilim ulgamyny ösdürmek aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Sanly ösüşde zähmet gollary bilimleri göterijiler bolup durýar we bu bilimler, başarnyklar tejribede ulanylan ýagdaýynda aýratyn häsiýetli önümçilik serişdesine öwrülýär. İşgäriň innowasion mümkinçilikleri zähmet gatnaşyklarynyň subýektleriniň innowasion gatnaşyklara çalt we laýyk seslenmegini, şeýle-de netijeli we adaty däl çözgütleri özbaşdak kabul etmekligi, olary çalt özgerýän ykdysady ýaýrawda amala aşyrmak ukybyny göz önünde tutýar.

Dünýä ykdysadyýetinde uly orun eýeleýän sanly özgertmeleriň geljekki ösüş babatynda halkara bilermenleriniň berýän çaklamalarynda ykdysadyýetiň sanly ösüşe gönükdirilmegi netijesinde birnäçe hünärleriň ýitip gitjekdigi, birnäçe täze

hünärleriň ýüze çyjkakdygy, köp hünärleriň bolsa ozalky mazmunynyň, häsiýetleriniň we görnüşleriniň üýtgemegine getirjekdigi belenilýär. Kompýuterleriň täze nusgalarynyň has uly mümkinçiliklere eýe bolmagy, emeli intellektiň ösmegi adamlar tarapyndan ýerine ýetirilýän işleriň enjamlar bilen çalşylmagyna itergi berýär. Häzirki döwürde Internet-banking hyzmatlarynyň, «elektron hökümet» sanly ulgamyň, buhgalter hasabyny awtomatik usulda ýöretmek üçin programma-laryň, iýmit we ulag ulgamlarynda öz-özüne hyzmat etmek üçin nokatlaryň giň-den ýaýramagy adam zähmetiniň giňden ulanylýan ulgamlaryna sanly tehnologiýalaryň giňden ornaşdyrylýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Şunda okatmak we işgärleri gaýtadan taýýarlamak arkaly tehnologik çagyryşlara tiz seslenmek bu özgertmeleriň getirjek amatsyz netijeleriniň önüni almaga mümkinçilik berýän ugur hökmünde garalýar.

Sanly maglumatlaryň giňden ornaşdyrylmagy önümçiligiň çalt depginlerde awtomatlaşdyrylmagyny we robotlaşdyrylmagyny aňladýar. Ýöne inžener, aktýor, mugallym, ýolbaşçy, durmuş işi boýunça işgärleri çalyşmak mümkin däl. Işin bu görnüşleri diňe bir hünär derejesini däl, eýsem, adamlaryň bilimlerini we başarnyklaryny öz içine alýan adam maýasynyň ýokary derejesini talap edýär. Şunuň bilen baglylykda, adam maýasynyň ykdysady ösüşiň möhüm serişdesi bolup durýandygyna göz ýetirmek bolýar. Ykdysadyýetiň sanly ösüşi nazarlamagy maddy serişdeleriň intellektual serişdeler bilen birleşmesini aňladýar.

Döredijilikli pikir ýöretmek, tiz özgerýän daşary şertlere çalt seslenmek, hasaplamak ukyplary XXI asyrdaky işgärlerde bolmaly möhüm häsiýetler bolup durýar. Bu şertlerde adam zähmeti fiziki güýjüň in az ulanylýan ýerlerinde, köplenç halatda, döredijilik, oýlap tapyşlar, programmalaşdyrmak, maşynlara we enjamlara hyzmat etmek ýaly ugurlarda ulanylýar.

Islendik tehnologik böwsüşiň ýokary hünärli işgärleri talap etmegi sanly başarnyklary ösdürmegiň möhümligini görkezýär. Sanly özgertmeleriň möhüm çagyryşlaryna taýýar bolmak üçin bilim ulgamynyň çäýe bolmagy zerur şertleriň biridir. Şu wezipelerden ugur alnyp, häzirki döwürde zähmet gorlarynyň sanly başarnyklary ele almaklary üçin bilim platformalaryna maýa goýmaklyga uly ähmiýet berilýär. Şeýle-de häzirki işçi güýçlerini okatmak we hünärini ýokarlandyrmak çäresiniň üznüksiz ýa-da bütün ömrüň dowamynda bilim almak nusgasyna gönükdirilen ýagdaýynda netijeli bolýandygyny daşary ýurt tejribesi görkezýär.

Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasyna girýän ýurtlara degişli kärhanalarda zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna ýardam berýän şertler yzygider öwrenilýär. Geçirilen şeýle barlag işleriniň netijesinde bilim derejesini ýokarlandyrmagyň ýa-da esasy önümçilik serişdeleriniň işjeň böleginiň gymmatyny 10 göterim artdyrmagyň esasynda zähmet öndürijiliginiň ösüşi kesgittlendi. Birinji

ýagdaýda zähmet öndürjiliginiň derejesiniň 8,6 göterim, ikinji ýagdaýda bolsa bu görkezijiniň diňe 3,4 göterim ýokarlanandygy ýüze çykaryldy. Bu netijeler innowasion tehnikalara gönükdirilýän maýa goýumlara görä adam maýasyna niýetlenen maýa goýumlardan alynýan girdejiniň 2,5 esse köp bolýandygyna şaýatlyk edýär.

Ykdysadyýetiň we iş üpjünçilik ulgamynyň sanlylaşdyrylmagy döwletiň, telekeçileriň we hakyna tutma işgärleriň arasyndaky aragatnaşyklary has-da ýönekeýleşdirýär. Şeýle-de okamak, barlaglary geçirmek üçin mümkinçilikler giňelýär, işewürligi we önümçiligi ösdürmegiň täze tehnologiýalary üçin mümkinçilikler açylýar. Zähmet bazary täze ugra çalt uýgunlaşmak bilen, ol has çäýe we mobil görnüşe eýe bolýar, netijede, ýakyn geljekde bu ösüşiň hil taýdan tapawutlanýan täze tapgyryna geçmegine itergi berýär.

A. Ataýew,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Strategik we durnukly ösüş müdirliginiň başlygy,
ykdsady ylmlaryň kandidaty alymlyk derejesine dalaşgär*

BMG-NIŇ DURNUKLY ÖSÜŞ MAKSATLARY TÜRKMENISTANYŇ DURNUKLY YKDYSADY ÖSÜŞINIŇ KEPILIDIR

Türkmenistanyň çuňňur hormatlanylýan Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda biziň ýurdumyz – Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan ykdysadyýetiň we jemgyýetiň hil taýdan täze ýagdaýyna tarap özüniň öňegidişlikli hereketini dowam edýär. Raýatlarymyzyň ýaşaýyş derejesini ýokarlandyrmak we ösen ýurtlaryň maddy üpjünçilik standartlaryna çykmak ýurdu-myzyň milli Liderimiziň başlangyjy bilen amala aşyrylýan ykdysady strategiýada we ykdysady özgermelerde ileri tutulýan wezipe hökmünde kesgitlendi.

Ýurdumyzyň ykdysady syýasaty durnukly we deňeçer ykdysady ösüşi üpjün etmäge, ykdysadyýetiň pudaklarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, zähmet öndürijiligini artdyrmaga, öz önümçiligimiziň hasabyna içerki bazaryň zerurlyklaryny aňrybaş derejede kanagatlandyrmaga we eksport mümkinçiliklerini artdyrmaga gönükdirildi. Bu maksatlara ýetmek üçin Türkmenistanyň Hökümeti maýa goýum we işewür ýagdaýy gowulandyrmaga, pul-karz we salgyt syýasatynyň höweslendiriji ornuny güýçlendirmäge, maliýe durnuklylygyny üpjün etmäge, býujet çykdajylaryny rejelemäge, bäsleşikli bazar gurşawyny döretmäge, gaza bazaryny ösdürmäge, makroykdysady düzgünleşdiriş institutlaryny kämilleşdirmäge, hususy telekeçiligi ösdürmäge gönükdirilen çäreleri amala aşyrdy.

Ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşiniň möhüm ugurlarynyň biri hem Durnukly Ösüş Maksatlaryny (DÖM) durmuşa geçirmek bolup durýar. 2015-nji ýylyň sentýabrynda BMG-niň agza döwletleriniň ählisi tarapyndan kabul edilen Durnukly Ösüş Maksatlary (DÖM) global derejede 2030-njy ýyla çenli döwür üçin durnukly ösüş ulgamynda Gün tertibiniň esasy bolup durýar. Durnukly ösüşniň bellenen 17 maksady garyplygy ýok etmäge, ýer ýüzüniň serişdelerini gorap saklamaga we hemmeler üçin deňligi we abadançylygy üpjün etmäge gönükdirilendir.

Durnukly ösüş boýunça 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Gün tertibi durnukly, öňegidişlikli we hemme zady gurşap alýan ösüş üpjün etmegi, durmuş babatda goşulyşmagy we daşky gurşawy goramagy, şeýle hem durnukly we ýaşaýşa ukyply ösüş maksatlarynda hyzmatdaşlygy ilerletmegi öz wezipesi edip goýýar. Türkmenistanda Gün tertibi ýurduň baş strategiýasy hökmünde çykyş edýär, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we döwletimiziň Hökümetiniň syýasaty şol strategiýany durmuşa geçirmäge gönükdirilen bolup,

häzirki tapgyrda ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşiniň möhüm ileri tutulýan ugry Durnukly ösüş maksatlaryny durmuşa geçirmekden ybaratdyr.

Milli derejede durnukly ösüş boýunça Gün tertibini durmuşa geçirmek üçin Türkmenistan tarapyndan birnäçe möhüm ädimler ädildi. Türkmenistanyň syýasaty adamyň mynasyp ýaşaýşyny we erkin ösüşini üpjün edýän şertleri döretmäge gönükdirilendir. Milli syýasatyň durmuşa gönükdirilendigi netijesinde biziň döwletimiz Gün tertibiniň «hiç kimi çetde goýmaly däl» diýen binýatlyk ýörelgesini amala aşyrmakda ep-esli üstünlik gazanýar. Bu ýörelge durmuş-ykdysady, syýasy we beýleki durmuş ulgamlarynyň ilat üçin elýeterligini üpjün etmek boýunça ýurtda alnyp barylýan syýasatyň esasynda ýatýar we ol «Döwlet adam üçindir!» diýen baş şygarymyz hem-de Türkmenistanyň esas goýujy doktrinasy bilen sazlaşýar.

Häzirki wagtda ýurdy durnukly we depginli ösdürmek boýunça Türkmenistanyň çuňňur hormatlanylýan Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda alnyp barylýan döwlet syýasaty ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda giň gerimli we düýpli özgertmeleri durmuşa geçirmäge gönükdirilendir. Bu bolsa, öz gezeginde, ykdysadyýetiň ynamly ösüşini, maliýe, durmuş we ekologiýa taýdan durnuklylygy üpjün edýär.

Türkmenistanda DÖM-ny durmuşa geçirmek ýurduň durmuş syýasatynyň logiki dowamy bolup durýar we azyk howpsuzlygyny üpjün etmek, ilatyň umumy hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak, hemme ýerde sagdyn durmuşy ornaşdyrmak, ähli zady gurşap alýan adalatly we gowy hilli bilim almak üçin şertleri döretmek, gender deňligini üpjün etmek, suw we energiýa serişdelerini netijeli peýdalanmak, ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny senagatlaşdyrmak we innowasiýalaşdyrmak ýaly esas goýujy meselelerden ugur alýar.

Türkmenistan özüniň Durnukly ösüş maksatlaryny durmuşa geçirmek boýunça işini işjeň dowam edýär we milli strategiýasyny durnukly deňeçerlenen ykdysady ösüş üpjün etmek we ilatyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak meselelerini nazara almak bilen emele getirýär. Şu ugurdaky işler döwlet bilen hususy bölegiň, jemgyýetçilik guramalarynyň bilelikdäki tagallalary arkaly amala aşyrylýar.

Durnukly ösüş maksatlaryny gazanmak köp babatda ýurduň halkara ykdysady giňişligine netijeli goşulyşmagyna bagly bolup durýar. Goşulyşma işlerini ösdürmek babatynda Türkmenistan tarapyndan möhüm ädim edildi – 2020-nji ýylda ýurt Bütindünýä söwda guramasyna (BSG) synçy hukuk derejesini aldy, bu bolsa ýurduň dünýäniň ykdysady ulgamyna goşulyşmagy üçin giň mümkinçilikleri açýar. Şeýle hem bu ýagdaý halkara bazarlarynda ýurduň bäsleşige ukyplylygyny pugtalandyrmak, daşary ykdysady aragatnaşyklary güýçlendirmek we degişlilikde, ýurdumyzyň öndürijileriniň önümlerine we hyzmatlaryna daşarky islegi ýokarlandyrmak üçin goşmaça mümkinçilikleri berer, şeýle-de daşary ýurt maýasyny çekmekligi amatly eder we täze iş yerleriniň döredilmegine ýardam berer.

Şeýlelikde, ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny diwersifikasiýalaşdyrmak, daşary ýurtlardan getirilýän önümleriniň ornuny tutmak syýasatyny işjeňleşdirmek, senagat taýdan ösen ykdysadyýeti emele getirmek, iň täze tehnologiýalary we innowasiýalary ornaşdyrmak, çäýe amatlyklary döretmek, ykdysadyýeti tutuşlygyna diýen ýaly sanlylaşdyrmak boýunça ýurtda alnyp barylýan işler, häzirk wagtda dünýäniň ykdysadyýetinde emele gelen ýaramaz meýillere garamazdan, milli ykdysadyýetiň pudaklarynda durnukly ýokary depginleri saklap galmaga mümkinçilik berýär.

DÖM-niň wezipeleriniň netijeli amala aşyrylmagy, öňi bilen, ýurtlaryň hökümetleriniň olary degişli milli strategik maksatnamalara we meýilnamalara goşmak we uýgunlaşdyrmak boýunça hereketleriniň takyk meýilnamasyna baglydyr.

Türkmenistan DÖM-niň milli meýilnamalara goşmak we pudaklaýyn meýilnamalary we strategiýalary täzelemek boýunça halkara guramalary we BMG-niň agentlikleri bilen işjeň we ýakyndan hyzmatdaşlyk edýär. Bu DÖM boýunça çäreleriň ileri tutulýan ugurlaryny has gowy anyklaşdyrmagy üpjün etmäge, şeýle hem daşarky maliýe serişdelerini we maýa goýumlary çekmäge ýardam eder.

2030-njy ýyla çenli döwür üçin Gün tertibini amala aşyrmakda ösüş gazanmak ýurt derejesinde DÖM-ni durmuşa geçirmäge gyzyklanýan taraplaryň gatnaşmagyny talap edýär. Şu günki günde ýurtda gyzyklanýan taraplary DÖM-ni amala aşyrmak prosesine çekmegiň mehanizmi işlenip taýýarlandy, ol döwlet bilen gyzyklanýan taraplaryň arasynda özara hereket etmek üçin platforma (esas) berýär.

Türkmenistan 2016-njy ýylda dünýäde dürli gyzyklanýan taraplary giňden çekmek we BMG-niň agentlikleriniň gatnaşmagynda global maksatlary uýgunlaşdyrmak boýunça geňşmeleri geçiren ilkinji ýurtlaryň biri boldy. Her maksat boýunça 17 geňşme duşuşygy geçirildi. 2016-njy ýylyň 20-nji sentýabr aýynda ýurduň Hökümeti 2030-njy ýyla çenli ýurduň ykdysady, durmuş we ekologiýa taýdan ösüşiniň esasy ugurlaryny kesgitlemek bilen, Durnukly ösüş maksatlarynyň milli sanawyny kesgitledi. Şonuň netijesinde Türkmenistanyň Hökümeti Durnukly ösüşiniň 17 maksadyny, 148 wezipäni we 175 görkezijini resmi taýdan tassyklady. Global derejede görkezijileriň üýtgemegi bilen baglylykda, 2018-nji ýylyň awgust aýynda 17 görkeziji aýryldy, 14 görkeziji üýtgedildi we 3 görkeziji goşmaça goşuldy. Görkezijileriň milli sanawynyň üýtgemegi netijesinde ýurtda 148 wezipe we 175 görkeziji tassyklandy.

Biziň ýurdumyzyň Durnukly ösüş maksatlaryna ýetmekde gazanan üstünlikleriň has çuň seljerme Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2018-nji ýylda çap edilen, Birleşen Milletler Guramasynyň baş assambleýasynyň 73-nji sessiýasynda tanyşdyrylan «Türkmenistan Durnukly ösüş maksatlaryny gazanmagyň ýolunda» atly kitabynda berildi. Döwlet Baştutanymyzyň bu eseri biziň ýurdumyzyň 2030-njy ýyla çenli Global Gün tertibini durmuşa geçirmek babatynda dünýä bileleşigi tarapyndan goýlan maksatlara we wezipelere ygrarlygynyň özbozulşy mysaly bolup durýar. Kitapda ýurduň gazanan esasy üstünlikleri beýan edildi.

we durnukly ösüş gazanmak üçin ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösdürmek boýunça täze wezipeler öňe sürüldi. Giňişleýin baha bermegiň netijelerine esaslanyp, 148 wezipeden 124-si, ýa-da 84%-i Durnukly ösüş maksatlaryna laýyk gelýär ýa-da «şertli laýyk gelýär», ýagny ýokary integrasiýa derejesi ýüze çykýar.

2019-njy ýylda Türkmenistanda Durnukly ösüş maksatlaryny ornaşdyrmak boýunça uly işler amala aşyryldy, ýylyň dowamynda BMG-niň Türkmenistandaky Hemişelik wekilhanasynyň goldaw bermeginde birnäçe iş duşuşyklary geçirildi, şeýle hem ministrlikleriň we pudak edaralarynyň hünärmenleri üçin DÖM-ny durmuşa geçirmek boýunça dürli okuw maslahatlary guraldy.

Sunuň bilen bir hatarda, 17 maksadyň ählisi boýunça maglumatlaryň bardygyny we olaryň global metamaglumatlara laýyk gelýändigini kesgitlemek maksady bilen, 2019-njy ýylyň noýabr-dekabr aýlarynda Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň, Türkmenistanyň degişli pudaklaýyn ministrlikleriniň we pudak edaralarynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň we BMG-niň agentlikleriniň hünärmenleriniň gatnaşmagynda DÖM-nyň her biri boýunça duşuşyklar geçirildi.

Bu duşuşyklaryň jemleri boýunça DÖM-na üýtgemeler girizildi, täze wezipeler we görkezijiler kabul edildi, usulýeti işläp taýýarlamak, maglumatlary ýygnamak, işlemek we seljermek üçin jogapkär ministrliklere we pudak edaralara gaýtadan seredildi.

Durnukly ösüş maksatlaryny gazanmakda Türkmenistanyň işjeň orny Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyjy bilen 2019-njy ýylyň awgustynda bolup geçen birinji Hazar ykdysady forumynda hem beýan edildi. Forum wagtynda «Durnukly ösüşiň çäklerinde 2030-njy ýyla çenli Gün tertibini durmuşa geçirmäge ýardam etmek maksatlarynda maliýeleşdirmek» atly maslahat geçirildi. Maslahatda döwlet baştutany Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňdengörüji syýasaty netijesinde Türkmenistanyň 2030-njy ýyla çenli Gün tertibini maliýeleşdirmegiň toplumlaýyn mehanizmlerini işläp taýýarlamak we olary ähli derejelerde durmuşa geçirmek arkaly amala aşyrmagy üpjün edýändigi bellendi.

Türkmenistan 2030-njy ýyla çenli döwür üçin durnukly ösüş boýunça Gün tertibine ygrarly bolup galýar. Garaşsyzlygyny alan pursadyndan bäri, halkara bileleşigine işjeň gatnaşygy bolmak bilen, Türkmenistan durnukly ösüş milli derejede hem, global derejede-de ilerletmäge ýardam etmäge möhüm ähmiýet berýär.

Biziň ýurdumyz tarapyndan Durnukly ösüş maksatlaryny ýerine ýetirmegiň depgini ýeterlik derejede ýokary bolup durýar. Bu 2030-njy ýyla çenli durnukly ösüş boýunça Gün tertibiniň maksatlarynyň we wezipeleriniň Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynyň», «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň yaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür

üçin rejelelen görnüşdäki Milli maksatnamasynyň», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň» we döwletiň beýleki meýilnamalaýyn resminamalarynyň esasynda goýlan ileri tutulýan ugurlary bilen laýyk gelýändigini bilen baglydyr.

Häzirki wagtda Durnukly ösüş maksatlaryny gazanmak Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasatynyň baş wezipelerine öwrülýär we milli ykdysadyýetiň durnukly we ähli zady öz içine alýan ösüşini üpjün etmegi göz önünde tutýar. Türkmenistan mundan beýläk hem ösüşe we halkyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmaga tarap ynamly hereket edýär, şunda her bir DÖM boýunça oňyn netijeler bellenýär. DÖM-ny durmuşa geçirmekde ýurduň güýçli taraplary şular bolup durýar: ýurtda garyplygyň doly ýok bolmagy, ilatyň ýüz göterim derejede sowatlylygy, ýurduň ilatly ýerleriniň ählisiniň doly elektrikleşdirilmegi we gazlaşdyrylmagy hem-de jemgyýetçilik ulagy bilen kanagatlanma derejesiniň we howpsuzlyk derejesiniň ýokary bolmagy.

Şeýle hem Türkmenistan ykdysady ösüşi üpjün etmekde, bazar gatnaşyklaryny ösdürmekde, ykdysadyýetiň pudaklarynyň netijeliligini, bäsdeşlige ukyplylygyny we zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmakda, daşary ykdysady orunlary pugtalandyrmakda, hususy telekeçiligi ösdürmekde degerli netijeler gazandy.

DÖM-ny döwletleriň ýekelikde, diňe içerki serişdeleri jemlemek bilen gazanyp bilmejekdigi düşnükli. Türkmenistan ozalkylary ýaly, ösüş babatynda halkara hyzmatdaşlygyna gatnaşar, bu ulgamda özüniň milli tejribesini paýlaşar, global başlangyçlara gatnaşar.

DÖM-ny amala aşyrmak boýunça mundan beýläkki çäreler ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge we ýurduň ilatynyň hal-ýagdaýyny yzygiderli ýokarlandyrmaga gönükdiriler, bu bolsa «hiç kimi çetde goýmaly däl» ýörelgesine eýermek bilen, bar bolan milli syýasatyň durmuşa gönükdirilendigini çuňlaşdyrmaga mümkinçilik berer. Bu bilim, saglygy goraýyş ulgamyny kämilleşdirmegiň, öndürijilikli iş bilen üpjün etmegiň, hünärli işgärleri taýýarlamagyň, sebitleri deňeçer ösdürmegiň hasabyna gazanylar.

Şunuň bilen birlikde, durnukly ösüşi amala aşyrmak ugrunda gyşarnyksyz depgini üpjün etmek üçin ýurtda täze tehnologiýalary, sanly çözgütleri çalt ösdürmäge we ornaşdyrmaga, telekeçilik gurşawyny düýpli gowulandyrmaga we giňeltmäge, döwlet-hususy bölek hyzmatdaşlygyny giňeltmäge, gowy hilli insti-tusional gurluşy emele getirmäge, bäsleşigi ösdürmäge we ykdysadyýete hususy maýany çekmäge, halkara goşulýşmaga tarap ugur dowam etdiriler.

Şeýlelikde, Türkmenistan DÖM-ny gazanmak babatynda öz üstüne alan halkara borçnamalaryny amala aşyrmak üçin Durnukly ösüş maksatlarynyň baş ýörelgesine – «hiç kimi çetde goýmaly däl» ýörelgesine eýermek bilen, milli ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýän hereketleri güýçlendirer.

B. Kakalyýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň «Bank işi»
kafedrasynyň ykdysady ylmylaryň kandidaty alymlyk derejesine dalaşgär;
Türkmen-türk paýdarlar täjirçilik bankynyň
Maliýe monitoring bölüminiň müdiriniň wezipesini ýerine ýetiriji*

INNOWASION YKDYSADYÝETI ÖSDÜRMEKDE KIÇI WE ORTA TELEKEÇİLIGE MALIÝE GOLDAWYŇ ÄHMIÝETI

Dünýä ykdysadyýetiniň globallaşýan şertlerinde dünýä ýurtlarynyň köpüsünde, şol sanda Türkmenistanda, kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hökmünde kabul edilýär. Kiçi we orta telekeçilik bazar ykdysadyýetiniň aýrylmaz bölegidir. Kiçi we orta telekeçiligi ösdürmekde uly orun döwlet tarapyndan berilýän maliýe goldawyna degişlidir. Soňky ýyllarda bütin dünýäde kiçi we orta telekeçilige ýokary derejeli ösüş mahsusdyr we bu ulgamyň ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşine edýän oňyn täsirleri barha güýçlenýär.

Ýurtlaryň ykdysadyýeti iki derejeli ulgamdan ybarat bolup, birinji derejäni iri kompaniýalar, ikinjisini bolsa kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri emele getirýär. Şol derejeleriň her biriniň işjeňliginiň hili ýurduň ykdysadyýetiniň umumy netijeliligini häsiýetlendirýär. Iri (transmilli) kompaniýalar milli ykdysadyýetiniň binýadyny emele getirmek bilen, ýurduň dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyply bolmagyna ýardam edýär. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri iri (transmilli) kompaniýalardan tapawutlylykda esasan içerki bazarlarda işjeňligi amala aşyrmagyň netijesinde ilatyň esasy böleginiň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyny üpjün edýär. Eger-de iri kärhanalar ýurduň ylmy-tehniki we önümçilik potensiýalynyň görkezijisi bolýan bolsa, onda kiçi we orta telekeçilik ýurduň durmuş-ykdysady durnuklylygynyň görkezijisi bolup çykyş edýär.

Kiçi we orta telekeçiligiň wajyp durmuş-ykdysady ähmiýeti bardyr, çünki bu ulgam durmuş we syýasy durnuklylygy üpjün etmäge, institusional özgerişleriň ýaramaz täsirini peseltmäge, bazaryň ýagdaýynyň üýtgemelerine çalt uýgunlaşmaga ukyplydyr. Tehniki we guramaçylyk innowasiýalary önümçilige ornaşdyrmagyň hasabyna kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri aýry-aýry sebitleriň we tutuş ýurduň ösüşine uly goşant goşýarlar.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak belli bir ýörelgelere esaslanýar. Şol ýörelgeler aşakdakylardan ybarat:

- kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň ileri tutulmagy;
- kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň toplumlaýynlygy, aýanlygy, açyklygy;
- kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri üçin döwlet goldawynyň elýeterliligi;

- telekeçilik işiniň erkinligine, şeýle hem kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň eýeçilik hukugynyň goralmagyna kepillikleriniň berilmegi.

Maliýe-karz taýdan goldamak döwlet syýasatynyň möhüm ugurlarynyň biri bolup, kiçi we orta telekeçiligiň ösmeginde aýratyn orný eýeleýär. Şeýle goldawyň berilmegi täze önümçilikleri döretmäge, hereket edýän önümçilikleri giňeltmäge we döwrebaplaşdyrmaga, durmuş meseleleri üstünlikli çözmäge itergi berýär. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine döwlet tarapyndan yzygiderli maliýe-karz goldawlary berilýär. Ýurdumyzyň hökümeti tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi höweslendirmäge berilýän bu ägirt uly goldaw onuň işini düýpgöter döwrebaplaşdyrmaga ýardam edýär. Hormatly Prezidentimiziň karary bilen ýurdumyzyň Döwlet daşary ykdysady iş banky fiziki we ýuridik taraply telekeçiler tarapyndan amala aşyrylýan taslamalary maliýeleşdirmek üçin OPEK Halkara ösüş gaznasy bilen karz pul şertnamasy baglaşyldy.

Bu çäreler ýurdumyzyň ykdysadyýetine maliýe serişdelerini çekmek, kiçi we orta telekeçiligi goldamak, hususy telekeçiligiň ösmegine maliýe taýdan ýardam etmek maksady bilen amala aşyrylýar. Şeýle-de, milli Liderimiziň döwlet serişdelerinden ABŞ-nyň bir ýarym milliard dollaryna golaý pul serişdesini bölüp bermek baradaky Karary hem giň möçberli we özboluşly taslama bolan Ahal we laýatynyň täze dolandyryş merkeziniň gurluşygyny üstünlikli durmuşa geçirmäge gönükdirilendir.

Şu ýyl ýurdumyzda kabul edilen «Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny bolsa döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň hukuk esaslaryny, onuň amala aşyrylyş usullaryny kesgitlemek bilen, döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň taslamasyny taýýarlamagyň we durmuşa geçirmegiň barşynda ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Mundan başga-da hormatly Prezidentimiziň ýakynda gol çeken «Döwlet tarapyndan telekeçiligi maliýe taýdan goldamak hakynda» karary ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi has-da goldamaga, milli ykdysadyýetimiziň dürli ugurlarynda telekeçilik işini höweslendirmäge, telekeçilere döwlet tarapyndan goldaw berilmegini kämilleşdirmäge, telekeçiligiň ýurdumyzyň ykdysadyýetde eýeleýän ornuny has-da artdyrmaga, şeýle hem täze iş yerlerini döretmäge ýardam eder.

Ýurduň ykdysadyýetinde kiçi we orta telekeçiligiň eýeleýän ornuny aşakdaky faktorlar kesgitleýär:

- ykdysady subýektleriniň umumy sanynda kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň sany;

- ýurduň jemi içerki önümünde (önümleri öndürmekde, işleri we hyzmatlary ýerine ýetirmekde) kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň paýy;

- döwlet býujetiniň girdejilerini emele getirmekde kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň goşandy;

- kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerinde işleýän zähmete ukyply raýatlaryň sanynyň artmagy, işsizligi azaltmaga bolan goşandy;

- kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň bazarlarda sarp ediş harytlarynyň (işleriň, hyzmatlaryň) bolçulygyny döretmeklige, ilatyň isleglerini kanagatlandyrmaklyga goşandy;

- hukuk kämilligine ýeten raýatlarda hususy işi açmaklyga (ýola goýmaklyga) bolan islegleri döretmekde, olarda dolandyrys endikleri kemala getirmekde ähmiýeti we beýlekiler.

Ykdysady taýdan ösen döwletlerde kiçi we orta telekeçilik kärhanalary kärhanalaryň umumy sanynyň 70-90%-ni düzýär. Aýratynlykda ýurtlar boýunça bu görkezijini şeýle häsiýetlendirmek bolar: hereket edýän ähli kärhanalaryň umumy sanyna gatnaşykda Kanadada 99,8%-i, Germaniýada 99,3%-i, Ýaponiýada we Italiýada 99,2%-i, Beýik Britaniýada 99,1%-i, ABŞ-da we Fransiýada 97,6%-i kiçi we orta telekeçilik kärhanalara degişlidir.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň sanyny artdyrmak babatynda uly göwrümlü işler durmuşa geçirilýär. Onuň netijesinde ykdysady subýektleriň umumy sanýnda kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň sany ýylsalyň artýar. Dünýäniň ähli döwletinde diýen ýaly kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamakda kiçi we orta telekeçilige dürli karzlary we olar boýunça döwlet kepilliklerini bermeklik uly ähmiýete eýe bolmak bilen, dünýä ýurtlarynyň köpüsünde döwlet kepilliklerini bermek boýunça ýörite maksatnamalar kabul edilendir. Kiçi we orta telekeçilik ulgamyna goldaw bermegiň çäklerinde ýeňillikli şertlerde karzlaryň dürli görnüşleri (mysal üçin, innowasiýany ösdürmek üçin), mikromaliýeleşdirme, eksport amallary boýunça kepillikler, salgyt ýeňillikleri ulanylýar.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine önümleri öndürmek, işleri hem-de hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen bagly maýa goýum taslamalary üçin 10 ýyla, dolanyşyk serişdelerini almak üçin 1 ýyla çenli möhlete ýyllyk 5 göterim bilen, şeýle-de oba hojalyk önüm öndürijileri höweslendirmek maksady bilen milli Liderimiz tarapyndan kabul edilen Karara laýyklykda oba hojalyk önüm öndürijileri zerur oba hojalyk tehnikalary, buldozerleri satyn almak üçin banklar tarapyndan uzak möhlete, ýeňilli karz serişdeleri berilýär. Dünýä tejribesinde bu ýagdaý aşakdaky ýalydyr.

Kanadada kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine ýeňillikli karzlar 250 müň dollara çenli möçberde, ýyllyk 2-3% bilen, 10 ýyl möhlete berilýär. Günorta Koreýada kiçi we orta telekeçiligi goldamak üçin döwlet serişdeleri 3 ugur boýunça harçlanýar:

- ýeňillikleri karzlary bermek (8 ýyla çenli möhlete, ýyllyk 2,5-3% bilen);
- täze tehnologiýalary işläp taýýarlamak we durmuşa ornaşdyrmak;

- dolanyşyk serişdeleriň üstüni dolmak.

Ýaponiýada kiçi we orta telekeçiligiň kooperatiw işini höweslendirmek üçin karzlary, haçanda kiçi kärhananyň kooperatiw bilen birikmegi makullanylan ýagdaýynda 2-4% bilen almak mümkin.

Singapurda 4 ýyla çenli möhletli karzlary 5% bilen, uzak möhletli karzlary bolsa 6,5% bilen almak mümkindir. Ýörite ýeňillikli karzlar bolsa, işgärleriniň sany 10-dan geçmeýän mikrokärhanalar üçin niýetlenendir. Singapuryň karz-bank ulgamy özüne, takmynan, 700 sany dürli maliýe guramalary, şol sanda 122 sany täjirçilik banklary (olaryň 116-sy daşary ýurt banklar), 7 sany maliýe we 146 sany ätiýaçlandyryş kompaniýalary birikdirýär.

Günorta Koreýada kiçi we orta telekeçiligi düzgünleşdirmek işi bilen 15 sany gurama meşgullanyp, olaryň agramly bölegi hökümete degişlidir. Bu sektora goldaw bermek maksady bilen 2 sany bank we 2 sany gazna döredildi. Ýurtda kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň önümleriniň eksportyny höweslendirmek işi bilen bolsa iri daşary söwda düzümleriň birliگی meşgullanýar. Ol bazary öwrenmek, telekeçileri maglumatlar bilen üpjün etmek, dünýä bazaryna çykmaga goldaw bermek, salgytlary, gümrük tarifleri we ýeňillikli karzlaryň stawkalaryny peseltmek boýunça soraglaryň üstünde iş alyp barmak bilen meşguldur.

Dünýä tejribesinden belli bolşy ýaly, kiçi we orta telekeçiligiň ähmiýeti şulary şertlendirýär: ýurduň içinde sagdyn bäsleşigi üpjün etmäge esas döredýär; ýurtda öndürilýän önümleriň, işleriň we hyzmatlaryň bäsleşige ukyply bolmagyny ýokarlandyryr; innowasiýalary ornaşdyrmaga şert döredýär; öndebaryjy döwrebap usullary ornaşdyrmagyň hasabyna bazar ykdysadyýetiniň täze zerurlyklaryna çalt uýgunlaşýar.

Kiçi we orta telekeçilik ulgamy ýokary dinamikliگی, çeyeligi, innowasion işjeňligi, täze önümçiligi we iş orunlaryny çalt döretmäge ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, ABŞ-da soňky onýyllykda ähli innowasiýalaryň, takmynan 55%-i, täze iş orunlarynyň bolsa, takmynan 75%-i kiçi we orta telekeçilik bölegine degişlidir. Şonuň üçin bu bölege goýulýan düýpli maýa goýumlaryň netijeliligi iri işewürlige garanynda 9 esse töweregi ýokarydyr. Bazar ykdysadyýetinde kiçi we orta telekeçilik – ykdysady ösüşiň derejesini, jemi içerki önümiň hilini, kiçi we orta telekeçilikde işe ukyply ilatyň iş bilen üpjünçiliginiň ösüşini kesgitleýän esasy bölekdir. Bu bölek häzirkі zaman bazar infrastrukturasynyň esasy düzmek bilen ol, ilkinji nobatda, ykdysadyýetde bäsdeşlik gurşawyny emele getirýär. Hojalyk subýektleriniň köp boldugyça, şonça-da öz başaraňlygyňy we döredijilik ukybyňy görkezmege mümkinçilik uly bolýar. Kiçi we orta telekeçilik sazlaşyk mehanizmini döredýär, bazar we bäsdeşlik arkaly ösüşiň strategiýasyny, hojalyk subýektleriň arasyndaky gatnaşygy işläp düzýär.

Kiçi we orta telekeçiligi ösdürmekde ýurtda ýöredilýän salgyt syýasatyna aýratyn orun degişlidir. Ýurdumyzda kiçi we orta telekeçilige salgyt salmagyň amatly ulgamy hereket edýär. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine degişli edara görnüşli taraplar (öz işini «Uglewodorod serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran taraplardan başgalar) üçin bellenen tertibe laýyklykda kesgitlenýän umumy girdejiniň jeminden 2% möçberde girdeji salgydy töleýärler. Olar goşulan baha üçin salgydy, emläk üçin salgydy, edara görnüşli tarapyň peýdasyndan alynýan salgydy tölemeýärler. Hususy telekeçiler salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamyna degişli işleriň sanawy boýunça telekeçilik işiniň aýry-aýry görnüşlerini amala aşyranlarynda kesgitlenen patent tölegi, şeýle hem salgyt salmagyň ýönekeýleşdirilen ulgamy üçin bellenen telekeçilik işinden alnan umumy girdejiniň 2%-i möçberinde girdeji salgydy (goşmaça patent tölegi) töleýärler. Salgyt salmagyň şeýle amatly ulgamynyň döredilmegi kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň maliýe-hojalyk işleriniň netijeliligini ýokarlandyrmaklyga oňyn täsir edýär.

Şeýlelikde, kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine berilýän maliýe goldawlary we döwlet tarapyndan döredilýän ýeňillikler içerki bazarlarda önümleriň (işleriň, hyzmatlaryň) bolçulygyny döretmäge, ýurduň eksport kuwwatyny artdyrmaga, importy çalyşýan önümçilikleri ýola goýmaga, ahyrky netijede, jemi içerki önüminiň artmagyna ýardam eder.

D. Ballyýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Menejment» kafedrasynyň ykdysady ylmylaryň
kandidaty alymyk derejesine dalaşgäri*

SANLY YKDYSADYÝET ŞERTLERINDE EKSPORTY NAZARLAÝANMÄŞBOÝUNÇAAZYKTOPLUMYNYŇDÖ- REDILMEGI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ylmyň we tehnikanyň hem-de sanly tehnologiýalaryň ösýän asyrynda, ykdysadyýetiň zerurlyklarynyň artýan döwründe obasena-gat toplumynyň ýer, suw serişdeleriniň rejeli peýdalanylmagy üçin jogapkärçiligiň barha ýokarlanýandygyna ünsi çekýär. Şonuň üçin işiň netijeliligini artdyrmak, oba hojalygynda düýbünden täze, ylmy taýdan esaslandyrylan çemeleşmeleriň ornaşdyrylmagy uzak möhletleýin ykdysady ähmiýete eýedir diýip belleýär.

Şu maksat bilen, soňky ýyllarda oba hojalygynda düýbünden täze, ylmy taýdan esaslandyrylan çemeleşmeleriň ornaşdyrylmagy bilen baglanyşykly giň gerimli işler alnyp barylýar. Şunuň bilen baglylykda, ýurdumyzda oba hojalyk önümleriniň öndürilişi, has takygy mäşiň öndürilişiniň aýratynlyklary we bu ugurda gazanylan öňdebaryjy dünýä tejribesi bilen ylmy taýdan tanyşmaklyk ýerlikli bolardy.

Dünýä derejesinde mäşe bolan islegiň ýyl-ýyldan artýandygy we ony ösdürip ýetişdirmegiň daýhanlar üçin ykdysady taýdan bähbitli we girdejili hasaplanylýar. Dünýä boýunça 2017-nji ýylda mäs önümini iň köp import ediji döwletlerden: Hindistan döwleti jemi 261890 tonna bolup, umumy ABŞ-nyň dollaryndaky möçberi 778,37 mln dollarlyk ýa-da 39,6%; ikinji ýerde Hytaý Halk Respublikasy jemi 247410 tonna bolup, umumy ABŞ-nyň dollaryndaky möçberi 256,88 mln dollarlyk ýa-da 13,5%; üçünji ýerde Wýetnam döwleti jemi 106650 tonna bolup, umumy ABŞ-nyň dollaryndaky möçberi 159,46 mln dollarlyk ýa-da 8,1%; dördünji ýerde Ýaponiýa döwleti jemi 61140 tonna bolup, umumy ABŞ-nyň dollaryndaky möçberi 111,14 mln dollarlyk ýa-da 5,7%; başinji ýerde Birleşen Arap Emirlikleri jemi 47000 tonna bolup, umumy ABŞ-nyň dollaryndaky möçberi 61,33 mln dollarlyk ýa-da 3,1% import edildi.

Şeýle hem bolsa, mäşi iň uly import edýän 5 sany döwletlerden: Hindistan döwleti, Ýaponiýa döwleti, Indoneziýa döwleti, Hytaý Halk Respublikasy we Amerkanyň Birleşen Ştatlary dünýä boýunça jemi 1,15 mlrd tonna bolup, mäşiň importynda olaryň umumy paýy 840 mln ABŞ dollarlyk ýa-da dünýä importynyň 75%-e deňdir.

Ýokarda beýan edilenlere laýyklykda, Hindistan döwleti mäsini belli bir möçberini özünde öndürýändigine garamazdan, häzirki gün ilatynyň azyklyk önümi hökmünde isleginiň ýokardygy sebäpli, dünýäniň mäs önüminiň deň ýarsyna go-laýyny import edýär. Şeýle hem Hytaý Halk Respublikasy özünde ýeterlik möçberde öndürýändigine garamazdan, ýagny mäs önümini gaýtadan işlemekligiň tehnologiýasyny düýpli ýola goýandygy üçin, alyjynyň islegini kanagatlandyрмаýan mäs önümlerinden dürli taýýar önümleri öndürmeginiň hasabyna import edijiligi örän ýokarda saklanýar.

2017-nji ýylda dünýä boýunça ortaça 1,97 milliard amerikan dollarynda mäs eksport edildi. Esasy eksport ediji döwletler bolup: Mýanmar döwleti jemi 475690 tonna ýa-da 1,15 mlrd amerikan dollarlyk, dünýä eksportynyň 58,5%; ikinji ýerde Hytaý Halk Respublikasy jemi 111700 tonna bolup, 221,62 mln amerikan dollarlyk ýa-da 11,3%; üçünji ýerde Awstraliýa döwleti jemi 140420 tonna bolup, 152,67 mln amerikan dollarlyk ýa-da 7,8%; dördünji ýerde Tanzaniýa döwleti jemi 74770 tonna bolup, 66,10 mln amerikan dollarlyk ýa-da 3,4%; başynjy ýerde Özbegistan döwleti jemi 53260 tonna bolup, 49,73 mln amerikan dollarlyk ýa-da 2,5% eksport edýärler.

Mäsi ýetişdirmek daýhanlar üçin girdejili bolandygy sebäpli, goňşy döwlet bolan Özbegistanda mäsini öndürilişi 2015-nji ýylda senagat derejesinde ýola goýlup başlanyp, 2019-njy ýylda mäsini eksportyndan gazanan daşary ýurt walýutasy boýunça dünýäde dördünji oruna geçipdir.

2017-nji ýylda Özbegistan Respublikasynyň hünärmenleri tarapyndan mäsini ykdysady taýdan bähbitliligi seljerilende mäsini bir tonnasynyň bahasy hiline görä 650–845 amerikan dollary aralygynda bolandygy, bu bolsa şol döwürde ýurduň daşyndaky garpyzyň bahasyndan 16 esse, gawundan 4 esse, kelemden 6 esse, käşirden 8 esse ýokary bolandygyny bellenilýär. Bu bolsa mäsi ösdürip ýetişdirmek, beýleki gök ekinlerden girdejisiniň ýokarydygy, bulardan başga-da, mäsden soňky ekiljek ekin üçin ýeriň azot bilen baýlaşdyryp gurplandyrylanlygyny aýratyn bellemek zerurdyr.

Mäs bir ýyllyk ösümlik bolup, ol diňe dünýäde ýagynyň az möçberde ýagýan has yssy ýurtlarynda ýetişdirilýär. Mäsini ekilen ýerini azot bilen baýlaşdyrýandygy üçin (her gektara 150–250 kg), ýeri (topragy) mes edýän ekinleriň biri hasaplanylýar. Mäs yssy howany hem-de az möçberde suwy talap edýär. Mäs ösdürilip ýetişdirilende ekilýän ýeriniň topragyna baglylykda iki ýa-da üç gezek suwarylýar. Şeýle hem tohumyna görä 75–90–100 güne çenli möhletde ýetişýän oba hojalyk ekinleriniň biri hasaplanylýar.

Mäs tohumyna we ekiliş usulyna baglylykda bir gektara 10–25 kg ekilip, onuň hasyllylygy bu ekine ýöriteleşen ýurtlarda (Awstraliýa, Mýanmar-Birma)

1 gektardan ortaça 2 2,5 tonna barabar bolup, biziň ýurdumyzda 1–1,3 tonna öndürilýär. Mäşiň bir tonnasynyň bahasy dünýä bazarynda hiline we reňkine görä ortaça 800–1500 amerikan dollaryna deň bolup, onuň önümçiligini senagat derejesinde ýurdumyzda ýola goýmaklyk ykdysady taýdan bähbitli hasaplanylýar.

Ýokarda beýan edilenlerden ugur alsan, Türkmenistanyň howa şertleri mäşi ýetişdirmek üçin juda amatly bolup durýandygyny göz önünde tutup:

- bugdaý orulandan soňra ekilip, güýzki bugdaý ekilşine çenli aralyk ekin hökmünde biziň yssy klimat şertlerimizde ýetişdirip bolýandygyny;

- az maýa goýum talap edýändigini bellemek bilen: - 1 ga bary-ýogy 10-25 kg tohumyň ýeterlik bolýandygyny;

- ýurdumyzda bar bolan tehniki enjamlar bilen ekiş işlerini gysga wagtda geçirip bolýandygyny;

- mäs ýetişdirilende suwy az möçberde talap edýändigini;

- mäs ýetişdirilende ýeri mes edýändigini sebäpli, bugdaýdan soň ekin dolanyşygynda ulanmaga mümkinçilik berýändigini;

- bugdaýdan boşan ekin meýdanlaryň tomusyň yssy günlerinde döräp biljek şorlaşmanyň önüni alýandygyny;

- hasyly alnan meýdanda galan mäşiň samanyň ýokumlygyny göz önünde tutup iri we ownuk şahly mallara ot-ým bolup hyzmat edýändigini;

- dünýä bazarynda mäs ýokary bahadan satylýandygy we tekjeda ömrüniň uzaklygy sebäpli, ony dünýäniň islendik künjegine eksport edip, ýurdumyzyň eksport çäginde giňeldýänligi, şeýle hem ýurdumyza goşmaça gyzyly puluň gelip gowuşmagyna uly mümkinçilik döredýänligini bellemek bilen ýurdumyz boýunça 2017-nji ýylda 691 tonna, 2019-njy ýylda 2774 tonna, 2020-nji ýylda 1852 tonna we 2020-nji ýylyň bugdaý oragyndan soňra ikinji hasyl almak maksady bilen ekilen mäşiň hasabyna 2021-nji ýylyň ilkinji 5 aýynda 5858 tonna mäs eksport edildi.

Netijede, az harajaty bilen goşmaça ýer talap etmezden uly girdeji alyp boljakdygyny ýurdumyzyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň agzalary tarapyndan aýdyňlaşdyryldy.

Şeýle hem bolsa, mäs aralyk ekin bolýandygy sebäpli, el güýji bilen ýyg-nalan ýagdaýynda zähmeti hem-de wagty köp talap edýär, şonuň üçin daýhan-lar tarapyndan uly meýdanlara ekmek işleginiň artan ýagdaýynda, mäs hasylyny ýyg-namaklyk üçin ulanylýan ýörite tehnika-satyn alynmasa, onda indiki ekin-iň ek-iş-iň wagtyna çenli hasyly doly ýygyp ýetişmekliginde kynçylyk döredýär. Şol bir wagtda el güýji bilen ýygylanda ýitgi köp bolýar, netijede ýyg-nalýan önü-miň möçberi azalyp, öndürijiniň girdejisi peselýär.

Daşary ýurt tejribesinde mäs ýyg-nalanda ilki ýörite tehnika-lar bilen orup ýa-tyrylýar, soňra mäs üçin niýetlenen kombaýnlar ýa-da onuň wezipesini ýerine

ýetirýän ýöriteleşdirilen tehniki tirkegler bilen ýygylýar. Mäşi ýygnamaklyk işi ýörite tehnikalara bilen ýola goýulan ýagdaýynda, bu ekini ýurdumyzda bugdaý ösdürilip ýetişdirilende ekin dolanyşygy hökmünde ulanmaga doly mümkinçilik berýär. El ýygymyna görä tehnika bilen ýygnamaklygyň artykmaçlyklary aşakdakylardan ybarat:

- ýitginiň möçberi azalýar;
- uly meýdanlarda ekip hasyl almaga mümkinçilik döreýär;
- önümiň hilini gorap saklaýar;
- önüm ýygналanda arassaçylyk talaplary berjaý edilýär;
- ýygym harajatlary azalýar;
- ýygym wagty gysgalýar we ýenilleşýär.

Dünýäde mäşiň ýerleniş nyrlary seljerilende, esasan, senagat taýdan işlenen önümiň nyrhynyň ýokarydygy anyklanyldy. Bu ýagdaý mäşi senagat enjamlary arkaly işlenende, alyjylaryň isleglerine görä:

- harytlyk görnüşine getirilýändig;
- iriligine we ownuklygyna görä sortlara bölünýändig;
- mäşiň dänesini doly we doly dälleri (pak) saýlanýandygy;
- olaryň reňklerine görä saýlanýandygy;
- ýokary hilli tohumlyk mäşiň saýlanýandygy we indiki ekiş üçin alyp almak mümkinçiligi barlygy bilen düşündirilýär.

Şonuň üçin ýurdumyzyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň agzalary tarapyndan mäşiň daşary ýurt bazarlaryna ýokary nyrhdan ýerlemekligi ýola goýmaklyk üçin häzirki zaman mäşi işleýän senagat enjamlary satyn alnan ýagdaýynda:

- öndürijiler tarapyndan ýetişdirilen mäşi höweslendiriji bahadan satyn almaga;
- ýurdumyzda mäşiň ýokary hilli tohumynyň goruny döretmäge;
- daşary ýurt walýutasynyň ýurdumyza gelyän möçberini artdyrmaga;
- mäşi eksport edýän telekeçileriň maýa goýumlarynyň gysga wagtda özüni ödemeklige mümkinçilik döreder.

M. Borjakowa,

*Türkmenistanyň Milli Geňeşiniň Mejlisiniň
Durmuş syýasaty baradaky komitetiniň hünärmeni*

ÖNDÜRIJILIKLI ZÄHMETI GURAMAGYŇ HUKUK ESASLARY

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçiş ýoly ähli ulgamlaryň hünärmenlerinden ylym-bilim kuwwatyny yzygiderli ösdürmegiň, innowasion ösüşiň gazananlaryna erk edip bilmegiň, döredijilikli pikir ýöretmegiň we zähmet çekýän käriňde ýokary ussatlyga eýe bolmagyň derwaýyslygyny öňe sürýär. Ýagny adamyň ösen dünýägaraýşy, başarnygy we döredijilikli çemeleşmesi bilen ýurdu-myzyň ykdysadyýetiniň we durmuş ulgamynyň ähli ugurlaryna innowasiýalary ornaşdyrmaga, geçirýän barlaglaryny, seljermelerini çuňlaşdyrmaga gönükdiren zähmeti öndürijilikli netijesini berýär. Bu bolsa, ilkinji nobatda, jemgyýetiň öndürilen önümlere, hödürlenýän hyzmatlara bolan ösen islegini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, döredijilikli zähmetiň netijeleri bazarlarda önümleriň bolçulygyny döretmek bilen birlikde, ýokary tehnologik galyndysyz industriýany guramak we ilat üçin hyzmatlar çygryny giňeltmek hem-de ekologik ýagdaýy gowulandyrmak, serişde tygşytlamak wezipeleriň çözülmeginde oňyn täsirini ýetirýär. Önümiň bäsdeşlige ukyplylygyny gazanmak, ylmyň gazananlaryny elýeterli peýdalanmak, munuň üçin täsirli durmuş-ykdysady we hukuk şertleri döretmek maksady bilen, kärhanalarda delillendirilen ylmy esasyda zähmeti guramak, zähmet gatnaşyklaryň kanunçylyk esaslaryny kämilleşdirmek zerurlygy ýüze çykýar.

Öndürijilikli zähmet ykdysady ösüşe, önümçiligiň netijeliligine täsir edýän görkezijileriň biri hasaplanylýar. Ykdysady ösüşi hereketlendiriji öndüriji güýçler önümçilik gatnaşyklaryň özgermegine we kämilleşmegine belli derejede täsirini ýetirýär. Öndürijilikli zähmeti ýokarlandyrmakda ylmy-tehniki prosesi çaltlandyrmak onuň esasy ýoludyr. Ykdysadyýetiň nazaryýeti jähtinden öwrenilende ýurduň tebigy baýlyklaryny, bar bolan mümkinçiliklerini çig maly gaýtadan işläp taýýar harytlary öndürmek bilen birlikde, öndürijilikli zähmetiň netijeliligini ýokarlandyrmak zerur görkezijileriň biri hökmünde kesgitlenýär. Öndürijilikli zähmetiň ýokarlanmagy, kärhanalarda zähmeti delillendirilen ylmy esasyda guramak ýurdy depginli ösdürmegiň möhüm şertleriniň biridir. Zähmetiň öndürijiliginiň ýokarlanmagy bilen, önümçiligiň has kämil tapgyryna, ösüşiň täze belentligine ýetmek bolýar.

Ýurdumyzda durmuş-zähmet gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirilip, olar bilen baglanşykly döwlet we milli maksatnamalar durmuşa geçirilýär. Onuň

netijesinde ýurdumyzyň ykdysady kuwwaty we durnukly ösüşi berkeýär, halkyň maddy hal-ýagdaýy ýokarlanýar. Bu üstünlikler durmuş-ykdysady ösüşi gazanmakda düýpli goşandyny goşýar. Durmuş-zähmet gatnaşyklary bu çygyrdaky kesgitlenen hukuk kadalarynyň berjaý edilmegi arkaly ýüze çykyp, ol gatnaşyklary işjeňleşdirýär.

Berkarar döwletimiziň, bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda ylmyň-bilimiň, hünärmenleriň hünär taýýarlygynyň hiliniň ýokarlandyrylmagyna, hünärlere degişli täze tehnologiýalaryň we usullaryň girizilmegine aýratyn ähmiýet berilýär.

Şeýle çäreleri durmuşa ornaşdyrmakda, ilkinji nobatda, zähmet bölünüşigini, iş ýerleriň we şertleriň talabalaýyk bolmagyny dogry ýola goýmak, öňden hereket edýän netijeli usullary täze usullar bilen utgaşdyrmak, zähmet düzgün-nyzamyny berkitmek, hünär taýdan taýýarlykly zerur bolan hünärmenleri üpjün etmek, ylmy esaslandyрма bilen zähmete hak tölemek wezipeleri çözmegiň wajyplygyny şertlendirýär. Ýurtda ykdysadyýetiň we jemgyýetçilik durmuşynyň döwrebap ösüşleri önümçiligiň öndürijilik kuwwatynyň ýokarlandyrylmagyny talap edýär. Şunda esasy mesele az zähmeti ulanmak bilen, önümçiligiň göwrümini giňeltmek, önümiň hilini ýokarlandyrmak, ýokary girdejililigini gazanmakdan ybaratdyr. Bularyň ählisi geljekde ylmy taýdan esaslandyrylan zähmeti guramagyň hasabyna, uly bolmadyk möçberde maýa goýmazdan zähmetiň öndürijiligini galdyrmagy, girdejiligini ýokarlandyrmagy we işiň hilini gowulandyrmagy giňişleýin ornaşdyrmak bilen guramagy şertlendirýär.

Kärhanalarda zähmeti delillendirilen ylmy esasda guramak çylşyrymly we köp ugurly işdir. Aýratyn hem zähmeti guramagy kämilleşdirmek kärhananyň işini döwrebaplaşdyrmak tapgyrynda zähmeti guramagyň netijeliligini gazanmak üçin ulgamlaryň we toplumlaryň çemeleşmäni talap edýär. Kärhananyň işini netijeli we döwrebap guramak işi onuň ähli düzümleriniň we bölümleriniň ýakyn-dan özara gatnaşygyny, şeýle hem kadalaşdyryjy hukuknamalaryň üstünde işlenip durmagyny üpjün edýär. Bu hukuknamalar her bölümiň hukuklaryny we borçlaryny, wezipelerini anyk kesgitläp, ýerine ýetirýän işiniň aýratynlygyny hasaba almak esasynda ýörite bölümiň işini ýöretmegi bilen bagly geçirilmeli çäreleriň toplumyny özünde jemleýär.

Şeýle çäreleri durmuşa ornaşdyrmakda, ilkinji nobatda, zähmet bölünüşigini, iş ýerleriň we şertleriň talabalaýyk bolmagyny dogry ýola goýmak, öňden hereket edýän netijeli usullary täze usullar bilen utgaşdyrmak, zähmet düzgün-nyzamyny berkitmek, hünär taýdan taýýarlykly zerur bolan hünärmenleri üpjün etmek, ylmy esaslandyрма bilen zähmete hak tölemek wezipeleri çözmegiň, zähmet hukuk gatnaşyklaryň durnukly bolmagynyň wajyplygyny şertlendirýär.

Zähmet hukuk gatnaşyklaryň durnuklylygy, ilkinji nobatda, gowy iş we durmuş şertleriň döredilmegi bilen gazanylýar. Şu maksatlar üçin işçileriň öz ýerine

ýetirýän işinden kanagatlanmagy, iş hakynyň dogry guralmagy, işçiniň, gullukçynyň öz hünärine laýyklykda işledilmegi, yhlasly we jogapkärçilikli uzak wagtyň dowamynda şol bir kärhanada işleýänlere ýeňillikleriň bellemegi zerurdyr. Bular guramaçylyk-hukuk häsiýetli çäreler bilen bir hatarda, kärhananyň geldi-geçerliginiň aşak derejä çenli azaltmaga şert döredýär we olaryň durnuklygyny üpjün edýär.

Ýurtda ykdysadyýetiň we jemgyýetçilik durmuşynyň döwrebap ösüşleri önümçiligiň öndürjilik kuwwatynyň ýokarlandyrylmagyny talap edýär. Şunda esasy mesele az zähmeti ulanmak bilen, önümçiligiň göwrümini giňeltmek, önümiň hilini ýokarlandyrmak, ýokary girdejililigini gazanmakdan ybaratdyr.

Bularyň ählisi geljekde ylmy taýdan esaslandyrylan zähmeti guramagyň hasabyna, uly bolmadyk möçberde maýa goýmazdan zähmetiň öndürjiligini galdyrmagy, girdejiligini ýokarlandyrmagy we işiň hilini gowulandyrmagy giňişleýin ornaşdyrmak bilen guramagy şertlendirýär.

Zähmeti guramak döwlet düzgünleşdirmesi ýa-da mejbury guramaçylyk işi bolman, ol terbiýeçilikli usul arkaly höweslendirmek, taýýarlamak, okatmak bilen, zähmetiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagydyr. Zähmet çekmegiň dowamynda işgärler ýörite gönükdirilen maksadalaýyklykda işleri durmuşa geçirýärler. Zähmet serişdeleri, gurallary arkaly zähmetiň predmetine täsir edýärler. Şu üç elementiň (zähmetiň predmetiniň, gurallarynyň we zähmetiň özüniň (fiziki we akyl zähmeti)) özara gatnaşygynyň utgaşyklylygyny saklamak zähmeti guramagyň maksady bolup durýar. Şeýlelikde, edaralarda, kärhanalarda zähmeti guramagyň tertibiniň kesgitlenilmegi, adamyň zähmet işjeňligini, zähmetiň öndürjiligini yzygiderli ýokarlandyrmaga gönükdirilen kesgitli çäreler az möçberde zähmeti we maddy serişdeleri sarp etmek bilen ýokary öndürjiligi gazanmagy maksat edinýär.

Häzirki zaman şertlerinde zähmeti guramak ylmyň gazananlaryny ulgamlaryň önümçilige ornaşdyrmak, tejribe alyşmak esasynda guramak maksadalaýyklykdyr. Munuň özi, önümçiligiň barşynda adamyň we tehnikaýyň işini utgaşdyrmagy, zähmet resurslaryny we serişdelerini rejeli peýdalanmagy, zähmet öndürjiliginiň üznüksiz ýokarlandyrylmagyny, işgäriň saglygynyň goraglylygyny üpjün edýär, şeýle hem zähmetiň onuň ilkinji durmuşy zerurlygyna öwürülýär. Kärhanalarda ylmy taýdan zähmeti guramagyň esasy ugurlary boýunça şeýle çäreler amala aşyrylýar. Olar önümçiligiň işçi güýçleriniň zerurlygyna görä bilim we hünär derejelerini ýokarlandyrmagy üpjün etmek, işe kabul etmek, zähmet bölünişigini we hünärmenleri ýerli ýerinde goýmak, önümçilikdäki zähmet usullaryny kämilleşdirmek bilen bagly çäreleri özünde jemleýär.

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçiş ýoly ähli ulgamlaryň hünärmenlerinden ylym-bilim kuwwatyny yzygiderli ösdürmegiň, innowasion ösüşiň gazananlaryna erk edip bilmegiň, döredijilikli pikir ýöretmegiň we ýokary us-

satlyga eýe bolmagyň derwaýyslygyny öňe sürýär. Ýagny ylymly adamyň ösen dünýägaraýyşly, başarnykly we döredijilikli zähmeti bilen ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň we durmuş ulgamynyň ähli ugurlaryna innowasiýalary ornaşdyrmaga, geçirýän barlaglaryny, seljermelerini çuňlaşdyrmaga gönükdiren zähmeti arkaly edýän hyzmaty netijeli bolýar. Şunda ösen ykdysadyýetiň binýadyny emele getirýän paýhas zähmeti, kämil zähmet gorlary – ylmyň, innowasiýalaryň gazananlaryna tiz uýgunlaşmaga ukyply bolýar. Bu bolsa, ilkinji nobatda, jemgyýetiň öndürilen önümlere, hödürlenýän hyzmatlara bolan ösen islegini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Zähmet hukuk gatnaşyklary zähmet hukugynyň özeni bolup, ol iş beriji bilen işgäriň arasynda esasy zähmet meseleleri (Mysal üçin, iş wagtynyň dowamlylygy hem-de iş hakynyň möçberi we şertleri) boýunça baglaşylan şertnama esasynda ýüze çykýar. Durmuş-zähmet gatnaşyklary hukuk kadalary arkaly düzgünleşdirilmeginiň bulardan başga-da, ykdysady önümçiligiň ösüşiniň we ilatyň durmuş goraglylygynyň berkemeginiň kepili bolup çykyş edýär. Şu nukdaýnazardan, durmuş-zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek, onuň hukuk esaslaryny pugtalandyrmak boýunça ýurdumyzyň kanunçylyk ulgamy yzygiderli döwrebaplaşdyrylýar. 2018-nji ýylyň 20-nji oktyabrynda kabul edilen «Durmuş-zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek boýunça üçtaraplaýyn topar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny munuň aýdyň mysalydyr.

Kanunda kesgitlenen hukuklarynyň çäginde taraplaryň özbaşdaklygy we garaşsyzlygy, deňhukuklylyk, birek-biregiň bähbitlerine hormat goýmagy we olary nazara almagy, borçnamalary kabul etmegiň meýletinligi we kabul eden borçnamalaryny ýerine ýetirmegiň hökmanlygy ýörelgelerine eýerip guraýandygy nygtalýar. Bu ýörelgeleriň aňyrsynda zähmeti netijeli guramagyň umumy başlangyçlary hereket edýär.

Zähmeti guramagyň esasy hukuk ýörelgeleri zähmetiň ählumumy häsiýetliligi, onuň zähmete ukyply ähli adamlar üçin göz önünde tutulýan talaplaryň deň derejede hökmanlygy we deňhukuklygy bilen şertlenýär. Bu ýörelgeler işgäriň iş ýerini we kärini saýlamaga, işgäriň zähmet, hukuk medeniýetini hemmetaraplaýyn ösdürmäge esas bolup hyzmat edýär. Şoňa görä-de, zähmetkeşleriň ömrüni we saglygyny goramak çäreleri, kärhananyň bellän içerki düzgünnamalaryny berjaý etmegiň düzgünleri, zähmetiň mukdaryna we hiline görä zähmet hakynyň tölenmegi, işe ukypsyzlygy we ýaşy boýunça pensiýa çykan zähmetkeşi maddy taýdan üpjün edilmegi ýaly durmuş-zähmet hukuk gatnaşyklarynyň kadalary durmuşa ornaşdyrylýar. Munuň özi, ýurdumyzyň durmuş-ykdysady taýdan ösmegini tizleşdirmekde, halkyň hal-ýagdaýyny we medeni derejesini ýokarlandyrmakda örän ähmiýetli bolar.

Bular bilen bir hatarda, bu ugry yzygiderli ösdürmäge we kämilleşdirmäge gönükdirilen maksatlaýyn resminamalar hem kabul edilýär. Olar kadalaşdyryjy hukuk namalaryň häsiýetine eýe bolmasalar hem, maglumat we maglumat tehnologiýalary babatynda döwlet syýasaty üçin esasy ugur bolup hyzmat edýär. Bu wezipeleriň çäklerinde ýaş hünärmenleriň zähmet bazaryndaky ýagdaýyny yzygiderli seljermek, ýaş hünärmenleri taýýarlamak, iş gözlegindäki ýaşlary we olaryň işe ýerleşmegi bilen bagly maglumatlaryň hasaba alnyşy yzygiderli geçiriler. Şeýle resminamalaryň hatarynda «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy», «Türkmenistanda ýaşlary zähmet bazaryna uýgunlaşdyrmagyň we olaryň iş bilen üpjünçiligini kämilleşdirmegiň Maksatnamasyny durmuşa geçirmegiň Meýilnamasy» (2019ý.) we beýlekileri görkezmek bolar.

Kärhanalaryň zähmet gatnaşyklaryny we hukuk işlerini guramagyň ösüş ugurlarynyň kanunçylykdaky ornunyň öwrenilmeginiň, bu ugurdaky hukuk gatnaşyklary kadalaşdyrmak meselesiniň täzeçilligi kärhanalarda zähmeti guramak ugruny kadalaşdyrmak maksadynda peýdalanylýan, bar bolan hukuk guralynyň netijeliligine baha bermegiň hökmanylygyny öz içine alýar.

Kärhanalaryň zähmet gatnaşyklaryny we hukuk işlerini guramagyň ösüş ugurlarynyň kanunçylykdaky ornuna hem-de bu çygyrdaky hukuk gatnaşyklaryna barlag geçirmegiň ylmy ähmiýetliligi, şol bir wagtyň özünde zähmet hukugynyň çäklerinde ylmy-amaly esaslar, döwrebap nukdaýnazarlar arkaly «kärhanada zähmeti guramak», «kärhanada hukuk işini guramak» düşüňjelerini öwrenmek, seljermeleri geçirmek, şeýle hem olaryň hukuk ulgamyndaky orny bilen baglanyşyklydyr.

Umuman, döredijilikli zähmetiň netijeleri bazarlarda önümleriň bolçulygyny döretmek bilen birlikde, ýokary tehnologik galyndysyz industriýany guramak we ilat üçin hyzmatlar çygryny giňeltmek hem-de ekologik ýagdaýy gowulandyrmak, serişde tygşytlamak wezipeleriň çözülmeginde oňyn täsirini ýetirýär. Önümiň bäsdeşlige ukyplylygyny gazanmak, ylmy netijeleri amatly peýdalanmak, munuň üçin täsirli durmuş-ykdysady we hukuk şertleri döretmek maksady bilen, kärhanalarda delillendirilen ylmy esasyda zähmeti guramak, zähmet gatnaşyklaryň kanunçylyk esaslaryny kämilleşdirmek zerurlygy ýüze çykýar.

A. Keýmirow,
*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet
ministrliginiň baş buhgalteri*

BÝUJET EDARALARYNDA ÄTIÝAÇLYKLARYŇ BUHGALTERÇILIK HASABA ALNYŞYNYŇ AÝRATYNLYKLARY

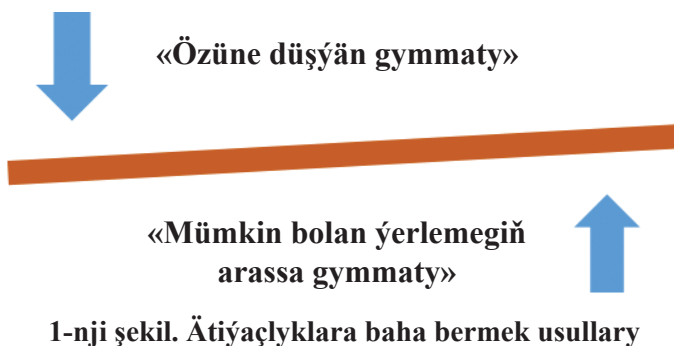
Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ykdysady özgertmeler giň gerim bilen durmuşa geçirilýär. Şeýle özgertmeleriň çäklerinde ýurdumyzda buhgalterçilik hasaba alnyşy we maliýe hasabatlylyk ulgamy hem düýpli kämilleşdirilýär. «Türkmenistanda buhgalterçilik hasaba alnyşy we auditi özgertmegiň maksatnamasyna» laýyklykda 2014-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap eýeçiliginiň görnüşine garamazdan ähli kärhanalarda, edaralarda we guramalarda Maliýe hasabatlylygynyň halkara standartlaryna (MHHS) laýyklykda işlenip düzülen Maliýe hasabatlylygynyň milli standartlaryna (MHMS) geçmek bellenildi. Olar bilen bir hatarda, standartlardan gelip çykýan talaplary berjaý etmek maksady bilen köp sanly düzgünnamalar, gözükdirijiler, usulyýet maslahatlary we hasabat görnüşleri işlenip düzüldi. MHMS toplumlaýyn ýagdaýda täjirçilik kärhanalary üçin, kiçi we orta telekeçilik kärhanalary üçin we döwlet býujet edaralary üçin aýry-aýry görnüşlerde kabul edildi.

Kabul edilen «Döwlet býujet edaralary üçin maliýe hasabatlylygynyň milli standarty» (DBEMHMS) bu ugurdaky halkara derejesinde hereket edýän «Jemgyýetçilik bölegi üçin maliýe hasabatlylygynyň halkara standartlaryna» (JBMHHS) esaslanýar.

Öňki tejribeçilikden biliniýän «maddy gymmatlyklar», «arzan bahaly we çalt zaýаланýan materiallar» ýaly düşüňjeler JBMHHS ulgamynda jemlenip, «ätiýaçlyklar» ady bilen beýan edilýär. Has takygy, JBMHHS 12 halkara standartyna laýyklykda «ätiýaçlyklar» diýlip, adaty işiň barşynda ýerlemek üçin niýetlenilýän, önümçilikde ýa-da dürli görnüşli maksatlar üçin ulanyşda bolýan çig mallar, materiallar, harytlar we taýýar önümler görnüşindäki aktiwlere düşünilýär. Şeýle hem bölek söwda ulgamynda gaýtadan satmak üçin niýetlenilen jaýlar, enjamlar, emläkler hem ätiýaçlyklara degişli edilýär.

Ätiýaçlyklara baha berlende JBMHHS 12 halkara standartyna laýyklykda, aşakdaky 1-nji şekilde beýan edilen iki usulyň haýsysy pes bolsa, şol usul boýunça baha berilýär.

«Mümkin bolan ýerlemegiň arassa gymmaty» – bu önümçiligi tamamlamak we satmak bilen bagly çykdajylary aýyrmak bilen adaty işiň barşyndan satmaktan garaşylýan bahany aňladýar.

Diýmek, JBMHHS 12 halkara standartynda satyp bolmajak bahalarda ätiýaçlyklaryň hasapda saklanylmagy makullanylmaýar. Bu ugurdaky DBEMHMS 8 milli standartynda bolsa, agzalan usullaryň haýsysynyň pesligine garamazdan, ätiýaçlyklara «Özüne düşýän gymmaty» boýunça baha berilmegi bellenilýär. «Mümkin bolan ýerlemegiň arassa gymmaty» boýunça baha berilmegi aýratyn ýagdaýlarda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň çözgüdi esasynda bellenilýär. Ýöne, ätiýaçlyklara fiziki zeper ýeten, moral taýdan könelen we ýerleme bahasy pese gaçan ýagdaýlarynda ýerlemegiň arassa özüne düşýän gymmatyna çenli peseldilmegi göz önüne tutulýar.

JBMHHS 12 halkara standartyna laýyklykda ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmatyna satyn almak üçin harajatlar, gaýtadan işlemek üçin harajatlar we ätiýaçlyklaryň ýerleşýän ýerini we ýagdaýyny üpjün etmek üçin gaýry harajatlar goşulýar. Olar aşakdaky 2-nji şekilde suratlandyrylýar.

2-nji şekil. Ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmatynyň düzümi

Ätiýaçlyklary satyn almak üçin harajatlar şulary öz içine alýar:

- Satyn alnan bahany;

- gümrük pajyny we gaýry salgytlary (soňundan salgyt edaralary tarapyndan edara öwezi dolunýan salgytlardan başga);

- daşamak, ýüklemek-düşürmek üçin harajatlary we harytlary, materiallary, işleri we hyzmatlary satyn almak bilen gönüden-göni baglanyşykly harajatlar.

ätiýaçlyklary gaýtadan işlemek üçin harajatlar şulary öz içine alýar:

- gönüden-göni önüm öndürmek bilen bagly bolan zähmet hakyny tölemek üçin göni harajatlary;

- çig mal taýýar önüme gaýtadan işlenende ýüze çykýan, yzygiderli paýlanan hemişelik we üýtgäp durýan goşmaça önümçilik çykdajylary.

JBMHHS 12 halkara standartyna laýyklykda ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmatyna goşulmaýan we ýüze çykanda döwrüň çykdajylary hökmünde ykrar edilýän harajatlar:

- çig malyň, zähmetiň ýa-da gaýry önümçilik harajatlarynyň ölçeg kadalaryndan artyk ýitgileri;

- saklamak üçin harajatlar, eger olar önümçiligiň barşynda önümçiligiň nobatdaky tapgyryna geçmek üçin zerur bolsa;

- ätiýaçlyklaryň häzirk wagtda ýerleşýän ýerine we ýagdaýyna getirmek bilen baglanyşykly bolmadyk goşmaça dolandyryş çykdajylary;

- ýerlemek üçin çykdajylar.

Karzlar boýunça harajatlar diňe JBMHHS 5 halkara standartynda göz önünde tutulan şertlerden başga ýagdaýlarda ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmatyna goşulmaýar we döwrüň çykdajysyna degişli edilýär.

JBMHHS-ne laýyklykda ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmatyny hasaplamagyň şunuň ýaly usullary peýdalanylýar:

1. Kadalaýyn harajatlar boýunça hasaba alyş usuly; (ýörite tassyklanylýan kada boýunça, gurluşykda çenlik esasynda);

2. Bölek söwda bahalary boýunça hasaba alyş usuly, eger olary ulanmagyň netijeleri özüne düşýän gymmatyň manysyna, takmynan, laýyk gelýän bolsa (hakyky harajatlar boýunça).

Kadalaýyn harajatlar çig mallary, materiallary sarp etmegiň, zähmetiň, önümçilik kuwwatlyklarynyň netijeliliginiň we öndürijiliginiň kadalaýyn derejesini hasaba alýar. Olara yzygiderli seljerme geçirilýär we zerur bolan halatynda gündelik şertleri hasaba almak bilen gaýtadan seredilýär. Bölek söwda bahalary köplenç, bölek satuw söwdasynda olar babatynda özüne düşýän gymmatyny kesgitlemegiň başga usulyndan peýdalanmak iş ýüzünde mümkin bolmadyk, birmeňzeş peýda ölçegi bolan we çalt üýtgäp durýan köp sanly maddalardan ybarat bolan ätiýaçlyklara baha bermek üçin peýdalanylýar.

JBMHHS laýyklykda ýerlemekde bolsa ätiýaçlyklaryň özüne düşýän gymmaty FIFO (first in first out) «birinji giren birinji çykýar» usulynda ýa-da «Ortaça ölçelen gymmaty» usuly peýdalanylýar. JBMHHS 12 halkara standartyna laýyklykda ätiýaçlyklar ýerlenende degişli girdejiň ykrar edilen döwründe çykdaýjy hökmünde ykrar edilýär. Eger bir ätiýaçlyk çalşylanda ýa-da paýlananda, ýagny onuň bilen baglanyşykly girdeji ýok bolsa çykdaýjy ätiýaçlyklaryň paýlanan ýa-da çalyşmak hyzmatlarynyň edilen wagtynda ykrar edilýär. Ätiýaçlyklaryň gymmatynyň mümkin bolan ýerlemegini arassa gymmatyna çenli bölekleyin hasapdan öçürilen ululygy hasapdan öçürmegiň geçirilen ýa-da ýitginiň ýüze çykan döwründe çykdaýjy hökmünde ykrar edilýär.

DBEMHMS 8 laýyklykda hojalyk işinde ulanylmaga goýberilen ätiýaçlyklaryň gymmaty, olaryň berlen pursadynda harajatlaryň düzümine goşulýar. Bir ýyldan köp möhletde ulanylýan ätiýaçlyklaryň soňraky hasaba alnyşy bolsa, olaryň doly ulanylmaga ýaramaýan pursadyna çenli balansdan daşary hasapda hem-de maddy jogapkärleriň hasabatynda ýöredilýändigini belgilenilýär. JBMHHS 12 halkara standartynda bolsa beýle düzgünler belgilenilmeýär. Muňa garamazdan balansdan daşary hasaplar «Buhgalterçilik hasaba alnyşynyň hasaplarynyň mysaly meýilnamasynyň» soňky tassyklanan görnüşinde aýrylandygy sebäpli DBEMHMS 8 milli standarta hem degişli düzedişleriň girizilmegi maslahat berilýär.

Şeýle hem Türkmenistanda öňden bári hereket edýän «Önümiň (işleriň, hyzmatlaryň) düşýän gymmatyna goşulýan harajatlaryň düzümi hakynda Düzgünnama» ýokarda agzalan standartlardan gelip çykýan üýtgetmeleriň girizilmegi maksada laýyk hasaplanylýar.

M. Ataýewa,

Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrligi

Döwlet edaralarynyň işgär düzümini seljeriş

we düzgünleşdiriş bölüminiň başlygy

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINI ÖSDÜRMEGIŇ MÖHÜM UGRY

Türkmenistanda milli Liderimiziň baştutanlygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuşa geçirilýän ägirt uly özgertmeler ýurdumyzyň döwlet we jemgyýetçilik durmuşynyň hemme ugurlaryny öz içine alýar.

Türkmenistanda maýa goýumlary ykdysady ösüşimiziň wajyp guraly. Türkmenistanda ykdysady ösüş işjeň maýa goýum häsiýetinde alnyp barylýar. Maýa goýum syýasatynyň kämilleşdirilmegi milli ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmaklygynyň esasy guraly bolup çykyş edýär.

Döwletimiziň saýlap alan has netijeli hem-de möhüm ähmiýetli ýoly milli ykdysadyýetiň ösüş aýratynlyklaryny doly nazara alýar. Bu ýoluň düýp many-mazmunynyň jemi içerki önümiň umumy möçberinde senagatyň we hyzmatlaryň tutýan paýyny artdyrmakdan ybaratdygyny, ahyrky netijelilik nukdaýnazarýndan delillendirilen hem esaslandyrylan bolup durýandygyny bellemek bolar.

Ösüşiň saýlanyp alnan bu ugruny üstünlikli durmuşa geçirmegiň binýatlaýyn esasynda milli ykdysadyýeti, ilkinji nobatda-da, önümçilik ulgamyny düýpli diversifikasiýalaşdyrmak esasynda ykdysady ösüşiň depginini düýpli ýokarlandyrmaga gönükdirilen tagallalar goýlandyr. Bu babatda ykdysady ösüşi senagatlaşma-innowasiýalar ýoly bilen gysga wagtyň içinde netijeli ilerletmek wezipelerine esasy orun berilýär.

Türkmenistanyň innowasion döwlet syýasaty aşakdaky binýatlaýyn ýörelgelerden ugur alýar hem-de olara laýyklykda durmuşa geçirilýär:

- jemgyýetçilik önümçiliginiň tehnologik ösüş derejesini hem-de netijeliligini ýokarlandyrmakda, ylym sygymly önümleriň bazar bäsdeşligine ukyplylygyny, ilatyň ýaşayyş-durmuş hal-ýagdaýynyň ýokary hil derejesini üpjün etmekde hem-de ýurduň ykdysady howpsuzlygyny yzygiderli berkitmekde innowasiýalar işiniň ileri tutulýan ugurlaryň hatarynda durýandygyny ykrar etmek;

- innowasiýalar işiniň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmeginiň hem-de innowasiýalar ulgamynda bäsdeşlik mehanizmleriniň netijeli hereket etmeginiň utgaşykly üpjün edilmegi;

- ykdysadyýetde düzümläýin öňegidişlikleri üpjün etmäge ukyply binýatlaýyn (bазis) innowasiýalary döretmek maksatly, döwletiň baýlyklarynyň toplanýşy we bölünişi;

- innowasiýalar ulgamynda bazar gatnaşyklarynyň ösmegine amatly şertleriň döredilmegi;

- innowasiýalar işiniň amala aşyrylmagy üçin zerur bolan maýa goýum işjeňliginiň ýokarlanmagyna ýardam edýän amatly gurşawyň kemala getirilmegi;
- Türkmenistanyň innowasiýalar ulgamyndaky halkara hyzmatdaşlygynyň yzygiderli ösdürilmegi, giňeldilmegi hem-de pugtalandyrylmagy.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň», şeýle hem kabul edilen Milli maksatnamalaryň, pudaklary ösdürmegiň döwlet we pudaklaýyn maksatnamalaryň we beýleki ugurdaş resminamalaryň amala aşyrylmagynyň hasabyna ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda düýpli özgertermeler bolup geçýär. Olaryň hatarynda, hususan-da, gaýtadan işleýän önümçilik ulgamynyň geljegi has uly bolan ugurlaryny saýlap almak we ösdürmek, öndürilýän önümleriň görnüşini köpeltmek we hilini has-da gowulandyrmak, kärhanalaryň esasy önümçilik gurlarynyň döwrebaplaşdyrylmagy, öndürilen önümleriň içerki we daşarky bazarlarynda netijeli bäsdeşlik artykmaçlyklarynyň kemala getirilmegi, ahyrky netijede bolsa, Türkmenistan döwletimiziň häzirki zaman postindustrial (senagat taýdan ýokary derejede ösen) dünýä bileleşigine sazlaşykly goşulyşmagyny üpjün etmegiň binýadyny döretmek boýunça möhüm wezipeler kesgitlener.

Bu maksatnamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilmegi, elbetde, iri möçberdäki maýalyk gurlary talap eder. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň senagatlaşma-innowasiýalar ýoly bilen ösdürilmegini maliýeleşdirmegiň çeşmelerini döretmek, bu ösüşi ykdysady taýdan höweslendirmegiň netijeli gurallaryny işläp taýýarlamak wezipeleriniň ähmiýeti düýpli ýokarlanýar.

Şol wezipeleri üstünlikli çözmek üçin ýurdumyzda bar bolan içerki, şonuň bilen birlikde göni daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmek ähmiýetli meseleleriň biri bolup durýar.

Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda çekilýän göni daşary ýurt maýa goýumalarynyň göwrümini artyrmak, ykdysadyýete maýa goýum çekmegiň mehanizmlerini ornaşdyrmak we ösdürmek boýunça netijeli çäreler durmuşa geçirilýär. Daşary ýurt maýa goýumalarynyň üstünlikli çekilmegi, gürrüňsiz, oňyn häsiýete eýe bolan artykmaçlyklaryň tutuş bir toparyny üpjün edýär. Olar, hususan-da, ykdysadyýetde täze önümçilik kuwwatlyklarynyň döredilmegine hem-de bar bolanlarynyň düýpli döwrebaplaşdyrylmagyna, täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyna, bazar bäsdeşliginiň sagdyn gurşawynyň kemala getirilmegine, täze iş orunlary döretmäge, ahyrky netijede bolsa, umumy durmuş-ykdysady durnuklylygyň pugtalandyrylmagyna hem-de ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň özara sazlaşykly ösdürilmegine ýardam edýär.

Bu möhüm ugurda bellenen maksatlary üstünlikli amal etmek üçin, ilkinji nobatda, içerki we daşarky maýa goýumy çekilmegini üpjün etmäge ukyply ykdysady pudaklary, şol sanda işewürçilik ugurlary ýüze çykarmak bilen bagly bolan teklipleri işläp taýýarlamagyň hem-de netijenamalary çykarmagyň binýatlaýyn şertlerini hem-de işjeň mehanizmlerini birin-birin öwrenmek zerur bolup

durýar. Başgaça aýdanynda, hojalyk işini alyp barýan subýektleriň ilerlikli ösüşiniň depginini ýokarlandyrýan hem-de bar bolan gorralaryň aňrybaş netijeli peýdalanylmagyny üpjün edýän şertleri döretmek derwaýys mesele bolup durýar.

Ýurdumyzda gymmatly kagyzlar bazaryny ösdürmek wezipeleri «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynyň» aýrylmaz bölegi bolup durýar. Gymmatly kagyzlaryň ýokary derejede ösen bazary düýpli maýa goýumlaryň üstünlikli çekilmegine, maýalyk gorralarynyň bir ýerde toplanylmagyna hem-de Türkmenistanyň ykdysady pudaklarynyň we hojalyk subýektleriniň arasynda netijeli we sazlaşykly gaýtadan paýlanylmagyna itergi berer. Türkmenistanda gazna bazarynyň ösdürilmegi geljekde maýalyk serişdeleri gönükdirmegiň iňňän özüneçekiji mehanizmine öwrüler, şunda maýalyk serişdeleriň goýulmagy hem-de durnukly girdejileriň alynmagy üçin ygtybarly maliýe gurallaryň döredilmegine aýratyn ähmiýet beriler.

Türkmenistan öňe gidýän ykdysady ösüşi üçin maýa goýumlaryny çekmekde örän oňaly şertlere hem-de mümkinçiliklere eýedir, bu ýagdaý, ilki bilen, ýurdumyzyň sebitde geosýasy taýdan strategiki derejede amatly ýerleşşi bilen baglydyr.

Häzirki döwürde Türkmenistanda döwrebap ulag-üstaşyr logistika infrastrukturasyny kemala getirmek, ösen aragatnaşyk we kommunikasiýalar ulgamyny döretmek boýunça bellenen çäreleriň çäklerinde Beýik Ýüpek ýoluny gaýtadan diketmek ugrunda anyk ädimler amala aşyrylýar. Olar ulag-üstaşyr gatnaw ulgamyny ösdürmekde hem netijeli peýdalanmakda ýurdumyzyň ägirt uly mümkinçiliklere eýedigini tassyklaýar. Häzirki döwürde Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň başda durmagynda bu mümkinçilikleri aňrybaş netijeli durmuşa geçirmek boýunça düýpli çäreler amala aşyrylýar. Maýa goýumlar ulag we aragatnaşyk ulgamyna, şol sanda awtomobil, howa, demir ýol, derýa we deňiz ulaglaryny, şeýle-de telekommunikasiýalar, kompýuterler, internet aragatnaşygy ulgamyny ösdürmäge we yzygiderli kämilleşdirmäge gönükdirilýär.

Bu ugurda başy tutulan ägirt uly taslamalar multiplikativ täsiri ýüze çykarýar, ýagny olaryň üstünlikli durmuşa geçirilmegi täze ugurdaş pudaklaryň döremegine alyp barýar hem-de önümçilikleriň we hyzmatlaryň göwrüminiň we görnüşleriniň artmagyna ýardam berýär.

Türkmenistanyň ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň geljegi uly bolan pudaklarynyň biri-de syýahatçylykdyr. Ýurdumyzda syýahatçylyk ulgamyny ösdürmek boýunça amala aşyrylýan döwlet syýasaty jahankeşdeleriň hukuklaryny mäkäm goramaga, syýahatçylyk önümini milli öndürijileriň bähbitleriniň goraglylygyny ygtybarly üpjün etmäge, içkeri we daşarky syýahatçylyň ösüşini goldamaga, döwrebap syýahatçylyk infrastrukturasyny kemala getirmek maksatlaryna maýa goýumlaryny gönükdirmäge, ýokary taýýarlykly hünärmenleri terbiýeläp ýetşdirmäge, syýahatçylyk önümleriniň bütindünýä bazar giňişligine çykarylmagyna ýardam berýän habar beriş-mahabat goldawyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Ýurdumyzyň şypahana-dynç alyş toplumlary ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň möhüm pudaklarynyň birini düzýärler. Türkmenistanda syýahatçylyk-dynç alyş ulgamyny netijeli ösdürmekde hem peýdalanmakda bar bolan deňsiz-taýsyz mümkinçilikler, şu ulgama degişli bolan infrastrukturanyň doly döwrebaplaşdyrylmagy hem-de giňeldilmegi düýpgöter täze, häzirki zaman dynç alyş-bejergi industriýasynyň döredilmegine ýardam berdi. Geljekde syýahatçylyk-dynç alyş ulgamy Türkmenistanyň milli ykdysadyýetiniň öndebaryjy hem binýatlaýyn pudaklarynyň birine öwrülip biler.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmakda hem-de durnukly ösdürmekde uly orun berilýän ugurlaryň ýene biride telekeçileri düýpli goldamak bilen baglydyr. Hususy telekeçiligiň maksada laýyk ösdürilmegi milli ykdysadyýetiň pudaklaýyn gurluşyna köpugurlylyk häsiýetini çaýýar, dolandyryş ulgamynyň netijeliligini ýokarlandyrýar, hem-de telekeçilik işjeňligini bir ýere jemläp, olary öňde bellenen durmuş-ykdysady wezipeleri çözmek işlerine gönükdirmäge oňyn şert döredilýär.

Ýurdumyzda eýeçiligiň dürli görnüşleriniň özara deňligi kanunçylyk taýdan berkidilendir, onuň binýadynda hojalyk işini alyp barmagyň netijelilik ýörelgesi goýlandyr. Bar bolan ähli mümkinçililer hem tagallalar ýurtda bäsdeşlige doly ukyply telekeçileriň-senagatçylaryň, ýagny senagat taýdan ýokary derejede ösen önümçilikleriň eýeleriniň synpyny kemala getirmäge hem-de ösdürmäge gönükdirilýär. Amala aşyrylýan özgertmeleriň düýp many-mazmuny hususy kapitaly işe çekmek üçin aňrybaş amatly şertleri döretmekden ybaratdyr.

Ykdysadyýetimize goýulýan düýpli maýa goýumlarynyň işjeňlik häsiýete eýe bolmagy, şeýle hem täze iş orunlarynyň emele gelmegi zähmet gorlarynyň oňyn ösüşe, şeýle hem iş bilen meşgullanýan ilatyň sanynyň ýokarlanmagynyň üpjün edýänligi barada aýtmak bolar. Täze iş orunlarynyň döredilmegi Durnukly ösüş maksatlaryna gabat gelmek bilen, milli ykdysadyýetiň ösüşe ukyplydygyny görkezýär, şeýle hem diwersifikasiýa, senagatlaşdyrmak syýasatlarynyň netijesini berýändigini subut edýär.

Häzirki döwürde öňde duran möhüm wezipeler ykdysadyýetde tehnologiýa taýdan düýpli öňegidişlikleri üpjün etmek üçin bar bolan güýçleri, gollary hem mümkinçilikleri netijeli işe çekmek bilen baglydyr. Diňe şunuň ýaly öňegidişlik ýakyn hem uzak geljekde ykdysadyýetiň ygtybarly hem durnukly ösüşini üpjün edip biler. Öňde durýan wezipeleri üstünlikli hem rowaçlykly amala aşyrmazdan jemgyýetçilik ösüşiniň ilerlemegine bil baglap bolmaýar. Geljekde maýa goýumlarynyň belli bir bölegi pudaklarda döredilýän hem-de ykdysadyýetiň durnukly ösüşlerini üpjün etmekde ileri tutulýan täze önümçilikleriň döwrebap tehniki we tehnologiýa üpjünçiligine gönükdiriler.

G. Şamuhammedow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Kompýuter tehnologiýalary bölüminiň başlygy*

MAGLUMAT-ARAGATNAŞYK HOWPSUZLYGY BABATYŇDA ÜPJÜN ETMEGIŇ MÖHÜM UGRY

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlary esasynda ýurdumyzyň sanly ulgamynyň mümkinçilikleriniň durmuşymyza ornaşmagynyň gerimi barha giňeýär. Häzirki döwürde bu ugurda öňde goýlan wezipeleri çözmek ileri tutulýan möhüm meseleleriň ilkinjileriniň hatarynda durýar. Sanly aragatnaşyk pudagynyň önünde milli Liderimiziň goýan wezipelerini doly ýerine ýetirmek ugrunda işler amala aşyrylýar. Munuň özi şol bir wagtda ýurdumyzda giňden ornaşdyrylýan sanly ulgamyň maglumat howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilendir. «Türkmenistanyň kiberhowpsuzlygyny üpjün etmek boýunça -döwlet Maksatnamasynyny» durmuşa geçirmek babatynda hem amala aşyrylýan çäreler öz beýanyny tapýar. Ýola goýlan işleriň ählisi sanly tehnologiýalar peýdalanylanda maglumat howpsuzlygynyň üpjün edilmegine uly ýardam berýär. Onuň in esasy ugurlary ýurdumyzyň ministrliklerinde we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda hem-de olaryň garamagyndaky düzümlerde, ýerine ýetiriji häkimiýetiň ýerli edaralarynda maglumat-aragatnaşyk ulgamlarynyň kiberhowpsuzlygyny üpjün etmekden ybaratdyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary bilen tassyklanan «Kiberhowpsuzlyk boýunça döwlet topary hakynda» Düzgünnama laýyklykda, «Türkmenistanyň kiberhowpsuzlygyny üpjün etmek boýunça döwlet Maksatnamasynndan» we ony ýerine ýetirmegiň 2017–2021-nji ýyllar üçin meýilnamasynndan gelip çykýan wezipeleri talabalaýyk ýerine ýetirmek maksady bilen, bellenen işler yzygiderli durmuşa geçirilýär. Muňa mysal hökmünde Türkmenistanda «Elektron resminama, elektron resminama dolanyşygy we sanly hyzmatlar hakynda» Kanuny hem-de ýurdumyzyň ministrliklerinde we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda elektron resminamalar dolanyşygy ulgamyny we internet web-saýtlary döretmek hem-de işe girizmek boýunça birnäçe resminamalar kabul edilendigini görkezmek bolar. Şuňa laýyklykda, ýurdumyzda ençeme web-saýtlar döredildi we bellige alyndy. Olaryň sanawynyň ön hatarynda häzirki wagtda halkymyzyň okyjylar köpçüligine giňden hyzmat edýän Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň «<https://fineconomic.gov.tm>» web-saýtyny aýratyn bellemek gerek. Bu saýt ýurdumyzyň maliýe we ykdysady habarlaryny özünde jemlemek bilen bir hatarda, ministrligiň täzeliklerini, sanly ulgamyň giň mümkinçiliklerini özünde jemleýän göni wideo aragatnaşyk duşuşyklaryny we onuň

maksatlaryny, ýurdumyzyň parlak geljegini açyp görkezýän täze taslamalarynyň durmuşa geçirilişini aýyk-aýdyň görnüşinde beýan edýän habarlardyr makalalar toplumyny okyjylar köpçüligine gyzgyny bilen ýetirýär. Telekommunikasiýalar we informatika institutynyň binýadynda «Sanly çözgüt-IT meýdança» hojalyk jemgyýeti döredilip, onuň hünärmenleri tarapyndan ýurdumyzda sanly ulgamy ornaşdyrmak boýunça sargytlar kabul edilip, olar önümçilige ornaşdyrylýar. Amala aşyrylýan bu işleriň ählisinde maglumat binýadynyň howpsuzlygyny üpjün etmek, ilkinji nobatdaky, wezipeleriň hatarynda durýar. Şunuň bilen baglylykda, döwlet Baştutanymyz ulgamyň maddy-enjamlaýyn binýadyny berkitmek üçin zerur işleriň geçirilmelidigini hem-de bu ugurda hünärmenleri taýýarlamagyň we olaryň hünär derejesiniň ýokarlandyrylmagynyň möhümdigini nygtamak bilen, «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň ýanynda döredilen Döwlet kiberhowpsuzlyk gullugynyň işini döwrüň talabyna laýyk yzygiderli kämilleşdirip durmagyň wajpdygyny aýratyn belleýär. Munuň özi ýurdumyzda kiberhowpsuzlyk boýunça alnyp barylýan işleriň netijeliligini has-da ýokarlandyrmaga has uly mümkinçilikleri döredip berer. Bu ugurda kabul edilen Türkmenistanyň «Kiberhowpsuzlyk hakynda» Kanunynyň uly ähmiýeti bardyr. Bu resminama ýurduň özbaşdaklygyny, bähbitlerini goramaga, internet ulgamynda howpsuzlygyň wehiminiň önüni almaga, jemgyýetçilik düzgün-tertibiniň, guramalaryň we raýatlaryň kanuny hukuklarynyň hem-de bähbitleriniň üpjün edilmegine gönükdirilendir. Döwlet Baştutanymyzyň tabşyrygy bilen işlenilip taýýarlanylýan bu Kanunyň wajpdygyny ýurdumyzda giňden ýaýbaňlandyrylan sanlylaşdyrmak işleri kesgitleýär. Täze tehnologiýalar, elektron hyzmatlar jemgyýetiň gündelik durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwürildi. Akylyly ulgamlar döwlet edaralarynyň we ähli pudaklaryň işine ornaşdyrylýar, bu bolsa önümçiligiň guralysyny hem-de dolandyrylyşyny düýbünden üýtgedýär.

Türkmenistanlylar üçin aragatnaşygyň barha täze hyzmatlarynyň hödürlenilmegine aýratyn üns berilýär, düýpli programmalaýyn önümleri döretmek we goldamak ulgamynda ýaş hünärmenleriň sanynyň köpelmegi hem-de hünär taýdan başarnyklarynyň artmagy boýunça işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň Kompýuter tehnologiýalary bölümünde-de işleriň döwrebap derejede ýola goýulmagy, bu ugurda alnyp barylýan işleriň dünýä tejribesini nazara almak arkaly mundan beýläk-de kämilleşdirilmegi hem-de döwrebaplaşdyrylmagy, ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň maksada laýyk amala aşyrylmagy örän möhümdir. Şoňa görä-de, bu ugurda ýaýbaňlandyrylan işlere ilkinji derejede ähmiýet berilmelidir. Sanly ulgamyň esasy wezipesi ýurdumyzda kiberhowpsuzlyk syýasatyny durmuşa geçirmekden, merkezleşdirilen tertipde gözegçiligi amala aşyrmakdan, kiberhowpsuzlyk boýunça toparlaryň işini utgaşdyrmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2021-nji ýylyň 12-nji fewralyndaky çykaran №2136 belgili «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyny tassyklamak hakynda» Kararyna laýyklykda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiyasynda» göz önünde tutulan wezipeleriň amala aşyrylmagyny üpjün etmek, milli ykdysadyýetiň pudaklarynda sanly ulgamlary giňden ornaşdyrmak arkaly ýokary tehnologiýaly we bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen ägirt uly işler amala aşyrylýar.

Türkmenistanda internet ulgamy güýçli depginler bilen ösýär we onuň hyzmatyndan peýdalanan ulanyjylaryň sany günsaýyn artýar.

Häzirki wagtda dünýäniň aragatnaşyk ulgamynda köp möçberli maglumat toplumyny ýokary tizlikde ibermek we kabul etmek üçin optiki-süýümlü aragatnaşyk tehnologiýasyny ulanmak ygtybarly we tygşytlylyk taýdan amatly hasap edilýär. Aragatnaşyk ulgamynda uly netijeleri gazanmak maksady bilen, Aşgabat şäheriniň, welaýatlaryň we etraplaryň çäklerinde optiki-süýümlü aragatnaşyk kabelleri çekildi. Şeýle hem welaýat we etrap merkezleri, etrapara ilatly ýerleri birikdirýän optiki-süýümlü aragatnaşyk ulgamlary goşmaça kabel ugurlaryny çekmek arkaly halkalaýyn görnüşe geçiriler. Netijede, aragatnaşyk ulgamynyň bökdençsiz işlemeginiň ygtybarlylygy ýokarlanýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanda maglumat we telekommunikasiýa ulgamynyň işini düzgünleşdirmek bilen bagly kanunçylyk binýady berkidilýär we kämilleşdirilýär.

Ýurtda ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna döwrebap innowasion maglumat tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy netijesinde, kiberhowplardan goranmak möhüm orny eýeleýär. Netijede, kiberhowplaryň wajypdygyny nazara alyp, bu ugur boýunça ýurduň kiber giňişligini goramak maksady bilen, «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň ýanynda Döwlet kiberhowpsuzlyk gullugy döredildi.

Türkmenistanda ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň ösüşinde maglumat we aragatnaşyk ulgamy möhüm orny eýeleýär. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklarynyň ösüşini tizleşdirmek we ilata edilýän hyzmatlary ýenilleşdirmek maksady bilen, saglygy goraýyş hyzmatlary, bilim hyzmatlary, syýahatçylyk hyzmatlary, häkimlikleriň hyzmatlary, döwlet statistikasynyň hyzmatlary, jemagat hojalygy hyzmatlary, bank hyzmatlary, ätiýaçlandyryş hyzmatlary, aragatnaşyk hyzmatlary, ilaty durmuş taýdan goramak hyzmatlary, söwda hyzmatlary, ulag hyzmatlary we beýleki edaralaryň hyzmatlary sanly ulgam arkaly ýerine ýetirilýär. Döwrüň talabyna laýyklykda hyzmatlaryň görnüşleri kämilleşdirilýär we artdyrylýar. Bu bolsa geljekki nesliň kämil derejede, ösen innowasion tehnologiýalardan habarly, giň dünýägaraýyşly bolmagy üçin ägirt uly şert döreder.

Ý. Mämedow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Ahal welaýatynyň Baş maliýe we ykdysadyýet müdirliginiň başlygy*

TÜRKMENISTAN DURNUKLY ÖSÜŞ MAKSATLARYNA

Garaşsyzlyk günü – biziň Baş baýramymyz öz ygtyýarly türkmen döwletiniň dörändigini, pederlerimiziň erkinlik, garaşsyz Watan, mähriban topragymyzyň gülläp ösmegi hem-de milli bitewülik hakynda eden köp asyrylyk arzuwynyň amala aşandygyny alamatlandyran döwürleriň we nesilleriň aýrylmaz arabaglanýşygy bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly, Garaşsyzlyk her bir adamda watançylyk duýgusyny oýarýan mukaddes düşündir. Bu düşünje özünde ägirt uly many-mazmuny jemläp, Watanymyzyň şöhratly geçmişine, şu gününe we beýik geljegine nazar aýlamaga ýardam edýär.

Milli Liderimiziň durmuşa geçirýän «Açyk gapylar» syýasaty uzak möhletli işewür gatnaşyklaryň ýola goýulmagyna kuwwatly itergi berýär. Biziň döwletimiz döwrebaplaşdyrmaga we diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmäge, milli ykdysadyýetimiziň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen giň möçberli maksatnamalary üstünlikli durmuşa geçirmek bilen, daşary ýurtlaryň işewürleriniň wekilleri bilen özara bähbitli we netijeli hyzmatdaşlygy giňeldýär hem-de olara salgyt, gümrük, ätiýaçlandyryş ýeňillikleriniň berilmegini üpjün edýär.

Ýurdumyzyň çäginde maýadarlaryň işiniň esaslaryny kadalaşdyran deňişli hukuknamalaryň kabul edilmegi, şeýle hem milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmaga gönükdirilen syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi bu babatda möhüm orun eýeleýär. Muňa subutnama hökmünde türkmen ykdysadyýetine daşary ýurt maýa goýumalarynyň paýynyň hem-de bilelikdäki kärhanalaryň sanynyň ýylsaýyn artýandygyny bellemek bolar.

Häzirki döwürde daşary ýurt kompaniýalary azyk senagat, dokma pudagy, oba hojalygy, elektron senagaty, ýerli çig malyň esasynda gurluşyk serişdeleriniň öndürilmegi, syýahatçylyk, ulag we kommunikasiýa, raýat awiasiýasynyň, demir we deňiz ulaglarynyň düzümini döwrebaplaşdyrmak, ýokary tizlikli awtoulag ýollaryny gurmak, milli emeli hemramyzy ulanmak ýaly ugurlarda taslamalary maliýeleşdirmäge gatnaşýarlar.

Maýa goýum syýasatynyň durmuşa geçirilmeginde we ýurdumyzyň ykdysadyýetine daşary ýurt maliýe serişdeleriniň çekilmeginde Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky tarapyndan işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky halkara maýa bazarynda Türkmenistanyň Hö-

kümetiniň resmi wekili bolup çykyş edýär we strategiki möhüm maýa goýum taslamalary maliýeleşdirmek üçin orta we uzak möhletli daşary ýurt karzlaryny çekmek üçin öňdebaryjy daşary ýurt maliýe guramalary, ösüş banklary, eksport-karz agentlikleri bilen hyzmatdaşlygy alyp barýar.

Türkmenistanda wajyp taslamalaryň amala aşyrylmagyna gönükdirilýän daşary ýurt maýa serişdeleriniň umumy möçberinde Ýaponiýa 57 % deňşlidir. Koreýa Respublikasy 31% bilen ikinji orundadurýar. Soňra Germaniýa, Hytaý we ABŞ ýaly ýurtlar bar.

Bank tarapyndan soňky 10 ýylyň dowamynda birnäçe daşary ýurt maliýe guramalary bilen jemi 17 mlrd amerikan dollaryna golaý möçberde karz ylalaşyklaryna gol çekildi. Bu serişdeler ýurdumyzyň nebitgaz senagatynda, agrosenagat toplumynda, ulag we aragatnaşyk pudagynda, elektro-energetika senagatynda, dokma senagatynda, saglygy goraýyş we derman senagatynda wajyp taslamalaryň maliýeleşdirilmegine gönükdirildi.

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän döwlet syýasatynyň binýadynda ýurdumyz ösüşiň hil taýdan täze belent sepgitlerine ýetmegi, halkymyzyň ýaşaaýyş-durmuş derejesiniň barha ýokarlanmagy, ýurdumyzyň halkara abraýynyň has-da belende galmagy, Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ösüş maksatlarynyň yzygiderli esasyda amala aşyrylmagy, bu gün bütindünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilýär. Bu ykrarnamanyň esasynda bolsa, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň her bir günü milli senenamamyzda altyn harplar bilen ýazylýar.

Diwersifikasiýa işi – öndürilýän önümiň assortimentiniň giňemegi we sarp ediş bazarlarynyň üýtgemegi, önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen täze önümleriň çykarylmagy hökmünde kabul edilýär. Häzirki wagtda ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, öndürilýän önümleriň görnüşlerini köpeltmek, daşary ýurtlardan getirilýän önümleriň önümçiliklerini döretmek döwrüň wajyp wezipeleriniň hataryna girýär.

Ýurdumyzyň geljekki ösüşini kesgitleýän Milli Maksatnamalarda ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmak, ilkinji nobatda, import edilýän önümleri ýurtda öndürilen önümler bilen çalyşmak we geljegi göz önünde tutup, Türkmenistanyň eksport mümkinçiliklerini ösdürmek maksady bilen, binýatlyk pudaklarda önümleri gaýtadan işlemek wezipesi kesgitlenildi we bu wezipe Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe üstünlikli durmuşa geçirilýär. Bu wezipäniň ýokary netijeli durmuşa geçirilmegine bolsa, hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen işlenip taýýarlanylýan we 2015-nji ýylyň maýynda kabul edilen «Türkmenistanda öndürilýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberini artdyrmak boýunça Döwlet Maksatnamasyna» we «Türkmenistanda daşary ýurtlardan ge-

tirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmek boýunça Döwlet Maksatnamasyna» uly orun degişlidir. Möhüm döwlet maksatnamalarynda agrosenagat toplumynyň önümlerini halkara standartlarynyň derejesinde gaýtadan işlemegi, gurluşyk toplumyny we gurluşyk materiallary senagatyny, nebitiň we gazyň infrastrukturasyny, bu pudakda önümleri gaýtadan işlemegi, himiýa we derman senagatyny, energetikany, halkara syýahatçylygy ulgamyny, ulaglary we kommunikasiýalary ösdürmegi göz önünde tutýar.

Ykdysadyýetiň gurluş taýdan diwersifikasiýa edilmegi we innowasion ösüşi milli innowasion ulgamyň halkara innowasion ulgamy bilen goşulyşmagyna, ylmy, bilimi we telekeçiligi utgaşdyrmaga, dünýäniň ýokary tehnologiýalar bazarlarynda türkmen kompaniýalarynyň ornuny ýokarlandyrmaga, ýokary tehnologiýaly önümçiligi we ylym hem-de bilim pudaklaryny has-da ösdürmäge, ykdysadyýeti halkara standartlarynyň derejesinde ýokary hünär bilimli hünärmenler bilen üpjün etmegi ýola goýmaga gönükdirilendir.

Daşary ykdysady işi diwersifikasiýa etmegiň iň amatly ugurlarynyň biri hem milli ykdysadyýetimiziň sanlylaşdyrylmagydyr. Häzirki döwürde sanly ykdysadyýetiň dünýä ykdysadyýetinde esasy orunlaryň birini eýelemegi, şeýle hem onuň adaty ykdysadyýetden birnäçe artykmaçlyklarynyň bolmagy, milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa etmekde sanly ulgamyň möhüm ähmiýete eýe bolmagyny şertlendirýär.

Gahryman Arkadagymyzyň parasatly hem-de öňdengörüjilikli döwlet baştutanlygynda milli ykdysadyýetiň senagat böleginde amala aşyrylýan düýpli özgertmeler ösüşiň täze sepgitlerine tarap durnukly öňe gitmäge, sebitleriň ösüşini dolandyrmakda klasterleýin çemeleşmäni has giňden peýdalanmaga, täze döwrebap iş orunlaryny döretmäge, sebitleriň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmaga we bäsdeşlik artykmaçlyklaryny netijeli peýdalanmaga giň mümkinçilikleri döredip, Durnukly Ösüş Maksatlarynyň Türkmenistanda durmuşa geçirilmegini üpjün eder.

M. Döwletow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň
Ykdysadyýetiň pudaklarynyň ösüşi we maliýesi müdirliginiň baş hünärmeni,
Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň magistranty*

SYÝAHATÇYLYK ULGAMYNDÄ SANLY YKDYSADYÝETI ORNAŞDYRMAGYŇ ÄHMIÝETI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan hemmetaraplaýyn täzeleniş we döwebaplaşmak ýoluny ynamly saýlap aldy, özüniň milli ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda öňdebaryjy tehnologiýalary ornaşdyrmak, döwrebap sanly ulgamy kemala getirmek ugry bilen ynamly öňe barýar. Dünýä ykdysadyýetiniň häzirkiki tapgyrynda, halkara sarp ediş bazarlarda emele gelýän häzirkiki şertlerinde sanly gurşawyň döwrebap derejede kemala getirilmegi milli ykdysadyýetiň bäsdeşlik ukybyny pugtalandyrmagyň möhüm şerti, aýrylmaz talaby bolup öňe çykýar.

Şeýlelikde, sanly ykdysadyýet dünýä ösüşiniň tebigy dowamy hökmünde kabul edilýär. Aslynda, sanly ykdysadyýet sanly maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň peýdalanylmagyna esaslanýan ykdysady gatnaşyklaryň ulgamy bolmak bilen, ol wagtyň we harajatlaryň tygşytlanylmagy bilen bir hatarda, girdejileriň täze, netijeli çeşmelerini ýüze çykarmaga şert döredýär.

Sanly gurşawda harytlary we hyzmatlary ählumumy bazarlara dessin çykarmagyň we dünýäniň islendik ýerindäki sarp ediljilere olaryň elýeterli bolmagyny gazanmagyň mümkinçiligi ep-esli artýar. Harytlaryň we hyzmatlaryň göni aragatnaşyk ulgamynda hödürlenmegi olaryň gymmatynyň adaty ykdysadyýetdäkiden pes bolmagyny şertlendirýär, olaryň elýeterliligini ýokarlandyrýar. Şeýlelikde, sanly ykdysadyýet tizlik, ýokary hil we amatlylyk babatynda has netijeli, köpugurly mümkinçiliklere giň ýol açýan gurşaw hökmünde çykyş edýär.

Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň ýurdumyzy ilerlikli ösdürmek babatynda saýlap alan durmuş-ykdysady strategiýasynda düýpli maýa goýumlar ulgamyndaky döwlet syýasatyny kämilleşdirmek, makroykdysady we maliýe durnuklylygy yzygiderli pugtalandyrmak, ykdysady pudaklaryň bäsdeşlige ukyplylygyny has-da ýokarlandyrmak, ykdysadyýete iri möçberli göni daşary ýurt maýa goýumlaryny netijeli çekmek we netijeli özleşdirmek, senagatda öňdebaryjy tehnologiýalary we innowasiýalary ulanýan, dürli eýeçilik görnüşlerine daýanyp ösýän önümçilikleri döretmek, dolandyryşyň has kämil, bazar ykdysadyýetiniň özgerýän şertlerine uýgunlaşan usullaryny ulanmak ýaly möhüm ugurlar ileri tutulýar.

Alym Prezidentimiziň ylmy taýdan esaslandyrylan öndengörüjilikli syýasatynyň we başlangyçlarynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde milli

ykdysadyýetimiziň ähli ulgamlarynda halkara standartlaryna laýyk gelýän täze innowasion tehnologiýalar, öňdebaryjy maglumat-aragatnaşyk enjamlary yzygiderli ornaşdyrylýar.

Sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi ýurtda uzakmöhletleýin ykdysady ösüşi we ýokary öndürijiligi gazanmaga ýardam berýän netijeli ulgamlaryň ornaşdyrylmagyna, jemgyýetçilik hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmagyna, olaryň has kämil görnüşleriniň ýola goýulmagyna, halkymyzyň durmuş şertleriniň özgerdilmeginde tehnologiýalar bilen bagly töwekgelçilikleriň peselmegini üpjün etmek bilen, Internet ulgamynyň mümkinçilikleriniň giňeldilmegine ýardam berýär.

Sanly ykdysadyýete geçmekde milli intellektual tehnologiýalar (IT) ulgamyň ösdürmek, innowasion tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny höweslendirmek hem-de bu ugurlarda halkara derejesindäki hyzmatdaşlygy ýola goýmak we pugtalandyrmak wezipeleri öňe sürülýär. Jemgyýetiň ähli düzümleriniň – döwletiň, hususy bölegiň, raýatlaryň we IT bileleşikleriniň ählisiniň sanly ykdysadyýete çekilmegini üpjün etmek esasy talaplara öwrülýär. Şunuň bilen bir hatarda, jemgyýetiň sanly gurşawa bolan ynamynyň artmagyny gazanmakda maglumat we innowasion tehnologiýalaryň maglumat howpsuzlygynyň üpjün edilmegi wajyp wezipeleriň hatarynda kesgitlenýär.

Syýahatçylyk ulgamynda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmagyň giň mümkinçilikleri we oňyn netijeleri bar. Pudakda sanly ulgamyň ornaşdyrylmagy amala aşyrylýan hyzmatlaryň has-da elýeterli bolmagyna, öndürilýän önümleri we hyzmatlary ählumumy sarp ediş bazara dessin çykarmak mümkinçiligine we işleriň ykdysady taýdan netijeli guralmagyna oňyn şert döredýär. Şeýle hem syýahatçylyk pudagynda intellektual tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy wagtyň we harajatlaryň düýpli tygşytlanmagyny üpjün edýär. Netijede, bu çemeleşme syýahatçylykda girdejileriň täze çeşmeleriniň ýüze çykarylmagyna şert döredýär. Bu babatda eýýäm häzirki döwürde ýurdumyzda hyzmatlaryň dürli döwrebap görnüşlerini pudak edaralarynyň iş tejribesine girizmek boýunça netijeli işler alnyp barylýar.

Sanly ykdysadyýet gurşawynda syýahatçylyk hyzmatlarynyň göni aragatnaşykda müşderilere hödürlenmegi olaryň gymmatynyň adaty ykdysadyýetdäkiden pes bolmagyny şertlendirýär, elýeterliligini bolsa, ep-esli ýokarlandyrýar. Pudakda hyzmatlaryň sanly görnüşde amala aşyrylmagy olaryň tizlik, ýokary hil we amatlylyk babatyndaky oňyn bazar artykmaçlyklaryny şertlendirýär.

Sanly ykdysadyýetiň syýahatçylyk pudagynda ornaşdyrylmagy bu pudagyň uzakmöhletleýin ösmegini, onuň ykdysady netijeliligini düýpli ýokarlandyrmaga giň ýol açýar. Dünyä tejribesinden hem görnüşi ýaly, öňdebaryjy tehnologiýalaryň hyzmatlar ulgamynda netijeli peýdalanylmagy jemgyýetçilik hyzmatlarynyň hili- ni ýokarlandyrmaga, olaryň täze, has kämil görnüşleriniň hyzmatlar sanawyna gi-

rizilmegine itergi berýär, halkymyzyň ýaşayyş-durmuş hal-ýagdaýyny yzygiderli ýokarlandyrmaga amatly şertleri döredýär. Sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy we ösdürilmegi işleriň ähli görnüşlerini awtomatlaşdyrmaga we merkezleşdirilen tertipde dolandyrmaga, şahsyýetleşdirilen önümçilik we sarp ediş bazarlaryny ösdürmäge, ykdysady işiň subýektleriniň umumy netijeliligini ýokarlandyrmaga, maglumatlary has ýygjam düzgünde alyşmagyň hasabyna bilimleri kämilleşdirmäge, syýahatçylyk infrastukturasy gurşawynda täze, döwrebap iş orunlaryny döretmäge ýardam berýär.

Häzirki döwürde dünýä ilatynyň aglaba bölegi Internet ulgamyndan işjeň peýdalanýar, munuň özi syýahatçylyk pudagynda sanly ykdysadyýetiň eýýäm ýakyn ýyllarda işjeň ösdürilmegini şertlendirýär. Sanly ykdysadyýet dünýäde innowasiýalara, bäsdeşlige ukyplylyga we ykdysady ösüşe wajyp itergi beriji güýç hökmündäki ornuny barha pugtalandyrýar. Netijede, syýahatçylyk gurşawynda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmak pudakda işleriň döwrebap, döwrüň talabyna we sarp ediş isleglerine kybap, bazar şertlerine laýyk we ykdysady taýdan netijeli häsiýetde alnyp barylmagyna oňyn mümkinçilikleri döredýär.

Berkarar Watanymyzyň taryhy-binagärçilik ähmiýetli gadymy ýadygärlikleri – Köneürgenç, Gadymy Merw we Nusay – Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet boýunça ýöriteleşdirilen edarasynyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizilendir. Olaryň ägirt uly medeni we ylmy ähmiýetini nazara almak bilen, milli mirasymyzda gymmatly orun alýan bu ýadygärliklere daşary ýurtly syýahatçylar tarapyndan uly gyzyklanma bildirilýär. Geljekde Köýtendagyň tebigatynyň ajaýyp künjeklerini we goraghananyň beýleki tebigy ýadygärliklerini Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet boýunça ýöriteleşdirilen edarasynyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna goşmak boýunça degişli işler geçiriler.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýen şygarylý 2021-nji ýylda türkmen halkynyň taryhy-medeni baýlygyna täzedan baha bermäge, ýurdumyzyň taryhy hem-de tebigy gymmatlyklaryny giňden wagyz etmegiň esasynda içerki we daşarky syýahatçylygy ösdürmek boýunça netijeli işler toplumlaýyn esasyda durmuşa geçirilýär. Syýahatçylyk ulgamynda döwrebap bazar gatnaşyklary kemala getirilýär, netijeli guramaçylyk çemeleşmeleri ornaşdyrylýar, telekeçilik başlangyçlary höweslendirilýär, pudaga iri möçberli maýa goýumlary netijeli çekilýär hem-de bu ugurda uzak möhletli hyzmatdaşlyk ösdürilýär, beýleki pudaklaryň – ulag-teleagatnaşyk, söwda we gurluşyk ulgamlarynda bar bolan serişde gollary netijeli peýdalanylýar. Syýahatçylyk pudagynda sanly mümkinçilikleriň has giňden peýdalanylmagy alnyp barylýan işleriň has-da ilerlemegine saldamly goşant bolar, syýahatçylykda täze mümkinçilikleriň peýda bolmagyna alyp barar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň syýahatçylyk ulgamyny ösdürmek boýunça strategiýasynyň in wajyp ugurlary syýahatçylyk ugurlarynyň çäkleriniň giňeldilmegini, hyzmatlaryň hiliniň ýokarlandyrylmagyny, pudaga ylmyň in täze gazananlarynyň ornaşdyrylmagyny, ählitaraplaýyn sanlylaşdyrmany we bu pudak üçin ussat hünärmenleriň taýýarlanylmagyny, netijeli maglumat-mahabat işiniň hem-de halkara gatnaşyklarynyň ýola goýulmagyny nazarlaýar. Bu wezipeler dünýä ykdysadyýetiniň ähli ulgamlarynyň, şol sanda syýahatçylyk pudagynyň döwrüň badyna laýyk ösdürilmeginiň baş şerti hökmünde doly ykrar edilýär.

G. Ataýewa,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministriliginiň
Ykdysadyýetiň pudaklarynyň ösüşi we maliýesi müdirliginiň baş hünärmeni,
Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň magistranty*

KIÇI WE ORTA TELEKEÇILIGI GOLDAMAGYŇ DÜNYÄ TEJRIBESI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň ykdysady kuw-watyny has-da pugtalandyrmakda, durmuş-ykdysady ösüşi kämilleşdirmekde te-lekeçiligi ösdürmek we ony döwlet tarapyndan goldamak bilen bagly meselelere aýratyn orun berilýär.

Häzirki zaman telekeçileri bazar ykdysadyýetiniň üýtgäp durýan şertlerine uýgunlaşmagy we nazarlanmagy başarmalydyrlar, ykdysady prosesleriň düýp esaslaryna düşünmelidirler, adamlaryň isleglerine, häsiýetlerine belet bolmaly-dyrlar, has-da olaryň isleg-talaplaryny öwrenmelidirler, esasy zat bolsa, adatdan daşary ýagdaýda tizara çözütləri kabul etmekligi başarmalydyrlar.

Bazar şertlerinde öňdäki hatarlary eýelemek üçin, telekeçi düşewüntlerini artdyrmak we bazarda bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlandyrmak üçin müşderileri özüne çekmekligiň täze-täze usullaryny gözlemäge mejbur bolýar. Innowasiýalar – bu islendik kärhanalar üçin wajyp zerurlyk bolup durýar, hususy kärhanalaryň bazardaky orunlaryny kesgitleýär we üstünlikli telekeçilik işini kepillendirýär. Hut şol sebäpli hem, Türkmenistanda amala aşyrylýan bazar özgertmelerinde te-lekeçiligi we hususy işewürligi ösdürmek meselesine aýratyn orun berilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: «Telekeçiligiň ne-tijeli ösmegi üçin iň amatly şertleri döretmek gerek, işewürleri ýokary tehnolo-giýaly önümçilikleriň düýbünü tutmaga höweslendirýän jemgyýetçilik institutlar bolmalydyr» diýmek bilen, bu meseläniň ykdysadyýeti ösdürmekde wajyp ornu-nyň bardygyny kesgitleýär.

Häzirki zaman telekeçiligi dürli gurşawlardaky özgerişlere, ýagny ykdysady, jemgyýetçilik özgerişlerine, ýokary tehnologiýalaryň ösüş depginlerine juda tiz uýgunlaşýar. Bu ýagdaý bolmasa islendik telekeçi öz geljekki ösüşini üpjün edip bilmez. Çünki kärhananyň bäsdeşlige ukyplylygy telekeçilik işiniň esasy görke-zijisi bolup durýar.

Telekeçilik işi bilen meşgullanmaklyk dünýäniň ösen we ösüp barýan ýurt-larynyň ykdysadyýetlerinde möhüm orun eýeleýändigini bellemegimiz gerek. Bu ugurda döwletiň işiniň esasy ugurlary daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek, hususy telekeçilige goldaw bermek we telekeçilik işiniň guramaçylyk-hukuk gör-nüşlerini kesgitlemek bolup durýar. Telekeçilik işiniň ösmegi, kämilleşmegi, ýur-

duň durmuş-ykdysady ösüşini ilerledýär, mundan başga-da, söwda ulgamyny ösdürýär, önümçiligiň hilini, şeýle hem hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrýar, olaryň ösmegine täsir edýär, ilat üçin iş orunlaryny döredýär we onuň ýaşayyş derejesini gowulandyrýar.

Ýurdumyzda telekeçilik bilen meşgullanýanlara döwlet tarapyndan amatly şertler döredilýär. Türkmenistanda telekeçilige döwlet goldawyny bermegiň, şonuň ýaly-da kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam bermegiň esasy ugurlary kesgitlenildi. Döwletimizde telekeçilik sektorynyň milli ykdysadyýete goýýan maýa goýumlarynyň önümçilikde we hyzmat ediş ulgamynda esasy orny eýelemegini üpjün edip biljek ähli zerur şertlerini döretmekligiň zerurdygyny hasaba alyp ýurdumyzda telekeçilik işini amala aşyranlara döwlet tarapyndan amatly şertlerini döretmek bilen bagly maýa goýum taslamalaryny uzak möhletli karz serişdeleri arkaly üpjün etmek maksady bilen ýörite Karar kabul edildi. Hususy kärhanalaryň we telekeçileriň önümçiligi ösdürmek hem-de täze iş ýerlerini döretmek bilen bagly maýa goýum taslamalary üçin karz bermäge ygtyýarly edilen banklaryň sanawy we olaryň ýöriteleşdirilen ugurlary kesgitlendi. Ygtyýarly edilen banklara hususy kärhanalaryň telekeçileriň önümçiligi ösdürmek we täze iş ýerlerini döretmek bilen bagly maýa goýum taslamalary, biznes-meýilnamasy döwlet tarapyndan oňyn netijenama alnandan soň olara öz serişdeleriniň, çekilen serişdeleriniň hasabyna ýylda 5 göterim bilen 10 ýyla we dolanyşyk serişdelerini almak üçin bir ýyla çenli möhlete milli pulda, şeýle-de daşary ýurt pulunda karzlary bermäge ygtyýar berildi. Şonuň ýaly-da, ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň döwlet derejesindäki meseleleriniň degişli ministrlikleriň we edaralarynyň gös-göni wezipesi bolmalydygy belläp, welaýatlarda häkimiýetiň ýerli guramalaryny kiçi we orta telekeçiligiň ösdürilmegine hemmetaraplaýyn goldaw bermäge borçly edýär.

Kiçi telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň esasy meselesi ony maýalaýyn ugrukdyrmasy bolup durýar. Maýalaryň ykdysadyýetiň pudaklary boýunça paýlanmasy endiganlykda bolup geçenok. Ýewropa Bileleşigine agza ýurtlar esasy ünsi senagata we gurluşyga, şeýle hem söwda we maliýe işine gönükdirýärler. Ýaponiýada, Singapurda we ABŞ-da döwlet we uly kompaniýalar ylma, bilime we täze tehnologiýalara maýa goýumyny goýýarlar. Ýewropanyň Demirgazyk ýurtlarynda (Daniýa, Niderlandlar) ykdysadyýetiň oba hojalygyna goýumlaryň agdyk böleginiň ulanylmagy bilen goldaw berilýär.

Daşary ýurt kiçi işewürlük bäsdeşligiň ösmegini höweslendirýär, uly kompaniýalary täze tehnologiýalary ornaşdyrmaga we önümçiligiň neijeliligini ýokarlandyrmaga mejbur edýär. Diýmek, umumy ykdysadyýetiň netijeliligi kiçi we orta telekeçiligiň netijeli işleýşine bagly bolýar. Ösen ýurtlaryň kiçi telekeçiligi

goldamagyň baş maksady – döwletiň we işewürligiň bähbitlerini deňeçerlemek, telekeçilik işiň oňaly şertlerini üpjün etmek we bäsdeşlik derejesini ýokarlandyrmak bolup durýar.

Kiçi telekeçilik gurşawynda ylmy-tehniki ösüşine ýardam edýän ähli innowasiýalaryň köp bölegi amala aşyrylýandygyny daşary ýurt tejribesi tarapyndan subut edilendir. Şeýle hem, kiçi telekeçiligiň ösdürilmegi we goldanylmagy jemgyýetiň durmuş we syýasy durnuklylygynyň girewi bolan «orta synpyň» emele gelmegine ýardam edýär. Mysal üçin, Fransiýada, Beýik Britaniýada, Belgiýada, Germaniýada, Ispaniýada kiçi we orta işewürligiň amatly şertlerde ösdürilmegi syýasy we durmuş-ykdysady durnuklaşmagyna we «orta synpyň» döremegine getirendir.

Senagat taýdan ösen ýurtlarda telekeçiligiň ösmeginde döwlet tarapyndan goldaw berilmegi uly itergi berýär.

Höweslendirmek dürli ugurlar boýunça ýerine ýetirilýär. Döwlet goldawynyň maksady – telekeçiligiň ösmegi üçin amatly ykdysady we hukuk şertleri döretmek bolýar.

Ösen ýurtlarda administratiw, hukuk we ykdysady (göni we gytaklaýyn) goldamak usullary ulanýarlar. Kiçi telekeçilige maliýe kömegini bermek maksatnamalary kabul etmek, salgyt ýeňillikleri bermek, kiçi kärhanalara sargytlary almakda döwlet kömegini bermek, dolandyryş we tehniki kömek bermek, anti-monopol kadalaşdyrylyş we ş.m.

Höweslendiriş, ilki bilen, kanuny-hukuk binýadyň üpjün edilmegine esaslanýar. Ýewropanyň ösen döwletlerinde kiçi we orta kärhanalar babatynda ýöredilýän syýasaty durmuşa geçirmek wezipesi, kada bolşy ýaly birnäçe ministrlikleriň ýa-da ministrlikleriň içindeki ýöriteleşdirilen pudaklaryň arasynda bölünýär. Köp ýagdaýda bu wezipeler ykdysadyýet, senagat, söwda we ilaty iş orunlary bilen üpjün etmek ministrliklerine tabşyrylýar. Mysal üçin, Germaniýada we Niderlandlarda kiçi we orta telekeçiligiň bölümleri Ykdysadyýet ministrliginiň düzümine girizilen, Fransiýanyň Senagat ministrliginde-de şunuň ýaly bölüm döredilendir, Beýik Britaniýada bolsa ýörite Kiçi telekeçiligiň ministrligi hereket edýär.

Şunuň ýaly ýöriteleşdirilen edaralaryň bardygy bilen çäklenmän, Ýewropa Bileleşigi döwletleriniň aglabasynda hususyýetçiligi goldamagyň başga-da institutlarynyň bardygyny bellemek gerek. Ýewropa Bileleşigine girýän döwletlerde alnyp barylýan kiçi we orta telekeçilik bilen baglanyşykly syýasatlarynyň özboşlygy aýratynlygy bar, ýagny sebitleri ösdürmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Şu nukdaýnazardan döwletler iki topara bölünýär:

- Ýöredilýän syýasaty kemala getirmek işi dolulygyna diýen ýaly döwlet häkimiýeti edaralarynyň üstüne ýüklenen ýurtlar bar. Olara mysal edip, Daniýany,

Gresiýany, Irlandiýany, Lýuksemburgy, Niderlandlary, Portugaliýany we Beýik Britaniýany görkezmek bolar. Bu ýurtlarda kiçi telekeçiligi goldamak syýasatyny işläp taýarlamakda we ony amala aşyrmagyň çärelerini bellemekde, kanunçylygy kämilleşdirmekde ygtyýarlyklary diňe döwlet hökümet edaralaryna berlendir.

- Kiçi we orta telekeçilik barada garaşsyz syýasaty kemala getirmekde sebitleriň hökümet ygtyýarlyklaryna eýe bolan döwletler bar. Olara mysal hökmünde, Belgiýany, Fransiýany, Germaniýany, Italiýany we Ispaniýany görkezmek bolar. Bu döwletlerde hususy telekeçileriň iş şertlerini düzgünleşdirmekde döwlet häkimiýetiniň merkezi we sebit edaralary deň hukuklara eýedirlir. Şol bir wagtyň özünde, salgyt syýasaty, ilaty iş orunlary bilen üpjün etmek, daşky gurşawy gorumak ýaly möhüm meseleleri çözmek wezipesi merkezleşdirilen häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlyklaryna berilýär.

Ýewropa Bileleşigi sebitinde kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek boýunça «Europartenariat», «BRE», «BC-Net» ulgamlarynyň hem hereket edýändigini bellemekimiz gerek.

Kiçi we orta kärhanalarda zähmet çekýän hünärmenleriň hünär taýýarlygyny yzygiderli ýokarlandyrmak maksady bilen ýörite döredilen gorlaryň hasabyna ýörite hünär okuwlaryny guramak (Germaniýada we Irlandiýada) ýa-da işgärleri okatmak maksatnamalary durmuşa geçirilende düýpli ýenillikleri bermek (Belgiýada we Fransiýada), şeýle-de ilatyň işe ukyply bölegi üçin mugt hünär okuwlaryny guramak we geçirmek (Daniýada we Beýik Britaniýada) ýaly tejribeleri giňden ulanylýar.

G. Suhanowa,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministriginiň
Nyrh syýasaty bölüminiň baş hünärmeni,
Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň magistranty*

ÝURDY DURMUŞ-YKDYSADY TAÝDAN ÖSDÜRMEKDE DÖWLET BÝUJETINIŇ ORNY

Türkmenistanyň häzirki döwürde täze ösüş ýagdaýyna tarap hereketi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan yglan edilen, ýurdy senagat-innowasion taýdan ösdürmäge we ähli ugurlar boýunça döwrebaplaşdyrmaga gönükdirilen syýasata laýyklykda amala aşyrylýar.

Milli Liderimiziň paýhasly we öňdengörüji syýasaty netijesinde ýurdumyzda, dünýä ykdysadyýetiniň ösüşiniň haýallandygyna we ýagdaýyň çylşyrymly bolup galýandygyna garamazdan, ýeterlik derejede ýokary we durnukly ykdysady ösüş, maliýe we durmuş durnuklylygy üpjün edildi, dünýä ykdysadyýetinde, ilkinji nobatda-da, ýurdumyzyň söwda-ykdysady gatnaşyklaryny alyp barýan ýurtlarynda bolup geçýän oňaýsyz maliýe-ykdysady ýagdaýlardan çalt netije çykarmak we degişli çäreleri görmek babatynda degişli işler amala aşyryldy.

Döwlete durmuş-ykdysady düzgünleşdirmegi amala aşyrmaga mümkinçilik berýän has wajyp mehanizmleriň biri döwlet býujetidir. Döwlet býujeti ýurduň hökümetiniň ykdysady syýasaty amala aşyrmagynda esasy orny tutýar we durmuş-ykdysady meseleleri netijeli çözmekde ýardam edýär.

Ýurdy ösdürmek «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasyna», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdu-myzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna», pudaklaryň we sebitleriň maksatnamalaryna laýyklykda maksatnamalaýyn esasyda amala aşyrylýar.

Döwletiň ykdysady syýasatyny durmuşa ornaşdyrmakda döwlet býujeti möhüm gural hasaplanylýar. Ol ylmy-tehniki ösüşiň esasy ugurlaryny çözmekde, umumymilli gerimde ätiýaçlygy döretmekde zerur serişdeleri merkezleşdirmegi üpjün edýär. Döwlet býujeti – ýurduň möhüm resminamasy bolmak bilen, ähli guramalaryň, döwlet gulluklarynyň hökümet maksatnamalarynyň we beýlekileriň maliýe meýilnamasynyň jemini aňladýar. Döwlet maliýe serişdeleri ýurduň konstitusion borçlarynyň berjaý edilmeginiň baş maliýe-ykdysady instituty bolup durýar. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 137-nji maddasynda «Türkmenistanyň býujet ulgamy Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň düzüm bölegi bolan ähli býujetleriň jeminden ybaratdyr» diýip bellenilýär. Döwlet býujetiniň kömegi bilen döwlet merkezleşdirilen gollary emele getirilmegi öz üstüne ýüklenen wezipele-

ri ýerine ýetirmekligiň mümkinçiliklerini üpjün etmek bilen, maliýe serişdesiniň merkezleşdirilmedik gorunyň emele gelmegine täsir edýär.

Ýurdy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň maksatlaryna ýetmek üçin makroykdysady syýasatyň, institusional özgertmeleriniň we býujet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň özara baglanyşygyny üpjün etmek ýyllyk Maksatnamanyň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar.

Türkmenistanda durmuş-ykdysady ösüşiň baş maksady – ykdysady ösüşiň emele gelen depginini, ilatyň doly iş bilen üpjünçiligini, bahalaryň derejesiniň we milli puluň hümmetiniň durnuklylygyny, daşary ykdysady deňeçerligi saklamak ýoly bilen tutuş jemgyýetiň hal-ýagdaýynyň ýokary derejesini gazanmak bolup durýar. Bu maksada ýetmek üçin ähli şertler – ýurtda düýpli içerki we daşarky mümkinçilikler we degerli bäsleşik artykmaçlyklary bar.

Ýurdumyzyň Hökümeti tarapyndan öz wagtynda ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmaga, onuň pudaklarynyň bäsleşige ukyplylygyny pugtalandyrmaga, daşary ykdysady işi kämilleşdirmäge we diwesifikasiýalaşdyrmaga gönükdirilen toplumlaýyn çäreler yzygiderli kabul edilýär we onuň durmuşa ornaşdyrylýşy berk gözegçilikde saklanylýar.

Döwlet býujeti ykdysadyýeti rejelemegiň möhüm guraly bolup durýar. Ol döwlet maliýe serişdesini döretmegiň usullaryny we görnüşlerini kesgitleýär.

Býujet syýasatynyň esasy maksady durnukly ykdysady ösüşiň gazanylmagyna, döwlet býujetiniň gyrađen häsiýetiniň üpjün edilmegine ýardam bermekden ybaratdyr.

Döwleti durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde döwlet býujetiň tutýan orny we ähmiýeti

Döwleti durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde döwlet býujetiň tutýan orny we ähmiýeti

Geljegin durmuş ölçeglerini işläp taýýarlamak üçin uzak möhletli durmuş-ykdysady ösüşiň görnüşleri peýdalanylýar we ol indiki esasy faktorlaryň ýerine ýetirilişiniň derejesi bilen kesgitlenilýär:

- ýurduň ykdysadyýetiniň energetika, ylym we bilim, ýokary tehnologiýalar we beýleki sferalarda ösüşi we amala aşyrylýşynyň artykmaçlygy;
- gaýtadan işleýän senagatda yzygiderli innowasiýalary ornaşdyrmak we zähmet öndürijiliginiň ösüşi;
- ulag we energetika infrastrukturasyny kämilleşdirmek;
- döwlet institutlarynyň netijeliligini, telekeçilik we maýa goýum işjeňligini kesgitleýji institutlaryň ösüşi;
- jemgyýetde ynamlylygy berkitmek we durmuş adalatlylygy;
- adam kapitalyny ýokarlandyrmagyň ýokary depginligi we orta topary emele getirmek;
- dünýäniň global ykdysady giňişligine aralaşmak.

Ykdysadyýetiň ösmegini býujet arkaly kadalaşdyrmak döwlet kadalaşdyryş işiniň esasy ykdysady usullarynyň biri hasaplanylýar. Bu usul milli maliýe ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwlet döredilýän býujet mehanizminiň kömegi bilen milli girdejini gaýtadan paýlanmagyny üpjün edýär we ykdysadyýete täsir edýär, makroykdysady bölekleri zerur ugurlar boýunça üýtgedýär, jemgyýetçilik önümçiliginiň gurluşyny kämilleşdirilýär, ilatyň ýaşayyş-durmuş şertlerini ýokarlandyrmakda üýtgetmeleri amala aşyrylýar.

Dürli göni we gytaklaýyn görnüşleri ulanmak arkaly Döwlet ykdysadyýete öz täsirini ýetirýär:

- býujet serişdesini pudagara we sebitara gaýtadan paýlamak;
- ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklaryna kömek pul serişdelerini (subsidiýalary, dotasiýalary) bermek;
- döwlet maýa goýumy;
- ylmy-tehniki ösüşi kesgitleýän pudaklary býujetden maliýeleşdirmek;
- beýlekiler.

Ykdysadyýete we durmuş ulgamyna býujetiň üsti bilen täsir etmek býujetiň girdejileriniň we çykdajylarynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Býujetiň girdejisi býujet gory emele getirilen ýagdaýynda döwlet bilen guramalaryň, kärhanalaryň, edaralaryň we raýatlaryň arasynda döreýän ykdysady gatnaşyklary görkezýär.

Býujetiň çykdajylary, döwlet bilen ýuridiki we fiziki taraplaryň arasynda, dürli ugurlar boýunça býujet serişdesini paýlamak işinde döreýän ykdysady gatnaşyklary görkezýär.

Býujetiň girdejisi bilen çykdajysy öz aralarynda, şeýle-de umumy ykdysadyýet bilen özara baglanyşyklydyr. Ykdysadyýet býujet girdejilerini emele getirmä-

ge şertleri döredýär we şol bir wagtda ol býujetiň girdejisiniň we çykdajysynyň üsti bilen amala aşyrylýan býujetiň täsir ediş obýekti hasaplanylýar.

Döwlet býujeti – önümçiligiň ösüşinde höweslendiriji görnüşinde çykyş edýär we üznüksiz önümçilik işini amala aşyrmakda şert we serişde döredýär. Jemi milli hojalygyň býujeti görnüşinde bolup ykdysadyýete işjeň täsir edýär. Býujet serişdesi gurlaryň ýekebara (kärhananyň çäginde), şeýle-de jemgyýetçilik (umumy milli hojalygyň çäginde) aýlanyşygyny üpjün etmek üçin ulanylýar. Onuň kömegi bilen durmuş maksatly maksatnamalary durmuşa ornaşdyrmak, gurşap alan sredany gorap saklamak, ylmy-tehniki ösüşi höweslendirmek, goranmak ukyby goldamak we beýleki döwlet wezipeleri ýerine ýetirmek üçin şert döredilýär.

Ykdysady subýektleriň býujete tölemeli serişdesiniň derejesiniň ýokary kesgitlenilmegi, olaryň işjeňliginiň peselmegine, sarp ediş harajatlaryň azalmagyna, harytlara we hyzmatlara bolan islegiň peselmegine alyp barýar. Bu öz gezeginde önümçiligiň möçberiniň pese gaçmagyna, bahalaryň ýokarlanmagyna, öndürilen real jemi içerki önümiň azalmagyna eltýär, netijede döwletiň girdejisiniň azalmagyna getirýär. Eger-de ykdysady subýektlerden býujete tölemeli serişdesiniň derejesiniň pes kesgitlenilmegi, býujetiň girdejisiniň kemelmegine we sonuň bilen birlikde ykdysadyýetiň döwlet düzgünleşdirmesiniň mümkinçiliklerini peseldýär. Şonuň üçin, jemgyýetde milli girdejini gaýtadan paýlamaklygy kesgitlemek meselesi oýlanyşykly çemeleşmeleri talap edýär.

Şeýlelik bilen býujetiň girdejisini emele getirmek we çykdajysyny paýlamak syýasaty ykdysadyýeti we durmuş sferasyny düzgünleşdirmekde döwletiň möhüm guralydyr. Häzirki zaman dünýäsinde döwlet düzgünleşdirmesi ulgamynyň wezipesiniň işjeňleşmesi netijesinde býujetiň orny ýokarlanýar we ol giňden peýdalanylýar.

H. Gurbangeldiýew,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň ýanyndaky
Ykdysadyýeti töwekgelçiliklerden goramak agentliginiň
Ykdysady töwekgelçilikleri seljeriş müdirliginiň başlygy*

SYÝAHATÇYLYK PUDAGYNYŇ DÖREÝŞI, ÖSÜŞI WE DURMUŞ YKDYSADY ÄHMIÝETI

Syýahatçylyk bu – dünýä ykdysadyýetiniň girdeji çeşmesiniň möhüm bölegidir. Soňky ýyllarda, aýratyn hem, dünýäniň ösen döwletleri bu pudagyň ösmegine möhüm ähmiýet berýärler. Dünýä syýahatçylygy bilen aýakdaş Türkmenistanyň syýahatçylyk pudagy hem her ýylky ösüş depginini ýylsaýyn artdyrýar we özüniň ykdysadyýetdäki ornuny gün-günden giňeldýär. Dünýä siwilizasiýasynyň ösüşinde has gijiräk ýüze çykandygyna garamazdan syýahatçylyk pudagy özüniň ykdysady kuwwatyny görülmez derejede tiz ýokary götermegi başardy. Birleşen Milletler Guramasynyň Bütindünýä Syýahatçylyk edarasynyň berýän maglumatyna görä, 2019-njy ýylyň jemi boýunça halkara derejesindäki syýahatçylaryň sany 10 göterim köpelig, umumy pudagynyň ösüş depginini 7 göterim artdy.

Milli Liderimiziň taýsyz tagallalarynyň netijesinde biziň ýurdumyzda-da syýahatçylygyň milli ykdysadyýetiň möhüm pudaklarynyň hataryna goşulmagy bilen, Türkmenistan hem dünýä syýahatçylygynyň işjeň agzasyna öwrüldi. Hormatly Prezidentimiziň parasatly başlangyçlary bilen ýurdumyzyň ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen hemmetaraplaýyn oýlanyşylykly ösdürilýär. Milli ykdysadyýetiň ýokary depginli ösüslere eýe bolýan pudaklarynyň birnäçesiniň önümleriniň halkara bazarlaryna çykarylmagynyň esasy sebäbi hem halkara gatnaşyklaryň strategiki taýdan oýlanyşykly meýilleşdirilmegidir. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň netijeli ösüşinde ýokary netijeli işjeňligi görkezýän esasy pudaklaryň hatarynda syýahatçylygyň paýy hem barha ýokarlanýar.

Jahankeşdelik adam ösüşinde elmydama bolan. Jahankeşdelik adamlaryň çäklendirilmedik wagtda we giňişlikde bir ýerden başga ýere geçmegi bilen baglanyşdyrylýar. Şonuň üçin, jahankeşdelik hereketleriň ählisi diýen ýaly dünýä düşünmek, täze ýerleri we söwda ýollaryny açmak üçin amala aşyrylypdyr. Günbatar Ýewropadan, Afrikadan, Hytaýdan tapylan ilkinji tapyndylary alymlar tarapyndan öwrenilip olaryň hiç hili ulagsyz uzyn menzilleri geçip, has uzak aralara gidendiklerine şaýatlyk edýär. Biziň eýýamymyzdan öňki IV müňýyllykda Finikiýalylaryň pul birligini döretmeklerini hem-de şol döwürde ykdysady-söwda gatnaşyklarynyň ösmegini syýahatçylygyň dörän zamanasy diýip hasap etmek bolar. Finikiýalylar hat ýazuwyny, tekeri we başga-da birnäçe zatlary döretmegi ilkinjiler bolup oýlap tapmagy başarypdyrlar. Hut, şonuň üçin hem olara täjirçilik jahankeşdeligiň başlangyç çeşmesi diýip hem aýtmak bolar. Has ir döwürler

ummanlarda gämili, gaýykly, syýahatlary amala aşyrylanda aýdan, günden, ýyl-dyzlardan ugur alypdyrlar, şeýle hem tolkunlaryň, bulutlaryň hem-de guşlaryň uçýan ugurlaryna ugurdaş hereketi amala aşyrypdyrlar. Gadymy Rim imperiýasynyň döwrüni hem syýahatçylygyň ykdysady ösüşine bimöçber goşant goşulan zamanasy diýip hasap edilýär. Sebäbi Rimliler Imperiýanyň çäginin köp bölegini syýahatçylygy günden ýaýratmak maksatly ösdürip, ýokary derejeli ýollary gurupdyrlar, festiwallary, sport bäsleşikleri, şowhunly güýmenjeleri geçirer ýaly ýapyk, açyk görnüşli amfiteatrlary gurupdyrlar, umuman şowhunly çäreleri geçirmek üçin ähli şertleri döredipdirler. Gezelenç etmek üçin gurlan ýollarda bolsa syýahatçylar atly 100 mil menzile çenli geçip meşhur ybadathanalara, Müsür piramidasyna zyýarat edipdirler, aýratynda ýyly suwly mineral çeşmelere uly höwes bilen barypdyrlar.

Beýik arap jahankeşdeçi Ibn Batuta jahankeşdelige 21 ýaşyndan başlap, ähli Gündogar ýurtlarda 70 mün kilometre golaý ýoly geçipdir. Ol syýahatçylyk maksatly Demirgazyk Afrikada, Hindistanda, Hytaýda bolupdyr. Italiýaly täjir Marko Polo 1271–1295-nji ýyllarda Hytaýa syýahat edip, ol ýerlerde ömrüniň 17 ýylyny geçiripdir. Russiýaly täjir Afanasiý Nikitin bolsa syýahatçylyk maksady bilen 1471–1474-nji ýyllarda Persiýa we Hindistan ýurtlarynda bolupdyr.

Dünýä taryhynda 1822-nji ýylda ilkinji gämili syýahatçylyk agentini diýlip özüni tanadan Beýik Britaniýaly Robert Smartdyr. Ol syýahatçylar toparynyň Bristolsk kanaly bilen gämili gezelenç etmeklerini gurnap, ilkinji müşderini hasaba alan syýahat işgäridir. Umuman syýahatçylyk industriýasynyň has kämilleşen döwrüni XIX asyryň ortalary hasaplanylýar. Munuň esasy sebäbi hem şol döwürlerden syýahat hyzmatlary üçin ilkinji ulaglar, ýaşaýyş jaý desgalary peýda bolupdyr. Ilkinji syýahaty demirýol otlusynda amala aşyran ady rowaýata öwürülen Tomas Kuk bolupdyr. Ol 1841-nji ýylda sagdyn durmuş ýörelgesiniň waspçysy hökmünde 570 adamy ýygnap, her müşderiden 1 şilling möçberinde töleg alyp, Lankaster bilen Longoborug şäherleri aralygynda gatnaýan otly bilen olary gezelenç maksatly Angliýa patyşalygynyň günorta bölegindäki graflygyň birine aýlapdyr. Syýahatçylyk pudagynyň taryhynda şol hem ilkinji otly arkaly amala aşyrylan syýahatçylyk gezelenji hasaplanylýar. Wagtyň geçmegi bilen Tomas Kuk şeýle gezelençleriň sanyny yzygiderli artdyrypdyr. Gezelenç etmäge isleg bildirýänleriň sany ep-esli köpeleninden soň Tomas Kuk 1845-nji ýylda syýahatçylyk edarasyny döretmek kararyna gelip, ony döredýär. Az soňra daşary ýurtlara gitmäge isleg bildirýänleriň sanynyň köpelmegi bilen syýahatçylyk hyzmatynyň ykdysady bähbidini seljerip, ony düşewüntli edara öwürmek maksady bilen adamlara ýollanmalary satmaga girişipdir. Şondan soň ol diňe Beýik Britaniýanyň çäginde däl, eýsem onuň çäklerinden daşardaky ýurtlara hem syýahatçylykly gezelençleri gurnap başlapdyr. Ol ilkinji gezek 1863-nji ýylda uly syýahatçylyk gezelençleri gurap jahankeşdeleri Şwesariýa soňra 1868-nji ýylda

bolsa hatda demirgazyk Amerikada aýlapdyr. Bu taryha ýazylyan gezelençli waka hem syýahatçylyk industriýasynyň okgunly ösmeginiň ilkinji sebäpleriniň birine öwrülipdir. Syýahatçylygyň başlangyjynyň ilkinji eýesi hasaplanylýan Tomas Kuyň kärhanasy häzirki güne çenli hereket edip, ol dünýä belli syýahatçylyk kompaniýalaryň esaslarynyň biri hasaplanylýar. Ondan bári syýahatçylyk bazarynda gyzykly tur ugurlary köpelip, dünýä ykdysadyýetiniň altyn serişde getirýän girdeji çeşmesine öwrüldi. Syýahatçylyk pudagyň toplumlaýyn ösmeginiň agramly bölegi bolsa XX asyryň ortalary hasaplanylýar. Şu döwürde syýahatçylyk pudagy giň gerim bilen ösdürilip, juda üýtgeşik derejelere ýetdi. Esasan hem häzirki zaman şäherleri, awtoulaglary, uçarlary, gämileri peýda bolup, şol şäherlere syýahat etmek syýahatçylaryň endigine öwrüldi, syýahatlar, gezelençler bolsa şol ulaglar bilen amala aşyrylyp başlandy. Indi syýahatçylyk pudagy dünýä ykdysadyýetiniň iň çalt depginler bilen ösýän pudaklarynyň biri hasaplanylýar. Edil şu döwürde syýahatçylykda işini ykdysady taýdan dogry ýola goýan kärhanalar, kompaniýalar, konsaltingler özleriniň müşderilerini Ýer togalagynyň islendik ýerine syýahata ýollamaga mümkinçilikleri tapdylar. Munuň çalt depginler bilen ösmeginiň netijesinde dünýä bileleşigi tarapyndan kabul edilen jarnama laýyklykda, her ýylyň 27-nji sentýabry bütindünýä syýahatçylyk günü diýip resmi taýdan ygylan edildi. Birleşen Milletler guramasynyň Bütindünýä Syýahatçylyk edarasynyň berýän maglumatyna görä, her ýyl 1 milliarddan gowrak adam daşary ýurtlara syýahat etmek üçin öz ýurdunyň çäginde çykyp gidýärler. Hut şonuň netijesinde bolsa käbir ösen döwletlerde syýahatçylyk ulgamy ykdysadyýetiň öndebaryjy pudaklarynyň birine öwrüldi. Dünýädäki iş orunlarynyň 1/11 syýahatçylyk industriýasynyň paýyna düşenligi, bu pudagyň ýokary depginli ösmeginiň netijesinde ykdysady görkezijisi bütin dünýäniň jemi içerki önüminiň 10% -ne, tutuş dünýä eksportynyň hem 6% - ne eýe bolanlygy aýratyn bellärliliklidir. Syýahatçylyk bu ykdysady taýdan dogry ýola goýulanda juda sagdyn pudak bolmak bilen köptaraplaýyn ösüşi çaltlandyrmak bilen bir hatarda millionlarça adamlaryň durmuşynyň gowulyga tarap üýtgemegine aýratyn täsirini ýetirýär. Şeýle hem bu pudak dünýä milletleriniň hem medeniýetleriniň arasyndaky özara gatnaşyklarynyň pugtalanmagyna hem-de medeni we tebigy miraslarynyň aýawly saklanmagyna saldamly goşant goşýar.

Ýiti sowuklama keseliniň ýaýramagy bilen bagly dünýä ykdysadyýetinde bolup geýýän maliýe-ykdysady çökgünlik zerarly syýahatçylyk pudagy hem uly kynçylyklary başdan geçirýär. Ýöne bu pudak soňky baş ýylyň dowamynda öňki ösüş derejesine ilkinji çykjak pudaklaryň hatarynda bolmagynda galýar.

ÝUNESKO-nyň edarasy hemişe syýahatçylygyň dünýä ýüzünde parahatçylygy we halkara dost-doganlygy saklamagyň wajyp guralydygyny tassyklaýar we muny ýurtlaryň medeni hem-de gumanitar ösüşinde ulanmaklygy maslahat berýär. Türkmenistan ägirt uly syýahatçylyk we rekrasiýa mümkinçiligine eýe bolan

ýurtdur. Ýurdumyzyň çäginde geçmiş taryhymyza we medeni mirasymyza degişli ýadygärlikleriň köpsanlysy ýerleşýär.

Gahryman Arkadagymyzyň başlangyçlary bilen Türkmenistanda dünýä de-rejeli ykdysady, syýasy, sport çäreleri yzygiderli geçirilýär. Bu işler ähli welaýat-larda-da giň gerimde alnyp barylýar.

Syýahatçylygy toparlara bölmekde dürli çemeleşmeler we görkezijiler ula-nylýar. Syýahatçylygyň maksady boýunça Türkmenistanda syýahatçylygyň şu görnüşlerini esaslandyrmak teklipe edilýär.

1. Saglygy bejeriş syýahatçylygy. Syýahatçylygyň bu görnüşiniň esasy maksady adamlaryň saglygyny dikeltmek. Olar öz saglyklaryny dikeltmek üçin sanatoriýalarda we kurortlarda belli bir döwrüň dowamynda bolýarlar, dynç al-ýarlar. Hut şunuň bilen baglylykda dünýäde sanatoriýa we kurort diýen düşünjeler dö-räpdir. Adatça, dynç alşyň bu görnüşü 24-26 güne çenli dowam edýär. Türkme-nistanda bu görnüşli syýahatçylyga Bagabat, Berzeňni, Arçman, Ýyly suw, Mol-lagara, Awaza, Baýramaly, Farap, Daşoguz şypahanalary görkezmek bolar.

2. Sagaldyş-dynç alyş edaralaryna bagly syýahatçylyk. Syýahatçylygyň bu görnüşü saglygy dikeltmeklige we dynç almaklyga ýöriteleşendir. Syýahatçy-lygyň bu görnüşü hem uzak wagty öz içine almak bilen az sanly şäherlerde bol-mak aýratynlygyna eýedir. Türkmenistanda syýahatçylygyň bu görnüşine Balkan welaýatynyň «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda we Ahal welaýatynyň Ar-çabil, Gökdere jülgelerinde, şeýle-de Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynda ýerleşen dynç alyş-sagaldyş edaralaryny görkezmek bolar.

3. Dini ynanc, ygtykat syýahatçylygy (zyýarat etmek). Syýahatçylygyň bu görnüşü has ir dörändir. Allatagalanyň söýen bendeleri bolan ýagşyzadalaryň aramgähiniň üstüne zyýarata barmak ýurdumyzda syýahatçylygyň giňden ýaýran görnüşidir. Wenger syýahatçysy Arminiý Wamberi özüniň Merkezi Aziýa syýa-hatyny dini ýerlere ybadat etmek bilen jaýdar delillendiripdir. Türkmenistanda syýahatçylygyň bu görnüşiniň ösmegine ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda juda giň mümkinçilikler bar.

4. Aň-düşünjäni giňeltmek syýahatçylygy. Syýahatçylygyň bu görnüşü çäk-lerde bar bolan medeni we taryhy ýadygärlikler bilen tanyşmak, gözýetimiňi giňelt-mek bilen baglydyr. Muňa mysal edip, Aşgabat şäherinde Ahal, Balkan, Daşoguz, Lebap, Mary welaýatlarynda bar bolan juda gadymy medeni we taryhy ýadygärlik-leri getirmek bolar. Syýahatçylygyň bu ugurlary giňden ulanylýar.

5. Şowhun syýahatçylygy. Bu syýahatçylyk adamlaryň şowhunly dynç aly-syny (baýramçylyklara, karnawallara, konsertlere, festiwallara we ş.m. gatnaşmak arkaly) geçirmek üçin niýetlenendir. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen ýurdumyzda baýramçylyklar, halkara derejesine laýyk gelýän şowhunlar, dünýäni haýran galdyryan çäreler juda köp geçirilýär. «Awaza» milli syýahatçy-

lyk zolagynda halklaryň dostlugyny şertlendirýän, ynsanperwer mazmunly çagalar forumlary, konsertler bolsa yzygiderli geçirilýär.

6. Sport syýahatçylygy. Adyndan belli bolşy ýaly, syýahatçylygyň bu görnüşinde sport bilen baglanyşykly turlaryň ählisi degişlidir. Syýahatçylygyň bu görnüşine awçylyk we balykçylyk bilen baglanyşykly dynç alyşlary hem görkezme bolar. Dünýäniň köp ýurtlarynda syýahatçylygyň bu görnüşine daglyk lyžasy, welosiped syýahatçylygy, draýwing (awtosyýahatçylyk), rafting (gaýyklarda ýa-da plotlarda dag derýalarynda ýüzmek), daýwing (suwasty ýüzüş) hem degişli edilýär. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan «Bütindünýä welosiped gününü» bellemek babatynda Kararname kabul edildi. Muňa laýyklykda welosipedli toparlaýyn gezelençleri guramagy hem bu ugra girizmek bolar.

7. Kongress (ylmy) syýahatçylyk. Bu syýahatçylygyň esasy maksady bolup, dürli ylmy çärelere (halkara forumlaryna, maslahatlaryna, kongresslerine, simpoziumlara) gatnaşmak çykyş edýär. Uly Halkara forumlaryna ýüzlerçe, münlerçe hünärmenler gatnaşýar, adaty, olar maşgala agzalary, edaranyň işgärleri bilen bile gatnaşýarlar. Syýahatçylygyň bu görnüşini hem «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda amala aşyrmaga giň mümkinçilikler bar. Munuň üçin, bu zolakda Kongressler köşgi hem gurlup ulanmaga berildi.

8. İşewür syýahatçylyk. Syýahatçylygyň bu görnüşü işewürlik ykdysady gatnaşyklary ýola goýmak üçin amala aşyrylýar. Soňky ýyllarda ýurdumyzda syýahatçylygyň bu görnüşü has giň gerimde ösýär. Munuň şeýle bolmagyna, hususan-da halkara we hökümetara işewür toparlarynyň döredilmegi we onuň çäklerinde işewür maslahatlaryň geçirilmegi hem öz täsirini ýetirýär. Ýurdumyzda, hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen 40-dan gowrak Hökümetara toparlary döredilip, olar her ýyl öz durmuşa geçirmeli çärelerini ýokary derejede amala aşyrýar. Edil işewürlik syýahatçylygynyň ösmegine döwlet derejesinde üns berlişi ýaly munuň ösüşine Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi hem işjeň gatnaşmalydyr.

9. Okuw tejribe (bilim) syýahatçylygy. Syýahatçylygyň bu görnüşü aň-düşünjäni ýokarlandyrmak, öwrenmek, tejribeleri alyşmak bilen baglanyşyklydyr. Munda hem ýurdumyzda bilim ugrunda tejribe alyşmaga belli bir derejede mümkinçilikler bar.

Syýahatçylygyň has ösen özbaşdak görnüşleri hökmünde:

a) söwda syýahatçylygy (şop turlar) – sarp ediş harytlaryny satyn almak üçin daşary ýurtlara gidilmegini, ýurdumyza gelinmegini;

b) hobbi syýahatçylygy – dynç alyşda ýa-da syýahatçylykda öz söýgüli işi bilen meşgullanylmagy;

ç) ekzotiki syýahatçylygy – adaty bolmadyk pişeleri özünde jemleýän syýahatçylygy ýaly görnüşlerini hem goşmak bolar.

D. Kadyrow,

*Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministriliginiň
Ahal welaýatynyň Baş maliýe we ykdysadyýet müdirliginiň
Maýa goýumlary we ýaşaýyş jaý-jemagaty hojalygyny
maliýeleşdiriş bölüminiň baş hünärmeni*

TÜRKMENISTANDA MALIÝE ULGAMY GIŇDEN ÖZGERÝÄR

Garaşsyzlygymyzyň otuz ýylynyň içinde Türkmenistan halk hojalyk toplumynyň çäkli ugurly bölegini dünýä ykdysadyýetiniň ugruna laýyklykda depginli ösýän özünü üpjün edýän milli modeline öwürmegi üstünlikli amala aşyrdy. Bu gün Türkmenistan Halkara Pul Gaznasy we Bütindünýä Banky görkezijileri boýunça sebitdäki goňşularynyň aglabasyndan öňe geçip, ilatynyň jan başyna düşýän içerki önümiň jem möçberi – ýurduň ykdysady ösüş derejesini kesgitleýän häsiýet boýunça dünýä ýurtlarynyň ilkinji ýüzlüğine girýär. Ykdysadyýetiň garaşsyzlygynyň başyndan bäri üstünlikli goldanýan durnukly ösüşi netijesinde 2012-nji ýylda Bütindünýä banky Türkmenistana girdejisi orta derejeden ýokary bolan ýurt statusyny (UpperMiddleIncomeCountryStatus) berdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň parasatly Baştutanlygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda wajyp gurluşyklaryň düýbi tutuldy, senagat kärhanalary döwrebaplaşdyryldy, tehniki we tehnologiýa taýdan döwrebap enjamlaşdyryldy, gurluşyk pudagy ýokary depginler bilen ösdürildi, täze ýollar, kommunikasiýa ulgamlary kemala geldi. Bularyň netijesinde ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşi üçin kuwwatly önümçilik, durmuş we inženerçilik infrastrukturasynyň berk binýady döredildi. Bu giň gerimli işleriň geçirilmeginiň binýadynda Türkmenistan dünýäniň ýokary depginler bilen ösýän döwletleriniň hataryna ynamly goşuldy.

Häzirki döwürde gadymy türkmen topragy gözün alnynda tanalmaz derejede özgerýär, gün-günden durmuş-ykdysady we medeni taýdan pajarlap ösýän döwletimiz gitdigiçe pugtalanýar. Amala aşyrylýan beýik işler Türkmenistanyň gülläp ösüş ýoluny kesgitleýän, ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ugurlarynda giň gerimli ägirt uly wezipeleri çözmeklige mümkinçilik berýän, halkyň ýaşaýyş-durmuş derejesini has gowulyga tarap özgerdýän binýatlary bolan «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasyndan», «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görnüşindäki Milli maksatnamasyndan», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-yk-

dysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyndan» we beýleki sebitleri, pudaklary ösdürmegi nazarlaýan maksatnamalaryndan ugur alnyp durmuşa geçirilýär.

Maliýe ulgamynyň ösüşini döwrebaplaşdyrmagy, innowasiýalary maliýe taýdan üpjün etmäge we höweslendirmäge, ykdysadyýeti diwersifisirlenmäge, durnukly ykdysady ösüşi saklamaga, ykdysadyýetiň hakyky böleginiň we maliýe böleginiň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, ylmy esasyda maliýe ulgamyny sanlylaşdyrmaklykda türkmen halkynyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň hiliniň gowulandyrylmagyna gönükdirilendir.

Maliýe ulgamyndaky özgertmeler döwletiň ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde maliýe gurallaryny güýçlendirmäge gönükdirilen möhüm wezipeleri bolup durýar.

Maliýe – munuň özi hojalygy alyp barmaklygyň ähli derejeleriniň aýrylmaz bölegi. Maliýesiz giňeldilen esasyda önümçilik gaznalarynyň dolanyşygyny, ýurduň ykdysadyýetiniň çäkleýin we pudak sazlaşygyny üpjün etmek, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak mümkin däldir. Maliýe ulgamy bu degişli guramalar tarapyndan dolandyrylýan pul toplumlaryny we gaznalaryny döretmek hem-de ulanmak bilen baglanyşykly önümçilik we önümçilik däl işiň dürli ugurlarynda emele gelýän, biri-birinden bölünip aýrylan, ýöne özara baglanyşykly maliýe gatnaşyklar gurşawynyň we düzümleriniň jemidir.

Hojalygy ýöredýän birliklerde we döwletde dürli jemgyýetçilik islegleriniň bolmaklygy, dürli maliýe arabaglanyşyklarynyň ýüze çykmagyna getirýär. Biri-birinden tapawutlanyp, olar şol bir wagtda aýry-aýry özbaşdak toparlara maliýe gatnaşyklaryny birleşdirmäge mümkinçilik berýän käbir umumy alamatlar bilen hem häsiýetlendirýärler. Maliýe gatnaşyklary öz tebigaty boýunça paýlaýyş gatnaşyklaryna degişlidir, üstesine-de gymmatyň paýlanylyşy subýektler boýunça amala aşyrylýar. Hojalygy alyp barýan birlikler maksatly ugurlarda ulanylýan pul gaznalaryň olaryň jemgyýetçilik önümçiliginde tutýan ornuna baglylykda döredýärler. Hojalygy alyp barýan birlikleriň hut jemgyýetçilik önümçiliginde tutýan ornuny, maliýe gatnaşyklarynyň toparlandyrylyşynyň ilkinji hakyky ölçegi hökmünde kabul edilmelidir. Şoňa laýyklykda, maliýe gatnaşyklarynyň umumy jeminde üç sany uly çygry bölüp aýyrmak bolýar: kärhanalaryň maliýesini, ätiýaçlandyrylyşy, döwlet maliýesini.

Hormatly Prezidentimiziň amala aşyran özgertmeler syýasaty netijesinde ilatymyzyň ýaşaýyş-durmuş derejesi ýokarlandy. Birnäçe iş ýerleri döredildi, telekeçilik bilen meşgullanmaga mümkinçilikler açyldy, her ýyl zähmet haklary 10% ýokarlandyrylýar. Bu özgertmeleriň ählisi Türkmenistan döwletimiziň girdejiler babatynda orta derejeden ýokary derejeli döwletleriň hataryna goşulmagyna şert döredti.

Sanly intellektual tehnologiýalarynyň maliýe ulgamyna ornaşdyrylmagy ulgamy ösdürmeklige ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmaga, diwersifikasiýalaşdyrmaga we innowasiýalary maliýe taýdan üpjün etmäge hem-de höweslendirmäge, durnukly ykdysady ösüşi saklamaga, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga hem-de halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň hilini gowulandyrmaga ýardam eder.

Ata Watanymyzda dünýäniň ykdysady, maliýe, ylym-bilim, şol sanda ulag we aragatnaşyk, söwda, syýahatçylyk ulgamlarynyň ähli artykmaçlyklarynyň netijeli we doly peýdalanylmagy üpjün etmek, durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmak üçin ähli mümkinçilikler bar. Ýokary ussatlyk bilen çemeleşilen maliýe ulgamyny sanly tehnologiýalar bilen ornaşdyrylmagy, işlenip düzülmegi ylym-bilim pudagynda möhüm orny eýeleýär.

B. Gurbanowa,

*Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň
Statistikanyň usulyýeti we guralyşy müdirliginiň
Statistikanyň ususlyýeti bölüminiň başlygy*

SANLY YKDYSADY ÖSÜŞDE DÖWLET STATISTIKASYNYŇ ORNY

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlylygynda durmuşa geçirilýän döwlet syýasatynyň binýadynda ýurdumyzyň ösüşiniň hil taýdan täze belent sepgitlerine ýetýändigini, halkymyzyň ýaşayş-durmuş derejesiniň barha ýokarlanýandygyny, halkara abraýynyň has-da belende galýandygyny, Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ösüş maksatlarynyň yzygiderli esasyda amala aşyrylýandygyny bu gün dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan doly ykrar edilýär.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly, adalatly, öndengörüjilikli daşary we içerki syýasatynyň netijesinde amala aşyrylan tutumly işler Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň mundan beýläk hem gülläp ösmegine, onuň halkara abraýynyň täze belentliklere göterilmegine ýardam edýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan döwletimiz täze pudaklary döretmek, senagatda we durmuş-medeni ulgamda özboluşly desgalaryň birnäçesini gurmak bilen, öz ykdysadyýetini üstünlikli ösdürýär. Hormatly Prezidentimiz tarapyndan kabul edilen «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň maksatlary, meseleleri we esasy ugurlary, şeýle-de maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň jemi içerki önümi emele getirmekde goşýan goşandyny artdyrmagyň, milli ykdysadyýetde sanly ulgamy kämilleşdirmegiň çäreleri kesgitlendi.

Ýurdumyzy sanly ulgam esasynda ösdürmegi maksat edinmek üç tapgyrdan ybarat bolup durýar. Resminamanyň birinji tapgyryna 2019-njy ýyl degişli bolup, taýýarlyk işlerini öz içine alýar. Ikinji tapgyry 2020–2023-nji ýyllarda amala aşyrylyp, onda sanly ykdysadyýetiň esasy ugurlary ýola goýulýar. Üçünji tapgyr 2024–2025-nji ýyllara degişli bolup, ol sanly ykdysadyýetiň düýpli kämilleşdirilmegine gönükdiriler. Konsepsiýa laýyklykda, tapgyrlaryň üçüsünde-de ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli ulgamlaryna maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary binýat bolup durýar hem-de ol geljekki ösüşiň belentliklerini nazarlaýar. Şeýle hem sanly ykdysadyýeti ösdürmekde kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek dowam eder. Ol halkara hukugynyň kadalaryna laýyklykda halkara ünlüleriň derejesini-de öz içine alar. Munuň özi ylmyň häzirkäki zaman derejesiniň ösüşini özleşdirmegiň möhümdigini görkezýär.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda Türkmenistan döwletimiz şanly 30 ýyllyk baýramyny belleýär. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiz hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly baştutanlygynda bu döwür içinde uly üstünliklere ýetdi. Garaşsyzlyk türkmen döwletiniň ýöredýän syýasy we ykdysady ýolunyň ugry hökmünde, ilki bilen, Garaşsyzlyk mizemez döwleti gurmak, soňra ýurduň her bir raýatynyň bagtly ýaşayşyny üpjün etmek wezipesi bellenilipdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda, aýratyn hem, onuň Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda şol asyly maksadyň doly durmuşa geçirilendigini buýsanç bilen aýdyp bileris.

Gahryman Arkadagymyzyň ylmy taýdan esaslandyrylan öndengörüjilikli syýasatynyň we başlangyçlarynyň netijesinde milli ykdysadyýetimizde, jemgyýetçilik durmuşymyzda uly üstünlikler gazanylýar, guwandyrjy we buýsandyryjy sepgitlere ýetilýär.

Hormatly Prezidentimiziň beýik başlangyçlarynyň we taýsyz tagallalarynyň netijesinde ýurdumyzyň ykdysadyýetini pudaklaýyn diwersifikasiýalaşdyrmak, ykdysady ösüşiň köpugurlylygyny gazanmak babatynda düýpli öňegidişlikler gazanylýar. Ýurdumyz jemi içerki önümiň ösüş depgini boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda öňdäki orunlary saklap gelýär. Türkmenistanda alnyp barylýan işjeň maýa goýum syýasatynyň netijesinde ýüzlerçe önümçilik desgalary we durmuş-medeni maksatly binalar gurlup ulanylmaga berilýär. Bular ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň yzygiderli berkemegini häsiýetlendirýän wajyp görkezijiler bolup durýar.

Bu üstünliklere mukdar taýdan baha bermekde we hil taýdan bolup geçýän oňyn özgerişlere göz ýetirmekde döwlet statistikasynyň hem saldamly goşandy bar.

Türkmenistanda döwlet statistikasyny ösdürmegiň maksady halkara standartlaryna we milli ykdysadyýeti dolandyrmagyň talaplaryna laýyk gelýän, ýokary hilli statistik maglumatlary öz wagtynda we doly möçberde ýygnamak, işlemek we ýaýratmak, ýurtda resmi statistikanyň guralyşyny döwrebap kämilleşdirmek boýunça alnyp barylýan işleri döwrüň talabyna laýyklykda amala aşyrmakdan ybarat bolup durýar.

Geljekde statistikanyň ösdürilmegi döwlet statistikasynyň taýýarlaýan maglumatlaryna bildirilýän has giňişleýin we köpdürli islegleriň kanagatlandyrylmagyna, maglumatlary ýygnamagyň we statistiki habarlary ýaýratmagyň in täze we has netijeli usullarynyň we usulyýetleriniň ornaşdyrylmagyna hem-de statistiki işiň netijeli guralmagynyň ýola goýulmagyna artykmaçlyk berler. Şonda döwlet statistikasy babatynda ýetilen sepgitler, geçen döwürde toplanan iş tejribesi, statistikanyň halkara standartlaryndaky täze düzgünler kämilleşdiriş işiniň esasynda durýar. Hususan-da, geçirilýän statistik gözegçilikleriň uçdantutma we seçimleýin usullarynyň utgaşykly ulanylmagy, maglumatlary ýygnamakda administratiw çeşmelerinden has giňiş-

leýin peýdalanylmagy, habarlar-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň täze gazananlarynyň ornaşdyrylmagy möhüm ähmiýete eýedir. Administratiw çeşmelerden alynýan maglumatlary ýygnamagyň we seçimleýin gözegçilikleri ösdürmegiň hasabyna döwlet statistik hasabatlylygyny bermek boýunça respondentlere düşýän iş agramynyň azaldylmagy esasy ýörelgeleriň biri bolmagynda galýar.

Statistikanyň dünýä tejribesinde ilat ýazuwlary mynasyp orun tutýar. Türkmenistanyň ilatynyň we ýaşaýyş jaý gorunyň 2022-nji ýylda geçirilmegi göz önünde tutulýan nobatdaky ucdantutma ýazuwynyň geçirilmegi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşini meýilnamalaşdyrmakda, döwlet maksatnamalaryny işläp düzmekde we olaryň amala aşyrylyşyna baha bermekde degişli ykdysadyýeti dolandyryýan we degişli çözgütleri kabul edýän edaralary ilat, onuň hal-ýagdaýy we ýaşaýyş jaý şertleri barada zerur maglumatlar bilen üpjün eder.

Statistika işini netijeli guramakda ulgamyň öz işgärleriniňem, respondentleriňem maglumatlaryň ýygnaýyşy, statistik hasabatlaryň usuly taýdan dogry doldurylyşy baradaky bilimleriniň we tejribesiniň döwrüň talaplaryna laýyklykda üstüniň ýetirilip durulmagy zerur.

Durmuş-ykdysady ösüşe baha bermek üçin seljerişiň laýyk usullarynyň, tärleriniň, guramaçylyk şertleriniň ösdürilmegi möhüm ähmiýete eýe bolup durýar. Seljeriş statistika işiniň maglumatlary ýygnamakdan we işlemekden soňky basgançaklarynyň biri bolup durýar. Statistik seljeriş ykdysady, durmuş, demografik we ekologik hadysalary, olar baradaky ilkinji köpçülikleýin maglumatlary statistik barlagyň usullary arkaly umumylaşdyryp öwrenilmegidir.

Ykdysady we durmuş ýagdaýy aňladýan ululyklar haýsydyr bir binýatlaýyn derejä ýa-da başga baglanyşykly ululyga deňeşdirilende hil taýdan has anyk maglumaty hem berýär. Mysal üçin, ykdysady netijeliligiň derejesi alnan netije bilen ony gazanmak üçin harçlanan resurslaryň mukdaryny deňeşdirmek esasynda kesgitlenýär. Şonuň üçin durmuş-ykdysady seljeriş mahalynda deňeşdirme görkezijiler köp ulanylýar.

Türkmenistanyň döwlet statistikasynyň ulgamynda seljeriş geçirilende statistik barlaglaryň dürli usullary öňde goýulýan wezipäniň häsiýetine baglylykda özara utgaşdyrylyp ulanylýar. Ol umumylaşdyrylan maglumatlary peýdalanmak bilen çözülmegi göz önünde tutulýan meseläniň häsiýetine baglylykda belli bir netijeleri çykarmak we amaly teklipleri taýýarlamak üçin amala aşyrylýar.

Statistik usulyýetiň pudagara meselelerini düzgünleşdirmek we döwlet statistikasyny guramak babatda maslahatlary bermek, statistik habarlaryň pudagara alyş-çalşy boýunça usulyýetleriň taýýarlanmagyna ýardam bermek, bitewi statistik klassifikasiýalaryň ulanylmagy, bitewi maglumatlar ulgamlarynyň döredilmegi hem-de maglumatlary ýygnamagyň we işläp taýýarlamagyň häzirkizaman til-

simatlarynyň ösdürilmegi boýunça pudagara hyzmatdaşlygy pugtalandyrmakda maslahat bermek, ministrlikleriň we pudak edaralarynyň statistikasyny ýöretmegiň meýilnamalaryna hem-de olaryň statistik hasabatlylygynyň täze görnüşlerine garamak we olara düzedişleri girizmek boýunça maslahatlary bermek üçin Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň ýanyndaky Statistika boýunça pudagara geňeşi hereket edýär.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ykdysadyýetimiziň ähli ugurlaryny düzümi hem-de mazmuny boýunça ösen döwletleriň derejesine ýetirmek, ýaş nesliň sagdyn ösmegi, döwrebap bilim-terbiýe bermek we oňat dynç almagy, ylym bilen meşgullanmagy, halkymyzyň bagtyýar durmuşda ýaşamagy üçin ähli şertleri döretmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwürüldi. Hormatly Arkadagymyz tarapyndan kabul edilen döwlet maksatnamalarynda kesgitlenen belent wezipelerine laýyklykda, ähli ulgamlara halkara ölçeglerine laýyk gelýän täze tehnologiýalary we tehniki enjamlary yzygiderli ornaşdyrmak işleri üstünlikli alnyp barylýar.

Türkmenistanda döwlet statistikasy ulgamyny 2019–2025-nji ýyllarda ösdürmegiň maksady halkara standartlaryna we milli ykdysadyýeti dolandyrmagyň talaplaryna laýyk gelýän, ýokary hilli statistik maglumatlary öz wagtynda we doly möçberde ýygnamak, işlemek we ýaýratmak, ýurtda resmi statistikanyň guralysyny döwrebap kämilleşdirmek boýunça alnyp barylýan işleri döwrüň talabyna laýyklykda dowam etdirmekden ybarat.

Statistikanyň usulyýeti halkara tejribesiniň iň soňky gazananlaryny özleşdirmegiň hasabyna üznüksiz kämilleşdiriler. Statistik klassifikatorlaryň kämilleşdirilmegi we üstüniň ýetirilmegi dowam etdiriler. Maksatnamany durmuşa geçirmegiň barşynda statistik amalyýet resminamalarynyň kämilleşdirilmegi hem dowam etdiriler. Milli hasaplar ulgamy boýunça hasaplamalar onuň täze nusgasy esasynda ýola goýlar, resurslar we peýdalanyş jetwelleriniň hasaplamalary amala aşyrylar. Milli hasaplar ulgamy – 2008 esasynda Jemi içerki önümiň we jemi sebitleýin önümiň hasaplanylyşy kämilleşdiriler.

Halkara guramalarynyň maslahatlaryny, şeýle hem Durnukly ösüş maksatlarynyň Türkmenistan tarapyndan kabul edilen wezipelerini nazara almak bilen, durmuş-ykdysady ösüşiň statistik görkezijiler ulgamy kämilleşdiriler. Statistik habarlaryň ýaýradylýşyny kämilleşdirmek işi dowam etdiriler.

Statistik maglumatlaryň hemişe üsti ýetirilip durulýan elektron binýatlary kämilleşdiriler. Şonuň ýaly-da, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti habarlar-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň döwrebap enjamlary bilen abzallaşdyrylar. Statistika edaralaryna zerur bolan hünärmenleriň taýýarlanylmagyna ýardam etmek üçin statistika ulgamy bilen ylym we bilim ulgamlarynyň aragat-

naşygy mundan beýläk hem pugtalandyrylar. Statistik hasabatlaryň internet ulgamyň üsti bilen ýygnaýmagyny ýola goýmak boýunça tapgyrlyk işler geçiriler.

Statistikany ösdürmegiň meseleleri boýunça halkara hyzmatdaşlygy yzygiderli ösdüriler. Statistikanyň meselelerine bagyşlanan halkara okuwlaryna we beýleki hünär ýokarlandyryş çärelerine bellenen tertipde yzygiderli gatnaşýar.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşine, hormatly Prezidentimiziň adalatly ykdysady syýasatynyň netijesinde ýurduň ilatynyň hal-ýagdaýynyň ýokarlansyna, ykdysadyýet, durmuş ösüşi, ekologik abadançylyk babatdaky wezipeleri utgaşykly çözmäge gönükdirilen özgertmeleriň amala aşyrylyşyna statistik taýdan baha bermekde döwlet statistikasynyň orny barha pugtalanýar.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip yglan edilen ýylynda hormatly Prezidentimiz tarapyndan halkymyzyň erkana, bolelin, bagtyýar durmuşda ýaşamagyny üpjün etmek, durmuşyň ähli ugurlarynda ýokary sepgitlere ýetmek wezipesi goýuldy. Arkadag Prezidentimiziň ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmak başlangyjy bilen çykyş etmegi, bu babatda ýörite Maksatnamanyň kabul edilmegi öňde goýlan maksatlara ýetmegiň ýene bir girewi bolup durýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Garaşsyz, hemişelik Bitarap ata Watanymyz beýik ösüşlere beslenip, diňe öňe barýar.

«Döwlet adam üçindir!» diýen dana we ynsanperwer taglymaty bilen eziz halkynyň ykbalyny göteren Gahryman Arkadagymyzyň sahawatynyň saýasynda Berkarar döwletimiz gün-günden özgerýär, ösýär, bedew bady bilen belent sepgitlere gadam basýar.

S. Annamammedow,
*«Türkmenstandartlary» baş döwlet gullugynyň
Döwlet etalon merkeziniň Elektriki we radioelektron
ölçegleri bölüminiň başlygynyň orunbasary*

SANLY YKDYSADYÝET: ÖSÜŞIŇ MÖHÜM INNOWASION UGRY

Mähriban Prezidentimiziň parsatly baştutanlygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe, merdana türkmen halkymyz erkana, bagtyýar durmuşyň halal zähmetiniň hözirini görüp ýaşaýar.

Gahryman Arkadagymyzyň alyp barýan içerki we daşarky syýasaty uly ösüşlere, üstünliklere beslenmegi bizi has-da guwandyrýar.

Häzirki zamanda bolup geçýän ösüş-özgerişler adamzat durmuşyny ählitaplaýyn gurşap alýar. XXI asyryň häsiýetli aýratynlygy bolan maglumat tehnologiýalarydyr sanly gurluşlar gündelik durmuşymyzyň aýrylmaz bölegine öwürülýär. Hyzmatlar ulgamyndan başlap, ykdysadyýetiň ähli ugurlaryna giňden ornaşdyrylýan sanly tehnologiýalar wagty tygşytlamaga, zähmet öndürijiligini artdyrmaga, işleri ýeňilleşdirip, onuň hilini ýokarlandyrmaga, täze önümçilikleri döretmäge, bäsdeşlige ukyply önümleri öndürmäge mümkinçilik berýär. Şeýle bolansoň, dünýä ýurtlary öz ösüşiniň täze tapgyrynda ykdysadyýeti sanly ulgama ornaşdyrylmagy möhüm ugur hökmünde kesgitledi.

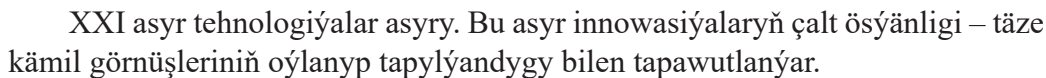
Hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna sanly ulgamy ornaşdyrmak işiniň döwlet syýasatymyzyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridigini nygtap, «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyny» tassyklamagy we bu babatda tapgyrdaýyn işleri amala aşyrmaga badalga boldy. Tapgyrma-tapgyr ýola goýulýan işleriň çäginde bu gün türkmen halkymyz gündelik durmuşynda, her ädimde sanly tehnologiýalaryň mümkinçiliklerinden we artykmaçlyklaryndan peýdalanýarlar.

Häzirki wagtda ata Watanymyz Türkmenistan бүтін дүнýäde ykdysady taýdan ösen güýçli döwlet hökmünde ykrar edilýär.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda milli ykdysadyýetimiz diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürilýär, pudaklarda ylmy-tehniki ösüşiniň iň soňky gazananlary yzygiderli ornaşdyrylýar. Bu ugurda ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmekde döwlet derejesinde aýratyn uly üns berilýär.

Muňa ýurt Baştutanymyzyň degişli Karary bilen «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynyň» we bu maksatnamany durmuşa geçirmek boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasynyň tassyklanylmagy hem aýdyň şaýatlyk edýär.

Ylmy-tehniki ösüşiň şeýle çalt depginler bilen ösmegi netijesinde döredilýän innowasion tehnologiýalaryň mümkinçilikleriniň çäksizdigi, aýratyn bellennmäge mynasypdyr. Şoňa görä-de, häzirki zaman innowasiýalar eýýamynda biziň durmuşymyzyň ähli ugurlary tehnologiýalaşdyrylýar. Indi olar adamzat durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrülip, durmuş müşgilliklerini ýeňilleşdirmäge ýardam berýär, ahlumumy durnukly ykdysady ösüşiň binýady hökmünde doly ykrar edilýär. Sanly ykdysadyýet – durnukly ösüşiň baş şerti. Bu döwürde innowasiýalara esasanlykly sanly ulgamyň mümkinçiliklerinden peýdalanmak ykdysady ösüşi gazanmagyň hereketlendiriji güýjüne öwrüldi. Munuň özi agzalan döwürde innowasion tehnologiýalaryň adamzadyň durmuşynda eýeleýän ornuny, olaryň ösüş üçin örän zerurlygyny hakykat ýüzünde doly açyp görkezdi. Ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça işi «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda üstünlikli alnyp barylýar. Bu Konsepsiýa ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny öz içine alýar. Şunuň bilen baglylykda, bu resminama kabul edilen gününden bäri ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça giň gerimli taslamalar durmuşa geçirildi. Bu bolsa milli ykdysadyýetimizde täze önümçilikleriň ýüze çykmagynda, ýurdumyzyň önümçilik kuwwatynyň artdyrylmagynda, eksport mümkinçilikleriniň has-da netijeli ösmeginde özüniň aýdyň beýanyyny tapdy. Sanly ykdysadyýete geçmek işiniň netijeleri dürli ugurlaryň işiniň ilerlemegine uly täsir etdi. Şol sebäpli hem Sanly ykdysadyýete geçmek işi degişli ugurda tehnologiýalardan baş çykarýan hünärmenleri talap edýändigini göz önünde tutsak, onda ol bilim ulgamynda «bilimler ykdysadyýetini» ösdürmeklige, ilatyň aň mümkinçiliklerini netijeli peýdalanmaklyga we olary ykdysady ösüşi gazanmak üçin gönükdirmäge täze şertleri döreder.

Gahryman Arkadagymyzyň hut özi sanly tehnologiýalardan baş çykarýan ählitaraplaýyn kämil hünärmenleri deňişli ugurda taýýarlamak boýunça Aşgabatda we ähli welaýatlarda IT-merkezlerini döredilendigi belläp geçdi. Şol sebäpli hem ýurdumyzda sanly maglumat giňişligi döredildi, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ilat üçin elýeterliligi üpjün edildi, döwlet edaralarynyň we ýokary okuw mekdepleriniň binýadynda täze internet saýtlary açyldy, şeýle hem mahabatlandyrmak has-da ösdürildi. Bu babatda gazanylan üstünlikler bolsa, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň dünýäniň maglumat giňişligine üstünlikli goşulýandygyny doly äşgär etdi. Önümçiligiň güýji innowasion tehnologiýalara bagly bolup durýar. Diýmek, Diýarymyzda sanly reformalaryň amala aşyrylmagy milli ykdysadyýetimiziň önümçilik kuwwatynyň artmagyna mümkinçilik berdi. Bu ýagdaý eksport kuwwatlyklarymyzyň artmagynda we importa bolan islegiň

peselmeginde aýdyň duýuldy. Sanly ykdysadyýete geçmek ilat üçin amatly we elýeterli hyzmatlary hödürleýär. Ol hyzmatlar durmuşymyzy ähli babatlarda-da ýeňilleşdirýär, tygşytllygy we tizligi üpjün edýär. Muňa mysal edip, ýurdumyzda nagt däl hasaplaşyklaryň ösändigini, gazet-žurnallara abuna ýazylyşygynyň hem-de ýol-ulag we töleg hyzmatlarynyň sanlylaşdyrylmagy arkaly ýeňilleşdirilendigini görkezmek bolar. Bularyň ählisi sanly ulgama geçmekligiň döredýän durmuş ýeňillikleri we mümkinçilikleridir. Uzakmöhletleýin durnukly ykdysady ösüşi gazanmak we özgertmeleriň maksatnamalaýyn esasyda üstünlikli durmuşa geçirilişini üpjün etmek babatda täzeçe çemeleşmeleri peýdalanmaklygy we täze ylmy çözümleri kabul etmegi zerurlyga öwürldi. Şoňa görä-de, Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylymyzyň 12-nji fewralynda geçirilen Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Watanymyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek bilen bagly birnäçe maksatnamalary tassyklamak hakyndaky Kararlara gol çekdi. Onda ýurt Baştutanymyz «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» göz önüne tutulan wezipeleriň amala aşyrylmagyny üpjün etmek, milli ykdysadyýetimiziň pudaklaryna sanly ulgamy ornaşdyrmak we ýurdumyzda bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen degişli Karara gol çekdi. Resminama laýyklykda, «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» hem-de ony amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasy tassyklanyldy. 2021–2025-nji ýyllar üçin niýetlenen Döwlet maksatnamasy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we Kanunlaryna, «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna», sanly ykdysadyýeti we sanly bilimi ösdürmegiň konsepsiýasyna hem-de Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda işlenip düzüldi. Ençeme şeýle ýokary ähmiýetli resminamalara görä taýýarlanmagy bu maksatnamanyň çäklerinde geçiriljek özgertmeleriň giň gerime eýe boljakdygyndan habar berýär. Munuň özi golaýda tassyklanan degişli Döwlet maksatnamasynyň ähmiýetini has-da artdyrýar. Bu maksatnama sanly üpjünçilik ulgamyny ösdürmek, elektron hökümeti döretmek, adam maýasynyň ösüş derejesini ýokarlandyrmak, innowasion ösüş institutlaryny kemala getirmek, ykdysadyýete sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak we ony yzygiderli kämilleşdirmek arkaly ýerine ýetiriler. Onuň baş maksady jemi içerki önümde maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň goşmaça ösüşini üpjün etmekden hem-de sanly aragatnaşyk babatda welaýatlaryň, şäherleriň we obalaryň arasyndaky tapawudy aradan aýyrmakdan ybaratdyr. Maksatnamada ilata edilýän hyzmatlary doly sanly ulgamyna geçirmek, ýerli elektron söwdany ösdürmek we kämilleşdirmek, ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini ýokarlandyrmak we

olaryň sanly ulgam babatdaky sowatlylygyny artdyrmak maksatly wagyz-nesihat işlerini alyp barmak, energetika toplumyny kämilleşdirmek we döwrebap alternatiw energiýa serişdelerini döretmek wezipeleri göz önünde tutulýar. Bulardan başga-da, onda ýerli kompaniýalaryň döredilmegi üçin täze başlangyçlary goldamak, telelukmançylyk hyzmatlaryny hödürlemek hem-de bilimi, saglygy goraýşy, «döwlet-jemgyýet-işewürlik» gatnaşyklaryny düýpli özgertmek we ugurdaş hünärmenleri taýýarlamak hem-de olaryň hünär derejesini yzygiderli kämilleşdirmek ýaly wezipeler bar.

Gahryman Arkadagymyzyň taýsyz tagallalary netijesinde «Türkmenistanyň standartlaşdyryş ulgamyny ösdürmegiň Döwlet maksatnamasynyň» çäklerinde dürli tehnologik işler amala aşyrylýar we dolandyrylýar, şeýle hem öndürilýän önümiň hiline gözegçilik edilýär. Sanly ykysdyýete geçmegiň çäklerinde köp işleri alyp barmakda uly ýardam edýär.

Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde ýerleşen önümçiliklerde we gurluşyk desgalarynda ulanylyan ölçeg serişdeleri, kesgitlenen standartlara laýyklygyna geçirilýän barlaglar «Türkmenstandartlary» baş döwlet gullugynyň Döwlet Etalon Merkeziniň bölümleri tarapyndan edilýän hyzmatlaryň sanawyna girýär. Etalonlar örän kämil häzirki zaman tehnologiýalary esasanda iň täze hasaplaýjy we sanly innowasion tehnikalary ulanmak arkaly döredilýär we gelejekde ýurdumyzyň etalon merkezinde alnyp barylýan barlaglaryň halkara derejede geçirilmegini ýola goýar.

Bu gün mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 30 ýyllyk toýuna uly üstünlikler bilen barýan ýurdumyzda sanly ykdysadyýet has-da ösdürilýär. Bu ugurda Milli Liderimiz: «Ykdysadyýetiň netijeli ösüşi innowasion tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy bilen berk baglydyr» diýip belleýär. Ine, munuň özi Diýarymyzda sanly ykdysadyýete geçmek bilen bagly durmuşa geçirilýän özgertmeleriň milli ykdysadyýetimiziň mundan beýläk-de durnukly ösmegine we Watanymyzyň ykdysady kuwwatynyň has-da artmagyna gönükdirilýändigine doly şaýatlyk edýär.

Hormatly Arkadagymyzyň başyny başlan her bir döwletli işleri rowaçlyklara beslenýär. Muny ýurdumyzyň ykdysadyýetinde, medeniýetinde, ylym-bilim, saglyk ulgamlarynda we halk hojalygynyň beýleki ähli pudaklarynda gazanylýan ajaýyp üstünlükleriniň mysalynda görmek bolar.

D. Haýytowa,
*Türkmenistanyň Merkezi bankynyň
Ylmy-önümçilik geňeşiniň baş hünärmeni*

TELEKEÇILIGI KARZLAŞDYRMAGYŇ MÜMKINÇILIKLERI

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda milli ykdysadyýetimizi senagatlaşdyrmaga, ýurtda ýokary tehnologiýaly innowasion önümçiligi ösdürmäge, şeýle hem raýatlarymyzyň telekeçilik başlangyçlaryny höweslendirmäge we goldamaga aýratyn üns berilýär. Bu ugurda ulgamlaryň we toplumlaryň wezipeler durmuşa geçirilýär.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019 – 2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» laýyklykda ýurtda kiçi we orta telekeçiligi sazlaşykly we netijeli ösdürmek maksady bilen, hususy başlangyçlar esasynda oňaly hukuk, ykdysady, maliýe we durmuş şertleri döredilýär.

Telekeçilik ulgamy milli ykdysadyýetimiziň ähli ugurlarynda aýgytlaýjy orny eýeläp, döwletimiziň durnukly ykdysady ösüşine oňaly täsirini ýetirýär, onuň işjeňleşmegi netijesinde täze iş orunlary döreýär, bäsdeşlige ukyply önümleriň görnüşleri we mukdary artýar, hili has-da ýokarlanýar. Telekeçilik işini alyp barýan taraplara döwlet goldawyny bermek, telekeçileriň netijeli işlemegi üçin amatly şertleri üpjün etmek, hususy telekeçileriň ilat üçin täze iş orunlaryny döretmek boýunça maýa goýum taslamalaryny uzak möhletli karz serişdeleri arkaly üpjün etmek işleri toplumlaryň häsiýete eýe bolmak bilen, özüniň oňyn netijelerini berýär.

Bu ugurda bellenilen çäreleri ýerine ýetirmek, ýurtda hususy telekeçiligi ösdürmek maksady bilen ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan telekeçileriň önümçilik maksatly taslamalary ýeňillikli karzlaşdyrylýar. Bu öz gezeginde öndürilýän önümleriň bahasynyň elýeterliligini üpjün etmäge, öndürijileriň bäsdeşlige ukyplylygynyň we sarp edijileriň sarp ediş ukyplylygynyň ýokarlanmagyna özüniň oňaly täsirini ýetirýär. Şeýle hem türkmen telekeçileriniň maýa goýum taslamalaryny durmuşa geçirmek üçin amatly şertleri döredýär, olar bolsa, öz gezeginde, önümçiligiň giňeldilmegine, ösdürilmegine, ilat üçin täze iş orunlarynyň döredilmegine oňyn täsir edýär.

Milli Liderimiziň hem nygtaýşy ýaly, bazar gatnaşyklarynyň aýrylmaz bölegi hökmünde hususy telekeçiligi kämilleşdirmek ýurduň durmuş-ykdysady ösüş strategiýasynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Ýurtda kiçi we orta telekeçiligi sazlaşykly we netijeli ösdürmek maksady bilen, hususy başlangyçlar esasynda oňaly hukuk, ykdysady, maliýe we durmuş şertleri döredilýär. Telekeçilik işini alyp barýan taraplara döwlet goldawyny bermek, telekeçileriň netijeli işlemegi üçin amatly şertleri üpjün etmek, hususy telekeçileriň ilat üçin täze iş orunlaryny döretmek boýunça maýa goýum taslamalaryny uzak möhletli karz serişdeleri arkaly üpjün etmek işleri toplumlaryň häsiýete eýe bolmak bilen, özüniň oňyn netijelerini berýär.

Bank işiniň yzygiderli ösdürilmegi ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň bäsdeşlige ukyply innowasion ösüşini üpjün etmegi, dünýä ykdysady giňişligine goşulýşmagy, ilatyň ýaşayyş-durmuş şertlerini dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň derejesine ýetirmegi üçin wajypdyr. Ýurdumyzyň ykdysadyýetine beýleki pudaklar bilen bir hatarda banklar hem uly täsirini ýetirýär. «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda içerki bazarda azyk bolçulygyny döretmek, eksportyň möçberini ýokarlandyrmak, importyň öwezini tutýan önümçiligi artdyrmak, bahalaryň elýeterli bolmagyny gazanmak boýunça möhüm çäreler durmuşa geçirilýär. Banklarda beýleki bank amallary bilen bir hatarda karz amallary ýerine ýetirilýär.

Bank işjeňliginde karz amallary möhüm orny eýeleýär, ykdysadyýetiň hususy bölegine degişli edara görnüşli taraplara we hususy telekeçilere berilýän karzlaryň ähmiýeti uly orny eýeleýär. Munuň özi döwletimiziň syýasaty içerki bazary ýurdumyzyň önüm öndürijileriniň ýokary hilli önümleri bilen doldurylmagy sagdyn bäsleşigi ösdürmegi, telekeçiligiň maýa goýum babatda işjeňligini ýokarlandyrmagy ýaly maksatlary gazanmaga gönükdirlendigini belläp geçmelidir.

Hormatly Prezidentimiziň degişli kararlary esasynda ýurdumyzyň karz edarlary tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi, şol sanda hususy telekeçileri goldamak, ýurduň ykdysady taýdan kuwwatlanmagyny gazanmak, ilatyň durmuş taýdan üpjünçiligini ýokarlandyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» hem-de «Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakyndaky» Kararlaryna laýyklykda önüm öndürijilere ýeňillikli bank karzlary berilýär.

«Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda, bank tarapyndan kiçi we orta telekeçilige degişli taraplara önümleri öndürmek, işleri hem-de hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen bagly maýa goýum taslamalary üçin 10 ýyla, dolanyşyk serişdelerini almak üçin 1 ýyla çenli möhlete ýyllyk 5 göterim bilen bank karzlary berilýär. Bu Karar esasynda banklar soňky ýyllarda ýüzlerçe taslamanyň karzlaşdyrylmagyna, ykdysadyýetde münherçe goşmaça iş orunlarynyň döredilmegine mynasyp goşandyny goşup gelýär.

Milli önüm öndürijilere berilýän goldawyň netijesinde halkyň isleglerini kanagatlandyryň ýokary hilli önümleriň we hyzmatlaryň sany yzygiderli artdyrylýar. Bu hem, öz gezeginde, ilatyň girdejilerini we durmuş taýdan üpjünçiligini ýokarlandyrmaga, ykdysadyýetiň önümçilik kuwwatyny artdyrmaga, import edilýän harytlary ýerli önümler bilen öwezini çalyşmaga we eksport edilýän harytlarynyň görnüşlerini köpeltmäge öz goşandyny goşýar. Mysal hökmünde maldarçylyk we guşçulyk fermalaryny, şöhlät önümlerini öndürmek, iri şahly mallaryň baş sanyny köpeltmek, gök we bakja önümlerini ýetişdirmek üçin täze döwrebap tehnologiýaly ýyladyşhana enjamlaryny satyn almak, köke önümlerini öndürmek,

hyrly çüý önümlerini öndürmek, gurluşyk materiallaryny öndürmek, süýt önümlerini gaýtadan işlemek, konditer önümlerini öndürmek üçin enjamlar toplumyny satyn almak, bal öndürmek, çörek we çörek önümlerini öndürmek ýaly önümçiligiň görnüşlerine berilýän karz serişdelerini görkezmek bolar.

«Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakyndaky» Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda bank tarapyndan giň göwrümlü taslamalary amala aşyrmaga amatly mümkinçilikleri döredýän, daýhan birleşiklerine we hojalyklara, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, mülkdarlara, kärendeçilere, oba hojalyk ylmy-barlag institutlaryna, oba hojalyk önümlerini öndüriji hususy telekeçilere we döwlete dahylsyz edara görnüşli tapraplara – dahyllylara ýyllyk 1 göterim bilen ýenilleşdirilen bank karzlary berilýär. Bu serişdeler oba hojalyk tehnikalaryny, gurallaryny, abzallaryny we enjamlaryny, şeýle hem suw tygşytlaýjy tehnikalaryny, suwaryşda ulanylýan geçirijilerini 10 ýyl ulanyş möhletinden ugur alyp, her ýylda deň paýlar bilen gaýtaryp bermek şertinde satyn almaga bölünip berilýär.

Mundan başga-da maldarçylygy we guşçulygy ösdürmek, oba hojalyk önümlerini öndürmek, gaýtadan işlemek we hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen bagly maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmek, şeýle hem esasy serişdeleri we emläkleri satyn almak üçin ýyllyk 5 göterim bilen ýenilleşdirilen bank karzlaryny 10 ýyl möhlet bilen ulanyş möhletinden ugur alyp, her ýylda deň paýlar bilen gaýtaryp bermek şertinde satyn almaga ygtyýar berilýär.

Amatly şertlerde dürli görnüşli ýenillikli karz serişdeleriniň berilmegi ýurduň ykdysadyýetinde hojalygy dolandyrmagyň öndebaryjy usullarynyň işjeň ornaşdyrylmagyny, netijeliligi ýokarlandyryýan döwrebap tehnologiýalaryň özleşdirilmegini, täze iş yerleriň döredilmegini, ýokary hilli azyk we azyk däl önümleriniň möçberleriniň ýokarlanmagyny üpjün edýär. Netijede, döwletiniň oba hojalygynyň dürli ulgamlaryndaky goldawy bilen ýurdumyzda «Guş toplumu» guşçulyk toplumu, ýumurtga öndürýän «Hoşzaman» fabrigi, eti gaýtadan işleýän «Bereketli» zawody, süýji önümlerini öndürýän «Hasar», «Bars», «Misgär» we «Oguzhan» hojalyk jemgyýetleri, çörek önümlerini öndürýän «Tomus» we «Täze aý» önümleri, «Elin» süýt önümlerini öndürmek boýunça kärhana, şireli içgileri çykarýan «Joş», buzgaýmak öndürýän «Salkyn» ýaly onlarça önümçilik kärhanalary hereket edýär.

Ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerini döwlet tarapyndan goldamagyň ýollary, telekeçiligi ösdürmekligiň höweslendirilişi, täze iş yerleriniň döredilmegi, döwletimizde haryt öndürijileriň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak, döwletimiziň durmuş-ykdysady ösüşinde olaryň mümkinçilikleriniň doly möçberde ulanylmagy üçin amatly maliýe, maýa goýum, maddy-tehniki we beýleki şertleri döretmek göz önünde tutulandyr. Şeýlelikde, ýurdumyzdaky telekeçileriň alyp barýan işleriniň ählibabatlaýyn rowaçlanmagyna giň ýollar açýar.

Mili Liderimiziň ýurtda azyk bolçulygyny döretmek, ilaty ýerli önümler bilen üpjün etmek boýunça alyp barýan ýadawsyz tagallalarynyň netijesinde ýurdu-myzda şahsy hojalygynda önümçilik işini alyp barýan raýatlarymyzyň sany barha köpeliýär. Muňa hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň welaýatlaryna amala aşyran iş saparlarynda hem şaýat bolýars. Hormatly Prezidentimiz ähli sebitlerde hususy önüm öndürijiler bilen duşuşyp, olaryň ilaty ýerli azyk önümleri bilen üpjün etmek boýunça alyp barýan işlerine ýokary baha berýär.

Şahsy hojalygynda kelem, pomidor, hyýar, bulgar burçy, badamjan ýaly ekologiýa taýdan arassa, ýokary hilli we islegli azyk önümlerini yetiştirýän raýatlarymyzyň sany gün-günden artýar. Şeýlelik bilen, ýylyň ähli paslynda saçaklarymyz ter gök önümler bilen üpjün edilýär.

Ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan şahsy melleginde, kömekçi hojalygynda, mülk ýerlerinde ekerançylyk, maldarçylyk, guşçulyk we beýleki oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen meşgullanýan raýatlaryň önümçilik işlerini giňeltmek, telekeçilik başlangyçlaryny höweslendirmek, bu ugurda olara goldaw bermek maksady bilen kiçi göwrümlü karz hyzmaty işjeň hereket edýär. Bu görnüşli karzlar kömekçi hojalygynda, mülk ýerlerinde ekerançylyk, maldarçylyk, guşçulyk we beýleki oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen meşgullanýan raýatlaryň önümçilik işlerini giňeltmek, şeýle hem önüm öndürmeklige islegi bolan, emma maliýe serişdeleriniň ýetmezçilik edýän raýatlara gysga wagtyň içinde berilýän bank karzydyr. Şeýle görnüşli bank karzynyň berilmegi raýatlaryň melleginde, şahsy hojalygynda gök-bakja we miwe önümlerini, tohum mallaryny, guş önümlerini öndürmege mümkinçilik döredýär.

Kiçi göwrümlü karzlar 30 mün manada çenli ýyllyk 10 göterimli, 6 aý ýenillikli döwür bilen, 3 ýyla çenli möhlete berilýär. Karzyň üpjünçiligi hökmünde tölege ukyply üçünji tarapyň zamunlygy ýa-da girew emlägi kabul edilýär.

Karzyň esasy maksady, raýatlaryň melleginde, kömekçi hojalygynda, bölünip berlen ýer böleginde ekerançylygy we maldarçylygy ösdürmek, oba hojalyk önümlerini öndürmek, esasy we dolanyşyk serişdelerini edinmek hem-de iri önümçilikler üçin zerur bolan ýerli çig mallary öndürmek bolup durýar. Şeýle hem diňe bir raýatlaryň melleginde ekerançylygy we maldarçylygy ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem bu ugurda zerur bolan tehniki enjamlaryň ýurduň çäginde öndürmeklik hem göz önüne tutulýar. Ýagny el güýji sarp edilýän işleri innowasion tehnologiýalar arkaly ýerine ýetirmek maksady bilen dünýäniň öndebaryjy döwletleriniň tejribeleri öwrenilýär, olary ýerli mümkinçiliklerimizde ulanyp, kärhanalarda kiçi göwrümlü oba hojalyk gurallaryny, enjamlaryny öndürmeklik meýilleşdirilýär. Häzirki wagtda Mary welaýatynyň çäklerinde olaryň birnäçesiniň taslamalarynyň üstünde işlenilýär. Mysal hökmünde ot üweýän, mekge sökyän ýaly kiçi göwrümlü, ýöne iş öndürijiligi ýokary bolan gurallary öndürilip synag-

dan geçirildi. Munuň özi daşary ýurtlardan getirilýän birnäçe görnüşli gurallaryň öwezini tutýan hem-de el güýji bilen ýerine ýetirilýän işleri ýeňilleşdirmäge we işiň netijeliligini birnäçe esse ýokarlandyrmaklyga mümkinçilik döredýär.

Karz serişdeleri bank kartlaryna ýa-da gönümel karz hasabyndan tölegleri nagt däl görnüşinde geçirmek görnüşinde berilýär. Karz alyjy karzyň esasy bergisini hem-de oňa hasaplanan göterimlerini nagt ýa-da nagt däl görnüşinde yzyna gaýtaryp bilýär.

Kiçi göwrümlü karz serişdeleri, kiçi we orta telekeçilige gadam goýmak isleýän raýatlar üçin amatly başlangyçdyr. Bu ýeňillikli karz serişdesi oba hojalyk önümlerini öndürijileri maddy taýdan goldap, olaryň işiniň ugrukmagyna ýol açýar. Karzyň üç ýyl möhlete çenli berilmegi bolsa bu hyzmatdan peýdalanýanlar üçin ikinji bir uly mümkinçilik bolup durýar. Berilýän kiçi göwrümlü karzlaryň hasabyna raýatlaryň şahsy melleğinde ýyladyşhanalaryň gurulmagy, önden bar bolanlarynyň durkunyň täzelenmegi netijesinde ýylyň islendik möwsümünde gök we bakja ekinleri ýetişdirilip, ýerli bazarlarda önüm bolçulygyny döretmeklige oňaly şert döredýär. Bu hyzmatyň amatlyklaryndan peýdalanýan raýatlarymyzyň sany günsaýyn artýar.

«Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda Sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna» we «Türkmenistanda Sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan raýatlarymyza uzak aralykdan bank kartlaryny açmak, täzeden çap etmek boýunça arzalaryny elektron usulda kabul etmek we bu boýunça tölegleri onlaýn görnüşde tölemek hyzmaty ýerine ýetirilýär. Şeýle hem, karz almaga isleg bildirýän raýatlarymyza arzalary elektron görnüşde menzillara kabul etmek we müşderä bu arzalaryň ýagdaýy barada menzillara habar bermek hyzmatynyň kämilleşdirilen görnüşi, ýagny «onlaýn-kabulhana» döredildi. Karz hyzmatlaryndan peýdalanmak isleýän raýatlarymyza banklaryň resmi internet sahypalary arkaly onlaýn ýüz tutma hyzmaty döredildi.

Geçirilýän bu işleriň ählisi sarp edilýän wagty we harajatlary tygşytlamaga, amallary öz wagtynda geçirmäge, goşmaça girdeji çeşmelerini emele getirmäge, şol sanda ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini has-da ýokarlandyrmaga ýardam berýär.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda amala aşyrylýan bank ulgamyndaky özgertmeleriň ählisi milli ykdysadyýetimizde nagt däl hasaplaşyklaryň paýyny artdyrmaga, ýurtda durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmäge, netijede, ýurdumyzyň raýatlarynyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmaga gönükdirilendir. Halkymyzyň abadançylygy, rowaçlygy ugrunda ýadawsyz tagallalar edýän, bank ulgamynyň işini has-da kämilleşdirmäge şert döredip berýän Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak bolsun. Il-ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli alyp barýan işleri mundan beýläk hem rowaç alsyn!

A. Ýusupowa,

*Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Daşary ýurt puluny kadalaşdyryş
we daşary ykdysady gatnaşyklar müdirliginiň Daşary söwda
amallaryny hasaba alyş we gözegçilik bölüminiň baş hünärmeni*

«FRANÇAÝZING» TÄJIRÇILIK HYZMATY: DAŞARY ÝURT TEJRIBESI WE MILLI ÝÖRELGESI

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 30 ýyllygy giňden belenilýär. Hormatly Prezidentimiziň çuňňur oýlanyşykly syýasaty netijesinde ýurdumyzyň ykdysady ösüşi durnukly häsiýete eýe bolýar, onuň bäsdeşlige ukyby barha ýokarlanýar, dünýä döwletleriniň arasynda eýeleýän orny yzygiderli berkeýär. Milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek uzak möhletleýin ykdysadyýetiň durnukly ösüşine baglydyr. Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary bilen bu ugurda ykdysady ösüşiň durnuklylygyny ýokarlandyrmak üçin ýurdumyzda oýlanyşykly syýasaty ýöretmek arkaly, telekeçiligi ösdürmeklige we onuň kämilleşdirilmegine uly üns berilýär.

«Françaýzing» işi häzirki wagtda daşary ýurt tejribesinde telekeçilik hyzmatyny alyp barmagyň has giň ýaýran görnüşleriniň biri hasaplanylýar.

Françaýzing (iňlis dilinden terjime edilip «franchise» - «ygtyýarnama», «ýeňillik», «aýratyn hukuk» diýen manylary berýär) täjirçilik konsessiýasy – bazar subýektleriniň arasyndaky gatnaşyklar bolup, bir tarapyň beýleki tarapa töleg esasynda onuň işläp düzen, işi alyp baryş täjirçilik modeliniň hukugyny kesgitli birine ýa-da birnäçe taraplara geçirmegidir. Başgaça «françaýzing» - ygtyýarnamanyň (lisenziýanyň) kämilleşdirilen görnüşi bolup, ýagny bir tarapyň beýleki tarapa meşhurlyga eýe bolan haryt nyşanlarynyň ýa-da brendleriniň ulanmaklyk (kärendä bermeklik) hukugynyň berilmegidir.

Françaýzing şertnamasynyň baglaşylmagy – Françaýzi (kärendä alyjy) harytlaryň belli bir mukdaryny satyn almaklyk şerti bilen şertnama baglaşmagy bolup durýar we şertnamada franşizany ulanmaklyk üçin belli bir töleg kesgitlenilýär, ýagny: kesgitlenen, bir gezeklik ýa-da satuwdan alnan peýdadan belli bir göterim.

Şertnama baglaşylanda onuň şertleri hem kesgitlenýär. Tejribede franşiza boýunça harytlaryň we hyzmatlaryň nyşanyň ulanmagyň ýönekeý talap we berk talap şertleri tapawutlanýar:

Ýönekeý talap – françaýzi tarapyndan nyşany (brendi) kesgitli bir pudak üçin ulanmak;

Berk talap – françaýzi dükanaky enjamlary françaýzeriň talabyna laýyklykda ulanmak. Meselem: göwürüm, reňk, işgäriň uniformasy.

Françaýzer – bu belli bir töleg (ýygym) garşylygynda haryt nyşanyň, nou-hau ulanmaklyga berýän tarap bolup durýar. Esasan-da, çig mal serişdeleri, komponentler, işgäriň (personalyň) okadylmagy bilen üpjün edýär. Françaýzi bolsa françaýzer tarapyndan işlenilip düzülen işe bellenilen meýilnama boýunça eýeçilik edýär, satyn alýar (şertnamada göz önünde tutulan tertipde töleg (ýygym) geçirýär). Françaýzi öz ýer böleginiň işe girizmekligi we işleýşi boýunça çykdaýlary özi çekýär. **Franşiza** bu françaýzeriň talaplaryna laýyk getirmek üçin alyp barylmalý işiň aspektlerini we şertlerini görkezýän ulgam bolup durýar.

Françaýzing baglaşylanda tölegleriň birnäçe görnüşinden biri ylalaşylýar. Olaryň şu aşakdaky görkezilen görnüşdäki tölegleri bardyr:

Pouşal tölegi – Françaýzi tarapyndan françaýzere ilkinji tapgyrda tölenýän kesgitlenen töleg - franşizanyň gymmaty. Başlangyç çykdaýlaryň 9-11%-ne barabar bolýar. Muňa: biznes-buk, brend-buk, personaly okatmak we dolandyrmak, satmak usuly, taýýarlanyş usuly (reseptura) we tehnologiýa, hasabatnyň ýöredişiniň usuly, instruksiýa satyn alynýar.

Royalti – Haryt belgileri, patentler we beýleki awtor hukuklary üçin françaýzere girdejiniň 2-6%-e barabar ýa-da kesgitlenen möçberde her aýdaky töleg bolup durýar.

Mahabatlandyрма üçin töleg – bu global mahabatlandyрма we marketing işini alyp barmak boýunça geçirilýän (girdejiden 1-3% ýa-da kesgitlenen) töleg bolup durýar.

Tejribede françaýzingi alyp barmagyň has giňden ýaýran görnüşlerine mysal hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

Göni françaýzing - bir işi alyp barmaklyk (bir kärhana) üçin ýerini çäklendirmek bilen beýleki şahsa geçirmeklik;

Subfrançaýzing - Françaýzer subfrançaýzere belli bir ýerde öz hukuklarynyň uly bölegini bermegi aňladýar. Bu ýerde kärhanalary açmak we franşizalary üçünji şahsa geçirmek hukugyny bermek bolup durýar.

Master-franşiza – çäklendirilen ýer hökmünde bütin ýurt çykyş edýär, françaýzeriň hukuklarynyň master-françaýza bütinleý geçirmegidir.

Françaýzing işini alyp barmagyň görnüşleri şu aşakdaky tertipde tapawutlanýar:

Haryt françaýzingi – françaýzingiň françaýzer tarapyndan goýberilen harydy ýa-da onuň haryt belgisini ulanyp, öz harydyny ýerlemek bilen köplenç söwadada ulanylýar.

Önümçilik françaýzingi – françaýzer tarapyndan françaýzi harydy öndürmek we satmak hukugyny bermegini aňladýar. Françaýzi tehnologiýany, esasy çig mal-lary, önümçilik prosesiniň talaplaryny, önümiň möçberini, hilini, ýerlenilmeli önümiň meýilnamasyny, personalyň kwalifikasiýasyny, hasabatyny önünden belleýär.

Hyzmat françaýzingi – bu ýerde haryt belgisini ulanmak bilen belli bir hyzmaty ýerine ýetirmek göz önünde tutulýar. Françaýzi françaýzer tarapyndan enjam, mahabatlandyрма, marketing tehnologiýalary bilen üpjün edilýär. Meselem: himiki arassalaýjy hyzmatlarynyň tory.

Biznes format françaýzingi – françaýzer diňe satmak hukugyny geçirmän, eýsem şol işi guramaklyk üçin ygtyýarlygy hem geçirýär. Resminamada biznesiň özeni jikme-jik bellenilýär. Onda işçileri okatmak, interýeriň talaplary, işçileriň ýörite geýimi görkezilýär. Mundan başga-da, mahabatlandyрма syýasatynyň düzgünleri, hasabatyň ýöredilmegi, haryt üpjünçiler bilen aragatnaşygy takyk görkezilýär.

Göterim şertli françaýzingi – Françaýzer agent şertnamasy esasynda harytlaryň hemme görnüşleri bilen françaýzini üpjün edýär. Françaýzi agenti haryt satyşlaryň netijesi boýunça şertnamada bellenen göterim girdejisini alýar.

Françaýzing işini alyp barmagyň ýetmezçilikleri:

- Françaýzi françaýzer tarapyndan bellenen düzgünlere we çäklendirmelere uýmaly;

- Françaýzi çig maly ýokarlandyrylan bahadan bolsa-da, françaýzer tarapyndan bellenen haryt üpjünçilerden almaly bolýar, bu ony bazara erkin girmegini çäklendirýär;

- Françaýzi işden çykmaklygyna belli bir möhlet ýa-da çäk boýunça berk çäklendirmeler goýulýar;

- Françaýzi françaýzer merkeziň marketingine we mahabatlandyrmasyyna täsir edip bilmeýär, emma olar üçin töleg tölemäge mejbur bolýar.

Mysal hökmünde «McDonald's» restoranlarynyň diňe 15%-i korporasiýanyň özüne degişli bolup, galany milli paýlaýjy – hususy eýeçiligine degişli bolup durýar.

Dünýä tejribesinde 1C:françaýzing görnüşli işi hasabat we ofis işiniň awtomatizasiýasy boýunça hyzmatlary amala aşyrýar. Ol guramaçylyk-hukuk görnüşli çäklendirilen jogapkärçilikli jemgyýeti bolup durýar. Ýurdumyzda françaýzing

işini alyp barýan edaralara mysal hökmünde «Ak sahypa» hususy kärhanasyny, «Çeper we Elguş» kompaniýasyny hem-de «Türkmen tranzit» hojalyk jemgyýetini görkezmek bolar.

«Türkmenistanyň daşary ykdysady işini ösdürmegiň 2020 – 2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyna» laýyklykda, häzirki wagtda, Türkmenistan beýleki döwletler bilen özüniň daşary ykdysady gatnaşyklaryny işjeň ösdürýär we bu gün ýurdumyz dünýäniň 114-den gowrak döwleti bilen daşary söwda gatnaşyklary alnyp barylýar. Şonuň bilen baglylykda, türkmen telekeçilerimiziň geljekde daşary söwda-da has kämilleşip, mundan beýläk hem daşary ýurtlara çykarylýan türkmen milli önümlerimiziň görnüşleriniň has-da artjakdygyny uly ynam bilen bellemek bolar.

N. Çaryýew,

«Senagat» paýdarlar täjirçilik bankynyň
Elektron tölegler müdirliginiň başlygynyň orunbasary

GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDA BANK ULGAMYNDAKY ÖSÜŞLER

Her bir güni uly üstünliklere, şanly sepgitlere beslenýän Garaşsyz, baky Bitarap ýurdumyzda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallalarynyň we bimöçber aladalarynyň netijesinde eziz Diýarymyz milli ykdysadyýetimizi kämilleşdirmegiň täze tapgyryna gadam basdy. Alym Prezidentimiz beýik özgertmeleriň bu täze tapgyryny öndengörüjilik bilen kesgitledi we 2018-nji ýylyň 30-njy noýabrynda ýörite Karara gol çekip, «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsýasyny» tassyklap berdi.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda ykdysady we durmuş taýdan barha kuwwatlanýan ýurdumyzda halkymyzyň bank hyzmatlarynyň mümkinçiliklerinden ösen döwrüň talaplaryna laýyklykda peýdalanyň bilmegi üçin giň mümkinçilik döredilýär. Bu işleriň ählisi halkymyzyň abadan durmuşyny üpjün etmek ugrunda uly tagallalar edýän Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen ynsanperwer ýörelgesiniň durmuşymyzyň ähli ugurlarynda öz beýanyny tapýandygyna şaýatlyk edýär.

«Senagat» paýdarlar täjirçilik bankynyň «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda alyp barýan işleriniň netijesinde bank ulgamyny döwrebaplaşdyrmakda, maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirip, kiçi we orta telekeçiligi goldamakda, täze bank hyzmatlaryny hödürlemekde, ilata ýokary ähmiýetli amatlyklary üpjün edýän nagt däl hasaplaşyklaryň tehnologiýalaryny giňden ornaşdyrmakda gazanylan netijelerde ähmiýeti uludyr.

«Senagat» paýdarlar täjirçilik banky ýurdumyzyň ähli ulgamlary bilen birlikde, düýpli öwrülişigi başdan geçirip, durnukly ykdysady ösüşleri gazanyp gelýär. Ýurdumyzyň durnukly ösmeginde bankymyz hem möhüm orun eýeläp, öz işini pul dolanyşygynyň deňeçerligini üpjün etmäge, milli puluň satyn alyjylyk ukybyny saklamaga we döwletiň durnukly durmuş-ykdysady ösüşini gazanmaga, ylmyň gazananlaryna esaslanyp, ilatymyza ýokary derejede täze bank hyzmatlaryny hödürlemäge gönükdirilendir. Bilşimiz ýaly, halkymyza maliýe hyzmatlarynyň we ykdysady serişdeleriň elýeterliligini üpjün etmek hormatly Prezidentimiziň bank ulgamy boýunça alyp barýan döwlet syýasatynyň möhüm ugry bolup durýar. Puly emissiýa etmegiň subýekti we döwletiň pul syýasatynyň esasy institusional geçirijisi bolmak hem-de ykdysady ösüşi üpjün etmek bilen, bank

ulgamy içerki-daşarky tölegler we hasaplaşyklar ulgamynyň hereket etmeginde möhüm orun tutýar.

Ýurt Garaşsyzlygyny gazanmagymyz, hemişelik Bitaraplyk hukuk derejämize eýe bolmagymyz bank ulgamynda uly üstünlikleriň gazanylmagyna, dünýäniň ösen tejribesi esasynda iş alyp barmaga, sanly hyzmatlary ornaşdyrmaga uly mümkinçilikleri döretdi.

Häzirki zaman dünýäsi örän tiz özgerýär. Ylmyň, tehnikanyň we tehnologiýanyň ösmegi adamlaryň döwrebap hyzmatlara bolan talaplaryny barha artdyrýar. Şoňa laýyklykda, ähli ulgamlarda bolşy ýaly, bankymyz tarapyndan döwrebaplyga we täzeçillige esaslanýan hyzmatlary ýola goýmak zerurlygy ýüze çykýar. Hut şoňa görä-de, soňky ýyllaryň dowamynda bankymyz tarapyndan bank amallarynyň täze görnüşlerini girizmek we innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmak, telekeçilik işleriniň dolandyrylyşyny kämilleşdirmek, gymmat bahaly kagyzlaryň täze tapgyryny dolanyşyga goýberip, maýalaşdyrmagy artdyrmak boýunça anyk ädimler ädilýär. Dünýä tejribesinden we ilatyň isleginden ugur alyp, bankymyz tarapyndan ýola goýulýan hyzmatlaryň hilini yzygiderli ýokarlandyrmak, täze başlangyçlary durmuşa geçirmek boýunça maksatnamalaýyn işler alnyp barylýar. Şu ugurdaky alnyp barylýan işleriň çäklerinde, sanly ulgama geçmek, sanly hyzmatlary ýola goýmak ugrunda alnyp barylýan işleri aýratyn bellemek gerek. Çünki ýurdumyzda hormatly Prezidentimiz tarapyndan tassyklan «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda milli bank ulgamyna sanly tehnologiýalaryň işjeň ornaşdyrylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär. Sanly tehnologiýalaryň giňden peýdalanylmagy bank edaralarynyň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga we müşderilere menzillara bank hyzmatlaryny hödürlemäge mümkinçilik berýär. Ýurdumyzda sanly ykdysadyýetiň köp ugurlary hereket edýär.

Nagt däl hasaplaşyklaryň we tölegleriň gerimini, bank kartlaryny, ulag hyzmatlaryny, saglygy goraýyş, bilim ulgamlaryny hem-de hyzmatlaryň beýleki görnüşlerini giňeldýän häzirki zaman serişdelerini ornaşdyrmak boýunça işler işjeň alnyp barylýar. Mälim bolşy ýaly, bank ulgamy milli ykdysadyýeti maýa goýum serişdeleri bilen üpjün etmekde uly ähmiýete eýe bolup, bu ulgamyň sanlaşdyrylmagy işewürlük mümkinçiliklerini artdyrmaga, bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, nagt däl hasaplaşyklar amallaryny ösdürmäge, hyzmatlaryň «Internet-bank», «Mobil-bank», «Galtasyksyz töleg», «Goýum bank karty», «Maşgala karty», «Ýol karty» ýaly täze, döwrebap görnüşlerini hödürlemäge, netijede bolsa, raýatlaryň wagtyny we harajatlaryny tygşytlamaga ýardam berýär. Şeýle hem «Senagat» paydarlar täjirçilik banky tarapyndan ornaşdyrylan öz-özüne hyzmat edýän terminallarynyň üsti bilen köpsanly bank amallary çalt amala aşyrmaga,

karzlaryň, şol sanda ipoteka karzlarynyň esasy bergilerini we göterimlerini tölemäge, öýjükli aragatnaşyk, internet, IP-telewideniýe, Aşgabat şäher telefon ulgamy hyzmatlary üçin tölegleri geçirmäge, Türkmenistanyň İçeri işler ministrliginiň Ýol gözegçilik gullugynyň karary esasynda jerime tölemek hyzmaty, bank karty boýunça göçürmeleri almaga we beýleki bank hyzmatlaryndan peýdalanmaga doly mümkinçilik döredýär.

Häzirki wagtda ilat tarapyndan uly islege eýe bolan we gije-gündiziň dowamynda nagt däl hasaplaşyklary geçirmäge mümkinçilik berýän «Internet-bank» we «Mobil-bank» hyzmatlaryndan peýdalanýanlaryň sany has hem ýokary boldy.

Nagt däl hasaplaşyklary ýaýbaňlandyrmak we kämilleşdirmek maksady bilen, «Senagat» paýdarlar täjirçilik banky tarapyndan Aşgabat şäherinde we welaýatlarda «Jemgyýetçilik awtobuslarynda ýol töleglerini awtomatiki usulynda galtaşyksyz töleg etmek» ulgamy ornaşdyryldy. Bu ulgam nagt serişdeler bilen hasaplaşmagy aradan aýyrmaga mümkinçilik berýär. Bu bolsa sürüjiler we ýolagçylar üçin töleg amatlyklaryny hem-de medeniýetli hyzmatyny ýokarlandyrýar. Bankymyz tarapyndan bu ugurda alnyp barylýan işleriň çäginde, ýagny nagt däl hasaplaşyklary ýaýbaňlandyrmak we kämilleşdirmek maksady bilen, ýurdumyzyň welaýat merkezlerinde we Türkmenbaşy şäherinde hereket edýän jemgyýetçilik awtobuslarynda ýol töleglerini awtomatiki usulynda galtaşyksyz töleg etmek işleri ýola goýuldy. Elektron ýol kartlarynyň üç görnüşi bolup, olar umumy, mekdep okuwçylary we pensionerler üçin niýetlenilendir. Täze kartlar elektron gapjyk ýörelgesi esasynda hem hereket edýärler. Olar hasaplaýjy enjamlar (walidator) bilen özara galtaşanda, pul serişdeleri awtomatik ýagdaýda alynýar. Şeýle hem bankymyz tarapyndan ýol tölegleriniň nagt däl görnüşinde hasaplaşyk geçirilmegini bankymyz tarapyndan göýberilýän bank kartlarynyň üsti bilen hem galtaşyksyz görnüşinde geçirilmegini ýola goýdy. Mekdep okuwçylary we pensionerler üçin elektron kartlary ýeňillikli görnüşinde peýdalanylýar. Täze tehnologiýa boýunça gatnaw üçin tölegiň usuly hem ýeňilleşdirilendir. Elektron karty walidatora goýlaýlaşdyrmalydyr. Enjam ýaşyl ýsygy ýakyp, geçirilen şowly amal barada dessine habar berýär, şeýle hem kartyň eýesiniň pul serişdesiniň mukdary baradaky maglumaty ekranda görkezýär. Işi simsiz ulgam boýunça üpjün edilýän walidatorlar gatnaw üçin töleg baradaky maglumatlary, elektron töleg ulgamynyň girizilmegi bilen ýolagçylaryň, gatnawlaryň sany we hasaplaşyklar barada anyk maglumatlary jemlemek mümkinçilikleri girizildi.

Ilatymyz tarapyndan bank kartlarynyň dürli görnüşleriniň hyzmatlarynyň ulanylmagy pul dolanyşygyny ösdürmekde täze tapgyry açdy we bank kartlary arkaly geçirilýän nagt däl hasaplaşyklaryň geriminiň we mümkinçilikleriniň giňeldilmegi bolsa, bank kartlaryna bolan islegiň ýokarlanmagyna hem-de munuň

üsti bilen geçirilýän nagt däl hasaplaşyklaryň has-da artmagyna getirip, ýurdu-myzyň pul dolanyşygynyň netijeli hereket etmegine mynasyp goşandyny goşýar.

Häzirki wagtda ýurdumyzda ykdysadyýetiň pudaklaryny gurluş taýdan üýtgedip guramak, senagatlaşdyrmak, innowasiýalar hem-de hususy telekeçiligiň ornuny ýokarlandyrmak bilen baglanyşykly uzak möhletli strategik wezipeleri ýerine ýetirmek maksady bilen, bellenen sepgitlere ýetmek üçin maliýeleşdirmegiň ýeňillikli şertleri döredildi. Bu bolsa, öz gezeginde maliýeleşdiriş karzlaşdyrmagyň möçberiniň artmagyny, şol sanda eýeçiligiň döwlete dahylsyz görnüşi bolan karz alyjy kärhanalaryň sanynyň köpelmegini üpjün etdi. Karz alyjylaryň we goýumçylaryň bähbitleriniň goralmagyny mundan beýläk hem üpjün etmek, bank ulgamynyň ilatyň hem-de guramalaryň pul serişdelerini jemlemek boýunça işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak we şol serişdeleri karzlara hem-de maýa goýumlara öwürmek, edilýän hyzmatlary giňeltmek we hyzmatlaryň täze görnüşlerini ornaşdyrmak hem-de ykdysadyýetiň ösüşine ýardam etmek ýurdumyzyň bank ulgamynyň ileri tutulýan wezipeleri bolup durýar.

Bankymyz döwletiň pul-karz, maýa goýum we süýşürtingiler syýasatyny üstünlikli durmuşa ornaşdyrmak, ilatyň banka ynanylan pul serişdeleriniň goraglylygyny hem-de olaryň goýumçylaryň ilkinji talaby boýunça berilmegini üpjün etmek, kiçi we orta telekeçiligi, şol sanda oba hojalyk önümlerini öndürijileri, hususy telekeçileri goldamak, döwrebap maliýe hyzmatlaryny hödürlemek ýaly hyzmatlarynyň görnüşlerini artdyrmak, hilini has-da ýokarlandyrmak, bank işjeňligini kämilleşdirmek ýaly toplumlaýyn wezipeleri ýerine ýetirip gelýär.

Hormatly Prezidentimiziň degişli kararlary esasynda bankymyz tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi, şol sanda hususy telekeçileri goldamak, ýurduň ykdysady taýdan kuwwatlanmagyny gazanmak, ilatyň durmuş taýdan üpjünçiligini ýokarlandyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» hem-de «Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakyndaky» Kararlaryna laýyklykda önüm öndürijilere ýeňillikli bank karzlary berilýär.

Bankymyz soňky ýyllarda ýüzlerçe taslamanyň karzlaşdyrylmagyna, ykdysadyýetde ýüzlerçe goşmaça iş orunlarynyň döredilmegine mynasyp goşandyny goşup gelýär. Milli önüm öndürijilere berilýän goldawyň netijesinde halkyň isleglerini kanagatlandyryan ýokary hilli önümleriň we hyzmatlaryň sany yzygiderli artdyrylýar.

Mundan başga-da maldarçylygy we guşçulygy ösdürmek, oba hojalyk önümlerini öndürmek, gaýtadan işlemek we hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen bagly maýa goýum taslamalary maliýeleşdirilýär.

Hormatly Prezidentimiziň öňden görüjiligi bilen, geljekde telekeçilige itergi berýän «Kiçi göwrümlü karzlar» - mellek ýeri, kömekçi hojalygy ýa-da bellenen tertipde bölünip berlen ýer bölegi bar bolan raýatlara karz serişdeleri berildi.

Karzyň esasy maksady raýatlara melleginde (kömekçi hojalygynda, bölünip berlen ýer böleginde) ekerançylygy we maldarçylygy ösdürmek maksady bilen, oba hojalyk önümlerini öndürmek, esasy we dolanyşyk serişdelerini edinmek hem-de iri önümçilikler üçin zerur bolan ýerli çig mallary öndürmek bolup durýar. Karz serişdeleri esasy ekinlerden boşan ýerlerde aralyk ekinleri ekmek isleýän kärendeçilere tohum satyn almak maksatlaryna hem gönükdirilýär. Karz serişdeleri bank kartlaryna ýa-da gönümel karz hasabyndan tölegleri nagt däl görnüşinde geçirmek görnüşinde berilýär.

Şeýle hem bankymyz tarapyndan Ýaş çatynjalary goldamak we sarp ediş maksatly karzlar berilýär.

Ilatyň tygşytlan erkin pul serişdelerini banka çekmek boýunça hem uly işler alnyp barylýar. Bankymyz tarapyndan ilatymyza bähbitli bolan çagalara, ene-atalara we beýleki görnüşdäki goýumlardan we sanly ulgamyň miweleri bolan «Altyn Asyr» bank karty we «Goýum bank karty» atly goýumlardan başga-da «Bereketli» we «Bähbitli» atly täze goýum görnüşleri girizildi.

«Senagat» paýdarlar täjirçilik banky tarapyndan, Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurdumyzda milli Liderimiziň oýlanyşykly başlangyçlary netijesinde milli ykdysadyýetimizi ösdürmekde uly üstünlikler gazanylýar we geljekde hem öz işini hormatly Prezidentimiziň maksatnamasynda aýratyn ähmiýete degişli bolan Türkmenistanda sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi ýurdumyzda uzak möhletleýin ykdysadyýetde, bank ulgamynyň ösüşine we ýokary öndürijiligi gazanmaga, ýurdumyzyň jemi içerki önüminiň düzüminde önümçiligi ýokarlandyrmaga, esasy önümçilik-ykdysady işleriň ähli görnüşlerini awtomatlaşdyrmaga we merkezleşdirilen tertipde dolandyrmaga, ýokary tehnologiýaly pudaklarda täze döwrebap, ýaş hünärmenlere iş orunlaryny döretmäge, sanly aragatnaşyk babatynda şäher, etrap, daýhan birleşik we oba ilatynyň ýaşaýyş-durmuş hal-ýagdaýynyň arasyndaky tapawudy aradan aýyrmaga, halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini has-da ýokarlandyrmaga gönükdirilen işleriň netijesinde alyp barar.

Bu beýik işleriň sakasynda duran, ylym-bilim we innowasiýalar älemine giň ýollar açyp, Diýarymyzy we halkymyzy agzybirlikde rowana ak ýollar bilen ösüşiň täze belentliklerine alyp barýan Gahryman Prezidentimiziň jany sag, başy dik, tutýan tutumly işleri mydama rowaçlyklara beslensin!

A. Nurow,

*Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik bankynyň,
Bank işlerini awtomatizasiýalaşdyryş müdirliginiň başlygynyň
orunbasary, Programma üpjünçilik bölümüniň başlygy*

TÜRKMENISTANYŇ «DAYHANBANK» DÖWLET TÄJIR- ÇILIKBANKYNDÄ «MENZILARABANKHYZMATLARY» ULGAMYNY IŞE GIRIZMEK

Ýurdumyzy depginli ösdürmek boýunça kabul edilen meýilnamalary amala aşyrmak babatda yzygiderlilik, dünýäniň hemme ýurtlary bilen alnyp barylýan hyzmatdaşlygyň esasyny düzýän Milli Liderimiziň ähli başlangyçlary, durmuş-ykdysady maksatnamalary, ata Watanymyzyň mundan beýläk-de gülläp ösmegini, mähribän halkymyzyň bagtyýarlygyny we rowaçlygyny üpjün etmek sazlaşykly bitewüligini emele getirýär. Garaşsyzlygynyň şanly 30 ýyllyk ýubileýine ýokary derejede taýýarlykly barmak işleri her bir edara-kärhanalarda alnyp barylýar.

«Menzilara bank hyzmatlary» müşderiniň uzakdan (ýagny banka baryp görmezden) iberýän sargytlaryna esaslanyp, köplenç kompýuter we telefon ulgamlaryny ulanýan bank hyzmatlaryny bermek tehnologiýalarynyň umumy terminidir. «Menzilara bank hyzmatlary» tehnologiýalaryny düşündirmek üçin dürli, käbir ýagdaýlarda biri-birine meňzeş sözler ulanylýar: «Müşderi-Bank», Bank-Müşderi, Internet Bank, «menzilara bank hyzmatlary» ulgamy, elektron bank, internet bank, onlaýn bank işi, uzak bank, göni bank, öý banky, internet bank işi, kompýuter banky, telefon banky, ykjam bank işi, WAP-bank işi, SMS-bank işi, GSM-bank işi ýaly atlary bar.

«Menzilara bank hyzmatlary» tehnologiýalary bank amallaryny amala aşyrmak üçin ulanylýan maglumat ulgamlarynyň (programma üpjünçiligi we enjamlar) görnüşlerine görä bölünip bilner: «Müşderi-Bank» ulgamlary (HK-bank işi, uzakdaky bank işi, göni bank işi, we öý banky).

Öý banky we şahamçasyz bank işi: Bular şahsy kompýuteriň üsti bilen girilýän ulgamlar. «Müşderi-Bank» ulgamlary banka töleg ibermäge we bankdan hasap hasabatyny hasapdaky pullaryň hereketi barada maglumat almaga mümkinçilik berýär. Şol bir wagtyň özünde, bank müşderini maglumat bilen üpjün edýär, ulgamy guramak wagtynda tehniki we usulyýet goldawy, müşderiniň işgärlerini başlangyç taýýarlamak, programma üpjünçiliginiň täzelenmegi hem-de işleriň yzygiderliligini ýerine ýetirýär. «Müşderi-Bank» ulgamlary uzakdaky iş yerlerinden daşary ýurt walýuta we pul birlikleriniň hasaplaryny ýöretmegi üpjün edýär. Onlaýn ähli banklar müşderilere dünýä standartlaryndan daşlaşyp, hasapla-

ryny doly dolandymagy üpjün etmeýärler. Howpsuzlyk maksady bilen «Müşderi-Bank» ulgamlary banka iberilýän maglumatlaryň şifrilenmegini we gözegçiligini üpjün edýän dürli kriptografiki maglumatlary goramagyň (CIP) ulgamlaryny ulanýar. «Müşderi-Bank» ulgamlarynyň ýuridik şahslara hyzmat etmek üçin ulanylmagy häzirki wagtda ösen ýurtlarda in meşhur menzilara bank hyzmatlary tehnologiýalarynyň biri bolup durýar, ýöne kanunçylyk binýadynyň we tehnologiýalarynyň ösmegi bilen has köp bank şahsyýetler üçin elýeterli menzilara bank hyzmatlary hyzmatlaryny hödürleýär. «Müşderi-Bank» ulgamlary, esasan, iki görnüşe bölünýär: «Galyň müşderi» we «Inçe müşderi».

Bank-müşderi: Bank-müşderi ulgamynyň nusgawy görnüşine köplenç «Galyň müşderi» diýilýär. Ulanyjynyň iş stansiýasynda aýratyn müşderi programmasy gurulýar. Müşderi programmasy ähli maglumatlary kompýuterde saklaýar, adatyça bu töleg resminamalary we hasap hasabatlarynda ybarat bolup durýar. Müşderi programmasy dürli aragatnaşyk kanallary arkaly banka birigip biler. «Bank-müşderi» ulgamlarynyň artykmaçlygy, müşderiniň ulgamyň, müşderi bölegi bilen gönüden-göni işlemek üçin «menzilara bank hyzmatlary» ulgamynyň bank bölegine hemişelik birikmäniň zerurlygy bolup durmaýar. Mundan başga-da haýsydyr bir «Galyň müşderi» ulgamynyň artykmaçlygy, ulanyjy rollaryny bölmek we hadysalary seljermek üçin ösen içerki işleýşidir. Hususan-da bu ýuridik şahslar üçin dogry. Düzgün bolşy ýaly, bu görnüşli ulgamlaryň maglumat bazalary (Galyň müşderini aňladýar) doly hukukly maglumat bazasyny dolandymak ulgamyna (DBMS) gurnalyp bilner, bu bolsa uly iş akymly guramalar üçin amatly maglumatlar bazasynyň ätiýaçlyk nusgasyny üpjün etmäge mümkinçilik berýär, resminamany gaýtadan işlemegiň tizligini ýitirmän, tor wersiýasy bilen doly hukukly iş hökmünde ýerine ýetirýär.

Internet Müşderi («Inçe müşderi» Onlaýn bank işi, Internet bank işi, WEB-bank) **Internet bank işi:** Ulanyjy internet brauzeri arkaly girýär. Internet-müşderi ulgamy bankyň web serwerinde ýerleşýär. Ulanyjylaryň ähli maglumatlary (töleg resminamalary we hasap hasabaty) bankyň web sahypasynda elýeterlidir. Diňe bir şahslar üçin däl, eýsem guramalar üçin hem elýeterlidir, hyzmat interfeýsi dürli-dürli bolýar. Bu düşnükli, sebäbi kompaniýalar üçin düýbünden başga programmalar we amallar üpjün edilýär.

Onlaýn hyzmat köplenç mugt berilýär. Şonuň üçin hem, şeýle ulgam bank üçin ofisdäki tükeniksiz nobatlardan we işgärlere hak tölemekden has girdejilidir. Programmalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin az serişde gerek, sebäbi müşderi hemme zady özi edýär we amallar awtomatiki usulda amala aşyrylýar. Adamlar üçin bu görnüş hem özüne çekiji. Kommunal tölegleri töläp ýa-da iki gezek basanyňyzda dostuňyza pul iberip bilersiňiz.

Internet-müşderi tehnologiýasy arkaly ykjam enjamlar, smartfonlar arkaly bankyň çäklendirilen funksiýalar toplумы bolan maglumat hyzmatlary «Internet-Müşderi» esasynda ulanylýar.

«Menzilara bank hyzmatlarynyň» birnäçe artykmaçlyklary we kemçilikleri bar. Şeýlelik bilen, şeýle hyzmatlary berýän guramalar üçin artykmaçlyklar:

a) internet ulgamyny işletmegiň arzan bahasyny öz içine alýar (ähli täzelenmeler diňe web serwerinde amala aşyrylýar, müşderileriň arasynda köpeldilmeýär);

b) müşderiniň buhgalteriýa ulgamlary bilen integrasiýa ukyby bolýar;

ç) ahyrky ulanyjy üçin internet hyzmatlarynyň elýeterliligi, bu hyzmatlardan işjeň peýdalanýan müşderileriň ynamlylygyny saklamaklyk.

Kemçilikleri:

a) rugsatsyz girişden internetiň gowşak howpsuzlygyny öz içine alýar. Internet çözügütlerini döredijileriň iberilýän habarlary goramak ulgamyny döretmek we gowulandyrmak islegine garamazdan, köp sanly howp abanmagy dowam edýär; onuň sebäbi: operasiýa ulgamlarynyň, aragatnaşyk programmalarynyň we brauzerleriň kemçilikleri, adam faktory, gorag derejesini degişli derejede saklamak, ep-esli maddy çykdajylary talap edýär, bu hyzmatlary bermekden ep-esli girdejä bil baglaýan iri banklar tarapyndan üpjün edilip bilner.

Bankda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin «Next generation firewall (NGFW)», «Siem ulgamy» enjamlary toplумы gurnalmaly hökmany bolup durýar.

«Telefon-bank» ulgamlary (Telefon-bank, telebank, Telefon-müşderi, SMS-bank SMS bank işi, ykjam bank işi we telefon banky)

Düzgün bolşy ýaly, Telefon-Bank ulgamlary «Müşderi-Bank» ulgamlary bilen deňeşdirilende, çäkli funksiýalara eýedir:

a) hasap galyndylary barada maglumat;

b) müşderiniň peýdasyna girdejileriň mukdary barada maglumat;

ç) hasap hasabatynyň faks görnüşli göçürmesini bermek üçin arzalary girizmek;

d) töleg tölemek, nagt sargyt etmek üçin arzalary girizmek;

e) aýry-aýry kompaniýalaryň we guramalaryň hyzmatlary üçin töleg;

f) töleg buýrugynyň faksimil göçürmesini geçirmek üçin arzalary girizmek;

g) şablona laýyklykda taýýarlanan serişdeleri geçirmek baradaky buýrugy ýerine ýetirmek üçin arzany girizmek;

h) müşderiniň telefon hyzmaty operatory bilen aragatnaşyk (Çagyryş merkezi).

i) duýgur sesli telefon (Touch Tone Telefon) we ses menýusy (kompýuterleşdirilen telefon (IVR (Interaktiw ses jogap) tehnologiýasy) tekste gürlemek, tekst üçin gürlemek) ulanmak.

SMS-habar ibermek bilen (SMS-bank işi). Bu funksiýalaryň hemmesi, diňe şahsy şahsyýet ulgamy esasynda bank tarapyndan, müşderi tarapyndan şahsy kesgitlenenden soň elýeterli bolýar. Häzirki wagtda in ösen we ygtybarly ulgam biometrik şahsyýetnamalara esaslanýar.

Bankomatlary (bankomat-bank) we öz-özüňe hyzmat edýän bank enjamlaryny ulanmak bilen hyzmat. Öz-özüňe hyzmat edýän bank enjamlaryny dünýäde ulanýan menzilara bank hyzmatlary tehnologiýalary in meşhurlaryndan biridir.

Bankomatlar we terminallar menzilara bank hyzmatlary kategoriýasyna girýär, sebäbi bank hyzmatlaryny müşderisi bolmazdan uzakdan bank hyzmatlaryny doly üpjün edýär. Mundan başga-da, bu kategoriýa girizilmegi üçin möhüm faktor, bankyň töleglerini tölemek üçin şahsyýetlere berýän adaty bank-müşderisiniň esasy wezipelerini köpeltmek mümkinçiligi.

Ulanýlýan enjamlaryň görnüşi boýunça Menzilara bank hyzmatlarynyň birnäçe görnüşi bar:

1) Bankomatlary (bankomat-bank) ulanýan «menzilara bank hyzmatlary» bankyň bankomatlarynda gurnalan programma üpjünçiligine esaslanýar.

2) Töleg terminallaryny ulanyp «menzilara bank hyzmatlary».

3) Maglumat bazalaryny ulanýan «menzilara bank hyzmatlary».

Bankdaky oflaýn hyzmat kem-kemden azalýar. Töleg amallarynyň hemmesi diýen ýaly internetde amala aşyrylyp bilner, sebäbi her bir özüni sylaýan maliýe guramasynyň onlaýn bank ulgamy bar. Wagtyň ýiti ýetmezçiliginde bu görnüşi gaty özüne çekiji bolup görünýär. Internet banky näme we ony nädip ulanmaly, bu funksiýa synymyzda seljereris.

Menzilara bank hyzmatlarynyň artykmaçlygy näme ybarat: Amatly interfeýs. Hyzmat şeýle bir dizaýn edilendir welin, hatda internetden uzak adam hem ony dolandyryp biler. Düwmeler mümkin boldugyça amatly ýerleşýär, hereketleriň zzygiderlilik ulanyjylar üçin içgindir. Hakykatdan hem, elinde ştrih-kody bar bolsa, şahsy hasabyndaky tölegden has çalt näme bolup biler? Jübi internet bank işi arkaly skanirlän we maglumatlar töleg tertibini QR-kod awtomatiki doldurar. Bank amallaryny geçirmek üçin indi banka gitmek ýa-da öz-özüňe hyzmat enjamyny gözlemek zerurlygy ýok. Müşderileri Menzilara bank hyzmatlaryny has işjeň ulanmaga höweslendirmek üçin köp banklar internetdäki geçirimler we tölegler üçin arzanladylan töleg alýarlar, soraglar we göçürmeler adatyça şahsy hasabyňyzda mugt edilýär we bölümde çap etmek üçin belli bir töleg alnyp bilner. Bank ulgamyna gije-gündiziň dowamynda girip bolýar. Şeýle hem hakyky

wagtda islendik mesele boýunça wirtual söhbetdeşlikde işgäriňizden kömek alyp bilersiňiz. Müşderiler wagtynda bu hyzmata baha berýärler we haýsydyr bir sebäbe görä bank bölümine baryp görmek islemeýärler.

Netije:

Menzilara bank hyzmatlarynyň girizilmegi bilen hyzmat ulgamy, banka şahsy baryp görmän internetde diýen ýaly amallary amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Munuň üçin programma, ilki bilen, şahsyýetnamasy (giriş we parol) bilen adamy tanamalydyr. Ygtyýarnamadan soň ulanyjy bank müşderisiniň şahsy hasabyna we aşakdaky aýratynlyklara girýär:

• berlen jikme-jikliklere laýyklykda hyzmatlar we harytlar üçin töleg (peýdaly tölegler, jübi telefony, internet we ş.m.);

- üçünji tarap banklaryny goşmak bilen beýleki kartoçkalara geçirmeler;
- jerimleri, döwlet töleglerini, beýleki döwlet töleglerini tölemek;
- islendik rus banklarynda gündelik hasaplara geçirmek;
- şu ýerde ýa-da başga bir guramada berlen karzlaryň öwezini dolmak;
- berlen bank önümleri barada iň täze maglumatlary almak;
- hasaplaryňyzyň arasynda pul geçirimleri;
- bank kartyny blokirlmek;
- häzirki hasaplaryň we goýumlaryň ýapylmagy;
- goýum açmak;
- onlaýn karz almak (köplenç aýlyk alýan müşderiler üçin);
- zygiderli geçirimler üçin awtoulag töleginiň baglanyşygy;
- hasabyndaky puluň hereketi barada jikme-jik beýany, maglumatlary düşürmek;
- wirtual söhbetdeşlikde bank işgärleri bilen onlaýn aragatnaşyk;
- hasabyň ýa-da kart maglumatlarynyň çap edilmegi;
- bankdan hasabat almak üçin ýüztutma;
- baglanyşykly hyzmatlary hasaba almak (mysal üçin, ätiýaçlandyryş, SMS habar bermek we ş.m.).

Görüşüňiz ýaly, amallaryň sanawy gaty uly. Öň diňe bank şahamçasynda bar bolan bank müşderisiniň ähli hereketleri diýen ýaly indi birnäçe minutdan, soň özbaşdak amala aşyrylýar. Size diňe giriş maglumatlaryňyz we internete girmek zerur. Käbir karz berýän guramalar tutuşlygyna diňe onlaýn menzilara bank hyzmatlary arkaly işleýär, mysal üçin, Tinkoff Bank we Kiwi.

Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik bankynda «Menzilara bank hyzmatlary» ulgamyny işe girizmek bilen bank hyzmatlarynyň gerimini artdyrmak meýilleşdirilýär. Ýokarda görkezilen umumy menzilara bank hyzmatlaryndan başga-da ýöriteleşdirilen «Daýhanlaryň hasaplaşyklarynyň menzilara hyzmatlary ulgamy» girizmekligi maksat edinýäris.

B. Kakalyýew,

*Türkmen-türk paýdarlar täjirçilik bankynyň
Maliýe monitoring bölüminiň müdiriniň wezipesini ýerine ýetiriji*

SANLY YKDYSADYÝETI ÖSDÜRMEGIŇ BÄHBIDINE MAÝA GOÝUM KARZLARY

Milli Liderimiz ykdysadyýeti sanlylaşdyrmak, bu ugurda işgärleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak, döwlet dolandyryşynyň netijeliligini, halkymyzyň durmuş derejesini artdyrmak üçin elektron we ylmy ulgamy özleşdirmek, ýokary tehnologiýalaryň hem-de kiçi we orta telekeçiligiň mümkinçiliklerini ulanmak arkaly pudaklary döwrebaplaşdyrmak meselelerine aýratyn ähmiýet berýär. Milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda sanlylaşdyrmak bilen bagly özgertmeleriň geçirilmegi döwletimizde ykdysady ösüşi we ýokary öndürijiligi gazanmaga, ýurdumyzyň jemi içerki önüminiň düzüminde maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň paýyny artdyrmaga, ýokary tehnologiýaly pudaklarda täze döwrebap iş orunlaryny döretmäge, sanly aragatnaşyk babatynda şäher bilen oba ilatynyň ýaşaýyş-durmuş ýagdaýynyň arasyndaky tapawudy aradan aýyrmaga giň ýol açýar. Sanly reforma ýurdumyzyň maýa goýum çekijiliginiň kepiline öwrülýär, onuň esasynda maglumat gurşawynyň ösmegi ýerli işewürlere önümçiligi ýokary hil derejä çykarmaga, ilata ýokary hilli hyzmatlaryň edilmegini gazanmaga ýardam berýär.

Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça sanly gurşawyň döredilmegi ähli babatdaky ösüşde birnäçe artykmaçlyklaryň gazanylýandygyny açyk-aýdyň görkezýär. Ýurdumyzda halk hojalygynyň sanlylaşdyrylmagy ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň ýokary derejesini üpjün etmek boýunça wajyp bolan möhüm meseleleriň çözülmegine hem ýardam berýär. Häzirki zaman döwrebap tehnologiýalaryň we innowasiýalaryň milli ykdysadyýetimize giňden ornaşdyrylýan döwründe amala aşyrylýan sanly özgertmeler ýurdumyzda uzakmöhletleýin ykdysady ösüşiň we ýokary zähmet öndürijiliginiň gazanylmagyny şertlendirýär.

«Türkmenistan–parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» göz önünde tutulan wezipeleriň amala aşyrylmagyny üpjün etmek, milli ykdysadyýetiň pudaklarynda sanly ulgamlary giňden ornaşdyrmak arkaly ýokary tehnologiýaly we bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen, hormatly Prezidentimiziň Karary esasynda kabul edilen «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021-2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» hem-de şu maksatnamany amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasy ýurtda ykdysadyýetiň pudaklaryna sanly ulgamy ornaşdyrmak işini has-da netijeli we ýokary depginde alyp barmaga itergi berer.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Türkmenistanyň milli ykdysadyýeti durnukly ösüşi dowam etdirip, jemi içerki önümiň ösüşi ýokary derejede saklanyp gelýär. Milli ykdysadyýetiň ýokary depginli ösüşine bank edaralarynyň maýa goýum karzlary oňyn täsir edip, onuň netijeleri ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösüşinde şöhlenenýär. Şonuň üçin ýurtda bank edaralarynyň karz amallaryny has-da işjeňleşdirmek möhüm wezipe bolup durýar.

Häzirki wagtda banklar ýeterlik pul serişdeleri bilen döwletiň ykdysady ösüşiniň ýokary depginini üpjün edýärler we dürli ugurlarda puluň oýlanyşykly ulanylmagyna ýardam berýärler. Ykdysadyýetiň dürli pudaklaryny karz çeşmeleri bilen üpjün etmekde esasy wezipäni ýerine ýetirýärler, ýagny, iri maýa goýum taslamalaryny we dolanyşyk serişdeleriniň üpjünçiligini maliýeleşdirýän möhüm çeşme bolup durýar. Şonuň üçin bank amallarynyň arasynda esasy orun maýa goýum işjeňligine degişlidir. Dünýä tejribesiniň görkezşi ýaly, bank işinde maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmek çalt ösýän geljegi uly ugurlaryň biri hasaplanýlar. Bank işiniň bu ugry aýratyn maýa goýumy köp talap edýän senagat pudaklaryny giňeldýän we täzeleýän ýurtlar, şol sanda eziz Diýarymyz üçin örän wajypdyr.

Banklaryň maýa goýum işine gatnaşygyny ýokarlandyrmagyň zerurlygy, bank ulgamynyň we umuman ykdysadyýetiň üstünlikli ösmeginiň özara baglanyşygundan gelip çykýar. Bir tarapdan, täjirçilik banklary öz işleri üçin zerur şert bolan durnukly ykdysady gurşaw bilen gyzyklanýar, beýleki tarapdan, ykdysady ösüşiň durnuklylygy, esasan, bank ulgamynyň ygtybarlylyk derejesine we onuň netijeli işlemegine baglydyr. Şol bir wagtyň özünde, aýry-aýry banklaryň täjirçilik guramasy hökmünde bähbitleri töwekgelçiligi kabul ederlik derejesinde ýokarlandyrmaga gönükdirilenligi sebäpli, karz guramalarynyň ykdysadyýete maýa goýmagyna gatnaşmagy diňe amatly şertlerde ýüze çykýar.

Bank edaralarynyň maýa goýumlary ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklaryny – ýangyç-energetika toplumyny, senagat we oba hojalyk pudaklaryny, gurluşyk toplumyny, ulag we aragatnaşyk, saglygy goraýyşy maliýeleşdirmeklige, telekeçilige goldaw bermek maksady bilen gurulýan önümçiligiň ähli görnüşlerini maliýeleşdirmeklige, edara binalaryny gurmak, ilatyň ýaşaýyş jaýlarynyň gurluşygyny, çagalar baglaryny, mekdepleri, dürli görnüşli söwda merkezlerini gurmak boýunça we ş.m. ugurlary maliýeleşdirmeklige gönükdirilendir.

Ýurtda geçirilýän işjeň maýa goýum syýasaty düýpli gurluş özgertmelerini amala aşyrmaga we jemgyýetiň durmuşynyň ähli ulgamlarynda oňyn öňegidishliklerini üpjün etmäge mümkinçilik berýär. Döwlet kadalaşdyryşynyň iň möhüm wezipeleriniň biri hem milli walýutanyň durnuklylygy üpjün edilen halatynda, ilkinji nobatda maýa goýum, innowasion we telekeçilik işini işjeňleşdirmekden, intensivikasiýalaşdyrmakdan ybarat bolup durýar.

Kiçi we orta telekeçiligiň ösmegine maliýe goldawyň berilmegi täze önümçilikleri döretmäge, hereket edýän önümçilikleri giňeltmäge we döwrebaplaşdyrmaga, durmuş meseleleri üstünlikli çözmäge itergi berýär. Ýurdumyzyň Hökümeti tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi höweslendirmäge berilýän bu ägirt uly goldawlar onuň işini düýpgöter döwrebaplaşdyrmaga ýardam edýär. Hormatly Prezidentimiziň Karary bilen ýurdumyzyň Döwlet daşary ykdysady iş banky fiziki we ýuridik taraply telekeçiler tarapyndan amala aşyrylýan taslamalary maliýeleşdirmek üçin OPEK Halkara ösüş gaznasy bilen karz pul şertnamasy baglaşyldy. Bu çäreler ýurdumyzyň ykdysadyýetine maliýe serişdelerini çekmek, kiçi we orta telekeçiligi goldamak, hususy telekeçiligiň ösmegine maliýe taýdan ýardam etmek maksady bilen amala aşyrylýar. Şeýle-de, milli Liderimiziň döwlet serişdelerinden ABŞ-nyň bir ýarym milliard dollaryna golaý pul serişdesini bölüp bermek baradaky Karary hem giň möçberli we özboluşly taslama bolan Ahal welaýatynyň täze dolandyryş merkeziniň gurluşygyny üstünlikli durmuşa geçirmäge gönükdirilendir.

2021-nji ýylda ýurdumyzda kabul edilen «Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny bolsa, döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň hukuk esaslaryny, onuň amala aşyrylyş usullaryny kesgitlemek bilen, döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň taslamasyny taýýarlamagyň we durmuşa geçirmegiň barşynda ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Mundan başga-da hormatly Prezidentimiziň ýakynda gol çeken «Döwlet tarapyndan telekeçiligi maliýe taýdan goldamak hakynda» Karary ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi has-da goldamaga, milli ykdysadyýetimiziň dürli ugurlarynda telekeçilik işini höweslendirmäge, telekeçilere döwlet tarapyndan goldaw berilmegini kämilleşdirmäge, telekeçiligiň ýurdumyzyň ykdysadyýetde eýeleýän ornuny has-da artdyrmaga, şeýle hem täze iş ýerlerini döretmäge ýardam eder.

Ýurdumyzda alnyp barylýan maýa goýum syýasaty «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasyndan», «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasyndan», «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyndan» ugur alyp, onda bellenen maksatlara we wezipelere esaslanýar.

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan kabul edilen «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019–2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyna» laýyklykda degişli döwürde Türkmenistanda maýa goýum syýasaty ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklaryna ýerli we göni daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilmegini höweslendirmek, döwlet maýa goýumlaryny rejeli ulanmak, onuň netijeliligini ýokarlandyrmak we içerki süýşürintgileri jemlemek, ýurduň ykdysady, maliýe we bank ulgamlarynyň mümkinçiliklerini artdyrmak arkaly dowam etdiriler. Şeýle-de karz edaralarynyň ygtybarlylygyny, ykdysady we maliýe durnuklylygyny ýokarlandyrmak üçin maýalyk gorlaryny artdyrmak we onuň

hilini gowulandyrmak, maýanyň möçberiniň karz edaralarynyň işiniň barşynda bolup biljek töwegelçiligini ýapmaga ýeterlik bolmagyny üpjün etmek möhüm wezipeler bolup durýar.

Gahryman Arkadagymyzyň belleýşi ýaly, maýa goýum serişdeleriniň möçberlerini ýokarlandyrmak bilen birlikde, olary özleşdirmegiň netijeliliginiň artmagynyň üpjün edilmegi, şol sanda önümçiligi guramagyň kämilleşdirilmegi, täzeçil taslamalara eýe bolan hem-de Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň dünýä bäsdeşlige ukyplylygynyň artmagyny şertlendirýän karz edaralaryň bolmagy wajypdyr.

Karz edaralarynyň maýa goýum karzlaşdyryş işi şu aýratynlyklara eýedir:

- Karz edaralaryna maliýeleşdirmegiň çeşmesi bolup hususy we çekilen serişdeleriň hyzmat etmegi;

- Karz edaralarynyň töwegelçiligi peseltmek maksady bilen karz-maýa goýum amallaryny çakli möçberde ýa-da çakli giňişlikde alyp barmak mümkinçiliginiň bolmagy;

- Karz edaralary üçin amalyň ykdysady netijesi hökmünde maýa goýumlarýndan alynjak peýda çykyş edýär.

Şonuň üçin karz edaralary özleriniň maýa goýum taslamalary karzlaşdyrmak syýasatyny alyp baranlarynda birnäçe alamatlar boýunça toparlanýan dürli maýa goýum gurallaryny ulanýarlar.

Milli ykdysadyýetde erkin maliýe serişdelerini netijeli ýerleşdirmek maksady bilen bank edaralarynyň karz işini işjeňleşdirmegiň zerurlygy karz edaralarynyň, şol sanda bazar gurluşy, ykdysadyýetiň durnukly ösüş hadysasy, aýratyn pudaklary we sebitleri ösdürmek meýillerini hasaba almak bilen bank edaralarynyň maýa goýum karzlaşdyrmak gurallarynyň kämilleşdirilmegini şertlendirýär.

Diýarymyzyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklaryna daşary ýurt maýa goýumlarýny çekmek boýunça netijeli işler durmuşa geçirilýär. Bu barada hormatly Prezidentimiz: «Häzirki döwürde dünýä dördünji senagat rewolýusiýasynyň başdan geçirýär. Biziň ýurdumyz hem tehnologiýalary we nou-haulary alyşmak, ylmy köp talap edýän önümçilikleri döretmek, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda aň-bilim ulgamlaryny ornaşdyrmak we sanly utgaşmagy gazanmak arkaly bu işlere giňden çekilýär. Daşary ýurt maýa goýumlarýnyň akymy, ýokary tehnologiýalar we dolandyryş çözgütleri bize öz zähmet hem-de çig mal serişdelerimizi giňden ulanmaga mümkinçilik berýär. Ykdysady ösüşi çalt gazanmak üçin giň şertleri döredýär» diýip belleýär.

Umuman, ýurdumyzda sanly ykdysadyýetiň ösdürilýän şertlerinde karz edaralarynyň maýa goýum karzlaşdyryş işiniň geriminiň giňeldilmegi, kämilleşdirilmegi olaryň aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga, täze ugurlary açmaga, kabul edilen Döwlet Maksatnamalarynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegine we Türkmenistanda onuň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemäge mümkinçilik berer.

B. Berdyýew,

*Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministriliginiň
Daşarky bazarlaryň haryt dolanyşygyny öwreniş bölüminiň başlygy*

GARAŞSYZ TÜRKMENISTANYŇ HALKARA YKDYSADY GURAMALAR BILEN HYZMATDAŞLYGY

Häzirki döwürde ýurdumyzyň daşary söwda kuwwatyny artdyrmak we dünýäniň hojalyk gatnaşyklaryna amatly goşulyşmak daşary ykdysady syýasatyň strategik ugurlarynyň biri bolup durýar. Garaşsyzlygyň 30 ýylynyň içinde ýurdumyzyň daşary söwda ulgamynda beýleki pudaklar bilen deň derejede belent sepgitlere ýetilýär. Mertebesi belent Prezidentimiz daşary haryt dolanyşygynyň möçberiniň artmagynyň ilatymyzyň abadançylygynyň we ýaşayyş-durmuş derejesiniň has-da ýokarlanýandygyna şaýatlyk edýändigini nygtaýar. Arkadag Prezidentimiziň alyp barylýan «Açyk gapylar» syýasaty türkmen döwletiniň dünýä bileleşigine mynasyp agza hökmünde goşulyşmagyna uly mümkinçilik döredýär. Dünýä hojalygynda kemala gelen durmuş-ykdysady şertleriň milli ykdysadyýetimize edýän täsiri bu hadysanyň logiki dowamy bolup çykyş edýär. Dünýä ykdysadyýetiniň ählumumylaşýan şertlerinde ýurduň bäsdeşlige ukyplylygyny üpjün etmek wezipesi onuň innowasion ösüşini üpjün etmek bilen bir hatarda, daşary söwda dolanyşygyny artdyrmak bilen bagly meseleleriň hem ähmiýetini artdyrýar. Çünki ýurduň dünýä ykdysadyýetinde tutýan orny onuň daşary söwda dolanyşygynyň möçberi bilen, has takygy, dünýä bazarynda tutýan orny bilen kesgitlenýär. Ýurdumyzyň daşary söwda kuwwatynyň artdyrylmagy diňe içerki ykdysady mümkinçiliklerimiziň ýokary derejesini alamatlandyрман, eýsem, dünýä bileleşigi bilen ýakyndan baglanyşyklydygyny hem görkezýär.

Türkmenistanyň ykdysady strategiýasynyň durmuşa geçirilmegi - ýurdumyzyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ösmegine, eksport mümkinçiliklerini giňeltmäge ýardam bermäge, milli ykdysadyýete daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilmegine gönükdirilendir. Bu meseleleri çözmek üçin Türkmenistanyň haryt öndürijileriniň halkara söwdasyna gatnaşmaga amatly şertleri döretmek, ýurdumyzyň kärhanalarynyň netijeli täjirçilik işini üpjün etmekde olara söwda we maglumat üpjünçiligi hyzmatlaryny sanly ulgamlaryň, şol sanda «bir penjire» ulgamynyň üsti bilen amala aşyrmak, täze tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen, onuň işini hil we ykdysady taýdan kämilleşdirmek hem-de sebitde we dünýäde bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak işleri gyzgalaňly alnyp barylýar. Sanly ykdysadyýetiň gazananlaryny nazara almak bilen, söwdalary öndebaryjy tejribelere esaslanyp guramak, ýokary hilli innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmak arkaly elektron söwdalaryny internet ulgamy arkaly «online» tertipde geçirmek ýo-

**Türkmenistanyň Garaşsyz
Döwletler Arkalaşygyna
gatnaşygy döwletler bilen
daşary söwda
hyzmatdaşlygy.**

la goýulýar we oňa daşary ýurtlarda açyljak söwda meýdançalaryndan hem gatnaşmaga mümkinçilik döredilýär. Şeýle-de elektron resminama dolanyşygynyň ornaşdyrylmagy, onuň müşderilerine hyzmat etmek üçin ygtyýarnama esasynda dellalçylyk işini amala aşyryan kärhanalaryň döredilmegine ýardam berilmegi, ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň görnüşlerini artdyrylmagy boýunça alnyp barylýan işlerden uly netijeler garaşylýar.

Hormatly Prezidentimiz: «Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna gatnaşygy döwletler bilen strategik ykdysady hyzmatdaşlygyň esasynda deňhukukly gatnaşyklary ösdürmek, bu bileleşigiň Ýewropa

we Aziýa ýurtlary üçin uzak möhletli we geljegi uly bolan ykdysady hyzmatdaş, yklym ähmiýetli iri energetiki we ulag-üstaşyr merkezi bolup durýandygyny nazara almak bilen, Arkalaşygyň çäklerinde hem-de dünýä ykdysadyýetiniň çäklerinde bilelikde iş alyp barmaga täze çemeleşmeleri işläp taýýarlamak, onuň dünýä ykdysadyýetiniň ösüşiniň ýagdaýlarynda we hyzmatdaşlygyň täze biçüwlerini gözlemek bu Ýewraziýa giňişliginde durnukly ykdysady ösüşiň möhüm bölegi bolup durýar» diýip nygtaýar. Milli Liderimiziň bu ündewlerini ýerine ýetirmekde, GDA agza döwletleri bilen hyzmatdaşlygy ösdürmekde we pugtalandyrmakda Türkmenistan ähli tagallalary edýär. Hormatly Prezidentimiziň bu tabşyryklaryny ýerine ýetirmekde GDA agza döwletler bilen söwda dolanyşygynyň ýylsaýyn ýokarlanmagy netijesinde söwda dolanyşygynyň gymmatlyk möçberi ösüş depgini ýokarlanýar. GDA agza döwletler bilen söwda hyzmatdaşlygynyň uly bölegi Russiýanyň paýyna düşüp, bu döwlet biziň strategik hyzmatdaşymyz bolup durýar. Türkmen we rus halklaryny uzak taryhy döwürleriň dowamynda birek-biregi goldamak ýörelgeleri esasynda däbe öwrülen gatnaşyklar baglanyşdyrýar. Bu ymtlyş soňky ýyllarda Türkmenistanyň hem-de Russiýa Federasiýasynyň iri sebitleriniň arasyndaky hyzmatdaşlygyna sazlaşykly häsiýet mahsusdyr. Häzirki wagtda bolup geçýän dünýä ykdysadyýetiniň maliýe çökgünlik ýagdaýyna garamazdan bu döwlet bilen söwda dolanyşygyň möçberi ýokarlanypdyr, bu bolsa öz gezeginde iki ýurduň arasynda uly mümkinçilikleriniň bardygyny görkezýär. Şeýle-de, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna agza döwletler bilen eksportyň möçberi artýar. Bu dostlukly ýurtlara eksportyň ýokarlanmagy - ähli görnüşdäki kükürdiň, nebit önümleriň we dürli plastmassa önümleriň eksport möçberleriniň ýokarlanmagy bilen baglydyr.

Türkmenistanyň Hazarýaka döwletleri bilen daşary söwda hyzmatdaşlygy

Hormatly Prezidentimiziň ykdysady strategiýasyna laýyklykda Hazarýaka döwletleriň, ýagny Azerbaýjanyň, Eýranyň, Gazagystanyň, Russiýanyň we Türkmenistanyň arasynda netijeli hyzmatdaşlygy pugtalandyrmak, Hazar sebitiniň köptaraply mümkinçiligini amala aşyrmak, hoşniýetli goňsuçylyk we «Açyk gapylar» ýörelgelerine esaslanan daşary syýasatyň ileri tutulýan ugrudyr. Milli Liderimiziň nygtaýşy ýaly, söwda-ulag ulgamy Hazar sebitiniň ýurtlarynyň arasynda oňyn we netijeli gatnaşyklary ösdürmekde baglanyşdyryjy halka bolup hyzmat eder. Şol gatnaşyklar dostluk we birek-biregiň bähbitlerine hormat goýmak düzgününde ösdürilýär. Biziň döwletlerimiziň aýratynlyklary Ýewropa bilen Aziýanyň arasynda çäk taýdan amatly ýerleşmeginden ybaratdyr. Bu bolsa harytlary üstaşyr ibermek, Gündogar-Günbatar we Demirgazyk-Günorta ugurlary boýunça söwda ýollarynyň netijeli işlemegini üpjün edýän logistika hyzmatlaryny ýerine ýetirmek babatda uly mümkinçilikleri açýar. Häzir ýurtlaryň her biri deňiz, awtomobil, demir ýol we howa ýollary arkaly ýolagçylary gatnatmagyň hem-de ýükleri daşamagyň multimodal ugurlarynyň döwrebap düzümlerini döretmek boýunça iri taslamalary durmuşa geçirýär. Hereket edýän yklymara ugurlary işjeňleşdirmek hem-de Hazaryň üstünden geçýän täze halkara geçelgeleri döretmek goňşy döwletleriň durmuş-ykdysady taýdan has-da depginli ösmegine şertleri döreder, olaryň maýa goýum taýdan özüne çekijiligini artdyrmaga mümkinçilik berer, sebit we sebitara söwda-ykdysady gatnaşyklaryny pugtalandyrmaga ýardam berer diýip, döwlet Baştutanymyz belleýär. Hormatly Prezidentimiziň bu tabşyryklaryny ýerine ýetirmekde 2020-nji ýylda Hazarýaka döwletleri bilen söwda dolanyşygy ýokarlanydyr.

Türkmenistan goňşy döwletler bolan – Owganystan, Özbegistan, Azerbaýjan, Eýran, Gazagystan we Russiýa Federasiýasy bilen münýýlyklardan bäre bu döwletleriň halklary bilen hyzmatdaşlyk edip, dostluk gatnaşyklaryny saklap, söwda-ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmäge ymtylýar.

Türkmenistanyň goňşy döwletleri bilen daşary söwda hyzmatdaşlygy

Döwlet Baştutanymyz Türkmenistanyň Bitarap döwlet hökmünde goňşy ýurtlar bilen deňhukukly, özara bähbitli ykdysady gatnaşyklary ösdürmek üçin ähli zerur şertleri döretmäge, sebitde energetika, ulag, suw serişdelerini peýdalanmak ýaly beýleki möhüm ugurlaryň birnäçesi boýunça gatnaşyk etmäge taýýardygyny nygtaýar. 2020-nji ýylda goňşy döwletler bilen söwda dolanyşygynyň ösüş depgini 44,1% ýokarlanypdyr.

Iri sebitleýin gurama Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy 1985-nji ýylda döredilip, ol özüne Azerbaýjan, Owganystan, Eýran, Gazagystan, Gyrgyzystan, Pakistan, Türkmenistan, Türkiýe, Täjigistan we Özbegistan ýaly on döwleti birikdirýär. Bu guramanyň esasy maksady agzalarynyň arasynda ykdysady hyzmatdaşlygy - ulag we kommunikasiýalar, söwda we maýa goýumlar, energetika, oba hojalyk,

Türkmenistanyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň (EKO) agza döwletleri bilen daşary söwda hyzmatdaşlygy

senagat we beýleki ugurlarda ösdürmekdir. Bu guramanyň agza döwletleriniň ilat sany 400 million adama deň bolup, sebitde söwdany ösdürmekde uly mümkinçilikleri bardyr. Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy Birleşen Milletler Guramasyn-da we Yslam Hyzmatdaşlyk Guramasyn-da synçynyň derejesine eýe bolup, Ýewropa Bileleşigi, BMG-niň ýanyndaky azyk we oba hojalygy boýunça guramasy, BMG-niň bilim, ylym we medeniýet boýunça Ýöriteleşdirilen edarasy, Halkara Energetika Hartiýasy, Günorta-Gündogar Aziýa döwletleriniň assosiasiyasy, Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasy we beýlekiler bilen ýygjam hyzmatdaşlyk edýär. 2020-nji ýylda Türkmenistanyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň agza döw-

letleri bilen söwda dolanyşygynyň ösüş depgini 18,6% ýokarlanypdyr.

Hormatly Prezidentimiziň ykdysady strategiýasy boýunça Ýewropa ugry ýurdumyzyň daşary strategiýasynyň esasy ugurlarynyň biri bolup, ýurdumyz bilen Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky söwda-ykdysady gatnaşyklar ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasy okgunly ösdürilýär, dürli ugurlarda, şol sanda ykdysadyýeti sanlylaşdyrmak we ony köpugurly esasyda ösdürmek, hususy pudaga goldaw bermek, energetika, ykdysady, ulag-üstaşyr geçelgeleri, maýa goýum we beýleki wajyp ugurlarda bilelikdäki taslamalar we maksatnamalar üstünlikli amala aşyrylýar hem-de olaryň durmuşa geçirilmegi dowam edýär. Ýewropa Bileleşigi hem öz gezeginde Türkmenistan bilen netijeli hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de berkitmäge bolan gyzyklanmalaryny mälim edýär. Türkmenistanyň Ýewropa bilen Aziýanyň çatrygynda geografik taýdan amatly ýerleşmegi üstaşyr geçelgeler, logistik hyzmatlary bermek babatda we dürli ugurlar boýunça söwda gatnaşyklarynyň netijeli hereketini üpjün etmekde ägirt uly mümkinçilige eýedir. Ýewropa Bileleşigi tarapyndan maliýeleşdirilýän «Merkezi Aziýada söwdany ösdürmek: sebitde özara we halkara söwda ýardam» taslamasy üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Netijede, ýurdumyzyň soňky ýyllardaky eden eksportynyň düzüminde täze harytlar peýda boldy, daşary ýurtlara iberilýän oba hojalyk azyk önümleriniň mukdary ep-esli artdy. Daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürýän kärhanalary döretmekde we Diýarymyzyň eksport kuwwatyny artdyrmakda uly ösüş gazanyldy. Kärhanalar eksport ugurly önümleriň mukdaryny artdyryp, olaryň önümçiliginde ýerli çig maly ulanmak bilen, olaryň görnüşlerini giňelttiler. Häzirki wagtda senagatlaşdyrmaga, ýokary tehnologiýaly diwersifikasiýa ýoly bilen ösen, bäsdeşlige ukyply harytlary öndürýän senagaty kemala getirmäge tarap alnan ugur ýurdumyz üçin ileri tutulýan derejede ähmiýetlidir, bu bolsa Diýarymyzda Ýewropa we dünýä bazarlarynda isleg bildirilýän önümleriň eksport edilýän mukdaryny artdyrmak üçin mümkinçilik döredýär.

Şeýlelikde, halkara ykdysady gatnaşyklaryň gadymy görnüşi bolmak bilen, halkara söwdasy häzirki wagtda-da döwletleri we halklary birleşdirýän esasy ulgam bolup durýar. Milli ykdysadyýetimiziň halkara hyzmatdaşlygy üçin açyklygy, şeýle-de ýurdumyzyň halkara söwda-ykdysady guramalarynyň işine has-da işjeň gatnaşmagy onuň söwda diplomatiýasynyň täze häsiýete eýe bolýandygyny görkezýär. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň durnukly depginini saklamak üçin ulgamlaryň çäreleriň görülmelidigini belleýär. Şunuň bilen birlikde, pudaklary diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek işlerine itergi berýän, ýurdumyzda öndürilýän bäsdeşlige ukyply önümleriň sanawyny giňeltmegiň hem-de eksportynyň mukdaryny artdyrmagyň gurallaryny hemişe kämilleşdirmek möhümdir.

**Türkmenistanyň
Ýewropa Bileleşigi bilen
daşary söwda hyzmat-
daşlygy**

M. Mämmedow,
*«Türkmengaz» döwlet konserniniň
Ylmy-barlag tebigy gaz institutynyň
Önümçilik meselelerini tehniki-ykdysady
taýdan seljeriş sektorynyň müdiri*

GAZ SENAGATYNYDA YLMY-TEHNIKI ÖZGERTMELER

Garaşsyzlyk ýyllary içinde baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň ykdysadyýetiniň ähli ugurlarynda bolşy ýaly gaz senagatynda hem önümçiligiň ýokary ösüş depginleri gazanylýar.

Arkadag Prezidentimiziň parsatly baştutanlygynda ýurdumyzyň okgunly ösdürilýän ykdysadyýetinde öndebaryjy orunlara eýe bolan Türkmenistanyň nebit-gaz toplumy milli Liderimiziň hemişelik üns merkezinde bolmak bilen, ylmy-tehniki we tehnologik dünýewi ösüşlerini ýerlikli peýdalanmagyň esasynda, ylaýta-da soňky onýyllykda ýurdumyzyň ykdysady ösüşinde gazanylan üstünlikler has hem guwandyrjydyr.

Ösüşleriň ak ýoly bilen barýan Diýarymyzda ähli ugurlar boýunça ägirt uly üstünlikler gazanylýar. Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň mundan beýläk-de gülläp ösmegi, halkymyzyň bolelin eşretli durmuşda ýaşap, azat-erkin zähmetiniň hözirini görmegi üçin edýän janaýamazakly tagallalary bilen, Türkmenistan döwletimiz ön taryhda görüp-eşidilmedik belent ykdysady sepgitlere ýetdi. Ýurdumyz ykdysadyýet, ylym, bilim, saglygy saklaýyş we medeni tarapdan utgaşykly öňe barýar, ýurdumyzyň halkara abraýy günsaýyn artýar we berkleşýär. Milli Liderimiziň yzygiderli tagallalary bilen Türkmenistan halkara diplomatiýasynyň sebitdäki ylalaşdyryjy merkezine öwrüldi.

Mälim bolşy ýaly, 2019-2020-nji ýyllarda koronawirus pandemiýasynyň zyňanly tasiri sebäpli, döwletleriň ählisinde diýen ýaly çylşyrymly ýagdaý döräp, belli bir derejede ykdysady çökgünlik emele geldi. Şeýle ýagdaýda hem biziň Türkmenistan döwletimiz Gahryman Prezidentimiziň baştutanlygynda agzybir halkymyzyň jebisligini üpjün edip, ýurdumyzyň durnukly ösüşini dowam etdi. Ýagny halk hojalygynyň ähli ugurlarynda önümçiligiň üstünlikli ösüşini üpjün etmek netijesinde geçen 2020-nji ýylda ýurtdaky jemi içerki önümiň artyş depginini (deňeşdirme nyrhlarda) öňki 2019-njy ýyla garanynda 5,9% artdyryldy. Şunda diňe tebigy gazyň we nebitimiýa önümleriniň daşary ýurtly sarp ediljilere ýerlenmeginden alnan girdejiniň özi 4 milliard 130 million amerikan dollaryndan hem ýokary bolandygyny, nebit-gaz senagatyny ösdürmekde hem 2,0 milliard amerikan dollaryna barabar maýa goýum serişdeleriniň özleşdirilendigini bellemelidir.

Mähriban Prezidentimiziň Birleşen Milletler Guramasynyň belent münberinden beýan eden hem-de halkara jemgyýetçiliginiň giň goldawyna eýe bolan

ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça maksatnamasyna laýyklykda milli ykdysadyýetimiziň düzümi yzygiderli kämilleşdirilýär. Diýarymyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça bu maksatnamada ykdysady ösüşiň täze nusgasy öňe sürülüp, halkymyzyň hal-ýagdaýynyň ýokarlandyrylmagy, eksport bäsdeşlige ukyply harytlary öndürýän innowasion önümçilikleri we ýokary öndürijilikli täze iş orunlaryny döretmek, ýokary netijeli häzirki zaman tehnologiýalaryny giňden durmuşa ornaşdyrmak belleniýär. Şunda halk hojalygynyň ähli ugurlarynda, şol sanda milli ykdysadyýetimiziň esasy sütünleriniň biri bolan nebit-gaz pudagynda önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak, nebiti we gazy gaýtadan işleýän pudaklaryň ýokary depginde diwersifikasiýalaşdyrylyp, dünýäde gazanylan in täze öňdebaryjy ylmy we tehnologik üstünlikleri ulanylýar. Diňe soňky ýyllarda gurlup, işe girizilen taslama bahasy 3,0 milliard amerikan dollaryna ýakyn bolan her ýylda 467 müň tonna polietileni we polipropileni öndürmeli Gyýanlydaky gashimiýa toplumyny, bahasy 1,5 milliard amerikan dollaryna barabar tebigy gazdan her ýylda 600 müň tonna ýokary hilli ekologik arassa benzin ýangyjyny öndürýän Ahaldaky tebigy gazdan benzin öndürýän zawody muňa mysal edip görkezmek bolar.

Durnukly ykdysady ösüşiň esasynda halkymyzyň hal-ýagdaýyny mundan beýläk-de ýokarlandyrmak, bäsdeşlige ukyply innowasion önümçilikleri we ýokary öndürijilikli iş orunlaryny döretmek milli Baştutanymyzyň hemişe üns merkezinde bolmagynda galýar.

Işläp geçmeklige taýýarlanylýan täze gazly ýataklary tizleşdirip, özleşdirmek we senagat ulanyşygyna girizmek bilen bir hatarda öňdebaryjy tehnika, tehnologiýalary we dünýä ylmynyň in soňky gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak Türkmenistanyň gaz senagatyny ösdürmegiň Baş ugry hasaplanylýar. Häzirki wagtda we ýakyn gelejekde Türkmenistanda gazy çykaryp almak bilermenler tarapyndan anyklanan gorlary 23 trillion kubmetrden hem geçýän «Galkynyş» ýataklar toplumyny tizleşdirip özleşdirmegiň hasabyna artdyrylar. Şunda, hormatly Prezidentimiziň sargytlaryndan ugur alyp, dünýädäki tehniki taýdan öňdebaryjy kompaniýalaryň häzirki zaman tehnologiýalaryny, döwrebap iş usullaryny we enjamlaryny ýurdumyzyň tebigy gaz ýataklarynyň geologiýa-tehniki şertlerine uýgunlaşdyryp özleşdirmek pudagyň netijeliligini has hem ýokarlandyrmaga ýardam eder.

Tebigy gazly gorlary boýunça Russiýa, Federasiýasy, Eýran Yslam Respublikasy (EYR) we Katardan soň, Türkmenistan dördünji orny eýeleýär diýip hasaplanylýar. Emma diňe «Galkynyş» gaz ýataklar toplumynyň tebigy gazynyň bilermenler tarapyndan anyklanan gorlarynyň 23 trillion kubmetrdigi baradaky maglumatlara esaslanyp, biziň ýurdumyzyň umumy ýerasty tebigy gaz gorlary soňky agzalan iki döwletiňki bilen deňeçerräkdir diýmek ýerliklidir. Uglewodorod serişdeleriniň şeý-

le kuwwatly çig mal binýadynyň bolmagy Türkmenistanda gazy çykaryp almagyň häzirkî wagtdaky ýylda 60-70 milliard kubmetre barabar möçberleri bilen çäklenmän, täze kânleri we ýataklary özleşdirip, gazy çykaryp almagy, gaýtadan işlemegi we daşary ýurtlara satmagy has aýgytly artdyrmaga mümkinçilik döredýär.

Tebigy gazy daşary ýurt bazarlaryna akdymagyň köpugurly toplumyny döretmegiň Milli Baş ugruny amala aşyrmak maksadyna eýerip, 2007-nji ýylyň awgust aýynda hormatly Prezidentimiziň hut özi 2009-njy ýyldan başlap 30 ýylyň dowamynda Türkmenistandan Hytaýa her ýylda 30 milliard kubmetr türkmen tebigy gazyny akdyrjak Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň ilkinji sepiniň keňşirilenilmegine badalga beripdi.

Umumy uzynlygy 7000 km bolan bu baş gaz geçirijisi türkmen-hytaý yllaşygyna doly laýyklykda 2009-njy ýylda işe girizildi. Hormatly Prezidentimiziň belläp geçişi ýaly, «Türkmenistan-Hytaý» gaz geçirijisiniň dostlukly goňşy döwletleri bolan Özbegistan we Gazagystan respublikalary üçin hem uly ykdysady ähmiýeti bardyr.

Bu halkara gaz geçirijisi dostlugyň nyşany hökmünde biziň ýurtlarymyzyň özara bähbitli we deňhukukly hyzmatdaşlygyny täze, has belent derejä göterdi. Hytaýyň sarp edijileriniň türkmen tebigy gazy bilen durnukly üpjün edilmegi olaryň energetiki howpsuzlygyny ýokarlandyrýar. Hytaý tarapyňyň islegini nazara alyp, geljekde olara satyljak gazyň ýyllyk möçberini 40 milliard kub metre çenli artdyrmak göz önünde tutulýar. Şunuň bilen baglylykda, 2010-njy ýylda «Türkmengaz» döwlet konserni tarapyndan önümçilik kuwwatlylygy gije-gündiziň dowamynda 60 million kub metr bolan «Bagtyýarlyk» gaz gysyjy bekedini gurlup, işe girizildi. Bu häzirkî zaman ýokary öndürijilikli, doly awtomatlaşdyrylan gaz gysyjy agregatlar bilen enjamlaşdyrylan desga «Türkmenistan-Hytaý» gaz akdyryş ulgamynyň aýrylmaz bölegi bolup, onuň işe girizilmegi bilen Hytaýyň türkmen tebigy gazyny sarp edijilerine gazy akdymagyň ygtybarlylygy ýokarlandyryldy we akdyrylýan gazyň mukdary artdyryldy.

Dünýäädäki iň uly gaz ýataklarynyň biri bolan «Galkynyş» ýatagyny tapgyr-laýyn özleşdirmegi dowam etmek ýurdumyzyň nebit-gaz pudagynda iň göwrümlü maýa goýum taslamalarynyň biri bolup durýar. Şunuň bilen bir wagtda türkmen tebigy gazyny daşary ýurtly sarp edijilerine, hususan-da Hytaý Halk Respublikasyna ibermegiň mukdaryny artdyrmak boýunça deňişli işler geçirilýär. Şol sanda 2009-njy ýylda gurlup işe girizilen «Türkmenistan - Hytaý» gaz akdyryş ulgamynyň «Malaý - Bagtyýarlyk» türkmen böleginiň geçirijilik kuwwatyny ýylda häzirkî 20,0 mlrd kubmetrden 30,0 mlrd kubmetre çenli ýokarlandyrmak üçin Ylmy-barlag tebigy gaz instituty tarapyndan ylmy seljerme işleri geçirildi we sarp edijä berilýän gazyň mukdaryny artdyrmak üçin «Garagum» gaz gysyjy bekedinden

2020-nji ýylda şu maksat bilen «Malaý-Bagtyýarlyk» gaz geçirijisiniň başlangyç nokadynda gurlan täze kuwwatly «Malaý» gaz gysyjy bekedine tarap akdyrmak üçin ýerine ýetirilmeli degişli guramaçylyk-tehniki çäreleri teklip edildi.

Nebitgaz pudagyny 2030-njy ýyla çenli döwürde ösdürmegiň 2006-njy ýyldaky Halk Maslahatynda kabul edilen Meýilnama laýyklykda ýurdumyzda tebigy gazy çykaryp almagy ýylda 250 milliard kubmetre ýetirmek we onuň aglaba bölegini daşary ýurtlara ýerlemek bellenilýär. Gazy çykaryp almagyň önümçilik kuwwatlyklarynyň göz önünde tutulýan bu ösüşini üpjün etmek şol bir wagtda gazy gaýtadan işleýişini hem-de gazy taýýarlaýyş we akdyryş toplumynyň degişli önümçilik kuwwatlyklarynyň zerur bolan ähli kömekçi desgalary bilen bilelikde deslapdan taýýarlanylmagyny talap edýär. Şu nukdaýnazardan, hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2009-njy ýylda gysga möhletde gaz akdyryş ulgamynyň ýene-de bir uly desgasy - goňşy Eýran döwletine tarap ikinji - «Döwletabat-Sarahs-Hangeran» gaz geçirijisi gurlup, işe girizildi we gelejekde Eýrana akdyrylýan gazyň umumy möçberini ýylda 20 milliard kub metre ýetirmek mümkinçiligi üpjün edildi. Gazyň Eýran Yslam Respublikasyna akdyrylmagyny üpjün edýän ilkinji «Körpeje-Gurtguýy» gaz geçirijisi Günbatar Türkmenistandan çekilendir.

Hormatly Arkadag Prezidentimiziň 2010-njy ýylda gurluşygyna başlamaga badalga beren gaz akdyryş ulgamynyň uly möçberli taslamalarynyň biri hem ýylda 30 milliard kubmetr tebigy gazy gündogar Türkmenistandan Hazarýaka sebitlerine eltmeklige niýetlenen diametri 1420 mm, uzynlygy 785 kilometr bolan «Gündogar-Günbatar» gaz geçirijisidir. Bu «mawy akym» arteriýasynyň ugrunda onuň doly kuwwatlylygynda işledilende 6 sany kuwwatly gaz gysyjy beke diň gurulmagy göz önünde tutulandyr. Taslamanyň düýp aýratynlyklarynyň biri – bu desganyň taslamasynyň hem-de onuň gurluşygynyň ýerli hünärmenleriň ýerine ýetirenligindedir. Bu gaz akdyryş desgasyynyň gurluşygy ýurdumyzyň çäklerindäki baş gaz geçirijilerini halkalamak arkaly bitewüleşdirip, içerki energiýa howpsuzlygyny ýokarlandyrmak bilen bir hatarda, daşary ýurtly sarp ediljilere iberilýän gaz akymynyň möçberini islendik ugurda netijeli we tiz durnuklaşdyrmaga mümkinçilik berer.

Çuňňur hormatlanylýan Arkadag Prezidentimiziň başlangyjy bilen sebitdäki syýasy ýagdaýy durnuklylaşdyrmak, ýakyn goňşy döwletleriň ilatynyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmak maksady bilen, hormatly Prezidentimiz zerurlygy örän wajyp bolan «Türkmenistan-Owganystan-Pakistan-Hindistan» gaz geçirijisiniň taslamasyny in ýokary halkara guramasynyň garamagyna hödürledi. Gahryman Arkadagymyz bu barada BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynyň münberinden oňa gatnaşýan döwletleriň wekillerine ýüzlenip, BMG-niň garamagynda dünýäde durnukly energiýa üpjünçiligini berjaý etmegiň halkara düzgünnamalaryny işläp düzmek üçin bilermenler toparyny döretmek barada

Çözgüdi (Rezolýusiýany) kabul etmekligi hödürledi hem-de bu taslamanyň üstünlikli berjaý ediljekdigine türkmen tarapynyň şübhelenmeýändigini mälim etdi.

Aýdylanlaryň iş ýüzündäki tassygy hökmünde Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2010-njy ýylyň 11-nji dekabrynda «Türkmenistan-Owganystan-Pakistan- Hindistan» gaz geçirijisiniň taslamasy boýunça Hökümetara Ylalaşygyna hem-de Çarçuwaly Ylalaşyga gyzyklanýan Taraplaryň gatnaşmagynda Aşgabatda ýokary derejede gol çekildi we bu uly taslamany amal etmäge başlamaklyga badalga berildi.

Taraplaryň türkmen tebigy gazyny satyn almaklyga bolan islegleri nazara alnyp, täze gaz geçirijisiniň ýyllyk önümçilik kuwwaty harytlyk gaz boýunça 33,0 mlrd kubmetr kabul edildi. Bu möçberdäki tebigy gazy «Galkynys» ýatagyndan çykaryp almak we ugratmak meýilleşdirilýär. Onuň üçin Ylmy-barlag tebigy gaz instituty tarapyndan geçirilen deslapky tehniki-ykdysady seljerme we bahalandyрма maglumatlaryna laýyklykda ýatagy abadanlaşdyrmagyň III tapgyrynda kömekçi hojalygy, daşky we içki inženerçilik, medeni-durmuş, söwda we saglygy saklaýyş desgalary bilen bilelikde umumy bahasy takmynan 10,0 mlrd amerikan dollary bolan jemi 66 sany ulanyş gaz guýulary, 6 sany gazy deslapdan taýýarlaýyş desgasy bilen 2 sany Baş desganyň we birikdiriji gaz akdyryş ulgamynyň bina edilmegi zerur bolup durýar. Häzirki wagtda «Türkmenistan – Owganystan-Pakistan-Hindistan» halkara gaz geçirijisiniň gurluşygy alnyp barylýar. Bu taslamanyň amala aşyrylmagy sebitdäki ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmeklige sallamly goşant goşmak bilen, halklaryň maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna we dostluk-doganlyk gatnaşyklarynyň has hem jebisleşmegine ýardam eder, parahat durmuşyň ygtybarly girewi bolar. Şol sanda Owganystandaky syýasy dargynlylygy gowşatmaga, senagaty we oba hojalyk pudaklaryny dikeldip, täze iş orunlaryny döretmäge, goňşy owgan halkynyň parahatçylykly durmuşyny gurnamaga ýardam eder. Bu bolsa hormatly Prezidentimiziň diňe bir öz halky barada aladalanmak bilen çäklenmän, dostlukly goňşy döwletleriň halklarynyň hem bähbitleri barada aladalanýanlygynyň aýdyň nyşanydyr.

Umumy taslama uzynlygy 2000 kilometrden hem köpräk bolan gözbaşyny dünýäniň in uly gaz ýataklarynyň biri bolan biziň ýurdumyzyň «Galkynys» kâninden alýan bu halkara ähmiýetli kuwwatly transmilli gaz geçirijisi Owganystanyň we Pakistanyň üsti bilen türkmen tebigy gazyny Hindistana çenli elter. «Türkmenistan-Owganystan-Pakistan-Hindistan» gaz geçirijisiniň hem hormatly Prezidentimiziň başyny başlap, badalga beren ähli il-ýurt bähbitli işleri ýaly, ýakyn ýyllarda gurlup işe giriziljekdigine, agzalan ýurtlaryň ojaklarynda hem türkmen tebigy gazynyň alawlap ýanjaklygyna berk ynanyrys.

S. Paýtykow,

*«Türkmengaz» döwlet konserniniň
Ylmy-barlag tebigy gaz institutynyň
Galkynyş gaz känini toplumlaýyn öwrenmek
we ylmy esaslandyrylan taslamalary
düzmek bölüminiň başlygy w.w.ý.ý.*

ÄGIRT ULY GALKYNYŞ GAZ KÄNI – TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINIŇ DINAMIKI ÖSÜŞINIŇ KEPILNAMASY

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow nebit gaz toplumyna, onuň ösüşine uly üns berýär. Hormatly Prezidentimiz «Nebit-gaz pudagyny ösdürmek, uglewodorod serişdelerini gaýtadan işlemek boýunça innowasion önümçiliklerini döretmek esasy ugurlardan biridir. Eksport mümkinçiliklerini diwersifikasiýa ýoly bilen giňeltmek, şeýle hem energiýa serişdelerini ibermegiň köpugurly ulgamyny emele getirmek ykdysadyýetimizi ösdürmekde örän möhümdir» diýip belleýär. Bu pudagyň ýurduň ykdysadyýetinde wajyp orny eýeleýändigini sebäpli, uly maýa goýum serişdeleri çekilýär.

Tebigat biziň ýurdumyzyň topraklaryna dürli görnüşli peýdaly gazylyp alynýan baýlyklary peşgeş beripdir. Olaryň arasynda ýurduň ykdysadyýeti üçin nebit we gaz esasy bolup durýar. Uglewodorod serişdeleriniň, esasan hem, gazyň ägirt uly gollaryna eýe bolmak bilen Türkmenistan uglewodorod çyg maly boýunça diňe bir özüniň isleglerini ýapman, eýsem ony beýleki döwletlere hem eksport edýär, şol bir wagtda hem ýurduň ykdysadyýetine goşant goşýar we onuň ösüşine kömek edýär.

Belläp geçmeli ýeri, biziň ýurdumyz diňe bir gazyň barlanan ägirt uly gollaryna eýe bolman, eýsem onuň territoriýasynda ägirt uly Galkynyş gaz känini ýerleşendir, ol mawy ýangyjyň gollary boýunça dünýäniň ähli gaz känleriniň içinde ikinji orny eýeleýär.

Bu gaz känini 2003-nji ýylda açyldy, 2013-nji ýylda bolsa synag-senagat ulanyşa girizildi. Belläp geçmeli ýeri, kän amatly geografik ýagdaýda ýerleşýär: Mary welaýatynyň merkezinde ýerleşýär. Onuň territoriýasyndan Murgap derýasy akyp geçýär we demir, asfalt ýollary we magistral gazgeçirijiler geçýär, ol bolsa ykdysady tarapdan bu ägirt uly gaz känini özleşdirmegi ýeňilleşdirýär.

Gaz ýatagy 11 sany gurluşlar bilen çylşyrymlaşan, uly gysym görnüşli ýokary galyşa gabat gelýär. Umumy gazly meýdan birnäçe müň kwadrat kilometre, gazly gatlagyň galyňlygy bolsa 400–500 metre deňdir. Ägirt uly ýatak ýokarky ýuranyň karbonat çökündilerine gabat gelýär we 4000 metrden gowrak çuňluklarda ýatýar.

Geljekde gazyň ägirt uly gorralary bu känden çykarylýan gazy uzak geljekde ýylda ýüzden gowrak we milliard kub metrden gowrak artdyrmaga mümkinçilik berýär. Bu gazy benzine gaýtadan işlemek, polimerleri, himiki dökünleri öndürmek, elektrik energiýasyny işläp çykarmak, oba hojalyk önümlerini ösdürüp ýetişdirmek boýunça teplisa hojalygynyň ösüşi we beýlekiler bilen baglanyşykly bolan gazyň ýokarlanyp barýan içki sarp edilişini üpjün etmäge mümkinçilik berer, şeýle hem beýleki döwletlere gazyň eksportyny artdyrar. Käniň geologik aýratynlyklary, käni işläp geçijileriň önünde birnäçe tehniki meseleleri goýýar. Bular ýaly meseleleriň biri hem, guýularyň gazgidrodinamiki barlaglaryny işläp geçmegiň usulyýetini kämilleşdirmektir.

Bu ýataklary özleşdirmek we oýlanyşykly işläp geçmek, kollektorlaryň önüm berijilik we süzülme-sygym häsiýetnamalary barada maglumatlaryň hili, karbonat gatlaklarda suwuklyklaryň we gazlaryň süzülmesiniň aýratynlyklaryny öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Bu maglumatlaryň esasy bölegi käniň synag-senagat işlenip geçilýän döwründe guýularyň önümçilik gazgidrodinamiki barlaglarynyň netijeleri boýunça kesgitlenýär.

Ylmy-tehniki edebiýatlarda guýularda basyşyň üýtgeýşiniň egri çyzyklary boýunça terrigen kollektorlaryň häsiýetlerini öwrenmek meselelerine bagyşlanan birnäçe işler çap edilendir. Muňa seretmezden, tejribede duş gelýän, karbonat kollektorlarynda ýüze çykýan ýagdaýlaryň we meseleleriň köp dürli görnüşlerini öz içine alýan hemmetaraplaýyn usulyýetler işlenip taýýarlanmadyk. Karbonat kollektorlarynyň aýratynlyklaryna aşakda görkezilenler degişlidir: iki gat boşlugyň bolmagy (matrisalar we jaýryklar); gapdallygyna we dikligine güýçli tapawutlanýan pes syzdyryjylygy, meýdany we kesimi boýunça häsiýetnamalaryň birmeňzeşdalligi.

Şol sebäpli hem, gündogar Türkmenistanyň kânleriniň, şol sanda Galkynyş kâniniň gatlakdaky süzülme ulgamlarynyň çylşyrymly gurluşly şertlerinde guýularyň önümçilik gazgidrodinamiki barlaglarynyň maglumatlaryny işläp geçmegiň we interpretirlemegiň usullaryny we amallaryny ösdürmek we kämilleşdirmek wajypdyr.

Olary tejribä ornaşdyrmak önümlü gatlaklaryň geologiki-fiziki häsiýetnamalary barada maglumatlaryň dogrylygyny we hilini ýokarlandyrmaga, karbonat kollektorlaryna gabat gelýän gaz ýataklaryny işläp geçmegiň in amatly düzgünini saýlamaga mümkinçilik berer. Tejribede kämilleşdirilen usulyýetleri ulanmak, önümlü gatlaklaryň gaz berijiligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär, ol kânleri işläp geçmegiň esasy meselesidir.

Biz Gündogar Türkmenistanyň birnäçe kânlerinde, pes syzdyryjylykly kollektorlary açan, barlag guýularynda basyşyň dikelmesiniň egri çyzygyny (BDEÇ) işläp geçmegiň netijelerini derňew etdik, ol BDEÇ gatlaklaryň dürli modellerine gabat gelýän, guýularyň üç görnüşini tapawutlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Birinci topara, bir görnüşli boşlukly –öýjükli ýa-da jaýrykly gatlaklary açýan (Horneriň modeli) guýular degişlidir. Ikinji topara – jaýrykly-öýjükli kollektorlary açýan (Uorren-Ruttyň modeli) degişlidir. Üçünji topara biz BDEÇ-si süzülmäniň ýokarda görkezilen modelleriniň hiç birine gabat gelmeýän, guýulary degişli etdik. Belkem bu BDEÇ-ler gatlagyň fraktal modelleriniň esasynda has gowy beýan edilýändir.

Birinci toparyň guýularynyň BDEÇ-ni işläp geçmegiň netijeleri, birmeňzeş (jaýrykly) we birmeňzeş däl (jaýrykly-öýjükli) gatlaklaryň modelleri boýunça kesgitlenen, gatlagyň syzdyryjylygynyň dolulygyna diýen ýaly gabat gelyändigini; bir tertipli, in kiçi kwadratlar usuly bilen işläp geçmek arkaly alnanda şepbeşik dälligini görkezýär. Birmeňzeş jaýrykly kollektory açýan guýulara, gatlagyň otnositel sygym häsiýetnamasy we bire golaý bolan, Tangikuduk 6 guýusy mysal bolup biler. Şol bir wagtda Samandepe 61 guýusy üçin w 0,5 golaýdyr, ol bolsa açylan kollektory birmeňzeş öýjükli kollektora degişli etmäge mümkinçilik berýär.

Ikinji toparyň guýularynyň BDEÇ-ni işläp geçmegiň netijeleri birmeňzeş we birmeňzeş däl gatlaklaryň modelleri boýunça syzdyryjylygyň birden üýtgeýändigini görkezýär. Birmeňzeş däl gatlagyň modeli boýunça şepbeşik däl ýerler, adaty, birmeňzeş gatlagyň modeli bilen deňeşdirilenden pesdir. Debiti 100 mün $\text{m}^3/\text{g.g-den}$ ýokary bolan guýular üçin flýuidleriň jaýrykdan matrisa akyjylyk koeffisiýenti giň aralyklarda üýtgeýär (0,001-2,7), jaýrykly ulgamyň syzdyryjylygy – 0,06-1,0 mD, bu toparyň guýularyna Tangikuduk 4 mysal bolup biler. BDEÇ-niň gidişi jaýrykly ulgamdan matrisaly bloga gazyň köp mukdarynyň akan wagtynda onuň düşürilişiniň kesilendigini görkezýär. Muňa seretmezden, Uorren-Ruttyň modeli boýunça BDEÇ-niň görnüşiniň aýratynlyklaryny göz önünde tutup, jaýrykly-öýjükli kollektoryň esasy parametrlerini hasaplap bolýar. Demirgazyk Kerpiçli 2 guýy üçin şuna meňzeş netijeler alyndy.

Üçünji toparyň guýularynyň BDEÇ-niň maglumatlaryny derňew etmegiň esasynda, käbir känlerde basyşyň anomal haýal dikelýändigini ýüze çykaryldy. Iki gat boşlugyň bardygy barada çaklama bu känlere degişli däl. Uzdalydan eksponentleriň kanuny, ölçegler boýunça boşlugyň ýaýramasynyň, ýaýramagyň basgançakly (fraktal) kanunyna boýun egýändigini, z fraktal indeksiň bolsa, käniň geçiriji kanallarynyň gurluşy barada maglumatlary görkezýändigini aňladýar.

Fraktal derňewi ulanyp bolmadyk we iki gat boşlugyň bolan ýagdaýynda ýa-da tersine gatlak esasan boşlugyň bir görnüşinden (öýjükler ýa-da jaýryklar) düzülende, Horneriň ýa-da Uorren-Ruttyň modellerini ulanmalydyr. Üçünji topara degişli edilen, Akkumulýam-7 belgili guýusynyň BDEÇ-ni işläp geçmegiň netijeleri üçin Uorren-Ruttyň modelini ulanmagyň barlagy, grafikde flýuidleriň dag

jynslarynyň matrisasyndan jaýryklaryna akmasynyň häsiýetli döwürleri ýoklugyny görkezýär. Uzaldylan eksponentleriň kanuny boýunça işlenip geçilen BDEÇ tersine, ölçenen ululyklaryň, gatlagyň fraktal gurluşyna gabat gelyän, burç koeffisiýenti $z=0,66$ -a deň bolan göni çyzykda ýatýandygyny görkezdi. Ikinji topara degişli edilen, Tangikuduk 4 belgili guýusynyň BDEÇ üçin fraktal derňewi ulanmagyň barlagy, ölçenen ululyklaryň göni çyzykda ýatmaýandygyny görkezdi.

Diýmek, açylan gatlaklaryň gurluşy fraktal däl. Farap 18 belgili guýusynyň BDEÇ üçin uzaldylan eksponentleriň kanuny, ýol berilýän aralygyň ortasynda – $z=0,55$ ululykly eksperimental maglumatlary kanagatlanarly beýan edýär, ol bolsa açylan gatlagyň tertipsiz gurluşynyň bardygyny tassyklaýar.

Geçirilen ylmy derňewleriň netijesinde aşakda görkezilen netijeler alyndy:

Türkmenistanyň kânlerinde BDEÇ-niň maglumatlaryny derňew etmegiň esasynda, karbonat kollektorlarynda basyşyň anomal haýal dikelýändigini ýüze çykaryldy. Biz bular ýaly kânleriň işlenip geçilişini taslamalaşdyrmak üçin ilkinji görkezijiler taýýarlananda, BDEÇ-ni dürli usullar bilen, iň azyndan – Horneriň, Uorren-Rutyň ýa-da fraktal modellere laýyklykda işläp geçmeli diýlen netijä geldik. Ondan başga-da, bir gatlagyň çäklerinde dürli modeller üçin häsiýetli bolan kollektorlar hem açylyp bilinýär. Emma guýularyň gazogidrodinamiki derňewleriniň netijeleri boýunça kesgitlenen, syzdyryjylyk koeffisiýentleri, boşlugy (öýjükliligi), jaýryklylygy we beýlekiler, gatlagyň fiziki häsiýetnamalary bolup hyzmat edýär we tutuş kâniň geologiýa-gidrodinamiki modeli düzülende ulanylyp bilinýär.

Guýularyň gazdinamiki barlaglary işlenip geçilende hödürülenilýän usuly çemeleşmäni tejribede ulanmak, alynýan maglumatlaryň we taslama çözgütleriniň hilini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer, ol bolsa soňunda Türkmenistanyň halk hojalygynyň bu wajyp obýektini işläp geçmegiň netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer.

Ýene-de bir jähti belläp geçmelidir. Diňe sanlaşdyrmagyň ösdürilmegi, Türkmenistanyň ykdysadyýeti üçin şeýle wajyp bolan bu kâniň hemme zady öz içine alýan modelini döretmäge mümkinçilik berýär. Şu günki günde keriň öwrenmek üçin sanly mikroskoplar ulanylýar, keriň barlamagyň netijeleri tiz wagtdan kâniň modeline goşulyp bilýär. Guýularyň we gatlaklaryň geofiziki barlaglarynyň netijeleri hem ýörite programma bilen işlenip geçilýär we belgilenýär. Innowasion tehnologiýalaryň we häzirki zaman aragatnaşyk serişdeleriniň hemme tarapdan ösdürilmegi, biziň özbaşdak döwletimiziň nebit gaz pudagynyň we umumy ykdysadyýetiniň ösüşini üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

H. Pirmammedow,
Türkmenistanyň Prezidentiniň
ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň
«Ykdysadyýet we maliýe» kafedrasynyň uly mugallymy

BANK HYZMATLARYNY SANLYLAŞDYRMAGYŇ ÖŇDEBARYJY DÜNYÄ TEJRIBESI

Sanly üýtgeşmeler transformasiýa – bu sanly ykdysadyýet jemgyýetiň täze şertlerine we biznes isleglerine uýgunlaşyp, global işewürligiň başdan geçirýän ähmiýetli we gutulgysyz prosesi bolup durýar.

1-nji tablisa

Müşderileriň sany boýunça dünýäniň ösen sanly banklarynyň derejesi¹

T/b	Bank	Ýokary guramasy	Ýurduň ady	Müşderileriň sany (mln)
1	ING Diba	ING Group	Germaniýa	8,5
2	Capital One 360	Capital One Financial	ABŞ	7,8
3	USAA Bank	USAA	ABŞ	7
4	FNBO Direct	First National of Nebraska	ABŞ	6
5	Rakuten bank	Rakuten	Ýaponiýa	5
6	Tinkoff Bank	-	Russiýa	5
7	TIAA Direct	TIAA-GRAF Trust Company	ABŞ	3,9
8	Discover Bank	Discover Financial Services	ABŞ	3,5
9	Alior Bank	-	Polşa	3
10	DKB AG	-	Germaniýa	3

Öňdebaryjy dünýä alymlaryň çaklamalaryna görä, 2025-nji ýyla çenli dünýä ykdysadyýetiniň dördten bir bölegi sanly ulgama öwürler we döwlete, işewürlige we jemgyýete netijeli täsirleşmäge mümkinçilik berýän ykdysadyýeti sanlylaşdyrmak üçin tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy barha giň gerimli we dinamiki prosesde bolar (*1-nji tablisa*).

Dünýäniň 15-den gowrak ýurdy milli sanlylaşdyryş maksatnamalaryny durmuşa geçirýär: Daniýa, Norwegiýa, Beýik Britaniýa, Kanada, Germaniýa, Saud Arabystan, Hindistan, Russiýa, Hytaý, Günorta Koreýa, Malaýziýa, Singapur,

¹ <https://finance.uz/index.php/ru/fuz-menu-technology-ru/4286-tsifrovaya-transformatsiya-bankovskogo-sektora-uskoritsya>

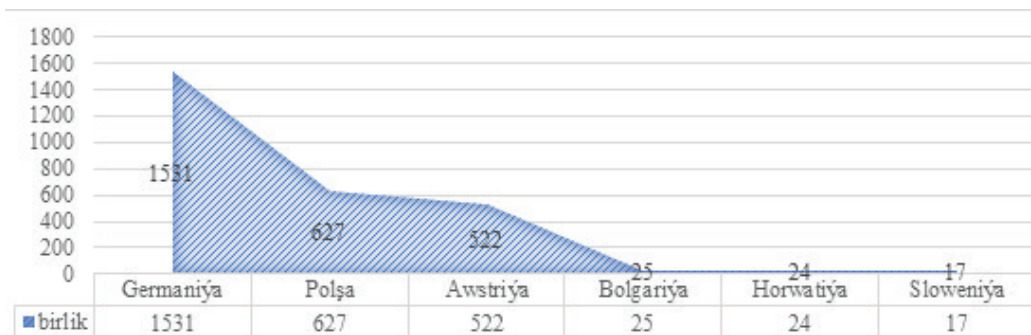
Awstraliýa, Täze Zelandiýa we Gazagystan ýaly ýurtlarda bank ulgamynda innovation tehnologiýalary soňky ýyllarda barha güýçlendirilýär.

Hytaý öz «Internet Plus» programmasy arkaly sanly we adaty pudaklary birleşdirýär. Singapur «Akyllý ykdysadyýet» ulgamyny toplumlaýyn esasynda emele getirýär, Kanadanyň Toronto şäherinde bank maglumat tehnologiýalarynyň merkezini döredýär, Günorta Koreýanyň «Ykdysadyýet» maksatnamasyna laýyklykda adam kapitalyny ösdürmäge, telekeçiligiň we IT taslamalaryň üstünlüklerini ýaýratmak boýunça degişli işler geçirilýär.

Daniýa jemgyýetçiligini sanlylaşdyrmak işlerini kämilleşdirmek bilen bir hatarda, maliýe bazary banklaryň sanly iş amallaryny we müşderi hyzmatyna bolan çemeleşmelerini düýpgöter üýtgetdi (*1-nji diagramma*).

1-nji diagramma

Ýewropa Bileleşigine agza ýurtlaryň pul-karz ulgamy boýunça sanly banklaryň sany, birlik²

Sanly bank ulgamyny ösdürmek, önümleri çalt bazara çykarmak we amaly teklipleri şahslaşdyrmak üçin prosesleri tertipleşdirmek hem-de innovation-guramaçylyk medeniýeti we çäýe IT çözgütleri üstünlikli ýerine ýetirmek dünýäniň öndebaryjy pul-karz edaralarynyň işiniň esasy ugry bolup durýar. Umumy sanlylaşdyrmagyň wezipeleri täze sanly ykdysadyýetiň kynçylyklaryna laýyk gelýän ýeke-täk bank platformasynyň çäginde jemlenýär we sanly banklaryň iş modelini ösdürmek üçin köp maýa goýumlary talap edýär.

Adaty sanly banklaryň işine gysga wagtyň dowamynda geçmek we müşderileriň zerurlyklaryny çuňňur öwrenmek ýaly hereketler halkara derejedäki ykdysady forumlarda we ylmy-amaly maslahatlarynda uly orun eýeledi we gün tertibine ornaşdy.

Döredilen sanly banklar önümleriniň we hyzmatlarynyň köpüsini sanly akymly (kanallary) ulanyp sanly görnüşde hödürleýär. Bankyň şeýle çalt inf-

² <https://data.worldbank.org/country>

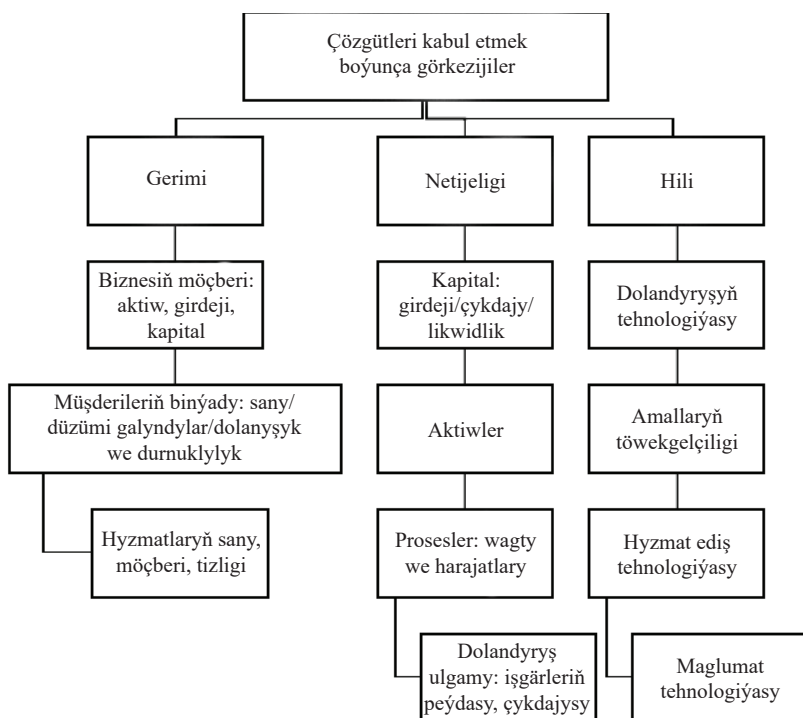

rastrukturasy sanly aragatnaşyk üçin amatly bolmak bilen tehnologik taýdan öz-gertmek üçin şertleri döredýär. Şu nukdaýnazaryndan banklaryň sany köpeliýär we öz ofisleri we bankomatlary bolmadyk banklar iň uly ösüşi gazanýarlar. Müşderileriň endikleri has ykjam öwrenilýär, dürli hyzmatlar, şeýle hem goşmaça maliýe däl hyzmatlary hödürlenilýär. Täze sanly çözümleriň esasynda bank hyzmatlarynyň ýokary elýeterliligi, çêýeligi we amallaryň howpsuzlygy üpjün edilýär (1-nji şekil).

«Juniper»-iň hasaplamalaryna görä, 2021-nji ýylda eýýäm 3 milliard adam bank hyzmatlaryny smartfonlarda we kompýuterlerde ulanar. Bilermenler gözleg-barlag seljermeleri geçirip, Banco Santander, Bank of America, Barclays, BBVA, BNP Paribas, Citi, HSBC, JP Morgan Chase, RBS, Société Générale, Uni Credit we Wells Fargo ýaly ady belli we iri öňdebaryjy transmilli kompaniýalaryň bank hyzmatlarynyň sanlylaşdyryp iň uly üstünlikleri gazanandyklaryny anykladylar.

Dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň bank hyzmatlaryny sanlylaşdyrmak boýunça işiniň esasy görnüşleriniň mysallary:

Dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň bank hyzmatlaryny sanlylaşdyrmak boýunça işiniň umumy nusgasy

1-nji şekil

«Bank of America» şahsy we ýuridik taraplara giň we köpugurly sanly hyzmatlaryny hödürleýän Amerikanyň iri maliýe ulgamydyr (konglomerat). «Citigroup», «Wells Fargo» we «JPMorgan Chase» bilen bilelikde ABŞ-nyň in uly dört bankynyň biridir. «Bank of America» ilkinji gezek işgärlersiz hereket edýän bank şahamçalaryny ylmy-amaly we usulyýet synagyndan geçirdi. Olar diňe bankomatlar we bank işgärleri bilen wideo maslahat üçin ýörite otaglar bilen enjamlaşdyrylandyr (eger käbir maglumatlary jikme-jik ara alyp maslahatlaşmak zerurlygy ýüze çykan ýagdaýynda). Ilki bilen, şeýle kiçi şahamçalara bank müşderileriniň bolan isleglerini we hyrýdarlygy öwrenilip, geljekde robo-bank işine geçilmegi örän ähtimaldyr.

Ýewropada, ABŞ-da we Aziýada giň ýaýran «Barclays» Beýik Britaniýanyň we dünýäniň in uly maliýe birleşmeleriniň biridir. Konglomeratyň amallary golçur kärhanasy Barclays Bank PLC arkaly amala aşyrylýar we emläginiň gymmaty boýunça Beýik Britaniýanyň ikinji uly bankydyr. Bu bankyň eýýäm 6,5 million ykjam programma ulanyjysy bar (olaryň her biri ortaça bir aýyň dowamynda 26 gezek bank hyzmatlaryndan peýdalanýarlar), şeýle hem başga bir sanly hyzmat kanalyňy Facebook açmagy meýilleşdirýär.

«BNP Paribas» Kredit Agricole, Société Generale we BPCE Groupe bilen bilelikde ýurduň bank bazaryndaky «uly dörtlügi» emele getirýän fransuz maliýe birleşigi. «BNP Paribas» 2018-nji ýyldaky aktiwleri boýunça dünýäniň in uly banklarynyň arasynda dokuzynjy orny eýeledi. Bu bank sanly özgertmelere 3 milliard ýewro sarp etmek kararyna geldi. Müşderi hyzmatynyň sanlylaşdyrylmagy banka Fransiýada bölek satuw söwda şahamçalarynyň sanyny 10% azaltmaga mümkinçilik berdi.

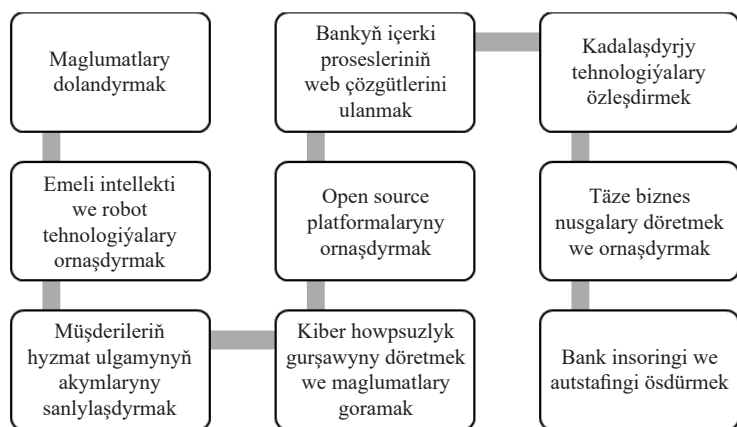
Mysal üçin, dünýäniň ösen ýurtlarynda wideo integrasiýanyň üsti bilen ätiýaçlandyryş kompaniýasyna ýol betbagtçylykly hadysalar barada hasabat bermegiň tertibini ýönekeýleşdirildi ýa-da ulanyjylaryň bankomatlar bilen in az çykdaýjy esasynda özara gatnaşygy aňsatlaşdyryldy. Maliýe hyzmatyny üpjün edijileriniň, takmynan, 80%-i wideo bank işini müşderileriniň tejribesini ýokarlandyrmak we çykdaýjylary azaltmak üçin gural hökmünde ulanýarlar (*2-nji şekil*).

Wirtual söhbetdeşlik, söhbetdeş programma ýa-da «chat bot» – bu ulanyjylaryň isleglerini (sowallaryny) anyklaýan, soňra bolsa olary kanagatlandyrmaga gönükdirilen kömekleri edýän programma. Banklar ulanyjylary (müşderleri) bilen aragatnaşygy awtomatiki aragatnaşyk tekst ýa-da ses arkaly amala aşyrylýar. Çat botlaryň we wirtual kömekçileriň ulanylmagy, bankyň maliýe serişdeleriniň hasaplary baradaky maglumatlardan başlap, çykdaýjylaryň düzümine çenli islendik mesele boýunça müşderiler bilen söhbetdeşligi dowam etdirmäge mümkinçilik berer, şeýle hem işe degişli subýektleriň tekliplerini ara alyp maslahatlaşmakda, anyklamakda we jemlemekde ýardam berer. Hünärmenleriň pikirlerine görä, Ýewropanyň maliýe guramalary «chat bots» ýaly çözgütler bilen iş akymalaryny awtomatlaşdyrmak arkaly 90%-e çenli serişdelerini tygşytlamagy gazanyp biljekdigini çaklaýarlar.

Bank-as-a-Service nusgasynyň esasy ugurlary

2-nji şekil

Robot maslahatçylary ulanmak usuly: emeli tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen, banklar maýa goýum mümkinçiliklerinden başlap fiziki şahslylaryň süžürintgelerini tygşytlylyk çemeleşmelerine çenli hemme zady diýen ýaly maslahat berip biljek akylyly mehanizmleri döredip bilerler. Bu, ähli müşderi hyzmatlarynyň bank maglumatlaryny ýeke-täk görmäge mümkinçilik berýän aýyk, toplumlaýyn ulgamy ulanmak arkaly gazanylýar.

«Gartner» maglumat tehnologiýalary bazarlarynda ýöritelişen gözleg we maslahat beriş kompaniýasy 2020-nji ýyla çenli, takmynan, 100 million adamyň wirtual ulgamynda söwda etjekdigini çaklaýar. «Avaya Inc.» kiçi kärhanalardan we telekeçilik däl gaznalardan başlap iri korporasiýalara we döwlet edaralaryna çenli köp sanly kompaniýalar üçin korporatiw aragatnaşyk torlaryny dizaýn etmekde, işläp düzmekde, ýerleşdirmekde we dolandyrmakda ýöritelişen ABŞ-nyň kompaniýasynyň pikirine görä, bank hyzmatlarynyň wirtual ulgamynda ulanylmagy goşmaça maýa goýumlary tygşytlamagyň amatly şertlerini döreder.

Banklary sanlylaşdyrmagyň esasy ugurlary, ofisdäki amallaryny we maliýe amallaryny awtomatlaşdyrmak, elektron töleg tehnologiýalaryny ösdürmek, analitikany ulanmak we bulut tehnologiýalaryna geçmek boýunça strategiki özgertmeleri ýerine ýetirmek bolup durýar.

Bek-ofis amallaryny we elektron tölegleriň proseslerini awtomatlaşdyrmak, innowasion tehnologiýalaryny işe girizmek, şeýle hem bulut tehnologiýalaryna geçmek – bu häzirki zaman şertlerinde dünýäniň bank ulgamynyň sanlylaşdyrmak işiniň esasy ugurlary bolup durýar.

Mysal üçin, Germaniýada ýerleşýän «Commerzbank», «Global Payment Plus» onlaýn programmasyny işe girizdi we korporatiw müşderilere ähli bank hasaplaryny bir programmadan ýerli düzgünlere laýyklykda dolandyrmaga, hasap maglumatlaryny almaga, halkara amallaryny merkezleşdirmäge we dolandyrmaga kömek edýär.

Pul amallaryny awtomatlaşdyrmak işi we gysga wagtyň içinde hasaplary kesgitlemek bu galp amallardan gelyän zyýany azaltmak we maliýe serişdelerini tygşytlý ulanmaklyga kömek edýär. Köp mukdarda maglumatlary çekmek bilen gaýtalanýan meseleleri awtomatlaşdyrmak usuly bilen ulanmaklyk – umumy iş prosesinde 25%-ne çenli wagty tygşytlamaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, JPMorgan korporasiýasynda karz şertnamasynyň maglumatlaryny öwürýän we birnäçe sekundyň içinde barlagy amala aşyran programmany işe girizmek prosesi başlady. COIN (contract intelligence) banka el bilen işlemek netijesinde ýüze çykyp biljek ýalňyşlyklaryň sanyny azaltmaga mümkinçilik berýär.

Tehnologiýadaky ulanylýan düýpli üýtgeşmeler banklaryň korporatiw töleg ulgamynyň sanlylaşdyrmagyna gönükdirilen maýalary goýmaga mejbur edýär. Esasy üns, tölegleri çeýe we real wagtda işlemäge we geçirmäge mümkinçilik berýän korporatiw tölegleri standartlaşdyrmak, hasabat çeşmelerini has «akylly» usulda gaýtadan işlemekligi talap edýär hem-de banking hyzmat töleg merkezleriniň üsti bilen goýum hasaplaryndaky serişdeleriň möçberini artdyrmak boýunça degişli işler alnyp barylýar. Hakyky wagtda korporatiw tölegleri ornaşdyrmak işi synag taslamalaryň çäklerinde ornaşdyrylýar we müşderiler üçin ykjam töleg çözgüdi (ideal) usuly «BNP Paribas» we DBS ýaly banklaryň strategik meýilnamalarynyň ösüşini üpjün etmekde möhüm orun eýeleýär.

Sanly tehnologiýalar banklaryň töwekgelçilikleri dolandyrmak, çykdaýjylary azaltmak we karz girdejiligini ýokarlandyrmak üçin karz skoringi (iňlis sözi: «score» – bahalandyrmak) has takyk we has netijeli amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, «ING» we «Santander» banklar potensial karz alyjylaryň töwekgelçiliklerine we karz ukyplylygyna baha bermek üçin açyk we ýapyk çeşmelerden köp mukdarda maglumatlary seljerýän «Kabbage Inc» ABŞ-nyň Atlanta şäherinde ýerleşýän onlaýn maliýe tehnologiýa kompaniýasyny hakyna tutdy. Bu kompaniýa awtomatiki karz platformasy arkaly gönüden-göni kiçi kärhanalary we sarp edijileri maliýeleşdirmegi üpjün edýär.

Russiýada bank ulgamynyň sanly üýtgemegi üçin amatly şertler ýüze çykýar. Uzakdan hyzmat kanallaryny ulanýan müşderileriň sany ýylsaýyn köpeliýär. Mak Kinsi kompaniýanyň 2016-njy ýyldaky geçirilen barlaglaryna görä ykjam we internet bank hyzmatlary bilen ulanylýan rus müşderileriniň sany ösýär we 65%-e barabar boldy. Bu dereje boýunça Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň görkezijileri degişlikde (60-70% we 55%).

Rus banklarynyň müşderilerine hyzmat etmekde çalt sanlylaşdyrma köp faktorlar arkaly ýenilleşdirilýär, olaryň esasy bölegi internet aragatnaşygynyň ýaýramagy bilen şertlendirilýär (2-nji tablisa).

2-nji tablisa

Sanly ofis derejesi boýunça Russiýa banklaryň reýtingi³

T/b	Banklaryň ady	Derejesi %
1	Tinkoff Bank	90,5
2	Bank Lewoberežnyý	80,7
3	Promswýazbank	68,4
4	Ak Bars bank	66,5
5	Sberbank	63,8
6	Bank Kazani	63,1
7	SKB Bank	61,9
8	Raýffaýzingbank	60,7
9	Alfa Bank	59,8
10	Ruskiý Standart	56

³ <https://markswebb.ru/report/internet-banking-rank-2019/#rating-db>

S. Garajaýewa,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Amaly matematika we informatika» kafedrasynyň
müdiriniň wezipe borçlaryny ýerine ýetiriji, uly mugallym*

HÄZIRKI ZAMAN MULTIMEDIA OKUWLARY

Uzak aralykdan okuw, mugallym bilen okuwçynyň maglumat tehnologiýalaryny ulanyp uzak aralykda aragatnaşyk saklaýan bilim görnüşidir. Häzirki wagtda dünýä uzak aralyk okuw ulgamlaryny ornaşdyrmakda tejribe toplady. Umuman aýdanyňda, täze maglumat tehnologiýalarynda tälim berýän uniwersitetleriň sanyň köpelmeginde adaty däl bilim görnüşlerine geçmegiň global tendensiýasyny görmek bolýar. Uzak aralykdan okuw, bilimiň bir görnüşidir, onda okuw prosesi kompýuter we telekommunikasiýa tehnologiýalaryna esaslanýan bilimiň adaty we anyk usullaryny we görnüşlerini ulanýar. Mekdebe çenli bilimdäki okuw prosesiniň esasy, aýratyn meýilnama laýyklykda, özi üçin amatly ýerde okap bilýän, ýörite okuw esbaplary toplumy we mugallym hem-de we beýleki okuwçylar bilen telefon, faks, e-poçta we habarlaşmak mümkinçiligi barada ylalaşylan mümkinçiligi bolan okuwçynyň maksatly we gözegçilikli intensiw garaşsyz işidir, yzygiderli poçta bilen, şeýle hem şahsy habarlaşma arkaly uzak aralykdan öwretme teoriýasynyň we amalyýetiniň seljermesi mahsus bolan aýratynlyklary bellemäge mümkinçilik berdi. Olaryň arasynda:

1. «Çeýeligi». Okuwçylar özleri üçin amatly ýerde, amatly wagtda meşgullanýarlar. Her kim tertip-düzgüniň ugruny özleşdirmek we saýlanan derslerde zerur bilimleri almak üçin zerur bolşy ýaly öwrenip biler.

2. «Modullyk». Aýry-aýry ýa-da toparyň zerurlyklaryna laýyk gelýän garaşsyz okuw kurslarynyň toplumyndan okuw meýilnamasyny düzmäge mümkinçilik berýär.

3. «Parallelizm». Okuw, bilimiň esasy hünär işjeňligini birleşdirip amala aşyrylyp bilner.

4. «Uzak aralyga hereket». Okuwçynyň ýerleşýän yerinden bilim edarasyna çenli aralyk (ýokary hilli aragatnaşyk şertlerinde) täsirli okuw prosesine päsgelçilik däl.

5. «Asynhroniýa». Okuw prosesinde mugallym we okuwçy her biri üçin amatly tertip boýunça işleýär.

6. «Gaplamak». Okuwçylaryň sany möhüm bir parametr däl.

7. «Girdeji». Bu aýratynlyk, DÖ-niň ykdysady netijeliligini aňladýar.

8. «Okuwçy». Öwreniji üçin talaplar adatyldan ep-esli tapawutlanýar.

9. «TMT» (Täze maglumat tehnologiýalary). VSMO esasan täze maglumat tehnologiýalaryny ulanýar, olaryň serişdeleri kompýuterler, kompýuter torlary, multimedíýa ulgamlary we ş.m.

10. «Jemgyýet». Belli bir derejede, mekdebe çenli bilim sosial ýaşayyş dartgynlygyny aýyrýar, ýaşayan ýerine we maddy şertlerine garamazdan bilim almak üçin deň mümkinçilik döredýär.

11. «Halkaralyk». Uzak aralykdan öwretme bilim hyzmatlaryny eksport etmek we import etmek üçin amatly mümkinçilik berýär.

Multimedia okuwýň häzirki zaman görnüşleri

Okuw prosesini üpjün etmek üçin uzak aralyk biliminiň dürli görnüşleri çekilip bilner:

- Wideo konferensiýa (ses bilen bilelikde wideo şekilleri alyş-çalyş); Bilimdäki wideo konferensiýa uzak aralykdan öwrenmek üçin ulanylýan wideo aragatnaşyk we hyzmatdaşlyk tehnologiýalarydyr. Umumy sapaklara we seminarlara ýolbaşçylyk edip, mugallymlar we synpdaşlar bilen wideo söhbetdeşlik we okuw materiallaryny paýlaşyp bolýar. Aralyk sapagyny başlamak üçin diňe kompýuter, planşet ýa-da smartfon we internete girmek zerur;

- Ses konferensiýasy (sanly we analog aragatnaşyk serişdeleri barada dogry maglumat alyşmak). Bu elektron konferensiýanyň bir görnüşi, oňa gatnaşyjylar ses aragatnaşygy üçin ýörite döredilen telefonlary ýa-da enjamlary ulanýarlar. Şeýle aragatnaşyk sapaklary okuwçy bilen ýeke-ýekeden geçirilip, okuwçylar topary bilen işleşende ulanylyp bilner. Ses konferensiýasy, tehniki goldawynda kynçylyklaryň ýoklugy sebäpli ýeterlik derejede elýeterli okuw görnüşidir. Uzak aralykdan bilimiň bu görnüşiniň kömegi bilen seminarlary we okuwlary guramak bolýar;

- Kompýuter telekonferensiýalary; Bular ýokary tizlikli internete birikdirilen we mikrofonlar we sanly wideo kameralar bilen enjamlaşdyrylan kompýuterleri ulanylýan wideo konferensiýa. Kompýuter telekonferensiýasy iki ýa-da köp kanally wideo we ses ulanýar. Uzak aralykdan okuwýň bu görnüşiniň esasy kemçilikleri, käbir sebitlerde hemişe tehniki taýdan üpjün edilip bilinmeýän, internet birikmesiniň gowy tizliginiň hökmany bolmagy we ýörite enjam satyn almak zerurlygydyr. Şeýle hem kompýuter telekonferensiýalaryny ulanmagyň üstünlikleriniň mugallymyň döredijilik ukyplaryna gönüden-göni baglydygyny belläris. Bu görnüşiniň potensiýaly, esasanam, okuwçylaryň köpçülikleýin işini guramakda, şeýle hem uzak aralykdan okamakda ähmiýeti we intellektual ýaryş usullary ulanylanda has netijelidir;

- Söhbetdeşlik sessiýalary. Bular söhbetleriň kömegi bilen alnyp barylýan sapaklar hakyky aragatnaşykda internet baglanyşygy bolan iki ýa-da has köp söhbetdeş, toparyň ähli agzalary tarapyndan görülyän kompýuterlerden iberen tekst habarlaryny alyş-çalyş edýär;

- Web sapaklary. Bular uzakdaky seminarlar, konferensiýalar we telekomunikasiýa we beýleki internet çeşmelerinden peýdalanyň alnyp barylýan bilim çäreleriniň beýleki görnüşleri. Forumlar, adatça, web sapaklaryny guramak üçin ulanylýar. Okuwçylaryň käbir mowzuklary öwrenmek, meseläni seljermek boýunça bilelikdäki işleriniň görnüşlerini görkezýär. Ara alyp maslahatlaşmagyň dowamynda okuwçylar toparyň kursuň galan gatnaşyjylary tarapyndan okamak we teswir bermek üçin saýtda bellikler edýärler. Web sapaklarynyň uly artykmaçlygy, okuwçylar bilen mugallymlaryň arasynda köp günlük (diňe gysga möhletli aragatnaşyk sessiýasynda elýeterli däl) we özara täsiriň asynhron häsiýetidir: sahypadaky ýazgylary islendik amatly wagtda okap we goýup bolýar.

- Radio aragatnaşygy. Radio aragatnaşygy, uzak aralykdan öwrenmegiň adaty görnüşidir, häzirki wagtda maglumat alyşmagyň ýeke-täk kanaly hökmünde däl-de, eýsem beýleki görnüşler bilen bilelikde ulanylýar. Uzak aralykdan bilim programmalaryny durmuşa geçirmekde radio ýaýlymlarynyň artykmaçlyklary, giň tomaşaçylara elýeterlilikini öz içine alýar. Bu tehnologiýany ulanmagyň ýetmezçiligi, okamak üçin ýeterlik höwes kepillendirip bilmeýär we okuwçynyň ýokary derejede özüni guramagyny talap edýär;

- Teleýaýlymlar. Uzak aralykdan okuwuň aýratyn görnüşini hökmünde telewizor, wideo konferensiýa ýaly has ösen wariantlardan mahrum bolýar. Şeýle-de bolsa, okuwçy ýa-da diňleýjiler bilen wizual aragatnaşyk sebäpli bu usul radio ýaýlymlaryndan has täsirli. Häzirki wagtda uzak aralyk biliminiň innowasion görnüşleriniň radio we telewideniýäniň ornuny tutandygyny we olaryň ulanylyşynyň diňe göni ýaýlymda tomaşa etmek arkaly daşary ýurt dillerini öwrenen mahaly dogrudygyny aýdyp bileris. Uzak aralykdan okuwuň islendik görnüşini bilim gözegçiligini öz içine alýar. Esasan, synaglaryň kömegi bilen amala aşyrylýar, sebäbi bu usul bilim edarasynyda bir okuwçynyň bolmagyny talap etmeýär we synag meselelerini başarykly taýýarlamak bilen programmanyň okuwçylarynyň hakyky bilimlerini görkezýär.

B. Myratlyýew,

*Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
«Maglumat ulgamlary we tehnologiýalary» kafedrasynyň
müdiriniň wezipe borçlaryny ýerine ýetiriji, mugallym*

KOMPÝÜTER GÖRÜJILIGI NAZARYÝETINIŇ ÄHMIÝETI

Maglumat we telekommunikasiýa tehnologiýalary durmuşa ornaşdyrmak Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ylym ulgamynyň ileri tutulýan ugurdyr. Ylym-bilim döwleti we jemgyýeti özgertmegiň hem-de ösdürmegiň möhüm ugurlarynyň biri hökmünde orta çykýar.

Kompýuter görüjiligi nazaryýeti – bu kompýuter tehnologiýasynda multimedia maglumatlarynyň üstünde dürli görnüşli işleriň geçirilmegi. Ylmy taýdan aýdanymyzda kompýuter görüjiligi maglumatlary suratdan alýan emeli intellektual ulgamlaryň döredilmegidir. Ulgamda täze tehnologiýalary peýdalanmak arkaly oňat netijeleri gazanmak bolar. Surat görnüşündäki maglumatlarda kompýuterde dürli obýektleri kesgitlemekde we olaryň üstünde islendik görnüşli işleri geçirip bolýar. Kompýuter görüjiligi nazaryýetini intellektual adam – maşyn arabaglanyşygyndan başlap, senagatda ulanylýan robotlara awtomatiki ýagdaýda karar kabul etmegi öwretmek, dürli ýagdaýlarda ýüze çykýan kemçilikleri awtomatik ýagdaýda anyklap hem-de olaryň önüni almak ýaly dürli işlerde ulanmak bolar.

Hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna sanly ulgamy ornaşdyrmak işiniň döwlet syýasatymyzyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridigini nygtap, «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyny» tassyklanmagy bu babatda tapgyrlaýyn işleri amala aşyrmaga badalga boldy. Multimedia maglumatlarynda, hususan-da, suratda we wideo akymlaryň yzygiderliginde obýektleri awtomatik anyklamak we netije çykarmak üçin amaly programma taýýarlamak häzirki döwrüň iň wajyp meseleleriniň biridir. Amaly programmalar howpsuzlyk ulgamlarynda, statistikada, kibernetikada we önümçiligiň dürli senagat ugurlarynda peýdalanylýar. Kompýuter görüjiligi nazaryýetiniň iň esasy ulanylýan ýeri hem kompýuter arkaly maglumaty anyklamakda peýdalanylmagydyr. Senagat kompýuterleri we robotlary kompýuter görüjiligi nazaryýeti arkaly bolup geçýän ýagdaýlary anyklap, adamyň işini ýeňilleşdirýär. Olar zerur bolan ýagdaýda duýdurýş ýa-da habar beriş signallaryny bermäge ukyplydyrlar. Täze tehnologiýalar arkaly jemgyýetçilik ýerlerinde adamlaryň maglumatlaryny anyklamak we hasaba almaklyk howpsuzlyk hem-de gatnaşyk taýdan zerur bolup durýar.

Personal kompýuterde tekst bilen bilelikde söz, şekil hem-de hereketiň sazlaşykly ulanylmagyna multimedia serişdeleri diýilýär. Multimedia serişdeleri iki topara bölünýär: 1) Fiziki enjamlar; 2) Kompýuter programmalary. Multimediany kompýutere ornaşdyrmak üçin kompýutere köp talaplar bildirilýär, ýagny komp-

ýuteriň kuwwatlylygy ýokary derejede bolmalydyr. Multimedia serişdesi elmydama ösýän tilsimatdyr. Häzirki döwürde bu ugurda tebigy sesi kabul etmek we ony özleşdirmek meseleleriniň üstünde uly ylmy-gözleg barlaglary geçirilýär. Multimedia – bu kompýuter tilsimatynyň ulgamy bolup, ol dürli fiziki görnüşindäki (tekst, grafika, surat, ses, video we ş.m.) maglumatyň kompýuterde ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle hem ol maglumatlar dürli görnüşlerde (magnit we optiki disklerde, audio we video lentalarda) saklanyp bilner. Multimedia serişdeleri – bu adama kompýuter bilen onuň özüne amatly bolan dürli görnüşde: tekst, ses, video, grafika, animasiya we ş.m. işlemäge mümkinçilik berýän enjam we programma serişdeleriň toplумы.

Emeli intellektiň esasy meseleleriniň biri hem ulgamlara awtomatik ýagdaýda meýilleşdirmе we has oňat netije çykaryp, ony kabul etmegi öwretmek bolup durýar. Meselem, dürli gurşawlarda ýöräp bilýän robot döredilende, robota gurşaw hakyndaky maglumaty bermek we gurşawa laýyklykda hereket etmegi öwretmek kompýuter görüjiligi nazaryýetiniň üsti bilen amala aşyrylýar. Netijede, kompýuter görüjiligi nazaryýetine emeli intellekt nazaryýetiniň bölegi hökmünde seredilýär. Kompýuter görüjiligi nazaryýetiniň esasy meseleleri aşakdakylardan ybaratdyr:

Obýekti anyklamak meselesi. Obýekti anyklamak – kompýuter görüjiligi nazaryýetiniň in esasy meseleleriniň biri bolup, ol video akymyndan alynýan surat görnüşli maglumatlarda belli bir häsiýetli obýektleri anyklamakdan ybarat. Bu mesele kompýuter tarapyndan dürli usullar arkaly çözülip bilner. Bar bolan usullar aýry-aýry obýektleri anyklamak üçin peýdaly bolup durýarlar. Şeýle obýektlere ýönekeý bir geometriki obýektiň, adamyň ýüzüniň, el ýazgysynyň, awtoulaglaryň görnüşleriniň anyklanylmagyny mysal getirmek bolar. Dürli edebiýat çeşmelerinde suratda ýa-da video akymynda obýekti anyklamak meselesi aşakdaky böleklere bölünýärler:

- bir ýa-da birnäçe öwrenilen obýektleriň maglumatlarynyň 2 ýa-da 3 ölçegli surat görnüşinde kesgitlenilmegi;

- obýektleriň anyk görnüşli maglumatlaryny ulanmak arkaly tanalmagy (mysal üçin, belli bir adamyň ýüzüniň suraty ýa-da barmaklarynyň yzy);

- maglumatlaryň belli bir şerti kanagatlandyryýan görnüşini gözlemek arkaly anyklanylmagy (lukmançylykda ýalňyş öýjükleriň suratynyň tapylmagy).

Obýektiň hereketini anyklamak meselesi. Kompýuter görüjiligi nazaryýeti video akymynda berlen nokatlaryň 2 ýa-da 3 ölçegli şekilleriniň hereketlerini we olaryň tizliklerini anyklamakdan ybarat bolup durýar. Obýektiň ornuny üýtgetmegini yzarlamak arkaly ýüze çykýan kemçilikleri kesgitlemek we ony dikeltmek bolup durýar.

Suratda obýekti anyklamak meselesi. Goý, bize surat $W \times H$ ölçegli pikseller matrisasy görnüşinde berlen bolsun. Bu matrisanyň her bir elementi otrisatel bolmadyk elementleri özünde saklaýan bolsun.

- Eger surat reňkli bolsa, onda bu matrisanyň her bir elementi 0 – 2553 aralygyndaky sanlar bolýar.

- Eger surat ak-gara görnüşinde bolsa, onda matrisanyň her bir elementi 0 – 255 aralygyndaky sanlary kabul edýän bolýar.

Suratda bar bolan obýektleriň daşynda ýapgyt emele getirýän gönüburçluklaryň köplüginı tapmaklyga suratda obýekti anyklamak meselesi diýilýär. Surat görnüşli gözlenilýän gönüburçluklar köplüginıň her bir elementini aşakdaky görnüşde kesgitlemek bolar:

$$\text{Gönüburçluk } i = \{x, y, w, h, \alpha\}$$

bu ýerde $(x, y) - i$ – nji gönüburçlugyň merkeziniň koordinatalary;

w – gönüburçlugyň ini;

h – gönüburçlugyň uzynlygy;

α – gönüburçluk bilen suratyň wertikal okunyň arasyndaky burç.

Suraty empiriki görnüşde anyklamak adamyň durmuşda obýekti anyklamakda ulanylan usullaryny we tejribelerini, adamyň pikir ediş prosesini kompýutere öwretmäge esaslanýar. Ýagny şeýle usullardan peýdalanýanlar berlen suratda obýekte mahsus bolan häsiýetleri we nyşanlary ewristik usullar arkaly awtomatik kesgitlemäge synanyşýar. Mysal üçin, suratda adamyň ýüzüni anyklamak zerur bolsa, onda şeýle häsiýetlere we nyşanlara suratda adama mahsus bolan gözün, agzyň, burnuň gözlenilmegi, adamyň ýüzüniň wertikal ok boýunça simmetrik bolmagy, adamyň ýüzüniň belli bir bölekleriniň kesgitli ölçegleriniň deň bolmagy zerur bolup durýar.

Suratda obýekti anyklamagyň modelirlemek usuly bolsa empiriki usuldan tapawutlylykda matematiki statistika esaslanýar. Bu usul ulanylanda obýekti anyklamak meselesi iki topara bölünýär: 1) obýekti özünde saklaýan, 2) obýekti özünde saklamayan. Berlen suratyň haýsy topara degişlidigini anyklamak üçin nyşanlar ulanylýar. Şeýle nyşanlaryň mukdarynyň örän uludygy sebäpli, olaryň ölçeglerini gysgaltmak zerur bolup durýar. Has peýdaly nyşanlary saýlap almak üçin topar meselesiniň gowulaşdyrma (boosting) algoritmleri ulanylýar. Modelirlemek usuly arkaly suratda obýekti anyklamak usuly iki tapgyra bölünýär. Birinji tapgyr öwrenme tapgyry bolup, onda ähli nyşanlar toplumyndan has möhümi saýlanyp alynýar. Haýsy topara degişlidigi baradaky karar kabul etmek üçin başlangyç baha kesgitlenilýär. Ikinji tapgyrda nyşanlaryň bahalary hasaplanylýar we suratyň haýsy topara degişlidigi anyklanylýar.

Netijede, kompýuter görüjiligi nazaryýetine degişli bolan, suratda we wideo akymynda obýektleri anyklamak üçin ulanylýan HOG (*ugrukdyrylan gradiýentleriň gistogramasy*) usuly nazary we amaly taýdan anyklanyldy.

A. Muhanow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş
institutynyň «Maliýe» kafedrasynyň müdiri*

DÖWLETIŇ SALGYT SYÝASATY INNOWASION ÖSÜŞIŇ KEPILIDIR

Dünýäniň umumy ösüş proseslerine Diýarymyzyň giňişleýin we içgin araşmagy bilen, Türkmenistanda çuňňur ykdysady özgerişlikler bolup geçýär. Ykdysadyýetiň dolandyryş mehanizmine düýpli özgertmeler girizilýär, hojalygyň alnyp barlyşynyň bazar usullary öňe sürülýär. Mälim bolşy ýaly, jemgyýetiň hem-de döwletiň bähbitlerini gorap saklamak, onuň howpsuzlygyny üpjün etmek dünýäde wajyp meseledir. Dünýä tejribesinde öz nusgalarynyň köpdürlüligi boýunça mälim bolan bazar ykdysadyýeti, döwlet kadalaşdyrylmagy bilen üsti ýetirilýän durmuş eşretlerine gönükdirilen hojalygy häsiýetlendirýär.

Şu nukdaýnazardan, bazar gatnaşyklar ulgamynyň düzüminde we döwlet tarapyndan ony kadalaşdyrýan mehanizminde salgytlar möhüm orun tutýar. Salgytlar bazar gatnaşyklarynyň aýrylmaz düzüm bölegidir we şol bir wagtda döwletiň geçirýän ykdysady syýasatynyň wajyp ykdysady guralydyr. Hut şol sebäpli, salgytlaryň ykdysady tebigatyny içgin bilmekligiň, olaryň hereket edişiniň aýratynlyklaryna çuňňur düşünmekligiň, jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeli ösmeginde, olaryň has doly ulanylmagynyň usullarynyň saýlap-seçilmeginiň möhüm ähmiýeti bar. Diýmek, Türkmenistan döwletiniň ykdysadyýetiniň durnukly we bökdençsiz ösýän şertlerinde, salgyt çygyrynyň kanunçylyk binýadyny bilmek örän zerurdyr. Salgyt kanunçylygynda bolup geçýän özgertmeleriniň ýurdumyzyň her bir raýatynyň şahsy eşretlerini almaklary bilen gönüden-göni baglydygyny belläp geçmelidir.

Salgytlar – bu adamlaryň durmuşynyň bir bölegi. Salgytlar hakyndaky ilkinji ýaňsatmalary gadymy akyldarlaryň pelsepe işlerinde tapsaň bolýar. Gadymy gündogar pelsepeçileriň salgytlar hakyndaky taglymatlaryny tutalga edinip we salgyt salnysynyň dürli tilsimlerini ulanyp «salgyt» diýilýän düşüňjäniň häzirki zaman mazmuny «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynyň 1-nji bölümünde şu tertipde öz beýanyny tapdy: «Salgyt -döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek maksady bilen, döwlet tarapyndan bellenilýän we edara görnüşli we şahsy taraplardan alynýan, Türkmenistanyň döwlet býujetine gelip gowuşýan hökmany, hususy muzdsyz tölegdir».

Kanuna laýyklykda, salgyt salynmagyň usulyýet esaslarynyň işlenip düzülmegi – bu taryhy jähtde salgytlaryň dürli görnüşleriniň ulanylyş tejribesiniň ulgamlashdyrylmagy, salgytlar hakyndaky nazaryýetiň ylmy taýdan kämilleşdirilme-

gi we şonuň esasynda salgyt hukuk gatnaşyklarynyň ähli taraplaýyn kämil hukuk düzüminiň işlenip taýýarlanylmagy. Salgyt salynmagyň usulyýeti – bu «salgyt» diýilýän düşüňjäniň asyl manysynyň nazaryýet, ylmy-amaly we esasy ugurlarynyň hukuk taýdan esaslandyrylmagy, has takygy şol bir babatda salgytlary hakyky ykdysady topary we salgyt töleýjileri bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklaryň anyk görnüşi hökmünde öwrenilmegidir.

Döwlet we hukuk hakyndaky ylmyň kesgitleýän ykdysady kanunlarynyň jemleýji kadalary salgytlaryň asyl manysyny usulyýet taýdan öwrenilmeginiň esaslaryny düzýär, şol nukdaýnazardan salgyt hukuk gatnaşyklaryň düzümi we düzüm bölekleri esaslandyrylýar. Usulyýet taýdan üpjün edilmegi salgyt salynmagyň aýrylmaz bölegidir. Salgyt salynmagyň görnüşleriniň saýlanyp-seçilmegi we salgytlaryň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň guramaçylyk-hukuk tertibiniň kabul edilmegi, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hukuklarynyň we borçlarynyň kesgitlenilmegi salgyt salynmagyň usulyýetiniň esaslaryny düzýärler. Diýmek, salgyt salynmagyň usulyýeti öz içine aşakdakylary alýar:

- salgyt gatnaşyklaryň talaba laýyklygyny nazaryýet we ylmy-amaly taýdan esaslandyrylmagyny;

- önümçiligiň şertleri bilen salgyt salynmagyň arabaglanyşygynyň kesgitlenilmegini;

- döwletiň ykdysady binýadyna we syýasy gurluşyna laýyk gelýän salgyt salynmagyň esasy ugurlarynyň saýlanyp-seçilmegini;

- salgyt kanunçylygynyň işlenip düzülmegini we onuň kabul edilmegini;

- salgyt hukuk gatnaşyklaryny gurnamak üçin salgytlar boýunça usulyýet we gönükdirme görkezmeleri, görkezmeleriniň düzülmegini we tassyklanylmagyny.

Ýurduň ykdysady ýagdaýyna we döwletiň alyp barýan syýasatyna laýyk gelýän salgyt salynmagyň işlenip düzülmegi, salgyt kanunçylygynyň kämilleşdirilmeginiň her bir tapgyrynyň çäginde usulyýet işleriniň tamamlanandygyny aňladýar. Salgyt hukuk gatnaşyklaryň kämilleşdirilmegi wagtda we giňişlikde çäksizdir. Salgytlary kämilleşdirmekde ýetilýän üstünlikler, ykdysady gatnaşyklaryň ähli ulgamynyň ylmy taýdan işlenip düzülişiniň çuňňurlygy we onuň esaslandyrylmagy bilen kesgitlenilýär. Salgyt kanunçylygyny kämilleşdirmegiň tapgyrlarynyň arasyndaky wagt araçägi, täze salgyt üýtgeşmeleriniň kabul edilen döwrüne kanun hökmünde hereket edýän salgyt salmak ulgamynyň döwletiň ykdysady binýadyna laýyk gelmek derejesi bilen şertlendirilýär. Her bir döwletiň milli salgyt ulgamy usulyýet binýadynyň, ýagny salgyt salmak hakyndaky nazaryýet we ylmy-amaly düzgünleriniň toplumynyň esasynda hereket edýär. Bu meseläniň ara alnyp çözülmegi netijesinde, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylary we olaryň hereket ediş çäklerini çäklendirýän çemeleşmeleri bilen tapawutlandyrylýan salgyt syýasaty ýüze çykýar.

Salgyt syýasaty döwletin geçirýän ykdysady syýasatynyň möhüm düzüm bölegidir. Salgyt syýasaty salgytlaryň üsti bilen döwletin öz önünde duran maksatlaryny amala aşyrmagyň ugurlarydyr. Ondan başga, salgyt syýasaty salgytlaryň üsti bilen ykdysadyýeti kadalaşdyrmak boýunça geçirilýän çäreleriň toplumydyr. Umuman aýdanynda, Türkmenistanda geçirilýän salgyt syýasaty Türkmenistanyň Döwlet býujetine ýygnaýan salgytlaryň ulgamyny, salgytlaryň umumy ýörelgelerini, salgytlary tölemek boýunça umumy ýörelgelerini, salgytlary tölemek boýunça borçlaryň ýüze çykmagynyň (üýtgemeginiň, bes edilmeginiň) esaslaryny we bu borçlaryň ýerine ýetirilişiniň tertibini, salgyt töleýjileriň we salgyt bölümleriniň hukuklaryny we borçlaryny, salgyt gözegçiliginiň görnüşlerini we usullaryny, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulmalary üçin jogapkärçiligi, salgyt bölümleriniň kararlaryna we olaryň jogapkär işgärleriniň hereketlerine şikaýat edilişini kesgitleýän çäreleriň jemidir.

Ýurdumyzyň salgyt syýasaty hormatly Prezidentimiziň alyp barýan ykdysady syýasatynyň esasy ugry bolup, ol «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda» we hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly ylmy fundamental işinde öz gözbaşyny tapýar. Bu fundamental ylmy işde beýan edilişine görä, «Maliýe syýasatynyň aýrylmaz bölegi bolan ýokary hilli salgyt-býujet ulgamyny döretmek ykdysadyýeti döwlet tarapyndan işjeň dolandyrmagyň möhüm şertleriniň biri bolup çykyş edýär». Hakykatdan-da, soňky ýyllarda salgydyň milli ykdysadyýetdäki paýy jemi içerki önümiň 23 göterimine golaýdyr. Türkmenistanyň býujeti ýaşaýyş-durmuş ugruna gönükdirilendir, onuň girdejisi bolsa çykdajylara garanynda ýokary depginde ösýär. Girdeji serişdeleri ýurduň Durnuklaşdyryş gaznasynda toplanýar. Bu Gazna milli ykdysadyýeti daşky ýagdaýlaryň ýaramaz täsirinden goramak hem-de innowasiýalary ornaşdyrmak, möhüm ähmiýetli döwlet maksatnamalaryny durmuşa geçirmek maksady bilen döredildi.

Hereket edýän fiskal düzgüni işjeň ykdysady subýektleriň oňyn ösmegine, durmuş ýagdaýynyň ygtybarly bolmagyna ýardam edýär. Salgyt ulgamy ykdysadyýeti ösdürmäge gönükdirilen möhüm ugurlara ep-esli ýeňillikleri göz önünde tutýar. Diýmek, bazar ykdysadyýeti şertlerinde salgyt syýasaty döwletin ykdysadyýete täsir edişiniň möhüm guraly hökmünde öňe çykyar.

Salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň ugurlaryna seljerme geçirilende aşakdakylara aýratyn üns berilmelidir:

- býujetara gatnaşyklar mehanizminde geçirilýän salgyt syýasatyna;
- salgyt syýasatynyň çeýeligine we onuň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň kämilleşdirilmegine.

Aýdylanlardan ugur alynsa, döwlet häkimiýeti we ykdysady edaralary tarapyndan kesgitlenilýän salgyt çaklamasy, olaryň kadalaşdyrmasy we salgyt gözegçiligi babatynda dolandyryş çözgütleriniň jemi döwlet salgyt syýasatynyň özenini düzýär.

Salgyt syýasaty belli bir maksatlara ýetmek üçin döwlet tarapyndan geçirilýän salgyt çäreleriniň toplumydyr, berilýän salgyt ýeňillikleri bolsa salgyt syýasatyny ýüze çykarýar we ony aýan edýär. Ýurtda geçirilýän salgyt syýasaty döwletniň ykdysadyýete täsir edişiniň derejesini, häsiýetini we maksatlaryny kesgitleýär. Sebäbi, salgyt syýasaty döwletniň salgytlar babatynda geçirýän çäreler ulgamyny takykklamak bilen, salgyt syýasaty döwletniň geçirýän maliýe syýasatynyň düzüm bölegidir.

Salgyt syýasatynyň maksady we mazmuny jemgyýetiň durmuş-ykdysady gurluşy, durmuş toparlarynyň bähbitleri, milli ykdysadyýetiň ösüşini kesgitleýän geljekdäki maksatlary hem-de döwlet maliýesi çygryndaky halkara borçlary bilen şertlendirilýär. Şonuň üçin, salgyt syýasatynyň esasy maksatlary döwleti maliýe serişdeleri bilen üpjün etmek, ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin şert döretmek, bazar gatnaşyklary şertlerinde ilatyň girdejileriniň derejesiniň deňsizligini kadalaşdyrmak meseleleriniň çözülmegine esaslanýar.

Salgyt syýasatynyň çözýän ähli meselelerini üç uly topara bölmek mümkindir:

- fiskal – döwletniň öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin, ähli derejelerdäki býujetleriň pul serişdelerini jemlemek;

- ykdysady ýa-da kadalaşdyryjy – döwletniň ykdysady ösüş derejesini ýokarlandyrmaga, döwletniň öz içinde we halkara ykdysady aragatnaşyklarynda işjeň telekeçiligiň ýokary depginlerini gazanmaga, durmuş meseleleriniň çözülmegine ýardam bolmaklyk;

- kadalaşdyryjy gözegçiligi üpjün ediji – ykdysadyýetiň subýektleriniň işine gözegçiligiň amala aşyrylmagy.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde möhüm ähmiýete eýe bolan ykdysadyýetiň subýektleriniň maliýe-hojalyk işleri üçin amatly şertleri döretmek, ykdysady ösüşi höweslendirmek salgyt syýasatynyň esasy maksatlarynyň biri diýlip hasaplanylýar.

Hormatly Prezidentimiziň talaplaryna laýyklykda milli ykdysadyýetimizi uzak möhletli esasyda ösüşe gönükdirmek üçin, döwletimizde geçirilýän salgyt syýasatyna aşakdakylar mahsus bolmalydyr:

- Diýarymyzyň ykdysadyýetiniň önünde goýlan meseleleriniň anyk kesgitlenilmegi;

- daşary ýurt salgyt özgertmeler tejribesini öwrenmek, her bir özgertmeler meýilnamasy amala aşyrylanda amatlyklar, ykdysady netijeler barada anyk çäreleriň geçirilmegi;

- ähli geçirilýän salgyt çärelere seljermäniň geçirilmegi;

- ykdysadyýetiň ösüş şertleriniň göz önünde tutulmagy;
- milli aýratynlyklary göz önünde tutup, salgyt düzedişleriň girizilmegi.

Salgyt syýasatynyň önünde duran maksatlaryna ýetmek üçin döwlet dürli görnüşli gurallary ulanýar. Bu gurallar salgytlaryň anyk görnüşleri we olaryň elementleri, salgyt salynýan binýat, salgyt töleýjileri, salgyt boýunça berilýän ýenillikler, salgytlaryň tölenýän möhletleri, salgydyň möçberi, jerimeler görnüşinde öz beýanyny tapýar. Salgyt ýenillikleri, salgytlaryň görnüşi, olaryň hasaplanylyşynyň usullary, ulanylşynyň maksatlary we ugurlary boýunça kesgitlenilýär. Hormatly Prezidentimiz salgyt salnylyşynyň dünýä tejribesini öwrenmekligi we döwletiň geçirýän salgyt syýasatynda giňden ulanmaklygy wezipede goýýar, bu talaplara laýyklykda döwletimiziň salgyt ulgamynda salgyt kadalaşdyrmasyň uly toplumy işlenip düzüldi, olara aşakdakylar degişlidirler:

- salgyt ýenilliklerini bermek saýlama häsiýete eýe bolmaly däl. Bu ýörelge «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunynyň 8-nji maddasynda öz beýanyny tapdy. Bu maddanyň 1-nji bölümünde «hususy häsiýete eýe bolan ýenillikleri bermek gadagan edilýär» diýlip bellenilýär;

- investisiýa ýenillikleri döwlet maýa goýumlary meýilnamalaryny amal edýän we önümçiligiň bellenen göwrüminiň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän salgyt töleýjilere hödürlenmelidir. Bu teklipe «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunynyň 105-nji maddasynda öz beýanyny tapdy;

- ýenillikleriň berilmegi döwletiň ykdysady bähbidine düýpli zyýan ýetirmeli däl;

- berilýän salgyt ýenillikleri kanun tarapyndan kesgitlenilýär we ýerlerde üýtgetmeler girizmeli däl.

Umuman, hormatly Prezidentimiz tarapyndan başy başlanan salgyt syýasaty Döwlet býujetiniň girdejiler bölegini doly möçberde üpjün etmäge, telekeçiligi, hususyýetçiligi, daşary ykdysady gatnaşyklary, milli bazary ösdürmäge, daşary ýurt maýa goýumlaryny giňden ulanmaga, oba hojalygynyň ösüşine ýardam bolmaga, milli önümçiligi ýokary derejede ösdürmäge, ilatyň hal-ýagdaýyny gozulandurmaga, jemgyýetiň hem-de döwletiň bähbitlerini gorap saklamaga, onuň howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilendir. Bu ugurlar, esasan, salgyt ýenillikleriň berilmegi, hereket edýän salgytlaryň çäklendirilmegi, salgyt salnylyşynda salgyt salynýan binýatlara we salgyt töleýjilere salgytlaryň möçberleriniň üýtgedilmegi, ilata salgyt tölemäge amatly şertleriň döredilmegi ýaly salgyt çäreler arkaly amala aşyrylýar.

H. Ýazhanowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň uly mugallymy, t.y.k.*

D. Söýünow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

YKDYSADY MESELELERI DOLANDYRMAKDA OPTIMAL USULLARY ULANMAGYŇ MÜMKINÇILIKLERI

Häzirki wagtda ylmyň, tehnikanýň hem-de sanly tehnologiýalaryň ösýän döwründe ylmy taýdan esaslandyrylan çemeleşmeleriň ornaşdyrylmagynyň we olaryň uzakmöhletleýin ykdysady ähmiýete eýe bolmagyna gönükdirilen çözümleriň zerurlygy aýdyň ýüze çykýar. Şoňa görä hem, milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, milli ykdysadyýetimize sanly ulgamy ornaşdyrmak, elektron senagatyny ösdürmek we maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň soňky gazananlaryna esaslanýan ykdysadyýeti kemala getirmek bilen bagly meseleleri mundan beýläk-de ösdürmek göz önünde tutulýar.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» laýyklykda ýurdumyzyň ylm, bilim, ykdysady taýdan ösüş taglymatlarynyň täze innowasion tehnologiýalara esaslanýan ugurlar boýunça işläp düzmek wajyp meseleleriň biri bolup durýanlygy bilen baglylykda «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň» kabul edilmegi sanly tehnologiýalary durmuşymyza ornaşdyrmak arkaly, ýurdumyzyň ykdysady taýdan netijeli ösdürilmegine uly ýardam berýär. Bu aýdyň maksada ýetmek üçin kompýuter tehnikasynyň, tehnologiýasynyň, awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň, maglumat we programma üpjünçilikleriniň, nanotehnologiýalaryň hem-de ylmyň beýleki ugurlaryndan baş alyp çykyp bilýän ýaş hünärmenleri taýýarlamakda maksatnamalaýyn işler toplumlaýyn amala aşyrylýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň kuwwatlylygyny artdyrmakda, ykdysady netijeliligi ýokarlandyrmakda dolandyrmagyň optimal usullaryny ulanmak, olary ylmy taýdan esaslandyrylan ýörelgelere laýyk getirmek, alnan netijäni durmuşa ornaşdyrmagyň optimal usullaryny peýdalanmak häzirki döwrüň talaby bolup durýar. Şol sebäpli hem, dolandyrmagyň innowasion çözümlere esaslanýan netijeli usullarynyň käbirlerini beýan etmegi makul bildik.

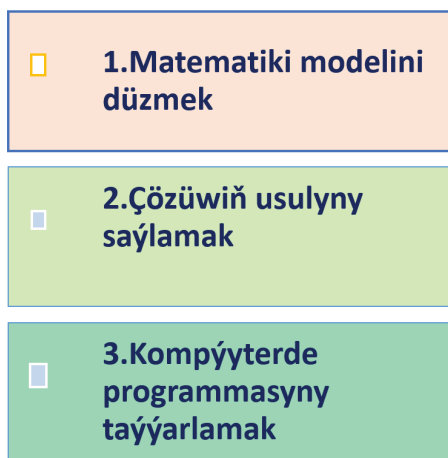
Dolandyrmagyň optimal usuly diýip öňde goýlan meseläniň iň netijeli çözüwini tapmakda ulanylýan usullara aýdylýar. Bu çözüw netijelilik (effektiwlik) kriteriýasyna esaslanýar. Optimal netijäni almagyň parametrlerini saýlamak zerurdyr, ýagny optimal parametrleri käbir baglanyşdyryjy funksiýalar esasynda

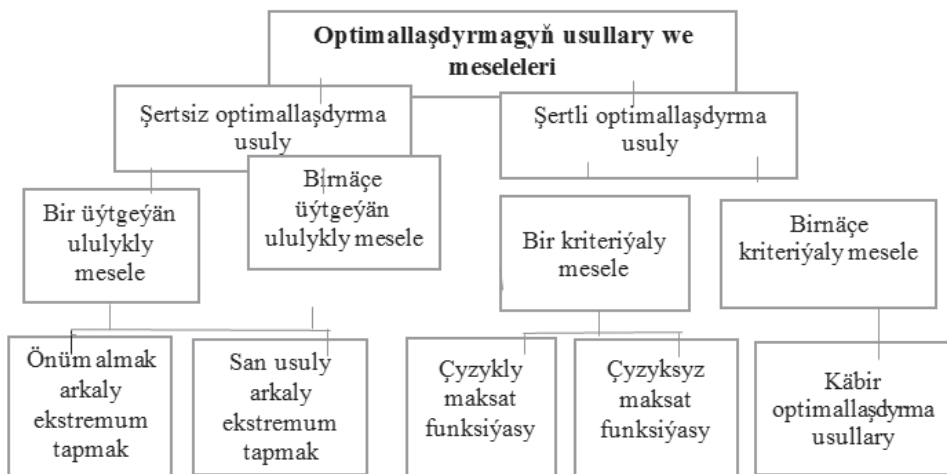

tapylýar, oňa maksat funksiýasy hem diýilýär. Meseläniň şertine görä ol maksimum ýa-da minimum bolup bilýär. Dolandyrmagyň optimal netijelerini almakda aşakdaky yzygiderliligi görkezmek bolar (1-nji şekil).

Dolandyryş ulgamyny optimallaşdyrmak matematiki we kompýuter modelirlenilmäge esaslanýar. Modelirlemegiň esasy ugurlaryna *fiziki modelirleme*, *matematiki modelirleme*, *kompýuter modelirleme*, *intellektual modelirleme* degişlidir. Olara ekspert ulgamlaryny, neýron torlaryny, anyk däl ulgamlary, genetik algoritmleri görkezmek bolar.

1-nji şekil. Optimal dolandyrmagy ýerine ýetirmegiň yzygiderliligi

2-nji şekil. Optimallaşdyrmagyň usullary

Matematiki programmirlеме usullaryna çyzykly we çyzykly däl programmirlеме, бүтін sanly programmirlеме, parametrik programmirlеме, stohastiki programmirlеме, dinamiki programmirlеме degişlidir.

Kompyuter modelirlеме usulyna programmirmek, ýagny çyzykly programmirmek we dinamiki programmirmek degişli bolup durýar. Bu usullary tehnologik prosesleri optimallaşdyrmakda ulanyp bolar we olary öz gezeginde aşakdaky toparlara bölmek bolýar (2-nji şekil).

Ykdysadyýet çylşyrymly ulgam bolmak bilen, ol basgançakly gurluşly, tötänleýin, wagta görä özgerýän häsiýetli, uýgunlaşmagyň we özüni guramagyň mehanizminiň depginli ulgamyny özünde jemleýär. Şonuň üçin anyk ulgamlara meňzeş modelleri gurnamak özünde diýseň çylşyrymly çözgüdi emele getirýär. Diýmek, ykdysady netijeliligi gazanmagyň täze usullaryny, dolandyrmagyň ýokary netijeliligini üpjün edip biljek tehnologiýalary ulanmak zerurlygy ýüze çykýar.

Optimallaşdyrma usullary aşakdaky tapgyrlar boýunça we esasy ykdysady görkezijilere görä kesgitlenilýär:

- Meýilnamalaşdyrylan hasaplamalaryň birnäçe görnüşlerini taýýarlamak we olaryň içinden optimal wariantyny saýlamak;

- Saýlamagyň kriteriýasyny kesgitlemek;
- Çykdaýylary azaltmak (minimum bahasyny almak);
- Girdejileriň möçberini artdyrmak (maksimum girdeji almak);
- Minimal maýa goýmak bilen ýokary netije gazanmak;
- Maýa goýum aýlawynyň wagty azaltmak (minimal wagt sarp etmek);
- Inwestirlenen maksimal girdeji almak;
- Önümçilik çykdaýylaryny azaltmak;
- Maliýe töwekgelçiliginiň derejesini peseltmek.

Häzirki wagtda ykdysadyýeti dolandyrmagyň optimal modellerini saýlamakda neýron tor ulgamyny ulanmak usullary giňden ýaýrandyr. Ol MS Excel tablisa prosesoryna «**Excel Neural Package**» programma paketini goşmak arkaly amala aşyrylýar. Bu programma paketi neýron tor tehnologiýasynyň «Winnet, Kohonen Map, Demo Examples, Times Series» komponentlerden ybarat bolup durýar.

Winnet empirik maglumatlary birleşdirýän çyzykly modelleriň neýrotoryny düzüji programma we statistiki çaklamalaryň guralydyr;

Kohonen Map Kohonen kartasyny düzüýän programma bolup, ol köp ölçegli maglumatlaryň grafiki seljermesini geçirýän guraldyr;

Demo Examples görkezmek (öwretmek) üçin goýlan mysallaryň faýlydyr;

Times Series maliýe hasaplamalarynyň seljermesini geçirýän programmadyr.

MS Excel tablisa redaktoryna «**Excel Neural Package**» paketini gurnamak üçin «**Файл – параметры – надстройки – меню – обзор**» gurallaryndan peýdalanyp ýerleşdirmeli we olaryň hem degişlilikde öz gurallaryny ulanmaly.

«Neural Package» guraly

ГЛАВНАЯ

ВСТАВКА

РАЗМЕТКА СТРАНИЦЫ

ФОРМУЛЫ

ДАННЫЕ

РЕЦЕНЗИРОВАНИЕ

ВИД

ACROBAT

Neural Excel

3-nji şekil.

Baş menýunyň sanawyna «*Neural Package*» guralyň goşulmagy.

Maglumatlary çaklamakda örän takyk netijeleri berýän «*Excel Neural Package*» programma paketini ulanmak bilen:

- *Birinji tapgyrda* maglumatlary ýygnamak, köp ölçegli maglumatlaryň ap-
roksimasiýasyny düzmek, giriş we çykyş maglumatlary kesgitlemek, şeýlelikde,
neýrotora «öwretmek», neýrontor «özünüň içki parametrini» saýlamak, ýagny
neýrotory düzmek tapgyry ýerine ýetirilýär.

- *Ikinji tapgyrda* maglumatlary gaýtadan işlemek, «*Winnet*» guraly arkaly
ýerine ýetirilýär. Gaýtadan işlenen maglumatlar üýtgedilen görnüşdäki tablisada
ýatda saklanylýar.

- *Soňky tapgyrda* neýrotaslamanyň gutarnykly ýagdaýyny almak bolar. «*Ko-
honen Map*» guralynyň kömegi bilen alnan maglumatlaryň seljermesini geçir-
mek, ýalňyşlyklaryň derejesini kesgitlemek, zerur bolan ýagdaýynda neýrotas-
lamany gaýtadan birnäçe gezek işlemek we şonçada maglumatlaryň netijesiniň
optimal ýagdaýynyň çaklamasynyň takyklygynyň artmagy gazanylýar.

- MS Excel-iň gurallaryndan peýdalanmak bilen neýtron tor taslamasynyň
çaklama diagrammalaryny gurmak bilen ýalňyşlygyň derejesini görmek, seljer-
mek we kesgitlemek bolýar.

Bu usulyň aýratynlygy toruň birnäçe gatlagynyň bolmagy, birinji gatlakda
maglumatlaryň giriş signal görnüşinde kabul edilmegi, ikinji gatlakda neýronlaryň
sanlary emele getirip, olaryň işlenilmegi hem-de ahyrky netije alynýança dowam
etdirilip, neýronlaryň çykyş gatlagy, ýa-da köp gatlakly neýron tory emele gelýär.

Her bir gatlakda çaklama işi geçirilip, ol tä takyk maglumat alynýança do-
wam etdirilýär.

Şeýlelikde, adaty tablisa redaktorynda «*Excel Neural Package*» pakedini gur-
namak esasynda neýron toruny düzmek, maglumatlary işläp taýýarlamak, gerek
bolsa sanly sekundyň dowamynda birnäçe (ýüzlerçe) gezek gaýtadan işläp, tä takyk
netije alynýança gaýtalap işlemek mümkinçiligini ulanylyp, doly we dogry çaklama
geçirmek bolýar. Ylmyň ösmegi bilen ykdysady ulgamlary optimal dolandyrmak-
da, birnäçe wagt önünden ykdysady meýilnamalary, maksatnamalary düzmekde,
çylşyrymly hasaplamalary geçirmekde, önümçiligi awtomatlaşdyrmakda we eme-
li intellektual ulgamlary döretmekde neýrotorlary ulanmagyň gerimi giňelýär. Biz
alymlara, mugallymlara ylmyň soňky gazananlary bilen tanyşmak, olary öwren-
mek, ornaşdyrmak we täze ylmy taslamalary düzmäge uly mümkinçilikler döred-
ýän alym Arkadag Prezidentimize çäksiz minnetdardyr. Goý, hormatly Preziden-
timiziň jany sag, ömri uzak, döwlet ähmiýetli işleri hemişe rowaç bolsun!

S. Agaýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
Aspirantura bölüminiň baş hünärmeni*

KIÇI WE ORTA TELEKEÇILIGE DEGIŞLI ETMEGIŇ JÄHTLERI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň durmuşa geçirýän döredijilikli syýasaty döwlet we jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda giňişleýin şöhlelenmek bilen, ýurtda gazanylýan durnukly ösüşiň binýadyny emele getirýär. Şu ýetilýän sepgitde milli Liderimiziň hemişe üns merkezinde durýan döwlet eýeçiligine degişli däl bölegiň ähmiýeti hem günsaýyn artýar. Ýurdumyzda döwlet eýeçiligine degişli däl bölegiň esasy bolsa, kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri emele getirýär.

Kiçi we orta telekeçiligiň ösmegi ilatýň işjeň böleginiň girdejileriniň artmagynda, başaraň adamlary orta çykarmakda, az maýa goýumalaryny goýmak bilen täze iş ýerlerini döretmekde, täze guramaçylyk, tehniki we oýlap tapyşlary girizmeklikde, bazarda bäsdeşlik şertlerini döretmekde, ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň gatnaşygyny sazlaşdyrmakda ähmiýetli bolup durýar. Şu ýagdaý bolsa, döwletlere kiçi we orta telekeçiligi goldamak babatynda, yzygiderli syýasaty alyp barmaklyga, onuň netijeli ösmegine goldaw berjek kanunçylygy, gurluş düzümlerini we döwlet goldawyny bermegiň maksatnamalaryny kabul etmeklige itergi berýär. Kiçi we orta telekeçilik bu goldawa, esasan-da hereket edýän ilkinji 3-5 ýylynyň içinde has-da zerurlyk çekýär. Şu netijäni kiçi we orta telekeçiligiň kärhanalarynyň hereket etmegine bagyşlanan seljermeleri geçiren alymlaryň aglaba-sy şeýle netijä gelýär.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligi goldamaga gönükdirilen döwlet çäreleriniň giň gerime eýedigini bellemek mümkindir. Bu çäreler Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda, Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň 2018-2024-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasynda we hormatly Prezidentimiziň kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerini goldamaga gönükdirilen kararlarynda beýan edilýär.

Kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek maksady bilen döwletler bu ulgama degişli edilýän kärhanalara döwlet tarapyndan her dürli ykdysady goldawy berýärler. Bu ulgama berilýän döwlet goldawy we onuň bilen baglanyşykly kanunçylygy taýýarlamak möhüm talaplaryň biri bolup durýar. Sebäbi döwletiň býujetiniň esasy girdeji çeşmeleriniň biriniň salgytlardygyny unutmaly däldir. Döwletde kiçi we orta telekeçiligiň üstünlikli hereket etmegi bolsa, döwletiň býujetiniň durnukly girdeji

çeşmeleriniň birine öwrülýär. Şonuň bilen birlikde, döwlet durmuş-ykdysady meseleleri çözmekde hususy ulgama mümkin bolan ýeňillikleri berýär. Döwletniň esasy wezipesi bolsa, döwlet goldawynyň kime gönükdirilendigini kesgitlemekdir.

Bu bolsa kärhananyň ululygyny kesgitlemek bilen baglanyşykly soraglary ýüze çykarýar. Şu ýerde ilkinji, nobatda, kärhananyň ululygy diýen düşünje nämäni beýan edýär, bu ululygy haýsy usul bilen ölçemeli hem-de mikro, kiçi, orta we uly kärhanany bölýän görkeziji haýsy görkezijilere esaslanmaly diýen üç sany soraga jogap bermek zerur bolup durýar.

Kärhananyň ululygy diýen düşünjäni ykdysadyýetçi alymlar dürli görnüşde düşündirmäge çalşypdyrlar. Mysal üçin, Aldriç, 1972-nji ýylda kärhananyň ululygy diýen düşünje onuň «işewürliginiň çägin» aňladýar diýip kesgitleme beren bolsa, şol ýylda Blau «kärhananyň çägin» ýa-da onuň maksatlaryny» aňladýar diýip düşündirýär. Esasan, alymlar bu düşünjä «işgärleriň sany», «maýasynyň bahasy», «ýyllyk dolanyşygy» we beýleki görkezijiler boýunça seredipdirler. Netijede, usullaryň dürli-dürlüligi sebäpli alymlar, kärhanalary kiçi we orta telekeçilige degişli etmegi maslahatlaşmaga gatnaşan wagtlarynda, düýbünden tapawutly garaýyşlara eýe bolan ýagdaýlary bolupdyr. Şu sebäpli hem kärhananyň göwrümi ölçenilende onuň ululygyny ölçemek üçin beýleki zerur bolan jähtler hem ulanylyp bilner diýip hasaplanýar.

Bu ululygy haýsy usul bilen ölçemeli diýen soraga jogap bermek islesek onda şulary göz önünde tutmak zerurdyr. Saýlanylan jähtleriň pudaga görä üýtgeýiş çägin anyklamak üçin, beýleki pudaklarda deňeşdirmе usulyny peýdalanmak arkaly seljerme geçirmek zerurdyr. Saýlanylan jähte laýyklykda, şol bir kärhana şol bir wagtda, mikro, kiçi, orta we uly kärhana degişli edip bolar. Ykdysadyýetniň haýsy-da bolsa bir pudagy üçin orta kärhana hasaplanyljak kärhana, beýleki pudaklarda kiçi kärhana ýa-da uly kärhana hem degişli edilip bilner. Meselem, işgär sany boýunça alsak, onda senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sany 50 adama çenli bolan kärhanalar kiçi kärhana hökmünde bellige alynýan bolsa, söwda, bilim we saglygy goraýyş edaralarynda işleýän işgärleriniň sany 25 adama çenli bolan kärhanalar kiçi kärhana hökmünde bellige alynýar.

Kärhanany bölýän görkeziji haýsy görkezijilere esaslanmaly diýen soraga jogap gözlenende bolsa, kärhanalaryň duş gelyän meseleleriniň, olaryň işgärleriniň sanyna degişli bolman, olaryň ählisi üçin meňzeş meselelerdiginden ugur almak gerekdir. Şu sebäpli hem, şu soraga jogap berlende mikro, kiçi, orta we uly kärhanany bir-birinden tapawutlandyryýan uniwersal bir görkezijini kesgitlemek däl-de, eýsem olar üçin bähbitli bolan görkezijini kesgitlemek möhümdir.

Şu ýagdaýda, bir tarapdan döwlet goldawy beriljek we höweslendiriş çäreleri degişli ediljek kärhanalary mikro, kiçi we orta telekeçiligiň kärhanalaryna degişli etmegiň çäkleri kesgitlenilmelidir.

İkinji tarapdan bolsa, jähtleri girizmek we olary ulanmagyň ýeterlik derejede ýönekeý hem-de arzanlygyny kepillendirmek zerurdyr. Bu mesele döwletiň:

- statistiki we ykdysady gözegçiligi gurnamakda;
- salgyt salmak bilen baglanyşykly kadalaşdyryjy hukuk namalaryny taýýarlamakda;
- emläk gatnaşyklarynda;
- maýa goýum syýasatynda we beýleki ugurlarda telekeçilik işi babatynda alyp barýan syýasatyna goldaw bolmalydyr.

Şeýle-de kärhanalary mikro, kiçi we orta telekeçiligiň kärhanalaryna degişli etmegiň jähtleri kesgitlenilende, onuň halkara statistikasy bilen sazlaşmagyna üns bermelidir. Eger jähtler halkara standartlary bilen sazlaşykly bolsa, kiçi we orta telekeçiligiň ykdysadyýete edýän täsiriniň netijesini beýleki döwletler bilen seljermek işinde kynçylyk bolmaz.

Kärhanalary kiçi telekeçilige degişli etmegiň jähtlerini her döwlet öz ykdysady mümkinçiliklerine laýyklykda özbaşdak kesgitleýär. Bu jähtleriň dogry saýlanyp alynmagy bolsa, umumy ykdysady ösüşe, kiçi we orta telekeçiligi goldamaga gönükdirilen döwlet maksatnamalarynyň netijeli işlemegine hem-de döwletiň kiçi we orta telekeçiligi goldamak babatynda dogry syýasat alyp barýandygynyň kepili bolup hyzmat edýär.

Kärhanalary kiçi we orta kärhanalara san taýdan degişli etmek, esasan, onuň mikro, kiçi, orta we uly kärhana degişli edilmegi talap edilen ýagdaýynda peýdalanylýar. Bu ýagdaýlara mysal hökmünde, kanunçylygy, statistiki maglumatlary seljermek we ösüş maksatnamalaryny görkezip bolar.

Bu jähti saýlap alan döwletleriň aglabasy, esasan, üç sany görkezijini peýdalanylýar. Olara işgär sany, ýyllyk dolanyşygy we maýa goýumy ýaly görkezijileri degişlidir.

Dünýä tejribesinde bu jähte laýyklykda, kärhanalary kiçi ýa-da orta kärhana degişli etmegiň çäkleri saýlanyp alnanda, aşakdaky ýagdaýlar nazara alynýar:

- işewürligiň anyk bir görnüşine döwlet goldawyny bermek üçin, döwlet haýsy-da bolsa bir maksady göz önünde tutup, kärhanalary kiçi, orta we uly kärhana degişli etmegiň çäklerini kesgitleýär. Şu ýagdaýlary nazara almak bilen, ilkinji nobatda, döwlet goldawyna has-da mätäç bolan kiçi telekeçilige degişli kärhanalary kesgitlemek zerur bolup durýar. Orta kärhanalary kesgitlemek üçin çäkler saýlanyp alnanda bolsa, bärde döwlet goldawyny bermegiň meseleleri däl-de, telekeçiligiň bu görnüşine, esasan, statistiki gözegçiligi ýola goýmak maksat edinilýär. Orta telekeçilige degişli ediljek kärhanalara döwlet goldawyny bermek göz önünde tutulan ýagdaýynda bolsa, onda esasan iş üçin amatly şertleri döretmek ýa-da mikro we kiçi kärhanalara mahsus bolmadyk ugurlary ösdürmek üçin berlip bilner.

- düşnükli peýdalanmagyň amatlylygy. Kiçi we orta telekeçiligiň kärhanalaryna statistiki gözegçiligi ýola goýmagy guramak we çäklerini kesgitlemek bilen baglanyşykly döwletin içerki düzgünlere edýän çykdajysynyň azalmagyna we işin ýenilleşmegine hemaýat edýär.

- döwlet goldawyny bermek hakyndaky maksatnamalar, ykdysady ýenillikleri bermek bilen baglanyşykly maslahat beriji we ugrukdyryjy resminamalar taýýarlanylanda ygtybarly maglumatlardan ugur almak üçin ulanylýar.

- pudagy ýa-da onuň belli bir ugurlaryny ösdürmeklige gönükdirilen maksatnamalar taýýarlanylanda, statistiki hasabatlarda we kanunçylykda ykrar edilen san görkezijilerinden başga görkezijiler hem ulanylyp bilner. Kiçi we orta telekeçilige san taýdan degişli etmegiň çäkleriniň berk kesgitlenmezligi, hereket edýän kanunçylygy üýtgetmezden, KOT-yň kärhanalarynyň dürli görnüşleri üçin ýörite çäkleri döwlet we aýry bir sebit möçberinde kabul etmäge mümkinçilik berýär. Dünýäniň köp döwletleriniň kanunçylygynda bu çäkler berk görkezijileri özünde saklamaýar. Bu bolsa, döwletin ileri tutýan maksatlary we syýasaty üçin amatlydyr.

San taýdan degişli etmek jähtiniň esasy artykmaçlygy bolsa, olary ulanmaklygyň ýenilligidir. Işgär sany hakyndaky statistiki görkezijileri kada bolşy ýaly tapmaklyk kynçylyk döretmeýär.

Häzirki wagtda, Türkmenistanda kärhanalary kiçi we orta telekeçiligiň kärhanalaryna degişli etmegiň san taýdan jähti ulanylýar. Bu jäht 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyn-da» Türkmenistanyň Kanunyň 5-nji maddasyna öz beýanyny tapdy. Oňa laýyklykda, aşakdakylar mikro, kiçi we orta kärhanalara degişli edildi:

- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 15 adama çenli, beýleki pudaklarda 10 adamdan köp bolmadyk mikrokärhanalara;

- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 50 adama çenli, beýleki pudaklarda 25 adama çenli bolan kiçi kärhanalara;

- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 200 adama çenli, beýleki pudaklarda 100 adama çenli bolan orta kärhanalara;

- işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 5 adamdan geçmeýän, ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslara – hususy telekeçilere. Aýratyn bellemeli ýagdaý hökmünde, bu Kanunyň kabul edilmegi bilen Türkmenistanda ilkinji gezek mikro kärhana diýen düşünje girizildi.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerini ösdürmek babatynda toplumlaýyn we maksatnamalaýyn durmuşa geçirilýän döwlet syýasatynyň binýadynda bu ugurda uly üstünlikler gazanylýar we ýurdumyzyň jemi içerki önüminde hususy bölegiň barha ýokarlanmagy gazanylýar.

R. Ataýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Daşary ýurt dilleri» kafedrasynyň mugallymy*

SANLY YKDYSADYÝETI BEÝAN EDÝÄN HALKARA INDEKSLER

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy bilen, «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda milli ykdysadyýetimizi sanly ulgamy ornaşdyrmak babatynda düýpli çäreler «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýetiň ösdürmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda durmuşa geçirilýär. Konsepsiýany durmuşa geçirmegiň çäklerinde «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasy» hem-de «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyny amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň Meýilnamasy» kabul edildi. Sanly ulgama daýanýan sanly ykdysadyýetiň halk hojalygynyň ähli ulgamlaryna ýokary tizlik bilen ornaşdyrylmagynyň binýadyna, milli ykdysadyýetimiz ösüşiň hil taýdan täze basgançagyna çykýar.

Häzirki wagtda, sanly ykdysadyýeti ösdürmek dünýä döwletleriniň ählisiniň üns merkezinde bolup durýar. Sebäbi, dünýä ykdysadyýetiniň has güýçli depgin bilen ösýän pudaklaryň biri hem, sanly ykdysadyýetiň esasy emele getirýän sanly tehnologiýalardyr. Şunuň bilen baglylykda, öňdebaryjy halkara analitik kompaniýalary we ykdysatçy alymlary tarapyndan sanly ykdysadyýetiň döwletiň we jemgyýetiň durmuşyndaky ornuny açyp görkezýän ylmy-barlaglaryň ýüzlerçesi we halkara indeksleriň birnäçesi alnyp barylýar.

Halkara indeksleriniň esasyalaryny gysgaça seljermek maksadalaýyk bolar diýip hasaplaýarys. Ilki bilen, Maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň ösüş indeksini (ICT Development Index) seljereliň. 2007-nji ýylda Halkara elektrik aragatnaşygynyň bileleşigi (BMG-niň ýöriteleşdirilen düzüm bölümi) tarapyndan girizildi, 0-dan 10-a çenli görkeziji kabul edilýär. 2017-nji ýylyň martynda indeks hasabyna girýän görkezijileriň mukdary, MAT çygrynda soňky gazanylan üstünlikleri şöhlelendirmek we täze meýilleri nazara almak maksady bilen, 11-den 14-e çenli artdyryldy. Görkezijiler üç sany subindekse birikdirilendir: elýeterlilik, peýdalanmaklyk, tejribe başarnyklary. Ilkinji ikisi 40% eýe, üçünjisi – 20%.

Elýeterlilik subindeksi aşakdaky görkezijiler bilen ölçenilýär, olaryň her biriniň ölçegi 20%: kompýuter bar bolan öý hojalyklarynyň paýy; Internetde elýeterliligi bolan öý hojalyklarynyň paýy; bir internet-ulanyjy üçin halkara şlýuzynyň geçirijilik ukyby; öýjükli göçme elektrik aragatnaşyk ulgamy bilen (iň bolmanda 3G ulgamy, ýa-da LTE/WiMAX ulgamlary) gurşalyp alnan ilatyň paýy; kesgitle-

nen giň zolakly abonent birikmeleriniň elýeterlilik tizligi boýunça bölünmesinde kesgitlenen giň zolakly abonent birikmelerinden umumy paýy.

Peýdalanmaklyk subindeksine Internetden peýdalanýan aýry-aýry şahslaryň paýynyň, 100 ýaşajy öýjükli giň zolakly elektrik aragatnaşyk ulgamlarynyň işjeň abonentleriniň mukdarynyň, öýjükli telefonlary bolan şahslaryň paýynyň, öýjükli kesgitlenen giň zolakly elektrik aragatnaşyk ulgamlarynyň öýjükli giň zolakly elektrik aragatnaşyk ulgamynyň bir abonentine düşýän internet-trafigiň göwrüminiň üsti bilen baha berilýär.

Üçünji subindeks tejribeleýin başarnyklary häsiýetlendirýär we okuwyň ortaça dowamlylygy, orta/ýokary bilimli ilaty öz içine almagy, MAT çygrynda başarnyklara eýe bolan aýry-aýry şahslaryň paýy bilen kesgitlenilýär.

Ikinji bir möhüm halkara indeksi bolup, «Ulgamlaýyn özara täsiriň global indeksi» kabul edilýär. Huawei ýa-da Global birikmäniň indeksi (Global Connectivity Index – GCI). 2013-nji ýylda Huawei kompaniýasy tarapyndan hödürlenen we sanly tehnologiýalara geçmek çygrynda dünýäniň iri döwletleriniň ösüşini şöhlelendirýär.

Indeks ýurtlaryň ösüş derejesini we ösüşin baş sany esasy tehnologik faktorlarynyň – MAT maýa goýmaklygyň netijesinde ykdysady ösüşin indiki tapgyryna itergi berýän faktorlaryň täsirini şöhlelendirýän 40 sany görkezijiniň esasynda hasaplanýar, olar: giň zolakly aragatnaşyk ulgamlarynyň ýaýbaňlanmagy; maglumaty gaýtadan işlemekligiň merkezleriniň hereket etmegi; bulutly hyzmatlaryň ulanylmagy; uly göwrümlü maglumatlar bilen işlemek; zatlaryň internetiniň (IoT) kämilleşmegi.

Indeks baş sany goldaýan tehnologiýalaryň keseleýin seljerilmegini ýerine ýetirmeklige mümkinçilik berýär, her bir keseleýin dereje, bolmanda, dört sany esas goýujy elementleriň her biriniň üýtgeýjisini öz içine alýar: teklipl, isleg-talap, özara täsirleriň algoritmleri, potensial (mümkinçilikler).

Üçünji bir indeks bolup, elektron hökümetiň işini ölçeyän «Elektron hökümetiň kämilleşmeginiň indeksi» (e-Government Development Index, EGDI) çykyş edýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda elektron hökümeti emele getirmek we onuň işini döwrüň talabyna laýyklykda kämilleşdirmek işi güýçli depginler bilen alnyp barylýandygyny bellemek bolar.

Agregirlenen görkeziji bolmak bilen, raýatlaryň häkimiýet bilen özara gatnaşygynda maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryny ulanmaklygyň derejesini ölçeyär, bu ýerde hökümetiň hyzmatlary hödürlemeklige, raýatlaryň bolsa olary sarp etmeklige bolan taýýarlygyna we başarnygyna esasy üns berilýär. Elektron hökümetiň kämilleşmeginiň indeksi BMG-niň usulyýetine laýyklykda üç sany kadalaşdyrylan ortaça arifmetiki subindeksler hökmünde hasaplanýar:

- telekommunikasiýa infrastrukturasynyň subindeksi (Telecommunication Infrastructure Index – TII). Kesgitlenen we öýjükli aragatnaşygyň kämilleşmegini häsiýetlendirýän baş görkezijiden ybarat bolup durýar, üstesine-de Internet;

- adam maýasynyň subindeksi (Human Capital Index – HCI). Ilatyň sowatlylygyny, bilime çekilmegini, okuwyň dowamlylygyny bahalandyryň dört görkezijiden ybarat;

- onlaýn hyzmatlaryň indeksi (Online Service Index – OSI): gürrüň döwlet onlaýn hyzmatlarynyň göwrümi we hili barada barýar, resmi websaýtlaryň derňew netijeleri boýunça baha berilýär.

Nobatdaky indeks hökmünde «Sanly ykdysadyýet we jemgyýet indeksine» (Digital Economy and Society Index, DESI) salgylanmak mümkindir.

Sanly ulgamda bäsdeşlige ukyplylyk çygyrynda Ýewropa Bileleşiginiň agza ýurtlarynyň ewolýusiýasyny seljermeklige ýardam berýän jemleýji indeks bolup durýar. SYJI 30-dan hem gowrak indikatorlar bilen häsiýetlendirýän baş indeksden ybarat. Olar:

- birikmek mümkinçiligi (Connectivity) – giň zolakly infrastukturanyň ýaýbaňlanmagyny we onuň hilini, tizara we ýokary tizlikli giň zolakly hyzmatlara bolan elýeterlilik ölçeyär, bäsdeşlige ukyplylygyň zerur şerti bolup durýar.

- adam maýasy we sanly başarnyklar (Human Capital and Digital Skills) – IKT netijeli peýdalanmak üçin zerur bolan başarnyklary ölçeyär;

- Internetden peýdalanmak (Use of Internet Services) – onlaýn kontentiň, wideojaňlaryň, şeýle hem onlaýn söwdalaryň we bank amallarynyň sarp edilmegi ýaly, dürli onlaýn işjeňligini nazara alýar;

- sanly tehnologiýalaryň integrirlenmegi (Integration of Digital Technology) – MAT ornaşdyrylyş nukdaýnazaryndan kärhanalaryň işine baha berýär, ýagny kärhananyň elektron hasap-fakturlaryny, bulutlaýyn hyzmatlary ulanýanlygyna, elektron söwdasyny amala aşyrýandyklaryna we ş. m. baha berýär;

- döwletiň sanly hyzmatlary (Digital Public Services) – elektron hökümetiň we elektron saglygy goraýyş ulgamynyň hyzmatlarynyň kämilleşiş derejesine baha berýär.

Baş indeksiň her birine Ýewropa Komissiýasynyň bilermenleri tarapyndan kesgitlenen ölçeg berilýär. Ilkinji ikisi sanly ykdysadyýetiň we jemgyýetiň esasy hökmünde garalýar, olaryň her biriniň ölçegi 25%-e deň. Internetden peýdalanmak we döwlet sanlaýyn hyzmatlary 15%-e deň bolan ölçeg ähmiýetine eýedir. Sanly tehnologiýalaryň integrirlenmegi Ýewropa toparynyň bilermenleri tarapyndan ykdysadyýetiň ösüşiniň has wajyp faktorlarynyň biri hökmünde garalýar, bu indeksiň ölçegi 20%-e deň bolup durýar.

«Ykdysadyýeti sanlylaşdyrmagyň» Boston Consulting Group indeksi (e-Intensity) hem möhüm ähmiýete eýedir. Internetiň jemgyýete we işewürlige ýetir-

ýän täsirini kesgitlemek üçin işlenip taýýarlandy. Şu maksat bilen üç sany esasy subindekse bölünen 28 sany görkezijiler boýunça toplumlaýyn baha bermek işi geçirilýär.

Bu indeks üç sany subindeksiň ortaça arifmetiki ähmiýeti hökmünde, olaryň ölçege koeffisiýentleriniň nazara alynmagy bilen hasaplanýar:

- infrastrukturanyň kämilleşmegi – Internete elýeterliligiň öýjükli we kesgitlenen elýeterliligiň üsti bilen Internete elýeterliligiň bolmagyny we hilini şöhlelendirýär, onuň e-Intensity integral indeksindäki ölçege Boston Consulting Group (BCG) bilermenleri tarapyndan 50 % diýlip kesgitlenilýär;

- onlaýn-çykdaýylar - elektron söwda we onlaýn reklama üçin çykdaýylary öz içine alýar;

- ulanyjylaryň işjeňligi aşakdaky görkezijileriň ortaça ölçelen ähmiýeti hökmünde hasaplanýlar: kompaniýalaryň işjeňligi, sarp edijileriň işjeňligi, döwlet edaralarynyň işjeňligi.

Ikinji we üçünji subindeksleriň ölçege koeffisiýentine e-Intensity integral indeksinde Boston Consulting Group (BCG) bilermenleri her birine 25% derejesinde baha berdiler.

Ýokardaky seljerilen indekslerden daşary halkara tejribesinde sanly ykdysadyýetiň aýry-aýry segmentlerine baha berýän beýleki indeksler hem ulanylýar, has takygy:

- ulgamaýyn taýýarlyk indeksi (Networked Readiness Index – NRI), ol ulgamaýyn maksatlarda IKT mümkinçiliklerini peýdalanmaklyga ýurduň ukyplylygyna baha berýär;

- elektron hökümetiň kämilleşmeginiň indeksi (The UN Global E-Government Development Index – EGDI), ol döwlet dolandyryş edaralarynyň ýurdy dolandyrmakda ilata we telekeçilige döwlet hyzmatlaryny hödürlemek üçin IKT peýdalanmaklyga bolan taýýarlygyny we mümkinçiligini ölçeyär;

- elektron gatnaşyk indeksi (E-Participation Index – EPART), ol raýatlar bilen döwletiň arasyndaky işjeň aragatnaşyk hyzmatlarynyň ösüş derejesini häsiýetlendirýär; elektron gatnaşyk hökmünde kadalaşdyryjy hukuk çäklerindäki, guramaçylyk-institusional şertleriň we infrastruktura kanallarynyň we gatnaşýan meýdançalaryň, ýagny elektron gatnaşdymalarynyň gurallarynyň çygyrlaryndaky syýasata düşünilýär.

Milli ykdysadyýetimizi, elektron resminama dolanyşygyny we sanly hyzmatlary kämilleşdirmekde taýsyz tagallalary edýän hormatly Prezidentimize jan saglyk, uzak ömür, işleriňde hemişe üstünlikleriň hemra bolmagyny tüýs ýürekden arzuw edýäris.

Ç. Ussaýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Zähmetiň ykdysadyýeti» kafedrasynyň mugallymy*

SANLY YKDYSADYÝET – ÝURDUŇ DÖWLET-HUSUSY HYZMATDAŞLYGYŇ ÖSÜŞINIŇ MÖHÜM GÖRKEZIJISIDIR

Türkmenistanyň ykdysady strategiýasynda hormatly Prezidentimiz ýurdu-myzyň durmuş-ykdysady ösüşini üpjün etjek esasy ýollary kesgitläp, olaryň arasynda adam maýasyny ösdürmeklige, sanly ykdysadyýeti kemala getirmeklige, döwletimiziň bäsdeşlige ukyplylygyny üpjün etjek ugurlaryň ileri tutulmagyna uly ähmiýet berilýär. Bu wezipeleri durmuşa geçirmek üçin jemgyýetiň, döwletiň we telekeçiligiň tagallalaryny birleşdirmek zerurdyr.

XXI asyrdaky ýurduň ykdysady syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryny milli ýörelgelere esaslanmak bilen, bütindünýä syýasy we ykdysady ösüş tutulýan ugurlar meýillerini, öndebaryjy daşary ýurt mehanizmlerini, gurallaryny Türkmenistanyň şertlerinde ulanmagyň netijesinde ösdürmek möhüm ähmiýetli meseleleriň biridir. Şeýle mehanizmleriň biri hem, ösen döwletlerde öz aýdyň beýanyny tapan hökümet bilen telekeçiligiň arasyndaky özaragatnaşygy aňladýan döwlet bilen hususy ulgamyň arasyndaky hyzmatdaşlykdur. Hyzmatdaşlygyň bu görnüşine bazar ykdysadyýetiniň netijeliligini üpjün edýän zerur şert hökmünde garalýar.

Ösen döwletleriň, soňky onýyllygyň dowamynda ösüp barýan ýurtlaryň hem birnäçesinde hususyýetçilik bilen döwletiň özaragatnaşygyny üpjün edýän öz-boluşly görnüş emele geldi. Olaryň arasyndaky özarabaglanyşyk döwlet-hususy hyzmatdaşlyk arkaly amala aşyrylýar.

Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy – bu döwlet häkimiýetiniň hem-de hususy telekeçiligiň institusional we guramaçylyk birleşmesi bolup, onuň esasy maksady dürli ugurlarda jemgyýetçilik ähmiýetli taslamalary – ykdysadyýetiň strategik ähmiýetli pudaklaryny ösdürmekden başlap ýurt ýa-da sebit derejesinde jemgyýetçilik hyzmatlary ýerine ýetirmekden ybarat. Dünýäniň dürli ýurtlarynda döwlet-hususy hyzmatdaşlygy köpgörnüşli ösüşe eýe bolmagy, ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda onuň giňden ýaýramagy döwletiň hususy ulgamy bilen özaragatnaşygynyň bu görnüşini garyşyk ykdysadyýetiň aýratyn häsiýeti hökmünde häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär.

Şunuň bilen baglylykda, döwlet-hususy hyzmatdaşlygy taslamalary serişdeleriň ýönekeý jemi bolman, eýsem hyzmatdaşlaryň bähbitleriniň we deňişli hukuklarynyň öz-boluşly jemini emele getirýär. Birinjiden, hyzmatdaşlygyň bir tараpy hökmünde döwlet jemgyýetçilik ähmiýetli bähbitleri we maksatlary öňe sürüp, ol diňe bir maksat goýmak wezipesini däl, eýsem, gözegçilik etmek wezipesini

hem ýerine ýetirýär. Ikinjiden, hojalyk dolanyşygyna gatnaşýan tarap hökmünde ol döwlet-hususy hyzmatdaşlygy taslamalarynyň ýokary netijeli bolmagyny, şeýle-de özüniň işewürlik netijesiniň ýokary bolmagyny üpjün etmeklige çalyşýar.

Döwletiň hyzmatdaşy bolup çykyş edýän hususy telekeçiler bolsa öz girdejilerini ýokarlandyrmaklygy maksat edinýärler. Şol sebäpli işewür bähbitler ulgamynda (döwlet tarapyndan amala aşyrylýan jemgyýetçilik bähbitlerinden tapawutlylykda) ýüze çykýan töwekgelçilikleri hyzmatdaşlaryň arasynda paýlamak, hukuklary deňlenmegiň häsiýeti we olardan peýdalanmagyň şertleri barada ylalaşmak zerurdyr.

Döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň dünýä tejribesiniň şaýatlyk etmegine görä, döwletiň we hususy telekeçiligiň gatnaşygy hem-de olaryň sazlaşygynyň şertleri dürli-dürli bolup biler. Amala aşyrylýan hyzmatdaşlykda eýeçilik hukuklary hyzmatdaşlaryň arasynda anyk bölünendir. Şunda işewürlik düzümi şertnama (köplenç, döwlet üçin zerur bolan harytlary we hyzmatlary getirmek, tehniki kömegi amala aşyrmak, dolandyryş işlerini alyp barmak boýunça şertnamalar) baglaýýan taraplaryň biri hökmünde çykyş edýär.

Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy ykdysadyýetiň döwlet ulgamyna goşmaça serişdeleriň gönükdirilmegini üpjün edýär. Gatnaşyklar ulgamynda iki sany hojalyk subýektleriniň serişdeleriniň we mümkinçilikleriniň birleşmesi bolup geçýär: bir tarapdan, döwlet eýeçiliginiň, beýleki tarapdan, telekeçiligiň hojalygy ýöretmegiň häzirki zaman usullaryny ulanmak, maýa goýumlary çekmek we sanly ulgamyny ornaşdyrmak. Munuň netijesinde döwlet eýeçiligini netijeli ulanmak başardýar.

Durmuş tejribesiniň şaýatlyk etmegine görä, döwlet-hususy hyzmatdaşlygy amala aşyrmak üçin diňe bir degişli kadalaşdyryjy hukuk namalaryň kabul edilmegi ýeterlik däl. Esasy mesele bu iki tarapyň arasyndaky gatnaşyklaryň aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmakdan ybaratdyr. Munuň üçin ýurduň geljekki ösüş strategiýasynda doly aýdyňlygyň bolmagy amala aşyrylýan hyzmatdaşlygyň netijeli bolmagyny üpjün edýär. Hususan-da, geljegi nazarlaýan bu gatnaşyklaryň hyzmatdaşlyk häsiýetde amala aşyrylmagy onuň sagdyn ýörelgeler esasynda ösdürilmegini talap edýär. Bu ugurda toplanan daşary ýurt tejribesinden görnüşi ýaly, döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň taslamalarynyň üstünlikli durmuşa ornaşdyrylmagy üçin birnäçe ýörelgeleriň berjaý edilmegi zerurdyr. Ýagny aýklyk (döwlet-hususy hyzmatdaşlygy amala aşyrmak üçin amatly şertleri döretmek, hyzmatdaşlyk edýän taraplaryň arasynda gatnaşyklaryň ikitaraplaýyn bolmagy, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde alnyp barylýan işleri beýan etmek), milli we halkara hasaplaryň deňeşdirilmegini gazanmak (amala aşyrylýan milli we halkara taslamalara daşary ýurt maýadarlaryny çekmek üçin goşmaça görkezijiler bolup çykyş edýär), ynanyşmak (döwlet edaralary tarapyndan telekeçilik kärhanalarynyň işleriniň üznüksiz barlaglarynyň bolmazlygy), üznüksizlik (taslamalary amala aşyrmakda döwlet bilen hususyýetçiligiň arasyndaky özaragatnaşygyň

üzniüksiz bolmagy) we özüni ödemek (döwlet-hususy hyzmatdaşlyga gatnaşmak bilen hususy tarapyň girdeji almagy) ýörelgeleri hyzmatdaşlygyň bu görnüşiniň netijeli amala aşyrylmagyny üpjün edýär.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň milli strategiýasyny amala aşyrmakda döwlet bilen telekeçiligiň tagallalaryny birleşdirmek möhüm mesele bolup durýar. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynyň» ileri tutulýan ugurlaryny durmuşa geçirmekde bazar-ykdysady we sanly ykdysadyýeti özgertmeleriniň çuňlaşdyrylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär. Onuň çäklerinde döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň ösen ulgamyny döretmegiň netijesinde hasaba alnan edara görnüşindäki taraplaryň 23,2%-i döwlet eýeçiligine, 63,4%-i hususy eýeçilige degişli we 13,3%-i eýeçiligiň dürli görnüşlerine daýanýan taraplar bolup durýar.

Häzirki wagtda hususy ulgam bilen döwlet düzümleriniň özaragatnaşygy garyşyk ykdysadyýetiň sagdyn hereketini üpjün etmegiň zerur şerti bolup çykyş edýär. Bu gatnaşyklaryň häsiýeti, usullary we anyk görnüşleri bazar gatnaşyklarynyň milli aýratynlyklaryna laýyklykda tapawutlanýar. Şunda jemgyýetçilik bähbitleri bilen baglanyşykly durmuş häsiýetli wezipeler hemişe döwletiň paýyna düşýän bolsa, onda hususy ulgam ösüşini we jemgyýetçilik baýlygyň çeşmesi bolup çykyş edýär. Soňky on ýylyň dowamynda dünýäniň käbir ösen we ösüp baryan ýurtlarynyň ykdysadyýetinde telekeçilik bilen döwletiň arasynda hil taýdan tapawutlanýan täze, ýagny döwlet-hususy hyzmatdaşlyk diýlip atlandyrylýan kemala gelen gatnaşyklar uly mümkinçilikleri özünde jemleýär.

Häzirki döwürde hyzmatdaşlygyň bu görnüşini ykdysady syýasaty üstünlikli amala aşyrmagyň netijeli guraly hökmünde häsiýetlendirilip, ol býujetiň degişli maddalarynda, kadalaşdyryjy hukuk namalarda we işlenip taýýarlanylýan degişli maksatnamalarda öz aýdyň beýanyny tapýar. Ösen döwletleriň innowasion ösüşiniň strategiýasyny işläp taýýarlamakda we durmuşa geçirmekde döwlet bilen hususy ulgamyň arasynda hyzmatdaşlygy kemala getirmegiň guramaçylyk-hukuk şertlerine aýratyn orun berilýär. Ýagny anyk ylmy-tehnologik netijeleri bilelikde gazanmak üçin hususy senagat kompaniýalarynyň, uniwersitetleriň, döwlet edaralarynyň we garaşsyz ylmy-barlag barlaghanalaryň işleri dürli görnüşlerde birleşdirilýär.

Türkmenistanda soňky birnäçe ýyllarda döwlet-hususy hyzmatdaşlygy ornaşdyrylyp başlanmagy onuň hukuk binýadyny mundan beýläk-de kämilleşdirmek meselesini öňde goýýar. Bu ýagdaý öwrenilýän meseleleriň wajyplygyny delillendirýär. Dünýä derejesinde maliýe-ykdysady çökgünligiň ýitileşýän döwüründe döwlet onuň mümkin bolan ykdysady we durmuş netijelerini peseltmäge çalyşýar. Şunuň bilen baglylykda bu wezipäniň durmuşa geçirilmegine ýardam berýän usul hökmünde döwlet-hususy hyzmatdaşlyk çykyş edýär, netijede, daşary ýurt tejribesinde öz oňyn netijelerini görkezen hyzmatdaşlygyň bu görnü-

şi ýurdumyzyň bank ulgamynyň we ykdysadyýetiň gaýtadan işleýän ulgamynyň durnuklylygyny üpjün edýär.

Biziň ýurdumyzda döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň ösüşiniň aýratynlyklary we geljekki ösüşi baradaky meseleler öz uzak möhletli maksatnamalar ähmiýeti bilen tapawutlanyp, döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň ykdysady mazmunyny açyp görkezmek, bu hyzmatdaşlygyň daşary ýurt tejribesini öwrenmegiň esasynda olara gatnaşýan taraplaryň bähbitlerini we töwekgelçiliklerini ýüze çykarmak, Türkmenistanda döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň häzirki zaman ýagdaýyna baha bermek, hususy ulgam bilen döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň has netijeli bolmagyna ýardam berjek ugurlary gözlemek zerurdyr.

Türkmenistanda güýçli, bäsdeşlige ukyply işewürligiň kemala getirilmegini, onuň ösmegi üçin has amatly şertleriň döredilmegini aýratyn üns berilýär. Bularyň hatarynda Senagatçylar we telekeçiler birleşmesine döwlet karz serişdeleriniň berilmegi hakyndaky Karara gol çekilmegi bellenilmäge mynasypdyr. Şol resminama laýyklykda, Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan «Aşgabat–Türkmenabat» ýokary tizlikli awtomobil ýolunyň gurluşygyny maliýeleşdirmek üçin döwlet serişdeleriniň hasabyna «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynyň üsti bilen telekeçiligiň edarasyna ýyllyk bir göterim bilen 5 ýyl ýeňillikli döwri bolan 20 ýyl möhlete 2 milliard 400 million amerikan dollaryna, şeýle hem Lebap welaýatynyň Tübigatan kaliý duzlarynyň ýatagynda kaliý dökünlerini öndürýän dag-magdan baýlaşdyryjy kombinatyň gurluşygyny maliýeleşdirmek üçin ýyllyk 3 göterim bilen 4 ýyl ýeňillikli döwri bolan 11 ýyl möhlete 600 million amerikan dollaryna çenli möçberde karz serişdelerini bermek göz önünde tutuldy.

Ýurdumyzda kiçi telekeçiligi goldamagyň netijeli işleýän tutuş bir ulgamy kemala geldi. Ýerine ýetiriji häkimiýetiň döwlet edaralary, esasan hem, hojalyk işlerini alyp barmagyň kiçi görnüşlerini ösdürmegiň strategik meselelerini çözüýärler. Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň paýyna bolsa olaryň işiniň baş ugurlaryny kesgitlemek wezipesi düşýär, çünki ýurdumyzda amala aşyrylýan telekeçilik işinde sebitleýin aýratynlyklar aýdyň ýüze çykýar. Hususy telekeçiligiň ýerli häsiýete eýedigini we belli-belli çäklere bagly bolup durýandygyny hem nazara almalydyr. Şeýlelikde, Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligiň ösmeginiň özüniň täsirini göni we gytaklaýyn ýetirýän çäreleriň toplumlaýyn ulgamyny işläp taýýarlamak derwaýys mesele bolup durýar. Bu çäreler hususy telekeçiligiň erkin ösmegini, kiçi we orta telekeçiligiň jemgyýete getirýän bähbidiniň hem önümçilik kuwwatlyklarynyň artmagyna ýardam bermelidir. Şeýle syýasatyň ýöredilmegi ykdysadyýetiň döwlet-hususy hyzmatdaşlyk kärhanalarynyň we olarda zähmet çekýän adamlaryň sanynyň köpelmegini, täze kärhanalary döretmek üçin başlangyç maýalarynyň toplanýlmagyna we bar bolan kiçi we orta ululykdaky kärhanalary goldamaga, hususy eýeçilikdäki kärhanalaryň salgydyň salynmagyndan gitmegi ýaly ýaramaz hadysalary aradan aýyrmaga amatly şertler döreder.

Häzirki wagtda döwlete dahylsyz bölekde işjeň hereket edýän ýurdumyzyň öz kärhanalarynyň sany 8,3 müň birlige barabar bolup, olaryň 42%-i Aşgabat şäherinde, 9%-i Ahal welaýatynda, 5%-i Balkan welaýatynda, 18%-i Daşoguz welaýatynda, 14%-i Lebap welaýatynda, 12%-i bolsa Mary welaýatynda ýerleşýär.

Ýurdumyz boýunça döwlete dahylsyz bölegiň ýurdumyzyň öz kärhanalarynda 114 müň adam işläp, şolaryň 43%-i gurluşykda, 22%-i oba hojalygynda, tokaý hojalygynda we balyk tutmakda, 13%-i işläp bejerýän önümçilikde, 7%-i lomaý we bölek satuw söwdasynda, 5%-i ulag işleri we ýükleri saklamakda zähmet çekýärler.

Bu ugurda, ýagny döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň ähli pudaklaryna sanly ykdysadyýet ornaşdyrmak, ylmy işläp taýýarlamalaryň önümçilikde işjeň ulanylmagyny üpjün etmek boýunça maksatnamalaýyn işler alnyp barylýar. Muňa mysal edip, ýagny «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» hem-de «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» kabul edildi.

Şonuň üçin Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň düzüminde telekeçiligiň sanly ykdysadyýeti ösdürmek bilen baglanyşykly ýüze çykýan meseleleri çözmek maksady bilen maglumatlar merkezi döredilse, bu merkeziň sanly ykdysadyýeti kemala getirmegiň netijeli ylmy edaralaryň we telekeçiligiň utgaşykly işlemegine, hem-de türkmen telekeçileriniň zerur maglumatlar (bazarlardaky islegler, ýerli we daşary ýurt satyn alyjylar, eksporta gönükdirilen we importy çalyşýan önümler barada we ş.m.) bilen üpjünçiligine ýardam berer.

Türkmenistanda kiçi we orta telekeçilik, milli ykdysadyýetde öz mynasyp ornuny eýelemek üçin, ynamly ädimler bilen öňe barýar. Bu bolsa, öz gezeginde, ýurdumyzyň ösüşiň has ýokary derejesine çykmagyna uly goşant goşýar, onuň gülläp ösmegini üpjün etmäge hem-de halkara abraýynyň artmagyna ýardam berýär. Türkmenistanda amatly işewürlik ýagdaýyny döretmek boýunça işjeň çäreler görülyär, bu bolsa ýurduň bäsdeşlige ukyplylygynyň berk binýadyny üpjün edýär. Munuň özi ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösdürmek üçin maýa goýumlary çekmäge we ýurdumyzda telekeçiligi ösdürmäge ýardam edýän esasy şertleriň biri bolup durýar. Döwletiň tagallalary bilen telekeçiligi ösdürmekde möhüm orun tutýan durnukly maliýe ulgamynyň we ygtybarly hukuk gurşawynyň has-da kämilleşdirilmegine gönükdirilýär.

Häzirki wagtda özüniň milli ykdysadyýetiniň ähli ugurlary boýunça gazanylyan belent ösüş depginleri bilen Türkmenistan Watanymyz dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda mynasyp orny eýeleýär. Ummasyz tebigy baýlyklyary özleşdirýän pudaklar ýerasty gorlarymyzyň serişdelerini aýawly hem ýerlikli peýdalanmak bilen, döwlete uly möçberde daşary ýurt gyzyll pullarynyň gelmegini üpjün edýär. Şol bir wagtyň özünde-de, ýurtda gaýtadan işleýän senagatyň önümçilik kuwwatlyklaryny artdyrmak boýunça uly işler alnyp barylýar.

G.Eýeberdiýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy.*

A.Atalyýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň mugallymy*

NAGT DÄL HASAPLAŞYKLARYŇ ELEKTRON TÖLEG GURALLARY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň öň-dengörüjilikli, ylma daýanýan ykdysady syýasatynyň binýadynda ýurdumyzyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmak we durnukly ösüşini üpjün etmekde düýpli öňegidişlikler gazanylýar. Bäsdeşlige ukyply, innowasion ösüşi üpjün etmekde maliýe we bank ulgamlarynyň durnukly bolmagyny gazanmak wajyp bolup durýar.

Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019–2025-nji ýyllar üçin maksatnamasynda maliýe hyzmatlaryny menzilara ýerine ýetirmegiň dürli usullaryny ösdürmek ugrunda degişli işleriň geçirilmegi we şol sanda, öýjükli telefonlaryň üsti bilen bu hyzmatlary amala aşyrmak göz önünde tutulýar. Täze tehnologiýalary ulanmak arkaly, ýagny öýjükli telefon aragatnaşygyny, töleg nokatlaryny, şeýle hem ilki başda az möçberli töleglerden başlamak bilen, internet ulgamyny ulanmak esasynda elektron töleg we elektron pullary ulanmak ulgamyny ösdürmek maksat edinilýär.

Häzirki döwürde dünýä döwletlerinde nagt däl hasaplaşyklarda dürli töleg gurallary işjeň ulanylýar. Döwrebap innowasion tehnologiýalar karz edaralarynyň we tutuş ykdysadyýetiň gurluşyny öz içine alýar. Durnukly ykdysady ösüşi netijeli pul dolanyşygy ulgamyny we häzirki zaman töleg gurallaryny ulanmazdan göz önüne getirmek kyndyr.

Maliýe bazaryna gatnaşyjylaryň derwaýys meseleleriniň biri, nagt däl tölegleriň täsirli we netijeli ulgamyny döretmek bolup durýar, çünki köp zat, ýagny ykdysady hadysa gatnaşýan her bir subýektiň maliýe ýagdaýynyň durnuklylygy, býujet we býujetden daşary gaznalara salgytlaryň we beýleki tölegleriň gelip gowuşmagy, umuman, döwletiň ykdysady we syýasy durnuklylygy pul serişdelerini geçirmegiň tizligine, howpsuzlygyna we ygtybarlylygyna bagly bolup durýar.

Ykdysady gatnaşyklaryň sanlylaşdyrylýan tapgyrynda töleg ulgamyna gatnaşyjylaryň hemmesi tarapyndan nagt däl tölegleriň täze görnüşleriniň ulanmak mümkinçiligini öwrenmek we durmuşa geçirmek zerurlygy emele gelýär. Ösüşiň bir ýerde durmaýandygyny we hemişeligidigini göz önünde tutup, häzirki zaman

haryt-pul gatnaşyklarynda nagt däl dolanyşygynyň ornunyň möhümdigini bellemek ýerliklidir.

Şeýlelik bilen, nagt däl tölegleri kämilleşdirmäge gönükdirilen täsirli töleg gurallarynyň ulgamyny döretmek meselesi wajyp ähmiýete eýe bolýar. Banklar tarapyndan şeýle hyzmatlaryň teklipe edilmeginiň esasy sebäbi bolup, ykdysady we durmuş bähbitleriniň çykyş edýändigini bellemek zerurdyr. Nagt däl töleg ulgamy näçe durnukly işlese, nagt dolanyşygy meselesini çözmek şonça hem aňsat bolýar. Dünýä ykdysadyýeti kompýuter tehnologiýalarynyň, şeýle hem aragatnaşyk torlarynyň ösmegi netijesinde «elektron pul» döwrüne gadam basdy. Plastiki töleg kartlary öňe çykyar we internetde elektron tölegleri gaýtadan işlemek üçin PayPal, WebMoney, Yandex Money we beýleki ulgamlar işleýär.

Häzirki wagtda elektron söwda, ýagny Internet çeşmelerini ulanmak bilen söwda işjeň ösýär. Muňa ýurtdaky ykdysady ýagdaýyň durnuklylygy, telekeçileriň çykdaýjylary azaltmak islegi we bäsdeşligiň ýokarlanmagy oňyn täsirini ýetirýär. Netijede, telekeçiler marketing we mahabatlandyryma hereketleri bilen täze sarp edijileri gözleýärler. Internet çeşmeleri we durmuş ulgamlary täze satuw bazarlaryna we mahabat platformalaryna girmegi üpjün edýär. Durmuş mediýa, elýeterlilik giňeltmegiň, maksatly diňleýjilere birikmegiň we işewürligi ösdürmegiň iň täsirli usullarynyň biridir.

Maliýe pudagynda täze hyzmatlaryň döremegi, maliýe hyzmatlary bazaryna gatnaşyjylaryň arasynda özara gatnaşyklaryň adaty görnüşleriniň ýok edilmegi köp babatda bank ulgamynyň ösüş paradigmasyny üýtgedýär. Öň bazar paýyny almak üçin banklarda bäsdeşlerden has arzan hyzmatlary hödürlemek ýeterlik bolan bolsa, häzirki döwürde müşderileriň halkaralaşýan ösen isleglerini kanagatlandyrmak üçin, täze meýilleri göz önünde tutmak we innowasion çemeleşmeleri gözlemek zerurdyr.

Sanly tehnologiýalaryň ösdürilmegi müşderilere gije-gündiziň dowamynda köp mukdarda dürli maglumatlary, şol sanda elektron töleg gurallary, olaryň ulanylyşy barada umumy düşüňjeleri almaga mümkinçilik berýär. Bu maksada ýetmek aşakdaky meseleleriň çözülmegini talap edýär:

- elektron töleg gurallarynyň, şeýle hem töleg ulgamlarynyň ykdysady manysyny öwrenmegi;
- elektron töleg gurallarynyň görnüşlerini häsiýetlendirmegi;
- elektron töleg gurallary üçin bazaryň esasy ugurlaryny we ýagdaýyny kesgitlemegi;
- bank ulgamynda elektron töleg gurallaryny ulanyp, nagt däl tölegleri seljermegi;
- nagt däl töleg ulgamynyň guralyşyny gowulandyrmagyň ýollaryny teklipe etmek. Elektron töleg tehnologiýalarynyň ösýän häzirki döwründe banklar diňe bir

bazary giňeltmek bilen çäklenmän, hasaplaşyk tehnologiýalaryny hem kämilleşdirýärler. Emma, häzirki zaman ykdysadyýetinde-de islendik töleg amalyyny ýerine ýetireniňde onuň iki tarapy tapawutlandyryp bolýar. Bir tarapdan, bu töleg jikme-jikliklerini öz içine alýan maglumat akymy, beýleki tarapdan göni pul akymy. Bu akymlar hemişe biri-birine baglydyr, ýöne şol bir wagtyň özünde dürli ýollar bilen hereket edip biler we ýerine ýetiriş wagtynda gapma-garşylyklar hem bolup biler.

Töleg amallary ýerine ýetirilende dürli töleg gurallary ulanylýar. Şeýlelik bilen, häzirki wagtda nagt däl töleg ulgamynda elektron töleg gurallaryny ulanmak möhümdir. Elektron töleg guraly islendik töleg guralyny, esasanam, töleg karty ýa-da puluň elektron guraly, şol sanda hasaby uzakdan dolandyrmagyň serişdesini öz içine alýar. Bu gurallar eýesine elektron maglumat göterijileri ýa-da amaldan ozal eýesiniň elektron şahsyýetini ulanmak arkaly amallary geçirmäge mümkinçilik berýär.

Emitentden başga-da, elektron töleg gurallary dolanyşygyna hasaplaşyk agenti – bank ýa-da ony ulanyp tölegler barada kabul edijiler bilen şertnama baglaşan başga bir şahs – eýesi şahsy ýa-da kanuny tarap gatnaşýar. Ol şertnama esasynda öz adyndan we öz hasabyna şertnamada görkezilen amallary, şeýle hem ulanyjynyň – eýesiniň adyndan we hasabyna amallary amala aşyryýan şahsyýet hökmünde çykyş edýär.

Şol bir wagtyň özünde, töleg gurallarynyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagyny tötänleýin diýip atlandyryp bolmaýar. Olaryň ýüze çykmagy, maliýe amallaryna gatnaşyjylaryň täze kanagatlandyrylmadyk zerurlyklarynyň ýüze çykmagy we tölegleriň netijeliligi we ygtybarlylygy üçin talaplaryň ýokarlanmagy bilen ýüze çykýan tebigy ýagdaýdygyny bellemek zerurdyr.

Häzirki zaman ykdysady şertlerinde töleg gurallarynyň ösüşiniň in möhüm tarapy, tehnologiýa ösüşiniň tölegleriň görnüşlerine we usullaryna täsiriniň güýçlenmegidir. Häzirki zaman ykdysadyýeti şertlerinde dürli tehnologiýalary ulanmak bilen, nagt däl tölegleriň mukdary ep-esli ýokarlanýar we bu ugurda gazanylan ylmy we tehnologiýa ösüşiniň giň mümkinçiliklerini görkezýär. Töleg gurallarynyň esasy aýratynlyklary aşakdakylary öz içine alýar:

- görnüş nukdaýnazaryndan töleg gurallary, häzirki dünýä ykdysadyýetinde az ulanylýan we köplenç, ulanylýan häzirki zaman plastik kartlary, elektron habar alyş-çalşygy we kagyz serişdelerine bölünmegi;

- adaty şahsy gol belgileri parollar we elektron gollar bilen çalşylanda olary goramak we tassyklamak;

- hereketleriň häsiýeti boýunça gurallaryň karz ýa-da debet bolmagy.

Töleg gurallarynyň saýlanmagyna köp faktorlar täsir edip biler, ýagny:

- tölegiň aýratynlyklary;

- amala gatnaşyjylaryň arasyndaky gatnaşyk (göni ýa-da gytaklaýyn);

- tölegleriň hemişelik ýa-da bir gezeklik ýerine ýetirilmegi;
- belli bir töleg guralyny ulanmagyň maliýe mümkinçiligi;
- tölegiň mukdary;
- kanunçylyk.

Häzirki döwürde maliýe amallary geçirilende adaty töleg gurallary töleg tabşyrygy, töleg talaby-tabşyrygy we beýlekiler, şeýle hem innowasion töleg gurallarynyň ulanylyşyna esaslanýan uzak aralykdan töleg geçirmek usullary ýaly dürli töleg gurallary ulanylýar.

Şoňa laýyklykda töleg gurallary, töleg tölemek maksady bilen maliýe amallaryny amala aşyrmagyň kanuny serişdesi hökmünde kesgitlenip bilner. Islendik töleg ulgamy biri-birine bagly böleklerden, ybaratdyr. Nagt däl hasaplaşyklarda ulgamyň gurluşyny, işleýiş mehanizmini we oňa täsir etmegiň usullaryny tapawutlandyrmak bolýar.

Häzirki wagtda «töleg ulgamy» düşünjesiniň ýeke-täk kesgitlemesi ýok. Bar bolan kesgitlemelerde, töleg ulgamynyň işleýişiniň ýa-da onuň düzüminiň dürli taraplaryna üns berilýär. Köplenç, «töleg ulgamy» düşünjesi «milli töleg ulgamy» düşünjesi bilen kesgitlenýär. Ykdysady gurşawda töleg ulgamyna düşünmek, puluň düýp manysyna we töleg serişdesi hökmünde wezipelerine, şeýle hem hasaplaşyk ulgamynyň işleýişine düşünmek arkaly amala aşyrylýar.

Kagyz we karz pullaryny ulananyňyzda, olaryň dolanyşygy we geçiriş proseduralary üçin ýörite düzgünleri işläp düzmeli, bu hasaplamalara gatnaşyjylaryň hemmesiniň töleg tölemegiň we karzy üzmegiň hakykatyny biragyzdan ykrar etmegini üpjün etmeli. Töleg maglumatyny geçirmek üçin ýörite ulgam döredilýär. Bu düzgünleriň, proseduralaryň we ulgamlaryň ähmiýeti nagt däl tölegleri we elektron pullary ulanmaga geçmek bilen ep-esli ýokarlanýar. Maliýe ulgamynyň çäginde her ýurtda garaşsyz töleg ulgamy döredilýär.

Töleg ulgamy – ýurduň içinde pul serişdeleriniň hereketini we daşary ýurt töleg ulgamlary bilen özara gatnaşygyny üpjün edýän bank we maliýe edaralarynyň, düzgünleriniň, töleg gurallarynyň, töleg serişdeleriniň programma üpjünçiliginiň bankara pul geçiriş ulgamlarynyň toplumydyr.

Töleg ulgamy aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

- täjirçilik banklaryna likwidligini we dolandyrmaga mümkinçilik berýän täsirli mehanizmi döretmek;
- hasaplaşyklaryň ýokary derejesini we amaly ygtybarlylygyny üpjün etmek;
- ulanyjylar üçin täsirli we häzirki zaman töleg serişdelerini we tehniki serişdeleri ulanmak;
- gatnaşyjylaryň töleg ulgamyna girmegi üçin deň we açyk ölçegleri ulanmak;
- hasaplaşyklaryň ýokary tizligini üpjün etmek we dolanyşykdaky nagt pullary azaltmak;

- maliýe we bank edaralarynyň arasynda netijeli aragatnaşygy üpjün etmek;
- daşary ýurt töleg ulgamlary bilen özara gatnaşygy guramak.
- Islendik ýurduň töleg ulgamy aşakdaky talaplara laýyk gelmelidir:
- hasaplaşyklaryň ygtybarlylygy we durnuklylygy;
- düşewüntlilik (tölegleri çalt we minimal çykdajylar bilen);
- işlemegiň aýdyňlygy;
- töwekgelçilikleri azaltmak;
- netijeli hyzmatdaşlygyň we ähli gatnaşyjylaryň we müşderileriň arasyndaky gapma-garşylyklary çözmek mümkinçiligi.

Töleg ulgamynyň esasy elementleri:

- merkezi bank;
- täjirçilik banklary;
- hasaplaşyk we hasaplaşyk merkezlerini goşmak bilen bank däl karz edaralary.

Merkezi bank islendik ýurtda töleg ulgamynyň merkezidir. Merkezi bankyň wezipesi täjirçilik banklarynyň habarçy hasaplaryny we öz pudagyňyň hasabyny ýöretmekden we düzgünleşdirmekden ybarat. Töleg ulgamynyň esasy düzüm bölekleri. Olaryň ýurtda dolanyşygyny we daşary ýurt töleg ulgamlary bilen özara täsirini üpjün edýän bankara pul geçiriş ulgamlarydyr.

Döwletiň töleg ulgamy Merkezi bankyň töleg ulgamyny, täjirçilik banklarynyň töleg ulgamlaryny, gymmatly kagyzzar üçin hasaplaşyk ulgamyny, bölekleyin tölegler üçin nagt däl hasaplaşyk ulgamyny, awtomatik maglumat ulgamyny öz içine alýar.

Häzirki zaman milli töleg ulgamy, bitewi hasaplaşyk we maglumat giňişligini emele getirip ýakyn geljekde iň amatly töleg guraly bolup galýan töleg kartlaryny ulanmak arkaly, elektron tehnologiýalara esaslanýar, ulanylyşy hem müşderileriň nukdaýnazaryndan, hem banklaryň özlери tarapyndan ykdysady taýdan esaslandyrylýar.

Häzirki wagtda töleg kartlary dünýäde elektron tölegleriň esasy guralydyr. Dolandyryşda köpçülikleýin müşderi üçin töleg kartlarynyň peýda bolmagy sebäpli rewolýusiýa geçişi, nagt däl töleg ulgamynyň ösüşinde täze tapgyra eýe boldy.

Töleg kartlarynyň girizilmegi, tehniki töleg serişdeleri bilen müşderileriň häzirki hasaplaryndaky balans galyndysy görnüşinde gaznanyň arasyndaky baglanyşygy düýpgöter ýýtgetdi. Soňky ýýtgetmelere görä, «bank plastik kartočkasy» düşünjesi «bank töleg kartasy» düşünjesine öwrüldi. Bu, bank kartynyň kanuny töleg guraly hökmünde ornuny berkitmek we kart önümleriniň görnüşini giňeltmek üçin ýerine ýetirildi.

Bankyň plastiki kartlarynyň möhüm aýratynlygy bolup kämillik derejesine garamazdan, belli bir derejede kanuny we maddy taýdan möhüm maglumatlary öz içine almagydyr. Plastik kart, kompýutere girmegiň serişdesi, telefon gepleşikleri, satyn alyşlar ýa-da hyzmatlar we ş.m. üçin töleg serişdesi hökmünde çykyş edip biler. Menzilara bank hyzmatlary pul dolanyşygy ulgamynda nagt däl tölegleri guramagyň in ösen usullaryndan biridir.

Bank kartlary elektron bank hyzmatlaryny bermek üçin ýörite guraldyr. Bankyň töleg karty emitenti we ygtyýarly eýesini kesgitleýär, nagt almaga ýa-da hasaplaşyk etmäge, şeýle hem bank (ýa-da karz bermäge ygtyýarly başga bir edara) tarapyndan berlen kart, nagt tölegleri ýa-da hasaplaşyklary amala aşyrmak hukugyny berýär. Bank plastik kartlaryny ulanmagyň artykmaçlyklary:

- köpugurlylyk;
- pul dolanyşygynyň we ony saklamak üçin çykdajylaryň azalmagy;
- sarp ediş amallary pudagynda serişdeleriň dolanyşygyny çaltlaşdyrmak;
- söwda kärhanalary, ilat üçin hyzmatyň hilini ýokarlandyrmak;
- kartyňyzy ýitirseňiz, diňe waka barada banka habar bermeli: bu kartadaky ähli tölegler petiklener we hasaby zaýalanmaz.

Geljekde elektron müşderileriň öz-özüne hyzmat etmegiň dürli görnüşleriniň ornaşdyrylmagy bank bölek satuwynyň netijeli ösüşi üçin esas bolar we hyzmat tölegleri we hasaplaşyklary ep-esli çaltlaşdyrar.

S.Wekilow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maliýe» kafedrasynyň uly mugallymy*

MALIÝE–SALGYT ULGAMYNDAKY TÄZEÇILLIKLERIŇ MILLI YKDYSADYÝETIMIZIŇ NETIJELILIGINE ÝETIRÝÄN OŇYN TÄSIRI

Ýurdumyzda hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda milli ykdysadyýetimizi ösdürmek we maliýe-salgyt ulgamyny mundan beýläk has-da kämilleşdirmek maksady bilen, giň möçberli çäreleriň onlarçasyny durmuşa geçirilýär. Sebäbi, bazar ykdysadyýeti şertlerinde ösüşiň uzak we gysga möhletli maliýe meýilnamalaryny işläp düzmek üçin täzeçe çemeleşmekligiň zerurlygy barha artýar. Şonuň üçin hem ähli pudaklarda, maliýe-salgyt gatnaşyklary döwrüň talabyna görä düýbünden täzeçe gurnalýar we gitdigiçe kämilleşdirilýär. Maliýe-salgyt gatnaşyklarynyň kämilleşmegi netijesinde, jemi içerki önümiň möçberi indi birnäçe ýyllardan bäri ýokary depginler bilen ösýär.

Ylmy we okuw-usulyýet edebiýatda «maliýe ulgamy» düşünjesiniň kesgitlenişine dürli-dürli çemeleşmeler bar. Megerem, ol «ulgam» diýilýän düşünjäniň mazmunynyň görnüşleriniň köpsanlylygy bilen baglanyşykly bolmagy mümkindir. Umuman aýdanyňda, ulgam bu «näme bolsa-da bir zadyň gurluşy» we «öz ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça birmeňzeş guramalaryň jemi ýa-da bir bitewi gurluşa birleşdirilen edaralar» ýa-da «jemgyýetçilik gurluşynyň görnüşi». Şoňa laýyklykda hem maliýe ulgamyna «gurluşyň görnüşi» ýa-da «guramalaryň jemi» hökmünde garalýar.

Maliýe ulgamy – jemi içerki önümiň paýlanylyşy we gaýtadan paýlanylyşy boýunça üznüksiz önümçilige gatnaşýan ähli subýektleriň arasynda emele gelýän pul gatnaşyklarynyň gurnalýşynyň jemidir ýa-da maliýe ulgamy – bu ygtyýarly edaralar tarapyndan dolandyrylýan pul toplumlaryny we gaznalaryny döretmek hem-de ulanmagyň netijesinde önümçilik we önümçilik däl işiň dürli ugurlarynda emele gelýän, biri-birinden bölünip aýrylan, ýöne özara baglanyşykly maliýe gatnaşyklar gurşawynyň we düzümleriniň jemidir.

Salgyt ulgamy bolsa – hereket edýän salgytlaryň sanyny, olaryň hasaplanylyşynyň mehanizmlerini we olar ýygnaýan alnanda geçirilýän gözegçilik işleriniň usullaryny kesgitleýän hereket edýän kadalaşdyryjy namalaryň jemidir. Salgytlar döwletiň we umuman jemgyýetiň hajatlary üçin gaýtadan paýlamak maksady bilen, ýuridik we fiziki şahslardan ýygnaýan alynýan tölegler görnüşinde amala aşyrylýan maliýe gatnaşyklarynyň ülnüsiniň biridir. Salgytlar döwletleriň emele gelen pursadyndan başlap, jemgyýetiň çäklerinde ýüze çykýan ykdysady gatna-

şyklarynyň aýrylmaz düzüm bölegidir. Döwlet gurluşynyň ülnüleriniň üýtgemegi we kämilleşdirilmegi salgyt ulgamyny özgertmek bilen ugrukdyrylýar. Salgytlar döwlete mahsus bolan wezipeleri, ýagny durmuş, goranyş, hukuk goraýyş, düýpli ylmy ösdürmek we beýlekileri ýerine ýetirmek üçin, onuň pul girdejilerini (býujet we býujetden daşarky gaznalary) toplamak bilen baglanşykly ýüze çykýan maliýe gatnaşyklarynyň umumy jeminiň bir bölegidir. Salgytlaryň zerurlygy döwletin ýerine ýetirýän wezipelerinden we çözüän meselelerinden gelip çykýar. Takyk manyda salgyt ulgamynyň kesgitlemesi Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyn-da berilýär. Hususan-da, salgyt kanunçylygy «Türkmenistanda Döwlet býujetine alynýan salgytlaryň ulgamyny, salgyt salmagyň umumy ýörelgelerini, salgytlary tölemek boýunça borçlaryň ýüze çykmagynyň (üýtgemegini, bes edilmegini) esaslaryny we ýerine ýetirmeginiň tertibini, salgyt töleýjileriň, salgyt edaralarynyň hukuklaryny we borçlaryny, salgyt gözegçiliginiň görnüşlerini we usullaryny, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçiligi, salgyt edaralarynyň çözgütlerinden we olaryň wezipeli adamlarynyň hereketlerinden şikaýat etmek hukugyny belleýär».

Jemgyýetçilik önümçiligine hojalygy alyp barýan subýektler, hakyna tutma işgärler we döwletin özi gatnaşýarlar. Olaryň ilkinji girdejileri harytlaryň öndürilýän, işleriň ýerine ýetirilýän we hyzmatlaryň amal edilýän çygrynda döredilýär we jemi içerki önümiň gymmatyny emele getirýärler. Jemi içerki önüm zähmet hakyny we durmuş töleglerini, şeýle hem salgytlary öz içine alýar. Zähmet haky işgärleriň, jemi peýda (girdeji) bolsa, hojalygy alyp barýan subýektleriň ilkinji girdejilerini emele getirýär. Jemi girdejiniň galan bölegi döwletin girdejileri bolup durýarlar. Olar býujet we býujetden daşky gaznalarda toplanýar. Soňra-ky paýlanylmagynyň (ilkinji girdeji-ler salgyt salmagyň üsti bilen) netijesinde hojalygy alyp barýan subýektleriň ikinji girdejileri, ýagny arassa zähmet haky, arassa peýda, döwletin býujeti emele gelýärler. Käbir uly ösen döwletlerde döwletin peýdasyna jemi içerki önümiň göwrüminiň 29 göteriminden (Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda) 55 göterime (Şwesiýada) çenli alynýar. Aýry-áýry döwletler boýunça jemi içerki önümiň döwletin ygtyýarlygyna geçýän paýynyň şonuň ýaly uly döwletin ýerine ýetirýän wezipeleriniň sany we göwrümi bilen baglanşyklydyr. ABŞ-da jemi içerki önümiň möçberinde salgytlaryň tutýan ornunyň uly bolmadyk paýy döwletin bilimi, saglygy goraýyşy, oba hojalygyny maliýeleşdirmeyändigini bilen düşündirilýär, şol bir wagtda bolsa, Şwesiýa, Niderlandlar, Daniýa döwletleri uly möçberli durmuş syýasatyny amala aşyrýarlar. Jemi içerki önümde salgyt sygymlylygynyň amatlylygy döwletin maliýe serişdelerine bolan isleglerinden hem-de ykdysadyýetiň netijeli hereket edýän ulgamyny gorap saklamagyň (döretmegiň) zerurlygyndan ugur alnyp býujet maliýeleşdirmesiniň (çaklanyлма-

gynyň) derejesinde kesgitlenilýär. Salgyt salynmagyň öz çäkleri bar. Salgyt çägi diýlip döwlet býujetiniň üsti bilen paýlanylýan jemi içerki önümiň paýynyň has hem uly möçberde artdyrylmagy, onuň durmuş we ykdysady gapma-garşylyklaryň çapgyň ýitileşmegine getirip biläýjek derejesine düşünilýär.

Umuman, salgyt ulgamy hojalyk işini kadalaşdyrmagyň çylşyrymly we netijeli mehanizmidir, eýeçiligiň dürli görnüşleriniň girdejiliginiň derejesine we ylmy-tehniki ösüşiň häzirki zaman şertlerinde milli ykdysadyýetiň netijeliligine öz täsirini ýetirýän maýyşgak guraldyr. Ýöne salgytlaryň görnüşlerini we möçberini ýygýygydan üýtgetmek işiniň amala aşyrylmagy bilen meşgullanýan döwletiň salgyt syýasatyna gijä galmak häsiýet mahsusdyr, sebäbi salgyt möçberlerine girizilýän islendik üýtgetmeler kadalaşdyryjy namalaryň kabul edilmeginiň esasynda ykrar edilmelidir, bu bolsa ýerine ýetiriji we kanuny çykaryjy edaralarda olar ara alnyp maslahatlaşylanda we tassyklanylanda, şu ahwalatlar wagt ýitgileri bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň salgyt ulgamy salgytlaryň 6 görnüşlerini we ýygymlaryň 5 görnüşlerini öz içine alýar we 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryndan hereket edýän «Salgytlar hakynda» Türkmenistanyň bitewi Kanuny bilen kanunlaşdyryldy. Salgyt ulgamyna degişlilikde Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly düýpli ylmy işinde «Salgytlar we salgyt ulgamy diňe bir býujet girdejileriniň möhüm çeşmesi bolmak bilen çäklenmän, bazar ykdysadyýetiniň esasy düzüm birlikleri hökmünde orta çykýar» diýip belleýär.

Günbatar ýurtlarynda salgyt meseleleri kärhanalaryň maliýe meýilnamasynda esasy orny eýeleýär. Haçanda salgyt üýtgeşmeleri kabul edilende kem-käsleýin ýa-da ýalňyş salgyt hasaplamalaryna ýol berilse, onda diňe bir döwletiň girdejileriniň, däl-de eýsem, her bir raýatyň durmuş ýagdaýynyň peselmegine hem täsir edýär. Şonuň üçin hem, haçanda şonuň ýaly çäreler geçirilende geljekde şol çäreleriň getirip biljek netijelerine has çuňňur çemeleşmelidir. Mysal üçin, eger ýokary salgyt möçberleri bellenen şertlerde salgyt hadysalary nädogry ýa-da kem-käsleýin hasaba alynsa onda kärhana üçin oňaýsyz netijeleri döredýär we kärhananyň batmagyna getirýär, emma başga bir tarapdan salgyt kanunçylygy tarapyndan göz önünde tutulan ýeňillikleri dogry peýdalanylsa ýada maliýe serişdeleri aýawly saklanylsa, onda kärhananyň goşmaça maliýe serişdeleriniň emele gelmegine şert döredýär. Ýagny ykdysadyýetiň önümçilik sektoryna we raýatlara salgyt yüküni artdyrsak onda döwletde hümmetsizlenmäniň ýokarlandyrylmagyna we ilatyň durmuş hal-ýagdaýynyň pese düşmegine getirýär.

Halkara salgyt tejribesi jähtinden garanyňda, her bir döwlet öz ykdysadyýetiniň ösüşini yzygiderli üpjün etmek we ýüze çykýan kynçylyklary ýeňip geçmek üçin, ykdysadyýete täsir ediş ulgamynyň birnäçe usullaryny ulanýar, çünki bu

usullaryň üsti bilen döwlet ykdysadyýetiň kadalaşdyrylyşyny gazanýar. Şol usullaryň biri – döwletiň çäginde geçirilýän salgyt syýasatydyr. Salgyt syýasatynyň üsti bilen döwlet ykdysadyýeti kadalaşdyrýar. Salgytlar babatynda döwletiň geçirýän ähli çäreleri öz beýanyny salgyt syýasatynda tapýar. Eger-de döwletde dürs salgyt syýasaty alnyp barylsa, şol döwletiň býujetine salgytlardan gelýän pullaryň möçberi ýylyň ýylyna artýar.

Şu ýerde ýene-de bir bellemeli zat halkara salgyt tejribesine laýyklykda ykdysadyýeti ösdürmek üçin salgyt syýasaty geçirilende, salgyt basgyjynyň ýokary möçberinde döwlet diňe öz bähbitlerini araman, eýsem-de salgyt töleýjileriň bähbitlerini hem göz önünde tutýar. Salgyt syýasatynyň bu görnüşi amala aşyrylanda, döwlet tarapyndan telekeçiler üçin salgyt basgyjy pese düşürilýär we şol bir pursatda hem döwlet öz harajatlarynyň möçberini pese düşürýär. Bu aýdylanlar halkara salgyt tejribesinde-de ýüze çykýan meselelerdir. Şonuň üçin häzirki döwürde halkara salgyt tejribesinde ulanylýan salgyt ýeňilliklerini bermegiň görnüşleri we usullary Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulyp, döwrüň talabyna görä has-da kämilleşdirilýär.

Şeýlelikde aýry-aýry salgytlar boýunça salgyt syýasatynyň dogry alnyp barylmagy, biziň pikirmiz boýunça Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň netijeliligini has ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer.

A. Arlanowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Sanly ykdysadyýet» kafedrasynyň uly mugallymy*

DURMUŞ-YKDYSADY ULGAMLARYŇ SANLY TRANSFORMASIÝASYNYŇ FAKTORLARY WE ŞERTLERI

Sanly ykdysadyýet ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi bolmak bilen, onda subýektleriň bilimleri we maddy däl önümçilik, ýagny maglumat jemgyýetini häsiýetlendirýän esasy görkezijiler agdyklyk edýär. Häzirki zaman ylmy edebiýatlarda hödürlenýän «sanly ykdysadyýet», «bilimleriň ykdysadyýeti», «maglumat jemgyýeti» we olara kybapdaş düşüňjeler öňki senagat paradigmasynyň ornuny tutýan täze durmuş-ykdysady ulgamy emele getirýär.

Şu nukdaýnazardan dünýäniň ösen ýurtlary sanly ykdysadyýetiň, maglumat jemgyýetiniň we bilimleriň ykdysadyýetiniň ulgam emele getiriji elementleriniň sazlaşykly ösüşine uly üns berýärler. Türkmenistan üçin hem, dünýäniň beýleki döwletleri üçin bolşy ýaly, häzirki döwürde gysga wagtyň içinde adaty ykdysadyýeti häzirki zaman ykdysadyýetine, ýagny maglumat, intellektual, sanly ykdysadyýetine öwürmek örän möhümdir. Çünki, bu jedelsiz ösüş ýoludyr.

Häzirki zaman bazar şertlerinde milli durmuş-ykdysady ulgamlarda sanly ykdysadyýeti ösdürmäge gönükdirilen ulgamlaýyn çemeleşmeleriň we transformasiýalaryň zerurdygy aşgärdir. Häzirki wagtda sanly transformasiýalaryň birnäçe kesgitlemeleri bardyr. Ilkinji nobatda, «sanly transformasiýa» düşüňjesiniň çäginde dürli düşündirişli adalgalaryň köpdüginä bellemelidir. Şol bir wagtyň özünde esasy sözler halkara derejede birmeňzeşräk aýdylyan hem bolsa, neşirlerde aýdyň ýüze çykýan many-mazmun taýdan düýpgöter tapawutlanýar:

- **sanlaşdyrmak, sanly görnüşe öwürmek (iňl. «digitization», rusça «оцифровка»)** – bu maglumatlaryň «fiziki görnüşlerinden sanly görnüşe öwürilmegi». Sanlaşdyrmagyň («digitization») çäklerinde maglumatlaryň hilinde we mazmunynda hiç hili üýtgeşmeler bolup geçmeýär, ol diňe geljekde sanly görnüşde gaýtadan işlemek üçin elektron görnüşe öwürülýär, bu bolsa öň bar bolan işewürlük amallaryny (olara sanly maglumatlary goşmak bilen) kämilleşdirmäge mümkinçilik berýär. Eger-de bu çemeleşmäni klassifisirleseň, onda ony 1969-njy ýyldan 2010-njy ýyla çenli dowam eden 3-nji senagat rewolýusiýasy bilen baglanyşdyrmak bolar;

- **sanlylaşdyrmak (iňl. «digitalization», rusça «цифровизация»)** – bu turow başdan täze önümiň sanly görnüşde döredilmegidir. Şonuň üçin sanlylaşdyrmagyň («digitalization») esasy tapawudy täze mümkinçilikli we täze sarp edijilik häsiýetli täze innowasion önümi döretmekden ybaratdyr. Eger-de sanlaşdyrma

(«digitization»), ilkinji nobatda, bar bolan işewürlik modellerini kämilleşdirmäge hem-de işewürlik proseslerini üýtgetmäge gönükdirilen bolsa, onda sanlylaşdyrma («digitalization») işewürlikde we täze bäsdeşlik artykmaçlyklarynda düýpli öňe gidişligi (üstünligi) gazanmaga mümkinçilik berýär. Sanlylaşdyrmak eýýäm – bu eýýäm 4-nji senagat rewolýusiýasynyň elementidir (Senagat 4.0).

Sanly transformasiýa adalgasynyň bu günki günde anyk kesgitlemesi ýokdur, emma onuň manysy wajyp ähmiýete eýedir. **Sanly transformasiýa** (iňl. *digital transformation*, *DT ýa-da DX*) – bu sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy bilen strategiýalary, modelleri, amallary, önümleri, marketing çemeleşmelerini we maksatlaryny gözden geçirmek arkaly dolandyryş ulgamynyň özgermegidir.

Sanlylaşdyrmany we sanly transformasiýany awtomatlaşdyryş bilen deňeşdirilende tapawutlandyrmalydyr.

Awtomatlaşdyryş «adamy energiýany, materiallary, önümleri ýa-da maglumatlary almak, üýtgetmek, geçirmek we ulanmak proseslerine gatnaşmakdan azat etmek ýa-da bu gatnaşygyň derejesini ýa-da ýerine ýetirilen amallaryň zähmet talap edijiligini düýpli azaltmak maksady bilen, öz-özünü düzgünleşdirýän tehniki serişdeleri we matematiki usullary ulanýan ylmy-tehniki ösüşiň ugurlaryndan biridir. Adam durmuşynyň we işleriniň ähli ugurlary diýen ýaly awtomatlaşdyrylan. Awtomatlaşdyryş zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmaga, önümiň hilini gowulandyrmaga, dolandyryş amallaryny optimizirlemäge, adamlary saglygyna zyýanly önümçiliklerden aýyrmaga mümkinçilik berdi».

Sanlylaşdyrmak, öz gezeginde, bu ähli maglumat resurslaryny sanlaşdyrmaga (sanly görnüşe öwürmäge) hem-de çaklanylýan we kepillendirilen netijäni almak maksady bilen tor platformalarynyň özara hereketini döretmäge gönükdirilen prosesdir. Bostonyň konsultatiw toparynyň (*The Boston Consulting Group*, *BCG*) hünärmenleriniň hasabatlarynda «sanlylaşdyrmak – bu ykdysady ulgamyň ähli gatnaşyjylarynyň (aýry-aýry şahsyýetlerden başlap, iri kompaniýalara we döwletlere çenli) onlaýn we innowasion sanly tehnologiýalaryň mümkinçiliklerinden peýdalanmaklarydyr» diýip bellenilýär.

Täze ykdysady şertlerde durnukly funksionirlenmäge ymtylýan durmuş-ykdysady ulgamyň ähli subýektleri sanly transformasiýalardan geçmäge mejbur bolýarlar. Sanly transformasiýalaryň ähli işewür guramalara berýän esasy artykmaçlyklary:

1. Amallaryň optimizasiýasy. Munuň netijesinde kärhanalar öz resurslaryny has netijeli ulanyp, olaryň çeýeligi ýokarlanýar.
2. Girdejileriň täze akymlarynyň gözlegi. Täze tehnologiýalaryň peýda bolmagy bilen girdeji gazanmagyň täze usullary açylýar.
3. Şahsylaşdyrylan we özüne çekiji hyzmat infrastrukturasynyň döredilmegi.

Bu günki günde bazarda işewürlik, edara-kärhanalar, guramalar üçin niýetlenilen netijeli sanly tehnologiýalara bolan isleg artdy. Sanly transformasiýalar işewürligiň ähli jähtlerini gurşap alyp, sanly tehnologiýalary ösdürmek bilen birlikde ony kämilleşdirmegiň netijeli ýollaryny hödürleýär. Uly göwrümlü maglumatlar we ösen analitika has takyk we has çalt çözgütleri kabul etmäge mümkinçilik berýär.

Sanly transformasiýanyň esasy tehnologiýalary hökmünde häzirki zaman ERP (iňl. *Enterprise resource planning – kärhananyň resurslaryny meýilnamalaşdyrmak*) we maglumatlar bazasy tehnologiýalary, giňişleýin analitika, hasaplaýyş kuwwatlyklary, emeli aň (*Artificial Intelligence – AI*) we maşyn taýdan öwrenmek boýunça çözgütler, zatlaryň Interneti (*Internet of things – IoT*), robot tehnikasy we prosesleriň robotlaşdyrylan awtomatizasiýasy we ş.m. Milli we dünýä tejribesinde durmuş-ykdysady ulgamlaryň sanly transformasiýasynda esasy tehnologik trendler (ugurlar) hökmünde aşakdakylary bellemek bolar:

- «intellectual (kwant) datçikleriň enjamlara we önümçilik liniýalaryna (senagat zatlarynyň internet tehnologiýalary, *Industrial Internet of things – IIoT*) köpçülikleýin ornaşdyrylmagy;
- adam zähmetiniň ulanylmaýan önümçiligine geçilmegi we robotlaşdyrylan tehnologiýalaryň köpçülikleýin ornaşdyrylmagy;
- maglumatlary saklamaga geçiş hem-de hususy serişdelerinden paýlanan resurslara (bulut tehnologiýalaryna) hasaplamalaryň geçirilmegi;
- önümçilik we dolandyryş prosesleriniň bitewi maglumat ulgamyna integrasiýasy;
- hökmany sanly tehniki resminamalara we elektron resminama dolanyşygy-na (kagyzsyz tehnologiýalara) geçilmegi;
- pikirden hakyky ulanyşa çenli (inženerçilik programma üpjünçiligini ulanmaga) tehnologik prosesleriň, obýektleriň, önümleriň sanly tehnologiýalar arkaly taslanylmagy we modelirlenmegi;
- materiallary taýýarlamak üçin additiw tehnologiýalaryň we 3D çap edijileriň ulanylmagy;
- durmuşda we önümçilikde proseslere gözegçilik etmek we dolandyrmak üçin mobil tehnologiýalaryň ulanylmagy;
- senagat analitika tehnologiýalarynyň ösdürilmegi;
- senagat önümleriniň internet arkaly satylmagyna geçiş;
- hyzmat ediş işewürlik modeli;
- çaklaýyş hyzmaty we hili çaklamak;
- ýagdaýy yzarlamak we resurslaryň bilelikde ulanylmagy;
- dessin täsir ediş (jogap bermek);

- sanly iş ýerileri;
- 100% utilizasiýa we gaýtadan işlemek;
- senagat zatlarynyň interneti.

Durmuş-ykdysady ulgamyň sanly transformasiýasynyň şertlerini emele getirýän sanly transformasiýalaryň makroykdysady, durmuş-demografik we tehnologik trendlerine (ugurlaryna) seredeliň:

- zähmet bazaryndaky deňsizlik (şatdan daşary erkin işleýänleriň sanynyň çalt ösmegi; täze «sanly» hünärleriň döremegi; nesilleriň, «goşmaça adamlar», zähmet migrasiýasynyň arasyndaky sanly bilimleriň düýpli tapawudy);

- bäsdeşligiň we liderligiň transmilli häsiýeti, innowasiýa taslamalary üçin milli serhetleriň aç-açanlygy (jemgyýetiň we senagatyň doly göwrümlü, hemmetaraplaýyn sanly özgermegi bilen liderler artykmaçlyga eýe bolarlar);

- döwletiň we jemgyýetiň sanly transformasiýasy (sanly mejlis we sanly hökümet, sanly raýat, akylyly şäherler, çözgütleri kabul etmek üçin emeli aňň ulanylmagy);

- adamy kämilleşdirmek we adamyň biologik häsiýetlerini dolandyrmak üçin işläp taýýarlamalar;

- adamyň tebigy intellektiniň zaýalanmagy (degradasiýasy): tehnikalara intellektual taýdan garaşlylyk, hakykat bilen illýuziýanyň (hyýalyň) arasyndaky çäkleri aýyrmak, dünýä hakynda nädogry garaýyş döretmek, sanly şablonlary bilelikde ulanmak;

- kiber howplar: kiber terrorçylyk, kiber içalyçylyk, kiber söweş we kiber jenaýat.

Durmuş-ykdysady ulgamyň sanly transformasiýasyna goşant goşýan esasy faktorlar:

1. Ýolbaşçylar tarapyndan goldanylmagy. Bu esasy şert bolmak bilen, esasy wezipe – sanly transformasiýalaryň netijesinde täzeliklere we üstünliklere ýetmek, iş orunlaryny ýitirmezden, işlere döwrebap çemeleşmek.

2. Ygtyýarlylyk (kompetensiýalar) merkeziniň bolmagy. Üýtgeşmeleri amala aşyrmak üçin, prosesiniň aýry-aýry taraplary (jähtleri) üçin jogapkär bölümleriň işgärlerinden ybarat bolan kross-funksional topar döretmek zerurdyr. Köplenç, munuň üçin dürli profilleriň işgärlerinden, ýagny taslaýjylardan, dizaýnerlerden, marketologlardan, IT wekillerinden we ş.m. düzülen aýratyn ygtyýarlyk (kompetensiýa) merkezi döredilýär. Dünýä tejribesiniň görkeziji ýaly, şeýle merkezi döretmek meselesini çözmek üçin ýöriteleşdirilen serwis operatorynyň çekilmegi netijeli çözgüt bolup biler.

3. Guramaçylyk transformasiýasy. Adaty täze işewür-prosesler guramaçylyk strukturasynyň çäklerinde işgärleriň öz güýçleri bilen ornaşdyrylyp bilner, emma

şeyle çemeleşmede töwekgelçilikler bardyr: islendik täzeçillikler öwrenmek we uýgunlaşmak üçin wagt talap edýär; täze proseslere geçmek işgärleriň has köp tagalla etmegini talap eder, munda netijeliligi saklamak we şol bir wagtyň özünde täze iş düzgünlerine geçmek zerurdyr. Käbir ýagdaýlarda, sanly amallaryň üstünde işlemek üçin ön bar bolan bölümiň içinde täze topary ýa-da täze guramaçylyk birligini döretmek has dogrudyr. Şeýle çemeleşme transformasiýalardan has çalt hem-de maliýe we energiýa serişdelerini az sarp etmek bilen geçmäge mümkinçilik berýär.

4. «Legacy-ulgamlar» bilen ewolýusion integrasiýa. İşewürlik prosesleriniň sanly transformasiýasy birbada ýok edip bolmaýan legacy (miras galan, köne usullar, tehnologiýalar, hasaplaýyş ulgamlary ýa-da goşundylar) ulgamlara täsir edýär. «Täze relsler» geçmek üçin täze serwisler bilen köne ulgamlaryň arasyn-da integrasion interfeýsleri döretmek ýa-da köne ulgamlary düýbünden çalyşmak bilen ýönekeý wagtlaýyn çözümleri ulanmagyň manysy bardyr.

5. Müşderileriň çekilmegi we höweslendirilmegi. Sarp edijiniň özüni alyp barşynyň täze modellerini terbiýelemek (emele getirmek) sanly transformasiýanyň aýrylmaz bölegi bolup durýar.

6. İşewür-prosesleri dolandyrmagyň çäýe modeli. İşewür-prosesleri optimizirlemegiň we reinžiniringiniň nusgawy nazaryýeti täze we çäýe çemeleşmeler bilen doldurylýar. İşewür-prosesleriň in täze wersiýasyna eýe bolmagyň in gowy usuly – bu-da guramanyň işewür-prosesini onlaýn dolandyrmak üçin gurallaryny ulanmakdyr. Täze çemeleşmäniň ýene-de bir häsiýetli aýratynlygy – bu-da prosesleri optimizirlemegiň dowamlylygyny gysgaltmakdyr.

7. Aktual tehnologik esas. Sanly transformasiýa prosesine girişmezden ozal häzirki zaman tehnologik çözümler üçin esas döretmeli, onuň esasynda sanlylaşdyrmak prosesleri gurlar: işi awtomatlaşdyrmagyň ýokary derejesi, infrastrukturanı wirtuallaşdyrmak, guramanyň IT ulgamlarynyň hili we taýýarlygy; maglumatlary sinhronlamak we sanlaşdyrmak (aýry-aýry guramalaryň çäklerinde toplan boljak ähli maglumatlar sanly giňişlikdäki ähli derejelerde çözümleri kabul etmek üçin hakyky esas bolup durýar; operasion (iş) modeli, guramaçylyk gurluşy we durmuş-ykdysady ulgamyň içerki prosesleri özara hereketiň täze ýörelgeleri üçin üýtgeşip durýar, ygtybarlylyk-esaslandyryjylyk (faktlar, sanlar, trendler) we tizlik (*maglumatlary hakyky wagtda gaýtadan işlemek, maglumatyň gelip gowşan badyna kursy sazlamak, üýtgeşmeler*) olaryň esasy häsiýeti bolup durýar.

Maglumatlaryň täze hile geçirilmeginiň – sanlaşdyrylmagynyň hasabyna önümleri, harytlary we hyzmatlary işläp taýýarlamagyň, öndürmegiň we bazara çykarmagyň, üpjünçilik zynjyryny optimizirlemegiň has çäýe we tizleşdirilen usullary, şeýle-de çözümleri kabul etmek üçin zerur bolan dolandyryşyň merkezleşdirilmedik gurluşy mümkin bolar.

Şeýle dolandyryş gurluşy «agile-konsepsiýa» (çêýe düşünje) diýlip atlandyrylýan çarçuwanyň çäginde emele gelýär, bu düşünje iýerarhiki gurama bolmazdan we gysga wagtyň dowamynda uly bolmadyk kross-funksional toparlaryň formatynda işlemegi göz önünde tutýar, bu bolsa täze taslamalar boýunça has çalt we düýpli netijeleri almaga mümkinçilik berýär.

Ýokarda aýdylanlardan netije çykarmak bolar: sanly ykdysadyýetiň esasy alamatlary – üznüksiz ösüş, üýtgemeler, çêýeligi ýokarlandyrmak, additiwlik, onlaýn maglumat alyş-çalşygy, onlaýn amallaryň ýerine ýetirilmegi, sanly «akylly» jemgyýet. Durmuş-ykdysady ulgamlaryň şeýle ýagdaýyna ýetmek diňe sanly transformasiýalar arkaly mümkindir, olaryň esasy «draýwerleri» (hereketlendirijileri) häzirki wagtda täze önümler we hyzmatlar, in täze maglumat we dolandyryş tehnologiýalary, innowasion işewür modelleri, senagat sanly platformalarydyr. Şol bir wagtyň özünde, sanly transformasiýa, bir tarapdan, ykdysadyýetiň tehnologik esasy hökmünde hereket edip, beýleki tarapdan, hyzmatlar pudagynyň täze segmentini, ýagny sanly hyzmatlary döredýän ykdysadyýete hyzmat etmegiň global tendensiýasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Milli durmuş-ykdysady ulgamyň «sanly ýaryşa» girişýän tendensiýalaryny, faktorlaryny we şertlerini öwrenmek sanly transformasiýanyň barha artýan global megatrendiniň jemgyýete edýän täsirini görkezýär. Umuman, dünýä tejribesiniň görkezişi ýaly, sanly transformasiýa durnuklylygyň ösüşini hem-de durnukly ösüşi üpjün edýär.

O. Atdaýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň uly mugallymy*

SANLY YKDYSADYÝET ŞERTINDE KÄRHANALARYŇ INNOWASIÝA IŞINI DOLANDYRMAGYŇ ÇEMELEŞMELERI WE ÝÖRELGELERI

Garaşsyzlyk halkymyzyň milli buýsanjydyr. Berkarar döwletimiziň mize-mezliginiň, il-günümüziniň agzybirliğiniň we abadançylygynyň binýadydyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda ata Watanymyz syýasy, ykdysady we medeni ugurlarda uly üstünlikleri gazandy.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda Türkmenistan döwletimiz senagatda we durmuş-medeni ulgamda özboluşly desgalaryň birnäçesini gurmak bilen, öz ykdysadyýetini üstünlikli ösdürýär.

Döwlet Baştutanymyz ýurdumyzda durmuş ugurly ykdysadyýetiň okgunly ösýändigini, munuň özi eýeçiligiň dürli görnüşlerine esaslanyp, bazar gatnaşyklaryna tapgyrlaýyn geçmegi göz önünde tutýandygyny aýratyn belleýär. Şunuň bilen baglylykda, hojalygy ýöretmegiň netijeli usullaryny işjeň ornaşdyrmagyň, halk hojalyk toplumynyň pudaklarynyň kärhanalaryny dolandyrmak boýunça eýeçiligiň dürli düzümlerini kemala getirmegiň esasynda sanly ykdysadyýetiň bu giň mümkinçiliklerinden peýdalanyň, düýpli özgertermeleri amala aşyrmak maksady bilen, desgalar hem tapgyrlaýyn hususlaşdyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, sanlylaşdyrmak işleri has oňat guramaga, utgaşdyrmaga hem-de netijeliligine we hiline gözegçilik etmäge ýardam berýän netijeli dolandyryş guralydyr hem-de döwrüň wagty gelen zerurlygydyr.

«Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» milli ykdysadyýetimize öndebaryjy tehnologiýalary ornaşdyrmaga, esasan hem, ylmy barlaglary köp talap edýän pudaklarda iş bilen üpjünçiligi ýokarlandyrmaga, doly elektron resminama dolanyşygyna, sanly bilim bilen sanly ykdysadyýetiň utgaşyklykda elektron ulgamyna çalt depginde geçilmegine uly itergi berer. Kabul edilen konsepsiýanyň netijeli işlemegi üçin, sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça uzak möhletli nazarlaýan döwlet syýasatyny alyp barmak zerurdyr. Oňyn daşary ýurt tejribesinden görnüşi ýaly, sanly tehnologiýalara daýanýan ykdysadyýete geçmek belli bir wagty, serişdeleri we inženerçilik işini doly ele alan hünärmenleri talap edýär. Bu ugruň ösmegi üçin «döwlet – jemgyýet – ylym – işewürlik» gatnaşyklarynda düýpli özgerişlikleriň amala aşyrylmagy hem zerur şertleriň biridir. Şunda, döwlet tarapyndan degişli kadalaşdyryjy hukuk namalaryny işläp taýýarlamak, häzirki zaman dolandyryş ulgamyny ösdürmek, ylmyň ösmegine döwlet goldawyny bermek ýaly meseleler öz möhümligi bilen

tapawutlanýar. Täze tehnologiýalary döretmekde, olary ornaşdyrmakda ylym pudagynyň esasy orun eýeleýändiginden ugur alsak, onda alymlarymyzyň, inženerlerimiziň we beýleki hünärmenlerimiziň önünde jogapkärli, döwlet ähmiýetli wezipeleriň durandygyna göz ýetirmek bolýar.

Ykdysady toplumyň edaralary tarapyndan elektron resminamalar dolanyşygy ulgamyny hem-de pudaklaýyn web-saýtlary döretmek we müşderilere menzillara hyzmatlary hödürlemek meseleleri, esasan, dünýä ykdysadyýetiniň ösüşiniň ählumumy globallaşmagy şertlerinde aýratyn ähmiýete eýedir.

Häzirki zaman ykdysadyýetinde maliýe ulgamy adamyň durmuşynyň ähli taraplaryny gurşap almak bilen, aýgytlaýjy orun eýeleýär. Bu ösen ýurtlarda ilata sanly hyzmatlary hödürlemek, öndürilýän, ýerlenilýän önümlere elektron görnüşde salgyt salmak, tölegleri milli bank kartlarynyň üsti bilen sanly ulgam arkaly geçirmek süýşürintgileriň esasy böleginiň maýa goýum işlerine çekilmegi bilen alamatlandyrylýar. Häzirki zaman internet tory bu işe iň bir uzak sebitleriň, ýurtlaryň we yklymlaryň ýaşajýlaryny çekmäge uly mümkinçilik döredýär. Dünýä ykdysadyýeti maliýe bazarlary bilen birleşdirilen global giňişlige barha öwrülip barýar. Dünýä bazarlarynda teklipl edilýän maliýe önümleriniň we hyzmatlaryň geriminiň giňemegi sarp edijilerden ýörite bilimidir tejribe talap edýär. Bu ýagdaý maýadarlaryň bähbitlerini goramakda has wajypdyr.

Ylmy-tehniki seljermeleriň netijeleriniň önümçilige ornaşdyrylmagy, döwrebap senagatlaşmak, durmuş-ykdysady ösüşiň wezipeleriniň üstünlikli çözülmegini nazarlaýar. Ýurdumyzyň ylmy-tehniki syýasatynyň barha kämilleşýändigine şaýatlyk edýän döwlet maksatnamalarynyň we olary amala aşyrmak boýunça meýilnamalaryň kabul edilmegi ylmy esasyda, sazlaşykly ösüşiň aýdyň beýany bolup durýar. Ýurdumyzda halkara ylmy-tehniki we tehnologik hyzmatdaşlyga hem giň ýol açylýar. Türkmenistanyň ylmy we bilim edaralary bilen daşary ýurt döwletleriň ylmy we bilim edaralary, halkara ylmy merkezleri bilen gatnaşyklar alnyp barylýar. Bilim, ylym we innowasion önümçilik çygryndaky döwlet maksatnamalarynyň üstünlikli amala aşyrylmagy bu ulgamlardaky işleriň netijeliligini üpjün edýär, häzirki zaman ylymyndan oňat baş çykarýan ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak boýunça alnyp barylýan işleriň has-da kämilleşdirilmeginde möhüm ähmiýete eýe bolar.

Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň konsepsiýasyny durmuşa geçirmek meselesine laýyklykda, ýurdumyzda halk hojalygynyň ähli pudaklaryny sanlylaşdyrmak we ylmy işläp taýýarlamalary döwrüň talaplaryna laýyk önümçilige ornaşdyrmak boýunça maksatnamalaýyn işler alnyp barylýar.

Sanly tehnologiýany giňden ulanmak arkaly ylmyň, bilimiň we önümçiligiň arasyndaky özara baglanyşygy has-da işjeňleşdirmek, milli ykdysadyýetimizdäki sanly özgertmeleri ylmy-tehniki we intellektual taýdan üpjün etmek göz önünde tutulýar.

Kärhananyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin kärhananyň dolandyryş ulgamyndaky üýtgeşmeler bolan dolandyryş täzelikleri we daşky gurşawynyň düzümindäki üýtgeşmelere uýgunlaşmak tehnologiýany üýtgetmek we dolandyryş prosesini guramak, esasanam çözgütleri kabul etmek prosesi arkaly amala aşyrylýar. Akym gurluşyna gönükdirmek, daşky gurşawdaky üýtgeşmelere uýgunlaşmak üçin içki guramaçylyk çäklerini ýeňip geçmekde dolandyryş innowasiýalaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Häzirki ykdysady ýagdaýda ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda kärhanalaryň innowasiýa işiniň esasy elementleriň biri işewürligi sanlylaşdyrmakdyr. Häzirki wagtda işewür prosesleriň platformalaryny taýýarlamakda döwrebap çemeleşmelerini we taslama işleriň alnyp barlyşyny öwrenmek, sanly ykdysadyýetde işewür hyzmatdaşlygyň täze görnüşlerini ulanmak, şeýle hem sanly ykdysadyýeti ösdürmekde döredilýän sanly platformalaryň işleýşiniň netijeliligini ýokarlandyrmak zerurlygy ýüze çykýar. Prosesleri sanlylaşdyrylmagyň wajpylygy diňe bir aýry-äýri kärhanalaryň derejesinde däl. Ähli pudaklar daşarky dünýäniň çalt üýtgeýän şertlerini kanagatlandyrmagyň ýeke-täk mümkinçiligi hökmünde özlari üçin bu ösüş ýoluny saýlaýarlar. Munuň netijesinde senagatyň, bölek satuwyň, döwlet pudagynyň we beýleki ugurlaryň sanly üýtgemegi eýýäm her bir adamyň we her bir kärhananyň durmuşyny üýtgedýär.

Internete girmekden başga ähli meseleler programma önümleri işläp düzýän IT kompaniýalary tarapyndan çözülýär. Dinamiki üýtgeýän daşarky gurşawyň şertlerinde IT kompaniýalarynyň innowasiýa işlerini dolandyrmagy kämilleşdirmek üçin nazary we amaly meseleleri çözmek, olaryň ykdysady ösüşi, şeýle hem ähli pudaklaryň, milli ykdysadyýetiň ösüşi üçin mehanizmleriň emele gelmeginiň möhüm şertine öwrülýär. İşewürligiň sanly, häzirki zaman usullaryny we daşky korporatiw aragatnaşyklaryny, hyzmatdaşlygyň täze görnüşlerini we daşky gurşaw bilen täsirleşmegiň täze usullaryny öz içine alýan täze işewürlük modelleriniň durmuşa geçirilmegini göz önünde tutýan guramaçylyk innowasiýalar, kärhanalaryň esasy görkezijiniň gazanylmagyna goşant goşýar.

Döwrebap IT kompaniýalarynyň işiniň esasy aýratynlygy, gündelik işleriniň innowasion bolmagydyr. Müşderileriň isleglerine we ykdysady işjeňligiň dürli ugurlaryny döwletiň düzgünleşdirmegine esaslanyp, şular ýaly kompaniýalar hemişe düýbünden täze programma üpjünçiligini öndürýärler we müşderiler tarapyndan eýýäm işlenip düzülen we ýerine ýetirilen programma üpjünçiligini kämilleşdirýärler.

Kärhananyň innowasiýa işiniň netijeleri, käbir ýörelgelere esaslanýan bu ugry dolandyrmagyň netijeliligine baglydyr.

Dolandyryşa degişli bolan ähli çemeleşmeleriň esasy ýörelgesi, kärhananyň innowasiýa işlerini düzmek (strukturirmek) we innowasiýa meselelerini tasla-

malar görnüşinde hödürlemektir. Taslamalar ýokary bilimli hünärmenler tarapyndan dolandyrylmalydyr. Olaryň işlerinde innowasiýa prosesiniň netijeliligine baha bermek, pul serişdeleri köpeltmekde maýa goýmak üçin mümkin bolan warianty saýlamagy esaslandyrmakda esasy orny eýeleýär.

Häzirki wagtda IT kompaniýalarynyň innowasiýa işini dolandyrmak üçin ýedi esasy çemeleşme bar:

- **Ulgamlaýyn** – daşarky we içerki gurşawyň talaplaryna laýyk gelýän täze önümleri ýa-da hyzmatlary döretmek maksady bilen kärhana işleriniň ähli görnüşlerini utgaşdyrmak we birleşdirmek üçin innowasiýa dolandyryş ulgamynyň döredilmegini öz içine alýar.

- **Proses** – innowasiýalary döretmek, ösdürmek, höweslendirmek we goldamak üçin işewürlük işleriniň toplumu. Bu ýerde innowasiýa işi kärhanany ösdürmegiň hemişelik görnüşine öwrülýär.

- **Toplumlaýyn** – kärhananyň ykdysady ýagdaýyna we ösüşine baha bermek maksady bilen innowasiýa işiniň uzak möhletli, strategiki taraplaryny göz önünde tutýar.

- **Ýagdaý** – innowasiýa işine täsir edýän daşarky we içerki faktorlary seljermegiň zerurdygyny görkezýär, maglumat bazasyny emele getirýän monitoring usulyny ulanmak.

- **Taslama** – innowasiýa işini taslamalar toplumu hökmünde görkezýär.

- **«Geljegi uly mümkinçilikleriň kartasyny» gurmak.** Bu karta, belli bir innowasiýa ugurlaryny ösdürmek, durmuşa geçirmek baradaky maglumatlary öz içine alýan ýyllyk meýilnamalaryň hakyky maglumatlaryna esaslanýar.

- **SWOT seljermesi.** Innowasiýa işleriň (prosesleriň) ösüşine baha bermek.

Şeýle hem, IT kompaniýalarynyň innowasiýa işlerini dolandyrmakda şu aşakdaky ýörelgeleri tapawutlandyrmak adatydyr:

- **Ulgamlaýyn ýörelgesi** – bu ýörelge IT kompaniýasynyň innowasiýa işiniň ulgam görnüşinde görkezilmelidigini we ähli aýratynlyklaryna eýe bolmalydygyny: anyk kesgitlenen wezipeleri, ýerine ýetirijileri we olaryň arasyndaky özara gatnaşyklary guramagy aňladýar.

- **Iýerarhiýa ýörelgesi** – bu ýörelge, innowasiýa ulgamynyň elementleri biri-biri bilen anyk iýerarhiki baglanyşykda bolmaly, üstesine-de ulgamyň dik we kese derejelerinde biri-biri bilen anyk baglanyşykda bolmalydygyny we elementleri öz içine alýandygyny aňladýar.

- **Maksatlaýyn ugrukdyryş ýörelgesi** – bu ýörelge, IT kompaniýasyndaky innowasiýa işiniň belli bir müşderileriniň üznüksiz goldawyny, şeýle hem olaryň talaplaryny hil taýdan kanagatlandyrmagy maksat edinýändigini aňladýar.

– **Üznüksiz kämilleşdirmek** – bu ýörelge, müşderiniň kanagatlylygyny ýokarlandyrmak üçin ornaşdyrylan önümleri kämilleşdirmek üçin mümkinçilikleri yzygiderli gözlemegi aňladýar.

– **Uýgunlaşma ýörelgesi** – bu ýörelge innowasiýa ulgamynyň daşarky we içerki gurşaw faktorlarynyň täsirine ýeterlik derejede jogap bermelidigini aňladýar. Bu faktorlaryň üýtgemeginiň meýillerini göz önünde tutup, innowasiýalary döretmek we kämilleşdirmek prosesleri gurulmalydyr.

– **Ygtyýarlylyk we jogapkärçilik deňagramlylygy ýörelgesi** – bu ýörelge innowasiýa işleriniň netijelerine jogap berýän bölümleriň ygtyýarlyk bilen jogapkärçiligiň optimal utgaşmasy bolmalydygyny aňladýar.

– **Netijelilik ýörelgesi** – bu ýörelge innowasiýa, innowasiýa prosesiniň öndürijiligini üpjün etmek, täze önümleriň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyryp, sarp edijileriň isleglerine öz wagtynda jogap bermegi we ş. m.

– **Üznüksiz innowasiýa ýörelgesi** – bu ýörelge, IT-kompaniýalarda ähli işi täze programma üpjünçiligini işläp düzmek, durmuşa geçirmek we goldamak diýmekdir.

– **Çalt jogap bermek ýörelgesi** – bu ýörelge, islendik IT-dörediji kompaniýanyň, krizis ýagdaýyna jogap bermek zerurlygy ýüze çykan halatynda dolandyryjy ätiýaçlyk gorunyň bolmalydygyny aňladýar. Meselem, uzak aralyk düzgünde işlemeli bolsa.

– **Üznüksiz testirleme ýörelgesi** – bu ýörelge IT kompaniýasyndaky islendik işlenip düzülen önümiň bazara çykarmakdan ozal giňişleýin test geçirjek aýratyn testirleýji toparyny talap edýändigini aňladýar.

Kärhanalaryň taslamalaryny dolandyrmak üçin blokçeýn tehnologiýasy ulanylýar. Blokçeýn – aktiwleri hasaba almak üçin köpugurly maglumat tehnologiýasy. Blokçeýn – paýlaşdyrylan maglumatlar bazasy bolup, tranzaksiýalary saklamak we geçirmek üçin täze usuly. Başgaça aýdylanda Blokçeýn ulgama gatnaşyjylary tarapyndan amala aşyrylan ähli amallar barada maglumatlary öz içine alýan paýlaşdyrylan maglumatlar bazasydyr. Maglumatlar bloklaryň zynjyry hökmünde saklanýar. Olaryň hersinde belli bir mukdarda tranzaksiýa bar.

Blokçeýn paýlaşdyrylan maglumatlar bazasy düzgününde işleýän maglumatlary hasaba almak we saklamak üçin häzirki zaman tehnologiýasydyr: maglumatlar nusgalanýar we merkezleşdirilen serwerde däl-de, blokçeýn ulgamyna girýän millionlarça ulanyjylaryň kompýuterlerinde saklanýar.

Blokçeýn birnäçe zynjyrlaryň bloklaryny emele getirýär. Blokçeýniň esasy elementi – birnäçe tranzaksiýalardan ybarat bolan blok. Blokçeýn tehnologiýanyň esasy aýratynlygy – diňe bir täze maglumatlary öz içine alman, eýsem öňki bloklarda ýerleşdirilen şifrlenlen maglumatlary kriptografiki barmak zyzy heşi (maglu-

matyň belli bir uzynlygyň gysga setirine matematiki öwrülişi) bilen baglanyşyklydyr. Blok zynjyryň içine girýär we ol üýtgedilip bilinmez.

Blokçeýniň wajyp elementi bolup tordaky tranzaksiýalaryň howpsuzlygyny üpjün etmek ulgamy bolup çykyş edýär.

Birinjiden, adaty ulanyjy adynyň we parol shemasynyň ýerine şifrlemek tehnologiýasy ulanylýar. Jemgyýetçilik (Public) we hususy (Private) açar diýilýän zatlara esaslanýar. Jemgyýetçilik açary (tötänleýin döredilen sanlaryň uzyn setiri) blokçeýnde ulanyjynyň salgysyny anyklamaga mümkinçilik berýär. Hususy açar kesgitleýiş ulgamy bolup, eýesine sanly aktiwlerine girmäge mümkinçilik berýär (sanly aktiwň eýeçiligini belli bir salga aýratyn kesgitleýär).

Ikinjiden, blokçeýn maglumatlar bazasyndaky ýazgylary pozmagyň ýa-da üýtgetmegiň mümkin däl-digini aňladýar.

Üçünjiden, howpsuzlyk merkezleşdirilen barlamak arkaly däl-de, protokolyň özi (maglumatlary geçirmek üçin ulanylýan düzgünleriň we şertnamalaryň toplumy) arkaly üpjün edilýär.

Häzirki wagtda, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda «bulutlaýyn» tehnologiýalary ulanmak sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy ugurlaryň biri bolup durýar. «Bulutlaýyn» tehnologiýalar ýokary tizlikli Internet torunyň üznüksiz hem-de ygtybarly elýeterliligini üpjün edip, maglumatlaryň merkezleşdirilen görnüşde saklanylmagyna, gaýtadan işlenilmegine mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, sanly ykdysadyýetiň ösdürilmegi, sanly amatlyklaryň elýeterliliginiň ýokarlandyrylmagy, sanly gurallaryň ykdysadyýetde giňden ornaşdyrylmagy we peýdalanylmagy ýurdumyzyň dünýäniň sanly giňişligine işjeň goşulýşmagyny, onuň halkara bazarda bäsdeşlige ukyplylygynyň düýpli ýokarlandyrylmagyny we milli ykdysadyýetimiziň ösüşiň täze innowasion tapgyryna geçirilmegini üpjün eder. Şeýle hem, sanly ykdysadyýetiň ösüşi işewürlük we maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmaga, ylmy köp talap edýän pudaklarda iş bilen üpjünçiligi gowulandyrmaga, döwrebap maglumat tehnologiýalarynyň jemgyýetiň ähli ugurlaryna giňden ornaşdyrylmagynyň hasabyna ýurdumyzyň ilatynyň ýaşayşynyň hilini we ýaşayş-durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyna täze mümkinçilikleri açar. Ähli ugurlarda sanly ulgamyň ornaşdyrylmagy ilatyň häzirki zaman tehnologiýalaryndan netijeli peýdalanyň, zähmet öndürijiligini artyrmaga-da ýardam berer.

Türkmenistanda 2025-nji ýyla çenli döwür üçin işlenip taýýarlanylýan sanly ykdysadyýeti ösdürmek Konsepsiýasynyň durmuşa geçirilmegi ähli pudaklarynyň we döwlet dolandyryş edaralarynyň tehnologik taýdan utgaşdyrylmagyny, ýurdumyzyň ägirt uly serişde we önümçilik mümkinçilikleriniň esasynda ykdysady bilimiň kämilleşdirilmegini üpjün eder.

O. Çaryýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Dünýä ykdysadyýeti» kafedrasynyň uly mugallymy*

«AWAZA» – ÖSÜŞIŇ ÖNDEBARYJY ZOLAGY

Dünýäniň häzirkî zaman durmuş-ykdysady ösüşi öz kanunlaryna tabynlykda özgerýär hem kämilleşýär. Dünýä ykdysadyýetiniň ilerlikli ösmegini üpjün edýän binýatlaýyn pudaklaryň gurluş düzümi düýpgöter özgerýär. Pudaklaýyn diwersifikasiýalaşma hadysasy, aýratyn hem, öňdebaryjy milli ykdysadyýetleriň ösüşine mahsus häsiýete öwrülýär.

Dünýäniň ykdysady ösüş ýörelgeleri bilen deň gadam urmagy, öňdebaryjy meýilleri ýurdumyzyň ösüşiniň bähbidine netijeli peýdalanmagy baş maksat edinýän Türkmenistan özüniň milli ykdysadyýetiniň pudaklaýyn gurluşyny diwersifikasiýalaşdyrmak ýoluny saýlap aldy. Bu ugurda durmuşa geçirilýän işler ýurdumyz üçin ozal o diýen mahsus bolmadyk ykdysady pudaklary, şol sanda syýahatçylyk pudagyny ýokary depgin bilen, döwrebap derejede ösdürmäge gönükdirilýär. Hazar deňziniň kenarynda kemala gelen täze, sebitde we dünýäde iň iri, owadan we döwrebap derejede guralan syýahatçylyk klasterleriniň biri bolan «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň peýda bolmagy başy başlanan bu işleriň uly rowaçlyklara beslenýänliginiň aýdyň ýüze çykmagy bolup durýar.

Ýurt Baştutanymyz Türkmenistanda kuwwatly syýahatçylyk pudagyny kemala getirmegiň zerurlygyny aýratyn nygtamak bilen: «Döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň esaslarynyň hatarynda türkmenistanlylaryň durmuşynyň ähli babatda amatly bolmagy üçin zerur şertler, şol sanda dynç alyş we syýahatçylygyň häzirkî zaman dünýä derejesine laýyk gelýän infrastrukturasynyň döredilmegi hökmandyr» diýip belleýär.

Hormatly Prezidentimiz ýurt başyna geçen ilkinji gününden döwletimiziň ykdysady gurluşyny düýpgöter özgertmek syýasatyny öňe sürdi. Ykdysadyýeti düýpli özgertmek maksatnamalarynda ýurdumyzyň, ilkinji nobatda, maddy däl ýaýrawyny üýtgedip gurmak, ösdürmek işleri öz beýanyny tapýar. Türkmenistanda maddy däl ulgamyň, şol sanda hyzmatlar ulgamynyň öňden hem hereket edýänligini bellemek zerur, emma onuň ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösüşine ýetirýän täsiri o diýen uly bolmandy. Döwlet Baştutanymyz tarapyndan hyzmatlaryň Türkmenistanda geljegi uly bolan ugurlaryny ösdürmek işlerine kuwwatly badalga berildi. Häzirkî wagtda ýurdumyzyň syýahatçylyk, ulag, gurluşyk, maliýe-karz ugurlaryny ösdürmäge aýratyn üns berilýär, olaryň arasynda syýahatçylyk, ulag-aragatnaşyk halkara derejesinde geljegi uly ugurlar hasaplanýar.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda döwletimizde syýahatçylyk pudagyny ösdürmek, syýahatçylyk hyzmatlarynyň hilini dünýä derejesine ýetirmek,

ýurdumyza gelýän jahankeşdelere dünýä standartlarynyň derejesinde hyzmat etmek ileri tutulýan wezipeleriň hatarynda bellendir. Aslynda, syýahatçylyk dünýä ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzüminde möhüm orna eýedir. Syýahatçylyk seýrek bolmadyk ýagdaýlarda dünýä döwletleriniň köpüsünde milli ykdysadyýeti galkyndyrmaga, onuň ilerlikli ösmegini höweslendirmäge ukyply pudak hasaplanýar we iş ýüzünde bu wezipäniň hötdesinden gelýär. Jahankeşdelik ykdysadyýetiň ulag we aragatnaşyk, gurluşyk, oba hojalyk, ýokary islege eýe bolan harytlary öndürýän we beýleki binýatlaýyn pudaklaryň ösmegine kuwwatly itergi berýän, durmuş-ykdysady ösüşiň özboluşly hereketlendirijisi hökmünde öz ornuny barha ynamly pugtalandyryýar.

Söwda-ykdysady, medeni-durmuş hem ynsanperwer ugurlar aslynda halkara gatnaşyklarynyň in bir çalt ösýän, özgerýän bölekleri bolmak bilen, önümçilik, alyş-çalyş, pul dolanyşygynyň hereketi esasynda işjeň ösýär. Hut şu ugurlar ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde milli haryt dolanyşygynyň, syýahatçylyk jahankeşdeliginiň, maýa goýum serişdeleriň hem-de zähmet gorlaryň eksportynyň, importynyň gurluşyny kesgitleýär. Bu ugurlar milli önümçilikleriň halkara zähmet bölünişigindäki ornuny, paýyny, derejesini takyk belleýär, daşarky bazarlarda harytlara we hyzmatlara bolan islegi kemala getirýär, şol bir wagtyň özünde-de ykdysady söwdanyň we syýahatçylyk bazarynyň şol sarp ediş isleglerine laýyklykda ösmegini, olara görä özgermegini we kämilleşmegini, beýleki möhüm ösüş ýagdaýlaryny herekete getirýär.

Türkmenistan döwletimiz syýahatçylygy ösdürmek meselesinde milli syýahatçylygyň dünýä ölçeglerine laýyk gelýän, dürli derejesindäki syýahatçylyk hyzmatlary bilen türkmen we daşary ýurt raýatlarynyň isleglerini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýän we dünýäniň syýahatçylyk bazaryna ýakyndan uýgunlaşmaga ukyply döwrebap pudaklaýyn düzümi kemala getirmek maksadyny ileri tutýar. Häzirki döwürde milli syýahatçylyk pudagynyň önünde jahankeşdelik işiniň dürli jähtlerini özünde jemleýän uly wezipeler durýar. Şol wezipeleriň hatarynda milli syýahatçylyk önümini içerki we halkara bazarlaryna mynasyp derejede we netijeli çykarmagyň döwrebap marketing ugruny işläp taýýarlamak we yzygiderli kämilleşdirmek işine uly ähmiýet berilýär. Munuň özi, ilkinji nobatda, Birleşen Milletler Guramasynyň çözgütleriniň çäklerinde halkara talaplara laýyk gelýän, garyşyk pudaklaryň görkezijilerini nazarlaýan we milli ykdysadyýetde syýahatçylygyň jemi goşandyny kesgitleýän pudaklaýyn düzümi gurluşy kemala getirmek we maksada laýyk ösdürmek, türkmen we daşary ýurtly raýatlar üçin syýahatçylygyň toplumlaýyn we ýokary hilli mahabat-maglumat maksatnamalaryny işläp düzmek bilen bagly bolup durýar. Häzirki döwürde mahabat industriýasy islendik ýurduň ösüşini üpjün etmegiň kuwwatly iterijisi bolup çykyş edýär. Bu ýagdaýla-

ry nazara almak bilen, garalyan ugurdan dünýä meýillerini, öňdebaryjy ýurtlaryň we ýokary netijeleri gazanan kompaniýalaryň oňyn tejribesini peýdalanmagyň orny ýokarlanýar.

Arkadag Prezidentimiziň bimöçber watançylyk yhlasyndan gözbaş alyp gaýdýan başlangyçlar halkymyzyň ykbalyny galkyndyrýan rowaçlyklara beslenýär. Hazaryň kenaryny tanalmaz derejede özgerden «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy hut şunuň ýaly taryhy ähmiýetli, görnükli taslamalaryň hataryna girýär diýmäge doly esas bar. Bilşimiz ýaly, bu ägirt uly möçberli taslamanyň toplumlaýyn esasyda durmuşa geçirilmegine hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň iýun aýyndaky «Awaza» milli syýahatçylyk zolagyny döretmek hakynda» Kararynyň kabul edilmegi bilen ak pata berildi. Ýurdumyzda syýahatçylyk we oňa ugurdaş hyzmatlaryň, şol sanda myhmanhana hyzmatlarynyň hilini dünýä derejesine ýetirmek wezipelerini toplumlaýyn çözmek, syýahatçylar we maýadarlar üçin dürli amatlyklary üpjün etmek boýunça anyk çäreler belenildi we olary durmuşa geçirmek ugrunda aýgtyly ädimler ädildi.

Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň gurluşygy maýa goýum işinde hem wajyp başlangyçlaryň biri boldy. Erkin ykdysady zolak derejesiniň berilmegi bu taslamany amala aşyrmakda daşary ýurtly maýadarlarynyň netijeli iş alyp barmagynda goşmaça ykdysady, hukuk, ulag-logistika amatlyklaryny döredýär. Syýahatçylyk klasterini kemala getirmegiň çäklerinde kaşaň myhmanhanalaryň, ähli amatlyklary bolan çagalar sagaldyş-dynç alyş merkezleriniň, pansionatlaryň, söwda-dynç alyş we işewürlik merkezleriniň gurluşygyna düýpli maýa goýumlary iri möçberde gönükdirildi. Şu maksat bilen, ilkinji nobatda, mahabat-habar beriş çäreleri giň gerimde ýaýbaňlandyryldy.

Ýurdumyzyň syýahatçylyk pudagyndaky taslamalaryna daşary ýurt maýadarlarynyň uly möçberde maýa goýumlary gönükdirýändigini aýratyn bellemek bolar. Bu ýagdaý, Türkmenistanyň maýa goýum taýdan amatlydygyna, ýokary derejede özüne çekijiligine we ygtybarly hyzmatdaş hökmünde ykrar edilýänligine şaýatlyk edýän görkezijileriň biridir. Sebitiň tebigy syýahatçylyk mümkinçilikleri hem-de döwlet tarapyndan döredilýän şertler bu syýahatçylyk zolagynyň netijeli işlemegi, şol sanda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek we syýahatçylar üçin amatly mümkinçilikleri açýar. Dünýä derejesindäki syýahatçylyk «merjenini» kemala getirmek işine öňdebaryjy dünýä şereketleriniň üstünlikli çekilmegi ýerine ýetirilýän işleriň aňrybaş ýokary we döwrebap hilini üpjün etmäge mümkinçilik berýär. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň düzüm gurluşygyna deňişli binalarynyň we beýleki üpjünçilik desgalarynyň taslamalaryny tapgyrlyýyn esasyda durmuşa geçirmäge ady dünýä belli gurluşyk kompaniýalary ýakýndan gatnaşýarlar.

Türkmenistanda milli syýahatçylyk pudagyny kadalaşdyrmak işi pudaklaýyn dolandyryş düzümleriniň üsti bilen gönüden-göni amala aşyrylýan bolsa, halkara syýahatçylyk ulgamyndaky kadalar arkaly gytaklaýyn düzgünleşdirilýär. Biziň ýurdumyzda bu ugurda öňdebaryjy döwletleriň tejribesi öwrenilip, Türkmenistanyň şertlerinde peýdaly bolup biljek ugurlary netijeli özleşdirilýär hem-de işe ornaşdyrylýar. Milli syýahatçylyk önümlerini halkara syýahatçylyk bazaryna çykarmak, ýurdumyza dürli maksatlar bilen gelýän syýahatçylaryň sanyny artdyrmak üçin amatly şertler döredilýär. Bu zolakda öz işini amala aşyrýan kompaniýalara köp salgyt we beýleki ýeňillikler berilýär. Netijede, Türkmenistanda dünýä standartlaryna gabat gelýän kuwwatly syýahatçylyk infrastrukturasyny kemala getirildi.

Gytaklaýyn kadalaşdyrmanyň çarçuwasynda jahankeşdeliğiň we syýahatçylygyň ösmegini kuwwatly goldamaga, pudaklaýyn infrastrukturany yzygiderli kämilleşdirmäge gönükdirilen halkara hukuk kadalaryny milli hukuk ulgamyna çeyeden netijeli uýgunlaşdyrmak, olary düýpli özleşdirmek we ýerlikli peýdalanmak, sonuň bilen bir wagtda-da pudaklaýyn dolandyryş düzümini kämilleşdirmek, onuň işini içgin düzgünleşdirmek hem-de döwrebaplaşdyrmak wezipeleri üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Soňky ýyllarda dünýä tejribesinde synaglardan üstünlikli geçen klasterleýin çemeleşmesi barha giň gerim alýar. Syýahatçylygyň netijeli ösdürilmegi köp babatda beýleki ykdysady pudaklaryň ösmegine bagly bolup durýar. Pudagyň ösmegini köp babatda netijeli guralan maýa goýum işleri bilen baglanyşdyrýarlar. Milli Liderimiz bu ugurdaky gatnaşyklaryň gönüden-göni ykdysady bähbidiniň hatarynda maýa goýum işjeňliginiň ýokarlanýandygyny, ösen innowasiýalara we öňdebaryjy tehnologiýalara erk etmek medeniýetiniň ýokarlanýandygyny görkezýär. Barha ilerleýän şeýle ösüşler «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň maksatnamasynda» anyk beýanyňy tapdy. Maksatnamada görkezilen ýyllarda dürli hukuk derejeli bilelikdäki kärhanalary döretmegiň bir bitewi syýasatyny kemala getirmek, sanly ykdysadyýete daýanmak arkaly, özleşdirilýän maýalyk serişdeleriň yzyna gaýtarylyş möhletini kämilleşdirmek göz önünde tutulýar.

Milli syýahatçylyk harytlaryny we hyzmatlaryny daşarky bazarlara çykarmak wezipesiniň möhüm ugry ýurdumyzyň içerki pudagara önümçilik gatnaşyklarynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi bilen aýrylmaz baglydyr. Bu kämilleşdirmäniň binýadynda goýlan klasterleýin ösüş ýörelgesi ýurdumyzda zähmet gorlarynyň deňagramlylygyny saklamaga, daşary söwda-önümçilik gatnaşyklaryny bazar isleglerine we talaplaryna laýyk ýola goýmaga, oňyn tejribe alyşmalara daýanýan zähmet bölünişigini kämilleşdirmäge, şol bir wagtyň özünde monopollaşmanyň ýaramaz täsirleriniň önüni almaga ygtybarly esas döredýär. Munuň özi halkara

haryt dolanyşygyny, zähmet gorklarynyň ýerleşdirilişini has hem sazlaşdyrmaga, ýurt we dünýä derejesinde önümçilikleriň we sebitleriň deňagramly ösdürilmegini üpjün edýär.

«Awaza» milli syýahatçylyk zolagy ýakyn geljekde syýahatçylygyň dürli görnüşleriniň özleşdirilmegi netijesinde ýylyň dowamynda syýahatçylary kabul edip biler. Syýahatçylaryň ünsüni özüne çekjek täsin ýerler, taryhy we medeni gymmatlyklar biziň ýurdumyzda örän köp. Bu ýerde döwrebap syýahatçylyk infrastrukturanyň döredilmegi syýahatçylygyň jahankeşdelik, dynç alyş, saglygy dikeldiş, taryhy, medeni, sport, halkara ylmy we işewürlik gatnaşyklary ýaly möhüm ugurlaryň giň gerimde ýaýbaňlandyrylmagyny üpjün eder. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy eýýäm ýakyn geljekde Döwlet býujetine milli manatda we daşary ýurt walýutasynda pul serişdeleriniň durnukly gelmegini üpjün eder.

S. Diwanow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysadyýet we hukuk» kafedrasynyň uly mugallymy*

B. Goçmyradow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysadyýet we hukuk» kafedrasynyň mugallymy*

IPOTEKA ŞERTNAMASY HALKYŇ BÄHBIDINE GULLUK EDÝÄR

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe halkyň durmuşynda ähli ugurlar boýunça düýpli özgertmeleri girizmek hakynda il-ýurt bähbitli işleri amala aşyýar.

Türkmenistanyň raýatlaryna döwletimiz tarapyndan özleriniň ýaşaýyş durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak maksady bilen ýaşaýyş jaýy satyn almak üçin uzak möhletleýin karzlar berilýär. Karz alyjy bolsa öz gezeginde, alan karzynyň deregine satyn alan jaýyny girewine goýýar. Kanunçylykda bu gatnaşyklar ipoteka şertnamasyny baglaşmak arkaly amala aşyrylýar. Häzirki wagtda, gozgalmaýan emlägi girewine goýup karz almak we şonuň bilen bagly beýleki geleşikler has köp baglaşylýar we ol halkyň hem-de döwletiň bähbidine deň gulluk edýär.

Ipoteka girewiň özboluşly hem giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolup durýar. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 300-nji maddasyna laýyklykda «Gozgalmaýan zat talaby üpjün etmek üçin, ýagny şol zat öz peýdasyna berlen şahsyň şol şahsyň hasabyna öz talabynyň kanagatlandyrylmagy baradaky hukuk berler ýaly edilip berlip bilner. Ipoteka bilen üpjün edilen talap başga bir talap bilen çalşyrylyp bilner. Munuň üçin zat eýesi bilen kreditoryň (ipoteka eýesiniň) ylalaşygy we bu ylalaşygyň jemagat reýestrinde bellige alynmagy zerurdyr».

Gozgalmaýan emläkler we şolar bilen deňleşdirilen gozgalýan emläkler (mysal üçin: ulag serişdeleri) ipotekanyň predmeti bolup durýar. Hereket edýän kanunçylykda ipoteka şertnamasyna-da girew şertnamasy babatdaky talaplar bildirilýär. Ol ýazmaça görnüşde bolmaly, kepillendiriş tertibinde baglaşylmaly hem-de Türkmenistanyň Adalat ministrliginiň ýanyndaky Gozgalmaýan emläklere bolan hukuklaryň we onuň bilen bagly geleşikleriň döwlet tarapyndan bellige alynmagy baradaky gullugynda bellige alynmaly, ýagny Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 303-nji maddasyna laýyklykda «Ipoteka jemagat reýestrinde bellige alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar. Ony bellige almak işi gozgalmaýan zadyň eýesiniň we ipoteka eýesiniň notarial tertipde tassyklanylýan dokumentleri bellenen tertipde berenden soň geçirilýär. Bu resminamalarda gozgalmaýan emlägiň eýesi, ipoteka eýesi, çak edilýän bergidar-üçünji şahs, şonuň ýaly-da üpjün edilen

talabyň göwrümi alynjak peýda we ýerine ýetirmegiň, möhleti görkezilýär. Ipoteka bellenilende kreditoryň ipotekadan gelip çykýan hukugy diňe üpjün edilýän talabyň mazmuny bilen kesgitleniler ýaly hem-de kreditor öz talabyny tassyklamak üçin bellige alynmagyna salgylanyp bilmez ýaly edilip bellenilmelidir. Şunuň ýaly ipoteka kepillendirilen (üpjünçilikli) ipoteka hökmünde reýestre girizilýär. Uly summalar baradaky ipotekalar diňe kepillendirilen ipotekalar bolup biler».

Ipoteka bilen üpjün edilen borçnamanyň mazmuny üýtgän halatynda, şeýle hem ipoteka berilýän emläge eýeçilik hukugy ýa-da hojalygy dolandyryş hukugy girew goýujydan başga şahsa geçen halatynda, bu ýagdaýlar ipotekanyň bellige alnan ýerinde ýene-de goşmaça bellige alynýar. Şu talabyň bozulmagy geçirilen üýtgetmeleriň hakyky däl diýlip hasap edilmegine getirýär. Tutuş kärhananyň girew goýulmagyny döwlet belligine alýan edara girewiň bellige alnandygy hakyndaky maglumaty ýer depderçesini ýöredýän edaralara, şol sanda hem kärhananyň çäk boýunça biri-birinden üznälikdäki bölümleriniň ýerleşen ýerinde ýer depderçesini ýöredýän edaralara bermäge borçludur.

Türkmenistanyň Raýat kodeksine hem-de «Gozgalmaýan emläge bolan hukuklaryň we onuň bilen bagly geleşikleriň döwlet tarapyndan bellige alynmagy hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, ipoteka Türkmenistanyň Adalat ministrliginiň ýanyndaky Gozgalmaýan emläklere bolan hukuklaryň we onuň bilen bagly geleşikleriň döwlet tarapyndan bellige alynmagy baradaky gullugynda bellige alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar. Ony bellige almak işi gozgalmaýan zadyň eýesiniň we ipoteka eýesiniň notarial tertibinde tassyklanylan resminamalary bellenilen tertipde berenden soň geçirilýär. Şol resminamalarda şular görkezilýär:

- gozgalmaýan emlägiň eýesi;
- ipotekanyň saklaýjy (eger-de ol emlägiň eýesinde galdyrylmasa);
- çäk edilýän bergidar - üçünji şahs;
- üpjün edilen borçnamanyň göwrümi (pul hasabynda);
- alynjak peýda;
- ýerine ýetirmegiň möhleti.

Ipotekanyň predmetleriniň arasynda, kärhanalary ipoteka bermegiň käbir aýratynlyklary bar. Kärhana ipoteka berlende, eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, onuň ähli emlägini, şol sanda onuň esasy gaznalaryna we dolanyşyk serişdelerine, şeýle hem kärhananyň özbaşdak balansynda görkezilen gaýry gymmatlyklaryna hem degişli edilýär. Ipoteka (girewine) goýlan kärhana girewiň tutuş möhletiniň dowamynda hereketsiz durmaýar. Onuň amala aşyrylan hojalyk işiniň netijesinde onuň emlägi hem azalyp ýa-da köpelip bilýär. Girew saklaýjy (algydar) bolsa girew goýujynyň (bergidaryň) hakykat ýüzündäki emläk ýagdaýyna gözegçilik edip bilýär. Şol sebäpli-de girewine (ipoteka) goýlan

kärhana girew saklaýjynyň (algydaryň) talap etmegine görä oňa ýyllyk balansyny bermäge borçludyr.

Kärhananyň ipoteka bilen üpjün edilen borçnamasy ýerine ýetirilmedik halatynda, girew saklaýjynyň, ipoteka şertnamasynda bellenilişi ýaly, kärhananyň maliýe ýagdaýyny sagdynlaşdyrmak barada çäre görmäge, şol sanda:

- kärhananyň ýolbaşçy (dolandyryjy) edaralaryna wekilleri bellemäge;
- kärhananyň öndüren önümine we gaýry emlägine erk etmek hukugyny çäklendirmäge haky bardyr.

Eger-de şol çäreler garaşylan netijäni bermese, girew saklaýjynyň kärhanadan töleg tutup almaga haky bardyr. Şertnamada ýa-da kanunda göz önünde tutulan bolsa kärhana girew saklaýja geçýär. Şeýle halatda ipoteka berlen emlägiň (kärhananyň) gutarnykly bahasy kärhananyň girew saklaýja geçen pursadyndaky baha bilen kesgitlenýär. Bu babatda jedel ýüze çykan halatynda baha degişli kazýetiň çözgüdiň esasynda kesgitlenýär. Şertnamada ýa-da kanunda görkezilen şertler bolmadyk ýagdaýynda, ipotekadaky kärhanadan bolsa töleg tutulyp alynmaga degişli bolsa, kärhana Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde bir bitewi emläk toplумы hökmünde açyk jemagat satuwunda satylýar.

Kanunda, binalar, jaýlar ýa-da desgalar ipoteka goýlanda, olaryň girewine goýulýan emläkledigi, ýagny girewiň predmetidigi, emma olaryň ýerleşen ýer böleginiň girewiň predmeti daldigi bellenilýär. Hatda kärhanalar ipoteka goýlup, soňra olar açyk jemagat satuwunda satylanda-da, kärhananyň ýerleşýän ýer bölegi täze ýerden peýdalanyjynyň adyna bellenen tertipde resmileşdirilýär.

Bellenip geçilişi ýaly, ipoteka girewiň bir görnüşi bolup durýar. Şoňa görä-de ipoteka gatnaşyklarynda hem taraplaryň hukuklary we borçlary girew gatnaşyklarynda girew goýujy bilen girew saklaýjynyň umumy hukuklaryna hem borçlaryna çalymdaşdyr. Eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa ipoteka goýujynyň şu hukuklary bardyr:

- ipoteka goýlan emläge eýelik etmäge we ony haýsy maksat üçin niýetlenen bolsa şoňa laýyklykda peýdalanmaga;

- ipoteka goýlan emlägi özünden aýryp (satyp, peşgeş berip we ş.m.), ony girew bilen üpjün edilen borçnama boýunça üzmeli bolan bergi öz üstüne geçen şahsa geçirmek arkaly ýa-da kärendä bermek arkaly şol emläge erk etmäge.

Eger şertnamada başgaça ylalaşylmadyk bolsa, ipoteka goýujy aşadkylara borçludyr:

- ipoteka goýulýan emlägi onuň doly gymmatyna laýyklykda, öz hasabyna ätiýaçlandyrmaga;

- ipoteka goýlan emlägi abat saklamak üçin, şol sanda onuň düýpli we ýeňil abatlaýyş işlerini geçirmäge;

- ipoteka goýlan emlägiň kärendesine berlendigini girew saklaýja mälim etmäge;
- ipoteka goýlan emläk berbat bolan halatynda şonuň gymmatyna barabar emlägi ipoteka bermäge ýa-da borçnamany ýerine ýetirmegiň möhletiniň ýetip gelendigine garamazdan, algydar bilen ylalaşmagyň esasynda ony doly ýa-da böllekleyin ýerine ýetirmäge.

Kanuna laýyklykda, ipoteka (girew) goýujy ipoteka berlen emlägi abat saklamak üçin zerur çäreleri görmek babatdaky borçlaryny bozan halatynda, algydar girew goýujydan borçnamanyň möhletinden ön ýerine ýetirilmegini talap etmäge, zerur bolan halatynda bolsa, şol ipoteka berlen emläkden töleg tutup almaga haklydyr. Şonuň ýaly-da ipoteka (girew) goýujy ipoteka berlen emlägi ätiýaçlandyrmak baradaky borçlaryny bozan ýagdaýynda, algydar girew goýujydan esasy bergisini möhletinden ön üzmegini ýa-da şol ipoteka berlen emlägi öz hasabyna ätiýaçlandyrmagyny talap etmäge haky bardyr. Elbetde ipoteka goýlan emlägiň ätiýaçlandyrylmagy esasan girew goýujynyň kanuny bähbitlerine zyýan ýetmeginiň önüni almak üçin edilýär. Şol sebäpli-de ätiýaçlandyrmak üçin çykarylan harajatlar girew goýujydan tutulyp alynýar. Bu netijeler ipoteka goýlan emlägiň girew goýujyda ýa-da üçünji şahsda saklanýandygyna ýa-da saklanmaýandygyna garamazdan ýüze çykýar. Girew goýujy üçünji şahsyň hereketleri babatda-da girew saklaýjynyň önünde edil öz hereketleri ýaly jogapkärçilik çekýär.

Kanunda bellenilişi ýaly, dolanyşykda ýa-da gaýtadan işlenilýän harytlar girewine goýlanda girew goýujy girew goýlan zada eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa erk etmek hukugyny özünde saklaýar. Salgylanýan Kanuna laýyklykda, bellige alnan gozgalmaýan emläge bolan hukuklaryň, borçlanmalarynyň we onuň bilen bagly geleşikleriň ykrar edilmeginiň we goralmagynyň maksady bilen, Kanun gozgalmaýan emläge bolan hukuklaryň we oňa bolan hukuklaryň borçlanmalarynyň, şeýle hem onuň bilen bagly geleşikleriň döwlet tarapyndan bellige alynmagynyň hukuk esaslaryny we tertibini belleýär.

M. Hapyzowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Jemgyýeti öwreniş ylmlary» kafedrasynyň uly mugallymy*

YKDYSADY ÖSÜŞDE AHLAK GYMMATLYKLARYNYŇ ORNY

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet Baştutany wezipesine girişen ilkinji günlerinden başlap, häzirki zaman türkmen jemgyýetini dünýä derejesinde kämilleşdirmäge hem-de ýurdumyzyň dünýä ösüşi bilen aýakdaş gitmegini üpjün etmäge gönükdirilen düýpli özgertmeleri giňden ýaýbaňlandyrdy. Şol özgertmeleriň giň gerimde, çalt depginde alnyp barylmagy biziň halkymyzy täze bir taryhy döwrüň – Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ajaýyp eýýamyna alyp geldi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly baştutanlygynda parahatçylygy, howpsuzlygy, durmuş-ykdysady ösüşi gazanmak, halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesini mundan beýläk-de ýokarlandyrmak ugrunda möhüm ähmiýetli taslamalar amala aşyrylýar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ykdysadyýetiň we ruhy baýlygyň biri-biri bilen özara baglanyşygy, olary döwlet syýasatynyň möhüm düzümi hökmünde kemala getirdi. Milli Liderimiz «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly kitabynda: «Milletiň beden, ruhy we medeni taýdan ösüşi – ykdysady özgertmeleriň binýady bolup durýar. Häzirki zaman jemgyýetiniň ösmegi üçin medeniýet we sungat ulgamlarynyň barha artýan orny adamyň ruhy we estetiki islegleriniň çalt ösüşi, onuň adam kapitalynyň we ykdysady ösüşiň hiline täsiriniň artýandygy bilen baglanyşyklydyr» diýip ýazýar.

Mälim bolşy ýaly, ykdysady eýýam öndürilýän zat bilen däl-de, eýsem onuň nähili öndürilýändigini, haýsy zähmet serişdeleriniň kömegi bilen öndürilenligi, ýagny tehnologiýasy bilen tapawutlanýar. Döwrüň üýtgemegi, hojalyk işiniň gurluşyna hem täsirini ýetirýär. Häzirki döwürde bolsa ykdysadyýet bilen adamyň ruhy dünýäsiniň arabaglanyşygynda onuň täze hiliniň açylýp görkezilmegi möhüm ýagdaýdyr. Öndüriji güýçleriň ösüşi postindustrial jemgyýetiň kemala gelmeginden öňki ýagdaýyndan üýtgedi. Eger ön olar peýdaly isleglere we erkin bäsdeşlige, garaşly bolan bolsa, onda bu gün bazar gitdigiçe ideýa ulgamlaryna bagly bolýar. Häzirki zaman maglumat-industrial jemgyýeti ideologik we medeni düzümleriň manysynyň gitdigiçe uly rol oýnaýan jemgyýetidir. Bu pikirler hil taýdan başga, maddy gymmatlyklaryň önümçiligi sferasynda üýtgeşmelere getirýändigini bilen ähmiýetlidir.

Medeni ösüş adam işiniň agramly bölegini maddy predmetleriň önümçiliginden adam aňyndaky pikirleriň önümçiligine has köp derejede geçiripdir. Şeýlelik-

de, ideýalary we medeniýeti ykdysadyýet dolandyrypdyr. Emma, diňe ykdysady islegler öz gezeginde döwletiň ykdysadyýetine täsirini ýetirýän ylmyň çalt ösmegine ýardam edipdir.

Häzirki wagtda täze sanly tehnologiýalar, innowasion işewür modeller jemgyýetiň ykdysady gurşawunyň ähli ugurlaryna aralaşyp, ykdysadyýetiň düýp manysyna täsir edip, onda hil babatda gurluş üýtgemelerini emele getirýär. Netijede, sanly tehnologiýalaryň işjeň ulanylmagy we belli bir elektron önümleriň dolanyşygy bilen häsiýetlendirilýän adaty ykdysadyýetiň kiçi ulgamy hökmünde sanly ykdysadyýet emele gelýär. Sanly ykdysadyýetiň ösüş derejesi, döwletiň we işewürligiň ösüşine aýratyn üns berilmegini talap edýän milli bäsdeşlik ukyby bilen berk baglanyşyklydyr. Sanlylaşdyrmak adamlaryň durmuşynyň üstünlikli guralmagyny ýeňilleşdirýär. Diýmek, ol gönüden-göni durmuş prosesidir.

Gymmatlyk ölçeginiň üýtgemegi, bütin ýaşaýş ugurlarynyň öz ornuny üýtgetmegini talap edýär. Her bir adama öz islegine görä ýaşamaga mümkinçilik berilmegi möhümdir. Jemgyýetde oňat arzuw-islegler döreýär we ýene-de dörär. Emma, olary saýlap almak mümkinçiligi boljak jemgyýetçilik gurluşynda ýaşaýş şertleriniň kämilleşmek prosesi goldaw tapmalydyr.

Şeýle çemeleşme her adama degişlilikde ahlak taýdan özüne çekiji we şahsyýetiň ruhy baýlygynyň kemala gelmegine hem-de kämilleşmegine düýpli ýardam eder. Ählitaraplaýyn sazlaşykly şahsyýet bolmak üçin, oňa jemgyýetçilik işiniň ähli görnüşlerini ele almak zerurdyr.

Jemgyýetiň gündelik ýaşaýşy adamyň özüni alyp barşynyň ýokary ruhy ýörelgeleriniň we ahlak kadalarynyň birleşdiriji ideýalaryny ulanmazdan, döwletiň durmuş özgertmeleri, çuňňur demokratik, ykdysady we syýasy reformalary geçirip bilmeýändigine şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady strategiýasy täzelenişiniň konsepsiýasyny berýär we häzirki döwürde türkmen jemgyýetiniň ösüşiniň milli nusgasyny kesgitleýär. Milli Liderimiz bu nusga milli ideýa hökmünde seredýär. Işlenilip düzülen we durmuşa ornaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň durmuş taýdan ýöriteleşen nusgasy ynsanperwerlik çemeleşmesine esaslanýar. Bu nusga täze sepgitlere barýan türkmen halkyny şu günki günün hakykatyndan ugur alyp, täze ýeňişlere ruhlandyryjy güýç bolup hyzmat edýär. Şunda milli nusga dünýäniň ösen ýurtlarynda jemgyýeti özgertmegiň, täzelemegiň toplanan tejribesini göz önünde tutýar. Senagatlaşmak tejribesi, ýurdumyzda häzirki zaman öndüriji güýçleriň döremegi üçin, günbatar tehnikasyny (tehnika we tehnologiýa göz önünde, onuň yzysüre bolsa, materialistik dialektikanyň kanunlaryna laýyklykda, önümçiligiň çalt ösmegini kepillendirýän öndebaryjy önümçilik gatnaşyklaryny ornaşdyrmagyň dogry däldigini görkezdi. Halkyň medeni aýratynlyklaryny, onuň jemgyýetçilik aňyny we mentalitetini göz önünde tutmak zerur.

Önümçiligiň häzirki zaman öňdebaryjy tehnikalary we tehnologiýasy ornaşdyrylan has ösen senagat döwleti kemala gelýär. Milli ykdysadyýetiň ösüşiniň görkezijileri türkmen jemgyýetiniň döwrebaplaşmak ýoly bilen, belli bir netijeleri gazanandygyny aýdyň görkezdi. Ýetilen netijeleriň subutnamasy hökmünde önümçiligiň häzirki zaman pudaklarynyň, önümçilik toplumlarynyň döredilendigi we döredilýändigini aýdyň mysal bolup biler. Ýurtda öňden işläp gelýän kärhanalary dikeltmek we tehnologiýa taýdan täzelemek boýunça işler işjeň alnyp barylýar.

Milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow adamlaryň maddy üpjünçilige bolan höwesi olaryň ruhy we intellektual ösüşine päsgel bermeli däldir diýip belleýär. Hormatly Prezidentimiz «Milletimiziň ruhy we aň taýdan ösüşini, onuň özboluşly milli mirasynyň umumadamzat gymmatlyklary bilen hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösmegini üpjün etmek bilen, biz eziz Watanymyzyň gülläp ösmegini, onuň dünýäniň ösen ýurtlarynyň birine öwrülmegini gazanarys» diýip ynamly aýdýar.

Jemgyýetçilik ösüşiniň merkezinde dürli durmuş ugurlarda üstünlik gazanmagy maksat edinen şahsyýet durýar. Milli Liderimiziň belleýşi ýaly: «Türkmenistanda düýpli durmuş-ykdysady özgertmeler adamzat ölçegi görnüşinde amala aşyrylýar. Beýle diýildigi, häzirki zaman jemgyýetiniň baş baýlygy, hakyky gymmatlygy ummasyz maddy we tebigy baýlyklarda däl-de, hut adamlarda, olaryň bilimde, hünär kämilliginde hem ýürek yhlasynda jemlenýär diýiligidir. Şu günkü-günde durmuş pudaklaryna gönükdirilýän maýa goýumlarynyň derejesiniň örän ýokary bolmagy hem muny tassyklaýar, olar býujet çykdaýjylarynyň 60%-den hem köpräginä tutýar». Diýarymyzda hünärmenleriň dünýä derejesinde, ýokary ahlakly, täzeçe pikir edýän, döredijilige ukyply taýýarlanýş syýasaty geçirilýär.

Diňe ruhy taýdan baý şahsyýet jemgyýetiň ýaşayşynyň ähli taraplarynyň üstünlikli ösüşini üpjün etmäge ukyplydyr.

Elbetde, häzirki zaman şertlerinde ýaşamaga hukuk, ynsanperwerlik, erkinlik, wyždanlylyk, adalatlylyk, mertebe, borç, raýdaşlyk we beýleki ahlak kadalary umumadamzat gymmatlyklary hökmünde ähmiýetini artdyrýar.

Jemgyýetiň we adamyň ýaşayş-durmuşynyň durmuş-ykdysady ugurlarynyň biri-birine garaşlylygy ykdysady işiň durmuş kadalaşmagyna ýardam edýär. Ol durmuş böleginiň ykdysadyýete gönüden-göni täsiri hökmünde ikitaraplaýyn mehanizmiň hereketi netijesinde ykdysady işde, şeýle-de, durmuş we ykdysady gatnaşyklara durmuş taýdan akyl ýetirmegiň obýekti hökmünde medeniýetiň täsiri bolup öz şöhlelenmesini tapýar. Jemgyýetiň we adamyň ýaşayş-durmuşynyň durmuş-ykdysady ugurlarynyň biri-birine garaşlylygy ykdysady işiň durmuş kadalaşmagyna ýardam edýär. Ol durmuş pudagynyň ykdysadyýete gönüden-göni täsiri hökmünde ikitaraplaýyn mehanizmiň hereketi netijesinde ykdysady işde,

şeyle-de, durmuş we ykdysady gatnaşyklara durmuş taýdan akyl ýetirmegiň obýekti hökmünde medeniýetiň täsiri bolup öz şöhlelenmesini tapýar. Taryhy amal, wagtyň synagyndan geçen hojalygy ýöretmegiň milli ýörelgeleri, türkmen halkynyň medeni mirasy we ruhyýetiniň ösüşi häzirki zaman jemgyýetini täzeden döretmegiň berk esasy bolup hyzmat edýär.

Häzirki zaman Türkmenistanyň esasy wezipesi ata-babalarymyzyň miras galdyran baý medeni mirasyny başarnykly hem peýdaly ulanmakda jemlenendir. Bu esas häzirki zaman gymmatlyklaryny döretmäge we özleşdirmäge itergi berýär. Hormatly Prezidentimiziň parasatly ýolbaşçylygynda biziň ýurdumyzda döwlet we jemgyýetçilik taslamalary, çözgütleri ahlak nukdaýnazardan çözülip, ynsanperwer ahlak ölçeglere, durmuş hereketleriň bahasyna daýanyp, subýektiň ahlak talaplary esasynda şahsyýetiň doly ýagdaýda dikeldilmegine esaslanyp, ahlak-psihologik bäsdeşligi üçin zerur bolan şertleriň we höweslendirmeleriň üpjün edilmegi arkaly amala aşyrylýar. Milli we umumadamzat gymmatlyklarynyň dialektikasy, olaryň özara baglanyşygy we aragatnaşygy jemgyýetçilik gatnaşyklaryna adançylyk we ahlak arassalygyny berýär. Şunuň esasynda türkmen halkynyň açylyp görkezilýän döredijilik mümkinçiligi, ýurdumyzy ýokary derejede ösen we bäsdeşlige ukyply edip görkezmek bilen, onuň ösüş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Ylmy we amaly işiň hil taýdan täze derejesine galmak, ak ýüreklik, mähirlilik, adalatlylyk, adançylyk we ynam gurşawynyň döredilmegi, ýurtda jemgyýetçilik ideologiýasynyň kemala gelmegi we ýaýramagy, demokratiýanyň ösmegi bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Jemgyýetiň ösüşinde ykdysady hem ruhy mümkinçilikleriň ösüşiniň gaýtalanmajak taryhynyň, halkymyzyň däpleriň, adatlarynyň möhüm ähmiýete eýedigini nygtamak gerek. Taryhy tejribe bize durmuş-taryhy amalyň ulanan esasy usullaryny, çemeleşmelerini görkezýär. Jemgyýeti onuň medeniýeti arkaly öwrenmek örän wajypdyr. Jemgyýetdäki bolup geçýän durmuş hadysalara akyl ýetirmek üçin, diňe ykdysady we syýasy häsiýetnamalar esasy açar bolup bilmez. Filosofik medeniýeti öwreniş çemeleşmeleri jemgyýetçilik aňynyň tehnokrat pikirlenmelerini yzky hatara geçirýän sungat, edebiýat, din, filosofiýa... we adam yaly fenomenleriň möhümligine düşünmäge kömek edýär. Jemgyýetde agdyklyk edýän ruhy gymmatlyklary seljermek diňe bir onuň ösüş derejesini we ýagdaýyny kesgitlemäge kömek etmän, eýsem şol jemgyýetiň şeýle görnüşde ýaşaýandygyny kesgitlemäge hem kömek edýär.

Umuman, ruhy-ahlak gymmatlyklar durmuş-ykdysady, ylmy-tehniki wezipeleri üstünlikli çözmäge hem-de amala aşyrmaga ýardam edýär.

A. Garryýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ýokary matematika we informatika» kafedrasynyň uly mugallymy*

D. Mowlamow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ýokary matematika we informatika» kafedrasynyň uly mugallymy*

MAÝA GOÝUM TÖWEGGELLIGIŇ MATEMATIKI SELJERMESI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiz döwlet durmuşynyň ähli ugurlary boýunça ösüşe beslenýär. Türkmenistanyň geoykdysady we geosyýasy nukdaýnazardan amatly ýerleşmegi, ýurdumyzyň hemişelik Bitaraplyk hukuk ýagdaýy we durnukly syýasy ýagdaýy, tebigy baýlyklarynyň uly gorlarynyň bolmagy, döwrebap kanunçylyk binýadynyň we kepillikleriň döredilmegi dünýäniň iri maýadarlaryny ylmyň in täze gazananlaryny hem-de innowasiýalary ýurdumyzyň ykdysadyýetine gönükdirmek meýillerini artdyrýar. Innowasiýalar we düýpli maýa goýumlar tehnologiýalar bazaryň aýrylmaz bölegi bolup, olar pudaklaryň tehnologik ösüşine badalga berýär. Durmuş-ykdysady gurşawyň çalt özgerýän häzirki şertlerinde dürli ulgamlara täze tehnologiýalaryň giňden ornaşdyrylmagy jemgyýetiň, galyberse-de, tutuş ýurduň döwletiň şu günki we geljekki özgermelerini kepillendirýär.

Maýa goýumlaryň maliýe derňewlerinde çykdaýlaryň we girdejileriň kesgitsizligi, birbelgili däldigi bilen iş salyşmaly bolýar. Bu ýagdaýda töwegelligi ölçemek we onuň maýa goýumyň netijelerine täsirini ölçemek meselesini ýüze çykarýar. Töwegelligiň: karz töwegelligi, walýuta töwegelligi, maýa goýum töwegelligi, syýasy töwegelligik, tehnologik töwegelligik, aktiwleriň likwidliginiň töwegelligi we ş.m. görnüşleri onuň ulanylýan anyk ýagdaýyna görä kesgitlenýär.

Eger käbir amalyň (operasiýanyň) biri-birini ýok edýän birnäçe netijeleri bar bolsa we bu netijeleriň ähtimallyklarynyň paýlanyş kanuny belli bolsa, onda töwegelligik bar diýip düşünmeli. Eger şeýle paýlanyş ýok bolsa, onda kesgitsizlik bar diýip töwegelligik bilen kesgitsizligi aýyl-saýyl etmeli.

Maliýe işinde adatça töwegelligik bilen kesgitsizlige tapawut goýulmaýar.

Töwegelligik diýlip, köplenç, amatsyz tötän hadysalaryň täsiri netijesinde bolup biljek ýitgä düşünilýär.

Maliýe işiniň beýleki ugurlarynda hem töwegelligik diýlip ýitgä düşünilýär. Bu ýitgi obýektiv bolup biler. Mysal üçin, puluň güýjüniň ýitmegi (hümmetsizlenme töwegelligi) onuň eýesiniň islegine we hereketine bagly däl. Ýöne, tö-

wekgellik ýitgi hökmünde şol ýa-da beýleki çözüwi saýlamak bilen baglanyşykly bolup bilýär. Töwekgellige amatsyz hadysanyň ýüze çykmagynyň ähtimallygy ýaly düşünilýän ýerler hem bar. Töwekgellikleri ölçemeklige ätiýaçlandyryş işinde has-da köp üns berilýär. Şu ähtimallyk näçe uly bolsa, şonça-da töwekgellik uly hasaplanylýar (batmak).

Ýitgileriň ölçeglerini ölçemek gös-göni mümkin däl bolsa ýa-da ýitgileriň ähtimallyklaryny tapmak mümkin däl bolsa, onda töwekgelligi mümkin bolup biljek ýitgä deňişli bolup biljek obýektleri, prosesleri tertipleşdirmek (ranžirmek) bilen hasaplap bolýar.

Töwekgellik bar wagty, ony zyýansyzlandyrmaga ymtylýarlar. Töwekgelligi zyýansyzlandyrmak (kompensirmek) üçin «Töwekgellik baýraklaryny» ulanýarlar. Bu «Töwekgellik baýraklary» baha, göterim derejesine, tarife we ş.m. goşulýarlar. Töwekgelligiň täsirini gowşatmagyň (peseltmegiň) ýene bir ýoly töwekgellikleri dolandyrmakdan durýar (walýutalaýyn ýa-da göterimleýin opsiýalary satyn almak we ş.m.).

Töwekgelligi azaltmagyň usullarynyň biri ony böleklere bölmekdir (diwersifikasiýa).

Diwersifikasiýa diýlip, umumy maýa goýum jemini birnäçe obýektleriň arasynda paýlamaklyga düşünilýär.

Maýa goýum seljermesinde we ätiýaçlandyryş işinde töwekgelligi dispersiýa we orta kwadrat (standart) gyşarmanyň kömegi bilen ölçeyärler. Bu iki häsiýetnamalar girdejiniň yrgyldysyny ölçeyärler. Olaryň bahasy näçe ýokary bolsa, şonçada töwekgellik ýokarydyr. Dispersiýa, orta kwadrat gyşarma şeýle tapylýar:

$$\sigma = \sqrt{D}; D = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n - 1}$$

bu ýerde $\bar{x}$ orta ululyk, n gözegçilikleriň sany.

Eger x tötän näbelli ululygyň paýlanyşy normal kanuna golaý bolsa (ony statistiki taýdan hökman barlamaly) onda x tötän näbelliniň bahasynyň $\bar{x} \pm \sigma$ $\pm \sigma$ aralyga düşmekliginiň ähtimallygy 0,68, $\bar{x} \pm 2\sigma$ aralyga düşmekliginiň ähtimallygy 0,95, $\bar{x} \pm 2,58\sigma$ aralyga düşmekliginiň ähtimallygy 0,99 boljakdygyny tapyp bolýar. Ýagny deňişli ähtimallyklar bilen x tötän näbelliniň (meselem maýa goýumdan alynjak girdejiniň) bahalarynyň boljak çäklerini tapyp bolýar.

Goý, bize gymmatly kagyzlaryň portfeli berlen bolsun. Töwekgelligiň ölçegi hökmünde girdejiniň wagt boýunça üýtgemesiniň dispersiýasyny alalyň. Portfel dogry diwersifikasiýa edilse, onda bu dispersiýa kemelýär (beýleki şertler üýtgemeýär diýlip hasaplanylýar). Eger portfeliň her bir düzüjisi (gymmatly kagyzlaryň görnüşi) girdejiniň käbir dispersiýasy bilen häsiýetlendirilýän bolsa, onda portfeliň girdejisi onuň düzümi bilen kesgitlenýän dispersiýa bilen häsiýetlendi-

rilýär. Şeýlelikde, portfeliň düzümini üýtgedip, girdejiniň jemleýji dispersiýasyny üýtgedip bolýar, ony käbir ýagdaýlarda minimuma getirip bolýar.

Eger portfel n sany gymmatly kagyzlardan durýan bolup, i -nji gymmatly kagyzdan alynjak girdeji d_i , umumy girdeji A , i -nji gymmat kagyzyň sany a_i bolsa, onda şeýle ýazyp bileris:

$$A = \sum_{i=1}^n a_i \cdot d_i.$$

Haçanda d_i i -nji gymmat kagyzyň orta girdejisi bolsa, onda A portfeliň orta girdejisidir.

Girdejileriň görkezijileri baglanyşykly ululyklar bolan ýagdaýynda x we y tötän ululyklaryň arasyndaky korrelýasiýa koeffisiýenti şeýle tapylýar:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n\sigma_x \sigma_y}, \quad \bar{x}, \bar{y} \text{ orta ululyklar.}$$

Diwersifikasiýanyň geriminiň (massstabynyň) töwekgelligiň ölçegine nähili täsir edýändigine seredeliň.

Goý, portfel girdejileriniň dispersiýasy birmeňzeş bolan dürli gymmat kagyzlardan durýan bolsun (σ_i^2). Her bir gymmat kagyzyň portfeldäki udel agramy birmeňzeş diýeliň. Umumy goýumyň jemi (summasy) 1 bolsun. Goý, gymmat kagyzlaryň girdejileriniň görkezijileri baglanyşyksyz bolsun. Onda $D = \frac{1}{n}\sigma_0^2$ ýazyp bolar. Gymmat kagyzlarynyň görnüşleriniň sany $n=2$ bolanda alarys:

$$D = \frac{1}{2}\sigma_0^2 \text{ we } \sigma = \sqrt{\frac{1}{2}} \cdot \sigma_0 = 0,71\sigma_0.$$

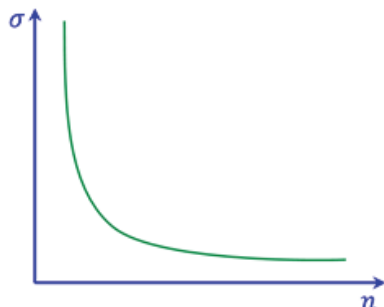
σ portfeliň girdejisiniň standart gyşarmasy $n=3$, $n=4$ bolanda, degişlilikde alarys:

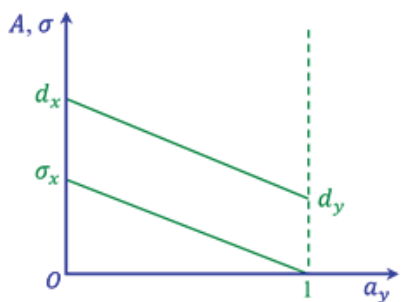
$$\sigma = 0,58\sigma_0, \sigma = 0,5\sigma_0.$$

Bu ýerden portfeliň düzüjileriniň sanynyň artmagy bilen töwekgelligiň kemelýändigini (düzüjileriň dispersiýalary birmeňzeş ýagdaýda hem) görüňär.

n -iň artmagy bilen σ ululygyň: $\sigma = 0,71\sigma_0$; $\sigma = 0,58\sigma_0$; $\sigma = 0,5\sigma_0$ kemeliş tizligi kemelýär. Bu bolsa n -iň artmagy bilen diwersifikasiýanyň täsir güýjüniň kemelýändigini aňladýar. n -iň kiçi bahalarynda diwersifikasiýa töwekgelligi has köp kemeldýär.

Portfeliň düzümleriň gurluşynyň (strukturasyň) üýtgemegi bilen girdejiniň we töwekgelligiň ululygy üýtgär. Ýöne y gymmatly kagyzy d_y girdejili we $\sigma_y^2 = 0$ dispersiýaly gymmatly kagyzy bilen çalşyrylanda portfeliň girdejiligini üýtgetmez. Girdejiniň dispersiýasy üýtgär:

$$D = a_x^2 \sigma_x^2.$$

Portfele ýitgisiz kagyzyň goşulmagy tutuş portfeliň ýitgisini azaldýar. Bu ýagdaýda portfeliň girdejisiniň standart gyşarmasy ýitgisiz kagyzyň böleginiň kemelýän çyzykly funksiýasy bilen kesgitlenýär.

Eger $d_x > d_y$ ($d_x < d_y$ bolsa, onda portfeliň saýlama problemasy bolmaýar, portfel diňe ýitgisiz y kagyzzan durýar) y -iň artmagy bilen d_x -dan d_y -e çenli kemelýär, σ ululyk σ_x -dan 0-a çenli azalýar. $A = d_y + (d_x - d_y)a_x$ deňleme bu tassyklamany görkezýär. Bu ýerde $a_x = \frac{\sigma}{\sigma_x}$, onda $A = d_y + \frac{(d_x - d_y)\sigma}{\sigma_x}$ bolar.

$\frac{d_x - d_y}{\sigma_x}$ ululyga töwekgelligiň bazar bahasy diýilýär. Eger $\frac{d_x - d_y}{\sigma_x}$ bolsa, onda σ -nyň 1% artmagy bilen girdeji 0,5% artar.

Maýa goýum meselesiniň goýulyşy. Haýsy hem bolsa bir firmanyň ýa-da korporasiýanyň gymmatyny artdyrmak üçin önümçiligi giňeltmek niýeti bilen maýa goýumlary ulanýarlar. Firmalarda maýa goýumlar täze önümçilik kuwwatlyklaryna goýulýar. Bu maýa goýumyň maksady firmanyň gymmatyny artdyrmak bolup durýar. Meselem, täze enjamy satyn almak.

Maýa goýum meselesiniň çözüwi kabul edilende, diňe goşmaça pul akymlary ulanylýar. Pul akymy şeýle hasaplanýar:

Pul akymy = Gelýän pullar - gidýän pullar.

Geljekde peýda almak üçin şu gün näçe çykdajy etmelidigini kesgitlemeli bolanda maýa goýum meselesinde harytlaryň göwrüminiň artyşyny almak göz önünde tutulýar. Ykdysady maýa goýum taslamasyny kabul etmekde arassa häzirki gymmat (NPV) kriteriýasy ulanylýar. Bu kriteriýa boýunça taslama kabul edilende pul akymlarynyň diskontirlenen jemi aşakdaky formula bilen tapylýar:

$$NPV = -IPV + \frac{CF_1}{1+r} + \frac{CF_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+r)^n}$$

bu ýerde: INV-başky goýum; CF_n n-nji döwür üçin pul akymy; r diskontirlemegiň görterim derejesi.

NPV > 0 bolsa, taslama amatly;

NPV < 0 bolsa, taslama amatly däl;

NPV = 0 bolsa, çözüw başga kriteriýa bilen kabul edilýär;

Eger iki sany A we B maýa goýum taslamalary üçin şu şertler ýerine ýetse, NPV(A) > 0, NPV(B) > 0, NPV(A) > NPV(B), onda A taslama amatly.

Töwekgellik we kesgitsizlik şertlerde geljekde alynjak girdejiler tötän ululyklardyr. Eger bu tötän ululyklaryň aljak bahalary belli bolsa we bu bahalaryň haýsysyny aljagy barada hiç hili maglumat ýok bolsa, onda kesgitsizlik şertlerde maýa goýum meselesini çözmeli bolýar. Eger tötän girdejiniň aljak bahalary bilen birlikde bu bahalara degişli ähtimallyklaryň paýlanyş kanuny belli bolsa, onda töwekgellik şertlerde maýa goýum meselesini çözmeli bolýar.

Maýa goýum syýasatynyň strategik ugurlary dogry kesgitlenende, ýurtda uly göwrümlü durmuş-ykdysady utuşyň gazanylmagyna mümkinçilik berýändigini ylmy derňewler görkezýär. Bilermenleriň berýän bahalaryna görä, ýurtda tehnologiýalaryň ösmegine gönükdirilýän maýa goýumlaryň möçberi 10 göterim artyrylanda, jan başyna düşýän jemi içerki önüm 0,6 göterim ýokarlanýar.

Hormatly Prezidentimiz, Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ata Watanymyzyň rowaçlygynyň hatyrasyna amala aşyrýan il-ýurt bähbitli, oňyn özgertmeleri rowaçlyklara beslensin!

A. Orazmuhammedowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň uly mugallymy*

PUDAKLARY DÖWREBAP DOLANDYRMAKDA GÖZEGÇILIGIŇ IDENTIFIKASIÝA BELGILERI BILEN BELGILEMEK ULGAMLARYNY DÖRETMEGIŇ ÄHMIÝETI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ykdysady pudaklaryň sanly ulgama geçirilmegini çaltlandyrmak wajyp bolup durýar. Munuň özi dünýä tejribesinden belli bolşy ýaly, döwlet ösdügiçe, onuň durmuşynda maglumat tehnologiýalary möhüm orun eýeleýär.

Döwlet edaralarynyň sanly ulgama geçirilmegini möhüm wezipe hökmünde kesgitläp, milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow dürli pudaklarda elektron görnüşli hyzmatlar ulgamyna geçilmegini zerurdygyny belleýär. Bu işleri ýerine ýetirmek maksady bilen, birnäçe ministrliklerde we pudaklaýyn edaralarda internet ulgamynyň Web-sahypalary taýýarlanylýar, olaryň bar bolanlary kämilleşdirilýär. Şeýle hem, olarda hyzmatlary ýerine ýetirmek wezipeleri onlaýn görnüşinde amala aşyrylýar.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň birnäçe düzümleri Bütindünýä internet ulgamyna birikdirildi. Aýratyn hem, bu işde müşderilere sanly ulgamyň giň mümkinçiliklerini hödürleýän döwlet maliýe edaralary işjeňlik görkezýärler. Şeýlelikde, ýurdumyzyň her bir raýaty internet-banking ulgamlarynda bellige alnyp bilinýär. Ol ykjam we beýleki telefonlaryň, IP telewideniýäniň, internetiň tölegini geçirmäge, alnan karz serişdelerini tölemäge mümkinçilik berýär. Şeýle hem bu hyzmatlar gije-gündiziň dowamynda, ýagny 24 sagat ýola goýuldy.

Ýurdumyzda maglumat-kommunikasiýa tehnologiýasyny ösdürmek üçin döwlet Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy netijesinde bank edaralary tarapyndan milli töleg ulgamy arkaly internet-dükanlarynda harytlary satyn almaga mümkinçilik berýän ýörite binýatlar taýýarlanylýar. Şeýlelikde, ýurdumyzyň telekeçileriniň döreden ulgamy arkaly dürli görnüşli harytlary sanlyja wagtyň içinde satyn almak mümkinçiligi emele geldi.

Ýurdumyzda täze ulgamy işjeň ornaşdyrmakda «Rysgal» paýdarlar täjirçilik banky hem häzirki wagtda işjeňlik görkezýär. Ol optiki belgileriň-QR kodlarynyň kömegi arkaly töleg ulgamyny taýýarlady. Şeýlelikde, raýatlar ykjam telefonlar arkaly islendik harytlar we hyzmatlar üçin töleg geçirip bilýärler.

Hormatly Prezidentimiziň döwletimiziň ykdysadyýetiniň ähli pudaklaryny sanlylaşdyrmak we sanly ykdysadyýete geçmek boýunça öňe sürýän wezipeleri ýurdumyzyň telekeçileriniň işiniň esasy ugurlarynyň birine öwürüldi. Olar iň hä-

zirki zaman tehnologiýalaryny önümçilige ornaşdyrýarlar. Bu bolsa raýatlaryň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň gowulanmagyny şertlendirýär.

Yurdumyzyň hususy kärhanalary we hojalyk jemgyýetleri, döwlet edaralary hem-de jemgyýetçilik guramalary bilen bilelikde dürli hyzmatlara tölegi amala aşyrmaga mümkinçilik berýän ykjam tehnologiýalary döredýärler. Olaryň elýeterliligi, peýdalanmakdaky ýeňilligi şeýle programmalaryň artykmaç taraplarydyr. Ýurdumyzyň işewürleri daşary ýurtlaryň oňyn tejribelerini peýdalanyp, bazar gatnaşyklaryna döwrebap tehnologiýalaryny ornaşdyrýarlar. Munuň özi бүтін dünýäde giňden ýaýran we netijeliligi subut edilen ugurlardyr.

Dünýä hojalyk gatnaşyklaryna netijeli goşulyşmagy, özara peýdaly söwda-ykdysady we maýa goýum gatnaşyklarynyň işjeňleşdirilmegi ýaly ugurlar ýurdumyzyň geljekki ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Ylmy-tehniki ösüşiň çäklerinde özara gatnaşyklaryň täze ugurlarynyň döremegi tutuş adamzat üçin möhüm meseleleriň ylalaşykly çözgüdini işläp taýýarlamakda ähmiýetlidir.

Kompýuterleri dolandyryşda we meýilnamalaşdyrmakda ulanmaklyk gaýtdan işlenilýän maglumatlaryň göwrümini ulaltmaklyga, olary gaýtdan işlemegiň wagtyny azaltmaklyga, işlenilip düzülýän meýilnamalaryň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmaklyga, prosesiniň häsiýetnamalarynyň ýol berilýän üýtgemelerini has doly göz önünde tutmaklyga, şeýle hem in gowy çözüwi saýlap almaklyga mümkinçilik berýär. Öz gezeginde häzirkizaman tehnikasynyň berýän artykmaçlyklaryny ulanmaklyk hökmany suratda ýerine ýetirilmeli berk talaplaryň birnäçesi berjaý edilende mümkin bolup biler. Bu talaplaryň in esasy öwrenilýän obýektiň formallaşdyrylan beýan edilişiniň, ýagny modeliniň bolmagydyr.

Häzirki wagtda kärhanalaryň işleriniň üznüksiz kämilleşdirilmegi döwrüň talaby bolup durýar. Bu bolsa öz gezeginde işewürligi alyp barmagyň täze netijeli usullaryny we tehnologiýalaryny işläp taýýarlamaklyga itergi berýär.

Döwrebap ýolbaşçylary kärhananyň işi we müşderileriň talaplary barada zerur we ýeterlik maglumatlara eýe bolmalydyrlar. Onuň üçin ýörite modeller döredilýär.

Ykdysadyýetiň häzirki zaman ýagdaýy kompaniýanyň döp bolan zähmeti bölüşmek, çäklil ýöriteleşdirmek we berk basgançak gurluşynda gurlan işiniň funksional modelinden işleri biznesprosesleriň töwereginde integrirlemäge esaslanýan iş modeline geçmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Döwletiň önümçilik pudaklarynda subýektleri we harytlary gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamlaryny döretmek we ornaşdyrmak döwrebap meseleleriň biri bolup durýar.

Gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamlaryny döretmegiň esasy maksady – ykdysady bähbitleriň goraglylygy, bikanun öndürilen haryt-

lary bazardan gysyp çykarmak, pudaklardaky obýektleri, subýektleri gözegçilikde saklamak we aýdyň dolanyşygyny üpjün etmek, döwlet býujetini doldurmak, döwlet gözegçilik edaralarynyň maglumat goldawy, harydyň hakykylygyny tas-syklaýan gural (bazara gatnaşýanlar we alyjylar üçin), bazara gatnaşýanlaryň öza-ra gatnaşyklarynyň aýdyňlygyny ýokarlandyrmakdan ybarat bolup durýar.

Gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamlarynyň esasy wezipeleri:

- Harytlary gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemekligiň döwlet maglumat ulgamlaryny ýola goýmak.

- Belgilemegiň goraglylygyny üpjün etmek, ýagny obýektlere, subýektlere we harytlara gözegçiligiň identifikasiýa belgilerini goýmak we belgilemeler bara-daky maglumatlary maglumat ulgamlaryna girizmek.

- Obýektleri, subýektleri we harytlary yzarlamak mümkinçiligini ulgamlayyn gurnamak we alyp barmak mümkinçiligini ýola goýmak, ýagny bu ýerde, hereket ediş zynjyry boýunça obýektleriň, subýektleriň we harytlaryň hereketleri barada maglumat ulgamlarynda bellennmegini gazanmak.

Gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamyny döretmegiň esasy meseleleri:

- Önümçiligiň (importyň we eksportyň) göwrümi we haryt dolanşygy hasa-batynyň awtomatizasiýasyny üpjün etmek.

- Obýektleriň, subýektleriň we harytlaryň identifikasiýasyny üpjün edýän gö-zegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamyny emele getirmek.

- Bazara gatnaşýanlar, harytlar, obýektler, subýektler we olar bilen baglany-şykly pudaklar, şeýle hem gözegçilik identifikasiýa belgileri barada maglumatla-ryň saklanmagyny üpjün etmek.

- Maglumat resurslaryň elýeterligine mümkinçilik bermek (hojalyk subýekt-lerine, alyjylara, pudaklara, gözegçilere).

- Hojalyk subýektleriň (bazara gatnaşýanlaryň we daşky maglumat ulgamlar-nyň) arasynda maglumat alyş-çalşygyny guramak.

- Maglumatlary analitik işläp taýýarlamak.

- Hojalyk subýektlere maglumat hyzmatlaryny hödürlemek.

Gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamynyň mysaly hökmünde häzirki wagtda dünýä tejribesinde giňden peýdalanylýan radioýgylykly identifikasiýa tehnologiýalaryny görkezmek bolar.

RFID (Radio Frequency IDentification – radioýgylykly identifikasiýa) – obýektleri awtomatiki identifikirlemek usulydyr. Onda radio signallaryň üsti bilen transponder diýip atlandyrylýan ýa-da radioýgylykly identifikasiýa belgilerde ýatda saklanan maglumatlar okalýar ýa-da ýazylýar. radioýgylykly identifikasi-ýa belgileriň köpüsi 2 bölekden düzülýär:

- maglumatlary ýatda saklamak we okamak, radioýygylykly signaly modulirmek we demodulirmek üçin – integral shema;
- signaly kabul etmek we ibermek üçin – antenna.

RFID tehnologiýalar gözegçilik we elýeterlik dolandyrylyş ulgamlarynda obýektleri (adamlary, haýwanlary, awtomobilleri we beýleki obýektleri) tapawutlandyrmak maksady bilen giňden ulanylýarlar. Onuň üçin radioýygylykly identifikasiýa belgileriň dürli ülnüleri we fiziki formatlary ulanylýar. Mysal üçin, adamlary tapawutlandyrmak üçin kontaktsyz plastik kartlaryň görnüşinde döredilýän elýeterlik üçin ýüztutma kartlar has giňden ýaýrandyr. Ýüz tutmak üçin bu karta 10 sm aralykda okaýjy gurluşa getirilýär. Eger-de ol maglumatlar bazasynda hasaba alnan bolsa, onda onuň ýüztutmasy kanagatlandyrylýar. Umuman, radioýygylykly identifikasiýa belgileri ulanylyş çägene baglylykda köpçülikleýin hyzmat ediş ulgamynyň dürli ýerlerinde ulanyp bolýar:

- lukmançylykda;
- kitaphanalarda;
- oba hojalygynda;
- ulag – aragatnaşyk ulgamlarynda;
- distansion dolandyryşda;
- söwda ulgamynda we ş.m.

Şeýlelikde, işewür-proseslerini dürli ugurlarda integrirlemek üçin giň mümkinçilikler açylýar.

Söwda ulgamynda awtomatiki identifikatsiýa RFID tehnologiýalaryny ulanmak ştrih-kodlar bilen deňşdireniňde artykmaçlyklary köp bolan maglumatlary dolandyrmak işini kämilleşdirmekde serişde hökmünde çykyş edýär. Radioýygylykly identifikasiýa tehnologiýalaryň we gurluşlaryň toplumu alyjynyň zerurlygyny kanagatlandyrmak üçin has giň mümkinçilikleri berýär.

Maglumat tehnologiýalaryň kämilleşmegi hasabyň birlik hereketiniň gözegçiliginiň awtomatizasiýasy üçin radioýygylykly (Radio Frequency IDentification – RFID) we ştrih-kodly identifikasiýanyň programma platformasyny we onuň mümkinçiliklerini dolandyryşda, logistika we önümçilikde peýdalanmak özüniň oňaýly netijelerini ýüze çykardy.

RFID platforma – bu programma serişdesi bolup, ol şu aşakdaky meseleler üçin niýetlenilendir:

- Radioýygylykly we ştrih-kodly identifikasiýa gurluşlaryň tordaky işiň koordinasiýasy (birikdirme, konfigurasiýa, dolandyrmak, maglumatlaryň alyş-çalşygy).
- Müşderi programma üpjünçiligine radioýygylykly we ştrih-kodly identifikasiýanyň her hilli gurluşlaryna elýeterligi üpjün etmek.

- Radioýgylykly we ştrih-kodly identifikasiýa bilen baglanyşykly uly göwrümlü meseleleri ýerine ýetirmek.

Platformany peýdalanmagyň esasy aýratynlygy:

- Radioýgylykly we ştrih-kodly identifikasiýa periferiýa gurluşlary bilen işiň lokallygy;

- Müşderi programma üpjünçiligini üýtgetmezden täze enjamlara geçmek mümkinçiligi;

- Territorial paýlaşdyrylan ulgamlary döretmek mümkinçiligi;

- Hasabat ulgamlarynyň dürli görnüşleri bilen integrasiýasy;

- Statistiki maglumatlaryň merkezleşdirilip ýygalmagy we hasabatlaryň emele gelmegi;

- Bir nusgaly çözgüt.

Gözegçiligiň radioýgylykly identifikasiýa ulgamyny ornaşdyrmagyň ykdysady netijeliligi:

- Inwentarlaşdyrmak üpjünçiliginiň netijesinde personal bilen baglanyşykly zähmet harajatlarynyň 80% azalmagy.

- Dükanlarda ogurlyk bilen baglanyşykly töwekgelçiligiň azalmagy.

- Alyjylaryň talaplaryna tiz hereket etmek we olary kanagatlandyrmak mümkinçiliginiň netijesinde satuwy ýokarlandyrmak.

- Alyjylaryň kassada garaşmak wagtynyň ep-esli gysgalmagyň netijesinde has köp müşderilere hyzmat etmek we hyzmatyň kanagatlandyrmak derejesiniň ýokarlanmagy.

Sanly tehnologiýalaryň adamzat durmuşynyň ähli sferasyna (durmuş, iş, gyzyklanma we ş.m.) ornaşmagy we güýçli depgindäki ösüşi bilen baglanyşykly bolup durýar. Pudaklaryň sanly ykdysadyýet ulgamyna geçiş döwründe maglumatlaryň hemme ýerde we islendik wagtda elýeterliligine daýanmak bilen, intellektual seljermeler we maksada gönükdirilen häsiýete eýe bolan özara gatnaşyklaryň täze ugurlaryna ýol açýar.

Bu aýdylanlaryň netijesinde köpçülikleýin hyzmat ediş ulgamynyň mümkinçiliklerini peýdalanyp söwda ulgamynyň işini dolandyrmakda we goraglylygyny üpjün etmekde RFID-tehnologiýalary ýerlikli peýdalanmak dünýä tejribesinden görnüşi ýaly, özüniň oňaly ykdysady netijeliligini görkezýär. Çünki häzirki wagtda ýurdumyzyň edara-kärrhanalarynda sanly tehnologiýalary ýerlikli peýdalanmak döwrüň talaby bolup durýar.

M. Öwezowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Dünyä ykdysadyýeti» kafedrasynyň uly mugallymy*

DURMUŞ SYÝASATY – DÖWLET SYÝASATYNYŇ ILERI TUTULÝAN UGRY

Durmuş syýasaty jemgyýetçilik durmuşynyň durmuş-ykdysady şertlerini sazlaşdyrmak boýunça döwletiň alyp barýan işiniň möhüm ugurlarynyň biri bolup durýar. Durmuş syýasaty arkaly girdejileri adalatly paýlamak üpjün edilýär, durmuş howpsuzlygy gazanylýar.

Durmuş şertleri adamyň we aýry-aýry toparlaryň arasyndaky ähli gatnaşyklara, adamyň dünýä gelmeginden başlap, onuň tutuş ömrüni gurşap alýan maddy we ruhy ýaşayşy serişdeleriniň sarp edilişine täsir edýär. Durmuş ýagdaýlary ykdysadyýetiň ösmegine öz täsirini dürli ugurlar bilen: jemgyýetiň durmuş taýdan gurluşy arkaly, adam maýasynyň üsti bilen ýetirýär.

Islendik döwletiň içerki syýasatynyň in möhüm ugurlarynyň biri bolup, durmuş syýasaty çykyş edýär. Döwletiň durmuş syýasatynyň subýekti bolup, döwlet we onuň edaralary, ýerli dolandyryş hem-de iri hojalyk birleşikler çykyş edýär. Durmuş kadalary we sarp edijilik býujeti onuň gurallary bolup durýar. Özünde goýlan maksatlar boýunça bu syýasat döwlet derejesinde kabul edilen karardyr çözümler, durmuş maksatly çäreler we toplumlaýyn maksatnamalar arkaly durmuşy geçirilýär we ol ilatyň mynasyp ýaşayşyny üpjün etmäge jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň sazlaşykly bolmagyny, syýasy durnuklylygy, jemgyýetçilik jebisligini gazanmaga gönükdirilendir.

Durmuş syýasatynyň esasy maksady ilatyň dürli toparlarynyň içinde we olaryň arasynda sazlaşykly gatnaşyklary saklamak bilen, jemgyýetiň her bir agzasynyň mynasyp, abadan ýaşayşyny üpjün etmekden, durmuş hal-ýagdaýyny hil taýdan gowulandyrmakdan ybaratdyr. Durmuş ugurdaky ýagdaýlar bolsa, ýaşayşyň esasy maddy binýadyny düzýän girdejiler, iş orunlary bilen üpjünçilik, saglyk ýagdaýy, ýaşayşyň jaý üpjünçiligi, bilim, medeniýet, ekologiýa şertleri ýaly görkezijiler bilen kesgitlenilýär.

Durmuş syýasatynyň esasy wezipeleri bolup goramak we ösdürmek çykyş edýär. Bu wezipeler özara bagly bolup, goramak wezipesi ilatyň durmuş-ykdysady howpsuzlygyny üpjün edýär. Durmuş syýasatynyň ösüşi üpjün etmek wezipesi durmuş taýdan önümçilik amatlyklary döretmek bilen baglydyr. Bu iş adam maýasyna netijeli maýa goýmak görnüşinde amala aşyrylyp, maddy önümçilige goýberilýän düýpli goýumlar bilen deň derejede uly peýda getirýär.

Ilatyň ýaşaýşyny üpjün edýän maddy we durmuş amatlyklary, girdejileri, ha-rytlary, hyzmatlary dogry paýlamak, ilatyň durmuş taýdan has goragsyz gatlakla-ryny goramak, adamlary bilim we saglyk hyzmatlary bilen ýokary derejede üpjün etmek, daşky gurşawy goramak ýaly möhüm wezipeler durmuş syýasatynyň ileri tutulýan wezipeleri bolup çykyş edýär.

Durmuş syýasatynyň durmuşa geçirilmeginde döwletiň paýyna düşýän esasy wezipe jemgyýetiň her bir agzasynyň arkaýyn ýaşamagyna, ösmegine, onuň dur-muş hal-ýagdaýyny mynasyp derejede üpjün etmäge oňaly täsir edýän, ýokary amatly durmuş-ykdysady gurşawy emele getirmeklige baglydyr.

Durmuş syýasaty ykdysady ösüşiň şertlerini üpjün etmelidir. Ýurduň dünýä ykdysadyýetindäki bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak we ykdysady ösü-şiň depginini artdyrmak zerurlygy amala aşyrylýan durmuş syýasatynyň ýokary derejede netijeli bolmagy bilen şertlenendir. Bu wezipe, her bir adamyň zähmet, paýhas we döredijilik gurbatyny durmuşa ornaşdyrmagy talap edýär.

Ýurtda gazanylýan ykdysady ösüşiň depgininiň artmagy bilen, milli baýlygy toplamak we ýurduň raýatlaryna amatly durmuş şertlerini döretmek mümkinçiligi hem artýar. Şeýlelik bilen, ykdysady ösüşde esasy ugur durmuş syýasatyna gö-nükdirilýär. Beýleki bir tarapdan durmuş syýasatynyň özi ykdysady ösüşi tizleş-dirmeginiň we işjeňleşdirmeginiň guralyna öwrülýär.

Türkmenistanda durmuş-ykdysady ösüş babatynda ägirt uly möçberli öňe-gidişlikler gazanyldy, ýurduň ilatynyň durmuş derejesi düýpli ýokarlandyryldy, durmuş ugurlara nazarlandyrylan bazar ulgamynyň milli nusgasy döredildi we kemala getirildi. Ykdysadyýetiň durmuş maksatlara nazarlandyrylmagy, ilkinji nobatda ýurduň, Prezidentiniň alyp barýan syýasaty bilen mizemez baglanyşyk-lydyr. Türkmenistanda ylym-bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, ýaşaýyş jaý ho-jalygy, syýahatçylyk, dynç alyş çalt depginde ösýär we döwlet tarapyndan güýçli goldaw alýar. Ýurduň düýpli maýa goýumlarynyň uly bölegi gönüden-göni dur-muş pudaklarynyň ösüşine gönükdirilýär.

Türkmenistanda amala aşyrylýan durmuş syýasaty döwlet işiniň baş ugry bolmagynda galýar, onuň esasy maksady her bir türkmenistanlynyň mynasyp, hil taýdan ýokary ýaşaýşyny üpjün etmekden ybaratdyr. Bu syýasatyň maksatlary we wezipeleri jemgyýetiň gatlaklarynyň we toparlarynyň ählisine niýetlenendir. Milli ykdysady nusgamyz ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde döwletiň merke-zi orunda durmagyna daýanýar. Häzirki döwürde amala aşyrylýan durmuş-yk-dysady özgertmeleriň strategik maksady, ilatynyň durmuş derejesi ýokary bolan kuwwatly döwleti döretmekden ybaratdyr. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň ykdysady gurluşynda ýurduň ykdysady ösüşiniň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemekde döwlete esasy orun degişli bolup, ol halkyň bähbidine gönükdirilendir.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň ykdysady ösüşini durmuş maksatlara gönükdirmek babatynda alyp barýan syýasaty köpugurly häsiýetde bolup, adam hakynda alada ýugrulandyr. Türkmenistanyň durmuş syýasatynyň esasy ugurlary hökmünde bilim, saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goramak, medeniýeti ösdürmek, ilatyň iş bilen üpjünçiligi, girdejiler, daşky gurşawy goramaklygy bellemek bolar.

Türkmenistanda bilime durmuş syýasatynyň iň möhüm ugurlarynyň biri hökmünde garalýar. Milli bilim ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgertmeler ýurtda döwrebap bilim binýadyny döretmäge gönükdirilendir. Türkmenistanda durmuşa geçirilýän bilim syýasaty bilim ulgamyny düzüm taýdan düýpli özgertmek, bilimde dünýä ülnülerine laýyk gelýän ýokary ülnüleri girizmek ýaly çäreleri özünde jemläp, döwlet tarapyndan mynasyp we döwrebap bilim almakda hemmelere elýeterli we deň mümkinçilikleri kepillendirýär. Bilim ulgamy doly döwrebaplaşdyrylýar.

Häzirki döwürde saglygy gorap saklamagyň sagdyn durmuş ýörelgeleri ulgamy döredildi. Ýaş nesillerimiziň sagdyn ösmegi üçin olaryň sagdyn ýaşayşyny döretmek we goldamak, sport bilen meşgullanmak işleriniň derejesini ýokarlandyrmak wajyp bolup durýar. Türkmenistanyň saglygy goramak syýasaty adamlarda sagdyn durmuş ýörelgelerini berjaý etmäge we öz saglygyny goramaga bolan höwesini güýçlendirmek, milletiň we onuň genofondunyň saglygyny goramak we gowulandyrmak; ilata edilýän saglyk hyzmatlarynyň medeni derejesini ýokarlandyrmak işleri arkaly durmuşa geçirilýär.

«Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda» ilaty durmuş taýdan goramak syýasatynyň ileri tutulýan ugurlary kesgitlenildi. Ilaty durmuş taýdan goramaklyga durmuş üpjünçiligi we durmuş taýdan ýardam bermek çäreleriniň dürli ugurlarynyň tutuş bir toplumy degişlidir.

Hormatly Prezidentimiz ilatyň ýaşayş-durmuş şertlerini düýpli ýokarlandyrmaklygy öz ykdysady strategiýasynyň ileri tutulýan wezipeleriniň hataryna goşýar. Munuň netijesinde, Türkmenistanyň ilaty ruhy, medeni we intellektual taýdan ösýär.

Esasy Kanunymyz bolan Türkmenistanyň Konstitusiýasy durmuşa geçirilýän döwlet syýasatynyň binýady bolup durýar. Onda Türkmenistanda döwletiň we jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy adamdyr diýip bellenilýär. Döwlet özüniň her bir raýatynyň önünde jogapkärdir we özüniň saýlap alan ugrunda şahsyýetiň erkin ösmegi üçin zerur bolan şertleriň ählisini döredýär, onuň ömrüni, abraýyny, mertebesini hem azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy we aýryp bolmajak hukuklaryny goraýar. Bu kada 1948-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan kabul edilen adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasyna kybap gel-

ýär. Olaryň iş ýüzünde berjaý edilişi ýurtta amala aşyrylýan durmuş syýasatynyň mazmunyny görkezýär.

Milli Liderimiz ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan döwrebaplaşdyrmak wezipesini öňde goýmak bilen, täze döwlet ideologiýasynyň berkarar bolmagyna aýratyn ähmiýet berýär. «Döwlet adam üçindir!» diýen şygar bolsa onuň esasyny düzýär. Türkmenistanda amala aşyrylýan ähli özgertmeler adama gönükdirilendir we onuň parahat durmuşyny, maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, baý ruhy galkynyşy üpjün etmek maksatlaryny özünde jemleýändir.

Türkmenistanda üstünlikli geçirýän ykdysady özgertmeleri güýçli durmuş syýasaty bilen üsti ýetirilýär. Şonuň netijesinde, soňky ýyllarda ýurdumyz uly üstünlikleri gazanmagy başardy. Bu bolsa durmuş-ykdysady ösüşde möhüm sepgitleri eýelemäge mümkinçilik berdi.

Ýurdumyzda aýlyk iş haklarynyň, pensiýalaryň, talyp we diňleýji haklarynyň we döwlet kömek pullarynyň her ýyl 10 göterim artdyrylmagy durmuş abadançylygynyň hem-de adam mümkinçilikleri üçin şertleri döretmegiň görkezijileri bolup durýar. Türkmenistan Bütindünýä banky tarapyndan ortaça derejeden ýokary girdejili ýurt hökmünde ykrar edildi.

Ýurdumyzy adam mümkinçilikleriniň ösüşi boýunça has ýokary derejeli döwletleriň hataryna çykarmak esasy wezipeleriň biridir. Munuň üçin ýurdumyzda zerur bolan ähli şertler bar: milli Liderimiziň syýasy erk-islegi, döredilen ykdysady kuwwat, döp-dessurlar hem-de işjeň durmuş syýasaty.

Türkmenistanyň durmuş syýasatynyň aýratynlygy, onuň sebitler boýunça gyrađen ösüşi üpjün etmeklige gönükdirilendigi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň tebigy we ykdysady kuwwatlyklaryny rejeli ulanmak, durmuş taýdan ösüşiň ýurduň ähli künjeklerini, hat-da uzakdaky obalary hem öz içine almak maksatlary ýurduň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynyň mazmunyny düzýär.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizde «Döwlet adam üçindir!» atly şygardan ugur alyp, hormatly Prezidentimiz tarapyndan halkyň bähbitlerine gönükdirilip alnyp barylýan durmuş syýasaty dünýä derejesinde nusga alarlyklydyr. Ýurdumyzyň ykdysady kuwwadyny artdyrmak, halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň, durmuş taýdan goraglylygynyň derejesini ýokarlandyrmak, milli ýörelgeleri ösdürmek hormatly Arkadagymyzyň öňde goýan beýik maksatlarynyň esasyny düzýär. Häzirki wagtda, bu beýik maksatlar rowaçlyklara, uly üstünliklere beslenýär. Berkarar döwletimiziň ösüşiniň häzirki döwürdäki batly gadamlary Watanymyzyň dünýädäki abraýyny, şan-şöhratyny artdyrmak bilen bir hatarda, ösüşiň türkmen ýoluny hem-de onuň rowaçlygyny äleme äşgär etdi. Belent maksatlaryň dabaralanmagy bilen kemala gelýän kämil derejeli durmuş ulgamy halkymyzyň ýaşaýşa höwesini, ýaş nesilleriň bilim almaga, hünärleri özleşdirmäge mümkinçilik berdi.

Ý. Saparow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maliýe» kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTANYŇ MALIÝE ULGAMYNA USULYÝET TAÝDAN ÇEMELEŞME

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly baştutanlygynda gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýan gadymy we müdimi türkmen topragy bu gün ösýär we özgerýär. Ykdysadyýetiň we maliýe ulgamynyň hil taýdan täze ýagdaýyna tarap ynamly ädimleri, ýurdumyzyň depginli ösýän, güýçli döwlete öwrülmeği ýurt baştutanymyzyň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründäki maliýe syýasatynyň netijesidir.

Milli ykdysadyýetimiziniň esasy görkezijileriniň biri bolan jemi içerki önümiň ösüş depgini durnukly we okgunly ösüşe eýe boldy. Muňa ykdysadyýetimiziniň ähli pudaklarynda diýen ýaly ýokary önümçilik netijeleriniň gazanylmagy hem aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi, ykdysady ylymlaryň doktory Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» diýen okuw gollanmasynda «Ykdysadyýetiň ösmegini býujet arkaly kadalaşdyrmak döwlet kadalaşdyryş işiniň esasy ykdysady usullarynyň biridir. Bu usul milli maliýe ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwlet maliýe serişdelerini ýurduň konstitution borçlarynyň berjaý edilmeginiň baş maliýe-ykdysady instituty bolup durýar» diýip belläp geçýär.

Maliýe ulgamyna «gurluşyň görnüşi» ýa-da «guramalaryň jemi» hökmünde garalýar. Mysal üçin, amerikanyň görnükli ykdysatçysy J.Wan Horn maliýe ulgamyny firmalara, raýatlara, şeýle hem hökümete öz hyzmatlaryny amal edýän aýry-aýry edaralaryň we bazarlaryň jemi hökmünde kesgitleýär. L.A.Drobozinanyň pikirine görä, maliýe ulgamy maliýe gatnaşyklarynyň aýry-aýry çygyrlarynyň jemidir, olaryň esasynda pul serişdeleri gaznalary emele gelýär we peýdalanylýar. Beýleki awtorlar maliýe ulgamyny şu görnüşde kesgitleýärler: «Maliýe ulgamy – hojalygy alyp barýan subýektleriň, öý hojalyklaryň we döwletiň pul serişdeler gaznasynyň dürli usullar we görnüşde paýlanylyş prosesinde ýüze çykyan pul gatnaşyklarynyň jemidir».

«Maliýe gatnaşyklarynyň çygyrlary», «maliýe gatnaşyklary», «edaralaryň we bazarlaryň» jemi hökmünde ýokarda beýan edilen maliýe ulgamynyň kesgitlemeleri beýle bir takyk däldigini belläp geçmek zerurdyr, sebäbi bellenilip geçilen jemler ulgama bildirilýän hökmany talaplara, has takygy, olar çözüän me-

seleleri we guramaçylyk bitewüligi boýunça birmeňzeşlige laýyk gelmeýärler. Şu aýdylanlary hasaba almak bilen, maliýe ulgamyna jemi içerki önümiň paýlanylyşy we gaýtadan paýlanylyşy boýunça üznüksiz önümçiligine gatnaşýan ähli subýektleriň arasynda pul gatnaşyklarynyň gurnalyşy hökmünde seredip geçmek maksadalaýyk bolar.

Jemi içerki önümiň gymmaty paýlanylanda ykdysady gatnaşyklarynyň subýektlerinde pul girdejileriň we toplamalaryň dürli-dürli gaznalary toplanýar. Ykdysady gatnaşyklarynyň subýektleriniň girdejileri ilkinji we ahyrky girdejelere bölünýärler. Jemi içerki önümiň gymmaty ilkinji girdejileriň we toplamalaryň çêşmesi bolup durýar we şu görnüşlerde çykyş edýär:

- 1) işgärleriň iş haky;
- 2) ykdysady subýektleriň peýdasy we ulanyş tölegleri;
- 3) döwlete we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralaryna gelip gowuşýan salgytlar we beýleki tölegler.

Ilkinji girdejiler salgyt mehanizminiň tölegler ulgamynyň, peýdanyň paýlanylyşynyň üsti bilen soňraky gaýtadan paýlaýyş prosesiniň çêşmesi bolup durýarlar. Ykdysady subýektleriň öz maliýe serişdeleri hökmünde çykyş edýän ahyrky girdejiler şonuň ýaly gaýtadan paýlaşdyrylyşyň netijesidir. Ahyrky maliýe serişdeleri olary maksatly ugurlar boýunça peýdalanmak üçin soňraky paýlaýyş we gaýtadan paýlaýyş prosesiniň binýadydyr.

Jemi içerki önümiň gymmatynyň paýlanylyşy we gaýtadan paýlanylyşy maliýe mehanizminiň üsti bilen amala aşyrylýar. Maliýe mehanizmi ykdysady subýektlere, hakyna tutulýan işgärlere, döwlete we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralaryna öz maliýe serişdelerini emele getirmäge mümkinçilik berýän maliýe gatnaşyklarynyň aýrybaşgalanan çygyrlaryny öz içine alýar. Başgaça aýdanynda, maliýe mehanizmi – bu maliýe gatnaşyklarynyň gurluşynyň, kadalaşdyrylyşynyň, meýilnamalaşdyrylyşynyň, maliýe serişdeleriniň emele gelşiniň we peýdalanylyşynyň usullarynyň ulgamydyr. Maliýe ulgamy birnäçe bölümlerden ybarat bütewülikdir.

Belli rus ykdysatçy alymy W.M. Rodionowanyň pikirine görä, maliýe ulgamy biri-birine bagly çygyrlar we maliýe gatnaşyklarynyň baglanyşyklary arkaly emele gelýär. A. Balabanow we I. Balabanowyň döwletiň maliýe ulgamy düşüňjesi döwletde işleýän pul gatnaşyklarynyň toplумы hasaplaýarlar. Mundan başga-da, ikinjisi maliýe ulgamynyň ikisine-de seredilip bilner diýip hasaplaýarlar maliýe (maliýe we karz) edaralarynyň toplумы hökmünde. Bu nukdaýnazary P.I. Wahrin hem goldaýar. Käbir ykdysatçylar maliýe ulgamyny gurama görnüşi hasaplaýarlar. Jemi içerki önümi paýlamakda we paýlamakda köpeltmek prosesiniň ähli subýektleriniň arasyndaky pul gatnaşyklary.

Biziň pikirimizçe, ilkinji çemeleşme has kanuny. Maliýe, bu gatnaşyklary maliýe hasaplamalara mümkinçilik berýän aýratynlyklara eýe bolan käbir ykdysady gatnaşyklar ulgamy hasaplanýar. Şeýle-de bolsa, ähli maliýe gatnaşyklaryna mahsus bolan umumy häsiýetleriň bolmagy, maliýe gatnaşyklarynyň toparlarynyň arasynda tapawudyň bardygyny aradan aýyрмаýar. Hut şu tapawutlar, maliýe ulgamynyň baglanyşyklary we özara baglanyşyklary arkaly amala aşyrylýan maliýe gatnaşyklarynyň birnäçe çygyrlaryň bardygyny kesgitleýär. Maliýe ulgamy, durmuş önümleriniň paýlanyşy, serişdeleriň paýlanyşynyň we ulanylmagynyň, nagt girdejileriniň we döwletiň, ykdysady edaralarynyň we ilatyň tygşytlamalarynyň emele gelmegi we maliýe gatnaşyklarynyň elementleriniň toplumydyr.

Ykdysady edebiýatlarda diňe «maliýe ulgamy» düşünjesiniň kesgitlemesi däl, eýsem onuň düzümi hem ara alnyp maslahatlaşylýar. Ykdysatçylaryň hemmesi diýen ýaly milli ulgam we işewür guramalaryň maliýeleşdirilmegi ýaly baglanyşyklary öz içine alýar diýen pikire eýerýärler. Jedel, maliýe ulgamynyň ätiýaçlandyryş, ýerli maliýe, ilatyň maliýeleşdirilmegi (öý hojalygy), bir gazna bazary ýaly baglanyşyklaryň esasy böleklerine salgylanmak meselesidir. Mundan başga-da, haýsy maliýe gatnaşyklarynyň toparlaryny maliýe ulgamynyň baglanyşyklary hökmünde tapawutlandyryp boljakdygyny we haýsylaryny elementler (kiçi ulgamlar) hasaplap boljakdygy barada umumy pikir ýok. Biziň pikirimizçe, maliýe ulgamynyň baglanyşyklary aşakdaky maliýe gatnaşyklarynyň toparlaryny görkezýän dört baglanyşygy öz içine almalydyr:

- 1) döwlet maliýesi;
- 2) ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň maliýesi;
- 3) öý hojalyklaryň maliýesi;
- 4) ykdysady subýektleriň maliýesi.

Gymmadyň paýlanylyşynyň maliýe ulgamynda, ygtyýarynda maksatly ugurlarda ulanylýan pul gaznalary döredilýän üznüksiz önümçilik prosesiniň gatnaşyjylary bolup durýan ýuridik we fiziki şahslar onuň subýektleridir. Oňa şular degişlidirler: döwlet, kärhanalar, guramalar, edaralar, raýatlar. Maliýäniň kömegi bilen amala aşyrylýan paýlanylyş prosesi çylşyrymlylygy we köptaraplaýynlygy bilen häsiýetlendirilýär. Jemgyýetçilik önümiň gymmadynyň hem ilkinji paýlanylyşyna hem-de gaýtadan paýlanylyşyna gatnaşyp, maliýe paýlanylyşynyň dürli tapgyrlaryna hyzmat edýär. Maliýäniň kömegi bilen paýlanylyş prosesleri jemgyýetçilik durmuşynyň ähli çygyrlarynda, ýagny maddy önümçiliginde, alyş-çalyş we sarp ediş çygyrlarynda bolup geçýär. Paýlanylyşynyň maliýe usuly ykdysady dolandyrmagyň ähli çygyrlaryny gurşap alýar (merkezi, çäk, ýerli). Galyberse-de, gymmadyň paýlanylyşynyň maliýe usulyna paýlanylyşynyň dürli görnüşlerini, ýagny içkihojalyk, pudagyň içindäki, pudagara, çägara görnüşlerini emele

getirýän köpbasgançaklyk mahsusdyr. Ýokarda agzalyp geçilen gymmadyň paýlanylyşy maliýe ulgamynyň dürli düzüm bölekleri tarapyndan amal edilýär: içkihojalyk paýlanylyşy-kärhanalaryň maliýesi, pudagyň içindäki paýlanylyş, toplumlaryň, assosiasiýalarynyň maliýesi, pudagara we çägara paýlanylyşy-döwlet býujeti we býujetden daşarky gaznalar arkaly.

Ykdysady subýektlerde girdejileriň emele gelşiniň usullaryna laýyklykda maliýe ulgamyny merkezleşdirilen maliýe (jemagat maliýesi) we merkezleşdirilmedik maliýe (ykdysady subýektleriň we öý hojalyklaryň maliýesi) çygyrlaryna bölmek maksadalaýykdyr. Pul gatnaşyklarynyň gurluşynyň görnüşi hökmünde maliýe ulgamyny üç kiçi ulgama bölmek bolýar, olar şu subýektlerde maliýe serişdeleriniň emele gelşini we peýdalanylyşyny üpjün edýärler:

- a) ykdysady subýektlerde;
- b) ilatda;
- c) döwletde we öz-özünü dolandyryş edaralarynda.

Şu kiçi ulgamlaryň her birinde maliýe serişdeleriniň emele gelşiniň we peýdalanylyşynyň özboluşly usullary we görnüşleri ulanylýar. Olaryň her biriniň maksatly gözökdirmesi we degişli maliýe mehanizmi bar. Öz gezeginde, şu kiçi ulgamlar anyk ykdysady subýektlerde pul serişdeleriniň emele gelşiniň we peýdalanylyşynyň mehanizmine laýyklykda aýry-aýry düzümlere bölünýärler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň özboluşly aýratynlyklaryny we halkymyzyň durmuş-ýaşaýyş derejesini göz önünde tutýan, şeýle hem daşary ýurtlaryň ösen tejribesini ulanmaga esaslanan önden görüjilikli maliýe-ykdysady özgertmeleri geçirmegi we maksatnamalary kesgitlemegi iňňän uly netijeleri berýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwriniň «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip atlandyrylan ýylynda, bu geçirilýän ykdysady syýasat ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ýokary depginli ösüşini mundan beýläkde ynamly üpjün eder.

B. Taganow

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy we audit» kafedrasynyň uly mugallymy*

INTERNET TORUNDA TELEKEÇILIK IŞINIŇ GELJEGI WE MILLI MODELİ EMELE GETIRMEK

Hormatly Prezidentimiziň öňdengörüjilikli, pähim-paýhasa ýugrulan durmuş-ykdysady syýasaty halkymyzyň, mähriban Watanymyzyň geljekki gülläp ösüşine, halkymyzyň has-da bagtyýar durmuşda ýaşamagyna hyzmat etmek bilen, Türkmenistan döwletimiziň hukuk binýadynyň sarsmaz sütüni bolup hyzmat edýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda Internet ulgamyňyň giňden ýaýramagynyň netijesinde, Internet torunda telekeçilik işini alyp barmak hem yzygiderli ösýär. Dünýä tejribesinden ugur alnanda geljekde ol has giňden öser.

Geljekde global ykdysadyýetiň gurşawyna sazlaşykly goşulyşyp biljek ykdysadyýeti kemala getirmek üçin, häzirki wagtda Internet torunda telekeçilik işini bir umumy kadalara getirmek möhüm wezipeleriň biridir.

Häzirki günde Internet tory, iş bilen meşgullanmagyň dürli görnüşlerini: maglumatlary gözlemek, torda telekeçilik işini ýöretmek we beýleki işlerini öz içine alýan geljegi has uly bolan we çalt ösýän pudakdyr. Internet, innowasion mümkinçilikleri we häzirki wagtda biznesi ýöretmek üçin täze mümkinçilikleri döredýän, netijeli telekeçilik işi üçin uly meýdançadyr. Internet-biznesiň ösüşi Internet torunyň meşhurlygynyň we jemgyýetiň ösüşiniň täze maksatlarynyň çalt ösüşinde başga döwri aňladýar.

Telekeçilik gurşawynyň ösüşiniň islegine görä innowasion mümkinçilikleri maksada laýyklykda peýdalanmak zerurdyr. Internet torunda telekeçilik işiniň ykdysady mazmuny sarp edijileriň islegini kanagatlandyrmagyň täze usulyny gözlemeklige we amala aşyrmaklyga gönükdirilendir.

Internet torunda telekeçilik işiniň geljekki ösüşiniň haýsydyr bir çäklendirmeleri ýokdur. Ýakyn onýyllygyň dowamynda biznes üçin Internetiň mümkinçiligini ulanmagyň global meýli dünýä ykdysadyýetiniň köp sanly bölümlerine özüniň uly täsirini ýetirer.

Telekeçilik işini elektron görnüşe geçirmek ýa-da ony emele getirmek, ykdysadyýeti ösdürmekde aýry-aýry düşewüntli we geljegi uly ugurlary üýtgetmek bilen, belli bir derejede özgerme ýolunda bolup geçýär. Geçiş ýolunyň başlangyjynda firmalar öz işi barada goşmaça maglumatlary ýerleşdirmek üçin saýtlary-tanyşdyryjylary döretdiler. Wagtyň geçmegi bilen Internet toruny telekeçilikde ulanmagyň ähli mümkinçilikleri we geljegi doly özleşdirildi. Netijede, önümi

we hyzmaty tanyşdyrmak we ýerlemek üçin internet-saýtlary ulanylyp başlandy. Esasy mesele kärhananyň işi barada maglumatlary bermekden ybarat bolman, şeýle-de geljegi uly sarp edijileri çekmek we harytlary ýerlemegi höweslendir-mekdir. Elektron marketingiň serişdesiniň işjeň peýdalanylmagy kompaniýanyň esasy işiniň, düzümine girýän müşderileriň sanyny artdyrmak, ýerlemegi we peý-dany ýokarlandyrmak maksatlaryny tapawutlandyrdy.

Global tor telekeçi üçin ykdysady, ylmy we hukuk işlerinde zerur bolan köp sanly maglumatlary özünde saklaýar. Telekeçilik işiniň dürli görnüşleriniň elektron gurşawa geçirilmegi telekeçilik işiniň täze görnüşiniň döremegine alyp barýar.

Işi alyp barmagyň amatly görnüşleriniň biri uzak aralykdan (menzilden) iş-lemekdir. Iş beriji bilen onuň işgäriniň arasynda döreýän, uzak aralykdan (men-zilden) gatnaşyk, işgärleriň işini wagtda we giňişlikde aýry-aýry böleklerde ýer-leşdirmek işidir. Bu işiň wajyp bölegi, işgäriň geografiki ýerleşýän ýerine bagly bolmazdan iş beriji bilen aragatnaşygy üpjün etmek üçin, kompýuteri, telekom-munikasiýany we Internet toruny özleşdirmek hasaplanýar. Işi uzak aralykdan (menzilden) alyp barmak işgäriň işçi ýeriniň harajadynyň gymmatyny peselmek we işgäriň zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak artykmaçlygyny berýär. Häzir-ki wagtda elektron torunyň kömegi bilen tehniki serişdeleriň gündelik durmuşa giňden ornaşdyrylmagy biznesde oňyn netijeleri gazanmak üçin ulanyjylara öza-ra baglanyşykly hereket etmäge mümkinçilik berýär. Internet torunda işiň täze görnüşini öwrenýän we ulanýan telekeçiler, bäsdeşlik bazarynda artykmaçlygy eýeleýär.

Has iri telekeçilik gurluşlar öz işlerinde wirtual kompaniýalary peýdalanýar-lar. Bu ýokary depginde ösýän biznes-ulgamy, Internet torunyň kömegi arkaly uzak aralykdan (menzilden) hojalygy ýörediji agentleriň taslamany amala aşyr-makda bilelikde guramaçylykly iş alyp barmagy aňladýar. Şeýle tordaky her bir işgär kärhananyň hereket etmeginde belli bir wezipäni ýerine ýetirmekde başa-rjaňlygyň ýokary derejesini eýeleýär. Bu ulgamda işleýän işgärler doly özbaşdak-lykdadyr, olaryň özara baglanyşygy taslamany durmuşa ornaşdyrmak işinde ama-la aşyrylýar. Ony gysga möhletde ýerine ýetirmek üçin giň mümkinçiligi berýän, binýatlyk ygtyýarlyklar döredilýär.

Telekeçilik işiniň täze görnüşiniň wezipesiniň ýerine ýetirilýändigini öwren-mek bilen, Internet torunda elektron telekeçilik işiniň görnüşini tapawutlandyr-mak zerur hasaplanýlýar. Internet torunyň kömegi arkaly telekeçileriň köp sany öz işini wirtual görnüşe geçirýär we telekeçiligi täze derejä çykarýar.

Internet torunda telekeçilik gurluşyň işiniň işjeň ösüşi biznesi ýöretmegiň tä-ze usulyny saýlamaga oňyn täsir edýän indiki ölçegleri bilen şertlendirilýär:

- geografiki çäk düşünjesiniň aýrylmagy daşary çykmak daşary ýurt hyzmat-daşlar bilen işlemeklige mümkinçilik berýär.

• zähmet resurslaryny gaýtadan paýlamak, anyk amallar üçin iş beriji bilen uzak möhletli zähmet şertnamasyny baglaşmazdan işgäri peýdalanmaga mümkinçilik berýär;

• kärhananyň esasy serişdeleriniň möçberini minimallaşdyrmagy, ofis jaýlary üçin kärende töleginiň bolmazlygy, hemişelik işçi ýerinde işleýän işgärler üçin zerur enjamlaryň harajadynyň azalmagy;

• kärhananyň hereket etmek şertiniň çalt üýtgemegine laýyklykda ýokary tizlikde esasy iş görnüşiniň üýtgemegi.

Bazar gatnaşykly ykdysadyýetiň ösüşinde telekeçilik işini amala aşyrmakda hemişe täze usullar döreýär, olary önünden kesgitlemek we olara ýurtda hereket edýän kanunçylygyň üýtgedilmegi, şeýle-de daşary ýurtlar bilen baglanyşyklylygy sebäpli öz wagtynda täsir etmek mümkin däl. Internet torunda telekeçilik işine döwlet edarasy tarapyndan gözegçilik etmekligiň çylşyrymlylygy onuň göze görünmezliginiň ýokary derejesi bilen aňladylar.

Internet torunda telekeçilik işini ýöretmegiň geriminiň barha giňelmegi ykdysadyýetiň bu çalt ösýän bölegini kanuny düzgünleşdirmek meselesi ýüze çykýar. Global torda häzirki wagtda pul serişdesiniň uly möçberi aýlanyşyk edýär. Döwletiň bu bölekde ähli aýlanýan pul serişdesiniň toplumyna gözegçilik etmäge mümkinçiligi çäkli, bu hem öz gezeginde kanundan daşa çykýan amallaryň sanynyň ýokarlanmagyna täsir edýär.

Global torda telekeçilik işiniň köpdürlüligi kanunçylyk ulgamyny kämilleşdirmekte kynçylyklaryň döremegine alyp barýar.

Häzirki wagtda elektron hyzmatlar bazarynyň uly bölegi özüniň kämillik döwründe ýerleşýär. Bazar ykdysadyýetiniň kanunynyň ähli ulgamynyň täsiriniň netijesinde Internet torunda telekeçiligi ösdürmek çalt we ýokary ykdysady ösüşiň kesgitleýji şertiniň biridir. Global torda telekeçiniň işiniň netijeliligi onuň ösen ykdysady gurallary bilen şertlendirilýär. Şu günki-günde ösüp barýan ýurtlarda elektron bazaryň çalt ösýän täze böleginiň ýüze çykmagyny görmek bolýar. Ösen ýurtlar bilen deňeşdirilende olardaky elektron telekeçilik-gurallaryň yzagalaklygy ýuwaş-ýuwaşdan ýitip barýar.

Internet tory bäsdeş kärhanalary birleşdirýär, olaryň baglanyşykly ýa-da adaty bazara çykmagyna ýardam edýär. Kärhana öz-özünü düzgünleşdirmäge ugur alýar we özleşdiren pudagynyň çäginde iş alyp barýar. Olar ýurduň elektron bazarynyň çäginde daşyna çykyp, dünýä bazaryna aralaşmaga synanyşýar. Daşary ýurt bazaryny özleşdirmek içerki bazarda harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edilişine özüniň ters täsirini ýetirmegi mümkin. Şeýle ýagdaýlaryň ýüze çykmagynyň önüni almakda ilkinji we zerur çäreleriň biri, iri halkara kompanýalaryny içerki bazara çekmekde höweslendirmeleri döretmek hasaplanylýar.

Ýokarda beýan edilen elektron hyzmatyň bazaryndaky oňyn ýagdaý innowasion gurluşyň maglumatynyň işjeň ýaýraýandygyny aňladýar. Internet toruna telekeçiligiň işjeň geçmegi üçin indiki ugurlary ösdürmek zerur hasaplanylýar:

- Internete elýeterligiň derejesini ýokarlandyrmak. Global tordan işjeň peýdalanyjylaryň sany ýyl-ýyldan ýokarlanýar, ýöne uzakda ýerleşýän ilatly nokatlarda Internete elýeterlik meselesiniň ýüze çykmagy. Ýurduň tutýan meýdany we ilatyň ýerleşişiniň gürlügi Internet torunyň infrastrukturasyny ösdürmäge özüniň täsirini ýetirýär;

- bu pudak üçin mahsus bolan häsiýetli berilýän hyzmatlara standarty we talaplary döretmek. Häzirki wagtda elektron täjirçiliginiň serişdesi boýunça hödürlenýän önümiň hil ölçeginiň (standartynyň) ünsden düşürilmegi, öz gezeginde bu şeýle hyzmatlara bolan ilatyň ynamynyň derejesini peseldýär. Kadalaşdyrylan işleriň we hyzmatlaryň ölçeglerini ýerine ýetirmekligi gurnamak Internet torunyň üstünden amala aşyrylýan geleşikleriň sanyny ýokarlandyryr;

- hünär öwrediş we hünär taýýarlaýyş ulgamyny döretmek, orta we ýokary okuw çygyrynda hyzmatdaşlyk. Internet torunda biznesi ýöretmekde ýokary tejribeli hünärmenleriň ýetmezçiligi bu ugurda tejribeli hünärmenlere bolan islegi ýokarlandyryr;

- önüme we hyzmata bolan islegi emele getirmek üçin geljegi uly bolan sarp edijileri maglumat bilen üpjün etmek we emele getirmek. Zerur harydy satyn almaklygy amala aşyrmak üçin, global torundan peýdalanýanlaryň köpüsiniň ýeterlik bilimi we tejribesi ýetmezçilik edýär. Onuň üçin sarp edijiler bilen aragatnaşyk saklamak üçin ýörite hünärmenleriň taýýarlanylmagy;

- Internet-tehnologiýalar sferasynda innowasiýany we ilkinji gezek telekeçilik işine başlaýjylary (startaplary) ösdürmek we goldamak. Innowasiýalar sferasynyň başlangyç we geljekki tapgyrlarynda taslamalary goldaýan gorlary döretmegiň zerurlygy. Şeýle-de taslamalary täjirçilik taýdan peýdalanmak çygyrynda bilermenleriň ýetmezçiligi ylmy işläp taýýarlamalaryň ösüşine ters täsirini ýetirýär;

- Internet torunda telekeçilik işini ösdürmek we düzgünleşdirmekde halkara tejribesini we meýlini öwrenmek, has ýokary hünärli halkara bileleşiklerine gatnaşmak.

Global Internet torunyň üsti bilen elektron täjirçilikde ýerlemegiň möçberi boýunça öňde baryjy bazary ABŞ-ň we Hytaýyň bazary eýeleýändigini bellemek ýerliklidir. Telekeçilik işini amala aşyrmagyň görnüşiniň köpdürlüligi ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň şertinde hem ulanmak mümkin. Daşary ýurt firmalarynyň tejribesi dolandyryş çözümlerini kabul etmekde möhüm täsirini ýetirýär.

Internet torunyň geljekki ösüşini döwlet kadalaşdyrmagyny aýratyn öwrenmek möhüm ugurlaryň biri hasaplanylýar. Häzirki wagtda bu bölekde täze hukuk ulgamynyň strategiki ýoluny saýlamagyň çylşyrymly şerti öňde durýan ýagdaýynda

Internet torunda telekeçilik emele gelýär. Internet torunyň uly mümkinçilikleri, bu bölegiň işiniň çalt ösýändigini häsiýetlendirýär, ýöne Internet torunda telekeçilik işiniň aýry-aýry ugurlaryny düzgünleşdirmek kadalarynyň meselesi ýüze çykýar. Häzirki wagtda Internet torunda telekeçiligiň çalt depginler bilen ösmegi döwletiň önünde döreyän birnäçe meseleleri gyssagly çözmekligiň zerurlygyny şertlendirýär.

Internet torunda telekeçilik işini döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagyny, ösen daşary ýurt tejribesini öwrenmek esasynda ýurduň milli ykdysadyýetine mahsus bolan ulgam emele getirilmelidir. Kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek üçin işiň esasy ugurlary:

- Internet torunda geleşikleri amala aşyrmak üçin zerur hasaplanylýan, şahsy maglumatlary gaýtadan işlemekligi ýeňilleşdirmek üçin şahsy maglumatlar çygyrynda kanunçylygy kämilleşdirmek;
- ilatyň ynamyny ýokarlandyrmak üçin Internet torunda amallaryň howpsuzlygynyň ýeterlikli derejesini üpjün etmek;
- intellektual eýeçilik boýunça awtorlyk hukugynyň döwlet strategiýasyny işläp taýýarlamak we durmuşa ornaşdyrmak;
- elektron täjirçilik bilen meşgullanýan telekeçiler üçin ýeňillikli salgyt tertibini girizmek.

Häzirki wagtda Internet torunda telekeçilik işini alyp barmak gatnaşygynyň nädogry gurnalmagy netijesinde jemgyýet dürli harajatlara sezewar bolýar. Şonuň üçin, şu günki-günde elektron telekeçilik işini düzgünleşdirmegiň mehanizmini döretmek we amala aşyrmak zerurlygynyň wagty gelip ýetdi.

Ýurdumyzda Internet ulgamynyň giňden ýaýramagynyň netijesinde, Internet torunyň üsti bilen amala aşyrylýan «elektron telekeçilik», «elektron täjirçilik», «elektron söwda», şeýle-de telekeçilik işiniň beýleki ugurlary yzygiderli artýar.

Bu işleri kadalaşdyrmakda hukuk binýady kämilleşdirmek maksady bilen «Elektron resminama, elektron resminama dolanyşygy we sanly hyzmatlar hakynda», «Türkmenistanda internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda», «Şahsy durmuş barada maglumat we ony goramak hakynda», «Maglumat we ony goramak hakynda», «Söwda işi hakynda», «Telekeçilik işi hakynda», «Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy hakynda» we beýleki Türkmenistanyň kanunlarynyň, şeýle-de «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň» kabul edilmegi aýratyn bellärlilidir.

Häzirki wagtda elektron telekeçilik işi bilen adaty telekeçilik işiniň arasyndaky uzaklyk çalt depginlerde gysgalýar we tiz wagtda ondan öňe geçmegine şübhe ýok. Şeýlelik bilen, Internet tory iri kompaniýalaryň, orta we kiçi telekeçileriň global toruna elýeterlikliginiň, şeýle-de geljegi uly bolan sarp edijileriň we üpjün edijileriň giň köpçüligini çekmeklige mümkinçilikleriň hasabyna wirtual dünýäsinde telekeçilik işiniň geljegini höweslendirýär.

A.Hojanepesowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň müdirliniň w.w.ý.ý.*

Ý.Gurbanow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maliýe» fakultetiniň 4-nji ýyl talyby*

IMPORTYŇ ORNUNY TUTÝAN – EKSPORTA NIÝETLENEN ÖNÜMLERI ÖNDÜRMEK SYÝASATYNYŇ NETIJELILIGI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän oýlanyşykly we öndengörüjilikli syýasaty netijesinde ýurdumyzyň ykdysadyýeti durnukly ýagdaýda ösýär. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň şanly 30 ýyllygy bellenişjek 2021-nji ýylda hormatly Prezidentimiziň öndengörüjilikli, ylma daýanýan, innowasiýa esaslanýan, köp ugurly ösüşi üpjün edýän içeri we daşary syýasatynda dünýä nusgalyk işler amala aşyrylyp, durnukly ykdysady ösüş gazanylýar. Milli Liderimiziň durmuşa geçirýän döwlet syýasatynda ileri tutulýan ugurlarynyň biri – daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri ýurdumyzda öndürüp, dünýä bazaryna çykarylýan milli önümlerimiziň hilini dünýä standartlaryna laýyk getirmegi, netijede bolsa, bu harytlaryň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak bolup durýar. Ýurduň durnukly ykdysady ösüşini üpjün etmekde daşary söwda gatnaşyklary möhüm orun eýeleýär. Milli puluň we nyrlaryň durnuklylygyny gazanmak döwletiň esasy makroykdysady maksatlarynyň biridir. Bu möhüm mesele ýurduň daşary söwda gatnaşklarynda puly kadalaşdyrmak we pula gözegçilik etmek ugrunda alyp barýan oňyn syýasaty arkaly çözülýär.

Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan öndengörüjilikli içeri we daşary syýasaty netijesinde ýurdumyzyň daşary söwda gatnaşyklary uly ösüşe eýe bolýar. Bu gazanylýan öňegidişlikler netijeli döwlet syýasatyň durmuşa geçirilmegine, şeýle hem, ýurtda amala aşyrylan ähmiýetli özgertmelere gönüden-göni baglydyr. Gahryman Arkadagymyzyň durmuşa geçirýän ykdysady syýasatynyň esasy aýratynlyklarynyň biri bolup, kabul edilýän çözgütleriň ylmy esaslara daýanmagy, bu çözgütleriň çuňňur oýlanyşykly, oňyn halkara tejribesine esaslanýan binýadynyň bardygyny barada aýtmaga doly mümkinçilik bardyr.

Türkmenistanyň eksport kuwwatlylygyny artdyrmak we daşary söwda dolanyşygynyň deňagramlylygyny üpjün etmek häzirki döwrüň durmuş-ykdysady ösüşiniň wajyp ugry bolmagynda galýar. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen işlenip taýýarlanan «Türkmenistanda öndü-

rilýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberini artdyrmak boýunça Döwlet Maksatnamasynda» we «Türkmenistanda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmek boýunça Döwlet Maksatnamasynda» göz önünde tutulan kärhanalaryň gurluşyklary örän wajyp ähmiýete eýe bolýar.

Importyň ornuny tutýan önümleri öndürmek syýasaty ýurduň ähli pudaklarynda ulanylyp bilner, emma bu syýasat esasan bäsdeşlige ukyply önümleri öndürýän pudaklara degişli bolup durýar. Importyň ösüş depgininiň haýalladylmagy milli önüm öndürijileri goldamak boýunça döwletin alyp barýan oýlanyşykly ykdysady syýasatynyň netijesinde bolup geçýär. Ykdysatçylar tarapyndan dünýäniň ösýän ýurtlarynda importyň ornuny tutýan önümleri öndürmek bilen eksport edilýän harytlaryň köpeldilmegine gönükdirilen işleriň arasynda amatly deňagramlylygy saklamaklyga niýetlenen anyk meýiller äşgär edilýär.

Importyň ornuny tutýan önümleri öndürmek syýasaty ýurduň innowasion ösüşine ýetmek maksady bilen, içerki bazara daşary ýurtlardan getirilýän harytlary çalşyp bilýän harytlaryň önümçiliginiň artdyrylmagyna gönükdirilen, ýurduň ykdysadyýetinde amala aşyrylýan ýokary hilli özgertmeleriň jemi hasaplanylýar. Bu syýasat ýurtda öndürilýän önümleriň, milli öndürijileriň, şeýle hem, umuman ýurduň halkara bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Onuň mazmunyny ylmy esasynda düýpli öwrenmegiň wajyplygy häzirki wagtda has-da artyp, islendik ýurduň ykdysadyýetiniň durnukly depginler bilen ösdürilmeginiň zerur şertleriniň biri hasaplanýar. Häzirki zaman dünýä ykdysadyýetinde daşary ýurtlardan import edilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmeklik ýurduň ykdysady howpsuzlygyny üpjün edip, onuň dünýä jemgyýetindäki tutýan ornunyň berkemeginiň esasy şertleriniň biri bolup çykyş edýär. Import edilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürmek syýasatynyň durmuş wajyplygy jemgyýetçiligiň ösüşinde ykdysadyýetiň tutýan ornuny aýratyn tapawutlandyrmakdan ybaratdyr. Ykdysadyýetde hojalyk zerurlygy emele gelip, jemgyýetiň iş bilen üpjün edilmegi ýüze çykyar.

Importyň ornuny tutmak strategiýasyny durmuşa geçirýän ýurtlaryň daşary ýurtlara eksport edýän harytlarynyň möçberi artyp, bu ýurtlaryň Jemi içerki önüminiň ösüş depgini beýleki ösüp barýan ýurtlaryň görkezijilerinden ýokary bolýar. Emma, bu syýasat harytlaryň we hyzmatlaryň importyndan doly ýüz öwürmek usullary bilen ulanylmaýar. Bu syýasatyň amatlylygy, zerurlygy we netijeliligi bolup, onuň esasy maksatlary, ýagny milli önümleri ulanmaklyga geçip gymmat bahaly, kähalatlarda zerur däl import edilýän önümlerden ýüz öwürüp, milli önümçiligi durnukly we kepillendirilen görnüşde saklamaklyk çykyş edýär. Bu strategiýa täze innowasion tehnologiýalaryň ulanylmagyna, täze önümçilikleriň we pudaklaryň kemala gelmegine, bazaryň täze görnüşleriniň ulanylmagyna,

ylmy barlaglaryň özgerdilmegine, ýokary taýýarlykly işgärleri taýýarlap ýetişdirmegine, netijede bolsa, salgytlaryň Döwlet býujetine akymynyň köpeldilmegine we milli puluň durnuklylygynyň saklanmagyna goşmaça şert döredýär.

Importyň ornuny tutýan önümleri öndürmek syýasatynyň ileri tutulýan ugurlary ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň strategiýasynda hökmany düzgünleşdirilmelidir. Bu syýasat milli senagaty ösdürmekligiň berk binýady hasaplanylýar, sebäbi onuň üstünlikli amala aşyrylmagynyň indiki tapgyrynda importyň ornuny tutýan önümleri öndürýän pudaklaryň has ösenleri eksporta niýetlenen ýokary hilli önümleriň önümçilikleriň döremegine zerur şertleri emele getirip başlaýar. Bu nukdaýnazardan senagat pudaklaryny ösdürmek syýasaty durmuşa geçirilende döwlet tarapyndan adaty gurallar hökmünde salgyt ýeňillikleri, eksport subsidiýalary (pul kömegi), ýeňillikli karzlaşdyrmalary ýaly amallar giňden ulanylýar.

Import edilýän önümleriň ornuny tutýan önümleri öndürmek syýasatynyň ýokary netijeli alnyp barlan ýagdaýynda harytlaryň we/ýa-da hyzmatlaryň hil we baha nukdaýnazaryndan dünýä bäsdeşlige ukyplylyk derejesi üpjün edilýär. Öndürilen täze haryt halkara talaplaryna laýyk gelip, dünýäniň islendik ýurduna eksport edilip bilner. Ýöne, ilkinji nobatda bu harytlaryň we hyzmatlaryň ýurduň içerki bazarynda uly islege eýe bolup, bu bazary doly derejede üpjün edip bilmek ukypy bolmalydyr.

Ýurduň ykdysadyýetiniň kämilleşdirilmegi import edilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleriň goşmaça önümçilikleriň we pudaklaryň döredilmegi netijesinde öndürmek arkaly ýurduň ykdysadyýetini daşary ykdysady aragatnaşyklarynda döreýän daşarky töwekgelçiliklerden goramaklykdan ybaratdyr. Umuman aýdylanda, bu syýasatyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde, ýurduň harytlarynyň halkara bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlanyp, ýurduň eksportynyň köpelmegine getirer. Bu bolsa, öz gezeginde diňe bir daşary ýurt puluny tygşytlamak bilen çäklenmän, eýsem daşary ýurt pulunyň ýurda gelýän akymynyň artmagyna getirer, netijede bolsa milli puluň hümmeti has-da berkidilip, ýurduň durnukly durmuş-ykdysady ösüşi üpjün edilýär.

Importyň ornuny tutýan – eksporta niýetlenen önümleri öndürmek syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň anyk netijeleri möhüm önümçilikleriň tehnologiýa özgertmeleriniň netijesinde olaryň hiliniň ýokarlanmagy, şeýle hem, ýokary gymmatlylygy bolan täze görnüşli önümleriň öndürilmegi şertlerinde bu önümleriň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmakda ýüze çykýar. Bu syýasatyň durmuşa geçirilmegi ýönekeý görnüşli harytlaryň önümçiligini goldamakdan başlap, ýokary tehnologiýaly önümleri öndürmeklige gönükdirilip, tapgyrly ýol amala aşyrylýar. Bu bolsa önümçiligiň, tehnologiýalaryň we ýokary derejeli hünärmenleriň köpelmegi netijesinde amala aşyrylyp bilner. Bu strategiýanyň dur-

muşa geçirilmeginiň berk binýadyny emele getirmek üçin öndürilýän harytlaryň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen, kärhanalarda ulanylýan tehnologiýalaryň täzelenmegi we innowasiýalaryň ýerleşdirilmegi zerurdyr. Bu işleriň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde daşary ýurt pulundaky serişdeleriň ýurtda saklanmagy we ýurda gelyän daşary ýurt pulunyň akymynyň köpelmegi, netijede bolsa, ýurduň söwda balansynyň ýagdaýynyň gowulandyrylmagy üpjün edilýär.

Bu ugurda milli Liderimiziň taýsyz tagallalary bilen ýurdumyzy senagatlaşdyrmak, täze önümçilikleri ýola goýmak we kämilleşdirmek, öndürijilere döwlet tarapyndan goldaw bermek boýunça toplumlaýyn işler alnyp barylýar. Hususy telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak boýunça ýurtda alnyp barylýan toplumlaýyn işleriň netijesinde telekeçiler tarapyndan öndürilýän önümleriniň görnüşleri ýylsaýyn artyp, ýurtda täze iş orunlary döredilýär. Türkmen telekeçiligi importyň ornuny tutýan önümleriň önümçiligini giňeltmek we içerki bazaryň haryt üpjünçiligini gowulandyrmak boýunça öňde goýlan wezipeleri üstünlikli ýerine ýetirmek bilen bir hatarda, bäsleşige ukyply, ýokary hilli harytlary bilen dünýä bazarlarynda barha giň orun alýarlar. Hususyýetçiler öz işinde diňe häzirki zaman tehnologiýalary we halkara derejeli programma üpjünçiliklerini ulanmak bilen öndürýän önümleriniň hilini artdyrýarlar. Telekeçiler milli we halkara bazaryny düýpli öwrenmek we seljermek bilen öndürilen önümlerini ýerlemeginiň täze ýollaryny we usullaryny ulanýarlar.

Häzirki wagtda, Türkmenistanda öndürilen ekologiýa taýdan arassa we ýokary hilli harytlary ýerlemek üçin täze bazarlar öwrenilýär we daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň depgini mundan beýläk-de ösdürilýär. Eksport edilýän harytlaryň düzüminde taýýar önümleriň görnüşleriniň we möçberiniň ýylsaýyn artmagy we hiliniň ýokarlanmagy gysga döwürde ýurtda ägirt uly işleriň amala aşyrylandygyna şaýatlyk edýär. Milli önümlerimiziň daşary ýurtlara iberilýän möçberlerini artdyrmak üçin, döwlet tarapyndan köp sanly çäreler amala aşyrylýar. Bu çäreleriň aýdyň mysaly hökmünde ýurdumyzyň bank ulgamy tarapyndan milli önüm öndürijilere berilýän ýeňillikli karzlary görkezmek mümkin. Önümçilik maksatly karzlaryň berilmegi netijesinde, häzirki wagtda ýurdumyzda köp sanly önümçilik maksatly desgalaryň gurluşygy tamamlanyp, iri önümçilik taslamalar amala aşyryldy. Bu toplumlaýyn işler eksport edijiler üçin amatly şertleri döretmek bilen baglanyşykly bolup eksportyň möçberiniň ýokary derejede saklanmagyna gönükdirilendir. Häzirki döwürde eksportyň derejesiniň importdan ýokary bolmagy bolsa, milli ykdysadyýetimiziň ösen derejesini görkezýär. Ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda öndürilýän önümleriň we edilýän hyzmatlaryň möçberiniň artmagy ýurdumyzyň önümçiliginiň ýokary ösüş kuwwatyny kesgitleýär. Milli ykdysadyýetiň toplumlaýyn diwersifikasiýasy

arkaly amala aşyrylýan bazar özgertmeleri döwletimiziň dünýä ykdysadyýetine sazlaşykly goşulmagyny üpjün edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 30-njy noýabrynda çykaran 984-nji Karary bilen «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» tassyklanyldy. Bu Konsepsiýanyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde ýurdumyzda täze sanly gurşaw emele gelip, bu gurşaw önümçilikde we hyzmatlar ulgamynda harajatlaryň azalmagyna, zähmet öndürijiligiň ýokarlanmagyna, söwdanyň çäginin giňemegine we milli önüm öndürijileriň bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyna getirer. Bu bolsa, milli önümlerimiziň özüne düşýän bahasynyň peselmegine we hiliniň has-da ýokarlanmagyna getirip, ýurdumyzyň eksport kuwwatynyň artmagyna goşmaça mümkinçilikleri döreder.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň 2018-nji ýylyň netijelerine bagyşlanan giňişleýin mejlisinde döwlet Baştutanymyzyň gol çeken Karary bilen kabul edilen «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda» ýurdumyzyň önümçilik pudaklarynyň ösüş meýilleri we täze sepgitlere ýetmegiň anyk ýollary kesgitlenildi. Bu Maksatnamada göz önüne tutulan iri taslamalaryň üstünlikli we netijeli amala aşyrylmagy netijesinde ýurdumyzyň ykdysady howpsuzlygy üpjün edilip, daşary ýurtlara iberilýän milli önümlerimiziň möçberi has-da köpeler. Bu ýokary netijeler bolsa ýurdumyzyň esasy makroýkdysady görkezijilerine oňaly täsirini ýetirmek bilen, indiki ösüşiň berk binýadyny emele getirer.

Hormatly Prezidentimiziň öndengörüjilikli baştutanlygynda ýurtda alnyp barýlan düýpli özgertmeler senagatlaşmak – importyň ornuny tutýan önümçilikleri ýola goýmak – eksporta niýetlenen önümleri öndürmek ýaly maksatlary halk hojalygynyň pudaklarynyň önünde goýýar. Bu ugurda şu wagta çenli ýurdumyzda ummasyz işler ýerine ýetirildi, anyk netijeler gazanyldy. Şol birwagtda, ýurduň köpugurly senagat ulgamyny emele getirmek mümkinçiliginiň bardygyny göz önünde tutup, daşarky täsirlere garaşsyz, özbaşdak, halkara söwda gatnaşyklaryna aralaşýan global ykdysady ulgamy düzmek boýunça düzümläýin işler ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda dowam etdirilýär.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda hormatly Prezidentimiziň öndengörüjilikli syýasatynyň netijesinde ýurdumyzyň eksport-import amallarynyň kämilleşdirilmegi, ykdysadyýetiň döwlete degişli däl ulgamynyň döwlet tarapyndan goldanylmagy, oýlanyşykly pul-karz syýasatynyň durmuşa geçirilmegi, milli önümçilik pudaklaryna innowasion tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy ýurdumyzy täze sepgitlere ýetirip, halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň has-da ýokarlanmagyny, milli ykdysadyýetiň okgunly ösdürilmegini, döwrebaplaşdyrylmagyny hem-de diwersifikasiýalaşdyrylmagyny üpjün eder.

A. Mommyýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Dünýä ykdysadyýeti» kafedrasynyň mugallymy*

GALYNDYLARY DOLANDYRMAGYŇ DÜNÝÄ TEJRIBESI WE TÜRKMENISTANDA ORNAŞDYRYLYŞY

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ynsanperwer, durmuş-ykdysady özgertmeler syýasaty ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga, dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejelerine çykarmaga, bazar ykdysadyýeti şertlerinde ykdysady ösüşiň durnukly depginleriniň üpjün edilmegine, raýatlarmyzyň iş üpjünçiligini we halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyna gönükdirilýär. Ýurduň durnukly durmuş-ykdysady ösüşi daşky gurşawyň ekologiýa ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça çäreleriň durmuşa geçirilmegine, tebigy baýlyklardan netijeli peýdalanylmagyna, olary dikeltmek we goramak üçin amatly şertleriň döredilmegine, ilatyň ýaşamagy üçin amatly şertleriň üpjün edilmegine gönüden-göni baglydyr.

Dünýäde toplanan öňdebaryjy tejribäni öwrenmek bilen, Türkmenistan özüniň saýlap alan durmuş-strategik ugruny durmuşa geçirmekde kuwwatly ykdysadyýete, ösen döwlet pudagyna, millilik aýratynlyklarmyza, şu güne çenli asyl görnüşinde gelip ýeten ruhy ýörelgelerimize, döp-dessurymyza daýanýar.

Ylmy maglumatlara görä tutuş Ýer şarynyň ilat sanynyň artmagy bilen daşky gurşawyň hapalanmagynyň, sarp edişiň we galyndylaryň göwrümi artýar. Ondan başga-da, galyndylary ýok etmek üçin peýdalanylýan ýerleriň meýdanynyň we çig malyň kemelmegine getirýär. Şeýlelik-de: «Bu ähli galyndylary näme etmeli?» - diýen sorag ýüze çykýar, sebäbi ähli elementler biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Biz sarp edililik we öndürijilik nusgalaryna täzedan seretmek üçin we zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda meýilleri üýtgetmeklige, şeýle hem, jemgyýetimizniň ösüşini ekologiýa taýdan has howpsuz we durnukly ugra gönükdirmek üçin sarp edijiler we öndürijiler hökmünde jogapkärçilik çekýäris. Şu günki günde kabul edilýän çözgütler biziň ertirki günümüzde ýörelgeleriň we saýlamaklygyň görnüşlerini kesgitlemeklige ýardam berýär. Bu özara baglanyşykly faktorlaryň garyşmagynda galyndylar esasy mesele bolup durýar. Bu mesele beýleki global meselelerden, ýagny tebigy serişdeleri rejeli (pähimli, oýlanyşykly) peýdalanmak ýaly meselelerden aýratynlykda seretmek mümkin däldir. Durmuşyň ikinji derejeli önümi hökmünde, galyndylar adamzat jemgyýeti we daşky gurşaw üçin esasy kynçylyklaryň biri bolup biler.

Bu kynçylyklary ýeňip geçmeklige, ýagny, bu agyr ýüki potensiala öwürmeklige we täze mümkinçilikleri bermeklige ýardam berýän, esasy usullaryň biri

hem, galyndylary peýdaly resurs hökmünde durmuş ulgamynda we ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda ulanmaklyk mümkinçiliklerini gözlemekden ybarat bolup durýar. Bu ýönekeý pikir birnäçe ösýän ýurtlaryň ykdysadyýetiniň dürli pudaklary boýunça öz-özünden ýaýraýar. Galyndylary dolandyrmak pudagy milli girdejiniň emele gelmegine hem öz mynasyp goşandyny goşýar.

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermeklik, olar çig mal, gorag we durmuş maksatlar üçin ulanylanda, zähmetiň öndürililigine edýän täsiriniň ölçegi hökmünde ýüze çykýar. Tebigy baýlyklaryň çig mal wezipesine ykdysady baha bermek has gowy öwrenilendir. Ol tebigy baýlyklaryň gorralarynyň çäkliligi, hiliniň birmeňzeş dälidiği we dürli ýerlerde ýerleşen baýlyklaryň önümçiligiň öndürililigine we netijeliligine birmeňzeş täsir etmeýändigini bilen baglanyşyklydyr. Ýokary hilli tebigy baýlyklaryň çäkliligi sebäpli, hili pes we ýerleşişini ýaramaz bolan baýlyklar hem hojalykda ulanylýar.

Häzirki wagtda Bütindünýä gyşarnyksyz postindustrial jemgyýete tarap hereket edýär. Bu jemgyýet diňe uly möçberde çig mallary gaýtadan işlemek we uly möçberde elektroenergiýany sarp etmek bilen baglanyşykly bolmadyk ylmy-tehniki özgerişiniň has öndebaryjy senagat pudaklaryny ösdürýär. Postindustrial jemgyýetde kompýuter üpjünçiligi, biotehnologiki önümçilikleri, täze häsiýetli, seljerme bermäge ukyply enjamlary we maşynlary döretmäge gönükdirilen düýpli ylmy barlaglary talap edýän önümçilikler esasy orun tutýar.

Häzirki wagtda jemgyýetiň durmuş-ykdysady meselelerini çözmekde tebigy serişdeleri rejeli ulanmagy, üznüksiz öndürmegi we daşky gurşawy goramagy üpjün edýän ylmy-tehniki ösüşe esasy orun degişlidir.

Köne siwilizasiýa döwründen bäri zir-zibilleriň ýok edilmegi köp halatlarda oba ýerlerinde çalt çözgüdi tapylýardy we ol meseläniň çözgüdi adamlaryň ýaşayyş ýeriniň gürlüğine baglylykda kynlaşýardy. Şonuň üçin hem, uly şäherleşme prosesleriniň taryhynda hem, gaty galyndylary ýok etmek meseleleri hem ornuny tapýardy. Geçen asyrlaryň dowamynda galyndylary ýok etmek meselesi uly çukurlary gazyp, olara hapalar atylýar eken we wagtyň geçmegi bilen onuň ýüzüni birnäçe gat toprak tutup gidýär. Ýöne, rimlileriň belli bir zibilhanalary bolmandygyny sebäpli şäheriň içinde we oba ýerlerinde zir-zibiller köçelere dökülipdir. Bu ulgam umumy görnüşde XIX asyry çenli dowam edipdir.

Orta asyrlarda, häzirki Germaniýanyň käbir şäherlerinde daýhanlardan oba hojalyk önümleriniň doly gutularyny, yzyna gidenlerinde hapa galyndylar bilen dolduryp gitmegini talap etmek bilen, şäherlerini hapa galyndylaryna gark bolmaktan halas edipdirler.

Şu ýerde, orta asyrlar Angliýasynda zir-zibilleriň ýok edilişi bilen tanyşmak dogry bolar diýip hasaplaýarys. Adam ýaşayşynyň şäherde ýygylanmagy bilen

we ýerleriň ýetmezçiligi bilen köçeler emele geldi. Elbetde, zir-zibilleriň aýrylyş ulgamy hem üýtgedi. Hemme zir-zibiller, öý içindäki kiçijik zir-zibillerden başlap et we başga iýmit önümleriniň galyndylary we başga-da hatda athanalaryň hapalary hem köçelere çykarylýardy we ondan suwlaryň akarlaryna, ýagny jarlara düşýärdi. Ähli öýleriň golaýynda biraz zir-zibiller durýardy. Köp öýlerde atlaryň hem-de beýleki mallaryň saklanýandygy üçin, şeýle hem, ýakyn golaýda gurluşyklaryň barlygy sebäpli, zir-zibili ýakmak mümkinçiligi ýokdy. Zir-zibilleri çeleklerde we ýöriteleşdirilen gutularda ýygnaýypdyr we ony äkitmek üçin iki sany ata birikdirilipdir. 1387-nji ýylda zir-zibiliň belli bir ýerde saklanmagyny anyklamak üçin topar döredilipdir. Şol zibilhanalaryň bir bölegi Temza derýasynyň golaýynda gurulypdyr. Ýörite günler belenilip, zir-zibil gapynyň önünden alnyp gidilýärdi. Zir-zibilleriň köp bölegi derýalaryň kenarlaryndan aşak akymlaýyn äkidilip Esseksiýa batgalygyna dökülýärdi we käbir bölegi ýaşajylara ýaramly bolsa, olara hojalyk işleri üçin berilýärdi. Zir-zibilleriň başga ýok ediliş görnüşlerinde Londonda çeşmelere ýa-da Temza derýasynyň özüne zyňlýardy. 1388-nji ýylda hapa we ähli iýmit galyndylaryny çeşmelere suw akarlaryny zyňmagy gadagan edýän karar çykarylady we öňki zyňlan hapalaryň köpüsini hem belli ýerlere äkidilip eýýäm zyýan ýetirmänkä aýyrmaly diýen karara gelindi.

Ýöne doly we dogry ulanylan esasyda senagat öwrülişi wagtyna çenli, zir-zibiliň belli bir görnüşini peýda esasyda ulanmak mümkindi. Belli bolşy ýaly, XVIII-XIX asyrlarda Şotlandiýanyň paýtagty Edinburgda galyndylar saklanýan merkezleriň çäksiz köp bolupdyr. Sebäbi, ol gaýtadan arassalanylýp, satuwa çykarylýardy. Bize ýakyn döwri alanymyzda 1926-njy ýylda Londonda kerpiç zawodlarynda galyndylaryň gumuny kerpiç ýasamak üçin ulanypdyr.

Soňky ýyllarda önümçiligiň möçberiniň artdygyça, onuň gatnaşyklarynyň çylşyrymlaşmagy we durmuş-ykdysady meseleleri çözmegiň ähmiýetiniň güýçlenmegi bilen tebigaty rejeli peýdalanmagyň kämilleşdiriş usullaryny we görnüşlerini ornaşdyrýan ylmyň we tehnikaýyň ösüş derejesini ýokarlandyrmaklyga aýratyn üns berilmegi talap edýär.

Häzirki wagtda, bir ýylda durmuş galyndylary takmynan, ABŞ-da 209 million tonna, Ýaponiýada 48,3 million tonna, Fransiýda 18-20 million tonna, Germaniýada 14 million tonna deňdir. Şu ýurtlarda görkezilen galyndylaryň 20-30 %-i ýakylýar, 10-15%-i gaýtadan işlenilýär, 3-10%-i organiki döküne öwürülýär, galanlary ýörite zir-zibil dökülýän ýerlere, üşmeklere zyňlýar. Galyndylar ýakylanda alynýan ýylylyk, elektrik energiýasyny öndürmeklikde we jaýlary ýylatmaklykda peýdalanylýar. Galyndylar ýakylanda emele gelýän şlaklar we küller maýdalanylýp gurluşyk we beýleki materiallara goşundy hökmünde ulanylýar.

Ylmy-tehniki ösüş adam bilen tebigatyň gatnaşyklaryny amatlaşdyrmak üçin, zerur bolan maddy mümkinçilikleri döredýär. Şonuň bilen birlikde, ol jemgyýetiň

barha artýan talaplarynyň we tebigatyň çäklí mümkinçilikleriniň arasyndaky gapma-garşylygy çözüýän serişde hökmünde çykyş edýär. Ylmy-tehniki ösüş - öndüriji güýçleri hil taýdan düýpli özgertmek, ylmy önümçiligiň ösmeginiň esasynda maddy önümçiligiň tehniki binýadyny düýpgöter täzeden guramakdyr.

Türkmenistanyň daşky gurşawy goramak bilen bagly syýasaty jemgyýetiň ösüşini tebigy gurşawyň ösüşi bilen sazlaşdyrmaga, ýaşayşyň ekologiýa taýdan arassa gurşawyny döretmäge gönükdirilendir. Ýurdumyzda bu ugurda alnyp barýlan işler dünýä jemgyýetçiliginiň durnukly ösüş syýasaty halkara derejesinde ykrar edilýär. Öňden görüjilikli we toplumlaýyn bu syýasatyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde, Türkmenistan gün-günden gözelleşýär, bag-bossanlyga öwrülýär, raýatlaryň ýaşayş üçin arassa, sagdyn daşky gurşawa bolan konstitution hukuklary amala aşyrylýar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ykdysady we durmuş ulgamlarynda amala aşyrylýan giň gerimli milli özgertmeler maksatnamalary ekologiýa ýagdaýy bilen berk bagly bolup, ähli ugurlarda adamlaryň abadan durmuşynyň aýrylmaz şerti bolup durýar.

Türkmen döwletiniň daşary syýasy strategiýasynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi köp babatda onuň çalt depginler bilen özgerýän, dünýäniň çagyryşlaryna mynasyp jogap bolup durýan anyk ädimler arkaly utgaşdyrylýandygy bilen şertlendirilýär. Önümçiligiň häzirki zaman tehnologiýasy - diňe bir jemgyýetiň tebigat bilen däl, eýsem adamyň jemgyýet we tebigat bilen özara gatnaşyklaryny görkezýän halkadyr. Şular ýaly wajyp halkalaryň biri bolup ekologiýalaşdyrmak, ýagny ekologik taglymatlaryň we meseleleriň beýleki bilim ulgamlaryna ornaşdyrmak ýagdaýy durýar. Mysal üçin, tehnologiýalary ekologiýalaşdyrmak - iň ýokary hilli önümi almak üçin ekologik deňagramlylygy saklamagy üpjün edýän, daşky gurşawy hapalamaklyga ýol bermeýän tehnologiýalary önümçilik, jemagat hojalygy üçin işläp taýýarlamak we ornaşdyrmakdyr. Tehnologiýalary ekologiýalaşdyrmagyň wajyp tarapy - çig maly tygşytly sarp etmek, tebigy serişdeleri toplumlaýyn ulanmak, az galyndyly we galyndysyz önümçiligi üpjün edýän tehnologik ulgamy döretmekdir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň tabşyrygy esasynda daşky gurşawy goramak boýunça döwlet syýasatynyň hukuk binýadyny pugtalandyrmak, howanyň üýtgemeginiň daşky gurşawa täsiriniň önümi almak we azaltmak bilen baglanyşykly işleriň esasy ugurlaryny kesgitlemek, howanyň üýtgemegi bilen baglanyşykly meseleler boýunça, Türkmenistanyň halkara ylalaşyklarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek maksady bilen, howanyň üýtgemegi boýunça Milli strategiýa Türkmenistanyň durnukly durmuş-ykdysady ösüşiniň zerur şertidir. Ol howanyň üýtgemeleri we onuň netijeleri bilen baglanyşykly meseleler boýunça Türkmenistanyň döwlet syýasatyny emele getirmegiň we durmuşa geçirmegiň esasy bo-

lup durýar. Şeýle hem, ol howanyň üýtgemeginiň täsirini azaltmaga mümkinçilik berer, ýurduň durmuş-ykdysady taýdan ösüşine ýardam eder, döwletiň ykdysady, azyk, suw we ekologiýa howpsuzlygyny ýokarlandyryp, ýurduň ykdysadyýetini howanyň üýtgemeginiň bolup biljek netijelerine taýýarlaýar. Türkmenistanda Durnukly ösüşiň maksatlarynyň talaplaryny ýerine ýetirmek, atmosfera howasynyň arassalygyna, gurulýan kärhanalaryň, beýleki desgalaryň ekologiýa ülnülerine hem-de talaplaryna laýyk gelmegine gözegçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen, dürli çäreler görülýär. Täze önümçilik desgalary gurlanda, hökmany suratda ekologiýa talaplarynyň berjaý edilişi boýunça ýörite seljermeler geçirilýär, bu işleri has hem kämilleşdirmek zerurdyr.

A. Öwezowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Dünýä ykdysadyýeti» kafedrasynyň mugallymy*

BILIMI EKOLOGIÝALAŞDYRMAGYŇ MAKSATLARY

Hormatly Prezidentimiziň döwletimiziň bilim ulgamyny ösdürmek we kämilleşdirmek boýunça amala aşyran giň möçberli özgertmeleriniň çäklerinde başlangyç, orta we ýokary hünär okuw mekdepleriniň ählisinde bilim alýan talyplara ekologiýa we daşky gurşawy goramak okuw dersini okatmak ýola goýuldy. Şeýle hem, hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanda umumy orta bilim bermegiň meseleleri hakynda» 2013-nji ýylyň 1-nji martynda kabul eden Karary bilen tassyklan «Türkmenistanda on iki ýyllyk umumy orta bilime geçmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda, 2013-2014-nji okuw ýylyndan başlap, ýurdumyzyň umumy orta bilim berýän mekdeplerinde ekologiýa dersi okadylyp başlandy. Bu bolsa, öz gezeginde mekdep okuwçylarynyň ekologiýa boýunça döwrebap düşünje almaklygyna hem-de ýaş nesilde ösen ekologiýa medeniýetini kemala getirmeklige mümkinçilik berýär.

Daşky gurşawyň häzirki zaman ýagdaýynyň seljermesi ýüze çykan wajyp ekologik meseleleri gyssagly, soňa goýman çözmek zerurlygyny tassyklaýar. Ekologik meseleler - bu diňe bir hojalyk işiniň daşky gurşawy hapalamagynyň netijesi bolman, eýsem ekologik aňň ýetmezçilik sebäbi ýüze çykýandyr. Ekologik bilimi we ekologik medeniýeti emele getirmek adamyň bütin durmuşynyň dowamynda amala aşyrylýan işdir.

Häzirki wagtda, ýurdumyzda alnyp barylýan ekologik aň-bilim we terbiýe işi hünärmenleriň we ilatyň ähli gatlaklarynyň ekologik düşünjesini ýokarlandyrmakda wajyp orun tutýar. Bu bolsa, öz gezeginde daşky gurşawy goramak we tebigy serişdeleri rejeli peýdalanmak çygrynda durmuş-hukuk we ykdysady goldawy üpjün edýär. Bilim ulgamyny we umuman, jemgyýeti ählumumy ekologiýalaşdyrmak meselesini üstünlikli çözmek işini alymlaryň, mugallymlaryň we raýatlaryň tagallalaryny birleşdirip gazanmak mümkindir.

Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň maksatlary umumy bilim berýän mekdebiň uçurymyň ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetini kemala getirmekdir. Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň we ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetiň kemala getirilmeginiň talaplarynyň meýilleşdirilýän okuw netijeleri mekdep dersleriniň (fizika, himiýa, biologiýa, geografiýa) maksatnamalarynyň düzüm tarapyndan diňe «täzeden döretmek» derejesine çenli goldanypdyr. Şu we indiki döredijilik derejesiniň meýilleşdirilýän netijelerindäki tapawut, häzirki wagtda jemgyýetçilik gurşawynda kabul edilen şahsyýet we kadalaşdyryjy - hukuk ähmiýetli gymmatlyklary

we maksatlary deňeşdirmekden, olaryň biri-biri bilen gabat gelmeýändigini ýüze çykarýar.

Bilimde, şol sanda ekologiýa taýdan bilim bermekde maksady kesgitlemek meselelerine soňky wagtda uly üns berilýär. Maksatlaryň hili daşarky we içerki şertleriň we faktorlaryň köplügi bilen kesgitlenilýär. Maksatlary has aýdyň etmek - mekdep okuwçylaryna ekologiýa taýdan bilim we terbiýe bermek tejribesini has netijeli etmekligi aňladýar. Bu wezipäniň kynçylygy häzirki wagtda okuwçynyň özüniň hem goşulmagy bilen şertlendirilendir. Şonuň üçin, bilimi ekologiýalaşdyrmagyň maksatlaryny ýoluň iň soňky nokady hasaplamaly däl, ol dogrusy koordinatalaryň ulgamyny, ýoluň özüniň şekili, ol okuwçy bilen mugallymyň özara döredijilikli gatnaşygynda düzedilmeli.

Häzirki wagtda, maksadyň ähmiýetine düşünmek - umumy bilim berýän mekdebiň uçurymynyň ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetiniň kemala gelmegini dolandyrmakdaky ornuna düşünmekdir.

Bilimiň ekologiýalaşdyrmagynda ileri tutulýan şahsyýete gönükdirilen okuwýň esasy maksady gymmatlyklary, bilimi we iş usullaryny özleşdirmegiň gidişinde bolup geçýän ekologiýa taýdan jogapkär okuwçynyň şahsyýetini kemala getirmekdir. Başgaça sözler bilen, bilimiň ekologiýalaşdyrylmagyň maksatlary şahsyýete gönükdirilen okuw tehnologiýalarynda emele gelýän okuw maksatlaryna meňzeýär.

Daşky gurşawy we dünýäni bilmek, onuň üýtgemegine gatnaşmaga mümkinçilik berýän başarnyklary ele almak bilen bagly maksady kesgitlemegiň mazmun tarapyňy we şahsyýetiň zerurlyklaryna, onuň ösmegine we bilim almagyna ýardam berýän başarnyklary ele almaklyga gönükdirilendir. Şahsy tarapy ulgamlaryň çemeleşmä laýyklykda emele gelmegidir. Ýagny okuwçynyň ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetiniň kemala gelmegi bilimi ekologiýalaşdyrmagyň dowamynda ulgamlaryň çemeleşmäni durmuşa geçirmekdir. Bilim ekologiýalaşdyrmagyň mazmunyny düzmek üçin yzygiderli çemeleşmäni ulanmak, maksady kesgitlemegiň ýokarda agzalan iki tarapyň bitewüligini üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň nazaryýet taýdan işlenip düzülen we iş ýüzünde durmuşa geçirilýän maksatlaryny sazlaşdyrmagyň ýolunda birnäçe tapgyr kesgitlenildi. Başlangyç tapgyrda bar bolan maksatnamalarda kesgitlenilen daşky gurşawda olaryň hakyky durmuşa geçirilmegi bilen sazlaşdyrmak teklipl edilýär. Munuň üçin, käbir maksatnamalaryň awtorlary maksatnamalaryň mazmunynda ekologiýalaşdyrmagyň maksatlaryny has anyk görkezmäge çagyrylýar, beýleki maksatnamalaryň awtorlary bolsa maksat kesgitlemekde ekologiýalaşdyrylan mazmuny bellemegi hödürleýär. Şeýlelikde, ikinji tapgyr, maksady kesgitleme-

giň gurluşyny işläp gutarmakdyr. Bu ugra degişli okuw maksatnamasy öňki bilim almagyň usulyňyň berkidilmegine goşant goşýan goşmaça maglumatlar bilen doldurylyp bilner. Munuň öňüni almak üçin ulgamlaryň işleri geçirmek zerurdyr.

Bilimi ekologiýalaşdyrmak üçin maksatnamalaryň mazmunyny ulgamlaryň çemeleşme esasynda gurmak, şol bir wagtyň özünde bu maksatnamalary durmuşa geçirmek üçin şahsyýete gönükdirilen pedagogiki ugurlary we bu dersleriň üstünlikli ekologiýalaşdyrylmagyny ulanmak mümkinçiligine goşant goşýar. Ulgamlaryň gurlan maksatnamalar ýok bolsa, bilimiň ekologiýalaşdyrylmagynyň nazary maksatlaryna ýetmek, okuwçylaryň ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetini kemala getirmek goşmaça bilim ulgamynyň, daşky gurşaw boýunça ýörite, saýlama gurnaklaryň goşulmagy bilen mümkindir, ýöne welin ähli okuwçylary özüne çekmek mümkin däl.

Tejribä görä häzirki wagtda orta mekdepde bilimiň ekologiýalaşdyrylmagynyň başlangyç tapgyry durmuşa geçirilýär, köplenç tebigy ylymlar bilen bagly aýry-aýry dersleriň mazmuny daşky gurşaw baradaky maglumatlar bilen doldurylýar.

Bu ugur fizika, himiýa, biologiýa, geografiýa we beýleki dersler boýunça ulgamlaryň çemeleşmä esaslanýan maksatnamalary işläp düzmek we synagdan geçirmek arkaly amala aşyrylýar. Bu tapgyr durmuşa geçirilende, okuwçylara ekologiýa meselelerini ýüze çykarmaklygy we özleşdirmekligi öwretmek görnüşinde bilimiň ekologiýalaşdyrylmagynyň netijeleri synlanýar. Ekologiýa ugry boýunça işleýän mekdeplerde mekdep düzümi bölegi hökmünde ýörite kurslar we saýlama okuwlary girizildi.

Ulgamlaryň çemeleşmäni üpjün etmek, girizmek bilen bagly ekologiýalaşdyrmagyň indiki tapgyry aýratyn mekdeplerde synag görnüşinde amala aşyrylýar. Bu ugur şahsyýete gönükdirilen usullary ornaşdyrmak arkaly amala aşyrylýar. Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň maksadyna ýetmek - umumy bilim berýän mekdebiň uçurymynda ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetini kemala getirmek - bu ýagdaýda aşakdaky şertler bilen üpjün edilip bilner, ulgamlaryň çemeleşmegiň esasynda mazmun gurmak, şahsyýete gönükdirilen tehnologiýalary girizmek, ulgamlaryň gurulýan okuw.

Uçurymyň ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetiniň nusgasyny we häzirki zaman umumy bilim berýän mekdebiň maksatlaryny esas hökmünde alyp, meýilleşdirilýän netijeleri we netijä gönükdirilen tebigy ylymlar çuňlaşdyrylan bilimiň ekologiýalaşdyrylmagynyň maksatlaryny atlandyryp bileris. Birinjiden, uly synp okuwçysynyň kemala gelýän ekologiýa taýdan jogapkär şahsyýetiniň zerur kognitiw täze emele gelmegine laýyklykda meýilleşdirilýän netijeler mazmunly materiallary özleşdirýän okuwçylaryň derejesine laýyk gelmelidir. Ikinjiden,

bilimi ekologiýalaşdyrmak meselelerinde esas bolup durýan fizika, himiýa, biologiýa, geografiýa boýunça bar bolan okuw maksatnamalary ýörite maksatlara laýyklykda okuwçylara ekologiýa taýdan bilim bermegiň we terbiýelemegiň meýilleşdirilýän netijeleriniň başlangyç derejesini durmuşa geçirmäge ukyply. Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň galan derejelerini durmuşa geçirmek umumy bilim berýän okuw maksatnamalarynyň mazmunyny düzmäge ulgamlaryň çemeleşmek arkaly mümkin bolar. Üçünjiden, maksat kesgitlemegiň gurluşynda, ekologiýa taýdan jogapkär adamyň aň-bilim gymmatlyk, işjeňlik ugurlarynda üýtgeşmeler girizmek zerurdyr, aň-bilim ugrunda jogap bermek ukybyny, işjeňlik ugrunda saýlamak, alnan bilimi we döredijilik tejribesini iş ýüzünde ulanmak üçin jogapkärçilik çekmek ukybyny kemala getirmek.

Tebigaty goramak işine halk köpçüligini, aýratyn hem, ýaş nesli çekmek döwrümiziň wajyp we gaýragoýulmasyz meselesidir. Ekologik terbiýäniň has täsirli serişdelerine dürli görnüşli amaly işler degişlidir. Daşky gurşawy gowulandyrmak üçin köpçülikleýin bag ekmek, arassaçylyk işlerini geçirmek çäreleri adamlaryň tebigata bolan garaýşyny oňyn tarapa üýtgedýär.

A. Artykova,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň uly mugallymy*

SÖWDA ULGAMYNY SANLYLAŞDYRMAKDA EMELI INTELEKTIŇ TUTÝAN ORNY

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň» durmuşa geçirilýän döwründe ýurdumyzyň ykdysadyýetini ylmy esaslarda ösdürmekde ony sanlylaşdyrmak möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Milli Liderimiziň baştutanlygynda ýurdumyzyň ähli ugurlaryny ösdürmek bilen bir hatarda, ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek hem-de innowasion täzelikleri giňden ornaşdyrmak boýunça giň gerimli işler durmuşa geçirilýär. Senagatyň ähli pudaklaryna sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy ýurtda ýokary öndürijiligi üpjün etmäge, uzak möhletleýin ykdysady ösüşi gazanmaga itergi berip, jemgyýetçilik hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, halkyň ýaşaýyş-durmuş derejesini özgertmäge ýardam berer.

Häzirki zaman dünýäsiniň jemgyýetçilik durmuşy ykdysady özgertmeleriň esasynda çalt depginler bilen ösýär, kämilleşýär we şonuň bilen bir hatarda, bütin adamzadyň önünde täze wezipeleri goýýar. Şeýle möhüm ähmiýetli wezipeleriň biri hem ykdysadyýete sanly ulgamy ornaşdyrmak bolup durýar. Sanly özgertmeleriň ýokary tizlik bilen ýaýraýan döwründe milli ykdysadyýete sanly ulgamy ornaşdyrmak boýunça öndebaryjy döwletleriň derejesine ýetmek, elektron senagatyny döretmek, adamyň aň-bilim maýasyna, işewürlige we maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň soňky gazananlaryna esaslanýan ösen ykdysadyýeti kemala getirmek baş wezipe bolup durýar. Ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy ugurlarynyň biri hem, milli ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň işjeň ornaşdyrylmagy bolup durýar.

Milli ykdysadyýetimizi ösdürmek we ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak maksady bilen, ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna öndebaryjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy - dürli pudaklarda netijeli gatnaşyklary işjeňleşdirmeklige, ösen sanly usullary ornaşdyrmaklyga, döwlet hyzmatlaryny elektron görnüşe geçirmeklige uly mümkinçilikleri açýar.

Milli ykdysadyýetimiziň ösüşiniň hereketlendirijisi bolup çykyş edýän köp görnüşli görkezijileriň arasynda söwda hyzmatlarynyň netijeleri aýdyň görünýär, ýagny ol iş bilen üpjünçilige, şahsy girdejiilere, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna, önümçilik we hyzmat ediş pudaklarynyň täze ugurlarynyň döremegine getirýär.

Söwdanyň sanlylaşdyrylmagy – döwrüň zerurlygydyr. Soňky ýyllarda täze kemala gelen maglumat ykdysadyýeti, esasan, maglumaty işläp taýýarlamaga, gaýtadan işlemäge we ulanmaga daýanýar. Dünýä ykdysadyýeti wirtual häsiýete eýe bolýar. Wirtual banklar, dükanlar, kitaphanalar, biržalar we ş.m. - bularyň ählisi şu günki günün durmuş hakykaty. Bazarlaryň hakyky wagt tertibinde elýeterli bolmagy düýpli zerurlyga öwrüldi. Bazar ykdysadyýeti has çeyşe we şol birwagtda ählumumy häsiýete eýe boldy.

Bütindünýä internet torunyň ýüze çykmagy, ilkinji nobatda, täjirçilik işini guramagyň we alyp barmagyň barşynda düýpli öwrülişigini amala aşmagyna sebäp boldy. Netijede, söwda ulgamynda kärhanalaryň aglabasy elektron bazara çykýar.

Söwda işi ykdysadyýetiň işjeň, ähmiýetli üýtgeşmeleriniň, täzelikleriniň yzygiderli ýüze çykýan ulgamyny göz önünde tutýar. Internet arkaly ýurtda her gün millionlarça söwdalar amala aşyrylýar we islendik uzak aralykdan geçirilýän söwda-satuw işleri kimdir biriniň islegini kanagatlandyrmaga gönükdirilýär. Ýagny elektron söwdanyň ýagdaýy dünýä ykdysadyýetiniň esasy ösüş meýilleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şu nukdaýnazardan elektron söwda şertlerinde satyjylaryň we alyjylaryň interaktiw özara hereketi ýola goýulýar. Munuň özi dünýäniň islendik nokadyndan bazaryň elýeterli bolmagyna mümkinçilik berýär. Şunlukda, sarp edijileriň islegleri hil taýdan düýpgöter täze derejede kanagatlandyrylýar.

Häzirki döwürde internet dükanlaryň işini ýöretmek onlaýn işewürligiň geljegi uly bolan ugurlarynyň hataryna girýär. Tehnologiýalaryň okgunly ösüşi sarp edijileriň bu ugra gyzyklanmasynyň garaşylmadyk derejede ýokarlanmagyny şertlendirdi. Internet söwdanyň islendik ýerde söwda etmek, gysga wagtda harytlaryň giň sanawy bilen tanyşmak, elektron pullar bilen hasaplaşmak ýaly artykmaçlyklary bar. Elektron ulgamyň üsti bilen kärhanalar özüne laýyk üpjün edijileri, müşderileri, işewür hyzmatdaşlary tiz tapyp, gepleşikleri geçirmek, şertnama baglaşmak ýaly işlere artyk wagt we harajatlary sarp etmezden, işewürligi gurap bilýärler. Müşderi söwdany dört tapgyrda amala aşyrýar: a) sarp ediji satyn almak isleýän harydy hakynda sorag bilen ýüz tutýar; b) soraglaryň jogaplary toplanýlar we deňeşdirilýär; c) ulanyjy satyn almak hakynda karara gelýär; d) töleg tabşyrygy amala aşyrylýar we harytlaryň ýa-da hyzmatlaryň üpjünçiligi berjaý edilýär. Şoňa görä-de, internet dükanlarda tapgyrlaryň ählisi üçin anyk we ýeterlik maglumatlaryň berilmegi üstünligiň açary bolup, onuň ösüşi bölek söwdanyň janlanmagynyň, bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagynyň, milli ykdysadyýeti ösdürmegiň hereketlendirijisi bolup hyzmat edýär.

Şu aýdylanlardan ugur alyp, ýurdumyzyň çäginde sarp edijiniň harydy uzak aralykdan (distansion) satyn alandaky hukuklaryny kepillendirýän «Sarp ediji-

leriň hukuklaryny goramak hakynda», «Türkmenistanda internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda», «Söwda işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunlary hereket edýär. 2020-nji ýylyň 14-nji iýulynda Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrligi tarapyndan harytlary uzaklykdan (distansion usul bilen) satmagyň Düzgünleri tassyklanyldy. Onda internet dükanlaryň görnüşleri, hukuklardyr borçlar, uzaklykdan satylmagyna ýol berilmeýän harytlaryň sanawy, dermanhanalaryň elektron söwdany alyp barmagynyň aýratynlyklary, distansion satylýan harytlaryň mahabatlandyrylyşy, harydy satyn almak-satmak şertnamasyny baglaşmak we ýerine ýetirmekden ýüz öwürmek ýagdaýlary, eltip bermegiň tertibi düzgünleşdirilýär. Bu döwrebap resminama sanly ykdysadyýetiň «ynamly ulanyjylaryny» emele getirmek, söwda ulgamyny sanylaşdyrmak, internet dükanlarynyň işini ýola goýmagy kadalaşdyrmak ýaly maksatlara ýetmegi göz önünde tutýar.

Bu ugurda bellenen maksatnamalaýyn çäreler - bilimli jemgyýeti kemala getirmek, maglumat giňişligini döretmek, döwrebap tehnologiýalary peýdalanmak, durmuş we ykdysady ugurlaryň dolandyryş ulgamlaryny kämilleşdirmek, öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň elýeterliligini hem-de hilini ýokarlandyrmak arkaly ilatyň hal-ýagdaýyny, ýaşaýyş-durmuş derejesini gowulandyrmaga gönükdirilendir.

Sanly ykdysadyýetiň platformasy - bu öndürijileriň we sarp edijileriň, maglumat alyşýan subýektleriň zerurlyklaryny üpjün edýän, şeýle hem olaryň arasyndaky göni özara baglanyşygyň mümkinçiliklerini amala aşyrýan programma-enjamaýyn toplum görnüşündäki sanly gurşawdyr. Bu gurşawy işe girizmekde neýron torlarynyň ähmiýeti uludyr. Neýron torlary medisina, sosiologiýa, radioelektronika, awiasiýa we elektroenergetika ýaly birnäçe pudaklarda giňden peýdalanylýar. Söwda hyzmatlaryny sanylaşdyrmakda-da neýron torlarynyň mümkinçilikleri wajyp orny eýeleýär.

Neýromarketing täze bir ugur bolup, giň manyda aýdylanda ykdysady gatnaşyklara täsir edýän belli bir usullar toplumy bilen meşgullanýar. Diýmek, neýromarketing alyjyny önümi satyn almaga yrmak maksady bilen, sarp edijiniň duýgularyna täsir etmegiň täze bir mümkinçiligini döredýär. Neýromarketingiň esasy maksatlarynyň biri hem alyjynyň beýnisinde «satyn almaly» duýgusyny oýarmakdan we alyjynyň harydy köp mukdarda, ýygy-ýygýdan satyn almaga bolan islegini döretmekden ybaratdyr. Bu ýerden alyjynyň harydy satyn almaga bolan gyzyklanmasynyň näme sebäpden döreýändigini öwrenmek wajyplygy ýüze çykýar. Adatça, munuň üçin dürli usullardan peýdalanylýar.

Neýromarketing - adaty marketingiň, neýrobiologiýanyň, neýroykdysadyýetiň we kongitiw psihologiýanyň kesişmesinden emele gelýär. Bu ugur harydy

satyn almaklyga nähili duýgularyň täsir edýändigini öwrenýär we marketing strategiýasynyň netijeliligini ýokarlandyrmakda peýdalanylýar. Bu endikler harydyň dizaýnyny, mahabat kompaniýalaryny düzmekde, baha kesmekde we hatda dükanynyň bezeglerini meýilnamalaşdyrmakda-da hem ulanylýar.

Adamyň kesgitli bir marketing çözüglere bolan täsirini öwrenmek üçin neýrobiologiýanyň adaty seljerme serişdelerinden peýdalanylýar, ýagny: adamyň ýürek-damar ulgamynyň gözegçiligi, deriniň elektrik garşylygynyň ölçegi, ýüzüň myşsasynyň ýygrylmasyny hasaba almak arkaly, aýtreking, peýda bolan potensiallary seljerme arkaly we beýlekiler.

Neýromarketingiň esasy ugry gözüň hereketini synlamaga we ýatda saklamaga mümkinçilik berýän aýtreking tehnologiýasy bilen baglydyr. Aýtreking aslynda adamlaryň interfeýse, mahabata ýa-da harydyň gabyna seredenlerinde näme görýändiklerine düşünmäge mümkinçilik berýär. Emma aýtreking neýromarketingiň diňe bir bölegidir. Mahabat gören wagtynda alyjynyň nähili duýgulary başdan geçirýändigini onuň teniniň elektrik garşylygyny ýa-da ýürek urmasynyň ýygrylygyny ölçemek arkaly öwrenmek mümkindir.

Adaty marketingde neýromarketingiň esasy ulanylyş ýaýlalaryny tapawutlandyrmak bolar:

1. Marketing derňewlerde.

Kompaniýalaryň aglaba bölegi neýromarketingiň tehnologiýalaryny bazaryň derňew ýaýlasyna işjeň ornaşdyrýarlar. Hünärmenler alyjynyň brende, mahabat kompaniýalaryna, haryda bolan garaýyşlaryny bahalandyrýarlar.

2. Önümleriň dizaýnynda we gaplanylyşynda.

Bu pudakda neýromarketing alyjynyň önümi duýuşy we kabul edişi, ýagny reňki, çig maly, gabynyň amatlylygy we beýlekileri kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

3. Nyrhyň emele gelmeginde.

Umuman marketing strategiýasynyň üstünligi barada aýdanymyzda marketologlar bahanyň esasy orny eýeleýändiklerini belläp geçýärler. Ýagny önümi ýerlemekligiň netijeliligi gönüden – göni baha kesme syýasaty bilen baglydyr.

4. Dükanyň içiniň dizaýnynda.

Bölek satuw söwda hyzmatlarynyň üstünligi, esasan, dükanyň içiniň dizaýnyna, alyjynyň bu dükanyň içinde özüni oňaly duýup bilmegine we harydyň bahalaryna we mahabatlara baglydyr.

5. Hyzmatlar ulgamynda.

Hyzmatlar ulgamlary, esasan hem, adamlaryň biri-birine arabaglanyşygyna esaslanandyr. Neýromarketing - hyzmatyň hiliniň ýokarlanmagynyň, ýagny bu hyzmaty kabul etmegiň hilini kämilleşdirmegiň üstünde işleýär.

6. Mahabat kompaniýalaryny işläp taýýarlamakda.

Neýromarketing usullaryny peýdalanmak bilen marketing maglumatlaryny köpçülige ýetirmekligiň täsirini ýokarlandyrmak we onuň netijelerini çaklamak bolar.

Wizual effektiň düýp manysy pragmatiki, wizuallaşdyrmanyň kömegi bilen adamyň duýgularyny oýarmakdyr. Bu ýerde esasy zat, sarp edijä açyk we döredijilikli reňkler we ş.m. bilen ýerlikli täsir etmekdir.

Marketologlar özleriniň mahabat täzelikleriniň işewürlük üçin peýdaly bolar ýaly alyjylara täsir etmeklerini isleýärler. Neýromarketingde adamyň haryt satyn alyjylyk ukybyna täsir etmeginiň birnäçe ýollary bardyr. Olara şu aşakdakylary mysal getirmek bolar: ysyň güýji, tagamyň täsiri, el bilen degmegiň täsiri, eşidiş täsiri.

Ysyň güýji adam duýgularynyň täsirine esaslanýar. Ýagny önümleriniň satuwyny artdyrmak üçin kompaniýalar hoşboý ys ulanyp, çylşyrymly hilelere ýüz urýarlar. Mysal üçin, egin-eşik dükanlarynda alyjylarda rahatlyk duýgusyny ýokarlandyrmak üçin vanil, reýhan, limon we ş.m. yslyr ulanylýar, çörek dükanlarynyň gapysynyň açyk goýulmagy dükanyň daşyndaky alyjylary özüne çekýär we ş.m.

Tagamyň täsiri bu sarp edijä täsir etmegiň iň ýaýran usullarynyň biridir. Dadyp görmek çärelerini yzygiderli geçirýän kompaniýalaryň bäsdeşlerden has kämildiklerini bellemelidiris, sebäbi dadyp göreninden soň, müşderiniň önümi satyn almak ähtimallygy ep-esli derejede artýar.

Kompaniýanyň mahabatnyň reňklerine esaslanmagy

Reňkler	Reňkleriň sarp edijilere edýän tasiri
Gyzyl	Beýnini gyjyndyrýar. Gara we altyn reňkler bilelikde döredijilik gözelliglerini döreder
Mämişi	Dem almagy çaltlaşdyrýar we şatlyk döredýär.
Sary	Ünsüň konsentrasiýasyny ýokarlandyrýar we has uzak wagtlap ýatda galýar.
Ýaşyl	Kanagatlanma we rahatlyk duýgusyny döredýär.
Gök	Sarp edijiniň aňynda ygtybarlylyk we howpsuzlyk duýgusyny emele getirýär.
Gara	Nepislik atmosferasyny we müşderi üçin garaşsyzlyk duýgusyny döredýär.
Goňur	Köşeşdiriji we şol birwagtyň özünde höweslendiriji duýgulary döredýär.

Eli bilen degmegiň täsiri. Müşderiniň bir harydy satyn almagy üçin onuň hökmany ýagdaýda eli bilen elläp, duýup bilmekligi wajypdyr. Müşderi harydy eli bilen näçe köp özleşdirse şonça-da ony satyn almak mümkinçiligi artýar. Mysal üçin, kanselýariýa magazinlerinde müşderileriň galam biler ýazyp görmek mümkinçiligi harydy satyn almaga höweslendirýär, mebel magazinleri müşderilere oturyp, ýatyp duýup görmäge mümkinçilik berýär we ş.m.

Eşidiş täsiri. Eşidiş täsiri hem müşderiniň harydy satyn almaga bolan höwesini artdyrýar. Dükanyň içinde sazyň eşidilmegi müşderileri bu dükana girmegine itergi berýär.

Umuman, adam beýnisiniň daş-töweregini gurşap alýan şekillere, ysa, söz bilen beýan etmelere we ş.m. bolan täsirini derňemegiň netijesinde neýromarketingiň birnäçe usullary ýüze çykarylady. Bu emeller marketing işiniň netijeliligini has-da ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, Diýarymyzda sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy – elektron söwdanyň tizliginiň we hiliniň ýokarlanmagyna, onuň amatlylyk babatynda has uly ähmiýete eýe bolmagyna ýardam berýär. Ýurdumyzda maglumat tehnologiýalarynyň giňden peýdalanylmagy, telekeçileriň üstünlikli işlemegi üçin amatly şertleriň döredilmegi, halk hojalygynyň pudaklarynyň we durmuş ulgamynyň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy milli ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşiniň has-da giň gerime eýe bolýandygyny görkezýär.

H. Hajygurbanow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy*

SANLY BILIM ULGAMY - DÖWLETIŇ BERK BINÝADYDYR

2021-nji ýylyň «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip atlandyrylmagy şu ýylyň adyna kybapdaş işleriň giň möçberiniň durmuşa geçiriljekdigini alamatlandyrýar. Durmuş abadançylygynyň ýokary derejesini üpjün etmek üçin barha rowaçlanýan ykdysady ösüşiň zerurdygy durmuş tejribesinden mälimdir. Parahatçylygy we ynanyşmagy, adam baradaky aladany döwlet syýasatynyň baş wezipesi hökmünde kesgitläň hormatly Prezidentimiz üçin ykdysady kuwwatymyzy mundan beýläk-de pugtalandyrmak meselesi öz wajyplygy bilen tapawutlanýar. Şunda häzirki döwürde milli ykdysadyýetimize daşary amatsyz şertleriň ýaramaz täsirini nazara almak bilen, ösüşiň täze amatly usulyny gözlemek howpsuzlyk nukdaýnazaryndan wajyp hasaplanýar. Hususan-da, dünýäniň hojalyk gatnaşyklarynda maliýe-ykdysady çökgünligiň dowam edýän häzirki döwründe ýokary depginli ykdysady ösüşi üpjün etmek çylşyrymly meseleleriň biri bolup, ösüşiň strategik ugurlary dogry kesgitlenende, ýurtda amala aşyrylýan durmuş-ykdysady syýasat öz oňyn netijelerini berýär.

Häzirki döwürde adamzat innowasiýalar eýýamynda, maglumatlar jemgyýetinde ýaşaýar. Döwür ösýär, özgerýär. Şonuň bilen birlikde onuň öňde goýýan talaplary hem üýtgeýär we ýokarlanýar. Bu döwrüň özüni ösdürmäge, özgertmäge, kämilleşdirmäge itergi berýän esasy güýç bolan ylym we bilim ulgamynda hem şeýledir. Hormatly Prezidentimiz döwrebap bilimli nesliň kemala getirilmelidigini, başarnykly hünärmenleriň taýýarlanylmaladygyny, olaryň häzirki zaman tehnologiýalaryndan ussatlyk bilen baş çykarmalydygyny nygtap, sazlaşykly ösen nesli, ökte hünärmenleri taýýarlamak wezipesini hemişe üns merkezinde saklaýar.

Dünýäniň ösen ýurtlarynyň tejribelerinden görnüşi ýaly, sanly bilim döwletiň ösüş depgininiň çaltlandyrylmagyna oňyn täsir edýär. Sanly tehnologiýalary ulanmagyň hasabyna bilim berlişiniň mazmun taýdan baýlaşdyrylmagyny, hil taýdan çuňlaşdyrylmagyny, milli bilimiň öňki däp bolup gelyän usulyýetinden düýbünden tapawutlanýan täze usulyýete geçilmegini gazanmak mümkindir. Şonuň üçin häzirki wagtda hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda halkara ülnülerine laýyk gelyän öňdebaryjy sanly tehnologiýalary, ýokary öňdürijilikli tehniki enjamlary, aýratyn hem bilim ulgamynyň dürli basgançaklaryna sanly innowasiýalary ornaşdyrmak boýunça netijeli işler alnyp barylýar. Bilim bermegiň ýokary netijelilige esaslanýan

döwrebap ugurlaryny işläp taýýarlamakda sanly ulgamyň mümkinçiliklerinden giňden peýdalanylýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Gahryman Arkadagymyz ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň Bütindünýä internet ulgamyna elýeterliligini giňeltmek boýunça wezipelere aýratyn ähmiýet berýär. Ýokary okuw mekdepleriniň internete elýeterliliginiň üpjün edilmegi okuw işlerini ýokary derejede guramaga we halkara ölçegleriň talaplaryna laýyklykda hünärmenleri taýýarmaga mümkinçilik berýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ylym, bilim edaralarynyň işini kämilleşdirmek, bilim bermegiň ähli basgançaklaryny ýokary hilli elektron maglumatlar bilen üpjün etmek, sanly enjamlary giňden peýdalanyň, bilim berlişiniň hiliniň dünýä derejesine laýyk bolmagyny gazanmak maksady bilen, 2017-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda hormatly Prezidentimiziň Karary bilen tassyklanan «Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasy» kabul edildi.

Resminamada hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen ýurdumyzda bilim ulgamyna ägirt uly üns berilýändigini we bu ulgamyň dünýä ülnülerine laýyk gelmeginiň hem-de halkara bilim giňişligine içgin aralaşmagynyň göz önünde tutulýandygyny görkezilýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 30-njy noýabrynda çykaran Karary bilen tassyklanylan «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» häzirki wagtda döwletimizde sanly ulgam babatda geçirilýän işleriň esasy ugurlaryny, maksatlaryny, öňde durýan wezipeleri we amala aşyrylmaly çäreleri kesgitleýär. Ony durmuşa geçirmegiň ikinji tapgyrynda (2020–2023ý.) meýilleşdirilen çärelere laýyklykda, ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde hünärmenler, professor-mugallymlar, şeýle-de talyp ýaşlar tarapyndan sanly bilim ulgamynyň tor programma üpjünçiligi, onuň binýadynda bolsa sanly bilim portallary işlenip taýýarlanylýdy. Sanly bilim portaly elektron poçta, elektron resminama, uzak aralykdan bilim almak, ylmy işler, okatmagyň elektron serişdeleri, bäsleşikler, maslahatlar, forumlar, okuw kitaplary, okuw gollanmalary, sözlükler ýaly bölümleri özünde jemleýär.

Döwriň öňde goýan täze wezipelerinden ugur alnyp, sanly ulgamyň mümkinçiliklerinden has işjeň, netijeli peýdalanylýar. Bu jähtden, daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen uzak aralykdan wideoaragatnaşyk arkaly geçirilen ençeme duşuşyklary, maslahatlary we başga-da birnäçe çäreleri mysal hökmünde görkezmek bolar.

Ýurdumyzda sanly ykdysadyýet boýunça amala aşyrylýan işler agzalandaky bank ulgamyndaky täze tehnologik önügidişlikleri hem agzamak zerurdyr. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Arkadagymyzyň parasatly ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň bank ulgamynda alnyp barylýan önügidişlikler özüniň depginli ösüşleri bilen bizi buýsandyryýar.

Ilata ýokary halkara talaplaryna laýyk gelýän bank hyzmatlaryny hödürlemek, halkymyzyň günsaýyn ösýän isleg-talaplaryny göz önünde tutmak bilen, elektron töleglerini dolanyşyga girizmek, olaryň hilini ýokarlandyrmak hem aýratyn ähmiýete eýedir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda her pudagyň önünde goýlan anyk wezipeler ýurdumyzyň mundan beýläk-de rowaçlyklara beslenjekdigine ynamy artdyrýar. Şu günki bank ulgamyndaky elektron tölegler boýunça hyzmatlar ulgamy esasy iki sany uly bölekden ybaratdyr. Ýagny olaryň birinjisi, bank kartynyň üsti bilen edilýän hyzmatlar, ikinjisi bolsa, internet torunyň üsti bilen ýerine ýetirilýän amallardyr.

Dünýä tejribesinde bu iki ulgamyň işi deň derejede alnyp barylýar. Soňky döwürlerde bolsa internet we elektron enjamlaryň has hem ykjamlaşmagy bu iki ulgamyň işiniň utgaşmagyna getirdi.

Şol bir wagtda hem uzagara bank hyzmatlaryny bellemeklik zerurdyr. **Uzagara bank hyzmatlary** - müşderiniň uzak aradan, ýagny bank edarasyna gelmezden, esasan hem kompýuter we telefon ulgamlaryny ulanmak arkaly ugradýan tabşyryklaryna esaslanyp, hödürlenilýän bank hyzmatlarynyň tehnologiýalarynyň, jemine aýdylýandyr. UBH-i sypatlandyrmak üçin birnäçe sany biri-biri bilen kähalatlarda utgaşýan düşüňjeler ulanylýandyr: müşderi-bank, Bank-müşderi, internet-banking, elektron-bank, online-banking, remote-banking, direct-banking, home-banking, internet-banking, PC-banking, phone-banking, mobile-banking, WAP banking, SMS-banking, GSM-banking, TV-banking.

Munuň aýdyň mysalyny Türkmenistanda ösdürmäge giň mümkinçilikler açylan «**Mobile banking**» hyzmatlar ulgamyndan görmek bolýar. **Mobile banking** – bu müşderiniň hasaplaryny oňalyly we döwrebap dolandyrmak üçin niýetlenen hyzmatdyr. Mobile banking arkaly müşderi islendik wagtda Bankda öz hasabyndaky galyndy serişdeleri barlamak, karzlary üzmek, mobil we öý telefonlarynyň hasabyny doldurmak, IP teleýaýlymynyň we Internet ulgamynyň töleglerini tölemek, şeýle hem, müşderiniň öz hasaplary boýunça geçen amallaryň taryhyna seretmek ýaly birnäçe hyzmatlardan peýdalanyp bilýär.

Dünýä tejribesindeki «**Mobile banking**» düşüňjesine ser salmak zerur bolup durýar, çünki ýurdumyzy ösdürmekde dünýä tejribesini öwrenmekligiň ähmiýeti örän wajypdyr. Halkara ykdysady çeşmelerinde *Mobil banking-bank* we beýleki maliýe edarasy tarapyndan amala aşyrylýan hyzmat bolmak bilen, müşderilere özüleriniň maliýe amallaryny belli bir daşlykda smartfon ýa-da planşet ýaly mobil enjamynyň üsti bilen amala aşyrmaklyga mümkinçilik berýär. Internet bankingden tapawutlylykda bu hyzmat, esasan, mobil enjamlaryna niýetlenen programmalary ulanýar we bu programmalary adaty bankyň özi hödürleýär. Mobil-banking

boýunça, adatça, gije-gündizleýin hyzmat edilýär. Käbir maliýe edaralarynda mobil-banking üsti bilen amala aşyryljak ulanyjy ýazgylaryna giriş etmeklik boýunça we geçiriljek pul möçberlerine goýlan çäklendirmeler bardyr.

Mobil-bankingiň üstünden geçirilýän pul geçirimleri (tranzaksiýalar) öz içine hasaplarda bolan galyndylary we soňky geçirimleriň sanawlaryny, elektron hasaplar boýunça tölegler, uzak ara çekler bilen depozitler, P2P tölegleri we müşderiniň hasaplarynyň arasyndaky geçirimleri öz içine alýar.

Käbir mobil programmalar mundan başga-da müşderiniň sahypasynda çap ediljek ýa-da ýükleniljek arzalary nusgalamaga mümkinçilik berýärler we käbir banklar hasap göçürmeleriniň ýaýradylmagyna tölegleri almaklary hem mümkindir.

Bankyň nukdaýnazaryndan, mobil-banking pul geçirimleriniň işlenilmegi özüne düşýän gymmatyny peseldýändir, çünki müşderileriň bank edarasyna nagt däl hasaplaşyklar, nagt pullary çykarmak we depozit amallary geçirmek zerurlygyny peseldýändir. Mobil-banking nagt pullar bilen baglanyşykly amallary geçirmeyär, müşderä nagt serişdeleri we depozitleri çykarmak üçin bankomatyň ýanyna ýa-da bank edarasyna gelmek zerurlygy ýüze çykýandyr. Mobil-programmalaryň köpüsi indi uzak ara depozit bilen üpjün edilendir; enjamyň kamerasyny çekleriň maliýe edarasyna sanlaýyn geçirilmegi üçin ulanylýandyr. Mobil-banking mobil töleglerinden tapawudy olaryň harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny tölemeklik üçin ýa söwda ýerinde ýa-da uzagara, edil debet ýa-da kredit kartynyň zerurlygy ýaly ulanylýanlygydyr.

Mobil-bankingiň taryhy barada durup geçeliň. Irki döwürlerinde mobil-banking hyzmatlary SMS-banking diýlip tanalýan SMS-leri ulanýardylar. **Smartfonyň** emele gelmegi bilen, 1999-njy ýylda WAP mümkinçiliklerini peýdalanmak arkaly mobil toruny ulanyp bilmek bilen, ilkinji bolup Ýewropa banklary öz müşderilerine bu maksatnama üpjünçiliginiň esasynda hyzmatlary hödürlemäge başladylar.

Mobil-banking 2010-njy ýyldan ozal SMS üsti bilen ýa-da mobil torunyň üsti bilen amala aşyrylýardy. Apple-niň iPhone bilen ilkinji teklip etmesiniň şowlulyga ugramaklygy we Google-niň Android amallar ulgamyna esaslanan telefonlaryň ýaýramagy bilen mobil enjamyna ýüklenilýän ýörite mobil programmalarynyň (app) ulanylmagynyň ýokarlanmagyny üpjün etdi. Beýle diýmeklik bilen, Web tehnologiýalarynda öňegidişlikler, mysal üçin HTML5, CSS3 we JavaScript milli aýratynlyklara esaslanýan bank ulgamynyň dürli görnüşleri bilen utgaşyp işlemeklige başladylar.

Mapa Research ylmy-barlag instituty tarapyndan geçirilen soňky barlaglara görä, banklaryň 1/3 bölegi şol bankyň esasy resmi Web saýtyna ýüz tutmak mobil enjamlary arkaly hasaba alynýanlygyny görkezýär. Hyzmatlaryň möçberleri

mobil hyzmatlarynda app store ulgamyna, mobil-banking-iň ýörite Web saýtlaryna ugratmaklyk ýa-da müşderiniň saýlamaklygy üçin mobil bankingiň goşmaça mümkinçilikleriniň menýusyndan ybarat bolup biler.

Bank kartlary barada aýdylanda häzirkä günde Türkmenistanda hereket edýän Altyn Asyr bank kartlarynyň esasynda «Maşgala» karty atly täze hyzmat hödürlenilýändigini bellemeklik ýerliklidir. «Altyn asyr» bank karty hasabyna «Maşgala» atly karty birikdirilmek bilen, şeýle hem müşderiniň islegine baglylykda arzasynda görkezilen ýa-da Internet-banking arkaly üýtgetmek bilen, Müşderiniň bank karty hasabyndan «Maşgala» bank kartyň hepdelik sarp edijilik pul mukdarynyň möçberini müşderiniň özbaşdak kesgitlemeklige bolan mümkinçiligini hem bellemelidir. Müşderi «Maşgala» atly kartyň üsti bilen ähli nagt däl hasaplaşyk töleglerini amala aşyrmaga, şeýle-de bankomatlardan nagt görnüşinde pul serişdelerini çykarmaklyga mümkinçiligi bardyr.

«Maşgala» atly bank kartynyň möhleti 3 (üç) ýyla çenli açylýar. «Maşgala» bank karty müşderiniň «Altyn Asyr» bank kartynyň hasabynda bar bolan serişdelerden peýdalanmaga mümkinçilik berip, maşgala agzalaryna, şol sanda hem 7 ýaşdan uly çagalaryna ýurdumyzyň çäginde başga şähre dynç almaga we syýahatçylyk maksatlary bilen gidenlerinde pul serişdeleri bilen üpjün etmek üçin ulanylyp bilner. Şeýle-de çagalara we talyplara gerekli okuw esbaplaryny we beýleki harytlary satyn almak üçin, maşgala agzalaryna gündelik çykdajylaryny tölemek üçin hem-de nagt däl hasaplaşyklaryň, «Internet bank» we «Mobil bank» hyzmatlarynyň hödürleýän dürli amatlyklaryndan, şol sanda gije-gündiz tertibinde bank kartynyň galyndysyny bilmek, karzlaryň göterimini we esasy bergisini tölemek, telefon, öýjüklü telefon, IP telewideniýäniň we internetiň hasabyny doldurmak ýaly amallardan peýdalanmak üçin şert döredýär. Maşgala bank kartyny açmaklyk ýurdumyzyň Merkezi bankynyň edarasyna we beýleki täjirçilik banklarynyň şahamçalarynda amala aşyrylýar.

Ýokarda getirilen maglumatlara esasanyp «Maşgala» bank kartlaryny ulanmak her bir Türkmenistanly üçin amatly boljakdygyna uly ynamyň bardygyny, şeýle hem umuman alanynda elektron tölegler ulgamynyň, hususan-da mobil-banking ulgamynyň ýurdumyzyň durnukly ykdysady ösüşini üpjün etmekde uly ähmiýete eýedigini bellemeklik ýerliklidir. Bilim ojaklarynda sanly tehnologiýalaryň, ýokary tizlikli internet ulgamynyň giňden ornaşdyrylmagy netijesinde ýurdumyzyň ýokary we orta hünär okuw mekdepleriniň arasynda sanly aragatnaşyk ulgamy arkaly umumy okuw sapaklary guralýar. Şeýle okuw sapaklarynyň ylym-bilim merkezleri bilen ýygý-ýygýdan geçirilmegi, uzak aralykdan wideo-şekilli okuwlaryň guramagy we dürli usullarynyň peýdalanylmagy bilim bermeğiň hiliniň has-da ýokarlanmagyna, netijeliligiň ýokary bolmagyna ýardam edýär.

Ýurdumyzyň ylym-bilim ulgamlarynyň sanly ulgama toplumlaýyn geçilmegi ykdysadyýetimizdäki özgertmeleri ylmy-tehniki, intellektual taýdan üpjün etmäge, ylmy-barlaglar we işläp düzmeler üçin täze programma üpjünçiliklerini döretmäge, ylma, inženerçilik-tehnologiýa, telekeçilik işlerine ýaşlary giňden çekmäge ýardam berýär.

Hormatly Prezidentimiziň tabşyryklaryna laýyklykda, döwrüň talabyndan ugur alnyp innowasiýa tehnologiýalarynyň ösüşine laýyklykda milli metbugata, gazet işine hem birnäçe täzelikleri girizdi. Häzirki wagtda gazet-žurnallaryň neşirler bilen gündelik elektron görnüşinde tanyşmaga giň mümkinçilik alandygymyzy aýratyn bellemek gerek. Bular bolsa her raýatyň, mugallymyň we talybyň täzelikler bilen wagtynda tanyşmagyna, giň gözyetimli bolmagyna ýardam edýär.

Häzirki wagtda ykdysadyýetde «sanly bank hyzmatlary», «sanly täjirçilik», «sanly bilim», «sanly saglygy goraýyş» ýaly adalgalar hereket edýär. Dünýäniň ösen ýurtlarynyň tejribesinden görnüşi ýaly, sanly ykdysadyýet ýurduň ösüş depgininiň çaltlanmagyna we sanly tehnologiýalary ulanmagyň hasabyna ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaga ýardam berýär. Şeýlelikde, sanly ykdysadyýete geçilmegi netijesinde wagt we maliýe serişdeleri tygşytlanylýar.

Ýurdumyzda halk hojalygynyň ähli pudaklaryny sanly ulgama geçirmek, önümçilikde ylmy işleri giňden peýdalanmak boýunça maksatnamalaýyn işleri tapgyrlyýyn esasyda durmuşa geçirmek işi dowam edýär. Munuň özi häzirki döwrüň talaplaryna laýyklykda, pudaklaryň işini döwrebaplaşdyrmakda aýratyn ähmiýete eýedir. Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary netijesinde milli ylym-bilim ulgamyny toplumlaýyn ösdürmek ugrunda kesgitlenen uly wezipeleri çözmek üçin alnyp barylýan işleriň binýady mäkäm tutulan Türkmenistan döwletimiziň ýakyn geljekde kuwwatly ylmy mümkinçiligi bolan ýurda öwrer. Munuň özi häzirki we geljekki nesliň ýokary derejede ylymly bilimli bolup, häzirki zamanyň ösen halkara akymlaryna mynasyp derejede sazlaşykly goşulmagyny üpjün eder.

Mälim bolşy ýaly, sanly bilim ulgamynyň esasyly sanly tehnologiýalar düzýär. Sanly bilim hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemäge gönükdirilen açyk pedagogiki ulgam hasaplanýar. Sanly ulgamyň artykmaçlyklary:

- okuw işinde telekonferensiýa arkaly köp sanly ulanyjy bilen bir wagtda maglumat we tejribe alyşmak;
- birek-birek bilen işjeň aragatnaşyk saklamak;
- her bir gatnaşyjynyň bilim başarnyklaryny we döredijilik ukyplaryny ösdürmek;
- uzak aralykdan okuwlary we usuly-amaly maslahatlary guramak arkaly hünärmenleriň hünärini kämilleşdirmek;
- dünýä maglumatlar gorundan gerek bolan dürli maglumatlary almak, ol maglumatlary seljermek we zerur ýerinde peýdalanyp bilmek;

- durmuşa geçirilýän işleriň netijeliligini ýokarlandyrmak mümkinçiligini berýär.

Sanlylaşdyrylan täze tehnologiýalaryň peýdalanylmagy bilen belli bir derejede bilim bermegiň netijeleriniň artmagyna we onuň hiliniň ýokarlanmagyna öz oňyn täsirini ýetirýär. Umuman aýdylanda, hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ykdysadyýetimiziň pudaklaryny sanlylaşdyrmak babatdaky amala aşyrylýan we durmuşa geçirilýän beýik işler ýurdumyzyň dünýä nusgalyk ösüşleriniň tizligine tizlik goşýar.

Döwletimiziň hoşniýetlilige we parahatçylykly döredijilige gönükdirilen batly gadamlary, özygtyýarly hem-de bagtyýar durmuşyň şatlygy täze sepgitleridir ajaýyp mümkinçilikleri açjak ertirki günümize bolan ynamymyzy hasda berkidýär.

Goý, «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda halkymyzyň ähli arzuw islegleri hasyl bolsun, Berkarar Watanymyzyň döwletli tutumlarynyň gözbaşynda duran Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, belent başy aman, tutumly işleri elmydama rowaçlyklara beslensin!

M. Myradowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTANYŇ BANKLARYNDA GOÝUM AMALLARYNYŇ AÝRATYNLYKLARY

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ugurlarynyň ählisinde düýpli özgertmeler amala aşyrylýar.

Bu özgertmeleriň esasy maksady ýokary depginli ykdysady ösüşi üpjün etmeklik bilen bir hatarda, ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini yzygiderli ýokarlandyrmak, döwletimiziň dünýä derejesindäki abraýyny barha belende galdyrmak, dünýä bazarlaryna ýokary hilli bäsleşige ukyply harytlar we hyzmatlar bilen çykmak, dünýä döwletleri bilen işjeň gatnaşyklary has-da kämilleşdirmekden ybaratdyr.

Hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna» hem-de «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiyasyna» laýyklykda, milli ykdysadyýetimizi dünýäniň ösen döwletleriniň derejesine ýetirmek hem-de ýurtda durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmek boýunça anyk wezipeler durmuşa geçirilýär. Sanly tehnologiýalaryň giňden peýdalanmagy ýurdumyzyň karz edaralarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga we müşderilere bökdençsiz bank hyzmatlaryny hödürlemäge mümkinçilikleri döredýär.

Ilatyň süýşürintgileriniň döwletiň ykdysady ösüşine täsiri, şeýle hem olaryň maliýe bazaryndaky orny seljerilende, süýşürintgiler bazarynda öý hojalyklarynyň ykdysady taýdan özlerini alyp barşyna hem-de ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň häzirki zaman ösüş şertlerinde erkin pul serişdeleriniň haýsy ugurlara gönükdirilmelidigine täsir edýän esaslar we faktorlar möhüm bolup durýar.

Öý hojalyklary diňe bir ýurduň däl, eýsem olaryň ýerleşýän ilatly ýerleriniň ykdysadyýetinde hem möhüm orny eýeleýärler. Elbetde, öý hojalyklary taýýar önümiň we hyzmatyň ahyrky alyjylary bolup durýarlar, şonuň bilen birlikde olar bazary işçi güýji bilen üpjün edýärler we girdeji alýarlar. Bu hem, öý hojalyklarynyň maýa goýum işjeňligini herekete getirýän süýşürintgileri emele getirýän güýç bolup durýandygyny aýdyňlygy bilen görkezýär.

Häzirki zaman şertlerinde öý hojalyklaryň maliýesiniň, diňe bir maşgala ähmiýetli bolmak bilen çäklenmän, eýsem, ol döwletiň umumy ykdysady ýagdaýyna hem täsir edýändigini bellemek zerurdyr. Öý hojalyklary hemişe hereketde bolýan ykdysadyýetde örän uýgunlaşan taraplar bolup çykyş edýärler. Ilatyň süýşürintgileri bilen döwletiň we maliýe hyzmatlary hödürleýän edaralaryň hem-de karz edaralarynyň arasynda ykjam baglanyşyk bar. Ýagny ilatyň süýşürintgileri

maýa goýumlaryň çeşmesi bolup çykyş etmegi netijesinde, pul serişdeleri sarp ediş bazaryndan kärhanalaryň dolanyşyk serişdeleriniň ulgamyna geçýär.

Bank goýumlary raýatlardan şertnama baglaşmak arkaly kabul edilýär, goýumlary göterimlerde hasaplamagyň iň kämil usullary ulanylýar. Innowasion tehnologiýalary ulanmak arkaly, ýagny ykjam telefon aragatnaşygyny, şeýle hem internet ulgamyny ulanmak esasynda elektron töleg ulgamy kämilleşdirilýär. Ýurdumyzyň çäginde «Altyn Asyr», «Goýum bank karty», «Maşgala» hem-de halkara «VISA» we «MasterCard» bank kartlarynyň üsti bilen geçirilýän nagt däl tölegleriň gerimini mundan beýläk hem giňeltmek, bank kartlary arkaly hödürlenýän hyzmatlaryň hilini has-da ýokarlandyrmak boýunça netijeli işler dowam etdirilýär. Hususan-da, bank karzlarynyň esasy bergilerini we oňa hasaplanan göterimlerini gaýtarmak, aragatnaşyk hyzmatlarynyň töleglerini, ilatyň agyz suwy, elektrik togy, jemagat hyzmatlary üçin töleglerini, dürli salgytlary we ýygymlary, döwlet ätiýaçlandyryş töleglerini we beýleki tölegleri geçirmek mümkinçilikleri ýola goýuldy.

«Daýhanbank» döwlet täjirçilik banky tarapyndan «Goýum bank karty» atly amatly hem-de ygtybarly hyzmatdan peýdalanmaga mümkinçilik döredildi. «Goýum bank kartyna» pul serişdeleri ýyllyk 5 göterim bilen nagt görnüşinde üstüni dolup bolýan şertinde kabul edilýär. Goýumçynyň bank karty açylandan soň milli manatda çäklendirilmedik möçberde nagt görnüşinde serişdeler kabul edilýär. Goýumda pul serişdeleriniň duran döwründe goşmaça pul serişdelerini goýmak, üstüni doldurmaklyga rugsat berilýär. «Daýhanbank» döwlet täjirçilik banky, «Goýum bank karty» bank kartyny ulanmak arkaly, ýurdumyzyň ähli ýerlerinde töleg terminallarynyň üsti bilen nagt däl görnüşinde geçirilen tölegleriň jemine 1 göterim möçberinde «Cash back» pul sylagyny berýär.

Türkmenistanyň banklary goýumlardyr depozitler görnüşinde ilatdan pul süýşürintgileri kabul edýär, şol serişdelerem bank serişdeleriň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Banklar pul serişdelerini netijeli dolandyryp, olaryň aýawly saklanmagyny üpjün edýärler, goýumçylara ýöriteleşdirilen hyzmatlar we goýan maýasy üçin düşýän girdejini kepillendirýärler. Türkmenistanyň bank ulgamy Türkmenistanyň Merkezi bankyny we täjirçilik banklaryny öz içine almak bilen, ýuridik we fiziki şahslaryň pul serişdelerini çekmek we öz adyndan şol serişdeleri yzyna gaýtaryp bermek, töleglilik we möhletlik şertlerinde ýerleşdirmek, şeýle hem gaýry bank amallaryny geçirmek hukugyny ýerine ýetirýär.

Ýurdumyzda goýumlar babatynda kanunçylyk-hukuk binýadyny kämilleşdirmek boýunça işleriň hatarynda 2016-njy ýylyň 15-nji oktyabrynda kabul edilen «Fiziki şahslaryň goýumlarynyň hökmany kepilligi hakynda» Kanuny uly ähmiýete eýedir. Bu Kanun fiziki şahslaryň Türkmenistanyň banklaryndaky goýumlarynyň kepilliginiň hukuk, ykdysady we guramaçylyk esaslaryny özünde jemleýär. Şeýle-de, Kanunda goýumçylaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramaga

gönükdirilen çäreler, goýumlaryň hökmany kepillendiriş ulgamynyň maksatlary we ýörelgeleri barada aýratyn belenilýär.

Ýurdumyzda ykdysadyýetiň durnukly ösmegi, döwlet tarapyndan goldaw bermegi, manadyň durnuklylygynyň saklanmagy ilata süýşürinti etmäge mümkinçilik berýär. Toplamak prosesiniň uzaklygyny kesgitleýän faktorlar süýşürintginiň möçberine gönüden-göni täsir edip, süýşürintgileriň möhletine baglylykda uzak möhletli we gysga möhletli görnüşlerine paýlanmagynda öz paýlaryny goşýarlar.

Gysga möhletli süýşürintgiler yzygiderli täzelenmeginiň netijesinde düýpli goýumlary meýilleşdirmek üçin esas bolup çykyş edýärler. Uzak möhletli süýşürintgiler, esasanam, iri çykdaýlary etmek üçin niýetlenendir we çalt ýerleşýärler, bu bolsa olary düýpli goýum serişdeler hökmünde çaklamaklygy kynlaşdyrýar.

Ykdysadyýetde durnukly ýagdaý bolanda gysga möhletli süýşürintgiler wajyp maýa goýum potensialy we ykdysady ösüşiň faktory bolup çykyş edýärler. Uzak möhletli maýa goýumlar makroykdysady maksatlar üçin has-da amatlydyr.

Bank üçin uzak möhletli goýumlary çekmek bähbitli bolýar, çünki olar durnuklydyrlar we goýumçylaryň serişdelerini uzak wagtyň dowamynda ulanmaga mümkinçilik berýär.

Banklar tarapyndan çekilýän serişdeler, şol sanda ilatyň goýumlary bankyň uzak möhletleýin maýa goýum taslamalary üçin zerur bolan karz goýumlaryň möhüm çeşmesi bolup hyzmat edýär. Goýumlaryň möçberiniň artmagy, ilatyň milli manada we bank ulgamyna bildirýän uly ynamyna, sarp edililik bazarynda nyrlaryň durnuklylygyna, ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň barha ýokarlanýandygyna şaýatlyk edýär.

Täjirçilik banklar ilatyň serişdelerini goýuma çekmek boýunça degişli işler alyp barýarlar, şu günki günde dürli görnüşli goýumlary halkymyza hödürleýärler. Banklar alyp barýan goýum syýasatynyň esasy ýörelgelerini, ugurlaryny ýetilen derejelerde netijeli saklamak bilen, olaryň gerimini giňeltmekligi öz önünde maksat edip goýýarlar.

Häzirki döwürde bank ulgamyny kämilleşdirmek ýurdumyzyň bazar ykdysadyýeti şertlerinde we halkara gatnaşyklarynyň häzirki zaman ulgamyna goşulmagyň ýolundaky ykdysady özgertmeleriniň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýar.

Milli bank ulgamynda amala aşyrylýan özgertmeleriň netijesinde karz edaralaryň hususy serişdeleri, ýuridik we fiziki şahslaryň goýumlara çekilýän serişdeleri yzygiderli artýar, müşderilere hödürlenýän ýokary hilli hyzmatlaryň gerimi giňelýär. Hormatly Prezidentimiz tarapyndan milli bank ulgamynyň önünde goýlan möhüm wezipelerine laýyklykda, türkmen manadynyň hümmetini pugtalandyrmak, goýumlaryň möçberini artdyrmak, karz amallaryny ösdürmek, hyzmatlaryň görnüşlerini giňeltmek, döwrebap hasaplaşyk amallaryny öňdebaryjy tehnologiýalaryň esasynda kämilleşdirmek boýunça yzygiderli işler durmuşa geçirilýär.

P. Ekäýew,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Zähmetiň ykdysadyýeti» kafedrasynyň uly mugallymy*

BAZAR YKDYSADYÝETI ŞERTLERINDE DURMUŞ SYÝASATYNY KÄMILLEŞDIRMEKDE DÖWLETIŇ TUTÝAN ORNY

Häzirki zaman dünýäsinde bazar ykdysadyýetiniň göwrüminiň artmagy we gurluşynyň çylşyrymlaşmagy bilen baglylykda, döwletiň ykdysadyýetdäki orny hem ýokarlanýar. Şu şertlerde döwlet syýasatynyň ähmiýeti barha artýar. Onuň netijesinde, döwlet şu wezipeleri amala aşyrýar, ýagny **birinjiden**, döwlet bazar ykdysadyýetiniň hereket etmegi üçin oňaýly şertleri döredýär, **ikinjiden** bolsa, ol ilaty durmuş töwegelçiliklerinden gorayar. Şu wezipeler bilen baglylykda döwlet bir tarapdan hukuk, administratiw we ykdysady usullar bilen telekeçiligiň we bazar bäsdeşlik mehanizminiň ösmegine goldaw berip bilýär, beýleki bir tarapdan bolsa, bazar şertlerinde ilatyň girdejileriniň aratapawudyny sazlaşdyrýar, şeýle hem, durmuşyň aýratyn ugurlarynda adamlaryň durmuş töwegelçiliklerini azaldyp bilýär.

Şu nukdaýnazardan bazar ykdysadyýeti şertlerinde döwletiň wajyp wezipesi şulardan ybaratdyr:

- **birinjiden**, şahsyýetiň erkin ösmeginiň we hemmeleriň kanunyň öňünde deňliginiň kepilliklerini belleýär we onuň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär, hususy eýeçiligiň ösdürilmegi bilen baglanyşykly kepilliklerini, adamyň erkinligini ykrar etmek we amala aşyrylmagy bilen baglanyşykly hukuk binýadyny döredýär we kämilleşdirýär;

- **ikinjiden**, ykdysadyýetdäki netijeli bäsdeşligi goldaýar we ösdürmek boýunça ähli çäreleri durmuşa geçirýär;

- **üçünjiden**, bazaryň hereketini sazlaşdyrmak maksady bilen onuň durnuklylygyny üpjün etmek we düzümini kämilleşdirmek syýasatyny alyp barýar;

- **dördünjiden**, ilatyň durmuş üpjünçiligini amala aşyrýar, zähmetkeşleriň girdejileriniň artmagy boýunça tagallalary edýär.

Durmuş syýasatynyň çäklerinde döwletiň amala aşyrýan çäreleriniň biri-de jemgyýetde döredilýän baýlyklary paýlamak we gaýtadan paýlamak bolup durýar. Döwlet raýatlaryň girdejilerini sazlaşdyrmaklygy şu usullaryň kömegi bilen amala aşyrýar:

- ilatyň goldawa mätäç toparlaryna we işe ukypsyz raýatlara tölenýän durmuş kömekleri;

- durmuş ähmiýetli önümleriň bahalarynyň döwlet tarapyndan kadalaşdyrmagy;

- girdejilerin we durmuş kömeklerini indeksirlenmegi;
- zähmet haklaryny tölemegiň binýady hökmünde ýurt boýunça zähmet hakynyň hökmany tölenilmeli in pes möçberiniň bellenilmegi;
- kämil (progressiw) salgyt syýasaty.

Durmuş syýasaty düşünjesi jemgyýetiň syýasy we ykdysady durmuşynda giňden ulanylýan düşüňjeleriň hataryna degişlidir. Çünki durmuş syýasaty häzirki zaman jemgyýetiniň zerur bähbitleriniň ulgamyny we häzirki zaman döwletiniň ýerine ýetirýän işleriniň esasyňy düzýändir.

Durmuş syýasatynyň ýola goýluşy ýurtda jemgyýetçilik gurluşynyň görnüşine we onuň ösüş derejesine, ilatyň medeniýetine, ýurdy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça jemgyýetiň önünde durýan maksatlaryna we meselelerine baglydyr.

Durmuş syýasaty – munuň özi döwletiň içki syýasatynyň wajyp bölegi bolmak bilen, ol ilatyň durmuş toparlarynyň bähbitlerini kadalaşdyrmak üçin kabul edilýän döwlet we milli maksatnamalarda we olaryň amala aşyrylyş tejribesinde öz beýanyny tapýandyr. Kabul edilýän maksatnamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilmegi üçin göz önünde tutulan çäreleriň hemmesi ykdysady serişdeler bilen berkidilmelidir.

Şonuň üçin, jemgyýetiň ykdysadyýetiniň ösüş derejesine, onuň netijeliligine we ilatyň bähbitlerini we zerurlyklaryny kanagatlandyrmak ukybyna baha berlen-de ýurduň durmuş ulgamynda gazanan üstünliklerine görä kesgitlenýär.

Ýurduň durmuş ulgamynda ýetilen derejeler, gazanylýan netijeler döwletiň alyp barýan syýasatynyň ynsanperwerlik derejesini häsiýetlendirýär. Durmuş ulgamynda ynsanperwerligiň ýokary bolmagy bolsa, jemgyýetiň ösüşiniň ugrunyň ynsanperwerlik mazmunyny aňladýandyr. Öz gezeginde netijeli ýola goýulan durmuş syýasaty jemgyýetiň ösüşiniň we ykdysady özgertmeleriniň esasy we merkezi hasaplanýan öndüriji güýji bolan adamynyň döredijilikli başlangyçlarynyň ýokarlanmagyna ýardam berýär.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň – Konstitusiýasynyň 4-nji we 5-nji maddalaryna laýyklykda, Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň in ýokary gymmatlygy adamdyr. Adamy goramak, goldamak we oňa hyzmat etmek döwlet häkimiýet edaralarynyň baş wezipeleridir.

Döwlet her bir raýatynyň önünde jogapkärdir we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini, azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy we aýrybaşgalanmaz hukuklaryny goraýar.

Her bir raýat Konstitusiýa we kanunlar bilen öz üstüne ýüklenilen borçlaryň ýerine ýetirilmegi üçin döwletiň önünde jogapkärdir.

Türkmenistan her bir adamyň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirýän döwletdir.

Şu wezipeleri amala aşyrmak üçin Türkmenistanda durmuş syýasaty şu aşakdaky ýörelgelere esaslanýar:

- ynsanperwerlik, durmuş adalatlylygy;
- ulgamlaryň, yzygiderlilik, dowamlylyk;
- durmuş syýasatynyň amala aşyrylmagynyň maksatlarynyň we mümkinçilikleriniň deňölçeçliligi (onuň dowamlygy we olary maliýeleşdirmek zerur bolan serişdeleriniň ýeterlik bolmagy);

- aýdyňlyk (jemgyýetiň ähli toparlarynyň we gatlaklarynyň durmuş syýasatynyň meseleleri barada erkin seslenmeleri – dolandyryş edaralary bilen halk köpçüliginiň arasyndaky arabaglanyşygyň ýola goýulmagy);

- durmuş syýasaty işlenip düzülende we amala aşyrylanda demokratik ýörelgeleriň berjaý edilmegi (durmuş syýasatynyň esasy meseleleri bilen baglanyşykly özgertmeleri göz önünde tutýan iri durmuş maksatnamalary taýýarlananda halk köpçüliginiň pikirini hemmetaraplaýyn ýüze çykarmak);

- durmuş syýasatynyň ýerine ýetirilişine jemgyýetçilik gözegçiliginiň ýola goýulmagy;

- ilatyň durmuş üpjünçiligi işiniň salgylaýyn amala aşyrylmagy, durmuş kömekleriniň, hyzmatlarynyň ilatyň goldawa aýratyn mätäç we girdejileri pes gatlaklaryna gönükdirilmegini üpjün etmek.

Biziň ýurdumyzda durmuş syýasatynyň düzümi, maksady we netijeleri onuň aýry-aýry, ýöne, biri-biri bilen baglanyşykly wezipeleriniň manysynda aýdyň görünýär, olar:

- durmuş gatlaklarynyň we toparlarynyň, jemgyýetiň her bir agzasynyň bähbitlerini goramak we ylalaşdyrmak;

- durmuş çygrynda ýüze çykyp biläýjek düşünişmezlikleriň kabul ederlikli çözümlerini tapmak, döwlet bilen halkyň arasyndaky düşünişmegi ýola goýmak;

- ilatyň dürli gatlaklarynyň agzybirligini, olaryň bähbitleriniň birligini üpjün etmek, jemgyýetiň bitewi ulgamyny, asudalygyny we sazlaşygyny gazanmak;

- ilaty durmuş taýdan goramak we durmuş ulgamlaryny dolandyrmak.

Durmuş syýasatynyň esasy iki sany ugruny belläp bolar:

- **birinji** ugry mazmuny boýunça jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryna degişli meseleleri, şol sanda ilatyň zerur bolan harytlar bilen, ýaşayyş jaýlary we durmuş hyzmatlarynyň toplumy bilen üpjünçiligini, iş ýerleri bilen üpjünçiligini gazanmaklygy we onuň netijesinde ilatyň ýeterlikli girdejlileriniň bolmagyny, ilatyň saglygyny goraýyş, bilim, syýahatçylyk ulgamlarynyň we medeniýetiň maddy binýadyny giňeltmekligi we berkitmekligi, ilatyň ýaşayyş-durmuş şertleriniň toplumlaýyn kepillendirilen ulgamyny döretmekligi öz içine alýar;

- durmuş syýasatynyň **ikinji** ugry ilatyň durmuş taýdan goramak çygryndaky anyk görnüşlerini öz içine alýandyr, hususan-da, onuň düzüminde ilatyň durmuş goraglylygyna degişi döwletiň alyp barýan: maşgala syýasaty, ýaşlar syýasaty, jemgyýetiň goldawa mätäç agzalaryny - ýaşuly nesli, eneligi we çagalygy goramak, maýyplary durmuş taýdan goldamak syýasatlaryny özünde jemleýär.

Agzalan durmuş syýasatynyň ugurlarynyň netijeli ýola goýulmagy döwlet ýurtda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň durnukly bolmagyny üpjün edýär we jemgyýetiň durmuş taýdan ösüşi oňyn dolandyrýar.

Şeýlelik bilen, döwletiň durmuş syýasatynyň manysy jemgyýetde durmuş gatlaklarynyň we tutuş jemgyýetiň ähli agzalarynyň arasynda oňyn jemgyýetçilik gatnaşyklaryny ýola goýmak we ösdürmek, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň ýokarlanmagy üçin şertleri üpjün etmek, jemgyýetiň agzalarynyň durmuş derejesini ýokarlandyrmak, ilatyň jemgyýetçilik önümçiligine işeňňir gatnaşmaklary üçin durmuş-ykdysady kepilliklerini bellemek bolup durýar.

Şu jähtden, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň yn-sanperwer durmuş syýasaty döwletiň alyp barýan jemgyýetçilik önümçiligini kämilleşdirmek we ýurduň ykdysady kuwwatyny ýokarlandyrmak boýunça döwlet maksatnamalarynyň düzümi bölegi bolup durýar we olaryň amala aşyrylmagy bilen berk baglanyşyklydyr.

Milli Liderimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesi esasynda amala aşyrylýan durmuşa gönükdirilen syýasaty ýurdumyzda birnäçe iri durmuş-ykdysady maksatnamalarynyň kabul edilmegini şertlendirdi. Olaryň hatarynda «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasyny», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyny» görkezmek bolar.

Bu alnyp barylýan syýasat Watanymyzyň ykdysady kuwwatyny artdyrmaga, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaga, olaryň iş bilen üpjünçilik derejesini artdyrmaga gönükdirilendir.

Ş. Annaýewa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Maglumat ulgamlary» kafedrasynyň mugallymy*

ENERGETIKA PUDAGYNY SANLYLAŞDYRMAGYŇ INNOWASION ÖZGERTMELERI

Eziz Diýarymyzda «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda il-ýurt bähbitli, dünýä jemgyýetçiligi üçin ähmiýetli döwrebap işler amala aşyrylýar. Mälim bolşy ýaly, häzirki döwürde dünýäniň döwletleri ykdysady ösüşiň geljekki derejesiniň sanly tehnologiýalaryň peýdalanylmagyna baglydygyny nazara alyp, sanlylaşdyrmak işlerine uly üns berýärler. Şu nukdaýnazardan hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiyasyny» durmuşa geçirmegiň çäklerinde ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklaryna sanly, ýokary tehnologik we maglumat tehnologiýalaryny ornaşdyrmak babatynda giň gerimli işler alnyp barylýar. Konsepsiyanyň kabul edilmegi ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň innowasion ösüşine kuwwatly itergi berdi. Bu Konsepsiya innowasion tehnologiýalary ulanmagyň hasabyna ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga, milli ykdysadyýetimizi innowasion ösüş ýoluna geçirmek işini çaltlandyrmaga, şeýle hem önümçilige öňdebaryjy tehnologiýalary ornaşdyrmaga gönükdirilendir.

Arkadag Prezidentimiziň öňdengörüjilikli döwlet syýasaty toplumlaýyn özgertmeler we milli ykdysadyýetimiziň pudaklaryna sanly ulgamy ornaşdyrmak arkaly ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmäge, bazar gatnaşyklarynyň ýörelgelerini giňden ornaşdyrmaga we ýurdumyzy senagat taýdan ösen döwletleriň hataryna goşmaga gönükdirilendir. Sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy ýurtda uzak möhletleýin ykdysady ösüşi we ýokary öndürijiligi gazanmaga ýardam berýän sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyna, jemgyýetçilik hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmagyna we kämil görnüşleriniň ýola goýulmagyna, halkyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň özgerdilmeginde tehnologiýalar bilen bagly bolan töwekgelçilikleriň peselmegini üpjün etmeklige ýardam berer.

Şu jähtden ugur alnyp Diýarymyzyň innowasion tehnologiýalara daýanyp ösýän ähli pudaklaryna sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmak işleri üstünlikli alnyp barylýar. Diýarymyzyň senagatyny sanlylaşdyrmak boýunça göz önünde tutulan maksatnamalaýyn işleri durmuşa geçirmekde elektrik energetikasy pudagyna hem möhüm orun degişlidir. Ýagny sanly energetika hem sanly ykdysadyýetiň düzüm bölegi bolmak bilen, ýangyç-energetika toplumynyň ähli pudaklaryny häzirki zaman sanly tehnologiýalar we tehnologik enjamlar bilen enjamlaşdyrylmagyny öz içine alýar, ýagny ulgamyň işini dolandyrmagyň täze görnüşi hökmünde kesgitlenýär.

Milli Liderimiz energiýa serişdeleri boýunça Türkmenistanyň dünýäniň baý döwletleriniň biridigini, elektrik energiýasyny öndürmegiň tutuş dünýäde in

düşewüntli önümçilikleriň biri hasaplanylýandygyny nygtap geçýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň: «Biz innowasion ösüslere, ykdysadyýetde öňdebaryjy tejribeleri we häzirki zaman tehnologiýalary ornaşdyrmaga, ýokary netijeli, howpsuz hem-de ekologiýa taýdan arassa energetika pudagyny döretmäge aýratyn üns berýäris» – diýip nygtaýşy ýaly Diýarymyzyň energetika pudagyna ylmyň hem-de halkara tejribäniň soňky gazananlaryny, sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak babatynda uly göwrümlü işler alnyp barylýar. Energetika babatda döwlet syýasaty energetiki garaşsyzlygy we howpsuzlygy üpjün etmekden, elektroenergiýanyň sarp edilişiniň netijeliligini ýokarlandyrmakdan hem-de onuň daşky gurşawa ýaramaz täsirini azaltmaga esaslanýan täze sanly tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmakdan ybaratdyr.

Elektroenergetika pudagyny sanlylaşdyrmagyň, ýagny sanly tehnologiýalary ornaşdyrmagyň esasy wezipeleri şulardan ybaratdyr:

- elektroenergetika pudagyndaky ýitgileri we beýleki harajatlary seljermek;
- energiýa serişdeleriniň peýdalanylyşy baradaky maglumatlary uzak aralykda ýerleşýän enjamlardan elektron görnüşde ýygnamagyň, jemlemegiň we özara alyşmagyň mümkinçiliklerini gowulandyrmak;
- edaralaryň, kärhanalaryň we guramalaryň hem-de raýatlaryň energiýanyň alternatiw çeşmelerinden peýdalanmaklary üçin şertleri döretmek;
- gaýtadan dikeldilýän we tükeniksiz çeşmelerden sanly ulgamlary peýdalanmak arkaly energiýany öndürmekde ýöriteleşen kompaniýalary çekmäge şert döretmek;
- özümiizde öndürilen elektrik energiýasyny ölçeýji enjamlary ornaşdyrmagyň möçberlerini artdyrmak üçin şertleri döretmek;
- ykjam aragatnaşyk enjamlaryna tok bermek üçin (şol sanda Gün energiýasyna esaslanýan) niýetlenen jemgyýetçilik torlarynyň nokatlaryny ösdürmek;
- köçelerde energiýa tygşytlajy we daş aralykdan dolandyrylýan ýşyklandyryş sütünleriniň ornaşdyrylmagyny ýaýbaňlandyrmak;
- elektroenergetika pudagyna sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyna hususy maýa goýum serişdelerini çekmek;
- elektron resminama dolanyşygyny ösdürmek arkaly energiýa üpjünçilik ulgamlaryna baglanmakda sarp edilýän wagtyň tygşytlanmagyny gazanmak.

Türkmenistan energetika ulgamynda sebit we halkara ähmiýetli iri taslamalary durmuşa geçirmek bilen daşky gurşawy goramak meselelerine-de örän ýokary derejede jogapkärli çemeleşmelidigini görkezýär. Şu jähtden ugur alyp, Diýarymyzda daşky gurşawy goramak meselelerine hem ýokary derejede jogapkärli çemeleşilýär. «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň» esasy wezipeleriniň biri hem energiýany tygşytlajy we ekologiýa taýdan arassa sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, Diýarymyzda tebigy çeşmeleriň – günň, ýeliň, suwuň

we gidrotermal ýylylygyň, biogazlaryň energiýalaryny peýdalanmaga gönükdirilen innowasion, ekologiki taýdan arassa, energiýa tygşytlaýjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny ösdürmeklige aýratyn üns berilýär. Serişdeleri tygşytlaýjy, ekologiya taýdan arassa tehnologiýalary pudaga işjeň ornaşdyrmak döwlet Baştutanymyzyň ýolbaşçylygynda yzygiderli amala aşyrylýan durmuş-ykdysady maksatnamalaryň esasy ugurdyr.

Milli Liderimiziň tabşyrygy boýunça Diýarymyzyň energetika pudagyna ylmyň hem-de halkara tejribäniň soňky gazananlaryny ornaşdyrmak maksady bilen deňişli işler geçirilýär. Ýagny häzirki wagtda ýurdumyzda energetika babatda giň gerimli taslamalar üstünlikli amala aşyrylýar, elektrik geçiriji ulgamlar yzygiderli çekilýär, elektrik toguny paýlaýjy beketler gurulýar, şeýle hem paýtagtymyzyň we ýurdumyzyň ähli künjekleri elektrik energiýasy bilen netijeli üpjün edilýär. Şunuň netijesinde, türkmen energetika senagaty ýokary depgin bilen ösýär we dünýä bazarlarynda isleg bildirilýän elektrik energiýasynyň eksportuny artdyrmaga ukyply bolup durýar.

Hereket edýän hem-de işe girizilýän täze senagat we durmuş maksatly desgalary elektrik energiýasy bilen bökdençsiz üpjün etmek üçin, ýurdumyzda maksadalaýyk işler amala aşyrylýar. Munuň özi häzirki wagtda hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda durmuşa geçirilýän «akyly şäher» Konsepsiyasynda-da öz beýanyny tapýar. «Akyly şäheriň» wezipeleri energiýanyň sarp edilişini azaltmak maksady bilen ähli ýaşaýyş jaý toplumlaryny, binalaryny senser ulgamlary bilen üpjün etmeklige hem-de olaryň howpsuzlygyna we özbaşdaklygyna gönükdirilendir. Ýagny öýlerde oturdylan «akyly» ulgamlary, otaglary ýyladyş we ýşyklandyryş işini, durmuşda ulanylýan tehnikalaryň sarp edýän energiýasynyň takmynan möçberini, olarda energiýanyň artykmaç sarp edilmeginiň önüni almak işleri gözegçilikde saklanar. Önümçiliklerde bolsa, Gün, suw we ýel ýaly arassa energiýa çeşmeleriniň ulanylmagy göz önünde tutulýar.

Ýurdumyzyň energetika ulgamyna sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak mundan beýläk hem pudagy düýpli döwrebaplaşdyrmakda, önümçilik we durmuş ulgamlaryny döwrebap ösdürmekde berk binýat bolup hyzmat eder. Şeýle hem, zähmet öndürijiliginiň artmagyna, önümçilik harajatlarynyň peselmegine, pudagyň iş netijeliliginiň we bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanyp, özara gatnaşyklaryň ýygjamlaşmagyna, ykdysady ösüşde ýokary netijeleriň gazanylmagyna, Diýarymyzyň energetiki kuwwatynyň pugtalanmagyna elter.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda milli ykdysadyýetde sanlylaşdyrmak işlerini geçirmek babatynda döredýän mümkinçilikleri we ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny ösdürmek arkaly, halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak babatdaky yzygiderli aladalary üçin mähriban Arkadagymyzyň jany sag, işleri hemişe rowaç bolsun.

G. Myradow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy we audit» kafedrasynyň mugallymy*

A. Nazarow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy we audit» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

ÝURDUMYZYŇ MILLI YKDYSADYÝETINE MAÝA GOÝMAGYŇ ÄHMIÝETI

Hormatly Prezidentimiziň ylmy taýdan esaslandyrylan, öňdengörüjilikli ykdysady syýasatynyň binýadynda ýurdumyzda durmuş taýdan nazarlandyrylan bazar ykdysadyýetiniň kemala gelmeginde uly ösüş gazanylýar, düýpli sepgitlere ýetilýär. Maýa goýum syýasaty ýurdumyzyň mundan beýläk hem ýokary depginli ösüşini üpjün etmäge, täze iş ýerlerini döretmäge we ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmaga giň mümkinçilikler berýär.

Maýa goýum işjeňliginiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hem, ýurdumyzda daşary ýurt maýa goýum serişdelerini giňden çekmek bolup durýar hem-de bu ýagdaýy nazara almak bilen, köptaraply işewür gatnaşyklaryň çäginde yzygiderli giňeltmek üçin zerur şertler we amatly gurşaw emele getirilýär.

2021-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň sanly wideoaragatnaşyk arkaly geçirilen mejlisinde hormatly Prezidentimiz: «Halkara maliýe edaralaryndan (Halkara täzeleniş we ösüş banky, Ýewropanyň täzeleniş we ösüş banky, Aziýanyň ösüş banky) hem-de halkara gaznalardan kiçi we orta telekeçiligi goldamak üçin pul serişdelerini, karzlary çekmek boýunça çäreler toplumyny amala aşyrylmagy» belledi.

Ýurdumyza halkara maliýe guramalaryndan we halkara gaznalardan maýa goýum maksatly önümçilikleri ösdürmek maksady bilen, ýurdumyzyň wekiliýetiniň Birleşen Arap Emirliklerine bolan iş saparynyň dowamynda Abu-Dabiniň Ösüş Gaznasy bilen geçirilen gepleşikleriň netijesinde gazanylan üstünlikler hem munuň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmenistan bilen Birleşen Arap Emirlikleriniň paýtagtyndaky Abu-Dabiniň Ösüş Gaznasynyň arasynda üç sany uly şertnama gol çekilip, olar degişlilikde, birinjiden, Türkmenistan hökümeti bilen Abu-Dabiniň ösüş gaznasynyň (ADFD) arasyndaky hyzmatdaşlyk barada özara düşünişmek Memorandумы, ylalaşylan möçbere laýyklykda, kesgitlenen möçberinde maýasy bolan maýa goýum kompaniýasynyň bilelikde döredilmegine degişlidir. Birinji tapgyrda taraplaryň hersine ylalaşylan möçberinde maýa goýjakdygy barada ylalaşyldy. Ikinji memorandum – Jebelde (Balkan sebiti) sagatda 100 ýolagçy kuwwatly we täzelenip bilýän aeroport desgasynyň gurluşygynyň taslamasydyr. Üçünji resminama – Türkmenis-

tanda senagat taslamalaryny maliýeleşdirmek barada – Türkmenistanyň Daşary ykdysady iş banky we Abu-Dabiniň Ösüş Gaznasy tarapyndan gol çekildi. Ol resminama ýurdumyzda oba hojalyk maksatly dökünleri öndürmek üçin gaz- himiýa toplumynyň gurluşygydyr.

Ylalaşylan taslamalaryň diňe bir Türkmenistanyň däl, eýsem tutuş sebitiň ykdysady ösüşi üçin hem ähmiýetli bolup durýar. Bu gazanylan üstünlikler ýurdumyzyň milli ykdysadyýetine maýa goýmagyň ähmiýetini dabaralandyrýar hem-de maýa goýujylaryň ynamyny artdyrýar.

Milli Liderimiz: «Döwlet-hususy pudak hyzmatdaşlygy arkaly, garyşyk maliýe ýörelgeleri esasynda maýa goýumlaryň beýleki çeşmelerini ösdürmek boýunça işleri has-da güýçlendirmegi» tabşyrdy.

Ýurdumyzda «Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy hakynda» Türkmenistanyň Kanunyny döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň hukuk esaslaryny, onuň amala aşyrylyş usullaryny kesgitleýär we döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň taslamasyny taýýarlamagyň hem-de ony durmuşa geçirmegiň barşynda ýüze çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

«Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň esasy maksady döwlet-hususy hyzmatdaşlygy çygryndaky gatnaşyklary düzgünleşdirmek, maddy, maliýe we intellektual hem-de ylmy-tehniki serişdeleriň jemlenmegi üçin hukuk şertlerini döretmekden ybaratdyr.

Şeýle-de, bähbitleriň we töwekgelçilikleriň deňagramlylygyny üpjün etmek, meýilnamalary we maksatnamalary durmuşa geçirmek üçin býujetden daşary çeşmelerden serişdeleri çekmekden ybaratdyr.

Durmuş-hususy hyzmatdaşlygyň esasy ýörelgelerine, ýagny ynsaply bäsleşik, ykdysady işiň düzgünleşdirilmeginiň durmuş ugurlylygy, döwlet-hususy hyzmatdaşlaryň deňhukuklylygy, daşky gurşawy goramak we döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň taslamalarynyň netijeliligi ýaly ugurlar degişli bolup durýar.

Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy çygrynda döwlet syýasatynyň esasy ugurlary bolup, olar ykdysady ösüşi höweslendirmekden we ýurdumyzyň durnukly ösüşini üpjün etmekden, döwlet maksatnamalaryny durmuşa geçirmekden, durmuş-ykdysady infrastrukturanyň emele getirilmegine, dikeldilmegine, ulanylmagyna we saklanylmagyna ýardam bermekden hem-de ony ulanylmagynyň we oňa hyzmat edilmeginiň hilini ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Şeýle hem döwlet hyzmatlaryny sanlylaşdyrmak we hilini ýokarlandyrmak hem-de olaryň elýeterliligini giňeltmekden, daşary ýurt maýa goýumlaryny hem goşmak bilen, hususy bölegiň maliýe serişdeleriniň çekilmegini üpjün edýän şertleri döretmekden ybarat bolup durýar.

Döwlet-hususy hyzmatdaşlygy babatynda döwlet düzgünleşdirmesini amala aşyran ygtyýarly edara hökmünde Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrligi kesgittildi.

Ýurdumyzyň milli ykdysadyýetinde maýa goýumlaryny artdyrmagyň ýollarynyň kämilleşmegi, jemi içerki önümiň ösüşine uly täsirini ýetirýär. Bu görkeziji netijeli häsiýete eýe bolup, ýurdumyzyň hojalyk subýektlerine goýlan maýa goýumlaryň netijesinde, şol subýektleriň önümçiliginiň ýokarlanmagyna getirýär. Maýa goýumlary çekmek we olary netijeli peýdalanmak, ýurdumyzyň maýa goýum syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hökmünde öňe çykyar.

Maýa goýumlaryň maksatlaýyn ugrunyň möhümdigini bellemek zerurdyr. Ýurdumyza daşyndan çekilýän maýa goýumlar we ýurdumyzyň içinde özleşdirilýän maýa goýumlar, bularyň ikisi hem halkyň bähbidine, ýurdumyzyň ilatynyň abadan ýaşaýşyna gönükdirilendir. Ýurdumyzyň ilatynyň ýaşaaýş-durmuş şertlerini mundan beýläk-de has-da gowulandyrmak maksady bilen, milli Liderimiziň döwlet ýolbaşçylygynda ýurdumyzda maýa goýum syýasatyny durmuşa geçirmek boýunça döwlet Maksatnamalary kabul edilýär hem-de durmuşa ornaşdyrmakda üstünlikli işler amala aşyrylýar.

Kabul edilýän Maksatnamalary üstünlikli durmuşa geçirmekde ýurdumyzyň senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň agzalary bolan hususy ulgamyň paýy hem uludyr. Hususy ulgamyň wekilleri tarapyndan senagat kärhanalaryň döredilmegine, häzirki zaman döwrebap önümçilikleriň, söwda merkezleriniň, durmuş-medeni maksatly binalaryň we desgalaryň, täze ýaşaaýş jaýlarynyň gurluşygyna işjeň gatnaşýarlar. Muňa mysal hökmünde, «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynyň 6 aýynda açylyp ulanylmaga berlen dürli ugurly desgalardyr binalar hem-de ýurdumyzyň şanly Garaşsyzlyk toýunyň 30-ýyllygy mynasybetli ýurdumyzyň paýtagtynda we sebitlerinde açylyp ulanylmaga beriljek täze ýaşaaýş jaýlaryny, söwda merkezlerini we durmuş-medeni maksatly binalardyr desgalary görkezmek bolar.

Hormatly Prezidentimiz: «Häzirki döwürde jemi içerki önümiň ösüş depgininde döwlete dahylly bolmadyk pudagyň paýy 70 göterime barabardyr. Şunuň bilen baglylykda, ykdysadyýetiň döwlete dahylly bolmadyk pudagyny ösdürmek üçin ähli zerur şertleri döretmek, 2021-nji ýylda jemi içerki önümiň düzüminde bu pudagyň paýyny 70,6 göterime ýetirmek üçin zerur tagallalar edilmelidir» diýip aýdanlaryndan ugur alyp, ýurdumyzyň hususy telekeçileri tarapyndan yzygiderli işler durmuşa geçirilýär.

Şeýle hem, ýurdumyzyň hususyýetçileri tarapyndan täze döwrebap ösen innowasion sanly tehnologiýalary milli ykdysadyýetimize ornaşdyrmak bilen, ekologiýa taýdan arassa, içerki we daşarky bazarlarda bäsdeşlige ukyply harytlar öndürilýär. Ýurdumyzda öndürilýän önümleriniň möçberini artdyrmak we olaryň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen, hususy ulgam tarapyndan bu ugurlara uly möçberlerde maýa goýum serişdeleri goýulýar we bularyň netijesinde üstünlikli netijeleri gazanýarlar.

Kabul edilýän Maksatnamalarda bellenilen maksatlara üstünlikli ýetmek üçin, ilkinji nobatda ýurdumyzyň daşyndan daşarky we ýurduň içerki maýa goýmak

maksatly özleşdirmäge degişli bar bolan pul serişdeleriniň çekilmegini üpjün etmäge ukyply ykdysady hojalyk subýektleri, şeýle hem işewürlük ugurlary işläp taýýarlamagyň we netijenamalary çykarmagyň binýatlaýyn şertleri kesgitlenendir.

Milli Liderimiz: «Hususy pudagyň fiziki we ýuridik şahslaryň pul goýumlaryny çekmegiň we olary bermegiň tertibini ýönekeýleşdirmeli. Şeýle hem, banklaryň arasynda bäsdeşligi döretmek arkaly, hyzmatlar üçin töleglere gaýtadan se-retmeli» diýip aýdanlaryndan ugur alyp, ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan ýurdumyzyň daşyndan daşarky we ýurduň içerki maýa goýmak maksatly özleşdirmäge degişli, bar bolan pul serişdeleriniň çekilmegi bilen bagly işleri yzygiderli alyp barýarlar.

Ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň ýokary depginde ösdürilmegini üpjün etmek, işjeň maýa goýum syýasatyny yzygiderli dowam etdirmek döwrüň talabydyr.

Bilime we ylma, täze innowasion tehnologiýalara daýanýan, ykdysady, durmuş we ekologiýa taýdan amatly täze, döwrebap sanly tehnologiýalary özünde jemleýän häzirki zaman döwrebap enjamlar bilen enjamlaşdyrmak işleri maýa goýujylara we buýrujylara bildirilýän ynamdyr.

Sebäbi, halkara ülnülerine laýyk gelýän we gurlup ulanylmaga berilýän dürli ugurly binalardyr desgalar muňa aýdyň şaýatlyk edýär.

Ýurdumyzda amala aşyrylýan maýa goýum taslamalary ykdysady we täjirçilik taýdan bähbitli bolmak bilen, sebitdäki we onuň çäklerinden daşyndaky umumy ýagdaýa oňyn täsirini ýetirmäge, durnukly ösüşi üpjün etmäge gönükdirilendir hem-de bularyň ählisi döwletimiziň uzak möhletleýin strategik ösüşini ilerletmäge ygtybarly esas bolup durýar.

Ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň pudaklaýyn we eýeçilik görnüşleri babatynda diwersifikasiýalaşdyrmagyny üpjün edýän, sanly ykdysadyýete uýgunlaşdyrýan bazar gatnaşyklarynyň özgertmelerini üstünlikli amala aşyryan hem-de täze-täze iş orunlaryny döretmek bilen, ýurdumyzyň we onuň sebitleriniň ykdysady kuwwatyny has-da berkitmäge gönükdirilen çäreler yzygiderli durmuşa geçirilýär.

Erkin hususy telekeçiligiň, harytlaryň, hyzmatlaryň hem-de işleriň maliýe serişdeleriniň durnukly hereket etmegi, maýa goýujylaryň, sol sanda, daşary ýurtly maýa goýujylarynyň hukuklarynyň we bähbitleriniň goragyny kepillendirýän netijeli kanunçylyk binýady hem emele getirildi. İşewürligi we maýa goýum işjeňligini ösdürmek, döwlet dolandyryş ulgamyna öňdebaryjy usullary ornaşdyrmak hem-de täze iş orunlaryny döretmek maksadyny nazarlandyrylýan strategik ähmiýetli işler, bu netijeli ösüşiň girewidir.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» ýylynda milli ykdysadyýetimiziň gülläp ösmegi ugurunda ýadawsyz tagallalary edýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, il ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli işleri elmydama rowaçlyklara beslensin!

B. Gurbansähedow,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň aspiranty*

TÖLEG ULGAMYNÝŇ ÖSÜŞ MEÝILLERI

Berkarar döwletimiziniň bagtyýarlyk döwründe mähriban Arkadagymyzyň ýolbaşçylygynda Watanymyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda bolşy ýaly hem milli töleg ulgamyмыzyň sanlylaşdyrylmagy bedew bady bilen alnyp barylýar.

Töleg ulgamynda ornaşdyrylýan täze tehnologiýalar dünýä tejribesinden öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Dünýäde töleg-hasaplaşyk amallarynyň hiliniň täze derejä çykarylmagy bolsa, ilkinji nobatda müşderileriň amatlyklary üçin niýetlenilendir.

Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen düzüm birligi bolan Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan dünýäde pandemiýanyň yglan edilmegi hem-de uzak aralykdan bank hyzmatlarynyň ösmegi, el galtaşyksyz töleg tehnologiýalary we internet söwda ýaly usullaryň has hem giň gerim almagyna sebäp boldy.

Elektron söwdasynyň ýyllyk ösüş depgini 20 göterim töweregidir, emma 2017-nji ýyldan 2020-nji ýyla çenli elektron söwdasynyň göwrümi 76 göterim ösdi. Häzirki wagtda, dünýäniň döwletleriniň ählisi elektron söwdasyna işjeň gatnaşmaýarlar, bu ugruň ösüşi bolsa öz gezeginde şol döwletiň tehnologik ösüşiniň derejesini, internetiň we öýjükli aragatnaşygyň elýeterliligini hem-de ilatyň maddy hal ýagdaýyny görkezýär.

COVID-19 pandemiýasy jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň düýpli azalmagyna we köp sanly döwletlerde öýde saklanyp galmaklygyň girizilmegine sebäp boldy, şeýlelik bilen keseliň ýaýramagynyň önüni almakda elektron söwdasyny ösdürmegiň önäm möhüm bolup durýandygyny görkezdi.

Keseliň ýaýramagyna garşy göreşmek maksady bilen hereketiň çäklendirilmegi we onlaýn-zähmet çekmegiň girizilmegi köp sanly harytlara we hyzmatlara islegiň düýpli ýokarlanmagyna sebäp boldy. Hytaýda, Germaniýada, Beýik Britaniýada we ABŞ-da elektron söwda 2020-nji ýylda 4-7 göterim ýokarlandy. Netijede, Hytaýda we ABŞ-da satuwyň ösüşi birneme azalan hem bolsa, onuň görkezijileri pandemiýadan önki derejededen ýokary bolmagynda galdy.

Pandemiýa dünýä ykdysadyýetine tutuşlygyna alanyňda zeper ýetiren hem bolsa, elektron täjirçilik ulgamyna höweslendiriji täsir ýetirdi.

PwC maslahat beriş kompaniýasy «Payments 2025 & beyond» hasabatyny çap etdi. Bilermenler banklaryň we töleg kompaniýalarynyň nagt däl tölegleriň garaşylýan ösüşinden özleriniň girdejilerini artdyryp biljekdigini çaklaýarlar.

Maliýe pudagynda COVID-19 pandemiýasy sebäpli özgertmeler bolup geçýär. Şeýle-de bolsa, pandemiýa başlamazdan ozal hem töleg-hasaplaşyk amalla-

rynny geçirmekligiň täze usullary işjeň ornaşdyrylyp başlandy: QR kodlary ýa-da ykjam enjamlarynyň üsti bilen geçirilýän tölegler. Elektron tölegleriniň bazary gelejekki on ýylyň dowamynda çalt öser diýen umyt bar: PwC kompaniýasynyň çaklamalaryna görä, 2020-nji ýyldan 2025-nji ýyla çenli dünýäde nagt däl tölegleriň sany takmynan 1 trillion amaldan 1,9 trillionsa çenli, ýagny 80 göterim ýokarlanar. 2030-njy ýyla çenli olaryň sany ýene-de 61 göterim artyp, 3 trillion geleşik bolar diýlip çaklanylýar.

Bilermenleriň çaklamalaryna görä, nagt däl tölegleriň ösüşiniň iň ýokary depginleri Aziýa-Ýuwaş umman sebitinde bolar, ýakyn 5 ýylda - 109 göterim, 2030-njy ýyla çenli ýene 76 göterim bolmagyna garaşylýar. Şeýle hem bu bazar Afrika yklymynda (degişlilikde 78 we 64 göterim ösüşe garaşylýar) we Ýewropa (tölegleriň sany 2025-nji ýyla çenli 64, 2030-njy ýyla çenli 39 göterim artar) ýokary depginler bilen öser diýlip çaklanylýar.

Hasabatnyň awtorlarynyň pikirçe, düýpgöter özgerişlik iki ugurdaş ugry öz içine alýar. Töleg tehnologiýalarynyň ewolýusiýa ösüşi bir tarapdan (çalt tölegleri öz içine alýar; haryt-hyzmat tölegleri we talaplar boýunça tölegleri; sanly gapjyklary), şeýle hem rewolýusiýa ösüşi beýleki tarapdan (bular tölegleriň gurluşynda we ekosistemada gurluş üýtgemeleri - şeýle ýüze çykmagy; «häzir satyn alyn, soň töläň» teklipleri; kriptografik walýuta; merkezi banklaryň sanly walýutalary) bolup geçýändir.

PwC kompaniýasynyň bilermenleriniň pikirine görä, töleg-hasaplaşyk hyzmatlary bazaryndaky üýtgeşmeler banklaryň we töleg-hasaplaşyk kompaniýalarynyň girdejileriniň ýokarlanmagyna getirer. 2020-nji ýylda banklaryň töleg amallaryndan alan girdejisi 342 milliard ABŞ dollar bolan bolsa, 2025-nji ýyla çenli 447 milliard. dollara, 2030-njy ýyla çenli 561 milliard. dollara çenli artyp biler diýen çaklamalar bar.

Häzirki döwürde Türkmenistanda töleg ulgamyny ösdürmek we döwrebaplaşdyrmak ugrunda, şol sanda halk köpçüligi üçin ýokary ähmiýetli amatlyklary üpjün edýän nagt däl hasaplaşyklaryň tehnologiýalaryny ornaşdyrmak boýunça netijeli çäreler amala aşyrylýar. Şol tehnologiýalary ösdürmekde bank kartlarynyň uly ähmiýeti bardyr. Bank kartlary nagt däl görnüşde hasaplaşyklary geçirmegiň döwrebap töleg guruly bolup, olar jemgyýetimize barha giňden ornaşýar. Olar islendik wagt pul geçirimlerini aňsatlaşdyrmak hem-de çaltlaşdyrmak, şeýle hem hasaplaşyklar geçirilende wagty tygşytlamak üçin amatlyklary döredýär.

Döwrebap tehnologiýalaryň ösmegi bilen, bank kartlarynyň üsti bilen hödürlenilýän hyzmatlaryň hem sany barha artýar. Häzirki wagtda bank kartlary arkaly töleg terminallarynyň üsti bilen, nagt däl görnüşde söwda we hyzmat ediş nokatlarynda harytlary satyn almak, aragatnaşyk, jemagat we ýaşaýyş jaý hyzmatlary-

na tölegi, awtoulag ýangyjy üçin tölegi, saglygy goraýyş edaralarynyň hyzmatlary, awiapatekleri üçin tölegi, karzy üzmek we onuň göterimlerini tölemegi amala aşyrmak üçin döwrebap, amatly we howpsuz usullar hödürlenýär.

Türkmenistanyň karz edaralary tarapyndan raýatlara elýeterli we amatly nokatlarda ýerleşdirilýän maglumat-amal terminallary we bankomatlar arkaly degişli edara gitmezden öýjükli telefonlaryň («TmCell», «CDMA», «MTC») hyzmaty, «Türkmentelekom» döwlet elektrik aragatnaşyk kompaniýasynyň hödürleýän internet hyzmaty, «Aşgabat şäher telefon ulgamy» ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýetiniň hödürleýän internet, öý telefon we IP-TV telewideniýe hyzmatlary üçin, saglyk ätiýaçlandyryş üçin tölegleri tölemäge, bank karzlarynyň esasy bergisini gaýtarmaga we olaryň göterimlerini tölemäge şertler döredildi. Türkmenistanyň Içeri işler ministrliginiň Polisiýanyň ýol gözegçiligi müdirligi tarapyndan Aşgabat şäheriniň çäklerindäki ýol hereketlerinde sürüjileriň düzgün bozmalary üçin salynýan jerimleri ykjam töleg terminallarynyň üsti bilen kabul etmek ýola goýuldy.

Bank kartyny saklaýjylara amatly şertler döretmek maksady bilen, Türkmenistanyň ähli karz edaralary tarapyndan bank kart hasabyndaky galyndy pul serişdelerine belli bir möçberde göterim hasaplanýar. Bu bolsa müşderiler üçin goýum hökmünde goşmaça girdeji çeşmesi bolup hyzmat edýär. Nagt däl hasaplaşyk tehnologiýalary Bütindünýäde birnäçe onýyllygyň dowamynda halk köpçüligi üçin bank hyzmatlarynyň ygtybarly we netijeli görnüşi bolup, häzirki döwre çenli hem wajpylygyny ýitirmän gelýär we giňden ulanylýar.

Soňky ýyllarda geçirilen bank özgertmeleri netijesinde, Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyk tehnologiýalary barha giň meşhurlyga eýe bolýar. Türkmenistanda bank kartlarynyň, bankomatlaryň we töleg terminallarynyň giň tory hereket edýär we onuň jemgyýet üçin elýeterliligi we netijeliligi günsaýyn ýokarlanýar.

Bank kartyny saklaýjylara kart hasaplaryndaky serişdeleriniň hereketine bolan gözegçiligi alyp barmak üçin ýörite «SMS habar beriş» hyzmaty hödürlenilýär. Ýagny kart saklaýjynyň kart hasaby boýunça hereket bolan ýagdaýynda, önünden kesgitlenilen ykjam telefon belgisine bu barada SMS habary gelýär.

Internet-bank ulgamy bank hyzmatlarynyň müşderä internet arkaly elýeterli we has çalt görnüşde ýetirilmegini üpjün edýär. Bankyň internet ulgamyndaky sahypasynyň kömegi bilen, müşderi dünýäniň islendik ýerinde hakyky wagt tertibinde, kart hasabynyň ýagdaýy barada maglumat alyp, bank tarapyndan hödürlenilýän islendik görnüşli amallary geçirip biler.

Türkmenistanyň karz edaralary tarapyndan «Mobil-bank» hyzmatyny işe goýbermek boýunça hem işler alnyp barylýar. Bu hyzmat hem edil «Internet-bank» hyzmaty ýaly müşderilere ýeňillikleri döredýär. Müşderiler IOS ýa-da Android operasion ulgamynda işleýän ykjam telefonlaryny ýa-da planşetlerini ulanyp, hödürlenilýän hyzmatlardan peýdalanyp bilerler.

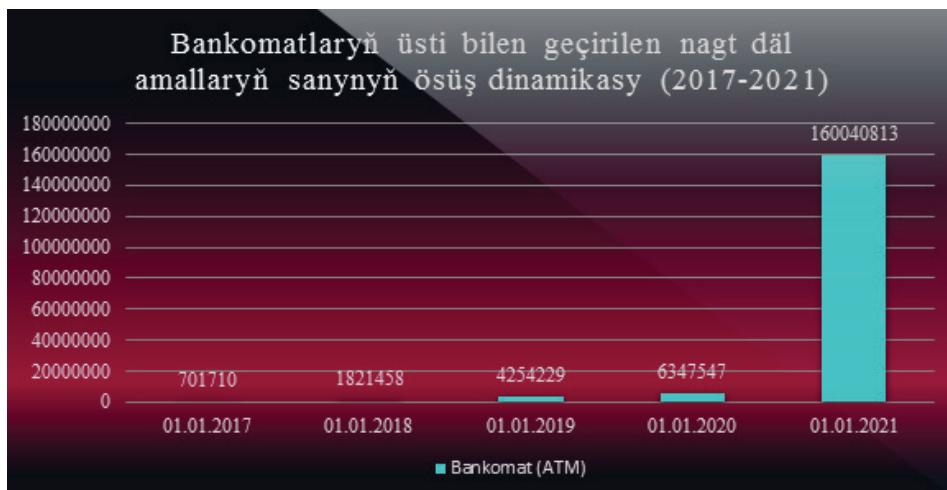
VISA we MasterCard kartlary ulanylanda, gije-gündiziň dowamynda kart hasabyndaky pul serişdeleriniň elýeterli bolmagy üpjün edilýär. Bu bank kartlary dükanlarda harytlara, hyzmat edilýän nokatlarda edilen hyzmatlara tölegleri amala aşyrmak üçin degişli terminallaryň üsti bilen, çalt hasaplaşmaga mümkinçilik berýär.

Häzirki zaman dünýä ykdysadyýetiniň ösen bäsdeşlikli bazarynda täze müşderileriň ünsüni çekmek, bar bolan müşderiler bilen gatnaşyklary has-da pugtalandyrmak üçin innowasion tehnologiýalary ulanmaklyk wajyp hasaplanylýar.

Häzirki wagtda ençeme döwletlerde internet arkaly bank hyzmatlaryny alyp barýan banklaryň işi nusga alarlykdyr. Sebäbi bu günki gün wirtual bank hyzmatlary müşderileri diýseň özüne çekýär. Internet-bank, şol sanda mobil-bank hyzmatynyň ýylyň her gününde we sagadynda ýerine ýetirilmegi müşderiniň islendik bank amalyňy hemişe we islän ýerinde ýerine ýetirip biljegini aňladýar.

Geliň, indi bolsa 2017-nji ýyldan bäri baş ýyl döwür içinde bankomatlarda we töleg terminallarda geçirilen nagt däl amallaryň göwrüminiň görkezijilerine seredeliň. Bu amallary bankomatlar we töleg terminallar boýunça toparlamak ýerliklidir. Bankomatlaryň üsti bilen geçirilýän nagt däl amallar barasyndaky maglumatlary aşakdaky şekillerde görmek bolýar.

2017-2021-nji ýyllar boýunça bankomatlaryň üsti bilen geçirilen nagt däl amallaryň göwrüminiň ösüş dinamikasi

1-nji şekil

Ýokarda getirilen şekilden görnüşi ýaly, 2021-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna ýagdaýyna bankomatlaryň üsti bilen geçirilen nagt däl hasaplaşyklaryň göwrümi 160 040 813 manada barabar bolupdyr. Bu bolsa binýatlyk döwür bilen deňeşdireninde 22 800 göterim ösüş bolanyny görkezýär. Bu örän ýokary hilli we guwan-dyryjy görkeziji bolup durýandyr.

Geliň, indi bolsa töleg terminallar boýunça nagt däl amallaryň makroykdysady maglumatlaryny seljereliň. Töleg terminallaryň üsti bilen geçirilýän nagt däl amallar barasyndaky maglumatlary aşakdaky şekillerde görmek bolýar.

2017-2021-nji ýyllar boýunça töleg terminallaryň üsti bilen geçirilen nagt däl amallarynyň göwrüminiň ösüş dinamikasy

2-nji şekil

Getirilen şekilden görnüşi ýaly, töleg terminallaryň üsti bilen geçirilýän nagt däl amallaryň sany hem ýylsalyň ýokarlanýar. Ösüş, esasan, soňky üç ýylda has aýdyň görünýändigini şekilden bellidir. Maglumatlar seljerilse, 2021-nji ýylda terminallaryň üstünden geçirilen nagt däl hasaplaşyklaryň göwrümi 8 415 487 366 manada barabar bolupdyr. Bu görkeziji binýatlyk 2017-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 446,36 esse köpdür. Ösüş 44 636 göterime deňdir. Bu deňi-taýy bolmadyk ösüş görkezijisidir! Bu görkeziji ýurdumyzda nagt däl hasaplaşyklaryň geriminiň barha giňeýändigini, halkymyzyň maliýe sowatlylygynyň ýokarlanýandygyny görkezýändir.

Hakykatdan hem, geçen 2020-nji ýylyň maglumatlaryny seljersek, onda bu çäre raýatlar üçin bank kartlary bilen diňe bir terminallaryň üsti bilen däl-de, eýsem uzakara söwda amallary geçirmeklerine özboluşly itergi bolup çykyş edendigi görünýär. Geliň, şonuň üçin bankomatlar, töleg terminallar, «Internet-bank», «Mobil-bank», «Elektron-söwda» ulgamlary arkaly nagt däl görnüşinde geçirilen hasaplaşyklaryň möçberleri barasyndaky alty aýyň makroykdysady görkezijilerine seljerme bereliň.

01.02.2021ý.-01.05.2021ý. aralygyndaky döwürde bankomatlar, töleg terminallar, «Internet-bank», «Mobil-bank», «Elektron-söwda» ulgamlary arkaly nagt däl görnüşinde geçirilen hasaplaşyklaryň möçberleriniň ösüş dinamikasy

Görnüşü Sene	Banko- matlar üsti bilen	Töleg ter- minallar üsti bilen	«Inter- net- -bank» ulgamy arkaly	«Mobil- -bank» ulgamy arkaly	«Elektron- -söwda» ulgamy arkaly	Jemi
01.02.2021	16115817	631159292	50289	638289	23869391	671 833 078
01.03.2021	34290846	1369667114	137002	1217168	51620185	1 456 932 315
01.04.2021	53341269	2188698352	220937	1992724	84320118	2 328 573 400
01.05.2021	72010322	3002464554	289392	2700485	117096329	3 194 561 082

Ýokarda getirilen tablisadan görnüşü ýaly, Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar has hem gerim alýar. Olaryň arasynda hem internet bilen baglanyşykly söwda we töleg amallarynyň ösüş depgini has hem ýokarydyr. Bu bolsa Türkmenistanda sanlylaşdyrylmak işleriniň depginli alnyp barylýanlygynyň hem-de ýurduň ilatynyň maliýe sowatlylygynyň barha ýokarlanýandygyna şaýatlyk edýär.

Barlaglaryň netijesinde Türkmenistanda töleg terminallarynyň, bankomatlaryň we bank kartlarynyň sanynyň yzygiderli ýokarlanýandygyny görmek bolýar. Olar bilen geçirilýän amallaryň köpelmegi bolsa ýurdumyzyň pul dolanyşygy ulgamynda netijelilik görkezijileriniň ýokarlanjakdygyna uly umyt döredýär. Bu bolsa sanly ykdysadyýete geçmekde hem örän uly ähmiýete eýedir. Watanymyzda gazanylýan üstünlikleriň başynda bolsa hormatly Arkadagymyzyň irginsiz aladalary durandyr. Goý, Watanymyz Türkmenistan elmydama gülläp össün, hormatly Prezidentimiziň jany sag, başy dik, tutýan tutumly işleri elmydama rowaç alsyn!

G. Taganowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň aspiranty*

GYMMATLY KAGYZLAR BAZARY – YKDYSADY ÖSÜŞIŇ FAKTORY HÖKMÜNDE

Garassyzlygymyzyň we alym Arkadagymyzyň saýasynda ykdysady taýdan durnukly, kuwwatly döwlet gurulýar. Ýurdumyzda gazanylýan ykdysady ösüş ykdysady ugurda alnyp barylýan işjeňligiň netijeliligini görkezýär. Ykdysady ösüşe täsir edýän faktorlaryň arasynda gymmatly kagyzlar bazaryna möhüm orun degişlidir. Ýurdumyzda maliýe bazarynyň bu segmentiniň çalt herekete getirilmeginiň zerurlygy, häzirki wagtda has hem ýüze çykýar. Çünki häzirki zaman ykdysadyýetinde döwletiň, kärhanalaryň we ilatyň maýa goýum işjeňligi, esasan bu bazar bilen baglanyşykly bolýar.

Ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň strategiki maksatnamalarynda gymmatly kagyzlar bazaryny ösdürmeklik wezipesi möhüm ugurlar hökmünde kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda «Maliýe bazary geljekde ösüşe eýe bolar. Dürli görnüşli gymmatly kagyzlaryň (aksiýalaryň, obligasiýalaryň, optionlaryň) bazarlary giňeldiler» diýip, belleniýär. Bu bolsa ýurdumyzda maliýe bazaryna aýratyn üns berilýändiginiň ýene-de bir aýdyň subutnamasydyr.

Gymmatly kagyzlar – bu mälüm edilende, birine geçirilmegi we amala aşyrylmagy mümkin bolan, özünde berkidilen emläk hukuklaryny tassyklaýan resminamalarydyr. Gymmatly kagyzlar bazary maýadar üçin wagtlaýynça boş bolan pul serişdelerini goýmakda (paýnamalar, obligasiýalar) dürli mümkinçilikleri hödürleýär.

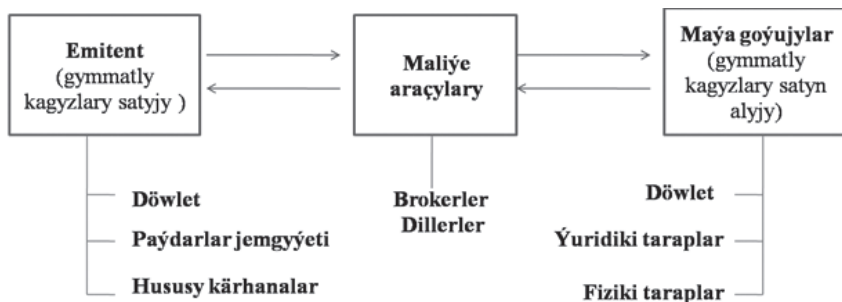
2014-nji ýylda «Gymmatly kagyzlar bazary hakynda» Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi we ýakyn wagtda 2016-njy ýylyň 30-njy iýunynda milli gazna bazarymyz «Aşgabat gazna biržasy» ýapyk görnüşli paydalar jemgyýeti döredildi.

Gazna bazary bu maliýe bazaryny işjeň herekete getirýän gurluş bolup, onuň wajyp ýerine ýetirýän wezipesi raýatlaryň süýşürtingilerini çekmek bilen, olary maýa goýuma öwürmek bolýar. Gazna bazarynda maýa goýumyň toplanmagy emele gelýär we ol gaýtadan maliýeleşdirilip öz gymmatyny artdyrýar.

Gymmatly kagyzlar bazarynyň gatnaşyjylary bu emitentler, maýa goýujylar we gymmatly kagyzlar bazarynyň hünärli gatnaşyjylary bolup durýar.

Gymmatly kagyzlaryň emitenti – gymmatly kagyzlaryň emissiýasyny amala aşyryan we gymmatly kagyzlarda berkidilen hukuklaryň amala aşyrylmagy boýunça olaryň eýeleriniň önünde öz adyndan jogapkärçilik çekýän ýuridik şahsdyr. Maýa goýujy – öz adyndan we öz hasabyna gymmatly kagyzlary edinýän fiziki ýa-da ýuridik şahsdyr.

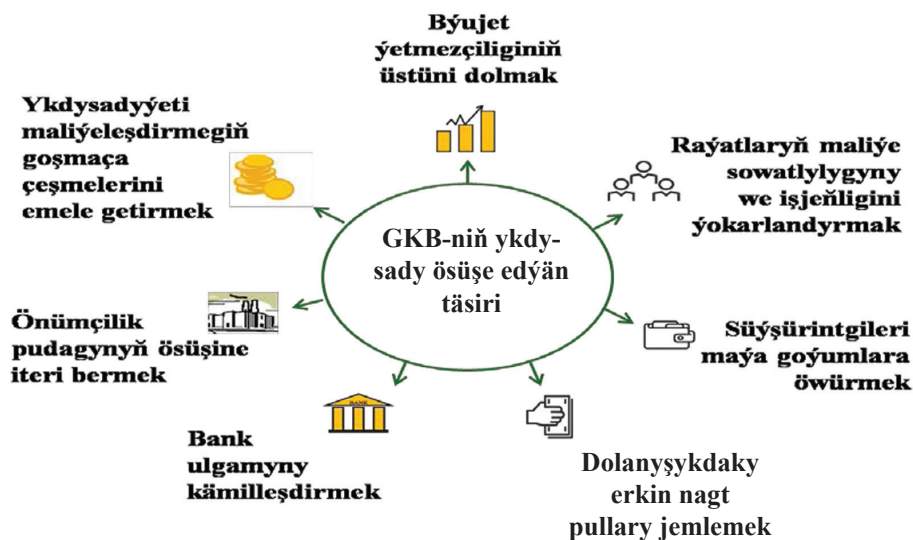

1-nji şekil. Gymmatly kagyglar bazarynyň gatnaşyjylary (subýektleri)

Gymmatly kagyglar bazarynyň hünärli gatnaşyjylary – gymmatly kagyglar bazaryndaky hünärmençilik işiniň bir ýa-da birnäçe görnüşlerini amala aşyrmak üçin ygtyýarnamasy bolan ýuridik şahslar. Gymmatly kagyglar bazarynda maliýe dellalçylyk wezipelerini täjirçilik banklar bilen bilelikde bank bolmadyk maliýe institutlary ýerine ýetirýär. Banklaryň gymmatly kagyglar bazarynda ýerine ýetirýän hünärli işleri, esasan hem gymmatly kagyglaryň kömegi bilen pul resurslaryň gaýtadan paýlanmagyna, gymmatly kagyglaryň goýberilmegine we aýlanmagyna, guramaçylyk-tehniki we maglumatlaýyn hyzmat etmek bilen bagly bolan ýöriteleşen işi bolýar.

Gymmatly kagyglar bazary ykdysady ösüşe ilkinji we ikilenç bazaryň üsti bilen göni we gytaklaýyn täsir edýär. Ilkinji bazarda gymmatly kagyglaryň ilkinji ýerleşdirmesi bolup geçýär. Ikilenç bazary ilkinji bazarda goýberilen gymmatly kagyglaryň aýlanmasydyr. Ikilenç bazaryň wezipesi, esasan gymmatly kagyglaryň aýlanyşygyny talaba laýyk gurnamak bilen, olaryň eýelerini likwidli gymmatly kagyglar bilen üpjün etmek bolýar. Netijeli işläp duran ikilenç bolmadyk ýagdaýynda ilkinji bazar hem gowşak bolýar. Islendik döwletde süýşürintgileriň derejesi we olaryň maýa goýumlara öwrülme ukyby mikroykdysady we makroykdysady ösüşe, umumy jemgyýetiň maddy hal-ýagdaýlaryna täsir edýän wajyp ykdysady indikatory bolup çykyş edýär. Gymmatly kagyglar bazarynyň üsti bilen süýşürintgileri maýa goýumlara öwrülýär. Haçanda jemgyýetde süýşürintki işler durnukly gurnalan ýagdaýda nagt pullaryň mukdaryny artdyрман, pul serişdeleri maliýe institutlarda jemlemäge mümkinçilik berýär.

Gymmatly kagyglar bazary ýurtda ençeme ykdysady meseleleri çözmeklige ýardam edýär, şol sanda, wagtlaýynça boş pul serişdelerini jemlemek we olary maýa goýumlara öwürmek, hasaplaşyk ulgamyny ýenilleşdirmek, önümçilik pudagyny ösdürmek, maýa goýum mehanizmini amala aşyrmak, býujet ýetmezçiliginiň üstüni dolmak, inflýasiýanyň önüni almak, raýatlaryň ykdysadyýete işjeň gatnaşmagy gazanmak, ykdysadyýetde goşmaça maliýe çeşmelerini döretmek we beýlekiler.

2-nji şekil. Gymmatly kagyzlar bazarynyň ykdysady ösüşe edýän täsiri

Häzirki zaman gazna biržasy aragatnaşyk serişdeler arkaly halkara maliýe merkezler bilen bir tora çatylan ýokary kuwwatly kompýuter merkezini aňladýar. Ähli geleşikler maglumat geçiriji enjamlaryň ýadyna salynmagynyň netijesinde gymmatly kagyzlar bazary baradaky maglumatlar giňden ýaýradylýar. Diýmek, gymmatly kagyzlar bazarynyň infrastrukturasyny ilki bilen ol bazarlaryň doly kompýuterleşdirilmeginden we ýörite programmalar bilen üpjün edilmeginden başlanýar. Internet ulgamynyň elýeter we ýokary tizlikde işlemegi raýatlaryň gymmatly kagyzlar bazaryna çekilmeginiň wajyp şertleriniň biri bolýar. Ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň durmuşa geçirilmegi gymmatly kagyzlar bazaryny ýeňillikli, işjeň we çalt dolandyrmaklyga kömek eder.

Hormatly Prezidentimiziň tabşyryklary bilen ýurdumyzda gymmatly kagyzlar bazaryny ösdürmek babatynda işler alnyp barylýar. Geljekde milli gymmatly kagyzlar bazarymyzyň ýurduň ykdysady ösüşiniň we bäsdeşlik ukybynyň ýokarlanmagynyň hakyky faktoryna öwrüljekdiginiň mümkinçilikleri uludyr. Wagtyň geçmegi bilen milli gazna bazaryň işi kämilleşip ugrar we hususy kärhanalaryň paýnamalaryny ilata hödürlemek mümkinçiliklerini berer. Bu wezipeleri amala aşyrmak üçin maliýe bazarynyň ulgamlarynyň infrastrukturasynyň döredilmegini, şeýle hem, ilatyň maýa goýum gurallaryna bolan ynamynyň artmagyny we gyzylanmagynyň döremegini talap edýär. Maliýe bazarynyň, şol sanda hem gymmatly kagyzlar bazarynyň doly herekete getirilmegi bilen diňe ýurduň maliýe sagdynlygyna we raýatlaryň durmuş-hal ýagdaýlarynyň ýokarlanmagyna ýardam etmän, eýsem süýşürintgileriniň maýa goýumlara öwrülmege bilen öz ýurdumyzda ulanylmagyna ýardam eder.

S. Daňatarowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Ykdysadyýet» fakultetiniň magistranty*

BÜTINDÜNYÄ BÄSLEŞIGE UKYPLYLYK INDEKSI WE ONUŇ TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADY ÖSÜŞ SYÝASATYNYDA BEÝANY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň beýik özgertmeler syýasatynyň binýadynda Türkmenistanyň ykdysadyýetinde we durmuş ulgamynda netijeli üstünlikler gazanylýar.

Ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň baş maksady ykdysady ösüşi hil taýdan täze derejä çykarmak bolup durýar. Ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny we netijeliligini üpjün etmek, geljegiň sanly ykdysadyýetini döretmek, ýurdumyzy raýatlaryň ýaşaýyş hil görkezijisi boýunça dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek, ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini mundan beýläk hem gowulandyrmak, adam maýasynyň ösüş derejesini ýokarlandyrmak döwletiň esasy wezipeleriniň hatarynda beýan edilýär.

Ykdysady syýasatyň baş maksady serişdeleriň ähli görnüşleriniň (adam maýasy, tebigy, innowasiýa, maýa goýum we beýleki serişdeler) bar bolan ägirt uly mümkinçiligini has doly peýdalanmagyň hasabyna ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, onuň bäsdeşlige ukyplylygyny we netijeliligini pugtalandyrmak hem-de eksport mümkinçiliklerini giňeltmek bolup durýar. Milli ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny özgertmek amala aşyrylýar. Ýurdy ykdysady taýdan ösdürmegiň dürli ugurlary üçin berk binýat goýuldy.

Amala aşyrylýan bu özgertmeler ýurdumyzyň halkara giňişliginde mynasyp ornuny eýelemäge mümkinçilik berýär. Ýurtlaryň halkara bäsleşik ukyplylygyny kesgitlemekde dünýä tejribesinde Bütindünýä bäsleşige ukyplylyk indeksi ulanylýar. Şeýlelikde, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dürli pudaklarynda geçirilýän düýpli özgertmeleri Bütindünýä bäsleşige ukyplylyk indeksine girýän görkezijileriň üsti bilen seljermek mümkindir.

Bu indeks ýurtlaryň ykdysady ösüşi babatynda, bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak hem-de durnukly ykdysady ösüşi gazanmak babatynda durmuş-ykdysady strategiýalary işläp düzmek üçin niýetlenendir. Bu indeks Bütindünýä ykdysady forumynyň başlangyjy bilen işlenip düzüldi we köpçüligе degişli statistika we hususy bölegiň global ylmy-barlag gözleginiň netijelerine esaslanýan usulyýet hasaplanýar.

Bu ylmy-barlag gözlegi 2004-nji ýyldan bäri alnyp barylýar we häzirki wagtda dünýäniň dürli ýurtlary üçin bäsdeşlik ukybynyň iň doly toplumyny görkezýär.

Bütindünýä ykdysady forumy milli bäsdeşlige ukyplylygy ýurtlaryň orta möhletde durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmek ukyby hökmünde kesgitleýär. Bu indekse laýyklykda, milli bäsdeşlik ukybynyň ýokary görkezijisi bolan ýurtlaryň öz raýatlary üçin has ýokary ýaşaýyş derejesini üpjün edýändigleri nygtalýar.

Bütindünýä ykdysady forumy milli ykdysadyýetleriň bäsdeşlige ukyplylygyny dürli faktorlar bilen kesgitleýär. Şeýle faktorlaryň arasynda ýurtlaryň makroykdysady syýasaty, maliýe dolandyryşy, intellektual eýeçilik hukuklarynyň goralmagy, kanunçylyk binýady, işçi güýjüniň bilim we başarnyklaryny ösdürmek, täze hünärleri we tehnologiýalary ornaşdyrmak ýaly meseleler girýär.

Global bäsdeşlik ukyby indeksi 12 ugur boýunça 113 sany görkezijiden ybarat bolup, dünýä ýurtlarynyň ykdysady ösüşiniň dürli derejelerinde bäsdeşlik ukybyny jikme-jik häsiýetlendirýär. Bu 12 sany ugur aşakdakylardan ybarat:

1. Institusional gurluşynyň hili.
2. Infrastruktura.
3. Makroykdysady durnuklylyk.
4. Saglyk we başlangyç bilim.
5. Ýokary bilim we hünär okuwý.
6. Harytlar we hyzmatlar bazarynyň netijeliligi.
7. Zähmet bazarynyň netijeliligi.
8. Maliýe bazarynyň ösüş derejesi.
9. Tehnologik ösüş derejesi.
10. Içerki bazaryň göwrümi.
11. Kärhanalaryň bäsdeşlige ukyplylygy.
12. Innowasiýa mümkinçiligi.

Bu görkezijileriň saýlanylmagy nazaryýet we tejribe gözlegler bilen baglanyşykly bolup, faktorlaryň hiç biri aýratynlykda öz başyna ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygyny üpjün edip bilmeýändigini görkezýär. Mysal üçin, ýurduň bilim ulgamynyň netijeliligi, bu ýurduň zähmet bazarynyň netijeliligine, institusional gurluşynyň derejesine we mynasyp iş mümkinçiliklerine täsir edýär. Şeýle hem, makroykdysady gurşawy kämilleşdirmek çemeleşmeleri, döwlet maliýe serişdeleriniň netijeli ulanylmagyna we kanunçylygyň berjaý edilmegine bagly bolup durýar. Şeýlelik bilen, Bütindünýä ykdysady forumynyň netijelerine görä, bäsdeşlige ukyply ykdysadyýetler, ähli faktorlary we olaryň arasyndaky gatnaşyklary göz önünde tutup, bitewi ösüş syýasaty alyp barmaga ukyply ýurtlar bolup durýandygyny nygtalýar.

Bu indeks düzülende dünýäniň dürli ýurtlarynyň ykdysadyýetleriniň ösüşiniň dürli basgançaklarynda bolandygy göz önünde tutulýar. Häzirki döwürde üýt-

geýän global gurşawda bäsdeşlik ukybyny ölçemek üçin netijeli gural bolmagynyň üpjün etmek üçin bu indeksi hasaplamagyň usulyýeti yzygiderli kämilleşdirilýär.

Indeksiň usulyýetiniň jikme-jik beýany Bütindünýä ykdysady forumynyň ýyllyk hasabatynda berilýär. Indeks hasabatynda göz önünde tutulan ykdysadyýetleriň her biri jikme-jik öwrenilýär hem-de seljermäniň esasynda kesgitlenen bäsdeşlik artykmaçlyklary we kemçilikleri barada anyk maglumat berilýär. Şeýlelikde, bu hasabat ýurtlaryň ykdysady ösüş syýasatyny we esasy özgertmeleri düzmek üçin ileri tutulýan ugurlary kesgitlemäge mümkinçilik berýän bäsdeşlik ukybynyň güýçli we gowşak taraplary barada takyk maglumat berýär. Hasabatda birnäçe sebitleri has çuňňur öwrenmäge bagyşlanan aýratyn bölümler hem bar.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň pudaklary maksatnamalaýyn esasynda ösdürilýär. Indeksde belenip geçilýän institusional gurluşynyň hili «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasyna» (mundan beýläk-Milli Maksatnama) we «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» (mundan beýläk Prezident Maksatnama) laýyklykda, ýurdumyzyň ministrlikleriniň we pudak edaralarynyň işlerini kämilleşdirmek boýunça netijeli çäreler geçirilýär.

Infrastruktura ugry babatynda Prezident Maksatnamasynda hem-de gurluşyk we maýa goýym maksatnamalarynda ýurdumyzyň durmuş maksatly gurluşyk, şäher gurluşyk, ýol gurluşyk, köpri we estakada gurluşyk ýaly düýpli maýa goýum gurluşyk taslamalary amala aşyrmak göz önünde tutulan.

Indeksde belenip geçilýän makroykdysady durnuklylyk, maliýe bazarynyň ösüş derejesi we zähmet bazarynyň netijeliligi ýaly ugurlar boýunça ýurdumyzyň Milli Maksatnamasynda, Prezident Maksatnamasynda, «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasynda» ýurdumyzyň makroykdysady durnuklylygyny üpjün etmek, maliýe bazarlaryny ösdürmek hem-de zähmet bazarlarynyň netijeliligini ýokarlandyrmak babatynda giň gerimli özgertmeler belenilip geçilýär we amala aşyrylýar.

Indeks boýunça saglyk we başlangyç bilim hem-de ýokary bilim we hünär okuwý ugurlary boýunça Türkmenistanyň Prezidentiniň «Saglyk» döwlet maksatnamasynda, «Türkmenistanda ýaşlar baradaky döwlet syýasatynyň 2021-2025-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasynda», «Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasynda», «Türkmenistanda durmuş-ynsanperwer ylymlaryny ösdürmegiň Döwlet maksatnamasynda» hem-de «Türkmenistanda tebigy we takyk ylymlary ösdürmegiň Döwlet maksatnamasynda» ýurdumyzyň saglygy goraýyş we bilim pudaklaryny özgertmek babatynda önjeýli işler alnyp barylýar.

Harytlar we hyzmatlar bazarynyň netijeliligi hem-de içerki bazaryň göwrümi meselelere degişlilikde Milli Maksatnamada, Prezident Maksatnamada, «Türkmenistanyň 2021–2030-njy ýyllar üçin daşary söwda Strategiýasynda» hem-de pudaklaýyn ösüş maksatnamalarynda ýurdumyzyň içerki we daşarky söwdasyny ösdürmek boýunça degerli çäreler geçirilýär.

Tehnologiki ösüş derejesi we innowasiýa mümkinçiligi ýaly ugurlary boýunça Prezident Maksatnamasyna, «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna», «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna» laýyklykda ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmek, döwrebap tehnologiýalary ornaşdyrmak we innowasiýalary höweslendirmek boýunça giň gerimli işler amala aşyrylýar.

Indeksde bellenilýän kärhanalaryň bäsdeşlige ukyplylygy ugry boýunça «Türkmenistanda 2021–2025-nji ýyllarda döwletiň gatnaşmagyndaky kärhanalary dolandyrmak we özgertmek boýunça Strategiýasyna» we «Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň 2018-2024-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda döwlet eýeçiliginiň desgalaryny hususlaşdyrmak we olary paýdarlar jemgyýetlerine öwürmek, öndebaryjy ylmy hem-de dolandyryş we önümçilik ulgamyndaky tehnologik gazananlary ulanmak arkaly kärhanalaryň işini kämilleşdirmek işleri dowam etdirilýär.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dürli pudaklarynda geçirilýän düýpli özgertmeleri Bütindünýä bäsleşige ukyplylyk indeksine girýän görkezijileriň üsti bilen seljerilende, ýurdumyzda ägirt uly işleriň amala aşyrylýandygyny hem-de dünýäde mynasyp orny eýeleýändigini subut edip bolýar.

Ş. Orazmämmedowa,
Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy

DAŞKY GURŞAWA ZYÝANSYZ MAÝA GOÝUM TASLAMALARYŇ YKDYSADY AÝRATYNLYGY

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzda daşky gurşawy goramak boýunça alnyp barylýan düýpli işler halkara derejesinde ykrar edilýär. Bu ugurda ýöredilýän döwlet syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde ýurdumyzyň ilatynyň ýaşayyş-durmuş derejesi yzygiderli ýokarlanýar. Türkmenistan daşky gurşawy goramak meseleleri boýunça Birleşen Milletler Guramasynyň ýerine ýetiriji edaralary we beýleki halkara guramalary bilen işjeň hyzmatdaşlygy alyp barýar.

Berkarar döwletimiz halkara derejesinde ekologiýa howpsuzlygy meselelerini çözmekde özüniň doly taýýardygyny tassyklaýan ýurt hökmünde global möçberde ekologik heläkçilikleriniň önüni almak we daşky gurşawy goramak babatynda Birleşen Milletler Guramasynyň köp sanly Konwensiýalaryna goşuldy.

Gahryman Arkadagymyzyň taýsyz tagallalarynyň netijesinde ýurdumyzda daşky gurşawy goramagyň halkara ölçeglerine laýyk gelýän hukuk binýady döredildi we olar döwrüň talaplaryna laýyklykda kämilleşdirilýär. Türkmenistanyň Tokaý, Suw, Administratiw hukuk bozulmalary hakynda Kodeksleri, «Tebigaty goramak hakynda», «Ekologiýa seljermesi hakynda», «Galyndylar hakynda», «Atmosfera howasyny goramak hakynda», «Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda», «Ösümlük dünýäsi hakynda», «Haýwanat dünýäsi hakynda», «Ýerasty baýlyklar hakynda», «Öri meýdanlar hakynda», «Agyz suwy hakynda» Türkmenistanyň Kanunlarynyň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň, «Rejelenen görnüşdäki Howanyň üýtgemegi barada Türkmenistanyň Milli strategiýasyny» üstünlikli durmuşa geçirmek maksady bilen, Türkmenistanyň 2021-2025-nji ýyllar üçin Milli tokaý maksatnamasy hem-de şu maksatnamany amala aşyrmak boýunça ýerine ýetirilmeli çäreleriň meýilnamasynyň kabul edilmegi daşky gurşawy goramak bilen baglanyşykly köp ugurly işleri kadalaşdyrmakda esas bolup hyzmat edýär.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen häzirki wagtda ýurdumyzda baý we köpdürlü tebigaty aýawly saklamak, howany, suw we ýer serişdelerini, biologik köpdürlülige goramak, ilatyň ýaşamagy üçin amatly şertleri we ýaşayyş gurşawyny döretmek, tebigy serişdeleri rejeli peýdalanmak boýunça ägirt uly işler ýerine ýetirildi. Ýurdumyzda gurlup ulanylmaga berilýän önümçilik maksatly we beýleki obýektler häzirki zaman innowasion tehnologiýalary bilen üpjün edilýär. Şeýlelikde, Türkmenistanda daşky gurşawyň howpsuzlygyny we ekologiýa arassaçylygyny üpjün etmek babatynda nusga alarlyk tejribe toplanyldy.

Geljekde hem Türkmenistanda ählumumy daşky gurşawy goramaklyga gönükdirilen maýa goýumlaryň özleşdirilmegi netijesinde ykdysadyýetiň daşky gurşawa ýetirýän ýaramaz täsirini çäklendirmek, tebigaty we biologik köpdürliligi gorap saklamak döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolmagynda galýar.

Döwlet Maksatnamalarynda we Durnukly ösüş maksatlarynyň hem-de 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Bütindünýä Gün tertibinde daşky gurşawy goramak boýunça kesgitlenen wezipeleri üstünlikli ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly işleri seljermeginiň hem-de çaklamagyň ylmy-usuly esaslaryny işläp düzmek derwaýys bolup durýar. Munuň özi önümleri öndürmek (işleri, hyzmatlary ýerine ýetirmek) bilen meşgullanýan ykdysady subýektleriň ekologiki talaplary berjaý edişlerini kesgitlemeklige mümkinçilik berer. Bu maksatlary amala aşyrmakda daşary döwletleriň tejribesi öwrenilip, seljirilýär.

Dünýäde soňky ýyllarda ekologik meýilnamalar boýunça taslamalar gazna bazarlaryna aralaşýar. Maýadarlar häzirki wagtda daşky gurşawa syýansyz taslamalary maliýeleşdirmäge uly ähmiýet berýärler. Muňa «ýaşyl» obligasiýalar aýdyň mysaldyr. «Ýaşyl» obligasiýalaryň zerurlygy nämenden ybarat. «Ýaşyl» obligasiýalara maýa goýmak bilen, maýadar daşky gurşaw baradaky aladalardan özüni boşadýar. Sebäbi, bu obligasiýalar ekologik taslamalaryny maliýeleşdirmek üçin goýberilýär. Şunda jogapkär maýadaryň aktiwleri - gymmatly kagyzlary saýlamagyň daşky gurşaw, durmuş we dolandyryş (Environmental, Social, Governance) faktorlaryna esaslanýar.

«Ýaşyl» obligasiýalar adaty obligasiýalardan tapawutlanmaýar, olar belli bir girdejisi bolan şol bir gymmatly kagyzlardyr. Maýadar belli bir döwür aralygynyda öz serişdelerini emitentlere - kärhanalara karz berýär. Şeýlelikde, bu ýagdaýda çekilen serişdeler daşky gurşawyň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak we tebigata ýetirilen zyýany azaltmak üçin gönükdirilýär: gaýtadan dikeldilýän energiya çeşmelerini ösdürmek, biodürlüligi gorap saklamak, meliorasiýa, galyndylary gaýtadan işleýän toplumlary gurmak, elektrik energiýasy bilen işleýän ulag serişdelerini ornaşdyrmak we artdyrmak, arassalaýyş desgalaryny kämilleşdirmek, howanyň üýtgemegine uýgunlaşmak we beýlekiler.

«Ýaşyl» obligasiýalaryň aýratynlygy

Resmi «ýaşyl» statusa eýe bolmak üçin obligasiýalaryň göýberilmesi Hal-kara Maýa Bazarlary Assosiasiýasy (International Capital Markets Association) tarapyndan kesgitlenilen Green Bond Principles (GBP) ýörite ýörelgelerine, Climate Bonds Initiative guramasynyň talaplaryna laýyk gelmelidir. Obligasiýalaryň «ýaşyllygy» garaşsyz ekspert, ýagny barlaýjy kompaniýa tarapyndan tassyklanmalydyr. Garaşsyz barlagda serişdeleri ulanmak, taslamany saýlamak we hasabat

bermek barada soraglar ýüze çykmasa, obligasiýalar «ýaşyl» hasap edilip bilner. Gymmatly kagyzzar bazara girenden soňam, emitentler daşky gurşawy goramak işleriniň çykadjylary we ýerine ýetirilişi barada yzygiderli hasabat bermelidirler.

2007-nji ýylda Ewropa maýa goýum banky Climate Awareness Bonds atly ilkinji «ýaşyl» obligasiýany çykardy. Bu serişdeler alternatiw energiýa çeşmeleri we energiýa netijeliligi pudagyndaky taslamalary maliýeleşdirmek üçin niýetlenilipdi. 2008-nji ýylda Halkara Dikeldiş we Ösüş Banky tarapyndan goýberilen obligasiýalar «ýaşyl» adyny (Green Bonds) aldylar. Soňra milli institutlar we ösüş banklary şuna meňzeş gymmatly kagyzzary çykaryp başladylar. 2013-nji ýylda uly kompaniýalar öz «ýaşyl» obligasiýalary bilen bazara girenlerinde öwrülişik boldy. Şondan bäri şeýle obligasiýalaryň çykarylmany yzygider ösýär.

Climate Bonds Initiative halkara guramasynyň maglumatlaryna görä, 2007-nji ýyldan 2020-nji ýyla çenli çykarylan ýaşyl obligasiýalaryň umumy mukdary 1,1 trillion dollara ýetdi. Sebitler boýunça «ýaşyl» obligasiýalaryň çykarylyşynda birinji orny - Ýewropa (432,5 milliard dollar), ikinji orny - Demirgazyk Amerika (237,6 milliard dollar), üçünji orny – Aziýa we Ýuwaş umman sebiti (219,3 milliard dollar) eýeleýär.

Ýurt boýunça bölünişikde Amerikanyň Birleşen Ştatlary soňky 13 ýylda bazara 211,7 milliard dollar möçberinde, ABŞ-dan soň Hytaý 127,3 milliard dollar we Fransiýa 115,6 milliard dollar möçberinde gymmatly «ýaşyl» obligasiýalary çykardy. Germaniýa we Niderlandlar reýtingiň iň işjeň başligini jemleýär. Alynýan maýa goýumlaryň köp bölegi energiýa pudagyna, gurluşyk we ulag serişdelerine gönükdirilýär. Bu üç segment bilelikde «ýaşyl» obligasiýa bazarynyň 80%-ni tutýar.

Häzirki wagtda «ýaşyl» obligasiýalardan başga-da, dünýä biržalarynda durmuş obligasiýalary we durnukly ösüş obligasiýalary peýda boldy. Maliýe bazarlarynda ESG-meýilnamasy (Environmental, Social, Governance) BMG-niň Durnukly ösüş maksatlaryndan gelip çykan uzak möhletli global tendensiýadyr. Maýadarlar diňe bir maliýe görkezijilerine däl, eýsem kompaniýalarynyň işini jogapkärçilikli alyp barmak çemeleşmesine hem köp üns berýärler. Emitentler bolup korporasiýalar, oýlap tapyjylar, häkimlikler, ýurtlaryň we sebitleriň hökümetleri, milli institutlar çykyş edýärler. Bütün dünýäde «ýaşyl» obligasiýalaryň çykarylyşynyň aglabasy maliýe we önümçilik kompaniýalaryna, şeýle hem ösüş banklaryna degişlidir. Iň iri emitentlere «Fanni Mae», «SNCF», «Berlin Hyp», «Apple», «Engie», «ICBC», «Credit Agricole» ýaly kompaniýalar degişlidir. 2020-nji ýyldan başlap döwlet sektorlary hem ýaşyl obligasiýalaryň goýberilmegine işjeň goşulyp başladylar.

«Ýaşyl» obligasiýalary çykarmak bilen guramalar birnäçe artykmaçlyklardan peýdalanýarlar: abraýynyň ýokarlanmagy, maliýeleşdirmegiň täze çeşmele-

rini we amatly şertlerde eko-taslamalar üçin serişdeleriň çekilmegini gazanmak. Daşary ýurt tejribesinde «ýaşyl» obligasiýalaryň käbir emitentleri aýratyn ýeňilliklere eýedirler. Mysal üçin, kuponlaryň (obligasiýa boýunça göterim tölegleri) tölenilmezligi döwlet tarapyndan doly ýa-da bölekleyin kabul edilýär. Maýadarlar «ýaşyl» obligasiýalaryň kuponlaryndan, girdejä salynýan salgydyň ýeňilliklerinden peýdanýarlar. Mysal üçin, ABŞ-nyň «Clean Renewable Energy Bonds» (CREB) we «Qualified Energy Conservation Bond» (QECB) obligasiýalary muňa degişlidir. Bu obligasiýalara döwlet tarapyndan kuponyň 70% -i tölenýär. Şeýlelikde, ýerlerde alternatiw energiýa we serişdeleri tygşytlamak boýunça taslamalary işläp düzmek emitentler üçin peýdaly bolýar.

Netijede, döwlet zerur daşky gurşaw taslamasynyň durmuşa geçirilmegi üçin kepillik alýar. Emitent amatly şertlerde karz alýar we maýadarlar salgyt tölemezen girdeji alýarlar. Bu «ýaşyl» obligasiýalaryň ähmiýetiniň esasy şertleriniň biridir. «Ýaşyl» obligasiýalary öwrenmek, baha bermek, seljermek we olaryň ortaça girdejisini kesgitlemek üçin dünýä biržalarynda ýörite indeksler hereket edýär. Olardan esasyly: «Bloomberg Barclays MSCI Green Bond Index», «S&P Green Bond Index», «Bank of America Merrill Lynch Green Bond Index», «The Solactive Green Bond Index». Häziki wagtda bu görkezijiler bilen işleýän şular ýaly gazna biržalary hereket edýär: BGRN bellikli Shares Global Green Bond ETF we GRNB bellikli VanEck Vectors Green Bond ETF. Gazna biržasyndan paýnamany satyn almak bilen maýadar köp sanly «ýaşyl» obligasiýalardan düzülen paýy alýar.

Russiýa Federasiýasynda «ýaşyl» obligasiýalar boýunça taslamalara ilkinji ädimler ýaňy ýakynda ädildi. Resmi «ýaşyl» obligasiýalaryň ilkinji çykarylyşy 2018-nji ýylda bolup geçdi. Russiýa Federasiýasynyň «Ресурсосбережение XMAO» kompaniýasy Moskwanyň biržasynda 1,1 milliard rubl möçberde obligasiýa maýa goýdy. Bu serişdeler Nefteýugansk raýonynda gaty galyndylaryny ýerleşdirmek, zyýansyzlandyrmak we gaýtadan işlemek üçin şäherara poligony döretmek üçin çekildi. Daşary ýurtly hünärmenleriň bahalandyrmagyna görä, bu gymmatly kagyzzar GBP-ň «ýaşyl» ýörelgelerine laýyk gelýär. Bu gymmatly kagyzzar 2019-njy ýylda Environmental Finance Bond Database halkara reýestr sanawyna, soňra bolsa Green, Social and Sustainability Bond Database bazasyna girizildi. OAO «Российские железные дороги» atly kompaniýa 2019-njy ýylyň maý aýynda 500 million ýewro möçberinde daşary bazara «ýaşyl» obligasiýalaryny ýerleşdiren ilkinji rus kompaniýasy boldy. Bu toplanan serişdeleriň hasaby-na elektrik lokomotiwlerini we «Ласточка» ýolagçy otlularyny satyn almak üçin karzlary maliýeleşdirmek meýilleşdirilýär.

Häzirki döwürde maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň ösüşi netijesinde daşky gurşawy goramak babatynda toplanan mümkinçilikler dürli derejedäki

ykdysady ulgamlary dolandyrmakda düýpli özgertmelerini durmuşa geçirilmegini şertlendirýär. Şundan ugur alyp, gazylyp çykarylýan tebigy gazy gaýtadan işlemäge aýratyn üns berilýär. Tebigy gazyň esasynda elektrik energiýasynyň, karbamid döküniniň öndürilmegi bu ugurda bar bolan ekologik meseleleriň, ýagny buglaryň atmosfera goýberilmeginiň önüni almakda bellibir şertleri döretdi. Gazy arassalamak we gaýtadan işlemek babatynda alnyp barlan işler ýurdumyzyň ekologiýa ýagdaýynyň gowulaşmagyna we käbir önümleriň (dökünleriň, gaz kükürdiniň) uly möçberlerde eksport edilmegine mümkinçilik berdi.

Milli ösüşi kesgitleýän durmuş-ykdysady, suw we ekologiýa wezipelerini toplumlaýyn çözmäge gönükdirilen iri maýa goýum taslamalaryň hatarynda «Altyn asyr» Türkmen kölüni, «Dostluk» suw howdany, Aşgabadýň lagym ulgamlaryny, suw süýjediji enjamlary we agyz suwy zawodlaryny gurmak, ulaglaryň ähli görnüşlerini we jemagat hojalygyny ösdürmek, ýangyç-energetika toplumynyň kärhanalaryny döwrebaplaşdyrmak we olaryň durkuny täzelemek, ekologiýa taýdan arassa önümleri öndürýän täze önümçilikleri gurmak ýaly çäreleri görkezip bolar.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda öňde goýlan maksatlary üstünlikli durmuşa geçirmek maksady bilen, «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasy» we «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» kabul edildi. Bu maksatnamalarda ykdysadyýetimizi döwrüň talaplaryna laýyk gelýän hil taýdan täze derejä çykarmak üçin esasy ugurlar kesgitlenildi. Olarda halkara tejribesini hem-de bazar ykdysadyýetiniň kanunlaryny öwrenmäge we işjeň ulanmaga, hojalygy dolandyrmagyň netijeli we çäýe ulgamyny döretmäge ähmiyet berilýär.

G. Akyýewa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy» kafedrasynyň uly mugallymy, t.y.k.*

N. Nobatowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy» kafedrasynyň uly mugallymy*

TELEKÇILIKDE MALIÝE-YKDYSADY SELJERIŞIŇ ESASY PROGRAMMALAÝYN ÖNÜMLERINIŇ MÜMKINÇILIKLERI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň alyp barýan il-ýurt bähbitli işlerinden, ata Watanymyzyň gülläp ösmegi baradaky tagallalaryndan egsilmez ylham we güýç alýan halkymyz ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda uly-uly sepgitlere ýetýär.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda hormatly Prezidentimiz tarapyndan ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda geçirilýän düýpli özgertmeleriň maksady ýurdy döwrebaplaşdyrmakdan, halkyň eşretli ýaşayyş-durmuşynyň, abadançylygynyň hemme tarapdan kämilligini üpjün etmekden ybaratdyr. Hiç bir babatda dünýä siwilizasiýasyndan üzňe bolmazlyk, ýurdy, her bir pudagy, zähmetkeşler toparyny, maşgalany parahatçylygyň, sahatlylygyň, adalatyň we ynsanperwerligiň ýoly bilen ösüşiň täze belentliklerine, maksadaokgunly alyp gitmek Gahryman Prezidentimiziň il-ýurt bähbitli oňyn başlangyçlarynyň gözbaşynda goýlandyr.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň ykdysadyýetinde iri, orta we kiçi kärhanalar bilen bir hatarda, maşgala we ýekebara zähmete esaslanyp telekeçilik işleri alnyp barylýar. Döredilýän kärhanalaryň ululygy pudaklaryň aýratynlyklaryna, tehnologiýalaryň ösüş badyna bagly bolup durýar. Aýry-aýry pudaklary depginli ösdürmek işi köp möçberde maýa goýumlaryny we iri önümçilik kuwwatlyklarynyň döredilmegini talap edýär, beýleki pudaklary bolsa, tersine, uly däl-de, kiçi kärhanalaryň döredilmegi arkaly has netijeli ösdürip bolýar diýip hasap edilýär.

Ykdysadyýetimize bazar gatnaşyklaryny ornaşdyrmagyň, onuň dünýä hojalyk gatnaşyklaryna işjeň utgaşmagynyň pugta we ygtybarly kadalaşdyryş-hukuk binýady döredilýär. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan döwlet syýasaty köpugurly ykdysady we serişde mümkinçilikleri bilen bilelikde, öňde durýan möhüm wezipeleriň oňyn çözgüdini üpjün edýär. Milli kanunçylygyň döwrebaplaşdyrylmagy halk hojalygynyň ähli pudaklarynda hil taýdan täze netijeleri gazanmakda milli we halkara ähmiýetli wajyp meseleleriň oňyn çözülmegine giň mümkinçilikleri açýar. Döwlet edaralarynyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagyň, milli ykdysadyýetimiziň bäsdeşlik derejesini artdyrmagyň, önümçiligi we eksporty

köpugurly esasda ösdürmegiň hasabyna sazlaşykly we durnukly ykdysady ösüşiň möhüm guralyny döretmek döwrüň baş wezipesidir.

Ykdysady syýasatyň täze tapgyry maksatnamalaýyn we uzak möhletleýin bähbitleri göz önünde tutmak, ykdysady mümkinçilikleri artdyrmak maksady bilen, oňyn maýa goýum ýagdaýynyň döredilmegini, ykdysady we dolandyryş ähmiýetli çözgütleriň kabul edilmegini nazarlaýar. Bäsdeşlik esasynda döwlet-hususyýetçilik gatnaşyklaryny işjeňleşdirmegiň ähmiýeti uludyr. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň» kabul edilmegi bu ugurdaky möhüm ädim bolup çykyş edýär. Onuň baş maksady ýurdumyzy dünýäniň ösen döwletleriniň derejesine çykarmagy nazarlamak bilen, serişde, senagat, zähmet we aň-paýhas mümkinçiliklerini köpugurly esasda ösdürmekden ybaratdyr. Bu wajyp wezipeleriň çözgüdi milli önümçiligiň ylmy esasda ösdürilmegine esaslanýar. Ýurdumyzyň serişde binýady pugtalandyrylyp, eksport ugruny nazarlaýan düzümleri yzygiderli ösdürilýär. Munuň özi, häzirki döwrüň umumy ýagdaýy nazara alnyp durmuşa geçirilýän anyk wezipelerdir. Ösüşiň täze görnüşi milli hem-de ählumumy gatnaşyklaryň, döwlet we hususy ulgamyň hyzmatdaşlygynyň netijeli häsiýete eýe bolmagyny esasy ugur edinýär. Ykdysadyýetiň maksatnamalaýyn esasda meýilnamalaşdyrylmagy oňyn netijeleri gazanmaga, ösüşiň ähli tapgyrlarynyň esasy ugurlaryny işjeňleşdirmäge kömek edýär. Arkadag Prezidentimiziň yzygiderli tagallalary netijesinde, ýurdumyzyň sebitlerini hemmetaraplaýyn ösdürmek bilen baglanyşykly meseleler döwletimiziň ykdysady syýasatynyň wajyp ugruna öwürildi. Durmuş-ykdysady taýdan ösüş, ilatyň abadançylyk we ýurdumyzyň ekologiýa derejesini gowulandyrmak, welaýatlaryň ilatynyň durmuş derejesini, önümçilik pudaklaryny dolandyrmagyň netijeliligini ýokarlandyrmak işlenip taýýarlanylman maksatnamalarda kesgitlenen baş wezipelerdir.

Türkmenistanyň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak haýynda» Kanuny kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň görnüşlerini pudaklara baglylykda kesgitleýär.

Maliýe analizini geçirmek üçin niýetlenen ýörite programmalar hereket edýär, olaryň kömegi bilen birnäçe we dürli onluk usulyýeti ulanmak bilen maliýe analizini, maliýe menejmenti, dolandyryşy bahalandyrmak we çaklamagy ýerine ýetirýän kuwwatly gural bolup çykyş edýär. Programma buhgalterçilik hasaba alnyşynyň maglumatlaryny hasabat netijelerini bilen jemlemeklige, tablisalary we grafikleri taýýarlamaklyga, köp sanly maliýe görkezijileriniň koeffisiýenti uly möçberlerde hasaplamagy göz önünde tutýar.

MS Word we OpenOffice programmalarynyň kömegi bilen hasabatlary ýatda saklap we üýtgetme girizmek bolýar. Bu programmanyň kömegi bilen ulanylýan geçirilýän analitiki seljermäniň şu aşakdaky usullary hödürlänýär:

- Analitiki deňeşdirme balansy;
- Matrisaly balans;
- Tölege ukyplylygyň seljermesi;
- Bazar durnuklylygynyň seljermesi;
- Maliýe durnuklylygynyň seljermesi;
- Balansyň likwidliligini bahalandyrmak;
- Işewürlük işjeňliginiň seljermesi;
- Düşewüntligi we peýdany bahalandyrmak we seljermek;
- Maliýe netijeleriniň seljermesi;
- Maliýe durnuklylygyny bal boýunça bahalandyrmak;
- Karz alyjynyň karza ukyplylygyny bahalandyrmak;
- Müşderiniň karzlaşdyrylyşynyň töwekgelçiligini bahalandyrmak;
- Esasy serişdeleriň we olaryň mümkinçilikleriniň ýagdaýynyň seljermesi;
- Matrisa analizi;
- Pul akymalarynyň seljermesi-gönümel usul;
- Pul akymalarynyň seljermesi-gytaklaýyn usul;
- Pul akymalarynyň seljermesi-koeffisient usul;
- Zähmet haklynyň we zähmetiň seljermesi;
- Dinamikada seljerme;
- Bergileri tertipleşdirmek;
- Kiçi telekeçilik subýektleriniň maliýe ýagdaýynyň seljermesi;
- Köp talap edilýänleri;
- Audit geçirilende maliýe hasabatlarynda ýoýulmalary ýüze çykarmak;
- Auditde mazmun deňlemesiniň hasaby.

Giriş maglumatlary hökmünde buhgalterçilik hasabatynyň görnüşleri (formalary) ulanylýar. Seljerme geçirilende köplenç ýagdaýda birinji we ikinji görnüşleri doldurmak ýeterlik bolýar. Giňişleýin seljerme geçirmek üçin 3-nji, 4-nji, 5-nji görnüşleri hem doldurmak zerur bolup biler. Has seýrek ýagdaýlarda standartda görkezilen görnüşlerden başga hem goşmaça maglumatlary doldurmak zerur bolup biler. Programmada giriş maglumatlary has oňaýly ýagdaýda salgyt gullugynyň xml-faýlyndan almak hem göz önüne tutulýar. Eger-de hasabatlar 1C programmasynda emele getirilen bolsa ony soňra xml-faýlyna geçirmek ýeňil bolýar. Programmada şeýle hem statistika gulluklaryndan maglumatlary almak mümkinçiligi bar. Programmanyň işiniň netijesinde tablisalaryň uly toplumyny, grafikleri we netijeleri almak bolýar. Hasabatlary MS Word we OpenOffice prog-

rammalarynda ýüklemek mümkinçiligi bar. Ol bolsa öz gezeginde redaktirlämäge we täzeden taýýarlamaga mümkinçilik berýär. Programmada seljermäniň 40-a golaý analitiki usullary ulanyldy.

«ФинЭкАнализ» programmasy 20 ýyla golaý kämilleşdirilip gelinýär. Programmanyň artykmaçlyklary:

1. Analitiki tablisalary we grafikleri, şeýle hem netijeleri we maslahatlary almaga mümkinçilik döredýär. Bu hasabatlarda hereket edýän kadalaşdyryjylar we hümmetsizlenmäniň derejesi göz önüne tutulan.

2. Programma giň ulanyjylar köpçüligine niýetlenilip, düşnükli dilde beýan edilen.

3. Programmadaky ähli analitiki hasabatlary grafikleri bilen bile MS Word we OpenOffice programmasyna geçirip redaktirläp bolýar.

4. Programmada buhgalterçilik hasabatlaryny xml-faýlyna geçirmek arkaly dürli maglumatlary almak bolýar.

5. Programmanyň beýleki maliýe hojalyk seljermesini geçirýän programma bilen deňeşdirilende hil artykmaçlygy bardyr.

6. Programma adaty personal kompýuterde ulanmak üçin niýetlenendir. Şeýle hem, lokal toruň üsti bilen birnäçe ulanyjylaryň işini sazlaşdyrmak bolar.

7. Programma Russiýanyň, Gazagystanyň, Ukrainanyň, Belorussiýanyň hasabatlary bilen işlemäge mümkinçilik berýär.

Netijeliligiň seljerilişi kärhananyň maliýe ýagdaýyny görkezýän esasy görkezijileriň biri bolmak bilen, kärhananyň hasabatlaryny analitiki barlaglar arkaly ýerine ýetirilýär. Netijeliligiň seljerilişi işewürligi netijeli dolandyrmagyň derejesini kesgitlemäge, işewürlük prosesiniň bar bolan kemçiliklerini görkezmäge mümkinçilik berýär. Netijeliligiň hasaplamasy we seljermesi geçen döwrüň we häzirki döwrüň görkezijilerini deňeşdirmekden başlanýar. Hasaplamlar üçin önümçiligiň we satuwyň düşewüntliginiň görkezijileri ulanylýar. Önümçiligiň we satuwyň düşewüntligi häzirki döwrüň netijeliliginiň görkezijilerini emele getirýär. Şeýle hem, seljerme ulanylan çig mallarynyň (aktiwleriň) we maýa goýumlaryň netijeliligini görkezýär. Seljermede ilkinji hasaba alyş resminamalaryň maglumatlary ulanylýar, netijede analitiki barlaglarda hiç-hili kynçylyk döredilmegine ýol berilmeýär. Ýöne, tejribede tersine bolup biler. Köplenç hünärmenleriň gabat gelýän kynçylyklary seljerme işiniň zähmeti köp talap edýänliginden emele gelýär. Tejribede köplenç düşewüntligiň görkezijileri, girdejileriň we çykdajylaryň nädogry maglumatlary seljermäni geçirmek üçin kynçylyklary döredip bilýär. Nädogry maglumatlar berlen ýagdaýynda anyk hasaplamlary almak mümkin bolmaýar. Ol bolsa öz gezeginde kärhanany ykdysady taýdan dogry bahalandyrmaga päsgelçilik döredýär. Netijeliligiň seljermesiniň nädogry maglumatlary do-

landyryş çözgütleri kabul edilende hem, belli bir derejede kynçylyklary döredýär. Şeýle hem, seljerme işleri geçirilende işgärleriň zähmet derejesiniň kämilliginiň hem uly orun tutýandygyny, olardan bilim we ugurtapyjylyk häsiýetleriniň talap edilýändigini aýratyn bellemeli. Kärhanada hünärmeniň derejesiniň seljerme geçirmek üçin ýeterlik bolmazlygy ýolbaşçyny seljerme boýunça daşyndan hakyna tutma hünärmeni gözlemäge, köp serişdeleri sarp etmäge iterýär. Häzirki zaman, döwrebap kärhananyň ýolbaşçylary kärhanany ösdürmegiň az çykdajylar esasynda mümkinçiliklerini gözleýär. Ol çözgütleriň iň ygtybarlylarynyň biri hökmünde awtomatlaşdyrylan programma üpjünçilikleriniň kömegi bilen işi ýenilleşdirmegi görkezmek bolar.

Awtomatlaşdyrylan programma üpjünçiligi kärhananyň işini ýenilleşdirýär, netijelilik görkezijilerini ýokarlandyrýar, düşewüntliligi we bäsleşige ukuplylygyny artdyrýar. Şeýle hem, programma üpjünçiligi zähmet görkezijilerine öndürijiligi ýokarlandyrmak we çaltlandyrmak, meseleleriň çözgüdinde ýenilligi döretmek arkaly täsir edýär.

A.Nazarowa,

*Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTANDA INNOWASIÝALARA ESASLANYP BANK HYZMATLARYNYŇ ÖSÜŞI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Gahryman Arkadagymyzyň saýasynda halkymyz eşretli durmuşda ýaşaýar. Hormatly Prezidentimiziň parasatly döwlet baştutanlygynda geçen ýyllaryň dowamynda münýýlyklara barabar işler edilip, türkmen halky Berkarar hem bagtyýar döwletiň eýesi boldy. Bu ýetilen sepgitleriň ählisiniň gözbaşynda Gahryman Arkadagymyzyň taýsyz tagallalary bardyr. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, «Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurdumyzda döwletiň we her bir adamyň, bütin halkyň we jemgyýetiň önünde bir maksat - ata Watanymyzyň gülläp ösmegini, mähriban halkymyzyň abadan we bagtyýar durmuşda ýaşamagyny üpjün etmek wezipesi durýar”.

Hormatly Prezidentimiziň pähimli ýörelgelerinden ugur almak bilen, milli ykdysadyýetimiziň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak hem-de döwlet eýeçiligini netijeli dolandyrmak boýunça diýarymyzda giň göwrümlü işler amala aşyrylýar. Bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Türkmenistan ykdysadyýetini diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürýän kuwwatly senagat döwleti hökmünde dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilýär. Bu ugurda ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmek we halk hojalygynyň pudaklaryna döwrebap innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmak boýunça toplumlaýyn esasa giň gerimli özgertmeler amala aşyrylýar.

Milli Liderimiziň parasatly döwlet baştutanlygynda alnyp barylýan durmuş-ykdysady özgertmeleri durmuşa geçirmekde «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynyň», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň», «Türkmenistanyň ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019–2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynyň» hem-de «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynyň» çäklerinde bank ulgamy tarapyndan giň gerimli işler alnyp barylýar.

Ykdysadyýetimiziň ösmeginde baş sütünleriň biri hem bank ulgamydyr. Eger, 1991-nji ýylda Türkmenistanda jemi 6 sany bank bolan bolsa, häzirki wagtda, 2021-nji ýylyň ýanwar aýyna Türkmenistanyň çäginde eýeçiligiň dürli görnüşleri boýunça 10 sany bank: (Türkmenistanyň Merkezi bankyny hasaba almanynda): 3 döwlet-täjirçilik, 5 paýdarlar-täjirçilik, 1 sany daşary ýurt bankynyň şahamçasý, Döwlet ösüş banky öz işini amal edýär.

Gahryman Arkadagymyzyň «Döwrüň talaplaryna laýyklykda bank hyzmatlary hem ösýär. Hasaplaşyklaryň tizligini serişdeleriň dolanyşygyny çaltlandyrmak maksady bilen bank ulgamynda elektron tölegler ulgamynyň gerimi giňelýär. Biz geljekde maliýe-ykdysady, bank- karz işlerini düýpli seljermek bilen ykdysady özgertmeleri oýlanyşykly dowam etmelidiris» diýen sözlerinden ugur alyp, ýurdumyzyň bank edaralary tarapyndan sanly innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmagyň çäklerinde sanly elektron tölegleri ösdürmek bilen bagly işler durmuşa geçirilýär. Raýatlarymyzyň dünýäniň ösen tehnologiýalaryna esaslanýan ygtybarly we amatly şertlerde bank amallaryndan bökdençsiz peýdalanmagy üçin elektron töleg ulgamyny kämilleşdirmek boýunça zerur şertler döredilýär.

Her bir döwletiň ykdysady ösüşinde netijeli hem-de ynamly töleg ulgamynyň hereket etmegi möhüm ähmiýete eýedir. Durnukly töleg ulgamynyň emele gelmegi ähli ykdysady mümkinçilikleriň ýola goýulmagyna giň ýol açýar. Elektron töleg ulgamy maliýe edaralaryna, önümçilik kärhanalaryna we täjirçilik işleri bilen meşgullanýan ähli internet ulgamyndan peýdalanýanlara amatly we howpsuz internet hyzmatlaryndan peýdalanmaga mümkinçilik döredýär.

Dünýä ykdysadyýetinde elektron töleg ulgamynyň, elektron pullarynyň ähmiýeti günbe-günden artýar. Soňky ýyllarda ýola goýlan menzillara bank hyzmatlary ynsan durmuşyny doly özgertdi. Eger isleseň, öýden çykmazdan dünýäniň islendik künjegi bilen söwdalaşmaga we tölegleri geçirmäge mümkinçilik döredilýär, hasaplaşyklaryň ähli görnüşlerini elektron töleg ulgamynyň üsti bilen amala aşyrmak bolýar. Türkmenistanyň bank ulgamynda bank hyzmatlaryny döwrebaplaşdyrmak, nagt däl hasaplaşyklary dünýä tejribesiniň öndebaryjy usullaryna laýyklykda ornaşdyrmak boýunça maksatlaýyn işler amala aşyrylýar. Günsaýyn nagt däl hasaplaşyklaryň we halkara hasaplaşyklaryň ähmiýeti ýokarlanýar. Türkmenistanyň bank ulgamynda ornaşdyrylýan döwrebap tehnologiýalar, müşderileriň talaplaryny kanagatlandyrmaga we bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga niýetlenendir. Şeýle hem ildeşlerimize birnäçe täze, döwrebap töleg-hasaplaşyk gurallary hödürlenilýär.

Ýurdumyzyň bank edaralary tarapyndan bankyň müşderilerine we ilata edilýän sanly bank hyzmatlarynyň gerimini giňeltmek, olaryň elýeterliligini üpjün etmek maksady bilen, täze görnüşli döwrebap sanly bank hyzmatlary hödürlenildi. Olardan işe girizilen «Internet-bank», «Mobil-bank», «QR kod» tehnologiýaly galtaşyksyz töleg ulgamlary, «Cash back» höweslendiriji hyzmaty, «Halk bank terminal» sanly bank hyzmaty, RysgalPay» töleg ulgamy, «Altyn asyr», «Goýum» bank kartlary, «Maşgala» bank karty, Rysgal PTB-nyň «Owerdraft» bank karty we başgada birnäçe bank kartlary bilen nagt däl görnüşinde geçirilýän hasaplaşyklary mysal getirmek bolar. Bu täze sanly bank hyzmatlary ýurdumyzyň söwda

we hyzmat ediş nokatlarynda nagt däl tölegleriň gerimini giňeltmek, harytlar we hyzmatlar üçin hasaplaşyklaryň ygtybarlylygyny artdyrmak, karzlary we olar boýunça göterimleri tölemek maksady bilen işlenilip taýýarlanylýan döwrebap sanly bank hyzmatlarydyr.

Döwrebap bank tehnologiýalarynyň ösmegi bilen, bank kartlary arkaly amala aşyrylýan hyzmatlaryň hem möçberi artýar. Bank kartlary raýatlaryň nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrmagynyň öňdebaryjy guraly bolup durýar. Bank kartlary islendik nagt däl görnüşindäki hasaplaşyklar geçirilende we beýleki bank hyzmatlaryndan peýdalanylýan halatynda wagtyňy tygşytlamaga mümkinçilik berýär. Şeýle hem gerek wagtynda bankomatlardan nagt pullary alyp bolýar.

Ýurdumyzyň söwda merkezlerinde, jemgyýetçilik ýerlerinde ilatymyza töleg terminallarynyň üsti bilen döwrebap, amatly, howpsuz hasaplaşyklary geçirmäge mümkinçilikler döredilendir. Şonuň ýaly-da ýaşayş-durmuş şertleri bilen bagly bolan dürli tölegleri, aragatnaşyk hyzmatlary üçin tölegleri, awtoulaglara ýangyç guýulýan beketlerde, saglygy goraýyş merkezlerinde, demir ýollary we howaýollary gatnawlary boýunça ýol peteklerini almakda, ätiýaçlandyryş hyzmatlary üçin, karzlar boýunça esasy we göterim töleglerini geçirmek mümkindir.

Bank kartlary bilen bagly ýurdumyzyň karz edaralarynda ornaşdyrylan şeýle döwrebap hyzmatlaryň biri hem «Goýum bank karty» atly bank hyzmatydyr. «Goýum bank kartyny» ýurduň islendik bankynda açmak, goýum bank kartyna islendik möçberde nagt puly goýmak, tölegleri amala aşyrmak, kartdan nagt puly çekmek, bankomatlardan we internet ulgamy arkaly goýumdaky puluň we toplanan göterimiň möçberini bilmek ýaly mümkinçilikler döredilendir. Ildeşlerimiziň bank ulgamy tarapyndan hödürlenilýän täze bank hyzmatlaryndan peýdalanmagy milli ykdysadyýetimiziň ösüşinde möhüm ähmiýete eýedir. Ilatyň süýşürintgileriniň maýa goýumlara geçmegi netijesinde, ýurdumyzda önümçiligiň dürli görnüşlerini alyp barýan täze önümçilik kärhanalaryny gurmaga, halkymyzyň ýaşayş-durmuş şertlerini gowulandyrmaga giň ýol açylýar. Şol bir wagtyň özünde-de haryt bolçulygyny döretmäge we raýatlarymyzyň iş bilen üpjünçiligini ýokarlandyrmaga, kiçi we orta telekeçiligiň gerimini giňeltmäge mümkinçilikler artýar.

Maliýe bazarlarynyň globallaşýan we pul serişdeleriniň işjeňleşýän şertlerinde nagt däl hasaplaşyklar dürli mazmuna eýe bolýar:

- nagt däl görnüşinde geçirilýän hasaplaşyklar pul serişdeleriniň banklarda jemlenmegine ýardam edýär;

- nagt däl hasaplaşyklar halk hojalygynda serişdeleriň aýlawyny sazlaýar;

- nagt we nagt däl görnüşindäki pul aýlanyşygynyň dogry çäklendirilmegi, puluň aýlanyşygyny we nagt däl görnüşindäki pul aýlanyşygyny meýilleşdirmäge şert döredýär. Nagt däl hasaplaşyklaryň geriminiň giňelmegi, emissiýanyň möç-

berini takyk kesgitlemäge we nagt pullary aýlanyşykdan aýyrmaga şert döredýär. Şeýle hem, nagt däl hasaplaşyklaryň ösüşi nagt pullara bolan talaby peseldýär we nagt pullaryň aýlanyşygy üçin zerur bolan harajatlaryň tygşytlanmagyna ýardam edýär. Nagt däl hasaplaşyklar ulgamynyň ösüşi we ýagdaýy, ýurduň taryhy-ykdysady ösüşine, ykdysady ýagdaýyna, ýurduň pul bazarynyň häsiýetine we ösüş depginine baglydyr. Ýokardaky ýagdaýlarda üýtgeşmeleriň ýüze çykmagy bilen, täze düşüňjeler döreýär.

Häzirki wagtda töleg ulgamynda hasaplaşyklar nagt we nagt däl görnüşinde geçirilýär. Töleg ulgamynda töleg-hasaplaşyk işlerini dogry ýola goýmak, nagt däl hasaplaşyklary dünýä tejribesiniň öndebaryjy usullaryna laýyklykda ornaşdyrmak döwlet täjirçilik banklarynyň paýyna düşýär. Ýurdumyzda bank ulgamynda hasaplaşyklaryň agramly bölegini nagt däl görnüşinde amala aşyrmaga mümkinçilik döredilendir.

Karz edaralary tarapyndan berilýän dürli görnüşli karzlaryň esasy bergilerini gaýtarmak we olar boýunça göterimleri tölemek, aragatnaşyk hyzmatlary üçin tölenýän tölegleri tiz we amatly usulda tölemek ýaly hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin «Internet-bank» we «Mobil-bank» hyzmatlary uly ähmiýete eýedir. Internet-bank ulgamyna web brauzerler, «Mobil-bank» ulgamyna bolsa banklar tarapyndan taýýarlanylýan ýörite mobil programma üpjünçiligi arkaly birikdirilýär. Ýagny, «Mobil-bank» hyzmaty «Internet-bank» hyzmatynyň önümi bolup, müşderiniň hakyky wagt tertibinde «IOS» ýa-da «Android» operasion ulgamynda işleýän ykjam telefonlar ýa-da planşetler arkaly bank amallaryny ýerine ýetirip bilmegini üpjün edýär. Häzirki wagtda «Altyn asyr» bank kartynyň eýelerine öz hyzmat edýän banklarynyň internet sahypalary arkaly bank kartlaryny «Internet-bank» hyzmatyna özbaşdak birikdirip bilýär.

«Elektron söwda» – harytlaryň we hyzmatlaryň internet ulgamynyň üsti bilen hakyky wagt tertibinde ýerlenilmegidir. «Elektron söwda» hyzmaty hem ýurdumyzyň bank ulgamy tarapyndan durmuşa geçirilýär. Bu hyzmata islegiň artmagy netijesinde nagt däl hasaplaşyk geçirmek arkaly elektron usulda täjirçilik işini alyp barýan telekeçileriň sany günsaýyn artýar.

Häzirki wagtda ähli karz edaralary bank kartlaryny ulanyjylara amatly şertleri döretmek maksady bilen, bank kartlarynda saklanýan pul serişdelerine kesgitlenen göterimleri töleýärler, bu «Altyn asyr» bank kartynda ýokarlanyp ýyllyk 5%-e ýetdi. Ýurdumyzyň täjirçilik banklary tarapyndan «Cash back» höweslendiriji hyzmaty göterimi ýokarlanýar. Täjirçilik banklary häzirki wagtda «Altyn asyr», «Maşgala», «Goýum» bank kartlaryny ulanyjylaryň ol boýunça söwda we hyzmat ediş nokatlarynda nagt däl görnüşde geçiren her bir amalyň möçberinden berilýän «Cash back» pul sylagyny 0,5%-den 2%-e, «Halkbank» PTB bolsa

3% möçberine çenli ýokarlandyrdylar. Bu «Cash back» höweslendiriji hyzmatyň ýokarlanmagy nagt däl hasaplaşyga girýän taraplaryň sanyny artdyrar, bu bolsa öz gezeginde döwletiň altyn pul çykdaýylarynyň azalmagyna getirer.

Elektron ykdysadyýeti ösdürmegiň we kämilleşdirmegiň maksady geçirilýän hasaplaşyklary çaltlandyrmakdan we müşderiniň isleglerini ýokary derejede kanagatlandyrmakdan ybarat. Umuman aýdanymyzda nagt däl hasaplaşyklar gatnaşýan taraplaryň hemmesi üçin hem bähbitlidir. Mysal getirip aýdanymyzda nagt däl hasaplaşyklaryň **döwlet üçin** bähbitli taraplaryna:

- pullary ýasamak, daşamak we saklamak boýunça çykdaýylary tygşytlamak;
- pul serişdeleriniň hereketine geçirilýän gözegçiligi berkitmek;
- pul serişdeleriniň ýitirilmegi we galplaşdyrylmagy bilen baglanyşykly hadysalaryň önüni almak;

- resmi däl pul dolanyşygynyň önüni almak;

- salgyt tölemekden sowlup geçmeleri aradan aýyrmak we s.m. degişlidir.

Müşderi üçin bähbitli taraplaryna bolsa puluň goraglylygy, ýetmezçiliginde wagtyň tygşylylygy, ýeňillikli töleg geçirimleri, karz almak we goýum goýmak bilen baglanyşykly amatlyklar we ş.m. degişlidir.

Nagt däl hasaplaşyklaryň Banklar üçin bähbitli taraplaryna bolsa raýatlaryň nagt pul serişdelerini dolanyşyga çekmek hem-de olaryň möçberini artdyrmak, nagt pul dolanyşygyna hyzmat etmek we pulhana amallary bilen baglanyşykly çykdaýylary azaltmak, ýerine ýetirilen hyzmatlar üçin tölegleri almak we ş.m. degişlidir.

Gahryman Arkadagymyzyň parasatly ýörelgelerinden ugur alýan mähriban halkymyza «Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip ygylan edilen ýylynda hem üstünlikler ýar bolsun! Goý, Hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak, belent başy aman bolsun, Watanymyzyň gülläp ösmegi, özgermegi, abraýynyň mundan beýläk hem arşa göterilmegi ugrunda alyp barýan tutumly işleri hemişe rowaçlyklara beslensin!

M. Amanowa, A. Tuwakowa,
Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Maliýe» kafedrasynyň mugallymlary

GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDA GAZNA BIRŽASYNYŇ KÄMILLEŞMEGINIŇ ESASY UGURLARY

Türkmenistanda maliýe edaralarynyň işini kämilleşdirmek, maliýe usullarynyň görnüşlerini giňeltmegiň hasabyna ykdysadyýetiň pudaklarynda maliýe serişdelerini amatly paýlamak, şeýle hem durnukly esasyda uzak möhletli maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen, gymmatly kagyzzar bazarynyň düzümi hökmünde çykyş edýän gazna biržasyny ösdürmek boýunça giň gerimli işler amala aşyrylýar.

Gazna biržalary bazar ykdysadyýetli döwletiň gurluşynyň möhüm instituty bolup durýar. Bu bolsa, biržalaryň halk hojalyk toplumynyň düzüminde hereket etmegini talap edýän, häzirki zaman jemgyýetde emele gelen zerurlyk bilen düşündirilýär.

Hususyýetçileriň giň gatlagynyň peýda bolmagy gazna biržasynyň zerurlygyny ýüze çykardy. Gymmatly kagyzzar satyn almak we satmak arkaly maýa goýumlary netijeli ulanmak bilen, gazna biržasyna eýeçiligi gaýtadan paýlaýan instituty hökmünde garamaga mümkinçilik berdi. Bu amallar bilen bilelikde özüni emläk eýesi hökmünde ykrar etmek we töwekgelçilikli ýagdaýlardan onuň howpsuzlygyny üpjün etmek arkaly, eýeçiligi (emlägi) bellige aldyrmak zerurlygy hem ýüze çykdy. Bu ýagdaý gazna biržasynyň has kämil institut hökmünde hereket etmegine itergi berdi.

Türkmenistan Garaşsyzlyga eýe bolan döwründen başlap, gazna biržasyny döretmek üçin şertleri, ýagny infrastrukturany, kanunçylyk binýadyny guramaga başlady. Ýurdumyzyň kanunçylyk namalarynda, öňi bilen hem «Gymmatly kagyzzar hakynda» Türkmenistanyň kanunynda gazna biržasy ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýeti görnüşinde döredilen, esasy işini beýleki görnüşli işler bilen utgaşdyрмаýan (depozitar iş we özara borçnamalaryny kesgitlemek boýunça iş muňa girmeyär), gymmatly kagyzzar bazarynda söwdanyň guramaçysy hökmünde kesgitlenýär. Öz gezeginde, gymmatly kagyzzar bazaryna hünärli gatnaşyjylaryň arasynda gymmatly kagyzzar bilen raýat-hukuk geleşikleriniň baglaşylmagyna gönüden-göni ýardam edýän hyzmatlary etmek, gymmatly kagyzzar bazarynda söwdany guramak boýunça iş diýlip ykrar edilýär. Gymmatly kagyzzar bazarynda söwdany guramak boýunça işi amala aşyran gymmatly kagyzzar bazaryna hünärli gatnaşyjy şol bazardaky söwdalaryň guramaçysy diýlip atlandyrylýar.

«Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynda» bellenen wezipeleri üstünlikli durmuşa geçirmek, ýur-

dumyzyň gymmatly kagyzzar bazaryny ösdürmek hem-de maliýe ulgamyny kämilleşdirmek maksady bilen, 2016-njy ýylda hojalygy ýöretmekde özbaşdaklyk, öz-özünü maliýeleşdirmek ýörelgeleriniň esasynda hereket edýän «Aşgabat gazna biržasy» ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýeti döredildi.

«Aşgabat gazna biržasy» ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýeti ýurdumyzda hususy we şahsy taraplaryň gymmatly kagyzzar bazaryna bolan isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen döredildi.

Maliýe gatnaşyklary ulgamynda gazna biržalary, gymmatly kagyzzar bazarlarynda söwdanyň guramaçylary bolup, maliýe serişdeleriniň bir elden beýleki ele geçmegini üpjün etmek bilen baglanyşykly hyzmatlary ýerine ýetirýärler.

Ykdysady gatnaşyklar ulgamynda gazna biržalary önümçilik tapgyrynda, önümçiligiň täze pudaklaryny döretmek, olary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak, maýa goýum binýadyny emele getirmek üçin şertleri döretmek ýoly bilen öndüriji güýçleriň ösmegine ýardam edýär.

Paýlamak ulgamynda emele gelýän gatnaşyklarda, birža söwda mehanizmi arkaly gazna biržasyna önümçilik serişdeleriniň paýlanmagyna gatnaşmaga mümkinçilik berýär.

Alyş-çalyş ulgamynda emele gelýän ykdysady gatnaşyklar gazna biržasyna zähmet bölünişiginiň, onuň netijeleriniň we önümleriň alyş-çalyşygynyň esasynda önümçilik hem-de dolanyşyk ulgamynda harydyň hereket etmegi üçin şertleri döretmäge mümkinçilik berýär.

Diýmek, önümçilik, paýlamak, alyş-çalyş we sarp ediş ulgamlarynda bolup geçýän işlere gatnaşmak bilen, gazna biržasynyň özüni diňe bir gymmatly kagyzzar bazarynda söwdanyň guramaçysy hökmünde däl, eýsem gymmatly kagyzzar bazaryna gatnaşyjylara birža hyzmatlaryny hödürlemek arkaly doly hukukly hyzmatdaşyň ornunda çykyş etmek bilen, hojalyk subýekti hökmünde hem özüni görkezýändigini belläp geçmek möhümdir.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň ykdysadyýetinde gazna biržasy bazar ykdysady gatnaşyklaryň zerur instituty bolup çykyş edýär. Ol önümçilik ulgamynda harytmaddy gymmatlyklary döretmek, onuň çäklerinden daşarda haryt arkaly bolup geçýän pul akymalarynyň, maýanyň we maýa goýumlaryň hereketi, eýeçiligiň çägi bilen baglanyşykly ykdysady prosesleriň içinde bolýar. Şu maksatlara ýetmek üçin gazna biržasy, gymmatly kagyzzar bazarynyň esasy emele getirýän merkezi, birža proseslerini gurnajysy we hojalygy ýöredýän subýekti hökmünde hereket etmeli.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2018-nji ýylyň 30-njy noýabrynda çykaran «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiasyny» nazara alyp, gymmatly kagyzzar bazarynda gazna biržasynyň ýe-

terlik derejede aýdyň bolmagy üçin, oňa gatnaşyjylar gymmatly kagyzlar bilen amallaryň girdejililigi we emitentler bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri barada giňişleýin maglumatlar bilen üpjün edilmelidir. Gymmatly kagyzlaryň ösen we häzirki zaman bazaryna gatnaşyjylar töwekgelçilige we goýumlaryň mümkin bolan girdejililigine baha bermek üçin, maýa goýujylara ýeterlik maglumat bermäge borçludyr.

Şu maksatlar bilen baglylykda, gymmatly kagyzlar bazarynyň ulgamynyň möhüm bölegi hökmünde Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrligi tarapyndan we beýleki ministrlikler hem-de pudak edaralary aragatnaşyk ulgamy bilen bilelikde gazna biržasynyň işini ösdürmegiň sanly maglumat üpjünçilik ulgamyny döretmek, şol sanda:

- gymmatly kagyzlaryň bellige alnan emissiýalary, maýa goýum edaralary, hasaba alyjylar, depozitorlar, dellallar we gymmatly kagyzlar bazaryna beýleki hünärli gatnaşyjylar barada, olara ygtyýarnama berlendigi ýa-da olaryň hereketiniň togtadylandygy barada elektron maglumatlary bilen üpjün etmek;

- emitentlere özleriniň maliýe-hojalyk işiniň netijelerini doly açyp görkezýän hasabatlary, şeýle hem özleriniň dolanyşyga çykaran gymmatly kagyzlarynyň bahasyna täsir etmäge ukyply islendik beýleki elektron maglumatlary hökmany suratda döwürleýin metbugatda we internetde çap etmek barada talaplary bildirmek, görkezilen talaplaryň berjaý edilişine döwlet tarapyndan gözegçilik we ki-berhowpsuzlyk ulgamyny bellemek;

- nyrh kesiş ulgamlaryna gymmatly kagyzlaryň söwdalarda bellenen nyrhlaryny we emitentleriň maliýe ýagdaýyna degişli beýleki elektron maglumatlary hökmany suratda doly çap etmek we sanly ulgam döretmek barada talaplary bildirmek;

- gymmatly kagyzlar bazarynyň ösüşini häsiýetlendirýän görkezijiler ulgamyny döretmek;

- köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde gymmatly kagyzlar bazaryny giňden wagyz etmek, Türkmenistanyň raýatlarynyň gymmatly kagyzlar boýunça bilimlerini ahlumumy düşüňjani bermek ýoly bilen ýokarlandyrmak, ýagny bu babatda degişli maksatnama kabul etmek, gazna biržasynyň sanlylaşdyrylan ulgamyny döretmegiň wajyp şertleriniň biridir.

Halkara tejribeden belli bolşy ýaly, başlangyç tapgyrda ygtybarly, halkyň ynamyny gazanan hem-de maliýe taýdan durnukly kärhanalaryň paýnamalary gazna biržalarynyň resmi sanawyna goşulýar. «Aşgabat» gazna biržasy ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýetinde «Halkbank» PTB-niň, «Senagat» PTB-niň we «Rysgal» PTB-niň paýnamalary resmi sanawa goşuldy. 2021-nji ýylyň ýanwar-maý aýlarynda «Aşgabat» gazna biržasynda birža söwdalary geçirilip, olarda agzalan banklaryň paýnamalaryny satyn almak-satmak boýunça geleşikler amala aşyryldy.

Häzirki wagtda dünýä tejribesinde, maýa goýumçylar öz serişdelerini belli bir döwletiň ykdysadyýetine gönükdirmezden ozal, olar ilki bilen bu döwletiň esasy maliýe ulgamynyň ösüşini häsiýetlendirýän görkeziji, birža bazarynyň maýalaşmasyna (kapitalizasiýasyna) ünsi berýärler. Diýmek, gazna biržasynyň işini gysga döwrüň dowamynda ýola goýmak maliýe ulgamynyň möhüm meseleleriniň biridir. Munuň üçin hem, gymmatly kagyzlar bazarynyň wajyp infrastrukturalarynyň işini herekete getirmek zerurdyr. Ýurdumyzda gymmatly kagyzlar bazarynyň häzirki zaman maliýe bazarynyň iň işjeň bölegine öwürlmegini gazanmak üçin, bu işe gatnaşyjylaryň hünär derejesini ýokarlandyrmak boýunça özbaşdak okuw sapaklary okadylyp, synaglar geçirilýär, olaryň netijeleri boýunça Maliýe we ykdysadyýet ministrligi tarapyndan şahadatnamalar gowşurylýar. Bu bolsa, gymmatly kagyzlar bazarynyň we onuň düzümi hökmünde hereket edýän gazna biržasynyň işiniň Garaşsyz Türkmenistan döwletinde hereket edip, kämilleşýänligini subut edýär.

G. Annamämmedowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Maliýe» kafedrasynyň mugallymy*

O. Çaryýewa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Ykdysady nazaryýet» kafedrasynyň mugallymy*

DÖWREBAP TEHNOLOGIÝALAR - IMPORTYŇ ORNUNY TUTÝAN ÖNÜMÇILIGIŇ ÖSÜŞ BINÝADY

Hormatly Prezidentimiziň üstünlikli durmuşa geçirýän giň halkara hyzmatdaşlyk, içerki maýa goýum syýasaty netijesinde ýurdumyzyň ykdysady kuwwaty berkidildi, degişli durmuş, ulag-kommunikasiýa we inženerçilik düzümleri kemala getirildi. Bu syýasat ykdysadyýetimiziň pudaklarynyň toplumlaýyn döwrebaplaşdyrylmagyny we diwersifikasiýalaşdyrylmagyny, öndebaryjy usullaryň hem-de ýokary tehnologiýalaryň işjeň ornaşdyrylmagyny göz önünde tutýar. Bäsdeşlige ukyply önümçiligiň geljekde hem giňeldilmegini nazarlaýan öndebaryjy tehnologiýalar bilen işleýän köp pudakly senagatyň kemala gelmegi dowam etdirilýär.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Türkmenistanda importyň ornuny tutjak, uzak döwür üçin strategiýany işläp düzmeklik üçin 2015-nji ýylda «Türkmenistanda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri ösdürmek boýunça Döwlet maksatnamasy» kabul edildi. Bu maksatnamanyň kabul edilmegi bilen daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümçiligiň görnüşleriniň möçberini artdyrmak, ýurdumyzyň eksport kuwwatyny pugtalandyrmak, import harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürýän ýokary tehnologiýalara, innowasiýalara daýanýan önümçilikleri, şeýle hem elektron senagatyny döretmeklik ugrunda düýpli işler alnyp barylýar.

Belli bolşy ýaly, 2019-njy ýylyň fewral aýynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyny» tassykladý. Bu strategik resminamanyň kabul edilmegi bilen, halk hojalygynyň pudaklaryny döwrebaplaşdyrmagyň we diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmegiň, maliýe ulgamyny pugtalandyrmagyň, bazar gatnaşyklaryny, hususy telekeçiligi ösdürmegiň hasabyna milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygyny, importyň ornuny tutjak harytlaryň köpelmegine we ýurdumyzyň eksport kuwwatyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen köp derejeli özgertmeleriniň nobatdaky tapgyry amala aşyrylyp başlandy. Täze belent sepgitlere çykylmagy «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň konsepsiýasyny» durmuşa geçirmäge, ähli ulgamlara innowasion tehnologiýalary, öndebaryjy ylmy-tehniki işläp taýýarlamalary işjeň ornaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň önümçilik kuwwatyny artdyrmakda, ykdysadyýetiň ösüşiň innowasion ýoluna düşmeginde, senagatyň täze ugurlaryny höweslendirmegiň hasabyna, pudagy ösdürmeklige möhüm orun berilýär. Ýurdumyzyň haryt öndürijilerine ýardam etmek boýunça geçirilýän netijeli işiň durmuşa geçirilmegi netijesinde ähli ýerlerde importuň ornuny tutýan harytlary, gurluşyk serişdelerini, dokma, mineral önümleri, durmuşa ulanylýan himiýa önümlerini, mebelleri, azyk önümlerini öndürýän kärhanalar işe girizilýär. Häzirki wagtda «Türkmenistanda öndürildi» diýen belgili önümler tutuş dünýäde tanalýan milli nyşana öwrülýär.

Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan özgertmeleri, halk hojalyk toplumynyň işine bazar gurallarynyň we ýörelgeleriniň ornaşdyrylmagy ykdysadyýetiň gülläp ösmegine getirýär. Ýurdumyzyň içeri we daşary söwdasynyň uly mümkinçilikleriniň amala aşyrylmagy degişli düzümleriň – ulag, maliýe, telekommunikasiýalar, syýahatçylyk we beýleki düzümleriň ösmegine, şeýle hem ýurdumyzda öndürilýän harytlaryň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

2019-njy ýylyň iýun aýynyň 28-ne iri senagat desgasyňyň - Ahal welaýatynyň gurlan täze in döwrebap senagat toplumynyň – tebigy gazdan benzin öndürýän zawody gurlup ulanylmaga berildi. Bu maýa goýum taslamasy türkmen energiýa serişdelerini eksport etmegiň köptaraply ulgamyny kemala getirmek bilen bir hatarda, ýangyç-energetika toplumyny düýpli döwrebaplaşdyrmakdan hem-de diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmekden ybaratdyr. Uglewodorod çig malyny gaýtadan işlemäge we ýokary hilli bäsdeşlige ukyply halkara ölçeglere kybap gelýän hem-de içerki we daşarky bazarlarda isleg bildirilýän önümleri çykarmaga ýöriteleşen ýokary tehnologiýaly önümçilikleriň döredilmegine ýokary derejede ähmiýet berilýär. Munuň senagat möçberde tebigy gazdan ekologiýa taýdan arassa sintetik awtoulag ýangyjynyň çykarylýan dünýäde ilkinji zawoddygyny aýratyn bellemek gerek. «Guinness World Records» kompaniýasynyň resmi wekili bu täsin senagat desgasynyň – dünýäde şunuň ýaly ilkinji desganyň ulanylmaga berilmegi mynasybetli «Dünýäde gazdan benzin öndürýän ilkinji zawod» diýen güwänamana berildi. Zawodda her ýyl ekologiýa taýdan arassa, EURO-5 ölçeglerine laýyk gelýän ECO-93 sintetik benzini, şeýle hem ugurdaş önümlerden suwuklandyrylan gazy we düzüminde kükürt bolmadyk arassalanan dizel ýangyjy çykarylýar.

Ýerli çig malyň binýadynda sementiň we beýleki gurluşyk serişdeleriniň önümçilik depgini ýurdumyzyň senagatynyň okgunly ösýändigine şaýatlyk edýär. Halyçylyk pudagy hem baý milli däplere eýedir. Şunuň netijesinde arassa ýünden taýýarlanylýan haly önümleri we dokma önümlerinden taýýarlanan ajaýyp sowgatlyklar häzirki wagtda Türkmenistanyň dünýä bazarlaryna eksport edýän önümleriniň uly bölegini düzýär. Şeýle hyzmatdaşlyk Germaniýanyň, Italiýanyň, Beýik Britaniýanyň, Gresiniň, Fransiýanyň we beýleki köp sanly ýurtlaryň kompa-

niýalary bilen üstünlikli ösdürilýär. Hormatly Prezidentimiz 2020-nji ýylyň 7-nji fewralynda geçiren Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň giňişleýin mejlisinde «Dokma hem-de haly önümlerimiziň eksport edilýän möçberlerini artdyrmak zerurdyr» diýip belläp geçdi, şeýle hem bu mejlisde «Türkmenhaly» döwlet birligi döredildi. Hakykatdan hem ajaýyp halyalarymyzyň gymmatlylygyny gorap saklamakda, ýurdumyzda halyçylyk pudagyny ösdürmekde, ýerli önümler arkaly döredilýän türkmen halyalarymyzy eksport etmek işini gowulandyrmakda uly ähmiýetiniň bardygynyndan ybaratdyr.

Ykdysadyýetiň obasenagat toplumy ýurdumyzyň eksport kuwwatyndaky paýynyň artmagynda uly goşant goşýar. Bu bolsa ýurdumyzda azyk bolçulygyny, ilatyň durmuşynyň ýokary derejesini we hilini üpjün etmek bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümçiligi kemala getirmek hem-de önümleriň eksport edilişini artdyrmak baradaky döwlet maksatnamalarynyň çäklerinde ähli welaýatlarda maldarçylyk, guşçulyk we ýyladyşhana toplumlaryny özünde jemleýän obasenagat ulgamlary, oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän kärhanalar döredilýär, şolarda öndebaryjy tejribe esas edilip alynýar, döwrebap tehnologiýalar ornaşdyrylýar. Munuň özi azyk bolçulygynyň pugtalandyrylmagyna, eziz Diýarymyzyň eksport kuwwatynyň artdyrylmagyna, daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan ýerli önümçiligiň ösdürilmegine gönükdirilendir.

Ýurdumyzyň işewürleri hormatly Prezidentimiz tarapyndan hususy başlangyçlar üçin döredilen amatly şertlerden netijeli peýdalanyp, häzirki döwürde önümçiligiň we marketingiň döwrebap tehnologiýalaryny özleşdirmek bilen, halkara derejesine çykýarlar. Hususy işewürligiň wekilleri ýurdumyzda importyň ornuny tutýan önümleri öndürmek we Watanymyzyň eksport kuwwatyny pugtalandyrmak babatdaky Döwlet maksatnamasynyň durmuşa geçirilmegine saldamly goşant goşýarlar. Önümçilige tehnologik täzelikleri ornaşdyrmagyň esasynda importyň ornuny tutýan senagat we oba hojalyk kärhanalaryny döretmäge hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda durmuşa geçirilýär. Häzirki wagtda ekologiýa taýdan arassa ýerli çig malyň esasynda çaga iýmitiniň, gök we miwe goşundylarynyň, şireli suwlaryň, maýoneziň, doňdurmanyň, gaplanan önümleriň, balyk önümleriniň, ýogurtlaryň, şöhlatlaryň, dürli süýji-köke önümleriniň önümçiligi ýola goýuldy.

Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň harytlarynyň halkara bazarda bäsdeşlige ukyplylygyny mundan beýläk-de ýokarlandyrmak boýunça önünde goýan wezipelerini ýerine ýetirmek maksady bilen, ýurdumyzdaky ilkinji hususy mikrobiologiýa barlaghanasy hem döredildi. Onda iýmit önümleriniň howpsuzlygyny üpjün etmek we halkara ölçegler boýunça ygtyýarlylandyrmak üçin bu önümleriň

garaşsyz seljermesi geçirilýär. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, hil babatda halkara ölçeglere kybap gelýän önümleriň daşary ýurtlara iberilýän möçberlerini artdyrmak ýurdumyzyň ählumumy ykdysady ulgama çalt goşulýşmagynyň çäklerinde örän wajyp wezipe bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanda ilkinji hususy mikrobiologiýa barlaghanasynyň açylmagy ýurdumyzyň azyk önümlerini öndürijileriniň eksport kuwwatynyň netijeli peýdalanylmagyna, garaşsyz seljermeleri geçirmek arkaly olaryň halkara ygtyýarlylandyrmalaryny almagyna, milli ykdysadyýetimiziň hususy ulgamynyň goldanylmagyna, Diýarymyzda azyk bolçulygynyň üpjün edilmegine ýardam eder.

Ýurdumyzyň kosmos emeli hemrasynyň mümkinçiliklerini ulanmagyň, halkara syýahatçylygy, elektron söwdany ösdürmegiň, bilelikdäki kärhanalary we ýörite ykdysady zolaklary döretmegiň hasabyna hyzmatlaryň dürli görnüşleriniň eksportuny artdyrmak göz önünde tutulan meýilnamalaryň hatarynda durýar.

Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, häzirki şertlerde islendik döwletiň ösüşi, ozaly bilen, ylym we bilim ulgamlarynyň ösüş derejesi bilen kesgitlenilýär. Ykdysadyýeti batly depginler bilen ösdürmek hem-de hil taýdan täze derejä çykarmak maksady bilen, jemgyýetiň aň-paýhas kuwwatyny doly ulanmak, öndebaryjy ylmy gazananlary ornaşdyrmak bu ugurda esasy şerte öwrülýär. Bu babatda Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň konsepsiýasyny amala aşyrmak baradaky hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary örän ähmiýetlidir.

Sanly ykdysadyýetiň möhüm ugry hökmünde howpsuzlygy üpjün etmek meselelerine aýratyn üns berilýär. Şu nukdaýnazardan, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň 2019-njy ýylyň 6-njy sentýabrynda geçirilen mejlisinde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň özygtyýarlylygynyň, bähbitleriniň goragyna, ulgamlaýyn howpsuzlygyň wehimlerini aradan aýyrmaga, şeýle hem jemgyýetçilik tertibini üpjün etmäge, guramalaryň welaýatlaryň kanuny hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramaga gönükdirilen «Kiberhowpsuzlyk hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna gol çekdi.

Täze tehnologiýalar, elektron hyzmatlar jemgyýetiň gündelik durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Täzeçil usullar döwlet edaralarynyň we ähli pudaklaryň işine ornaşdyrylýar. Munuň özi önümçiligiň guramaçylygyny we dolandyrylyşyny düýpli özgerdýär. Şunuň bilen baglylykda, maglumat howpsuzlygy ulgamynda milli standartlary we usullary, halkara ülnülere we tehniki kesgitlemelere utgaşdyrmak işleri häzirki döwürde hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurdumyzyň mundan beýläk-de ösüşi üçin möhüm wezipeler hökmünde kesgitlendi.

Şeýle hem, ýurdumyz üçin düýpgöter täze pudagyň – kompýuter önümçiliginiň emele gelmegi bu wezipäni Türkmenistany sanlylaşdyrmak babatda aýratyn möhüm ugur hökmünde kesgitledi. Munuň özi ykdysadyýetimizi ýerli maglumat

tehnologiýalary bilen üpjün eder. Şeýle ugruň döremegi 2018-nji ýylyň oktýabr aýynda Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň Kompýuter tehnologiýalary merkezi tarapyndan esaslandyrylan «Agzybirlik tilsimaty» kärhanasynyň döredilmegi bilen baglanyşyklydyr. «Agzybirlik tilsimaty» bilelikdäki kärhanasynyň ilkinji maksady bolup hormatly Prezidentimiziň importyň ornuny tutýan önümçilikleri döretmek boýunça öňde goýan wezipelerini ýerine ýetirmeklik çykyş edýär.

Muňa mysal hökmünde häzirki wagtda kärhananyň ýurdumyzyň birinji synp okuwçylaryna niýetlenen çagalar okuw kompýuterlerini öndürmegini, olaryň milli Liderimiziň adyndan ýurdumyzyň birinji synp okuwçylaryna sowgat berilmegini görkezip bolar. Häzirki wagtda «Agzybirlik tilsimaty» bilelikdäki kärhanasynyň ikinji maksady - bar bolan haryt nyşanlaryny gaýtadan eksport etmek mümkinçiligi döretmekdir. Bu bolsa Türkmenistanda öndürilen kompýuterleriň goňşy ýurtlara iberiljekdigini aňladýar. Sebäbi «Agzybirlik tilsimaty» Merkezi Aziýa sebitinde kompýuter enjamlaryny öndürýän ýeke-täk kärhanadyr. Şol sebäpli hem, bu kärhananyň önünde giň bazarlar açylýar. Şeýle hem, bilelikdäki kärhana programmalaýyn üpjünçiligi işläp düzmek boýunça iri halkara kompaniýa «Maýkrosoft» hem-de elektron enjamlaryny we kompýuter ätiýaçlyk şaýlaryny esasy öndüriji bolan «Intel» kompaniýasy bilen ýakyn hyzmatdaşlyk edýär. Ýiti bäsdeşlige eýe bolan bazara girişmäge türkmen elektron enjamlarynyň elýeterli nyrhlary hem-de ýokary hili ýardam eder. Häzirki wagtda olaryň nyrhy sebitdäki sarp edijiler üçin has amatlydyr.

Türkmenistanda importuň ornuny tutýan önümçilikleri ösdürmekligiň wajpylygy, Türkmenistanyň dünýäniň beýleki ýurtlary bilen söwda-ykdysady hyzmatdaşlygynyň geljegi ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmek hem-de milli ykdysadyýetimiziň dünýä hojalygyna mundan beýläk-de goşulyşmagy üçin ygtybarly binýada eýedir. Bularyň ählisi eziz Watanymyzyň gülläp ösmegine, ösüşiň täze belentliklerine tarap ynamly barýan halkymyzyň abadançylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

O. Saparowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň uly mugallymy*

S. Rahmanow,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

SANLY TEHNOLOGIÝALARA ESASLANÝAN DÖWREBAP BANK HYZMATLARY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzda milli maksatnamalara esaslanýan we ilatyň abadançylygyny üpjün edýän giň möçberli özgertmeler amala aşyrylýar. Ykdysady ulgamyň möhüm pudagy hökmünde milli bank ulgamy hem ýurdumyzdaky köp ugurly özgertmelere mynasyp goşant goşmak bilen, ykdysadyýeti düzümläýin özgertmek boýunça döwlet syýasatyny durmuşa geçirmekde aýratyn orny eýeleýär.

Häzirki döwürde bank ulgamyny kämilleşdirmek ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetine tapgyrлаýyn geçmeginiň we halkara gatnaşyklaryň häzirki zaman ulgamyna goşulmagynyň ýolundaky ykdysady özgertmeleriň ileri tutulýan ugurlaryň biri bolup durýar. Bank ulgamynda ornaşdyrylýan innowasion tehnologiýalar häzirki zaman bankynyň keşbiniň emele gelmegine, bank hyzmatlarynyň hilini has-da ýokarlandyrmaga hem-de raýatlaryň talaplaryny has doly kanagatlandyrmaga oňyn şert döredýär. Häzirki wagtda бүтин dünýäde bolşy ýaly, Türkmenistan döwletimizde hem milli ykdysadyýetimiziň ähli ugurlaryny sanlylaşdyrmak, hyzmatlary döwrebap talaplara laýyklykda ýola goýmak boýunça ägirt uly işler alnyp barylýar. Bank ulgamynyň kanunçylyk hukuk binýady hem yzygiderli kämilleşdirilýär, ilata hödürlenilýän bank hyzmatlarynyň hili has-da ýokarlandyrylyp, olaryň elýeterlilikini üpjün edilýär.

«Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna», «Türkmenistanyň Ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasyna» hem-de «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyna» laýyklykda, nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňeltmek, ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň hilini has-da ýokarlandyrmak, milli ykdysadyýetimize sanly tehnologiýalary giňden ornaşdyryp, elektron resminamalar dolanyşygyna hem-de elektron şahsyýetnamalar ulgamyna geçmek, sazlaşykly işleýän elektron senagatyny döretmek, sanly aragatnaşyk babatynda şäherleriň we obalaryň arasyndaky tapawudy aradan aýyrmak boýunça anyk wezipeler durmuşa geçirilýär.

«Türkmenistanyň Ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynda» milli ykdysadyýetimizi maksatnamalaýyn ösdürmeklige gönükdirilen wezipeleri ýerine ýetirmek üçin bank işjeňligini häzirki döwrüň talaplaryna laýyklykda guramak, şeýle hem bank ulgamynda ýerine ýetirilmeli işleriň arasynda ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan sanly ykdysadyýeti tapgyrлаýyn durmuşa ornaşdyrmak, milli ykdysadyýetimizi düýpli ösdürmek, ilata hödürilenilýän bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak, gerimini has-da giňeltmek boýunça netijeli çäreleriň geçirilmelidigi aýratyn bellenilip geçilýär.

Bank ulgamynda sanly maglumat tehnologiýalaryny işjeň ulanmak, elektron resminama dolanyşyk ulgamyny kämilleşdirmek, maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek, kiberhowplara garşy durmak we beýleki ugurlar boýunça zerur bolan enjamlary, programma üpjünçiliklerini satyn almak we ulgama giňden ornaşdyrmak, şeýle hem dünýäniň ösen döwletleriniň iş tejribesinden peýdalanmak arkaly hünärmenleri taýýarlamak boýunça degişli işler alnyp barylýar.

Ýurdumyzyň bank ulgamyny ösdürmegiň ileri tutulýan esasy ugurlarynyň biri-de Türkmenistanyň elektron hasaplaşyk ulgamyny hem-de dünýäniň elektron hasaplaşyk ulgamynda gazanylan öňdebaryjy tejribäni öwrenmek arkaly ykdysadyýetiň ösdürilmeginde elektron hasaplaşyk ulgamynyň ähmiýetini we giň mümkinçiliklerini ýüze çykarmak bolup durýar.

Türkmenistanyň milli bank ulgamynda bank hyzmatlarynyň gerimini giňeltmek we hil taýdan täze derejä götermek, dünýä tejribesiniň öňdebaryjy usullaryny we innowasion tehnologiýalaryny ornaşdyrmak, pul serişdeleriniň kadaly dolanyşygyny üpjün etmek, ilatyň peýdalanmaýan pul serişdelerini önümçilikde maýa goýumlary hökmünde ulanmak üçin goýumlar hökmünde banklara çekmek hem-de täze maliýe gurallaryny işläp taýýarlamak boýunça yzygiderli işler alnyp barylýar. Sanly ykdysadyýet şertlerinde işleriň netijeli we döwrebap guralmagy üçin bank ulgamynyň enjamlaryn programma üpjünçiligini kämilleşdirmek işleri dowam etdirilýär.

Ýurdumyzda pul-karz syýasatyny yzygiderli kämilleşdirmäge, ykdysadyýetimiziň önümçilik we eksporta gönükdirilen pudaklaryna maliýe goldawyny bermäge, halkara maliýe guramalary bilen netijeli hyzmatdaşlygy ösdürmäge, bank ulgamynyň kanunçylyk binýadyny has-da berkitmäge iň täze innowasion, döwrebap tehnologiýalary giňden ornaşdyrmaga aýratyn üns berilýär. Ykdysadyýetimiziň dürli pudaklarynda, ýagny kärhanalarda we guramalarda maglumatlary saklaýan, gaýtadan işleýän serwer we ulgam enjamlarynyň bir bitewi ulgama birleşdirilmegini üpjün edýän täze sanly tehnologiýalar ornaşdyrylýar. Ulanyjylaryň sanly ulgamyna çekilmegini üpjün edýän, köpugurly «Bir penjire» ulgamynyň maglumatlary

toplaýyş, işleýiş we goraýyş milli maglumat merkeziniň döredilmegi göz önünde tutulýar. Ýurdumyzyň ykdysadyýetine tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen bir hatarda onuň goraglylygyny üpjün etmek hem göz önünde tutulýar.

Maliýe ulgamyna ylmy-tehniki gazananlaryň ornaşdyrylmagy töleg serişdeleriniň we hasaplaşyklaryň ösmegine giň ýol açýar, hasaplaýyş maglumat tehnologiýalarynyň kämilleşdirilmegi netijesinde täze maliýe-hasaplaşyk gurallarynyň peýda bolmagy bilen bank hyzmatlary döwrebap häsiýete eýe bolýar.

Ýurdumyzda sanly tehnologiýalaryň ösmegi, kompýuter serişdeleriniň ähli ulgamlarda ornaşdyrylmagy, pul dolanyşygynda serişdeleriniň aýlanyş tizliginiň ýokarlanmagy hem-de hasaplaşyklary geçirmekde çykdajylaryň azalmagy tölegleriň we hasaplaşyklaryň usullarynyň kämilleşdirilmegine mümkinçilik berýär.

Bank hyzmatlarynyň has kämil görnüşleriniň girizilmegi, bu ugurda daşary ýurt tejribesiniň düýpli öwrenilmegi, şeýle-de onuň milli ykdysadyýetimiziň aýratynlyklarynyň göz önünde tutulyp ýurdumyzyň bank ulgamyna ornaşdyrylmagy bank işiniň döwrüň talabyna laýyklykda kämilleşdirilmegine, hyzmatlaryň döwrebap görnüşleriniň döremegine, bank ulgamynyň müşderileriniň sanynyň yzygiderli artmagyna we milli banklaryň bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyna ýardam berýär.

Milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklary bilen bir hatarda ýurdumyzyň bank ulgamyna sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy we döwrebaplaşdyrylmagy «Türkmenistanda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmagyň 2019-2025-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynyň» esasynda amala aşyrylýar. Konsepsiýa laýyklykda öňde goýlan wezipeler maglumat-aragatnaşyk, şol sanda internet hyzmatlarynyň hiliniň we ygtybarlylygynyň ýokarlandyrylmagyny, maglumat üpjünçilik ulgamynyň ösdürilmegini, adamyň aň-bilim mümkinçilikleriniň doly derejede ulanylmagyny talap edýär.

Bank ulgamyna sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmagyň esasy maksady has köp zähmeti talap edýän işleri awtomatlaşdyryp, maliýe we ykdysadyýet ulgamynyň işiniň tizligini we dessinligini artdyrmakdan, ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň gerimini giňeltmekden, netijeliligini, dürslüğini, takyklygyny we netijede bolsa hilini ýokarlandyrmakdan ybarat bolup durýar.

Ýurdumyzyň ministrliklerinde, pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda ornaşdyrylýan maglumat ulgamlaryna bank hyzmatlary bilen bagly meseleler boýunça utgaşykly işler ýola goýulýar, täze tehnologiýalara esaslanýan hyzmatlary etmegiň gerimi giňeýär. Ýurdumyzda umumy pul dolanyşygynda nagt däl tölegleriň möçberini artdyrmak we netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça möhüm wezipeler durmuşa geçirilýär.

Sanly tehnologiýalaryň kömegi bilen täze bank önümleriniň geriminiň giňemegi, kompýuterler enjamlarynyň we serişdeleriniň ähli ulgamlara ornaşdy-

rylmagy, tölegleriň we hasaplaşyklaryň usullarynyň kämilleşdirilmegi, täze tehnologiýalaryň ösdürilmegi, sanly tehnologiýalara esaslanan bank hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmagy netijesinde döwrebap bank hyzmatlaryny müşderilere hödürlemäge, bank hyzmatlaryndan daşlaşan tertipde hem giňden peýdalanmaga mümkinçilik döredilýär.

Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlary bilen bagly möhüm meseleleriň oňyn çözülmegi döwlet eýeçiligindäki hem-de döwlete dahylsyz bölekdäki guramalara, önümçilik pudaklaryna we ilata häzirki zaman bank hyzmatlarynyň berilmegini üpjün edýär, ykdysadyýetiň ýokarlanýan isleglerine laýyklykda bank hyzmatlarynyň hilini gowulandyrmaga, pul dolanyşygyny çaltlandyrmak boýunça çäreleri amala aşyrmaga, netijeli pul-karz syýasatyny geçirmäge, milli bank ulgamyň işini döwrüň talabyna laýyklykda kämilleşdirmäge, bank ulgamynyň müşderileriniň sanyny yzygiderli artdyrmaga we banklaryň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga ýardam berýär.

J. Astakowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň mugallymy*

O. Kakabaýew,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Bank işi» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

DÖREDILEN MÜMKİNÇILIKLER WE KÄMIL HYZMATLAR

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parsatly ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň bank ulgamynda durnukly durmuş-ykdysady ösüşi üpjün etmäge, hyzmatlaryň hilini has-da kämilleşdirmäge, görnüşlerini artdyrmaga, şol sanda bank ulgamyna jemgyýetde eýe bolan sanly bank tehnologiýalaryny işjeň ornaşdyrmaga gönükdirilen anyk wezipeler durmuşa geçirilýär.

Ýurdumyzyň bank ulgamyny düýpli özgertmek we ösen döwletleriň derejesine ýetirmek, şeýle hem milli puluň durnuklylygyny üpjün etmek esasy wezipedir. Döwlet ähmiýetli taslamalary ýerine ýetirmek üçin, göz önünde tutulan maksatnamalaryň ählisini durmuşa geçirmek üçin, ýurdumyzda banklaryň ýerine ýetirýän amallarynyň sanyny artdyrmak we olaryň hilini ýokarlandyrmak örän wajypdyr. Bank amallarynyň kämilleşdirilişi ýurduň ösüşini täze basgançaklara çykmakda uly itergi berer.

Ýurdumyzyň çäginde nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrmagyň düzgünleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2009-njy ýylyň ýanwar aýynda «Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda» Düzgünnama tassyklanyldy. Nagt däl hasaplaşyklary ösdürmek we pul serişdeleriniň dolanşygyny çaltlandyrmak, söwda we hyzmatlar babatda olaryň hasabynyň ýöredilişini we dolanşygyna gözegçiligi kämilleşdirmek işleriniň durmuşa geçirilmegi, ýurdumyzyň maliýe taýdan durnuklylygyny pugtalandyrmaklyga, milli puluň hümmetini berkitmäge we milli ykdysadyýetiň ösüşini üpjün etmäge ýaram edýär.

Häzirki döwürde ulanylýan bank kartlary döwrüň ösmegi bilen has-da kämilleşdirilýär. Onuň ýerine ýetirýän wezipeleri, tehniki häsiýetleri we aýratynlyklary tapawutlydyr. Olaryň artykmaçlyklarynyň biri hem kartlar rugsat edilmedik daşky täsirlerden ýokary derejede goralandyr. Bank kartyň kömegi bilen dürli hyzmatlar we harytlar üçin tölegler nagt däl görnüşde amala aşyrylyp bilinýär. Bu karz we goýum amallary geçirmäge hem mümkinçilik berýär.

Dünýä ykdysady giňişligine birleşmegiň häzirki zaman ýagdaýy Türkmenistanyň pul-karz bazarynyň ösüşine uly itergi berdi we milli hasaplaşyk töleg işi-

ni amala aşyrmagyň usullaryna uly täsir etdi. Kart önümleriniň ornaşdyrylmagy bazar subýektleriniň pul akymynyň hereketini kämilleşdirmeklige ýardam edýän ýagdaýyň in bir progressiw esasyny düzýär.

«Altyn Asyr» milli töleg kart ulgamynyň çäklerinde nagt däl hasaplaşyklary höweslendirmek we ösdürmek maksady bilen, «Halkbankyň» düzüminde Türkmenistanyň ähli karz pul edaralarynyň kart hyzmat ediş ulgamyny birleşdirýän, Türkmenistanda ýeke-täk bankara prosessing merkezi döredildi.

Bank kartlarynda hyzmatlaryň standart görnüşleri teklipl edilip, onda elektron gapjyk wezipesi jemlenendir, bu bolsa nagt pul serişdelerini howpsyz ulanmakda, şeýle hem ýerine ýetirililen hyzmatlar üçin tölegleri geçirmekde has amatlydyr.

Ulgamyň haýsy-da bolsa bir gatnaşyjy banky tarapyndan emitirlenen «Altyn Asyr» bank kartlary birmeňzeş statusa eýe bolup, olar tölegleriň aragatnaşyk serişdelerine erk edýän islendik bank ýa-da söwda-hyzmat kärhanasy tarapyndan toplumlaýyn hyzmat etmeklige degişli edilýär. Kartlar boýunça hasaplaşyk işleriniň ählisi banklar-ekwaýrerler tarapyndan amala aşyrylýar.

Nagt däl hasaplaşyk bank ulgamyna bank hasabatlarynyň sanynyň artmagynyň hasabyna pul serişdeleriniň çekilmegini üpjün edýär. Munuň netijesinde karz pul bermegiň möçberi, ilatyň satyn alyjylyk ukyby artar. Kiçi täjirçiligiň ösmegi üçin mümkinçilikleriň artmagyna getirer. Ahyryn-da bu durmuş bähbitleri bolup, ol halka edilýän hyzmatyň hilini ýokarlandyrmagy göz önünde tutýar.

Türkmenistan häzirki wagtda dünýä ykdysadyýetine işjeň goşulyşýar. Şonuň netijesinde hem bütewi kart ulgamyny döretmek, işleriň görnüşlerini artdyrmak, söwda merkezlerinde elektron hasabat ulgamlaryny açmak arkaly plastiki kartlary ulanmagy giňeltmek zerurlygy ýüze çykýar. Plastiki kartlaryň ulanylmagy umumydünýä akymalaryny – töleg dolanyşygyndan nagt pullary gysyp çykarmagy nazara almak bilen, çekilen serişdeleriň möçberini artdyrmaga, banklaryň bäsleşige ukyplylygyny artdyrmaga mümkinçilik berýär.

Nagt däl hasaplaşyklaryň we bank kartlarynyň ulanyş gerimleriniň artmagy netijesinde bank tarapyndan söwda merkezinde, ministrlikleriň we pudak edaralarynyň binalarynda bankomatlar, töleg terminallary ornaşdyryldy. Bank kartyň her bir adamyň gündelik hökmany töleg serişdesi hökmünde kabul edilip, ulanmak üçin ähli zerur bolan işler alnyp barylýar we bu özüniň oňyn netijesini görkezýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parasatly we öndengörüjilikli syýasatynda ýurdumyzyň bank ulgamynyň ösüşine möhüm orun degişlidir. Ýurdumyzda karz edaralarynda ýokary derejede alnyp barylýan işleriň we edilýän hyzmatlaryň döwrebap bolmagyna, öndebaryjy häzirki zaman tehnologiýalarynyň giňden ornaşdyrylmagyna aýratyn üns berilýär.

Nagt däl hasaplaşyklaryň üsti bilen geçirilýän karzlaşdyrma amallarynyň ýene bir görnüşü hökmünde owerdraft dünýä tejribesinde giňden ulanylýar. «Owerdraft» inlis dilinde (over – artyk, draft – taslama) gysga möhletli karzyň bir görnüşini aňladýar. Muňa bank karz berýär diýip düşünilýär. Tejribede oňa meýilnamalaşdyrylmadyk ýagdaýlarda puluň çykdajylygy üçin peýdaly serişde hökmünde garalýar. Munuň özi bank öz müşderisine diňe bir karz kartyny bermek däl-de, eýsem zerur ýagdaýlarda karz möçberini hem ulanmaga mümkinçilik berýändigini aňladýar.

Raýatlar üçin bank kartlary diňe bir karz almaga amatly bolman, eýsem olar üçin pullarynyň ýitmezligine, wagtyň tygşytlylygyna, ýenillikler bilen tölegleri geçirmäge, goýumlaryny goýmaga hem amatlydyr.

Halkara pul geçirimleri hyzmatlarynyň Türkmenistanyň karz edaralary tarapyndan hödürlenmegi bilen müşderileriň islegleri kanagatlandyrylýar we bank hyzmatlarynyň görnüşleri we hili ýokarlandyrylýar. Şeýle-de Türkmenistanyň çäginde abraýly we iri pul geçirimleri ulgamlarynyň birnäçesiniň hereket etmegi sagdyn bäsdeşlik şertlerini döretmäge we netijede ýurduň raýatlaryna we daşary ýurtly myhmanlaryna ýokary hilli hyzmat etmäge ýardam berýär.

Ýurduň raýatlaryna we daşary ýurtly myhmanlaryna hödürlenilýän bank hyzmatlarynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi we hiliniň ýokarlandyrylmagy, Türkmenistanyň ýaşajylyarynyň abadançylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilip, «Döwlet adam üçindir» diýen strategiýanyň üstünlikli durmuşa geçirilýändiginiň aýdyň subutnamasydyr.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly ýolbaşçylygynda milli ykdysadyýetimiziň ähli ugurlarynda, şol sanda bank ulgamynda hem oňyn özgerişlikler amala aşyrylýar we töleg ulgamy kämilleşdirilýär.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň dünýä maliýe ulgamyna sazlaşykly goşulşmagy bilen, ýurtda halkara töleg ulgamyny ornaşdyrmak wezipesi möhüm ähmiýete eýe bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen kabul edilen «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» laýyklykda, ýurdumyzda halkara töleg ulgamyny ornaşdyrmakda bank ulgamynyň önünde möhüm wezipeler kesgitlenildi. Bu ugurda töleg ulgamynyň ösüşi, zerur bolan tehniki üpjünçiligiň kesgitlenilişi we ornaşdyrylyşy, kadalaşdyryjy hukuk resminamalarynyň taýýarlanylyşy, müşderiler üçin nagt däl görnüşde hyzmatlaryň we daşary ýurt pulundaky amallaryň geriminiň giňeldilmegi bilen bagly wezipeler bellenildi.

Bu Döwlet maksatnamasy esasynda ýurdumyzda milli töleg ulgamyny ösdürmek hem-de onuň netijeliligini, ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny üpjün

etmek üçin töleg ulgamynda häzirkî zaman maglumat tilsimatlaryna laýyklykda, programma üpjünçiligini we tehniki infrastrukturasyňy kämilleşdirmek işleri alynyp barylýar. Ýokary netijeli, dünýä ülnülerine laýyk gelyän töleg-hasaplaşyk ulgamyny guramak üçin, milli töleg ulgamynyň işjeňligini kadalaşdyrýan kanunçylyk binýady hem kämilleşdirilýär. Muňa mysal edip, 2011-nji ýylda «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda» we «Karz edaralary we bank işi hakynda» hem-de «Mikromaliýe guramalary we mikromaliýeleşdirmä hakynda» kabul edilen Türkmenistanyň Kanunlaryny görkezmek bolar.

Bank ulgamy ýurdumyzda ykdysady syýasatyň kemala gelmegine we bolup geçýän uly ykdysady özgertmelere gatnaşýar, hem-de ykdysady döwlet maksatnamalaryny netijeli durmuşa geçirýär. Banklar öndebaryjy tehnologiýalary peýdalanyp, ýurduň islendik künjeginde bank hyzmatlarynyň elýeterli bolmagyny üpjün etmek ýaly wezipeler hem durýar.

Ýurdumyzda pul dolanyşygynyň netijeliligini has-da kämilleşdirmek üçin bank ulgamy dünýäniň öndebaryjy tilsimatlaryna esaslanýan nagt däl hasaplaşyklary ýaýbaňlandyrmak boýunça degişli işleri geçirýär. Biziň döwrümüzde ýokary netijeli pul dolanyşygy ulgamyny döretmezden hem-de häzirkî zaman töleg mehanizmlerini peýdalanmazdan hiç bir döwletiň ykdysadyýetiniň ösüşini göz önüne getirmek mümkin däldir. Tejribäniň görkezşi ýaly, ykdysadyýeti maliýeleşdirmek we karzlaşdyrmak, býujeti ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly gündelik meseleleriň, şeýle hem geljekki döwürlere degişli wezipeleriň üstünlikli çözülmegi nagt däl hasaplaşyklaryň dürli görnüşleriniň ösdürilmegine bagly bolup durýar.

Bank kartlary ýurdumyzda pul serişdeleriniň aýlanyşygyny çaltlandyrmaga itergi berýär, munuň özi bolsa ähli pudaklarda önümçiligiň, söwdanyň we hyzmatlaryň pul-karz hem özara hasaplaşyk amallaryny döwrebap bank tehnologiýalary esasynda guramaga mümkinçilik berýär. Bank kartlarynyň üsti bilen işgärleriň zähmet haklaryny bermek, pul geçirimlerini ygtybarly we tiz amala aşyrmak, şol sanda ulaglara ýangyç guýmak, ykjam telefonlarda hasabyň üstüni doldurmak, bank karzlaryny we olaryň göterimlerini tölemek, şeýle hem ýaşaýyş-jemagat hyzmatlary üçin tölegleri geçirmek bilen baglanyşykly amallary gysga wagtda nagt däl görnüşde berjaý etmek mümkinçiligi emele gelyär. Bank kartlarynyň bu artykmaç taraplary ilatyň olardan has-da işjeň peýdalanmagyna amatly şertleri döredýär.

Bank kartlaryny giňden ornaşdyrmak boýunça zerur çäreleri geçirmek işi dowam etdirilýär. Ýurdumyzyň bank ulgamynda ilata edilýän hyzmatlaryň sanyny artdyrmak we hilini ýokary derejä ýetirmek boýunça işler yzygiderli alynyp barylýar. Bu işleri ýerine ýetirmekde innowasion tehnologiýalary bank ulgamynda ornaşdyrmaga uly üns berilýär.

Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasaty netijesinde amala aşyrylýan maliýe-bank ulgamyndaky özgertmeleriň ählisi ýurdumyzyň raýatlarynyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga, olaryň ýaşaýyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmäge gönükdirilendir, bu bolsa, adam baradaky aladanyň hemme zatdan öňde durýandygyny aňladýar.

Milli töleg ulgamyny ösdürmek aşakda bellenen ugurlary öz içine alýar:

- bölekleyin nagt däl hasaplaşyklary ösdürmek;
- prosesing torunyň işini kämilleşdirmek;
- bank kartlary boýunça hereket edýän töleg ulgamlary bilen halkara ulgamlaryň birikdirilmegi boýunça işleri geçirmek;
- bank kartlarynyň kömegi bilen, hyzmatlar üçin tölegleri nagt däl görnüşinde amala aşyrmak mümkinçiliklerini döretmek.

Şeýle-de, ýokarda ady agzalan Maksatnamada ýurduň töleg ulgamyny dünýäniň ösen döwletleriniň derejesinde guramak bank ulgamynyň maksatlarynda bellendirildi.

Häzirki döwürde Türkmenistanda ýeke-täk töleg ulgamyny, şol sanda bank kart tölegleriniň ulgamyny ösdürmek bilen baglylykda, onuň kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek üçin degişli kadalaşdyryjy hukuk namalary taýýarlamak boýunça zerur işler alnyp barylýar.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe, hormatly Prezidentimiziň alyp barýan il-ýurt bähbitli we öndengörüjilikli syýasaty netijesinde, Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmek we döwrebaplaşdyrmak ugrunda, şol sanda jemgyýet üçin ähmiýeti ýokary bolan amatlyklary üpjün edýän nagt däl hasaplaşyklaryň tehnologiýalaryny ornaşdyrmak boýunça degişli çäreler amala aşyrylýar.

Bank kartlary nagt däl görnüşde hasaplaşyklary geçirmegiň döwrebap töleg guraly bolup, islendik wagt bankomatlaryň üsti bilen nagt pul serişdelerini almak, pul geçirimlerini aňsatlaşdyrmak hem-de çaltlaşdyrmak, şeýle hem hasaplaşyklar geçirilende wagty tygşytlamak ýaly hyzmatlardan peýdalanmaga mümkinçilik döredýär.

Bank kartyny saklaýjylara amatly şertler döretmek maksady bilen, ýurdumyzyň ähli karz edaralary tarapyndan bank kart hasabyndaky galyndy pul serişdelerine belli bir möçberde göterim hasaplanýar. Bu bolsa müşderilere goýum hökmünde goşmaça girdeji çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Ýokarda bellenen çäreleriň ählisi nagt däl hasaplaşygyň tehnologiýalaryndan jemgyýetiň giňden ulanmagyna we bu tehnologiýalaryň hödürleýän amatlyklaryndan doly we netijeli peýdalanmagyna gönükdirilendir. Bu bolsa öz gezeginde Türkmenistanda alnyp barylýan «Döwlet adam üçindir» şygarylý syýasatyň iş ýüzünde durmuşa geçirilmeginiň anyk mysalydyr.

Ş. Akyýewa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Ätiýaçlandyryş işi» kafedrasynyň mugallymy*

D. Geldiýewa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Ätiýaçlandyryş işi» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINI DIWERSIFIKASIÝALAŞDYRMAGYŇ ESASY UGURLARY

«2011-2030-njy ýyllarda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşiniň milli maksatnamasynyň» üstünlikli durmuşa geçirilmegi, halk hojalyk toplumynyň batly depginler bilen enjamlaşdyrylmagy netijesinde ýurdumyzyň ägirt uly ykdysady kuwwaty görnüp-üşdilmedik derejede artýar, doly we hemmetaraplaýyn ösüslere eýe bolýar.

Görkezijileriň ýokary derejesi ilki bilen milli ykdysadyýetiň ähli bölümlerini toplumlaýyn ösdürmäge gönükdirilen döwlet maýa goýum syýasaty hem-de daşary ýurt maýa goýumlarynyň uly möçberi bilen üpjün edilýär. Ýurdumyzyň ykdysady hem-de önümçilik kuwwatyny pugtalandyrmaga oňyn täsir edýän esasy ýagdaýlaryň hatarynda jemi içerki önümiň mukdaryny artdyrmak maksady bilen amala aşyrylýan anyk işler, häzirki zaman durmuş düzümini emele getirmek, ilaty iş bilen üpjün etmek, daşary söwda dolanyşygynyň deňagramlylygyny saklamak meselesi durýar.

Berkarar Watanymyzyň durnukly ösüşini we rowaçlygyny üpjün etmek hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet syýasatynyň baş maksady bolup durýar. Iri taslamalary amala aşyrmak üçin halk hojalyk toplumyna gönükdirilýän uly möçberdäki maliýe serişdeleri Garaşsyz döwletimiziň nurana geljegine goýulýan maýadyr.

Durnukly ykdysady ösüşi gazanmak üçin karz –pul, maliýe hem-de salgyt býujet ulgamyna täsir edýän düýpli özgertmeleriň ýaýbaňlandyrylmagy oňalyk şertleri dörettdi. Onuň üstüsine-de, amala aşyrylýan çäreler döwlete degişli däl pudagy üstünlikli ösdürmäge mümkinçilik berýär. Ýurdumyzyň önümçilik kuwwatyny diwersifikasiýalaşdyrmak hem-de döwrebaplaşdyrmak, halkara ölçeglerine laýyklykda häzirki zaman ulag we aragatnaşyk ulgamlaryny döretmek ýurdumyzyň dünýä ykdysady ulgamyna goşulýşmagyna oňyn täsir edýär.

Pudaklaýyn maksatnamalary amala aşyrmak üçin binýat bolup durýan bu Maksatnamanyň toplumlaýyn häsiýeti, şeýle hem özleriniň ýöriteleşdirilen ugurlary boýunça ministrlkler we pudaklaýyn dolandyryş edaralary üçin hereketleriň kesgitli meýilnamasyny öz içine alýandygyndan ybaratdyr.

Öňde goýlan wezipäni çözmekde döwlet Baştutanymyzyň degişli Karary bilen tassyklanany ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürme-

giň Maksatnamasynyň amala aşyrylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär. Onda ýokary tehnologiýaly önümçiligi goldamaga aýratyn üns berilýär. Goşulan baha üçin az salgytly hem-de ylmy tehniki derejesi pes bolan senagat önümlerini çykarmakdan ýokary goşulan bahaly harytlaryň öndürilmegine geçmek göz önünde tutulýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2019-njy ýylyň 1-nji fewralynda geçiren Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde maksatnamanyň marketing strategiýasyna hem düzedişleri girizmegi öz içine alýandygyny belledi. Şunda halkara derejesinde goşulyşmagyň kärhanalar üçin örän uly bazarlary açýandygyna üns berildi. Olara öz maýa goýum taslamalaryndan gelip çykýan artykmaçlyklary doly derejede peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Tassyklanan maksatnama laýyklykda, elektrik energetikasy, nebiti we gazy çykarmak hem-de gaýtadan işlemek, elektronika, senagat, oba hojalyk, ulag we aragatnaşyk hem-de syýahatçylyk pudaklary ykdysadyýetimizň hereketlendiriji güýjüne öwürilmeli esasy ulgamlar hökmünde kesgitlenildi.

Milli Liderimiz sanly ykdysadyýete hem strategiki maksatlaryň hatarynda kesgitläp, Maksatnamanyň durmuşa geçirilmeginiň eziz Watanymyzy senagat taýdan ösen döwlete öwürmäge, halkymyzyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga mümkinçilik berjekdigini belledi.

Sanly ykdysadyýetiň konsepsiýasynyň durmuşa geçirilmegi, önümçiligiň depginli ösüşi täze ýokary sepgitlere çykмага mümkinçilik berer, ähli pudaklaryň kämilleşdirilmegi dünýäniň in oňat tejribesini, öňdebaryjy ylmy pikirleri we innowasion tehnologiýalary ulanmak bilen, şolaryň maddy-enjamlaýyn binýadyny pugtalandyrmak arkaly üpjün ediler.

Maliýe we ykdysadyýet ministrligi, bank edaralary, Zähmet we ilaty durmuş taýdan goramak ministrliginiň Pensiýa Gaznasy, Maliýe we ykdysadyýet ministrliginiň Salgyt müdiriýeti, Statistika barady döwlet komiteti ýaly edaralaryň bellige alyş ulgamyny kämilleşdirmek, işini özara ýakyndan utgaşdyrmak, olaryň arasynda elektron görnüşinde resminama dolanyşygyny häzirki zaman derejesinde ýola goýmak üçin bäsleşik esasynda ýuridiki şahslary döwlet tarapyndan bellige almaga degişli programma üpjünçiligi satyn alnar we ornaşdyrylar.

Döwlet býujetini taýýarlamak, dolandyrmak we makroykdysady çaklamalary ýerine ýetirmek hem-de gaznanyň töleg ulgamyny kämilleşdirmek üçin zerur bolan serwer, kompýuter tehnikalaryny, goşmaça enjamlaryny, programma üpjünçiligini satyn almak hem-de ornaşdyrmak maksady bilen anyk çäreler görülýär.

Şeýle çäreler emläk gatnaşyklary we telekeçiligi goldamak bölüminiň üstüne ýüklenen wezipeleri ýokary hilli hem-de öz wagtynda ýerine ýetirmek maksady bilen, eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagynyň we döwletiň emläginiň hususlaşdyrylmagynyň maglumatlar binadyny ýöretmek üçin programma üpjünçiligini satyn almak hem-de ornaşdyrmak maksady bilen hem görülýär.

Ýurdumyzyň senagatynyň bäsdeşlige ukyplylygynyň güçlendirilmegi, önümçilik we ylmy tehniki kuwwatyň artdyrylmagy, milli nyşanly önümleriň görnüşleriniň giňeldilmegi ýerli çig mal serişdelerini oýlanşykly peýdalanmagyň hasabyna, şolary gaýtadan düýpli işlemek hem-de ýokary goşulan bahany döretmek arkaly üpjün edilýär. Daşyndan getirilýän harytlardan hil babatynda pes bolmadyk ýokary hilli önümleriň öndürilmegi ileri tutulýar.

Maksatnamanyň durmuşa geçirilmegi hojalygy ýöretmegiň netijeli usullarynyň giňden ornaşdyrylmagy, ýurdumyzyň ägirt uly tebigy baýlyklarynyň, şeýle hem çäk mümkinçiliklerini, geosyýasy ýagdaýlary bilen şertlendirilen heniz ulanylmadyk mümkinçilileriniň hem-de artykmaçlyklarynyň herekete girizilmegini, bazar gatnaşyklary şertlerinde hereketlendiriji güýç hökmünde telekeçileriň bu işlere işjeň çekilmegini talap edýär. Bu ugurda ýurdumyzyň sebitlerini hem-de serhetdeş döwletleri birleşdirýän ýörite ykdysady geçelgeleriň, daşary ýurt bazarlaryna çykmaga mümkinçiligi bolan ösen ulag-logistika düzümlü senagat ulgamlarynyň we senagat toplumlarynyň ösdürilmegine ýardam edýär.

Milli Liderimiziň alyp barýan syýasaty netijesinde, häzirki wagtda ýurdumyzda daşarky bazarlarda bäsdeşlege ukyply, içerki azyk boolçulygyna üpjün edýän hem-de daşyndan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan, Türkmenistanyň eksport kuwwatlyklaryny artdyrmaga mümkinçilik berýän ýokary hilli önümleriň dürli görnüşleri öndürilýär.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň» kabul edilmegi bilen, köpugurly özgertmeleri amala aşyrmagyň, halk hojalygynyň pudaklaryny hem-de döwlet dolandyrylyşynyň ähli ulgamlaryny düzümler taýdan mundan beýläk-de täzeden guramagyň nobatdaky tapgyry başlandy.

Şunuň bilen bilelikde, «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» milli Liderimiziň Birleşen Milletler Guramasynyň belent münberinden beýan eden hem-de halkara jemgyýetçiliginiň giň goldawyna eýe bolan düýpli maksatlaryň we başlangyçlaryň esasynda suw, energetika we ulag diplomatiýasy babatdaky teklipleriniň Türkmenistanda durnukly ösüş maksatlaryna ýetmekdäki ýollaryny şöhlendirdi.

Döwlet Baştutanymyzyň bu Maksatnamasynda milli ykdysadyýetimizi ösdürmegiň konsepsiýasynda göz önünde tutulan çäreleri tapgyrlaýyn amala aşyrmagyň meýilnamasyna aýratyn orun berilýär. Munuň özi ähli derejelerde döwlet edaralarynyň dolandyryş mümkinçiligini hem-de ulgamyň netijeliligini, pudaklarda tehnologik täzelikleri öňe ilerletmek arkaly dolandyrmagy, häkimiýetiň düzümleriniň, raýat jemgyýetleriniň arasynda gatnaşyklary pugtalandyrmagy güýçlendirmäge gönükdirilendir.

Hormatly Prezidentimiziň oýlanşykly syýasaty netijesinde soňky döwürde ýurdumyzy senagat taýdan ösdürmäge güýçli depgin beren iri ylmy taslamalar amala

aşyryldy. Ylmyň we tehnikanyň artykmaçlyklary diňe bir ykdysadyýetde özüniň oňyn netijesini bermek bilen çäklenmän, eýsem halkymyzyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna hem ýardam bermek bilen, jemgyýetiň ähli gatlaklaryna baryp ýetýär.

Ykdysady strategiýanyň durmuş taýdan ugur almagy ösüşiň täze nusgasynyň öňe süren milli Liderimiziň üns merkezinde bolmagynda galýar. Munuň özi durnukly ykdysady ösüşiň esasynda halkymyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmakdan, bäsdeşlige ukyply innowasion önümçilikleri we ýokary öndürijilikli iş orunlary döretmekden, işewür işjeňligi giňeltmekden hem-de ýurdumyzyň aň-paýhas, yn-san mümkinçiliklerini ösdürmekden ybaratdyr.

Milli ykdysadyýetimizde eýeçiligiň ähli görnüşlerini deň şertlerde ösdürmegiň we şonuň esasynda hojalygy ýöretmegiň ykdysady taýdan netijeli esaslaryny düzgünleşdirmegiň binýadynda bazar gatnaşyklaryny has-da kämilleşdirýän özgertmeleri çuňlaşdyrmak, köp sanly haryt öndüriji taraplary döretmek, senagatyň, gurluşygyň hem-de beýleki pudaklaryň kärhanalaryny dolandyrmagyň dürli eýeçilikdäki düzümini kemala getirmek maksady bilen «Türkmenistanda döwlet eýeçiligindäki kärhanalary we desgalary hususylaşdyrmagyň 2013-2016-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» durmuşa geçirildi.

Häzirki döwürde hususylaşdyrmagy işjeňleşdirmek, bäsdeşikli söwdalaryň hilini ýokarlandyrmak, ahyrky netijede bolsa, milli ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşini üpjün etmek maksady bilen, kadalaşdyryjy-hukuk namalary kämilleşdirilýär.

Türkmenistanyň durnukly ykdysady ösüşiniň möhüm ýagdaýlarynyň biri hökmünde ýokary maýa goýum işjeňligini görkezmek bolar. Bu pudakda durmuşa geçirilýän syýasatyň netijesinde enjamlaşdyryş hem-de tehnologiýa taýdan dünýä ölçegleriniň talaplaryna laýyk gelýän önümçilik we durmuş ähmiýetli täze desgalaryň gurluşygy alnyp barylýar.

Durmuş-ykdysady ösüşiň üstünlikli amala aşyrylmagynda häzirki zaman dolandyryş gurallaryny ornaşdyrmak boýunça halkara hyzmatdaşlygyny mundan beýläk hem giňeltmek, täze tehnologiýalary alyşmak, ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak, ylym we medeni gatnaşyklary giňeltmek uly ähmiýete eýe bolup durýar. Mähriban ýurt Baştutanymyzyň daşary syýasy strategiýasy dünýäniň dürli ýurtlary bilen özara bähbitli gatnaşyklary pugtalandyrmaga mümkinçilik berýär. Bu bolsa öz gezeginde jemi içerki önümiň ösüşine oňyn täsir edýär.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň ýokary görkezijilere eýe bolmagy, dünýäniň abraýly maliýe guramlary tarapyndan ykrar edilen ykdysady ösüşiň türkmen nusgasynyň netijeliligini tassyklaýar hem-de ýurdumyzyň in batly depginler bilen ösýän döwletleriniň arasynda öňdäki orunlarda durmagyny üpjün edýän, milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan amala aşyrylýan beýik işleriň gözbaşynyň «Döwlet adam üçindir!» diýen dana ýörelgäniň rowaçlyk ýolunda dabaralanýandygyny dünýä aýan edýär.

D. Amannazarow,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy» kafedrasynyň mugallymy*

M. Annamammedowa,

*Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Buhgalterçilik hasaba alnyşy» kafedrasynyň mugallym-öwrenijisi*

ÝURDUMYZYŇ YKDYSADYÝETINI ÖSDÜRMEKDE TELEKEÇILIK IŞINIŇ ORNY

Türkmenistanda amala aşyrylýan bazar özgertmelerinde telekeçiligi we hususy işewürligi ösdürmek meselesine aýratyn orun berilýär. Telekeçiligiň döwlet tarapyndan goldanylmagynyň esasy ýörelgeleri kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň ileri tutulmagy ýurdumyz boýunça toplumlaýyn amala aşyrylýar. Telekeçiligi ösdürmek bazar ykdysadyýetine geçmegiň möhüm ugurlarynyň biridir we bazar gatnaşyklarynyň geriminiň ölçegidir.

Türkmenistanda amala aşyrylýan bazar özgertmelerinde telekeçiligi we hususy işewürligi ösdürmek meselesine aýratyn orun berilýär. Telekeçiligiň döwlet tarapyndan goldanylmagynyň esasy ýörelgeleri kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň ileri tutulmagy ýurdumyz boýunça toplumlaýyn amala aşyrylýar. Telekeçiligi ösdürmek bazar ykdysadyýetine geçmegiň möhüm ugurlarynyň biridir we bazar gatnaşyklarynyň geriminiň ölçegidir. Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyryşy» atly gollanmasynda: «Kiçi telekeçiligiň geriminiň giňeldilmegi ykdysadyýeti sagdynlaşdyrýar, onuň durnukly ösmegine oňyn täsir edýär. Hususyýetçiligiň kiçi görnüşiniň amatly taraplarynyň ýene-de biri onuň çeyeligindedir. Kiçi telekeçilik üýtgäp duran şertlere has tiz öwrenişýär, täze talaplara uýgunlaşmagy başaryar, öndebaryjy tehnologiýalary we ylmy işläp taýýarlamalary döretmekde hem peýdalanmakda has ýokary işjeňlik görkezýär» diýip bellemegi, kiçi we orta telekeçiligiň jemgyýete getirýän bähbidini we önümçilik kuwwatlyklarynyň artmagyna ýardam berýändigini görkezýär.

Telekeçiler üçin salgyt ýenillikleriniň berilmegi, karz bermek ulgamynyň kämilleşdirilmegi, uzakmöhletleýin peýdalanmak üçin ýer bölekleriniň bölünip berilmegi, edara ediş we döwlet dolandyryş edaralaryna bazar usullarynyň ornaşdyrylmagy, dünýä bazarynda bäsleşige ukyply telekeçileri döretmek bilen baglanyşykly çäreler we bu ugurda alnyp barylýan beýleki işler işewür telekeçileriň kemala gelmegine itergi berdi. Döwletimiziň telekeçilere berýän degerli kömegi ykdysadyýetiň hususy böleginde öndürilýän önümleriň görkezijileriniň san we hil taýdan ösmegine, olaryň görnüşleriniň artmagyna getirýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ägirt uly gazananlary ýurdumyzyň telekeçileriniň ösüşinde

aýdyň görünýär. Energetika we senagat, nebit-himiýa, dokma hem-de halyçylyk, gurluşyk we gurluşyk serişdeleri, binägarlik, ulag, aragatnaşyk hem-de kommuni-kasiýalar, oba we balyk hojalygy, gaýtadan işleýän hem-de azyk senagaty, bilim, sport, çaphana we seýilgäh bezegçiligi, logistika, söwda hem-de hyzmatlar ulga-my häzir ýurdumyzyň kiçi we orta telekeçiligi tarapyndan üstünlikli özleşdirildi. Bu üstünlikler telekeçilik işiniň hemmetaraplaýyn ösýändigini aýdyň görkezýär.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe giňeýän ykdysady taýdan erkinlik, eýeçiligiň dürli görnüşleri, bazar gatnaşyklary bilelikde jemgyýetiň syýasy taýdan öz-özünü guramak ukybyny berkidýär. Demokratiýanyň ykdysady ýörelgesi bolan bazar gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy, eýeçiligiň dürli görnüşleri-niň deňligi boýunça biziň ýurdumyzda giň gerimli işleriň amala aşyrylandygyny, bazar gatnaşyklarynyň kämilleşdirilýän döwründe bu ugruň döwletiň ykdysady we durmuş syýasatynyň täze ugurlarynyň birine öwürülýändigini aýdyň görkezýär. Bu kadalar ýurdumyzyň telekeçilige degişli kanunlarynda has-da ösdürildi. Telekeçiligiň ösdürilmegi ilatyň iş bilen üpçünçiligini gowulandyrmagyň, halkyň girdejilerini artdyrmagyň, içerki bazarlarymyzda haryt we hyzmat bolçulygyny döretmegiň, ykdysadyýetimizde öndürilýän harytlary we hyzmatlary dünýä ba-zarlaryna çykarmagyň möhüm guraly bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyryşy» atly gollanmasynda: «Kiçi telekeçiligiň geriminiň giňel-dilmegi ykdysadyýeti sagdynlaşdyrýar, onuň durnukly ösmegine oňyn täsir edýär. Hususyýetçiligiň kiçi görnüşiniň amatly taraplarynyň ýene-de biri onuň çêýeli-gindedir. Kiçi telekeçilik üýtgäp duran şertlere has tiz öwrenişýär, täze talaplara uýgunlaşmagy başaryar, öndebaryjy tehnologiýalary we ylmy işläp taýýarlama-lary döretmekde hem peýdalanmakda has ýokary işjeňlik görkezýär» diýip belle-megi, kiçi we orta telekeçiligiň jemgyýete getirýän bähbidiň we önümçilik kuw-watlyklarynyň artmagyna ýardam berýändigini görkezýär.

Netijeliligiň seljerilişi kärhananyň maliýe ýagdaýyny görkezýän esasy görke-zijileriň biri bolmak bilen kärhananyň hasabatlaryny analitiki barlaglar arkaly ýe-rine ýetirilýär. Netijeliligiň seljerilişi işewürligi netijeli dolandyrmagyň derejesini kesgitlemäge, işewürlük prosesiniň bar bolan kemçiliklerini görkezmäge müm-kinçilik berýär. Netijeliligiň hasaplamasy we seljermesi geçen döwrüň we häzirki döwrüň görkezijilerini deňeşdirmekden başlanýar. Hasaplamalar üçin önümçiligiň we satuwyň düşewüntililiginiň görkezijileri ulanylýar. Önümçiligiň we satuwyň düşewüntiligi häzirki döwrüň netijeliliginiň görkezijilerini emele getirýär. Şeýle hem seljermesini ulanylan çig mallaryň aktiwleriň we maýa goýumlaryň netijeliligini görkezýär. Seljermesini ilkinji hasaba alyş resminamalaryň maglumatlary ulanylýar, netijede analitiki barlaglarda hiç-hili kynçylyk döredilmegine ýol berilmeýär. Ýö-ne tejribede tersine bolup biler. Köplenç hünärmenleriň gabat gelyän kynçylyklary

seljerme işiniň zähmeti köp talap edýänliginden emele gelyär. Tejribede köplenç düşewüntililigiň görkezijileri, girdejileriň we çykdajylaryň nädogry maglumatlary seljermäni geçirmek üçin kynçylyklary döredip bilýär. Nädogry maglumatlar berilen ýagdaýynda anyk hasaplamalary almak mümkin bolmaýar. Ol bolsa öz gezeginde kärhanany ykdysady taýdan dogry bahalandyrmaga päsgelçilik döredýär. Netijeliligiň seljermesiniň nädogry maglumatlary dolandyryş çözgütleri kabul edilende hem belli bir derejede kynçylyklary döredýär. Şeýle hem seljerme işleri geçirilende işgärleriň zähmet derejesiniň kämilliginiň hem uly orun tutýandygyny, olardan bilim we ugurtapyjylyk häsiýetleriniň talap edilýändigini aýratyn bellemeli. Kärhanada hünärmeniň derejesiniň seljerme geçirmek üçin ýeterlik bolmazlygy ýolbaşçyny seljerme boýunça daşyndan hakyna tutma hünärmeni gözlemäge, köp serişdeleri sarp etmäge iteryär. Häzirki zaman, döwrebap kärhananyň ýolbaşçylary kärhanany ösdürmegiň az çykdajylar esasynda mümkinçiliklerini gözleýär. Ol çözgütleriň in ygtybarlylarynyň biri hökmünde awtomatlaşdyrylan programma üpjünçilikleriniň kömegi bilen işi ýenilleşdirmegi görkezmek bolar.

2009-njy ýylda ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi goldamak bilen baglanyşykly kadalaşdyryjy hukuk resminamalary kabul edildi. Şolaryň in esasyalarynyň biri «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň kanunydyr. Kiçi we orta telekeçiligiň, üstünlikli işlemegi ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmäge ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmek kanunyň esasy maksady bolup durýar. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerini döwlet tarapyndan goldamagyň netijeli guralyny hem-de telekeçiligiň ösdürilmeginiň höweslendirilmegi, täze iş yerleriniň döredilmegi, watanymyzyň haryt öndürijileriniň bäsleşige ukyplylygynyň ýokarlandyrylmagy we ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde olaryň mümkinçilikleriniň doly möçberde ulanylmagy üçin amatly maliýe, maýa goýum, maddy-tehniki we beýleki şertleri döretmek kanunyň esasy wezipeleri bolup durýar.

Kanunyň çäklerinde kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri hökmünde telekeçi ýuridik şahslara:

- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 15 adama çenli, beýleki pudaklarda 10 adamdan köp bolmadyk mikrokärhanalara;
- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 16 adamdan 50 adama çenli, beýleki pudaklarda 11 adamdan 25 adama çenli bolan kiçi kärhanalara;
- senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 51 adamdan 200 adama çenli, beýleki pudaklarda 26 adamdan 100 adama çenli bolan orta kärhanalara;

- hususy telekeçiniň özüni hem goşmak bilen işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 10 adamdan geçmeýän, ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslara-hususy telekeçilere.

Senagat kärhanalaryň işinde ykdysady netijelilik we zähmet öndürijiligiň ýokarlanmagy şu aşakdakylaryň üpjün edilmegi bilen baglanyşyklydyr:

1. Önümçiligiň hiliniň ýokarlandyrylmagy elektron modele esaslanýan we tehnologik taslamalaryň ornaşdyrylmagy bilen;

2. Önümiň nusgasyny taýýarlamakdan ony köpçülikleýin görnüşde öndürmeklige çenli ulanylýan wagty gysgaltmak;

3. Inžener-tehniki we dolandyryş işgärleriniň iş ýerlerini toplumlaýyn awtomatizasiýalaşdyrmak;

4. Bar bolan mümkinçilikleri netijeli peýdalanmak we heniz üsti açylmadyk mümkinçilikleri ýüze çykarmak we gözlemek, şeýle hem olaryň gelejekde deň derejede paýlanmagyny gazanmak;

5. Dolandyryş ulgamynyň operatiwligini ýokarlandyrmak üçin maglumatlar giňişliginde bir bütewi elektron ulgamy döretmek.

Awtomatlaşdyrylan programma üpjünçiligi kärhananyň işini ýeňilleşdirýär, netijelilik görkezijilerini ýokarlandyrýar, düşewüntliligi we bäsleşige ukuplylygyny artdyrýar. Şeýle hem programma üpjünçiligi zähmet görkezijilerine öndürijiligi ýokarlandyrmak we çaltlandyrmak, meseleleriň çözgüdinde ýeňilligi döretmek arkaly täsir edýär.

Işi netijeli ýerine ýetirmek üçin hasabyň köp taraply ulgamyny ornaşdyrmagyň awtomatlaşdyrylmagy şu aşakdakylara mümkinçilik berýär:

- Dogry we netijeli hasabatly ýerine ýetirmäge;
- Çig mallaryň derejesini kesgitlemäge;
- Gözegçilik we statistiki maglumatlary almaga;
- Maliýe seljermesiniň islendik görnüşini ýerine ýetirmäge;
- Auditorlyk barlagyny ýerine ýetirmäge;
- Maglumatlary ulgamlaşdyrmaga;
- Çykdaýlary dolandyrmaga;
- Işleri meýilleşdirmek we çaklamak mümkinçiligini sazlaşdyrmaga;
- Kalkulyasiýany emele getirmäge we ş.m.

Bellenilen programma üpjünçilikleriniň mümkinçiliklerini öwrenmek bilen netijede kärhanada ulanylýan maliýe hasabatlylygynda öz şöhlelenmesini tapýan düşewünt, tölege ukyplylyk ýaly görkezijileri hem-de kärhanada esasy serişdeleriň hereketine we olaryň netijeli ulanylyşynyň we hereketiniň seljermesini geçirmekden ybarat.

Bellenilenler bilen baglanyşykly görkezijileri programma üpjünçiligine girizmek arkaly kärhananyň öňde goýan maksatlarynyň orta we uzak möhletli ösüş strategiýasyny işläp taýýarlamaga kömek eder.

G. Gurbanmyradow, A. Ýegenowa,
Türkmen döwlet maliýe institutynyň
«Maliýe» kafedrasynyň mugallym-öwrenijileri

KIÇIWEORTATELEKEÇILIKDESERIŞDELERITYGŞYTLAMAKDA BULUTLY TEHNOLOGIÝALARYŇ ÄHMIÝETI

Kuwwatly milli ykdysadyýeti kemala getirmek hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda amala aşyrylýan oňyn özgertmeleriň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, milli ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, milli ykdysadyýete sanly ulgamy ornaşdyrmak boýunça öňdebaryjy döwletleriň derejesine ýetirmek, elektron senagatyny ösdürmek, adamyň aň-bilim maýasyna, işewürlige we maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň soňky gazananlaryna esaslanýan ösen ykdysadyýeti kemala getirmek, innowasion, ýokary tehnologiýaly, bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen, Türkmenistanda 2019 – 2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýetiň konsepsiýasy hereket edýär.

Islendik işi amatly, netijeli, bähbitli etmek zerurlygy ýüze çykanda dürli gurallar döredilýär. Bulutlar – hem şeýle gural. Olar bilen işewürlük özgerýär, täze görnüşe eýe bolýar we has çalt depginler bilen ösýär.

Bulutlar ummasyz pul çykdajylary talap etmän, ýokary netijeliligi üpjün edýär. Köne usulda işleýänlerden tapawutlykda, bulutlary saýlanlar diňe ulanýan serişdesi üçin töleýärler.

Geliň bir-birden seljerip göreliň:

Bulutly tehnologiýasyz işewürlük.

Bu adaty ulgamdyr. Şeýle usul bilen bulutlary ulanmak kararyna gelmedik köpsanly kärhanalar işleýärler.

Kiçiräk kärhanany göz önüne getiriň: 10 sany işgär, olaryň hersi öz kompýuterinde işläp, wezipelerini ýerine ýetirýärler. Ähli kompýuterler torly birleşdiriji kabeller arkaly «kiçi-tora» baglanýarlar we özara maglumatlary alyşyp bilýärler.

Şeýle hem otagyň diwarlarynda her işgärde internet torunyň bolmagy üçin jogap berýän marşrutizator ýerleşýär.

Şeýle ulganda her kompýuter üçin aşakda görkezilenler gerek bolýar:

- Ygtyýarlandyrylan operasion ulgamlar we goşundylar.
- Döwürleýin bejeriş we hyzmat ediş.
- Zerurlyk ýüze çykanda kämilleşdirme.

Şeýlelikde, her kompýuter wagtly-wagtynda serişde talap edýän obýekte öwürülýär.

Mundan başga-da, birden enjamlar işlemedik ýagdaýynda elmydama kompaniýanyň edarasynda bolýan işgär gerek. Onuň wezipesi – basym kömek etmek

we iş prosesinde ýüze çykyan bozulmalary we döwürmeleri düzetmek. Adatça, bu aýlyk haky tölenmeli IT hünärmenidir.

Kompaniýa ulaldygyça, täze iş orunlary, enjamlar we serwer otaglary peýda bolýar. Enjamlary saklamak we hyzmat etmek üçin umumy býujet ösýär.

IT hünärmenleriň sany hem ösýär. Şeýdip täze bölüm döreýär, onuň işgärleri üçin hem zähmet haky tölenilýär.

Bu kiçi we orta telekeçilik üçin maksada laýyk däl. Bulutlary ulanylyp başlanylsa, bu kynçylyklardan we çykadjylardan gaçyp bolýar. Telekeçilik işiniň bulutlara geçirmekligiň ähmiýetine näçe çalt düşünilse, ahyrynda şonça köp serişde tygşytlap bolýar.

Bulutlara geçmek bilen kiçi we orta telekeçilikde tygşytlamaklyga mümkinçilik emele gelyär. Tygşytlanan serişdeler bolsa, telekeçiligi ösdürmeklige gönükdirilýär.

IT-infrastrukturanyň bulutly görnüşinde guralmagynda ähli maglumatlar bulutda wirtual serwerde saklanylýar, oňa bolsa öz gezeginde ähli kompýuterler çatylýar.

Telekeçilik buluda geçende, täze mümkinçilikler peýda bolýar:

- Köne ulgamly bloklary buluda ygtyýarlyk berýän terminaly hökmünde ulanmak.

- Gymmat bahaly iş stansiýalary we täze serwer enjamlary satyn almak zerurlygy aradan aýrylýar.

- Köne ulgamly bloklar sandan çykanda, döwrebaý we elýeter bahalardan täze bloklary satyn almak.

- Enjamlary saklamak we kämilleşdirmek üçin çykadjylary býujetdan aýyrmak.

- Ýöriteleşdirilen otaglara, elektrik energiýa pul serişdeleri harçlamaklygy bes etmek.

- IT hünärmeleri, kompaniýany kämilleşdirmek boýunça meseleleri çözmek üçin ulanmak.

- Gerekli pursatda IT infrastrukturany ulaltmak we kiçeltmek.

- İşgärleriň ykjamlaşdyrylan (mobil) işini ýola goýmak, netijede iş otaglary üçin çykadjylary tygşytlamak.

Käbir kompaniýalar bulutlara geçmekden çekinýärler, çünki bu olar üçin täze we näbelli zat. Emma, ähli dünýäde boluşy ýaly Türkmenistanda geçişe mahsus bolan artykmaçlyk ýaly bu eýýäm adata öwürüldi.

Bulutda telekeçilik diňe ulanyan serişdeleri üçin töleýär. Eger, kuwaady, tizligi, netijeliligi ýa-da beýleki häsiýetleri artdyrmak zerur bolsa, bu barada prowaýdere habar etmeli. Ol ähli zady gurnar. İş stansiýalaryň kuwwadyny täzele-

mek ýa-da artdyrmak gerek däl, sebäbi indi ähli kuwwat serwerden gelýär. Eger gerek bolsa, ony goşmaça enjamy satyn almazdan goşup ýa-da aýryp bolýar.

Eger kompaniýanyň IT hünärmeni ýok bolsa, IT infrastrukturanyň dolanyşygyny bulutda prowaýdere ynanyp bolýar. Bu maksatlar üçin aýratyn hünärmeni işe almakdan has bähbitli bolýar. Eger işgärleriň sanawynda hünärmen bar bolsa, onda olara käte ýüze çykýan adaty meseleleri çözmekden daşary başga has wajyp wezipeleri tabşyryp bolýar.

Bulutlar köptaraplaýyndyr. Olary islendik taslamalar üçin aňsat uýgunlaşdyryp bolýar.

Maglumatlaryň ätiýaç göçürmelerini saklamak we olary zerurlyk ýüze çykanda dikeltmek mümkinçiligi bar.

Bulutlar ulanylanda, iş otagynda enjamlaryň duýdansyz bozulmagy bilen baglylykda döreýän çykdaýlary meýilleşdirmek we duýdansyz harajatlardan gutulmak mümkinçiligi ýüze çykýar.

Bulutlardan ýüz dönderen kompaniýalar öz iş otaglary üçin serwerleri satyn alýarlar, serwerli otaglary enjamlaşdyrýarlar, 3-5 ýyldan soňra bolsa serwerleri täzelemäge, üstüni dolmaga ýa-da çalyşmaga mejbur bolýarlar. Muny etmek elmydama gymmat düşýär. Bulutlar bilen bulary etmek gerek däl. Eger gerek bolsa, biraz töleg bilen kuwwatyny artdyryp bolýar, emma serweri satyn almak zerurlygy döremeýär.

Köplenç, iş jaýynda serwer ýerleşdirilende, siziň işiňiz barada maglumatyň howpa sezewar bolmak töwekgelçiligi hem bar. Fiziki serwerleri açyp ýa-da ogurlap, maglumatlar alnyp bilinýär. Bulutly infrastruktura bilen, hususan-da eger bulut daşary ýurt maglumat merkezinde ýerleşýän bolsa, beýle töwekgelçilik juda ujypsyz bolýar. Eger-de biri iş otagdaky kompýuterlere fiziki ygtyýaryny alan halatynda hem, buludyň ygtyýarnamasy üçin maglumatlary bilmezden, maglumatlary alyp bilmez.

Bulutly tehnologiýalaryň artykmaçlyklary örän köpdür we her telekeçi üçin öz peýdaly tarapy bar. Şonuň üçin hem kompaniýalar ýgy-ýgydan kompaniýada adaty infrastrukturanyň modelinden boýun dönderýärler we buluda geçýärler.

Özgertmeler strategiýasyny üstünlikli durmuşa geçirýän Arkadag Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, ýurdumyzyň durmuş-ykdysady taýdan ösdürilmegine, halkymyzyň abadançylygynyň ýokarlandyrylmagyna hem-de Watanymyzyň mundan beýläk-de gülläp ösmegine gönükdirilen ägirt uly işleri rowaç alsyn!

B. Mesow,

*Türkmenistanyň Daşary işler ministriliginiň
Halkara gatnaşyklary institutynyň
«Halkara ykdysady gatnaşyklary»
kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTANYŇ HALKARA MALIÝE GURAMALARY BILEN HYZMATDAŞLYGY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda Garaşsyz, baky bitarap Türkmenistan döwletimiziň her bir güni uly ösüşlere, uly üstünliklere beslenýär. Halk hojalygynyň önümçilik pudaklary bilen birlikde önümçilik däl, ýagny ylym, bilim, medeniýet we sungat ýaly ugurlarda hem uly ustunlikler gazanylýar. Ýurdumyzyň dünýädäki abraýy beýgelyär, halkara gatnaşyklarynda tutýan orny barha berkeýär.

Globallaşýan dünýä ykdysadyýetiniň çylşyrymly özgerýän şertlerinde döwletimiziň syýasy we ykdysady dürnuklylygyny üpjün etmekde hormatly Prezidentimiziň alyp barýan öňdengörüjilikli daşary syýasasynyň ähmiýeti örän uludyr. Milli Liderimiziň daşary syýasat strategiýasynyň esasy ugurlarynyň biri hem dünýäniň ösen maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlyklar bolup durýar. Halkara maliýe guramalarynyň arasynda esasy orun Halkara pul gaznasyna (HPG) degişlidir. Halkara pul gaznasy Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen maliýe edarasy bolup çykyş edýär.

Halkara pul gaznasynyň dolandyryş merkezi (ştab-kwartirasy) ABŞ-nyň paýtagty Waşingtonda ýerleşýär. BMG-niň düzgünnamasyna laýyklykda, Halkara pul gaznasy onuň ýöriteleşdirilen guramasy bolup çykyş edýär. Gaznanyň agzasy bolup BMG-ä agza bolup durýan ýurtlaryň hemmesi diýen ýaly, şol sanda Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan, hem-de GDA-nyň beýleki döwletleri girýär.

Iri maliýe guramasynyň bilermenleri ýurdumyzyň döwlet düzümleriniň, işewürler hem-de diplomatik toparlaryň ýolbaşçylary bilen duşuşyklary hem-de geňeşmeleri geçirilýär, olaryň barşynda halkara bilermenleri hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda ýurdumyzda amala aşyrylýan durmuş-ykdysady özgertmeleriň esasy netijeleri bilen tanyşdyrylýar. Şunda hususy bölegi işjeň ösdürmek hem-de ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak, bäsdeşlik babatynda zerur şertleri döretmek maksady bilen, özgertmeleri dowam etdirmek üçin goldaw beýan edildi.

HPG-niň wekiliýeti Türkmenistana degişli edaralaryna pul-karz ulgamyny döwrebaplaşdyrmak, milli hasaplaryň statistikasyny hem-de nyrh syýasatyny ösdürmek işlerinde maslahat kömegini bermäge taýýardygyny mydama beýan edýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan bu möhüm ugurlaryň ählisi hem-de beýleki meseleler boýunça ýurdumyzy 2019 – 2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda bel-lenilen maksatlara ýetmegiň anyk çäreleri we gurallary kesgitlenildi. Hususan-da, bu Maksatnamada milli ykdysadyýetimizi durnukly ösdürmek, hususy bölegi ös-dürmek, paýdarlar jemgyýetlerini döretmek, gazna we gymmatly kagyzlar baza-rynyň işlerini kämilleşdirmek üçin ähli serişdeleriň we mümkinçilikleriň has doly herekete getirilmeginiň wezipeleri bel-lenildi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly, di-ňe diwersifikasiýalaşdyrylan, ýokary innowasiýa tehnologiýalaryna daýanýan yk-dysadyýet uzak geljek üçin durnukly bolup biler. Şundan ugur alnyp, düýpli maýa goýumlarynyň köp bölegi uglewodorod serişdelerini gaýtadan işlemek hem-de ýokary goşmaça bahaly önümleri öndürmek boýunça önümçilikleriň ösdürilme-gine, elektrik energetikasynyň, himiýa senagatynyň, ulag-kommunikasiýa top-lumynyň kuwwatlyklarynyň artdyrylmagyna gönükdirilýär. Halkara pul gaznasy tarapyndan yzygiderli ýagdaýda baha bermek we çaklamak boýunça geçirilýän işler döwlet Baştutanymyzyň oýlanyşykly hem-de öňdengörüjilikli syýasaty ne-tijesinde Türkmenistanyň giň gerimli özgertmeleri yzygiderli durmuşa geçirmek arkaly özüniň okgunly durmuş-ykdysady ösüşini ynamly dowam etdirýändigini üýtgeşsiz tassyklaýar.

Şu ýerde Türkmenistanyň BMG-niň ýöriteleşdirilen düzümleriniň biri bolan Ykdysady we Durmuş geňeşi (EKOSOS) bilen hyzmatdaşlygynyň täze hil derejä çykandygyny bellemek zerurdyr. Hyzmatdaşlyk etmegiň çäklerinde bu gurama bilen bilelikde maksatnama laýyklykda dürli ulgamlar boýunça ýurdumyz, halky-myz üçin ähmiýetli taslamalaryň birnäçesiniň durmuşa geçirendigi bellärliklidir.

Türkmenistan Ýewropanyň Ösüş we Tüzeleniş Banky bilen hyzmatdaşlyga uly ähmiýet berýär. Bu iri maliýe guramasy özüniň ýakyn taryhyna seredende, 2018-nji ýyly üçin berk binýadyny emele getirmek üçin aýgytly bolan, wakalara baý ýyllary görýär. Söwdany maliýeleşdirmegiň täze gurallary, täze taslamala-ry we bilermenler üçin okuwyň giň köpdürliligi arasynda ÝÖTB ýurduň ösüp barýan hususy pudagynyň ösmegine goşant goşandygy bilen buýsanýar. ÝÖTB halkara maliýe edarasy bolup, 1992-nji ýyldan bäri Türkmenistan hem onda esas-landyryjy paýdar bolup durýar. Bankyň paýdarlary - baş kontinentden 69 sany döwlet, şeýle hem Ýewropa Birleşigi (ÝB) we Ýewropanyň Maýagoýum Banky bolup durýar. Bugünki günde ÝÖTB Merkezi Ýewropanyň we Merkezi Aziýanyň 30-dan gowrak döwletlerinde, şeýle-hem Günorta we Gündogar Orta Ýer deňiz zolagynda işläp, bazar ykdysadyýetini ilerletmäge we hususy we telekeçilik baş-langyçlaryň höweslendirilmegine işjeň şekilde gönükdirilendir. Türkmenistanda ÝÖTB esasanam gönümel ýa-da gytaklaýyn maliýeleşdirmek (ikinjisi ýerli hyz-

matdaş banklary tarapyndan üpjün edilyär) görnüşinde maliýe gurallaryny teklipe edýär. Maliýe hyzmatlaryna goşmaça hökmünde, ÝÖTB ýerli kärhanalarynyň ÝB-niň kömegi bilen «Kiçi Telekeçilik üçin Maslahatlar» maksatnamasynyň üsti bilen halkara hünärmenleri we ýerli maslahatçylary birikdirmek arkaly ösmeklerine ýardam berýär. Bankyň Türkmenistandaky belli maýagoýum taslamalarynyň biri – Mary welaýatyndan et, şöhlät we konditerçilik pudaklarynda iş alyp barýan bir maşgala kärhanasy bolan «Täze Ay» toparynyň ösüşidir. ÝÖTB-niň maliýeleşdirmegi we maslahatlary bilen, Topar 2013-nji ýyldan bäri et we şöhlät önümleriniň önümçiligini giňeldip bildi, halal önümleriň öndürilmegini artdyryp bildi, konditerçilik we çörek-bulka önümleri üçin täze enjamlary satyn alyp bildi, halkara ykrar edilen hil sertifikatyny alyp, eksporta başlap bildi. ÝÖTB-niň «Agrobiznes üçin Maslahat» maksatnamasynyň ýolbaşçysy Wiktoriýa Zinçugyň aýtmagyna görä, ÝÖTB bilen «Täze Ay» toparynyň hyzmatdaşlygy, maliýeleşdirmek we maslahat beriş hyzmatlary bilelikde kärhananyň satýşlaryny iki esse artdyrmaga, has netijeli bolmaga, önümleriniň hiliniň gowulandyrmagyna we netijede bazarda öndebaryjy derejä ýetmäge nädip ýardam berenliginiň aýdyň mysaly bolup durýar. ÝÖTB-niň maliýeleşdirmäge utgaşdyrylan golaýlaşmasy munuň bilen tamamlanmaýar. 2010-2014-nji ýyllaryň dowamynda zawod gurluşygy, enjamlaryň satyn alynmagy we işiniň geriminiň giňeldilmegi üçin ÝÖTB-dan maliýeleşdirmiş alan «Biýat» piwo öndüriji zawody, birnäçe ýylyň dowamynda ÝÖTB-niň maslahat beriş taslamalaryna gatnaşdy, bu bolsa önümçilik çykdaýjylarynyň azaldylmagyna, hiliniň ýokarlandyrylmagyna we «Biýat» kärhanasynyň Türkmenistanyň alkogolsyz içgiler bazaryna çykmak üçin göz önünde tutulan strategiýasyny amala aşyrmagyna getirdi. Ýene-de bir başga, soňky maliýeleşdirmiş bilen maslahat beriş hyzmatdaşlyklaryň biri, Lebap welaýatynda ýerleşýän guş toplumy «Atamyrat Ali» daýhan hojalygy bilen geçirildi, ol iki sany ene toparyny, özüniň jüýjelerini öndürmek üçin inkubator we awtomatlaşdyrylan iýmitlendiriş enjamyny satyn almak usuly bilen fermanyň dikligine utgaşdyrylmagy üçin 2017-nji ýylda ÝÖTB-dan karz aldy. ÝÖTB «Atamyrat Ali» kärhanasynyň toplumlaýyn maliýe barlagyny, Britaniýanyň öňde baryjy önümçilik kompaniýalarynyň iş saparynda gitmegini, şeýle hem häzirki halkara maslahat taslamasyna gatnaşmagyny goldady.

Bank tarapyndan Türkmenistanyň hususy pudagyna goldawy ýerli kärhanalary bilen gönimel maliýeleşdirmek we maslahat beriş taslamalaryna gatnaşmaklyk çäklerinden aşýar. 2015-nji ýylda ÝÖTB türkmen hususy banky bilen Söwda Ýardam Bermek Meýilnamasy (SYBM) çäklerinde ilkinji geleşige gol çekip, Türkmenistanda serhet ara söwdany goldady. ÝÖTB okgunly ösýän, ýurtda hususy kärhanalara goldaw bermeklige gönükdirilen «Rysgal» bankyna söwdany

maliýeleşdirmek üçin, borçnamalary bolmadyk multiwalýuta mehanizmini üpjün etdi. Söwdany maliýeleşdirmek üçin bolan bu mehanizm daşary ýurtly täjirçilik banklaryna söwdany maliýeleşdirmäge kepillikleri bermek üçin ulanylýar. «Rysgal» bankynyň korporatiw müşderileri üçin bu mehanizm harytlaryň eksport edilmegini we import edilmegini aňsatlaşdyryp, daşary ýurtly harytlary şol ýurdyň içinde paýlanmagyny aňsatlaşdyryp berdi. Kepillikler giden daşary ýurt walýutalarynda geleşikleri öz içine alýar. ÝÖTB prezidenti Suma Çakrabarti 2016-njy ýylda Türkmenistanda iş saparynda boldy we şol saparynda Türkmenistanyň Senagatçylar we Telekeçiler Birleşmesi (TSTB) bilen Özara ylalaşyk barada Memorandumda gol çekdi. Bu memorandum Banka sebitlerden kärhanalary, telekeçileri we aýal-telekeçileri bilen işleşmäge mümkinçilikleri goşdy.

Soňky ýyllarda Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky hem işjeňliginiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri, hususy pudagy durmuş-ykdysady ösüşiň ýokary depginlerini üpjün etmek, bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak, diversifikasiýany üpjün etmek, importyň ornuny tutmak we eksporta gönükdirilen önümçiligi ýokarlandyrmak arkaly ösdürmek strategiýasyny durmuşa geçirmekde dünýäniň iri halkara maliýe guramalary hyzmatdaşlyga uly ähmiýet berýär.

Ýurdumyzda düzümläýin hem-de düýpli özgertmeleriň geçirilmeginiň dowamynda bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasy kemala getirilýär we kämilleşdirilýär, ykdysadyýetimiz dünýä zähmet bölünişik ulgamyna, ählumumy söwda we maglumat giňişligine işjeň goşulýşýar.

Agzalyp geçilen abraýly Halkara maliýe guramalary ykdysady özgertmeleriň geçirilmeginde Türkmenistanyň hyzmatdaşlary bolup durýarlar hem-de hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň makroykdysady ähmiýete eýe bolan özgertmelerini amala aşyrmaga goldaw hökmünde tehniki ýardam berýärler.

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan öňe sürülýän başlangyçlar, dünýä ýurtlary, halkara guramalary bilen ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmek boýunça amala aşyrylýan işler diňe biziň däl eýsem bütin dünýä halklarynyň parahat, bolelin durmuşyna we bagtly geljegine gönükdirilendir.

Goý Gahryman Arkadagymyzyň halk, ýurt bähbitli, sebit we umumyadamzat ähmiýetli işlerinde jany sag, işleri rowaç, belent başy aman bolsun!

P. Çaryýew,
*Türkmenistanyň Daşary işler ministriliginiň
Halkara gatnaşyklary institutynyň
«Halkara ykdysady gatnaşyklary»
kafedrasynyň uly mugallymy*

TÜRKMENISTAN BILEN BÜTINDÜNYÄ GÜMRÜK GURAMASYNYŇ ARASYNDAKY HYZMATDAŞLYGYŇ ÄHMIÝETI

Bütindünýä gümrük guramasy (WCO) esasy edara binasy Belgiýanyň Brýussel şäherinde ýerleşýän hökümetara ykdysady guramalaryň biridir. Bu gurama 1952-nji ýylda döredildi. Munuň esasy maksady halkara gümrük ylalaşyklary güýçlendirmek, halkara haryt synplaşdyrmagyna, seljermesine, kanunçylyk binýadyna, gümrük paçalarynyň ýygnaýmagyna, halkara söwda ýenilleşdirmegine, intellektual eýeçilige, ýasama önümlere garşy göreşmäge degişli işleri alyp barýan halkara ykdysady guramadyr. Bu gurama «Halkara sazlaşykly ulgamyň» (The International Harmonized System (HS)) harytlaryň nomenklaturasy boýunça öz işini alyp barýar, Bütindünýä söwda guramasynyň (BSG) haryt seljerme ylalaşygyna we kanunçylyk binýadynyň tehniki taraplaryny dolandyrýar. Onuň esasyny Ýewropa ykdysady hyzmatdaşlyk komitetine agza bolan 13 sany Ýewropa ýurtlarynyň gümrük meselelerini öwrenmek boýunça iş toparyny (Study Group) döretmek baradaky ylalaşyklary düzýärdi. İş topary tarapyndan Ýewropa ýurtlarynyň arasynda GATT-yň ýörelgelerine esaslanýan gümrük soýuzyny döretmek boýunça mümkinçilikler öwrenildi. Netijede bolsa, 1948-nji ýylda iş topary tarapyndan 2 sany komiteti döretmek boýunça başlangyç taýýarlandy: 1. Ykdysady komitet; 2. Gümrük komiteti.

Ykdysady komitet soňra Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasyna, Gümrük komiteti Gümrük hyzmatdaşlyk geňeşine öwrüldi. Geňeşiň ilkinji maslahaty 17 sany Ýewropa ýurtlarynyň gatnaşmagynda geçirildi we agza ýurtlarynyň sanynyň artmagy bilen 1994-nji ýylda geňeşiň ady Bütindünýä gümrük guramasy ady bilen çalşyryldy. Häzirki wagtda Bütindünýä gümrük guramasy dünýä ýurtlaryndan 183 sany gümrük edarasynyň bähbitleri bilen çykyş edýär. Bütindünýä gümrük guramasynyň agzalary halkara söwdasynyň 98%-ine gümrük hyzmatlaryny amala aşyrýarlar. Bütindünýä Gümrük guramasynyň strategik ähmiýetli maksatlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Howpsuzlyga ýardam bermek, halkara söwdasynyň ýenilleşdirilmegi, gümrük kadalarynyň sazlaşdyrylmagyny we ýenilleşdirilmegini hem öz içine alýar. Ykdysady bäsleşige ukyplylyk bukjasy (Economic Competitiveness Package).

2. Adalatly we täsirli gümrük ýygymlarynyň belenilmegine ýardam bermek. Gümrük ýygymlarynyň bukjasy (Revenue Package).

3. Jemgyýetçiligiň, onuň howpsuzlygynyň we saglygynyň goragy. Laýyk gelme we howpsuzlyk bukjasy (Compliance and Enforcement Package).

4. Guramaçylyk tejribesini berkitmek (Organizational Development Package).

5. Gyzyklanma bildirýän taraplaryň arasynda maglumat alyş-çalşygyny üpjün etmek.

6. Gümrük gullugynyň professional derejesini we öndürijiligini ýokarlandyrmak.

7. Derňew barlaglaryny geçirmek.

Türkmenistanyň Döwlet Gümrük gullugynyň düzümindäki bölümçeleri enjamlaşdyrmak meselesi boýunça, häzirki wagtda ýurtdaky gümrük-geçiriji nokatlarynyň dünýäde in öňdebaryjy enjamlary bilen üpjün edilenligi belenildi. Mundan başga-da Bütindünýä gümrük guramasy Türkmenistanyň durmuşa geçirýän «Açyk gapylar» hem-de oňyn Bitaraplyk syýasatyny, Merkezi Aziýanyň goňşy ýurtlary bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryň berkidilmegini hemmetaraplaýyn goldaýar. Häzirki zaman düzümläýin desgalaryna eýe bolan ýurdumyz sebit we halkara derejesinde söwda hem-de ulag-logistiki ulgamlarynyň möhüm bölegine öwrülýär. Türkmenistan Bütindünýä gümrük guramasynyň serhet ýakalarynda amala aşyrylýan gözegçiligi guramak we kämilleşdirmek boýunça tejribelerini öwrenmäge we özleşdirmäge uly gyzyklanma bildirýär. Häzirki döwürde ýurdumyzda Gümrük gullugyny meýilnamalaýyn döwrebaplaşdyrmak işleri alnyp barýlýar. Munuň özi ulag-üstaşyr geçelgeleriniň kuwwatynyň artmagyny, bar bolan ähli ulag-logistika düzümiň mümkinçilikleriniň durmuşa geçirilmegi we şolaryň täze ykdysady derejä çykarylmagyny şertlendirýär. Demirgazyk – Günorta, Gündogar – Günübatar ugurlaryny baglanyşdyrýan «Beýik Ýüpek ýolunyň» çatrygynda ýerleşýän Türkmenistan halkara söwda we ykdysady gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda hem-de ösdürilmeginde möhüm orun eýeleýär. Şunuň bilen baglylykda, Owganystan – Türkmenistan – Azerbaýjan – Gruziýa – Türkiýe («Lapis Lazuli») halkara ulag geçelgesini döretmek hakynda kabul edilen ylalaşygyň ähmiýeti belenildi. Bu geçelge Merkezi we Günorta Aziýa, Hazar we Gara deňiz, şeýle hem Ortaýer deňzi sebitlerini öz içine almak bilen geoykdysady giňişlikdäki hyzmatdaşlygyň berkidilmegini şertlendirer. Döwlet gümrük gullugynyň kanunçylyk we maddy-enjamlaýyn binýady yzygiderli kämilleşdirilýär. 2020-nji ýylyň 11-nji dekabrynda, ýurdumyzyň hemişelik Bitaraplygynyň şanly 25 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen Halkara serginiň çäklerinde birnäçe halkara hyzmatdaşlygyň resminamalaryna gol çekmek dabarasy geçirildi, şol sanda Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugynyň, Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş Maksatnamasynyň hem-de Birleşen Milletler Guramasynyň Söwda we ösüş konferensiýasynyň arasynda

«Eksport-import amallary üçin bir penjire» atly üç taraplaýyn taslama resminamasy baglaşyldy. Türkmen tarapdan, resminama Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugynyň başlygy, BMG-niň Ösüş Maksatnamasy tarapyndan agzalan resminama Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş Maksatnamasynyň Türkmenistandaky Hemişelik wekiliniň wezipesini ýerine ýetiriji Natiýa Natswlişwili we Birleşen Milletler Guramasynyň Söwda we ösüş konferensiýasynyň adyndan wideo aragatnaşyk arkaly Guramanyň sebitleýin utgaşdyryjysy Dmitriý Godunow gol çekdiler. Şu taslamanyň maksady edara özara iş gatnaşyklaryny ýenilleşdirmek we sazlaşdyrmak arkaly «Bir penjire» ulgamynyň netijeli girizilmegini üpjün etmek, Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugy bilen import we eksport amala aşyrylanda gözegçilik edýän döwlet edaralarynyň arasyndaky özara işi elektron resminama dolanyşygyny ýola goýmak arkaly berkitmek, Türkmenistanyň dünýädäki, sebitleýin ykdysady integrasiýasyndaky we halkara söwdasyndaky mümkinçiliklerini berkitmek bolup durýar. Gol çekilen resminamanyň çäklerinde, BMG-niň Ösüş Maksatnamasy we BMG-niň Söwda we ösüş konferensiýasy elektron resminama dolanyşygyny ornaşdyrmak boýunça hem-de gümrük resmileşdirmesiniň «Bir penjire» ulgamynyň mümkinçiliklerini ösdürmek konsepsiýasyny ulanmak bilen, mundan beýläk hem awtomatlaşdyrmak we döwrebaplaşdyrmak boýunça ýardam berýär. Agzalan taslama ýurdumyzda hormatly Prezidentimiziň öňdengörüjilikli başlangyçlary bilen durmuşa geçirilýän «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyndan» ugur alnyp işlenip taýýarlanandygyny bellemek gerek.

Türkmenistan Gümrük amallaryny ýönekeýleşdirmek we sazlaşdyrmak baradaky halkara konwensiýasyna (Kioto konwensiýasy) goşulyşdy. 2021-nji ýylyň 3-nji fewralynda Türkmenistanyň Belgiýa Patysalygyndaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly Ilçisi Türkmenistanyň Kioto konwensiýasyna goşulmak baradaky resmainamanyň asyl nusgasyny Bütindünýä gümrük guramasynyň Baş sekretary jenap Kunio Mikuriýa gowşurdy. Jenap Kunio Mikuriýanyň bu resminamany kabul etmegi bilen, Türkmenistan bu konwensiýanyň 126-njy agzasy boldy. Gümrük amallaryny ýönekeýleşdirmek we sazlaşdyrmak baradaky halkara konwensiýasy 1973-nji ýylda Kioto şäherinde gol çekildi. 1999-njy ýylda Brýusselde Bütindünýä gümrük guramasy konwensiýanyň täze redaksiýasyny tassyklady. Konwensiýanyň täzeden seredilen redaksiýasy 40 sany döwletiň ratifisirlemeginden soňra, 2006-njy ýylyň 3-nji fewralynda güýje girdi.

Kioto konwensiýasy gümrük işi babatda ähliumumy halkara hukuknamasy bolup, ol gümrük işi bilen bagly ähli meseleleri öz içine alýar. Onuň esasy ýörelgeleri ýönekeýleşdirilen gümrük amallarynyň ulanylmagyndan, ýokary derejede maglumat tehnologiýalaryndan peýdalanylmagyndan, gümrük gözegçiliginiň

häzirki zaman usullaryny ulanmak arkaly töwekgelçiligi dolandyrmak ulgamyňyň ornaşdyrylmagyndan, işewürler we beýleki gyzyklanýan taraplar bilen ýakyn hyzmatdaşlyk saklamakdan we beýleki birnäçelerdir.

2021-nji ýylyň 16-njy we 22-nji iýunynda Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugynyň, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň we «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň hünärmenleriniň gatnaşmagynda, BMG-niň Ýewropadaky ykdysady komissiyasynyň (UNECE) we şol guramanyň Söwda we ösüş boýunça Konferensiýasynyň (UNCTAD), şeýle hem Awtomobil ulaglarynyň halkara birleşiginiň (IRU) hem-de Türkmen Halkara awtoulagly daşýýjylaryň assosiasiýasynyň (THADA) wekilleriniň arasynda, halkara ýük daşamalarynda sanly TIR-EPD ulgamyň üsti bilen gümrük resmileşdirmeleri we gümrük gözegçiligini amala aşyrmagyň halkara tejribeleri hem-de olary kadalaşdyrýan halkara resminamalar boýunça wideo aragatnaşyk arkaly iş duşuşygy geçirildi.

Geçirilen duşuşygyň çäklerinde, gümrük gullugynyň TIR-EPD ulgamyna birikmeklik hem-de bu ulgamyň üsti bilen, awtomobil ulaglarynda ýurdumyzyň gümrük çäklerinden geçirilýän ýükleri hasaba almak boýunça elektron resminamalary we maglumatlary alyşmak bilen bagly meseleler boýunça sorag-jogaplar alşyldy. Şeýle hem, TIR-EPD ulgamyň dowamy hökmünde e-TIR ulgamyny ornaşdyrmak boýunça Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugy bilen IRU-nyň arasynda özara utgaşykly hereketleriň Ýol kartasynyň taslamasy ara alnyp maslahatlaşyldy.

Gümrük ulgamy boýunça hyzmatdaşlygyň täze ugurlarynyň kemala getirilmegi sebit hem-de ählumumy möçberde parahatçylygy hem-de howpsuzlygy saklamakda wajyp ähmiýetli umumy maksatlaryň hem-de wezipeleriň çäklerinde hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de yzygiderli ösdürmäge täzeçil çemeleşmeleriň işlenip taýýarlanylmagynda möhümdir. Neşeleriň bikanun dolanyşygyna we serhetüsti jenaýatçylyga garşy göreşmekde-de gümrük çäkleriniň goragy wajypdyr.

R. Bāşimow,

*Türkmenistanyň Daşary işler ministriliginiň
Halkara gatnaşyklary institutynyň
«Halkara ykdysady gatnaşyklary»
kafedrasynyň mugallymy*

TÜRKMENISTAN BILEN AZIÝA ÖSÜŞ BANKYNYŇ ARASYNDAKY HYZMATDAŞLYGYŇ ÄHMIÝETI

Bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda ata Watanymyz Türkmenistan dünýäniň syýasy, ykdysady, medeni we hukuk giňişligine üstünlikli goşulyşýar. Ýurdumyzyň özara bähbitli, hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryna esaslanýan halkara gatnaşyklarynyň gerimi has-da giňeýär. Häzirki wagtda ýurdumyz dünýäniň 150-ä golaý döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary, 100-den gowrak döwleti bilen bolsa söwda-ykdysady gatnaşyklary alyp barýar. Biziň döwletimiz iri we abraýly halkara guramalarynyň 50-den gowragynyň agzasy hasaplanýar. Hususan-da, şeýle guramalaryň arasynda sebitleýin we halkara maliýe düzümleriniň bolmagy Türkmenistanyň işjeň we oňyn daşary syýasatynda ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmeklige, maýa goýum gatnaşyklaryny pugtalandyrmaklyga ygrarlydygyny doly tassyklaýar. Olaryň hatarynda Türkmenistan bilen iri maliýe düzümleriniň biri bolan Aziýa ösüş bankynyň arasyndaky netijeli hyzmatdaşlyk aýratyn bellenmäge mynasypdyr.

Türkmenistan amatly geografik çäkde – Merkezi Aziýa we Hazarýaka sebitinde ýerleşmek bilen, agzalan giňişliklerde durnukly ykdysady ösüşi gazanmaga mynasyp goşant goşýar. Ýurdumyzyň alyp barýan içeri we daşary syýasatynda strategik ähmiýete eýe bolan bu sebitlerde Türkmenistan iri halkara taslamalary yzygiderli ýagdaýda üstünlikli durmuşa geçirýär we degişli ugurda täzeden-täze başlangyçlar bilen çykyş edýär. Şeýle taslamalar ykdysadyýetiň senagat, energetika, ulag we syýahatçylyk pudaklary bilen baglanyşyklydyr. Munuň özi döwletimiziň agzalan sebitler babatda alyp barýan daşary ykdysady işiniň Merkezi Aziýa we Hazarýaka ýurtlary üçin örän bähbitlidigine hem-de geljekde bu giňişlikleri dünýäniň ösen çäkleriniň hataryna çykarmaga ýardam berjekdigine doly güwä geçýär. Ykdysady täsirini şeýle giň çäklerе ýetirjek taslamalary durmuşa geçirmekde bolsa ýurdumyz dünýäniň iri maliýe düzümleri bilen hyzmatdaşlygy has-da işjeňleşdirýär. Şeýle düzümleriň biri hem Aziýanyň ösüş bankydyr. Bu düzümler bilen ýurdumyz möhüm ähmiýetli taslamalary amala aşyrmak boýunça netijeli hyzmatdaşlygy alyp barýar. Muňa köpýyllyk tejribe hem şaýatlyk edýär.

Türkmenistan 2000-nji ýylda Aziýa ösüş bankynyň agzasyna öwrüldi. Bu maliýe düzümler bilen hyzmatdaşlyk hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedowyň döwlet başyna geçen ilkinji gününden başlap, işjeň häsiýete eýe boldy. Gysga döwrüň içinde, has takygy, 2010-njy ýylyň başynda Aziýa ösüş bankynyň Türkmenistandaky hemişelik wekilhanasyny döretmek hakyndaky Ylalaşyga gol çekildi. Gol çekilen bu ylalaşyk ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy has-da ösdürmek we pugtalandyrmak babatda täze bir möhüm taryhy ädime öwürldi.

Mälim bolşy ýaly, Aziýa ösüş banky 1966-njy ýylda Aziýa we Ýakyn Gündogar sebitinde ykdysadyýeti ösdürmek maksady bilen döredildi. Bankyň ştab-kwartirasy Manila şäherinde (Filippinlerde) ýerleşýär. Bu düzüm halkara maliýe gurmasydyr. Ýeri gelende bellesek, 67 döwlet, Aziýa – Ýuwaş ummany ýurtlarynyň 48-si, dünýäniň beýleki döwletleriniň 19-sy onuň agzasydyr. Aziýa ösüş banky agza döwletlere we edara görnüşli taraplara karz serişdelerini berýär. Bankyň berýän ortaça karzynyň möçberi 15 million amerikan dollaryna barabardyr. In uly karz möçberi 50 million amerikan dollaryna deňdir. Bank özüniň şeýle möçberlerde berýän karzlaryny birnäçe ugurlar – ulag we aragatnaşyk pudagy, senagat, energetika, oba hojalygy hem-de maliýe ulgamlary boýunça amala aşyrýar. Karz serişdelerini bank iki gaznadan – ýönekeý we ýöriteleşdirilen gaznalardan goýberýär. Ýönekeý gaznadan goýberilýän karzlar bazar göterimlerini goşmak esasynda telekeçilik şertlerinde gysga möhletleýin (15 – 20 ýyl) berilýär. Bankyň ýöriteleşdirilen gaznadan berýän karz serişdeleri adatça uzak möhletleýin (25 – 40 ýyl) hem-de ýeňil göterimleri (1 – 3 %) goşmak esasynda goýberilýär. Aziýa ösüş banky agza döwletlere pul serişdelerini bermekden başga-da, tehniki hyzmatlary we gymmatly kagyzlara kepili, satmak we satyn almak hyzmatlary ýerine ýetirýär.

Ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň çäklerinde 2010-njy ýylyň 19-njy fewralynda Aziýa ösüş bankynyň Prezidenti jenap Haruhiko Kurodanyň ýolbaşçylygyndaky wekiliýet ýurdumyza geldi. Wekiliýetiň saparynyň çäklerinde ikitaraplaýyn duşuşyklar geçirildi. Şol duşuşykda hormatly Prezidentimiz Aziýanyň ösüş bankynyň öňden bári bilelikdäki taslamalaryň birnäçesiniň durmuşa geçirilmegine işjeň gatnaşýan ygtybarly hyzmatdaşlaryň biri hasaplanýandygyny kanagatlanma bilen belläp geçdi. Milli Liderimiz häzirki wagtda ýola goýlan hyzmatdaşlygyň täzeden sazlaşykly ösdürilmegi üçin ähli şertleriň bardygyny aýratyn nygtady. Şol ikitaraplaýyn duşuşykda netijeli hyzmatdaşlygyň geljegi we mümkinçilikleri barada jikme-jik pikir alşyldy. Jenap Haruhiko Kuroda Aziýanyň ösüş bankynyň ýola goýlan gatnaşyklaryň pugtalandyrylmagyna we işjeň hyzmatdaşlygyň ösdürilmegine gyzyklanma bildirýändigini aýdyp, şol gyzyklanmany, ilkinji nobatda, ýurduň ykdysady taýdan we serişdeler babatda ägirt uly kuwwata eýe bolmagy hem-de bu ýerde maýa goýumlar babatda oňaly ýagdaýyň döredilmegi bilen şertlendirilendigini belledi. 2010-njy ýylyň 18-nji fewralynda bolsa paýtagtymyz Aşgabatda Bereket – Gyzyлгаýa – Uzen ýolunda «Demirgazyk – Günorta» demir

ýol geçelgesini gurmagyň demirgazyk bölegini maliýeleşdirmek hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Aziýa ösüş bankynyň arasynda özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama gol çekmek dabarasy boldy. Agzalan halkara demir ýol 2014-nji ýylyň dekabrynda dabaraly ýagdaýda açylyp, ulanylmaga berildi.

Türkmenistanyň ägirt uly energetika serişdelerini hem-de amatly ýerleşmegini hasaba almak bilen, geçen ýyllaryň dowamynda Aziýa ösüş bankynyň maýa goýumlarynyň gatnaşmagynda ýurdumyzda ulag we energetika ulgamlarynda hem-de hususy bölege goldaw bermek babatynda ençeme taslamalar üstünlikli amala aşyryldy. Hususan-da, ulag ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek Türkmenistan bilen Aziýa ösüş bankynyň arasyndaky gatnaşyklaryň esasy ugurlarynyň birine öwrüldi. Ähtnama gol çekilmegi ulag-kommunikasiýa düzüminiň giň möçberli taslamasyny durmuşa geçirmek babatda täze möhüm ädim boldy. Bu ýol Türkmenistanyň, Gazagystanyň we Eýranyň çäginde geçip, Ýewropadan Günorta Aziýa ykdysady taýdan amatly ugry we Pars aýlagynyň portlaryna in gysga çykalgany üpjün edýär we sebitleýin söwdanyň ösdürilmegine uly ýardam berýär.

Bulardan başga-da, döwlet Baştutanymyzyň nygtaýşy ýaly, bu taslamanyň durmuşa geçirilmegi diňe bir içerki däl, eýsem, halkara demir ýol ulagynyň netijeliligini ýokarlandyrýar we durmuş taýdan ösüşiň netijeli guralyna öwürülýär.

Bilşimiz ýaly, täze demir ýoluň 200 kilometrlik bölegi 225 million amerikan dollary möçberinde maliýeleşdirildi. Bu demir ýol şahasynyň umumy uzynlygy 466 kilometre barabardyr. Ikitaraplaýyn Ähtnama laýyklykda, maliýe serişdeleri demir ýoly, şol sanda beketleri, iki şahalaýyn ýollary, kömekçi ýollary gurmaga, lokomotiwleri we enjamlary satyn almaga, şeýle hem taslama gözegçilik etmek hem-de dolandyrmak boýunça maslahat beriş hyzmatlaryna doly gönükdirildi.

Türkmenistan bilen Aziýa ösüş bankynyň arasyndaky 2017–2021-nji ýyllar üçin hyzmatdaşlyk strategiýasyna laýyklykda, türkmen uglewodorod serişdelerini dünýä bazarlaryna ibermegiň ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak, energiýa serişdeleriniň eksport edilyän möçberlerini ýokarlandyrmak, ulag-logistika ulgamyňy ösdürmek, hususy bölegi goldamak, hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda geçirilýän giň gerimli ykdysady özgertmeleriň maglumat üpjünçiligi ýaly ugurlarda hyzmatdaşlyga aýratyn ähmiýet berilýär. Aziýa ösüş banky sebit meýilnamasynyň umumy wezipelerine laýyklykda, ýurdumyzyň ulag-aragatnaşyk, energetika, nebit gaz ýaly ulgamlaryna, şeýle hem hususy bölege maýa goýumlaryny gönükdirmäge taýýardygyny beýan edýär. Bu bank tarapyndan hödürlenen meýilnama boýunça 2019–2021-nji ýyllarda milli ykdysadyýetimize ABŞ-nyň 1 milliard dollaryna golaý maýa serişdelerini goýmak göz önünde tutulýar.

Aziýa ösüş banky Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasynyň esasy hyzmatdaşlarynyň biri bolmak bilen, ony 2019–

2021-nji ýyllar üçin maýa goýumlar boýunça iş meýilnamasyna hem goşdy. Şol bir wagtyň özünde AÖB tarapyndan Türkmenistan–Owganystan–Pakistan ugry boýunça elektrik geçirijisini we optiki-süýümlü aragatnaşyk ulgamyny gurmak hem-de beýleki möhüm düzümläýin taslamalara maýa goýumlary gönükdirmek boýunça Aziýa ösüş banky bilen Türkmenistanyň arasynda netijeli işler durmuşa geçirilýär.

Umuman, häzirkî döwürde ýurdumyz bilen Aziýa ösüş bankynyň arasynda ykdysadyýetiň möhüm ugurlary boýunça ýokary netijeli hyzmatdaşlyk alnyp barýlar. Şeýle hyzmatdaşlygyň çäklerinde milli ykdysadyýetimiz we sebit ähmiýetli hem-de örän bähbitli taslamalar üstünlikli durmuşa geçirilýär. Munuň özi ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň geljekde ýurdumyzyň we sebitiň döwletleriniň ykdysady kuwwatynyň artmagyna ýardam berjekdigine doly şaýatlyk edýär.

S. Myradowa,

*Türkmen döwlet binagärlik-gurluşyk
institutynyň «Kärhanalarda ykdysadyýet we
dolandyrys» kafedrasynyň uly mugallymy*

GARAŞSYZLYGYMYZYŇ BERK BINÝADY-MILLI YKDYSADYÝETIMIZI DIWERSIFIKASIÝA ÝOLY BILEN ÖSDÜRMEK

Garaşsyzlyk ýyllarynda milli ykdysadyýetimiziň ileri tutulýan pudaklarynda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek boýunça netijeli işler durmuşa geçirilýär. Bu barada Hormatly Prezidentimiz: «Häzirki döwürde dünýä dördünji senagat rewolýusiýasyny başdan geçirilýär. Biziň ýurdumyz hem tehnologiýalary we nou-haulary alyşmak, ylmy köp talap edýän önümçilikleri döretmek, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda aň-bilim ulgamlaryny ornaşdyrmak we sanly utgaşmagy gazanmak arkaly bu işlere giňden çekilýär. Daşary ýurt maýa goýumlarynyň akymy, ýokary tehnologiýalar we dolandyrys çözgütleri bize öz zähmet hem-de serişdelerimizi giňden ulanmaga mümkinçilik berýär. Ykdysady ösüşi çalt gazanmak üçin giň şertleri döredýär» diýip belleýär.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna» laýyklykda onuň hereket edýän ýedi ýyllyk döwründe göz önüne tutulan uly möçberdäki maýa goýumlar ýurduň önümçilik kuwwatyny has-da pugtalandyrmaga we täzelemäge, durmuş ulgamyny öndürmäge ýardam eder.

Prezident Maksatnamasyna laýyklykda ýurduň ykdysadyýetine goýulýan maýa goýumlaryň 90 göterimden gowragy önümçilik maksatly binalara gönükdirmek göz önüne tutulyp, degişli döwürde önümçilik ugurlaryna gönükdirilýän maýa goýumlarynyň paýyny artdyrmak bilen bir hatarda olaryň hil görkezijilerini hem ýokarlandyrmak maksady bar. Şonuň bilen baglylykda maýa goýumlarynyň ösüş depgininiň ýurduň jemi içerki önüminiň ösüşi bilen arabaglanyşykda alnyp barylmany ýaly ugurlarda giň gerimli çäreler durmuşa ornaşdyrylýar.

Dünýäniň öndebaryjy döwletleri bilen bilelikde maýa goýum taslamalarynyň amala aşyrylmagy diňe bir ýurda daşyndan çekilýän maýa goýumlaryň netijeligi ni ýokarlandyrmaklygy üpjün etmek bilen çäklenmän, eýsem gurulýan desgalaryň, binalaryň öz wagtynda ýokary hili ýerine ýetirilmegine, olaryň halkara talaplaryna laýyk getirilmegine we milli hünärmenlerimize täze hünärleri ele almaga giň mümkinçilikleri döredýär. Şeýle hem bilelikdäki döredilen kärhanalarda öndürilýän önümleriň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrýar, dünýä bazarynda şol önümlere isleg yzygiderli artýar, ykdysadyýetde goýulan maýa goýumlaryň öz-özüni ödemeklik möhleti gysgalýar.

Türkmenistan döwletimizde Garaşsyzlyga eýe bolan döwrümüzde, ýagny ýylyň dowamynda maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak maksady bilen birnäçe toplumlaýyn we ulgamlaryň çäreleri işlenip düzüldi we üstünlikli durmuşa geçirilýär. Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen 2017-nji ýylda «Erkin ykdysady zolaklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi bu ugurda işleriň düýpli esasyda ýola goýulýandygyna şaýatlyk edýär.

Erkin ykdysady zolaklarda daşary we içerki maýadarlary höweslendirmek maksady bilen aýratyn ýeňillikli: salgyt, maliýe, karz, gümrük we beýleki çäreler döredilýär. Şeýle amatlyklaryň döredilmegi ýurtda maýa goýum akymynyň yzygiderli artmagyna, ýurtda kabul edilýän Maksatnamalaryň öz wagtynda, ýokary hilli amal edilmegine, sebitleriň we pudaklaryň sazlaşykly, kadaly ösmegine zerur bolan şertleri döredýär. Bu ugurda öňde durýan wezipeler Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda», «Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň 2018-2024-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynda» berkidilendir.

Türkmenistanda wajyp taslamalaryň amala aşyrylmagyna gönükdirilen daşary ýurt maýa goýum serişdeleriň umumy möçberinde Ýaponiýa 57 göterim deňşlidir. Koreýa Respublikasy 31 göterim bilen ikinji orunda durýar. Soňra Germaniýa, Hytaý we ABŞ ýaly ýurtlar bar. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parasatly daşary ykdysady syýasatynda Türkmenistan Aziýa – Ýuwaş umman sebitiniň döwletleri bilen hyzmatdaşlyga hem uly ähmiýet berýär. Soňky ýyllarda Ýaponiýanyň we Koreýanyň dünýä belli kompaniýalarynyň gatnaşmagynda birnäçe iri taslamalary amala aşyryldy.

Olaryň içinde Gyýanlyda polipropilen we polietilen önümçiligi boýunça zawodyň gurluşygy, Garabogazda karbamid zawody hem-de Owadandepede gazy gaýtadan işlemek we ondan benzin öndürmek boýunça senagat toplumu ýaly taslamalaryň maliýeleşdirilendigini belläp bolar. Türkmenistan döwletimiziň Malaýziýa, Italiýa ýaly döwletler bilen söwda-ykdysady we maýa goýum ulgamlarynda köp ýyllyk hyzmatdaşlyk etmekde baý tejribesi bar. Muňa hormatly Prezidentimiziň bu ýurtlaryň döwlet ýolbaşçylary bilen geçiren duşuşyklary doly şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň geografik taýdan amatly ýerleşişini, geosyýasy we geoykdysady ýagdaýyny göz önünde tutmak bilen ýol-ulag infrastrukturasyny ösdürmek ugrunda uly maýa goýum taslamalary durmuşa geçirilýär. Ulag-aragatnaşyk ulgamynda maýa goýumlarynyň esasy bölegi ulaglaryň ähli görnüşleriniň gurluşygyny dowam etdirmäge, logistik merkezleri döretmäge, şeýle-de telekommunikasiýa, poçta, maglumat-aragatnaşyk ulgamlaryny kämilleşdirmäge gönükdirilýär. Häzirki wagtda ulag ulgamy ykdysady gatnaşyklaryň ösüşine we deňagramlylygyna gönüden-göni täsir edýän möhüm ugurlaryň birine öwürüldi.

Türkmenistan döwletimiz Garaşsyzlyk syýasatynyň çäklerinde gazanan ykdysady we syýasy netijelerini dowam etdirýär, ykdysadyýetiň pudaklarynda täze gurlan we durmuşa geçirilýän fabrikler, kärhanalar, edaralar, binalar, desgalar, ýaşaýyş jaýlary we beýleki ähli pudaklara, toplumlara degişli işler, gurluşyklar has ýokary depginler bilen dowam edýär. Şeýle toplumlaýyn we ulgamlaryň işleriň geçirilmegi maýa goýum taslamalaryň ykdysady we durmuş netijeligini ýokarlandyrýar.

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurduň ykdysadyýetini döwrebaplaşdyrmak babatda alnyp barylýan köp ugurly we uly möçberli maýa goýum işleri dünýä döwletleri tarapyndan giňden goldanylýar.

Garaşsyz ýurdymyzy ösdürmek, ykdysadyýetimizi ösüşiň häzirki talaplaryna laýyk getirmek, adamy mertebelemek bilen baglanyşykly işleri amala aşyrmak üçin ähli ugurlarda amatly şertleri we mümkinçilikleri döredýär. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň şol mümkinçilikleri doly ulanyp, dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda öz mynasyp ornuny eýelemegi ugrunda alnyp barylýan işlere biziň her birimiz önjeýli, döredijilikli işläp, öz mynasyp goşandymyzy goşsak, hormatly Prezidentimiziň, Türkmenistan döwletimiziň abraý-mertebesi has hem belende galar.

M. Akgaýewa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

TÜRKMENISTANDA SANLY YKDYSADYÝET WE DÜNYÄ ÝURTLARYNYŇ TEJRIBELERI

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde bu gün ýurdumyzda milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýalaşdyrmak, elektron senagatyny ösdürmek, maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň soňky gazananlaryna esaslanýan ösen ykdysadyýeti kemala getirmek, innowasion, ýokary tehnologiýaly, bäsleşige ukyply sanly ykdysadyýeti ösdürmek boýunça netijeli işleri amala aşyrmaga guramaçylykly girişildi. Munuň şeýledigine Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasyny tassyklamak hakynda» kabul eden Karary hem doly güwä geçýär. Bu Konsepsiýanyň esaslary möhüm kanunlardan, maksatnamalardan we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan gözbaş alýanlygy bilen tapawutlanýar. Ol Türkmenistanyň Konstitusiýasyna, «Elektron resminama hakyndaky», «Aragatnaşyk hakyndaky», «Türkmenistanda internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakyndaky», «Maglumat we ony goramak hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunlaryna, şeýle-de «Türkmenistanyň durmuş ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasyna», «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2018-2024-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasyna», «Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasyna», «Türkmenistanda ylmy barlaglaryň we innowasiýa tehnologiýalarynyň netijeliligini ýokarlandyrmagyň 2017-2021-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyna» pugta esaslanýar. «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasynda» ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň maksatlary, meseleleri we esasy ugurlary, şeýle-de maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalarynyň jemi içerki önümi emele getirmekde goşýan goşandyny artdyrmagyň, milli ykdysadyýetde sanly ulgam esasynda ösdürmegi maksat edinmek üç tapgyrdan ybarat bolup durýar.

Resminamanyň birinji tapgyryna 2019-njy ýyl degişli bolup, taýýarlyk işlerini öz içine alýar. Ikinji tapgyry 2020-2023-nji ýyllarda amala aşyrylyp, onda sanly ykdysadyýetiň esasy ugurlary ýola goýulýar hem-de sanly ykdysadyýetiň görkezijiler ulgamy we usulyýeti işe girizilýär. Üçünji tapgyr 2024-2025-nji ýyllara degişli bolup, ol sanly ykdysadyýetiň düýpli kämilleşdirilmegine gönükdiriler. Konsepsiýa laýyklykda, tapgyrlaryň üçüsünde-de ýurdumyzyň ykdysadyýeti-

niň ähli ulgamlaryna maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary binýat bolup durýar hem-de ol geljekki ösüşiň belentliklerini nazarlaýar. Şeýle hem sanly ykdysadyýeti ösdürmekde kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek dowam eder. Ol halkara hukugynyň kadalaryna laýyklykda halkara ülnüleriň hil derejesini-de öz içine alar. Munuň özi ylmyň häzirki zaman derejesiniň ösüşini özleşdirmegiň möhümdigini görkezýär.

Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary bilen ýurdumyzda sanly ykdysadyýete geçmegiň meseleleri üstünlikli durmuşa geçirilip başlandy. Ýurdumyzyň innowasion ösüşine laýyklykda, bilim bermegiň ähli basgançaklaryny ýokary hilli elektron bilim maglumatlary bilen üpjün etmek, sanly serişdeleri giňden peýdalanyň, bilim edaralarynda berilýän bilimiň mazmunyny baýlaşdyrmak, hilini ýokarlandyrmak we okatmagyň usulyýetini kämilleşdirmek boýunça amala aşyrylýan işler onuň aýdyň subutnamasydyr. Alym Arkadagymyz ýurdumyzda «sanly» şäherleri, olarda «sanly» öýleri, «ýaşyl ykdysadyýetiň» nusgalary bolan «sanly» seýilgähleri gurmak işlerine badalga berdi. Aşgabat şäheriniň demirgazygynda guruljak «Aşgabat siti» ýaşaýyş toplumy ýurdumyzda ilkinji gezek döredilýän «sanly» şäher bolar. Bu şäherde Gün we ýel energiýasy ýaly energiýanyň adaty däl çeşmelerini ulanmak, ýagşy suwlaryndan peýdalanmak, milli binagärlik ýörelgelerimiz esasynda innowasion serişdeleri ornaşdyryp, häzirki zaman şäher gurşawyny döretmek göz önünde tutulýar.

Türkmenistanda dürli ulgamlarda sanly ykdysadyýetiň düzümleri üstünlikli hereket edýär. Şunuň bilen baglylykda ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmakda dünýä tejribesini öwrenmek möhümdir.

Sanly ykdysadyýet bu hojalyk işidir, onda önümçiligiň möhüm guraly sanly görnüşdäki maglumatlar bolup, olaryň köp möçberlerde işlenilmegi we seljermeleriň netijeleriniň peýdalanylmagy hojalygy ýöretmegiň däp bolan görnüşleri bilen deňeşdirilende önümçiligiň, tehnologiýalaryň, enjamlaryň dürli görnüşleriniň, harytlary we hyzmatlary saklamagyň, satmagyň, eltip bermegiň netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryny ösdürmekde XXI asyra çenli toplanan mümkinçilikler we gorlar dünýä ykdysadyýetinden başlap, aýry-aýry hojalyk subyektlerine çenli dürli derejäniň ykdysady ulgamlarynyň hereket etmeginde bolup geçýän düýpli üýtgemeleriň sebäbi milli we global ykdysadyýetiň ykdysady ösüşiniň möhüm guraly bolup durýar. Şolaryň täsiri astynda aýry-aýry sanly tehnologiýalary ornaşdyrmakdan, sanly ekoulgamy toplumlaýyn gurmaga geçmeklik amala aşyrylýar. Dördünji senagat rewolýusiýasyna we altynjy tehnologik tertibe geçmekde onuň kesgitleýji ähmiýetiniň bolmagy sanlylaşdyrmak işine aýratyn wajpylyk berýär. Şunuň bilen baglylykda, sanlylaşdyrmak köp ýurtlaryň

ykdysady ösüşiniň möhüm düzüm bölegi bolup durýar we şol bir wagtda önümçiligiň durnukly ösmeginiň, bäsleşige ukyplylygyň we ilatyň ýaşaýyş derejesiniň ýokarlamagynyň esasyňa öwrülýär.

«Sanly» ykdysadyýeti gurmaga biri-birine çapraz gelýän iki çemeleşmäni görkezip bolar: meýilnamalaýyn we bazar çemeleşmesi. Hakyky durmuşda amala aşyrylýan ähli strategiýalar bu iki çemeleşmäniň utgaşmasy bolup durýar. Çemeleşmeleriň şunuň ýaly atlary tötänden saýlanyp alynmady, olaryň meýilnamalaýyn we bazar ykdysadyýetini ýatladyandygy hem ýöne ýerden dälidir.

«Sanly» ykdysadyýeti gurmaga bazar çemeleşmesi döwletiň «sanly» ykdysadyýetiň hereket etmegi üçin iň gowy şertleri, birinji nobatda, amatly gurşawyň döredilmelidigini göz önünde tutýar, şeýle etmek bilen telekeçiligiň bu täze pudaga geçmegini höweslendirýär. Amatly şertler kadalaşdyryjy-hukuk, ykdysady, durmuş häsiýetli özara baglanyşykly çäreler toplumyny we tehnologik binýadyň bolmagyny göz önünde tutýar. «Sanly» ykdysadyýetden alynjak gowy netijäniň bu işiň gerimine düýpli baglydygy sebäpli, şu çemeleşmäni durmuşa geçirmek üçin ykdysadyýetiň garaşsyz subýektleriniň-hususy telekeçileriň ýeterlik sanynyň bolmalydygy zerur şert bolup durýar.

«Sanly» ykdysadyýeti gurmaga meýilnamalaýyn çemeleşme döwletiň ýolbaşçylygynda infrastrukturanyň kem-kemden ösdürilmegini we degişli bölegiň dürli ykdysady subýektler bilen maksada gönükdirilip «doldurylmagyny» göz önünde tutýar. Şunda «sanly» ykdysadyýetiň hereket etmegi üçin infrastrukturanýň we tehnologik binýadyň emele getirilmegi hususy telekeçiligiň (birinji nobatda, kiçi we orta telekeçiligiň) ösmegine oňaly täsir edýän şertleriň döredilmegi bilen bir wagtda bolup geçýär.

«Sanly» ykdysadyýet özara baglanyşykly üç wezipäniň çözülmegini göz önünde tutýar.

Olaryň birinjisi sanly ykdysadyýetdäki ähli serişdeleriň (maddy, tehniki, intellektual, adam serişdeleri, infrastruktura we beýleki serişdeler) bir bitewi maglumat sanawyny döretmekden ybaratdyr.

Ikinji wezipe-bu serişdeleriň ol ýa-da beýleki görnüşde üýtgemegine getirýän ähli hadysalary hasaba almagyň tehnologiýasyny döretmek we ornaşdyrmak bolup durýar. Bu täze wezipe däl, ýöne ol häzirki zaman ylmy-tehnologik de-rejede çözülmelidir.

Ahyrky üçünji wezipe olaryň iň çylşyrymlysy bolup durýar. Ol serişdeleriň bir bitewi sanawynyň derwaýys, ygtybarly we obýektiv başlangyç maglumatlar bilen doldurylmagyny we dessine täzelenip durulmagyny üpjün etmekde jemlenýär. Sanly ykdysadyýet düşüňjesine şunuň ýaly çemeleşme ähli derejelerde dolandyryş çözgütleriniň netijeliligini üpjün edip biler diýip hasap edilýär. Sanly

ykdysadyýete geçmäge ugur alnan şertlerde maglumat tehnologiýalarynyň aýratyn ähmiýete eýe bolýandygy hem şundan gelip çykýar.

«Sanly» ykdysadyýetiň platformasy-bu wezipeleriň we maglumat binýatlaryň toplumydyr, ol sarp edijileriň we öndürijileriň zerurlyklaryny üpjün edýär, şeýle hem olaryň arasynda göni özara gatnaşyk etmek mümkinçiligini amala aşyrýan gurşawdyr (proramma üpjünçiligiň we enjamlaryň toplumydyr).

Platformanyň gymmatlygy göni aragatnaşykda bolmak mümkinçiligini berýänliginden we gatnaşyjylaryň arasynda özara hereket etmegiň düzgünlerini ýenilleşdirýänliginden ybaratdyr. Platformalar çykadjylary azaldýar we üpjün edijiler üçin hem, sarp edijiler üçin hem goşmaça ýenillikleri döredýär. Şeýle hem olar hereket edýän adamlaryň arasynda maglumatlaryň alşylmagyny göz önünde tutýar, bu bolsa hyzmatdaşlygy düýpli gowulandyrmalydyr we innowasion önümleriň we çözgütleriň döredilmegine ýardam etmelidir.

«Platforma» telekeçilik nusgasy hökmünde öňden bári hereket edip gelýär. Satyjylaryň we satyn alyjylaryň (önümi öndürijileriň we sarp edijileriň) birek-biregi tapýan ýeri bolan nusgawy (adaty) bazar muňa mysal bolup biler. Häzirki zaman dünýäde platformaly telekeçilik nusgasynyň ýörelgesinde işjeň ösýän köp kompaniýalary görkezmek bolar (Uber we Airbnb olaryň arasynda in görnükli bolup durýar).

Dünýäde sanly ykdysadyýetiň ýagdaýy we onuň öňdebaryjy orunlary barada gysgaça durup geçeliň.

Sanly ykdysadyýetde öňdebaryjylaryň arasynda ABŞ-ny, Hytaýy, Germaniýany, Ýaponiýany, Beýik Britaniýany görkezýärler. Şunuň bilen birlikde, sanly ykdysadyýetiň JIÖ-de tutýan paýynyň Beýik Britaniýada gazanylandygy (18% töweregi) bilen baglylykda, köplenç bu ýurdy öňdebaryjy diýip atlandyrýarlar. Bu ýurtda strategik derejede ileri tutulýan ugurlary ylym departamentiniň kesgitleýändigini we olaryň dogry saýlanyp alynmagy üçin (ýerine ýetirilmegi üçin däl) jogapkärçilik çekýändigini belläp geçmek gerek. Sanly ykdysadyýetiň möhüm tehnologiýalaryň birnäçesi (öňdebaryjy maglumatlar, hemralar, energiýa saklanýan ýerler, robot tehnikasy we awtonom (özbaşdak) ulgamlar, agroylym, regeneratiw lukmançylyk, uly maglumatlar, sintetik biologiýa) şu departament tarapyndan kesgitlendi.

Hytaý sanly ykdysadyýetde uzak möhlet üçin-2050-nji ýyla çenli strategik geljegi meýilleşdirdi. Örän uly maksat-dünýäde öňdebaryjy tehnologik döwlet bolmak wezipesi öňde goýuldy. Bu maksatlar anyk kadalaşdyryjy döwlet resminamalary bilen berkidildi.

«Sanlylaşdyrmak» işinde öňdebaryjy ýurtlar gapma garşy çemeleşmeleri saýlap aldylar: ABŞ bazar ýoluny ýöredýär, Hytaý bolsa meýilnamalaýyn ýörel-

gäni saýlap aldy. Galan ýurtlar belli bir babatda aralyk ýoluň tarapdary bolup galýarlar.

Eger biz ABŞ-nyň strategiýasyna biraz giňişleýin seretsek, onda «Sanly» ykdysadyýeti gurmak işini 4 bölege bölüp bolar:

1. «Sanly» ykdysadyýeti ösdürmegiň şertlerini döretmek (kadalaşdyryjy-hukuk binýady);

2. Has taýýarlykly senagat ugurlarynda «sanly» ykdysadyýet binýadyny emele getirmek;

3. Binýatlaýyn esaslaryň özara bäsleşmegi we olary kem-kemden goşulyşdyrmak;

4. Has şowly çözgütleri tutuş ykdysadyýete ýaýratmak.

Şu strategiýa aşakdaky ýagdaýlar bilen bagly ABŞ üçin esasy bolup durýar:

- dünýäniň beýleki ýurtlaryna garanyňda, ABŞ-nyň degerli ykdysady we tehnologik artykmaçlygy bar;

- «sanly» ykdysadyýetiň infrastrukturasyny gurmak meselesinde ABŞ Google, FaceBook, Amazon, Intel ýaly ýokary tehnologiýaly transmilli korporasiýalara daýanyp biler;

- ABŞ-da «Sanly» ykdysadyýetiň mümkinçiliklerini ýurt üçin bähbitli peýdalanmak maksady bilen, onuň tebigy ösüşinden peýdalanyp biljek hususy kompaniýalaryň zerur bolan köplügi bar.

Beýleki resmi bolmadyk lider-Hytaý köp babatda muňa garşy bolan strategiýany, ýagny «sanly» ykdysadyýeti meýilnamalaýyn esasyda ösdürmek ýoluny saýlap aldy. Ýakyndan seredeniňde, Hytaýyň ygylan edýän strategiýasynyň iki ugurdaş, biri-biri bilen baglanyşygy bolmadyk ugurlary öz içine alýandygy görünýär:

1. Senagat internetini ornaşdyrmagyň hasabyna önümçiligi sanlylaşdyrmak;

2. Internetiň mümkinçiliklerini harytlaryň ýerlenýän bazarlaryny mundan beýläk hem giňeltmek üçin peýdalanmak.

Saýlanyp alnan strategiýa esasy dört bölegi göz önünde tutýar:

- önümçiligi we logistikany ählumumy (doly derejede) sanlylaşdyrmak;

- kadalaşdyryjy-hukuk binýadyny işläp taýýarlamak;

- dolandyryş ulgamlaryny sanlylaşdyrmak, sanly binýatlary döretmek;

- sanly binýatlary we ekoulgamlary bitewi giňişlige goşmak.

«Sanly» ykdysadyýet döwlet dolandyryş ulgamyny ösdürmek üçin giň mümkinçilikleri berýär. Häzirki zaman tehnologiýalary ýakyn geljekde döwlet dolandyryşynyň ýokary tehnologik sanly binýat gurşawyny döretmäge mümkinçilik berer, ol statistik, salgyt we beýleki hasabatlaryň ýygnaýşyny awtomatlaşdyrýar, çözgütleriň hakyky ýagdaýyny seljermegiň esasynda kabul edilmegini üpjün eder.

A. Akjaýew,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň uly mugallymy*

GARAŞSYZLYK BAGTYÝARLYK ŞUGLASY

Garaşsyz hem hemişelik Bitarap Watanymyzyň ykbalynda möhüm ähmiýeti bolan mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly baýramçylygynyň belleniljek güni barha golaýlaýar. Bagtyýar ilimiz bu şanly toýa özüniň Garaşsyzlyk ýyllarynda ähli ugurlarda gazanan ajaýyp zähmet üstünlikleri, ýetilen belent sepgitleri bilen geldi. Berkarar Diýarymyz hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň çuň parasada ýugrulan döwlet syýasatynyň netijesinde tanalmaz derejede özgerýär.

Mukaddes Garaşsyzlyk, milli ýörelgämiz, dilimiz, medeniýetimiz – bularyň hemmesi Watan diýen düşünjäni, mukaddesligi emele getirýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bu mukaddesliklerimizi sarpalamak, has-da baýlaşdyrmak döwrebap derejede alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen gazanylan ykdysady ösüşler bolsa, halkymyzyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmaga giň mümkinçilikleri döredýär.

Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde ýurdumyz syýasy we ykdysady taýdan uly ösüşleri gazandy, dünýäde belent derejelere eýe boldy. Hormatly Arkadagymyzyň alyp barýan beýik işleri, özgertmeleri netijesinde Türkmenistan dünýäde kuwwatly ösýän ýurda öwrüldi. Ýurdumyzda gurlup ulanmaga berilýän zawodlar, fabrikler, önümçilik desgalary, ýaşaýyş jaýlary we beýleki binalar berkararlygyň aýdyň nusgalarydyr.

Häzirki bagtyýarlyk döwrümüzde ýurdumyzyň ösüşleri, gazanylan üstünlikler halkymyzyň bol elin ýaşaýşyna, röwşen geljegine gönükdirilendir. Her bir ýola goýulýan beýik işler, oňyn başlangyçlar il-halk bähbitlilik, umumadamzat ähmiýetlilik bilen tapawutlanýar. Geljegi has uly ugurlary giňeltmek arkaly, aýratyn hem şähergurluşyk, ýaşaýyş-durmuş, senagat ulgamlarynda gazanylan ösüş depginleri has-da ýokary derejelere eýe bolýar. Munuň özi hormatly Prezidentimiziň toplumlaýyn beýik işleriniň aýdyň netijeleridir. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen gazanylan belent üstünliklere, beýik ösüşlere nazar aýlanynda, şanly Garaşsyzlygymyza buýsanjyň has-da goşalanýar. Çünki Garaşsyzlygymyzy berkitmekde, ykdysady ösüşlerimizi dünýä derejesinde ösdürmekde Gahryman Arkadagymyzyň beýik işleri bu gün netijeliligi bilen tapawutlanýar.

Bu buýsançly pursatlar her bir raýatyň, her bir ildeşimiziň köňlüne şatlyk, begenç duýgularyny eçilýär. Ynha, şanly Garaşsyzlygymyzyň toýlanýan günlerinde paýtagtymyzda Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň mejlisi geçiriler. Bu

döwletli maslahatda ýurdumyzyň ösüşlerine ösüş goşjak, il-halk bähbitli çözgütler kabul ediler. Bu taryhy waka ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde möhüm ähmiýete eýe bolar.

Baky bagtyýarlyga beslenen, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Gahryman Arkadagymyzyň parasatly baştutanlygy netijesinde, «Türkmenistan parahatçylygyň we ynanyşmagyň watany» ýylynda ýurdumyzyň her bir günü ýatdan çykmaýan şanly wakalara beslenýär. Ýurdumyzyň ähli ulgamlarynda uly ösüşlere eýe bolunýar. Her ýyl ýurdumyzda ýatdan çykmaýan birnäçe baýramçylyklar giňden bellenilýär. Seýle baýramçylyklaryň biri hem ýetip gelýän Garaşsyzlyk baýramydyr.

Ynha Diýarymyza baş baýramymyz–Garaşsyzlygyň 30 ýyllyk baýramy ýetip geldi. Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly toýuny bellejek ýylymyzyň her bir günü toýdur baýrama, şatlyk-şowhuna beslenýär. 2021-nji ýyla gadam goýanymyzdan bäri ýurdumyzda bellenen şanly seneleriň, toý baýramlaryň sanasanyň sogaby bar. 1991-nji ýylyň altyn güýzünde ata-babalarymyzyň arzuwan erkinligi wysal boldy. Garaşsyzlyk-bu biziň baş baýramymyz. Biz oňa buýsanç bilen mukaddes Garaşsyzlygymyz diýýäris. Başymyzyň täji bolan ýurt Garaşsyzlygymyz külli türkmeniň bagtynyň çüwmegidir, bagtyýar geljeginiň buşlukçysydyr.

Garaşsyzlyk! Bu biziň ilimize egsilmez bagt bolup geldi, kalbymyza buýsanç nuruny çaydy, güýjümize güýç goşdy, başymyzy gök diretdi, ýüreklerimize ajaýyp, gaýtalanmajak owaz bolup doldy. Garaşsyzlyk şapagyny garşylap, özbaşdaklygyna gowşan türkmen halky pederleriniň gursagynda garran arzuw umytlaryna ýetdi. Gülleýän, gül açýan gözel diýarymyz öz taryhyndaky beýik baýramçylygy–mukaddes Garaşsyzlygynyň şanly toýuny uly dabaralar bilen garşylaýan döwründe ýakymly pursatlary geçirýär. Halkymyza erkinligiň sergin şemalyny peşgeş beren Garaşsyzlyk datly miwelerini açilip, bizi nurly ertire sary alyp barýar.

Garaşsyzlyk. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzy has-da gülläp ösdürmek we önde goýan belent wezipelerini üstünlikli durmuşa geçirmek ugrunda yhlas bilen zähmet çekýän halkymyzyň ruhuny belentliklere göterýär. Hormatly Prezidentimiz: «Eziz Watanymyzyň–Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň mundan beýläk-de gülläp ösmegi üçin ähli gujur gaýratymyzy gaýgyрман yhlas edeliň!» diýip belleýär. Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 30 ýyllygynyň şanly baýramynyň önüsyraşynda biri-biri bilen utgaşyp gelýän taryhy wakalar türkmen halkynyň bagtyýarlygyny Berkarar döwletimiziň ösüşleriniň aýdyň alamaty bolup ýüreklere ornaýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ata Watanymyz syýasy, ykdysady we medeni ugurlarda uly üstünlikleri gazandy. Garaşsyz döwletimiziň dünýä ýan salýan beýik şan-şöhraty, parahatçylygyň we dostlugyň, ruhubelentligiň, sportuň hem-de sag-

dynlygyň ýurdy hökmünde halkara abraýynyň yzygiderli artýandygyna şaýatlyk edýän taryhy wakalar halkymyzy beýik üstünliklere ruhlandyrýar. Muňa mysal edip 2019-njy ýylyň 12-nji awgustynda Hazaryň türkmen kenarynda ilkinji gezek geçirilen Hazar ykdysady forumyny belläp geçmek bolar.

Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň VI Gurultaýynda eden taryhy çykyşynda şeýle belledi: «Garaşsyzlyk her bir ynsanda watançylyk duýgusyny ösdürýän mukaddes düşüňjedir. Bu söz özünde ägirt uly many mazmuny jemlemek bilen, merdana ata-babalarymyzdan bize miras galan eziz Watanymyzyň şöhratly geçmişine, şu gününe we beýik geljegine düýpli düşünmäge mümkinçilik berýär. Garaşsyzlyk baýramy ata-babalarymyzyň wesýet eden ynsanperwer ýörelgeleriniň doly durmuşa geçirilýändiginiň, özygtyýarly döwlet, adalatly jemgyýet hakynda asyrlar boýy edip gelen arzuwlarynyň hasyl bolandygynyň aýdyň subutnamasydyr».

Garaşsyzlyk biziň ýurdumyza halkara gatnaşyklarynyň doly hukukly agzasy hökmünde öz syýasy garaýşyny beýan etmäge mümkinçilik berdi, ol bu gün iň ýokary münberlerden dünýä ýañ salýar. Türkmenistanyň ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga, Durnukly ösüş maksatlaryny netijeli durmuşa geçirmäge gönükdirilen energetika, ulag, suw diplomatiýasyndaky halkara başlangyçlary we iş ýüzündäki anyk ädimleri dünýä jemgyýetçiliginde diň goldawa eýe bolýar.

Garaşsyzlyk biziň ýurdumyza halkara gatnaşyklarynyň doly hukukly agzasy hökmünde öz syýasy garaýşyny beýan etmäge mümkinçilik berdi we ol bu gün iň ýokary münberlerden dünýä ýañ salýar. Türkmenistanyň ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga, Durnukly ösüş maksatlaryny netijeli durmuşa geçirmäge gönükdirilen energetika, ulag, suw diplomatiýasyndaky halkara başlangyçlary we iş ýüzündäki anyk ädimleri dünýä jemgyýetçiliginde diň goldawa yzygiderli eýe bolar.

Garaşsyzlyk ata-babalarymyzyň özbaşdak döwletli bolmak baradaky arzuwlarynyň amala aşmagyna, köp asyrylyk milli we ruhy gymmatlyklarymyzy, şeýle hem, arzyly ynsanperwer däplerimizi dikeltmäge mümkinçilik berdi. Milli Liderimiziň nygtaýşy ýaly, Watanymyzyň Garaşsyzlygynyň mizemezligi döwletiň hem halkyň jebisliginde jemlenýär. Türkmenistan ýurduň ykdysadyýetde, medeniýetde, bilimde, ylymda, sportda... taryhy ösüşleri üpjün edýän Garaşsyzlyk ýoly bilen öňe barýar. Türkmenistan Garaşsyzlygynyň 30 ýyllyk baýramyny ykdysady we ynsanperwer ölçeglerde uly ösüş mümkinçilikleri bolan, sebit hem dünýä ähmiýetli işlere işjeň gatnaşýan durnukly ösýän döwlet hökmünde garşy-laýar.

Garaşsyzlyk biziň ýurdumyza halkara gatnaşyklarynyň doly hukukly agzasy hökmünde öz syýasy garaýşyny beýan etmäge mümkinçilik berdi, ol bu gün iň ýokary münberlerden dünýä ýañ salýar. Türkmenistanyň ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga, Durnukly ösüş maksatlaryny netijeli durmuşa geçirmäge gönükdirilen energetika, ulag, suw diplomatiýasyndaky halkara başlangyçlary we iş ýüzündäki anyk ädimleri dünýä jemgyýetçiliginde giň goldawa eýe bolýar.

Ösüşlere beslenen Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan durmuş-ykdysady ösüşde öz baý tebigy serişdelerinden aýawly peýdalanmakda belent sepgitlere ýetdi. Türkmenistanyň ýokary depginde ösýän ykdysadyýeti sebit hem dünýä ykdysadyýetine işjeň goşulyşýar. Türkmenistan ykdysady ösüşiň netijelerini durmuş ulgamyny ösdürmäge, ýurduň gelejekki gülläp ösüşini üpjün etmäge ukyply ýokary intellektual we berk bedenli adam maýasyny kemala getirmäge gönükdirýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda durmuş maksatly iri taslamalar amala aşyryldy, bilim, medeni, ylmy we sport maksatly edaralaryň ösen giň toplumy döredildi.

Türkmenistan Garaşsyzlygyna daýanyp, dünýäniň sport kartasynda öz mynasyp ornuny tapdy. Biziň türgenlerimiz bolsa bu günki gün dünýäniň abraýly arenalarynda çykyş edip, öz Watanyň sport abraýyny artdyrmaklary üçin ähli mümkinçiliklere eýedir. Olaryň baýrak gaznasyndaky dürli derejeli, şol sanda altyn medallaryň sany barha artýar.

Biz tutuş ýurdumyzda döwrebap sport desgalaryny, iň häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilen stadionlary, sport mekdeplerini, atçylyk-sport toplumlaryny, sport meýdançalaryny gurduk. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda döwrebap sport toplumlaryny, Aşgabat şäherinde sebitde deňi-taýy bolmadyk Olimpiýa şäherçesini, Golf sport toplumyny bina edip, döwrebap sport düzümlerini döretdik.

Şeýlelikde, Berkarar döwletimizde sagdyn durmuş ýörelgelerini, bedenterbiýäni, sporty we olimpiýa hereketini işjeňleşdirmekde uly üstünlikleri gazandyk. Şu jümleleriň özi-de, Garaşsyz Türkmenistanyň berk sport binýadyny döretmäge, köpçülikleýin bedenterbiýe we sport hereketini, ýokary netijeli sporty ösdürmäge, il-ulsuň, aýratyn-da ýaşlaryň sagdyn durmuş ýörelgesine eýermeklerini gazanmaga ýokary derejede uly ähmiýet berilýän döwletdiginiň nobatdaky subutnamasydyr. Sport dünýäsinde biziň ýurdumyzy Aziada–2017 we Agyr atletika boýunça dünýä çempionaty – 2018 ýaly iri ýaryşlaryň ajaýyp guramaçysy, şeýle hem futzal boýunça nobatdaky Aziýa çempionatynyň, 2020-nji ýyldaky erkekleriň we zenanlaryň arasyndaky sambo boýunça dünýä çempionatynyň we 2021-nji ýylda welotrek sporty boýunça dünýä çempionatynyň geçiriljek ýeri hökmünde tanaýarlar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk ýyllarynda geçen ýoly beýleki köp sanly üstünliklerdir belent sepgitlere beslenip, olar täze maksatlara, ösüş menzillerine ýetmegiň özeni bolup hyzmat eder.

Ösüslere beslenen Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan durmuş-ykdysady ösüşde öz baý tebigy serişdelerinden aýawly peýdalanmakda belent sepgitlere ýetdi. Türkmenistanyň ýokary depginde ösýän ykdysadyýeti sebit hem dünýä ykdysadyýetine işjeň goşulyşýar. Türkmenistan ykdysady ösüşiň netijelerini durmuş ulgamyny ösdürmäge, ýurduň geljekki gülläp ösüşini üpjün etmäge ukyply ýokary intellektual we berk bedenli adam maýasyny kemala getirmäge gönükdirýär.

Ine, bu günki gün Garaşsyzlyga eýe bolan halkymyz dünýäde özüniň beýik döwletiniň gadyrny bilip, hözirini görüp ýaşaýar. Garaşsyzlygymyzyň 30 ýylynyň içinde gazanan üstünliklerimize ser salanymyzda, ençeme uly işleriň durmuşa geçirilendigine göz ýetirýäris.

N. Ýagmyrow,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

TÜRKMENISTANDA MALIÝE-BANK ULGAMYNYŇ WE DAŞARY YKDYSADY GATNAŞYKLARYŇ ÖSÜŞI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda bolup geçýän ykdysady reformalar bank hyzmatlarynyň ýokary depginlerde ösmegini talap edýär. Çünki ösen daşary ýurt tejribelerinden belli bolşy ýaly ykdysady gatnaşyklary ýokary derejede ösdürmegiň ilkinji ädimleri maliýe gatnaşyklaryny kämilleşdirmekden başlanýar. Maliýe gatnaşyklarynyň özeninde bolsa ýurtdaky hereket edýän bank ulgamy durandyr. Ýurdumyzyň bank ulgamyny dünýäniň ösen halkara bank ulgamlaryna utgaşdyrmak, döwrebap bank tehnologiýalaryny ulanmak we ýokary geçirijilikli telekommunikasion ulgamlarynyň ornaşdyrylmagy bilen bagly bolup durýar.

Häzirki wagtda ýurdumyzda maliýe ulgamyny ösdürmegiň esasy ileri tutulýan ugurlary şulardan ybaratdyr:

- maliýe ulgamynyň durnuklylygyny we hereket etmegiň netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilen netijeli bitewi döwlet maliýe syýasatyny geçirmek;
- maliýe gurallarynyň mümkinçiligini artdyrmak we olary ykdysadyýetiň we ilatyň ösýän isleglerine laýyklykda kämilleşdirmek;
- Türkmenistanyň maliýe düzümlerini dünýä maliýe ulgamyna goşmak we ulgamlaryň çökgünlikleriň täsir etmek mümkinçiligini aradan aýyrmak;
- milli we daşary ýurtly maýa goýumçylary tarapyndan ýurduň maliýe ulgamyna bolan ynamy ýokarlandyrmak;
- merkezleşdirilen maliýe akymalarynyň hereketini deňeçerlemek arkaly durnuklaşdyrmagy gazanmagyň möhüm guraly hökmünde býujetiň ornuny güýçlendirmek.

Maliýe ulgamynyň ösüşini döwrebaplaşdyrmagy, innowasiýalary maliýe taýdan üpjün etmäge we höweslendirmäge, ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmaga, durnukly ykdysady ösüşi saklamaga, ykdysadyýetiň hakyky böleginiň we maliýe böleginiň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, ylmy esasyda maliýe ulgamyny sanlylaşdyrmaklykda türkmen halkynyň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň hiliniň gowulandyrylmagyna gönükdirilendir.

Maliýe ulgamy bu degişli guramalar tarapyndan dolandyrylýan pul toplumlaryny we gaznalaryny döretmek hem-de ulanmak bilen baglanyşykly önümçilik we önümçilik däl işiň dürli ugurlarynda emele gelýän, biri-birinden bölünip aý-

rylan, ýöne özara baglanyşykly maliýe gatnaşyklar gursawynyň we düzümleriniň jemidir.

Maksatlar we serişdeler boýunça özara baglanyşdyrylan we ykdysadyýetiň ýokary we durnukly ösüş depginlerini saklamaga we ony täze mazmun bilen baýlaşdyrmaga gönükdirilen deňeçerlenen we jogapkär býujet syýasaty alnyp barylýar. Şunda, ýurduň Döwlet býujeti esasy maliýe guraly hökmünde girdejileri paýlamagyň netijeliligi, olaryň düýpli çykdajylara – üznüksiz önümçilige, giň gerimli maýa goýum taslamalaryna, ýurduň durmuş-ykdysady taýdan ösmegi üçin ähli zerur bolan şertleri döretmäge gönükdirmek ýörelgeleri esasynda düzülýär. Şunuň bilen bir hatarda zähmet hakyny, pensiýalary we talyp haklaryny ýokarlandyrmak (azyndan 10%-den pes bolmadyk derejede) boýunça çäreleri geçirmek, durmuş ulgamyny ösdürmek ýoly bilen ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmek möhüm wezipe bolup durýar.

Sanly intellektual tehnologiýalarynyň maliýe ulgamyna ornaşdyrylmagy ulgamy ösdürmeklige ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmaga, diwersifikasiýalaşdyrmaga we innowasiýalary maliýe taýdan üpjün etmäge hem-de höweslendirmäge, durnukly ykdysady ösüşi saklamaga, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga hem-de halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň hilini gowulandyrmaga ýardam eder.

Pul-karz syýasaty bilen utgaşdyrylan konserwatiw býujet syýasatynyň alnyp barylmagy býujet ulgamynyň durnuklylygyny, döwletiň çykdajylar boýunça ähli borçnamalarynyň hökmany ýerine ýetirilmegini, olaryň peýdalylygyny we netijeliligini ýokarlandyrmagy üpjün edýär. Ýurdumyzda üstünlikli alnyp barylýan pul-karz syýasaty durmuş-ykdysady ösüşiň ähli ýagdaýlaryny hasaba almak bilen, milli ykdysadyýetimizde pul serişdelerini jemlemegi, maliýeleşdirmegi we laýyk getirmegi göz önünde tutýar.

Bu maksatlardan ugur alnyp, karz bermegiň usullaryny ösdürmek we kämilleşdirmek, ilatyň we hojalyk subýektleriniň erkin pul serişdelerini pul dolanyşygyna çekmek boýunça çäreler görülýär. Türkmenistanyň Merkezi banky pul-karz syýasatynyň gurallaryny netijeli peýdalanmak esasynda, ýagny hökmany ätiýaçlyk gorlarynyň möçberlerini üýtgetmek, bäsdeşikli söwdalary geçirmek we maýanyň gaýry bankara bazaryny hereketlendirmek, karzlaşdyrmagy dowam etdirmek arkaly haryt we pul teklibiniň sazlaşygyny üpjün edýär.

Ýurdumyzda alnyp barylýan pul-karz syýasatynyň yzygiderli döwrebaplaşdyrylmagy diňe bir puluň hem karzyň ykdysadyýete täsirini güýçlendirmek bilen çäklenmän, eýsem bank ulgamynyň işini kämilleşdirmäge we netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Puluň kömegi bilen pudaklaryň we edara-kärhanalaryň, guramalaryň maliýe netijeliligini kesgitlemek, daşary ýurtlar bilen amat-

ly söwda-ykdysady aragatnaşyklaryny ýola goýmak, täjirçilik banklaryň halkdan goýumlary çekmek we ilatyň girdejilerini artdyrmak işleri hem amala aşyrylýar.

Bazar gatnaşyklarynda täjirçilik banklaryň edara görnüşli we şahsy taraplara, edara görnüşli tarapy döretmeýän telekeçilere – müşderilere ýerine ýetirýän nagt däl hasaplaşyklar boýunça hyzmatynyň ähmiýeti örän uludyr. Bu hyzmaty ösdürmegiň we kämilleşdirmegiň maksady, nagt pul dolanyşygynyň mukdaryny kemeltmekden we geçirilýän hasaplaşyklary çaltlandyrmakdan ybaratdyr. Munuň birnäçe bähbitli taraplary bardyr.

Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda «Altyn asyr» we «Millikart» ýaly plastik kart ulgamlary hereket edýär. Bu kart ulgamlarynda hasaplaşyklar müşderiniň adyna açylan esasy hasaplaryň serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar. Şeýle hem sanly ykdysadyýete geçilmegi bilen bank ulgamyna distansion (uzak aralykdan bank hyzmatyny hödürlemek) bank hyzmaty ornaşdyryldy. Distansion bank hyzmaty – bu müşderä banka gelmezden bank amallaryny amala aşyrmak mümkinçiligi bermekdir.

Distansion bank hyzmatynyň ýerine ýetiriş usullarynyň nukdaýnazaryndan şu görnüşlerini belläp bolýar:

- internet bank – internet ulgamynyň üsti bilen bank kart tölegleriniň esasynda menzilara hyzmatlaryny ýerine ýetirmek;

- mobil-bank – internet ulgamynda bank tarapyndan taýýarlanylýan ýörite ykjam goşundysynyň üsti bilen menzilara bank hyzmatyny ýerine ýetirmek.

«Internet bank» hyzmatynyň kömegi bilen islendik wagtda we islendik ýerde internet ulgamyna birikdirilen kompýuteri ýa-da ykjam telefony arkaly öý we ykjam telefony, IP telewideniýe, internet, karzlaryň esasy bergisini gaýtarmaga we hasaplanan göterimleri tölemäge şeýle hem beýleki tölegleri geçirmäge mümkinçilik döredilendir. Şeýle-de «Internet-bank» hyzmatynyň ýene-de bir amatlylygy bu ulganda amala aşyrylýan tölegler baradaky maglumatlar bilen SMS-hyzmaty arkaly tanşyp bolýar.

Ýurdumyzyň karz edaralary iri maglumat saklaýan we geçirýän ulgamyna eýe bolup, özläriniň iş tejribesine täze görnüşli hyzmatlary ornaşdyrýarlar hem-de olary müşderilere hödürleýärler. Ýurdumyzyň islendik ýerinden bankomatlaryň, terminallaryň, «internet-bank», «mobil-bank» we «elektron söwda» ulgamlarynyň üsti bilen nagt däl görnüşinde hasaplaşyklary göni («online») tertipde amala aşyrmak ýola goýlandyr. Raýatlar degişli bank edarasyna baryp şahsy bank hasabyny «Internet-bank» hyzmatlaryna birikdirmek arkaly bu hyzmatlaryň amatlyklaryndan peýdalanyp bilýärler. Bank işjeňliginiň häzirki döwrüň üýtgeýän talaplaryna laýyklykda gurnalmagy milli ykdysadyýetimizi mundan beýläk-de ösdürmäge gönükdirilen wezipeleri ýerine ýetirmäge ähli mümkinçilikleri berýär.

Dünýä ykdysadyýetine amatly goşulyşýan Türkmenistan döwletimiz üçin bank ulgamynyň işini sanlylaşdyrmak wezipesi strategik wezipe hökmünde kesgitlendi. Ýurdumyzda nagt däl tölegleriň möçberini artdyrmak hem-de pul dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin milli karz edaralary tarapyndan halkara tejribesiniň öňdebaryjy tehnologiýalaryna esaslanýan nagt däl hasaplaşyklary has-da ýaýbaňlandyrmak boýunça giň gerimli işler amala aşyrylýar.

Daşary ýurt pul syýasaty makroýkdysady deňagramlylygy we milli puluň satyn alyjylyk ukybyny saklamaga gönükdirilendir. Daşary ýurt pulunyň netijeli dolanyşygyny guramak maksady bilen, daşary ýurt puluny düzgünleşdirmegiň we oňa gözegçilik etmegiň birnäçe gurallaryndan peýdalanylýar. «VISA» we «MasterCard» bank kartlaryny peýdalanmak bilen daşary ýurt pulundaky nagt däl hasaplaşyklaryň gerimi giňeldilýär. Ýurtda eýeçiligiň guramaçylyk-hukuk görnüşlerine garamazdan, daşary ýurt puluna bolan islegi kanagatlandyryýan Türkmenistanyň Bankara pul biržasy hereket edýär.

Ýewropanyň Tüzeleniş we ösüş bankynyň, Aziýa Ösüş bankynyň, Bütindünýä bankynyň ýurdumyzyň hususy böleginiň taslamalaryny maliýeleşdirmek üçin karz ugurlaryny açmak we göni karzlaşdyrmak ýaly çäreleri amala aşyrylýar.

Milli ykdysadyýetimize sanly ulgamy giňden ornaşdyrmak, ýurtda durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmek, netijede ýurdumyzyň raýatlarynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak babatda giň mümkinçilikleri döredip berýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, il-ýurt bähbitli, döwlet ähmiýetli alyp barýan tutumly işleri mundan beýläk hem rowaç bolsun!

Ş. Akynyýazowa,
*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
 kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
 ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

ÝURDUMYZYŇ ULAG ULGAMY ÖSÜŞLERE BESLENÝÄR

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzda ulag ulgamynyň maddy-enjamlaýyn binýadynyň döwrebaplaşdyrylmagyna yzygiderli üns berilýär. Ulaglaryň ähli görnüşleriniň ösdürilmegi milli maksatnamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň hem girewidir. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasynda» ulaglar ulgamynyň ösüşini üpjün etmek bilen baglanyşykly wezipeleriň toplумы kesgitlenen. Olaryň hatarynda: ýolagçylary gatnatmagyň we ýükleri daşamagyň möçberlerini artdyrmak we hilini gowulandyrmak, ulag hyzmatlarynyň eksportyny artdyrmak, esasan, ýurduň ýükleri üstaşyr geçirmek mümkinçiligini durmuşa geçirmek, ulaglar ulgamynda halkara ykdysady we söwda hyzmatdaşlygyny hil taýdan täze derejä çykarmaga niýetlenen iri halkara hem-de sebitleýin taslamalar babatynda, ilki bilen, çykyş etmek hem-de olary durmuşa geçirmek bolup durýar.

Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolup, ulag babatda birnäçe halkara konwensiýalaryna we ylalaşyklaryna gatnaşyp, möhüm resminamalaryň umumy ykrar edilen kadalaryndan gelip çykýan halkara borçnamalaryna gyşarnyksyz eýerýär.

Türkmenistan BMG-niň çäklerinde halkara gatnaşyklarynda işjeň orny eýelemek bilen, anyk başlangyçlary öňe sürýär. Şunuň bilen baglylykda, transmilli ulag geçelgelerini döretmek boýunça daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen bilelikde giň möçberli düzümläýin taslamalary durmuşa geçirýär. Türkmenistanyň ulag ulgamynda gazanan üstünlikleriniň we halkara derejesinde abraýynyň has-da pugtalanmagynyň aýdyň mysallary hökmünde 2014-nji ýylyň 19-njy dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan «Durnukly ösüş üçin halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde ulag-üstaşyr geçelgeleriniň orny», 2015-nji ýylyň 22-nji dekabrynda «Durnukly multimodal üstaşyr geçelgelerini döretmäge ýardam bermek maksady bilen ulaglaryň ähli görnüşleriniň arasynda hemmetaraplaýyn gatnaşyklary üpjün etmegiň ýolunda», şeýle hem 2017-nji ýylyň 20-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 72-nji maslahatynyň 74-nji mejlisinde «Durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmak bilen baglylykda ulaglaryň ähli görnüşleriniň arabaglanyşygyny berkitmek» atly Rezolýusiýalarynyň kabul edilmegi aýratyn bellennmäge mynasypdyr. Bu

halkara resminamalaryň kabul edilmegi bu ugurda öňe sürülýän oňyn teklipleriň dünýä derejesinde ykrar edilýändigini we olaryň durmuşa ornaşdyrylýandygyny ýene-de bir gezek aýdyňlygy bilen tassyklaýar.

Şeýle-de ýurdumyzda ulag ulgamy bilen baglanyşykly halkara maslahatlar geçirilýär. Muňa mysal edip, 2016-njy ýylyň 26-27-nji noýabrynda Durnukly ulag ulgamy boýunça Ählumumy maslahatyny, 2017-nji ýylyň maýynda Ýewraziýa yklymynda üstaşyr-ulag hyzmatdaşlygyny köpugurlaýyn ösdürmek meselesine bagyşlanan Ulag we logistika boýunça halkara maslahatyny görkezmek bolar.

Häzirki wagtda demir ýollarynyň ösdürilmegi netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň möhüm şertleriniň birine öwrüldi. Türkmenistanyň halkara giňişliginde barha ösýän täsiri we ähmiýeti nukdaýnazaryndan, hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda amala aşyrylýan ulag ulgamyndaky ösüşler we özgertmeler halkara hyzmatdaşlygynyň köpugurly hem-de netijeli bolmagynda öz beýanyyny tapýar.

Türkmenistanyň dünýä giňişliginde möhüm baglanyşyk ulgamyna öwürilmegi üçin, ulag ulgamynyň ähli pudaklaryna iri maýa goýumlaryny gönükdirmek bilen, iri göwrümlü taslamalar durmuşa geçirilýär. 2016-njy ýylyň noýabr aýynda ulanylmaga berlen Kerki – Ymamnazar – Akina demir ýolunyň açylmagy, «Demirgazyk – Günorta» yklymara ulag geçelgesiniň halkasynda–Gazagystan – Türkmenistan – Eýran demir ýolunda gatnawlary işjeňleşdirmek boýunça alnyp barylýan çäreler, 2018-nji ýylyň 23-nji fewralynda gurlup ulanylmaga berlen Serhetabat – Turgundy demir ýoly yzygiderli ösüşiň mysallarydyr.

Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, häzirki döwürde ulag gatnawlarynyň ösdürilmegi netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň esasy şertleriniň birine öwürülýär.

Soňky ýyllarda eziz Diýarymyzyň ulaglar ulgamynyň ähli görnüşinde ilata edilýän hyzmat barha kämilleşýär. Awtomobil, howa, demir ýol ulaglarynyň hyzmatlaryndan peýdalanýan ýolagçylara ähli amatlyklar we ýeňillikler döredilýär.

Soňky gysga wagtyň içinde ulaglar we aragatnaşyk pudagynda häzirki zaman hyzmatlarynyň birnäçesi üstünlikli durmuşa geçirildi we halkymyzyň arasynda gyzgyn goldawa eýe boldy. Olaryň sanawynda «Türkmenawtoulaglary» agentliginiň Aşgabatdaky Taksomotor awto-ulag kärhanasynda hereket edýän «Taksi» ulaglarynda döwrebap hyzmat, ýagny «Taksi» hyzmaty ýola goýuldy. Bu hyzmatda «Altyn Asyr» ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýeti bilen «Türkmenawtoulaglary» agentliginiň bilelikdäki şertnamasy esasynda, täze taksi ulaglarynda planşetler ýerleşdirildi. Haçanda müşderi taksi hyzmatyndan peýdalanmak üçin ýörite buýurma iberse, şol müşderä haýsy taksi ulagy golaý bolsa, gysga wagtyň içinde onuň çagyran salgysyna barýar. Mundan başga-da taksi ulaglarynda nagt we nagt däl görnüşde ýolagçylar bilen hasaplaşmak üçin «Senagat» banky tараpyndan ýörite enjamyň ornaşdyrylmagy hem ýurdumyzda halk hojalyk pudakla-

rynyň sanly ulgama geçirilmegi ugrunda alnyp barylýan işleriň ýokary depginler bilen durmuşa geçirilýändigine şaýatlyk edýär. Mundan başga-da ýolagçy awtobuslarynda tölegleriň ýörite elektron kartlary arkaly amala aşyrylmagy ýurdumyzda alnyp barylýan sanly ykdysadyýet syýasatynyň datly miweleriniň biridir.

«Türkmen Demirýollary» agentligi bilen «Türkmenpoçta» poçta aragatnaşyk kärhanasynyň paýtagtymyzyň poçta aragatnaşyk bölümlerinde demir ýol petekleriniň satuwyny amala aşyrmak üçin şahamçalaryň işläp başlamagy, «Türkmen howaýollary» agentliginiň ýerli we halkara ugurlary boýunça ýolagçy biletleleriniň internet (www.turkmenistanairlines.tm) arkaly «online» satuwynyň ýola goýulmagy, Türkmenabat Halkara howa menziliň resmi saýtynyň (www.tia.gov.tm), «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň «Türkmentelekom», «Altyn Asyr», «AŞTU» aragatnaşyk kärhanalarynda internet, IPTV, kabel telewideniýesi, öý-jükli we simli telefon hyzmatlary üçin «online» töleg hyzmatlarynyň we ýeňillikli nyrhnamalarynyň döredilmegi guwandyrýjy ýagdaýdyr.

Sözümizi delillendirmek üçin demir ýol ulaglarynda innowasion tehnologiýalary giňden ornaşdyrmak maksady bilen «Android» we «iOS» işlediji ulgamlaryna niýetlenen «Demirýol» programmasynyň döredilip, halka elýeterli edilendigi barada aýtmak ýerlikli bolar. Bu programma arkaly her bir raýat ýurduň içerki ýolagçy otly gatnawlarynyň haýsy ugra, haýsy şähre we stansiýa barjakdygyny, otlynyň ugrajak wagty kesgitläp bilýär. Bu innowasion hyzmatlaryň durmuşa girizilmegi halk hojalyk pudaklaryny sanly görnüşe geçirmek boýunça hormatly Prezidentimiziň başyny başlan asylyly işleriniň möhüm ädimleri bolup durýar. Halkara ülnülerine kybap gelýän hyzmatlaryň ýurdumyzda yzygider ornaşdyrylmagy milli Liderimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen baş taglymatynyň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuşyň ähli ugurlarynda dabaralanýandygyny subut edýär.

Täze hyzmatlar barada aýtsak, ýakynda demir ýol otlularynda ýolagçylara edilýän hyzmaty kämilleşdirmek, olary dünýä ülnülerine laýyk guramak maksady bilen ýurdumyzyň Senagat we kommunikasiýa ministrliginiň «Türkmen Demirýollary» agentliginiň «Türkmen Demirýollary» döwlet kärhanasynyň telekeçi Didar Hallyýew bilen bilelikde iş alyp barmak barada şertnama baglaşdy. Onuň esasynda demir ýol otlularynda täze naharhana (restoran) hyzmaty ýola goýuldy.

Demir ýol otlularynda ýola goýlan naharhana barada aýdanymyzda, ol häzirki wagtda Aşgabat – Amyderýa ugry boýunça gatnawy amala aşyrylan otlulara ornaşdyryldy. Onda ýolagçynyň islegine görä dürli tagamlary taýýarlamak mümkinçiligi bar. Häzirki wagtda telekeçi Didar Hallyýewiň dolandyrylan restoranynda türkmen milli tagamlaryna uly orun berilýändigini nygtamak gerek. Dürli görnüşdäki türkmen telekeçileriniň öndürýän agyz suwlary bilen bezelen tekjeler hem müşderileriň ünsüni özüne çekýär.

«Türkmen demirýollary» agentliginiň «Türkmen demirýollary» döwlet kärhanasynyň hünärmenleri ýakynda demir ýol otlularyndaky naharhana hyzmatyny beýleki ugurlar boýunça hem ýola goýmagy meýilleşdirýändiglerini bellediler.

Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň telekeçilerine döredip berýän mümkinçiliklerinden ruhlanan hususyýetçiler häzirki wagtda halkymyza edilýän hyzmatyň hil derejesini ýokarlandyrmak ugrunda birnäçe işleri alyp barýarlar. Türkmen telekeçileriniň alyp barýan işleri bu günki gün özüniň mynasyp miwesini berýär. Soňky ýyllarda döwlet Baştutanymyzyň aladasy bilen ýurdumyzyň altyn gaznasy bolan telekeçilerimize bildirilýän ynamyň netijesinde importyň ornuny tutýan önümler ýurdumyzda öndürilýär. Bu bolsa telekeçilerimiziň ýokary hilli önüm öndürmäge tejribesiniň bardygyny görkezýär.

Biziň ýurdumyz Ýewropa, Aziýa–Ýuwaş ummany we Günorta Aziýa sebitleriniň ykdysady ulgamlarynyň özara gatnaşyklarynyň transkontinental ykdysady köprüsiniň wezipesini ýerine ýetirýär. Şonuň üçin bu babatda «Gündogar – Günübatar» we «Demirgazyk – Günüorta» geçelgelerinde ýollary birleşdirýän esasy ugurlar boýunça milli düzümi has-da giňeltmek möhüm wezipeler hökmünde kesgitlendi. Halkara ulag geçelgeleri dünýä ykdysadyýetiniň globallaşmagynyň esasy ugurlaryna öwrüldi. Türkmenistan bu ösüşlerden çetde galman, öz çäginde yklymyň möhüm ulag merkezlerini döredýär. Ol ýurdumyzyň durnukly ykdysady we durmuş taýdan ösüşine, ýurdumyzda öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň dünýä bazarlarynda bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga daýanýar, bu bolsa oňa dünýäniň senagat düzüminde mynasyp orny eýelemegine uly mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň yklymyň esasy ýollarynyň çatrygynda geografik ýagdaýynyň artykmaçlyklary biziň ýurdumyza Ýewraziýa gatnaşyklaryny üpjün etmek üçin mümkinçilik berýär. Hormatly Prezidentimiz bu Konsepsiýany öňe ilerletmek bilen, häzirki zaman ulag we aragatnaşyk ulgamyny emele getirmegiň Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýandygyny nygtaýar. Bu syýasat ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmäge hem-de ählumy abadançylygyň bähbidine giň sebit we halkara hyzmatdaşlygyny ýola goýmaga gönükdirilendir.

Türkmenistanyň ulag ulgamy önümçilik kuwwatlyklarynyň uly ätiýaçlyklaryna eýe bolup, oňa ýük daşalyşynyň we ýolagçy gatnadylyşynyň, şol sanda biziň ýurdumyzyň çäklerinden geçýän üstaşyr ugurlaryň artýan möçberlerini üpjün etmäge mümkinçilik berýär. Ulag-üstaşyr ulgamy türkmen döwletiniň geosyýasy maksadyna sazlaşykly goşulýar. Şol geosyýasy maksat öz önünde häzirki zaman depginli ösýän dünýäde ykdysady ýörelgeleriň berkemeginiň takyk strategik wezipelerini goýýar.

Hormatly Prezidentimiziň yzygiderli alyp barýan döredijilikli, parahatçylyk söýüjilik syýasatynyň durmuşa geçirilmegi netijesinde Bitarap Türkmenistan anyk başlangyçlar bilen yzygiderli çykyş edýär. Şol başlangyçlar ählumumy yk-rar edilmä eýe bolýar hem-de sebit we dünýä möçberinde hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklarynyň we netijeli hyzmatdaşlygyň pugtalandyrylmagyna hyzmat ed-ýär. Türkmenistan bu meselelere öz çemeleşmelerini kesgitläp, ilkinji nobatda, özüniň tiz ösýän üstaşyr-ulag geçelge artykmaçlyklaryny, şol sanda deňiz-derýa ulaglarynda diňe bir sebitiň ýurtlarynyň däl, eýsem, has giň yklymara möçberler-de hem ykdysady bähbitlerde herekete getirmegiň mümkinçiliginden ugur alýar.

«Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda Ýewraziýa giňişliginde ulag-üstaşyr hyzmatdaşlygy diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmäge bagyşlanan «Ulag we lo-gistika – Durnukly ösüşiň bähbidine hyzmatdaşlyk» atly halkara maslahatyň, Ha-zaryäka döwletleriň deňiz portlarynyň düzümleriniň ýolbaşçylarynyň mejlisleri-niň we bulardan başga-da logistiki düzümi has-da kämilleşdirmek maksady bilen halkara derejesindäki maslahatlaryň ýurdumyzda yzygiderli geçirilmegi halkara deňiz yük gämi gatnawlarynyň howpsuzlygyny üpjün etmekde, port düzümleri-ni ösdürmekde we logistik maglumatlary alyşmakda ähmiýeti uludyr. Bu masla-hatlaryň çäginde Watanymyzda ulag ulgamynyň işini kämilleşdirmek we halkara ulag ulgamlaryna birikmek hem-de Birleşen Milletler Guramasynyň ählumumy durnukly ösüş boýunça 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasynyň çägin-de ulag ulgamynyň ösüşiniň geljegini kesgitleýän birnäçe meselelere seredilip, ulag we logistika ýaly geljegi uly ulgamda halkara hyzmatdaşlygyň dünýä ykdy-sadyýetiniň globallaşmak şertlerinde goşulyşmagyň möhüm şerti bolup durýan-dygy baradaky wajyp işler ara alnyp maslahatlaşylýar. Çünki häzirki zamanyň ösen ulag-üstaşyr geçelgeleriniň ulgamy köpsanly we howpsuz halkara ulag-lo-gistika düzüminiň bolmagyny talap edýär.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy bilen gurlup ulanylmaga berlen Türkmenbaşy şäherindäki Halkara deňiz menziliň Hazaryň kenarynda bina edilmegi hem tutuş Merkezi Aziýa sebitiniň esasy logistik halkasyna öwürülmä-ge gönükdirilendir. Geljekde bu portuň ulanylmagynyň netijesinde Aziýanyň we Ýewropanyň arasyndaky söwda gatnaşyklarynyň täze derejä çykjakdygy hem-de Aziýa bazarlarynyň Ýewropa üçin elýeterliliginiň ýokarlanjakdygy şübhesizdir. Bu taslamanyň durmuşa geçirilmegi bilen Türkmenbaşy Halkara deňiz porty ar-kaly Hytaýdan, Ýaponiýadan, Koreýadan, şeýle hem Merkezi Aziýa ýurtlaryn-dan gelip gowuşýan ýükleri Eýranyň Bender Abbas, Enzeli, Mirabad portlaryna, Russiýanyň we Gazagystanyň portlaryna ýa-da Azerbaýjanyň Baku portuna, şol ýerden bolsa Gruziýanyň Poti portuna ugratmaga mümkinçilik berýär. Munuň özi dünýä ummanyna, ýagny dünýäniň islendik ýurduna çykalgany açar. In häzirki

zaman enjamlary bilen üpjün edilen halkara deňiz porty Ýewropa ýurtlary üçin Ýakyn we Orta Gündogar hem-de Hindi ummanynyň sebitindäki ýurtlaryň haryt we çig mal bazarlaryna çykмага hem aňrybaş amatly şertleri üpjün eder. Şunlukda, ol giň möçberli ýük gatnawlarynyň ýoluna harçlanýan wagty has gysgaltmaga şert döreder. Munuň özi bolsa logistikanyň esasy şertleridir. Mundan başga-da, täze deňiz menzili Türkmenistanyň ykdysady taýdan ösüşine, senagat we ulag düzümleriniň kämilleşdirilmegine, täze iş orunlarynyň döredilmegine oňyn şertleri üpjün eder we iri maýa goýumlarynyň çekilmegini şertlendirir.

Türkmenistanyň ulag ulgamy önümçilik kuwwatlyklarynyň uly ätiýaçlyklaryna eýe bolup, oňa ýük daşalyşynyň we ýolagçy gatnadylyşynyň, şol sanda biziň ýurdumyzyň çäklerinden geçýän üstaşyr ugurlaryň diňe bir deňiz-derýa ulaglary ulgamynda däl, eýsem, ykdysadyýetimiziň awtomobil ulaglary ulgamynyň üsti bilen hem dürli görnüşli ýükleri daşamakda uly işleri amala aşyrýar. Mälim bolşy ýaly, häzirki döwürde Aşgabat – Türkmenbaşy şäherinde ýokary tizlikli, döwrebap awtoban gurulýar. Bu ýoluň ulanylmaga berilmegi netijesinde Merkezi Aziýadan gelyän ýükler Aşgabat – Türkmenbaşy ugry boýunça täze deňiz menziline äkidilip, Hazar deňziniň üsti bilen Kawkaza, şol ýerden bolsa Türkiýä hem-de Ýewropa ýaly ýurtlara halkara ýük gatnawlary amala aşyrylar.

Häzirki döwürde Türkmenistan ýurdumyz ulag-kommunikasiýa ulgamyny ösdürmek, demir ýol, awtomobil, deňiz, howa ulaglarynyň maddy-enjamlaýyn binýadyny pugtalandyrmak boýunça giň möçberli milli maksatnamalary, şeýle hem hereket edýän ulag geçelgelerini giňeltmek we täzelerini döretmek boýunça geljegi uly meýilnamalary amala aşyrýar. Biziň döwletimiziň üstaşyr gatnawlar logistikasynda mümkinçilikleriniň gerimi işe girizilen Gazagystan – Türkmenistan – Eýran hem-de Kerki – Ymamnazar (Türkmenistan) – Akina (Owganystan) halkara demir ýol ulag geçelgelerini, Amyderýanyň üstünden geçýän demir ýol we awtomobil köprülerini, howa menzillerini, döwrebaplaşdyrylýan ýokary tizlikli awtomobil ýollaryny nazara alanyňda, aýratyn täsir galdyrýar.

Türkmenistan ýurdumyz öz ykdysadyýetiniň kuwwatyny yzygiderli artdyrýar, innowasiýalaryň ornaşdyrylmagy, serişdeler bilen bagly mümkinçilikler, durmuşyň ähli ugurlarynda giň gerimli özgertmeleri amala aşyrmaga mümkinçilikler berýär.

Bagtyýarlyk döwrümüzde milli Liderimiziň ykdysadyýetimiziň ulaglar ulgamyny ýokary derejä ýetirmek bilen baglanyşykly edýän tagallalary ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösmegine, halkyň eşretli durmuşda ýaşamagyna uly goşant goşýar. Türkmen halkyny bagta ýetirip, bagtyýarlykda ýaşadýan, ulag we aragatnaşyk düzüminiň has-da kämilleşmeginde bimöçber aladalary edýän Arkadag Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, il-ýurt bähbitli alyp barýan işleri elmydama rowaç alsyn!

M. Atajanowa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

ULAG HYZMATLARYNY ÖSDÜRMEK ÜÇIN MARKETING STRATEGIÝALARY

Döwlet Baştutanymyzyň başlangyjy bilen Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyz gadymy Beýik Ýüpek ýolunyň möhüm halkasy, hereketlendiriji güýji bolmak bilen, halkara ulag-logistika ulgamynyň ösüşinde wajyp orny eýeleýär. Ulag-logistika pudagynyň yzygiderli ösdürilmegi durmuş-ykdysady ösüşler bilen özara sazlaşygy emele getirip, halkara hyzmatdaşlygyň, dünýä ýurtlary bilen dostluk we doganlyk gatnaşyklarynyň giňeldilmegine oňaly täsir edýär.

Içerki we dünýä bazarlaryna harytlaryň çalt we täsirli mahabatlandyrylmagyny üpjün etmäge mümkinçilik berýän ýokary guramaçylykly ulag ulgamynyň bolmagy, ýurduň bazar ykdysadyýetiniň ösmegi, önümçiliginiň we tehniki ösüşiniň esasy şertlerinden biri bolup çykyş edýär.

Ykdysadyýetiň bazar ugry, daşary ykdysady gatnaşyklaryň liberallaşdyrylmagy, täze pudaklaryň döredilmegi, kiçi telekeçiligiň ösdürilmegi, halkara ýol ulaglarynyň häzirki wagtda milli ykdysadyýetiň depginli ösýän pudaklaryň biri bolup durýandygyny aşgär edýär.

Daşary söwdanyň gurluşynyň we göwrüminiň emele gelmeginde möhüm orny eýeleýän halkara ulaglary, daşary ykdysady gatnaşyklaryň ösmegine ep-esli täsirini ýetirmek bilen, döwletiň maliýe potensialynyň emele gelmegini we sosial meseleleriň çözülmegini, ähli derejedäki býudjetleriniň doldurylmagyny, gazna daşary ýurt walýuta girdejileriniň gelmegini we ykdysadyýetiň degişli pudaklarynyň durnukly işlemegini üpjün edýär. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň Ýyllyk statistiki neşirinde berilýän maglumatlara görä 2019-njy ýylda tutuş ýurt boýunça jemi 524,7 million tonna ýük daşalandygyny, bu bolsa 2018-nji ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirilende 1,9 göterim artykdygyny we ýük dolanyşygynyň 8,3 göterim ýokarlanandygyny görkezýär.

Pudaklaýyn nukdaýnazardan seredilende awtomobil ulag ulgamynyň ähmiýeti barha artýar. Şeýlelik bilen, 2019-njy ýylda ýük dolanyşygynyň udel agramynyň umumy mukdaryndaky (turbageçirijiden başga) ulaglaryň paýy 51,4 göterime barabar boldy şoňa laýyklykda «Türkmenawtoulaglary» agentliginiň kärhanalary tarapyndan hödürlenýän ulag hyzmatlarynyň mukdary 2,6 göterim ýokarlandygyny bellemek mümkin.

Marketing konsepsiýasyna esaslanamak halkara ýük gatnawlary pudagynda, dürli daşajyýlar tarapyndan bazara hödürlenýän ulag hyzmatlary, hil aýratynlyklary boýunça biri-birinden tapawutlanmaýan bolsa, bu ýagdaý dürli kynçylyklary ýüze çykarýar. Şeýlelik bilen, marketinge esaslanýan strategiki meýilnamalaşdyryş meseleleri üçin başga konseptual esaslara geçmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Kärhananyň işini strategiki meýilleşdirmek meselesi üçin ol ýa-da beýleki esasy saýlamak, ulgamlaryň meseleleri çözmegiň çemeleşmelerini doly kesgitlemek, ilkinji nobatda strategiki meýilnamalaşdyryş obýektiniň yzygiderli beýany bilen baglanyşykly bolýar. Munuň sebäbi, maksat ýörelgesine laýyklykda, strategiki meýilnamalaşdyryş meselesiniň tutuş ulgamlaryň görkezilmegi kärhananyň ýetmek isleýän maksatlary bilen kesgitlenýär.

Soňky ýyllarda ýurduň halkara ulag bazarynda ýük we ýolagçy gatnawynda bäsdeşlik has-da ýokarlanýar. Bäsdeşlerden öňe saýlanmak üçin ulag kärhanalary ulaga bolan islegi emele getirmegiň marketing ýörelgelerini has işjeň ulanmalydyrlar, sebäbi häzirki zaman marketing düşüňjesine laýyklykda kärhananyň üstünligiň açary bolup marketing ýörelgeleri çykyş edýär.

Ýük daşamak islegini emele getirmegiň esasy ýörelgeleri:

- ulagyň işini müşderileriň gyzyklanmalarynyň iň ýokary derejede kanagatlandyrmak üçin ugrukdyrmak;
- ulag we haryt bazarlaryny seljermek, müşderileriň ulag hyzmatlarynyň we hiliň maksatlaýyn kanagatlanmagy nukdaýnazaryndan zerurlyklaryny kesgitlemek;
- ulag önümçiligi pudagynda innowasiýa prosesine, ulag tehnologiýalarynyň dolandyryş tehnologiýalaryna, bazaryň talaplaryna iň ýokary ugryna, degişli ulag görnüşiniň ösüşiniň geljegine esaslanyp, ulag isleginiň gurluşyna laýyk gelmegini üpjün etmek;
- goşmaça ýükleri çekmek üçin müşderilere arzan bahalý ulaglary hödürlemek;
- oňyn gutarnykly netijäni (girdeji, ulag kärhanasynyň iberijiler ýa-da ýolagçylar segmentine hyzmat etmektäki paýynyň artmagy we ş.m.) gazanmak üçin ýagdaý çemeleşmesine esaslanýan ulag kärhanasynyň işini meýilleşdirmek we çaklamak.

Ýokarda agzalan ýörelgelere laýyklykda, ýük daşamak üçin zerur mukdary emele getirmek üçin aşakdaky usullar we çäreler ulanylyp bilner:

- Gözegçilikleri ulanmak arkaly marketing gözlegleri, maglumat banklarynda toplanan statistiki materiallary öwrenmek, haryt bazarlarynda ýagdaýlary çaklamak, iberiji kärhanalary jogap etmek;
- çeýe nyrh syýasatyny girizmek;
- ulag bazarynyň segmentasiýasy, bazaryň kuwwatyny we segmentlerini kesgitlemek;

• yük gatnawlarynyň mukdaryny saklamak (çekmek) ýa-da ulag hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak üçin tehniki, tehnologi, ykdysady we guramaçylyk çärelerini ösdürmek;

- ulag hyzmatlarynyň täze görnüşlerini ornaşdyrmak;
- ulag çykdajylaryny seljermek we çäýe nyrh syýasatyny ösdürmek;
- maglumat tehnologiýalaryny kämilleşdirmek, mahabat çärelerini ösdürmek, jemgyýetçilik gatnaşyklary we yük daşamak üçin çaklama meýilnamalaryny üstünlikli durmuşa geçirmek üçin beýlekiler;

• ulag kärhanasynda ýerine ýetirilýän işlere gözegçilik, daşalýan harytlaryň mukdary, ugurlary, nomenklaturalary we ulag kompaniýasynyň deň we maliýe we ykdysady durnuklylygyny üpjün etmek üçin ulag bazarynyň dinamikasyna wagtynda jogap bermek.

Kärhananyň marketing işleriniň ulgamy indikileri öz içine alýar:

- daşky gurşawy seljermek;
- bazaryň marketing gözlegleri;
- kärhananyň içki gurşawyny seljermek;
- bazar segmentasiýasy we maksatlaýyn bazar segmentlerini saýlamak;
- kärhana marketinginiň meýilnamasyny (maksatnamasyny ýa-da toplumyny) düzmek;

- harytlaryň we hyzmatlaryň görnüşini meýilleşdirmek;
- bahalary meýilleşdirmek we nyrh syýasatyny ösdürmek;
- satuw meýilnamalaşdyrylyşy, isleg döretmek we satuwy mahabatlandyrmak, harytlary we hyzmatlary bazarda mahabatlandyrmak;
- marketing dolandyryşyny guramak.

Marketing elementleriniň köp bölegi içerki ulag bazarynda öňden hem hereket etýändigini bellemek gerek. Ulag ulgamynda ýollaryň agyrylyk ýerleriniň ykdysadyýeti barada wagtal-wagtal gözleg geçirilýardidi, nyrlara arzanladyş we goşmaça töleg ulgamy hereket edýärdi, yük we ýolagçy akymlyary öwrenilýärdi, ulag we ykdysady gatnaşyklar optimallaşdyrylýardy we yük gatnawlarynyň meýilnamasy amala aşyrylýardy, aýratyn çäreler işlenip düzülýärdi we durmuşa geçirilýärdi.

Şeýle-de bolsa, marketingiň bu elementleri ulgamlaryň häsiýete eýe däl di we merkezi meýilnamalaşdyrmagyň umumy syýasaty ulag operatorlarynyň inisiatiwasyny we marketing düşüňjesini ulanyp ulag hyzmatlary bazarynda bäsdeşligi ösdürmegi çäklendirýärdi. Bu bolsa, satuw bazarlarynda, ulag hyzmatlaryny giňeltmekde, goşmaça müşderileri çekmekde ulag kärhanalaryna çynlakaý zerurlygyň ýüze çykmagyna goşant goşmady, sebäbi ýükleri daşamaga bolan isleg üpjünçilikden ýokarydy.

Ulagyň ulgamynyň maýa talap edijiliginiň ýokarydygyny göz önünde tutup, kiçi ulag kärhanalary hökümetiň goldawy bolmazdan çynlakaý marketing strategiýasyny işläp düzüp we durmuşa geçirmek mümkinçiligi pes. Mundan başga-da, döwrebaplaşdyrmagyň togtadylmagy, çalşylmagy we maliýe çeşmeleriniň ýoklugy sebäpli tehniki serişdeleriň çalt fiziki we moral taýdan könelmegi amala aşýar. Bularyň hemmesi ulag ulgamynyň hilini ýokarlandyrmak we arzan bahadan marketing çemeleşmelerini ulanmak mümkinçiliklerini ep-esli çylşyrymlaşdyrýar.

Şeýlelik bilen, ýük dolanyşygynyň marketing strategiýasy, bir tarapdan, müşderileriň (ýük daşyjylaryň) ýük gatnawyna bolan hakyky zerurlyklaryny kesgitlemek, beýleki tarapdan, bu zerurlyklara, olaryň döredilmegine işjeň täsir etmegi bolup durýar. Ulag kärhanalary, ýük daşamak üçin arzanladyşlar bermek bilen, köplenç senagat kärhanasyna önümçiligiň mukdaryny artdyrmak, satmak we girdeji gazanmak mümkinçiligini berýär.

Şeýle hem, ulag kärhanasy, ýük öndürýän kärhanalar bilen özara peýdaly hyzmatdaşlyga girip, önümçiligi we ykdysady ösüşi höweslendirip bilerler. Ulag kärhanasynyň nukdaýnazaryndan, ýük daşamaga bolan islegiň emele gelmeginiň ahyrky netijesi, ýük daşamak meýilnamalarynyň işlenip düzülmegi, meýilleşdirilen harytlaryň nomenklaturasy we hasaplanan görkezijileriň sany boýunça tapawutlanýar.

Ý. Myradow,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

SANLY YKDYSADYÝETIŇ BANK ULGAMYNÝ ÖSDÜRMEKDÄKI ORNY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parsatly baştutanlygynda ýurdumyzda ykdysadyýetiň sanly ulgamyny ösdürmäge gönükdirilen toplumlaýyn Maksatnamalar durmuşa geçirilýär.

«Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynda», «Türkmenistanyň Ykdysady, maliýe we bank ulgamlaryny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynda» bellenen çäreleri durmuşa geçirmegiň çäklerinde bank ulgamynyň önünde goýlan wezipeleri ýerine ýetirmek maksady bilen, nagt däl hasaplaşyklaryň gerimini giňeltmek, tehniki enjamlar we programmalar bilen üpjünçiligini kämilleşdirmek, döwrebap maglumat tehnologiýalaryny ornaşdyrmak işleri işjeň dowam edýär. Hormatly Prezidentimiziň ýadawsyz tagallasy bilen bank ulgamynda badalga berlen möhüm ähmiýetli özgertmeler esasynda maglumat tehnologiýalary, sanly ykdysadyýet, maglumat howpsuzlygy ýaly ugurlar boýunça halkara tejribesini iş önümçiligine ornaşdyrmak boýunça işler dowam etdirilýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň bank ulgamy yzygiderli giňeldilýär, sebäbi banklar dürli-dürli bank önümlerini, hyzmatlaryny ösdürmek we müşderilerine hödürlemek üçin yzygiderli işleýärler. Bank ulgamynyň hökmany suratda netijeli işlemegi we bäsdeşlik artykmaçlyklaryny gazanmagy üçin ylym, tehnologiýa we tehnologiýanyň täze üstünliklerini ulanmak arkaly innowasiýalary girizmek zerurlygy ýüze çykýar. Bu iş bank ulgamynyň yzygiderli sanlylaşdyrylmagy arkaly gazanylýar. Banklary sanlylaşdyrmak - häzirki zaman tehnologiýalaryny ulanyp, bank gurluşyny, önümleri we müşderiler bilen özara ygtybarly gatnaşyklary döwrebaplaşdyrmakdyr. Sanly bank – bu ösen uzak sanly hyzmatlary internet banklary, şahsy hasaplar, web sahypalary, hususy we korporatiw hyzmatlar üçin ýöriteleşdirilen hyzmatlary bolan bankdyr.

Sanly ykdysadyýet şertlerinde banklar ähli müşderi hyzmatyny sanly gurşawa geçirmäge synanyşýarlar. Ýurtda sanly ulgamyň ornaşdyrylmagy milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygynyň, depginli ösüşiniň üpjün edilmegi hem-de dünýä ykdysady giňişliginde has işjeň goşulyşmagy üçin möhümdir. Bu öz gezeginde maliýe gatnaşyklary sanly tehnologiýalaryň üsti bilen amal etmekligi,

hasaplaşyk resminamalarynyň görnüşlerini kämilleşdirmekligi, şeýle hem jemgyýetiň, hökümetiň we işewürligiň bir wagtda sanlylaşdyrylmagyny şertlendirýär.

Bank ulgamyny sanlylaşdyrmagyň esasy maksatlary şulardan ybaratdyr:

- häzirki wagtda sanly tehnologiýalary netijeli ulanmak, ähli müşderi segmentlerinde bäsdeşlige ukyplylygy saklamaga çalyşýan banklaryň içinde möhüm şertdir;

- sanly hyzmatlaryň bank ulgamynda ýaýramagy müşderileriň zerurlyklaryna has gowy düşünmäge kömek edýär we ulanyjylar üçin aýratyn teklipleri döretmäge mümkinçilik berýär, ýagny banklar bilen mümkin bolan müşderileriň arasyndaky özara gatnaşyklary gowulaşdyrýar;

- bu tehnologiýalar bankyň müşderilerine maliýe edarasynyň ýerleşýän ýerine garamazdan özüne laýyk teklipleri saýlamaga mümkinçilik berýär;

- bank ulgamynda ulanylýan maglumat tehnologiýasy has düşnükli, has çalt we has açyk amallary amala aşyrmaga mümkinçilik berýär;

- sanlylaşdyrma amaly amallary we maliýe amallarynyň dolandyrylyşyny gowulandyrmaga ýardam berýär;

- innowasiýa tehnologiýalary maliýe bazaryna gatnaşyjylaryň çykdajylaryny azaltmak arkaly hyzmatlaryň bahasyny azaltmaga mümkinçilik berýär.

Soňky döwürde dünýädäki üýtgeşmelere nazar salsak, sarp ediş bazarynda maliýe hyzmatlaryny ýerine ýetirmegi banklar däl-de, tehnologiýa taýdan öňdebaryjy Google, Facebook internet sahypalary amala aşyrýar. Şeýle hem, «Bluenotes» ykdysady portalynyň geçiren gözleglerine görä, soraga gatnaşanlaryň 75%-i innowasiýa töleg usullaryny ulanýarlar. Muňa mysal hökmünde öz ekoulgamyny ösdürmegi başaran we dünýäde iň tehnologik taýdan ösen onlaýn satyjylaryň birine öwrülen Amazon amerikan kompaniýasyny görkezmek bolar. «Amazon Prime» platformasyny öz içine alýan «Amazon» ekoulgamy, müşderilerine (eýýäm 80 milliondan gowrak adam bar) satyn almak üçin tiz wagtda tölegleri geçirmäge, satyjylara bolsa wagty yza süýşürmezden girdeji gazanmaga mümkinçilik berýär.

Häzirki wagtda statistika maglumatlaryna we tejribeli hünärmenleriň pikirlerine esaslanyp, bank ulgamyny sanlylaşdyrmagyň aşakdaky tapgyrlary kesgitlenendir:

birinjisi, sanly kanallaryň, ýagny bankomatlaryň ulgamynyň, ykjam bankyň, ulanyjynyň özüni tapýan merkezinde täze ekoulgamyň gurulmagyna goşant goşýan söhbetdeşlik botlarynyň döremegidir. Şeýle ulgam banka-da, müşderä-de islendik amatly kanal arkaly amatly wagtda aragatnaşyk saklamaga mümkinçilik berýär;

ikinjisi, sanly önümleriň işlenip taýýarlanylmagy: aragatnaşyksyz tölegler, wirtual tölegler, uly maglumatlar (Big Data). Öňdebaryjy tehnologiýalaryň bol-

magy, gije-gündiziň dowamynda sarp edijiniň maliýe zerurlyklaryny kanagatlan-dyrmak üçin döredilen E2E önümlerini döretmäge mümkinçilik berýär;

üçünji tapgyrda maglumat hyzmatlarynyň doly aýlawy girizilýär. Bu ädim diňe bir adaty önümleri döwrebaplaşdyrmaga mümkinçilik bermän, banka global internet giňişligine birleşmäge mümkinçilik berýän düýpgöter täze işewürlik mo-deliniň döremegine goşant goşýar;

dördünji tapgyra, belli bir pudakda öz mümkinçiliklerine has gowy düşün-mäge mümkinçilik berýän audit maksady bilen ykdysadyýetiň ähli gatlaklarynda maglumatlary öwrenmegi awtomatlaşdyrmaga gönükdirilen «Sanly beýni» (Digi-tal Brain) döredilmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Sanly ykdysadyýet ösen maglumat we aragatnaşyk tehnologiýalarynyň giň-den ulanylmagyna esaslanýar. Bank ulgamy maliýe bazarynyň beýleki bölekleri ýaly täze talaplary göz önünde tutup üýtgedilýär. Häzirki wagtda sanly tehnolo-giýalar bank ulgamynda aýrylmaz gurala öwrüldi we çalt ösýär. Dünýäniň ösen döwletlerinde banklarda emeli intellekt, uly maglumatlar derňew gurallary, robo-tizasiýa prosesi, söhbetdeşlik botlary we optiki tanamak ýaly esasy sanly tehnolo-giýalar giňden ulanylýar.

Emeli intellekt tehnologiýasy köp meseleleri çözmäge gönükdirilip, olaryň esasysy bank gurallarynyň karz edaralarynyň müşderileriniň isleglerine ýygun-laşmagy, bank önümleriniň we hyzmatlarynyň şahsylaşdyrylmagydyr. Emeli in-tellektiň ulanylmagy maglumatlary ýygnamak ulgamyny ýönekeýleşdirmäge, söz we wideo tanamaga, nerw ulgamlaryny we biometrik kesgitlemäni ulanmaga mümkinçilik berýär. Mundan başga-da, emeli intellekt gurallary galp amallary ýüze çykarmaga kömek edýär.

Uly maglumatlar (Big Data) aç-açan däl, ýöne köplenç ýüze çykýan bagly-lyklary kesgitlemäge esaslanýan ulgamdyr. Maliýe ulgamynda uly maglumatlar ulanylyp bilner we karz alyjynyň tölege ukyplylygyny bahalandyrmak üçin ula-nylýar.

Karz edarasynyň işgäri bilen müşderiniň arasyndaky aragatnaşygy çaltlaş-dyrmak we aňsatlaşdyrmak üçin banklar söhbetdeşlik botlaryny ulanyp başlady-lar. Munuň özi telefon ýa-da elektron poçta ýaly kanallary ulanmak zerurlygyny azaldýar. Adaty soraglara jogap berýän söhbetdeşlikler, jaň merkezleriniň yüküni azaltmaga we müşderiler bilen goşmaça aragatnaşyk kanallarynda bankyň müm-kinçiliklerini giňeltmäge kömek edýär, bu bolsa öz gezeginde hyzmatyň hilini ýokarlandyrmaga kömek edýär. Mundan başga-da, botlar müşderilere täze bank önümleri we dowam edýän mahabatlar barada, şeýle hem walýuta hümmetleri barada maglumat berýär. Bu aragatnaşyk usuly gije-gündiziň dowamynda işleýär we gyssagly habarçylary (smartfon ýa-da onlaýn aragatnaşyk üçin niýetlenen şah-

sy kompýuter üçin programmalar) ulanýan ulanyjylyk üçin maglumaty çalt girişi üpjün edýär.

Soňky tapgyra «Sanly DNK-nyň döremegi» diýip hem atlandyryşlar. Şeýle ulgam ösüşiň täze wektorlaryny ýüze çykarmak bilen bankyň bar bolan islen-dik döwründe täze strategiki çözgütleriň bolmagyny üpjün edýär. Bank ulgamyny sanlylaşdyrmagyň aşakdaky käbir oňyn taraplary bardyr:

- maglumat tehnologiýasynyň işjeň ornaşdyrylmagy işgärleriň öndürijiligi-niň ep-esli ýokarlanmagyna goşant goşýar;

- ýalňyşlyklaryň sanynyň düýpgöter azalmagyna sebäp bolan ykdysady we önümçilik prosesleriniň adam faktoryna garaşlylygyny azaldýar;

- internet giňişligindäki ähli amallary yzarlamak mümkin bolansoň, salgyt we gözegçilik ulgamyny ýenilleşdirýär;

- «Kölegeli» kärhanalaryň sanyny azaltmaga, galp meýilnamalara ýol ber-mezlige we guramalaryň ykdysady prosesleriniň aç-açanlygyny ýokarlandyрма- ga ýardam berýär.

Döwrebap sanly ykdysadyýet diňe bir işewürlik mümkinçilikleriniň çeşmesi bolman, eýsem, häzirki zaman jemgyýetleriniň ösüşinde esasy täsir ediji ýagdaý bolup durýar. Häzirki zaman sanly tehnologiýalar peýdalý we adam tarapyndan okalyan netijeleri almak üçin ägirt uly göwrümlü gurluşly we seljerilmedik mag-lumatlaryň gaýtadan işlenmegini aňladýar.

Bank işinde sanly tehnologiýalaryň çalt ösmegi, başarnykly ýagdaýda näsaz-lygy aradan aýyryan maliýe amallaryny diňe bir tehniki taýdan däl-de, ulanma-gy ýenilleşdirýän interfeýsi hödürlep, sanly bank işiniň işjeň ösmegine getirýär. Bu maksat bilen üstünlikli maliýe platformalarynyň eýeleri köpçülikleýin onlaýn hyzmatlar, esasanam durmuş ulgamlary bilen birleşmäge synanyşýarlar.

Ýurdumyzyň karz edaralary ylmyň in soňky gazanan üstünliklerini we döw-rebap usullaryny peýdalany, raýatlarymyza bank kartlarynyň üsti bilen amala aşyrylýan nagt däl hasaplaşyklaryň giň mümkinçiliklerini hödürleýär. Nagt däl hasaplaşyklaryň giňden ulanylmagy we bank kartlarynyň hyzmatlarynyň köpel-dilmegi milli ykdysadyýetimiziň durnukly ösüşine hem amatly täsirini ýetirýär.

Bank ulgamynyň sanlylaşdyrylmagy netijesinde müşderilere hödürlenýän bank hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, sanly ulgamda hyzmatlaryň «In-ternet-bank», «Mobil-bank», «Elektron-sowda», «Galtasyksyz töleg» ýaly täze, döwrebap görnüşlerini durmuşa ornaşdyrmaga ýardam berýär.

Karz edaralary tarapyndan berilýän dürli görnüşli karzlaryň esasy bergilerini gaýtarmak we olara hasaplanan göterimleri tölemek, aragatnaşyk hyzmatlary üçin tölenýän tölegleri tiz we amatly usulda tölemek ýaly hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin «Internet-bank» we «Mobil-bank» hyzmatlary uly ähmiýete eýedir.

Ýurdumyzyň karz edaralary tarapyndan amala aşyrylýan şeýle özgertmeler ýurduň pul-karz ulgamyny kämilleşdirmäge, nagt däl hasaplaşygy ösdürmäge, milli ykdysadyýetimizde pul serişdeleriniň dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga amatly şert döredýär. Bularyň ählisi ýurdumyzyň raýatlarynyň hal-ýagdaýyny has-da ýokarlandyrmaga, olaryň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmäge gönükdirilendir, bu bolsa, adam baradaky aladanyň hemme zatdan önde durýandygyny aňladýar.

Ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň ösdürilmegi üçin giň mümkinçilikleri döredip berýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun, öz halkynyň eşretli durmuşy, aýdyň gelejegi üçin alyp barýan işleri elmydama rowaçlyklara beslensin!

O. Hatjyýewa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň
«Ýokary matematika» kafedrasynyň mugallymy*

YKDYSADYÝET UGRY BOÝUNÇA BILIM ALÝAN TALYPLAR ÜÇIN INNOWASION TEHNOLOGIÝALARY ULANMAK

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda giňden durmuşa ornaşdyrylýan ylym-bilim syýasatynyň esasy mazmuny onuň häzirki zamanyň in ösen täze tehnologiýalary bilen baglanyşyklylygynda ýüze çykýar. Häzirki zaman ylmynyň we tehnikasynyň ýeten derejeleri adamzat durmuşynda düýpgöter täzelenişleriň başyny başlady. Munuň özi ilkinji nobatda ýurduň ykdysady kuwwatynyň ösüşleriniň hem ylyma esaslanýanlygynda jemlenýär.

2020-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Garaşsyz Türkmenistanyň Bitaraplyk syýasy-hukuk derejesine eýe bolmagynyň 25 ýyllyk şanly baýramçylygy bellenilip geçildi. Gahryman Arkadagymyz «Bitarap Türkmenistan» atly kitabynda: «Bitaraplyk mähriban Watanymyzyň gülläp ösmeginiň esasy hereketlendirijisi boldy» diýip belläp geçýär. Gahryman Arkadagymyz «Türkmeniň döwletlilik ýörelgesi» atly kitabynda bolsa: «Ylym-bilim durmuşa ýagty saçýar» diýmek bilen, jemgyýetiň ylym-bilim baýlygyny türkmençilik ýörelgeleriniň biri hökmünde öňe çykarýar.

Häzirki ösen zamanamyzda in täze tehnologiýalaryň ulanylmagy jemgyýetiň ähli ulgamlary, şonuň bilen bir hatarda ylym-bilim bermeginiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ulgamynda hem uly ähmiýete eýedir.

Mugallymçylyk innowasiýasy diýlip, bilim bermek işinde bilimiň we terbiýeçilik işiniň netijeliligini ýokarlandyryýan modernizirlenen usullara düşünilýär. Şol täzelikler bilim bermek işiniň mazmuny, şertleri we tehnologiýasy, netijeleri bilen baglanyşyklydyr. Oňa esasan täze usullar, tärler, serişdeler, täze konsepsiýalar, okuw edebiýatynyň, täze okuw maksatnamalarynyň, terbiýeçilik tärleriniň özleşdirilmegi degişli bolup durýar. Bilim bermekde täze innowasion tehnologiýalar öňdebaryjy pikirleriň tiz durmuşa ornaşdyrylmagynyň döwrebap şertlerini özünde jemleýär.

Bilim bermeginiň ösen tehnologiýalary ulgamyň ösüşinde intellektual-psihologik taýdan täze gursawyň döredilmegi bilen şertlendirilip, öz ýerine ýetirýän wezipesi, jemgyýetçilik işine gatnaşygy babatda hem aşakdaky toparlar esasynda öwrenilmegini maksadalaýyk diýip hasap edýäris:

1. Bilim ulgamynyň düzümi böleklerine gatnaşygy;

2. Bilim subýektleriniň şahsyýetiň kämilleşmegine baglylygy;
3. Pedagogik peýdalanmagyň çäkleri boýunça sapak –teleköpri;
4. Pedagogik prosese gatnaşyjylaryň özara hyzmatdaşlylygy;
5. Funksional mümkinçilikler;
6. Durmuşa geçirmegiň usullary;
7. Ýaýramagynyň gerimi;
8. Täzelik hökmündäki alamatyň ýüze çykmagy;
9. Sosial–pedagogik ähmiýetliligi;
10. Innowasion mümkinçilikleriniň alamaty.

Mugallymçylyk innowasiýa usullarynyň mazmuny okuwlaryň söhbetdeşlik görnüşinde guralmagyndan hem ugur alýar. Şunuň özi talyplaryň söhbetleşýän mahallarynda öz pikirlerini beýan etmek, birek birege pikirlerini düşündirip aýdyp bilmek, şol bir pikiri çözmegiň netijeli ýollaryny saýlap almak endiklerini kemala getirýär. Şeýlelikde, umumy dersleriň çekişme, meseläni köpçülik bolup çözmek, pikir alyşmak endikleriniň esasynda geçirilmegi talyplaryň hünäri taýyndan kämilleşmegi üçin esaslary kemala getirýär. Eger-de olaryň toparlary 5-7 adamdan ybarat kiçi topar bolsa, onda anyk mesele olaryň garamagyna hödürlenilýär. Okuw çekişmeleri usuly diňe bir geçilenleri berkitmäge täsirini ýetirmän, eýsem talybyň öz şahsy tejribesini peýdalanmaga, bilimleriň pudagara wezipesini seljermäge, şeýle hem olaryň özbaşdak netije çykarmagyna, pikirini aýdyň beýan edip bilmegine ýardam edýär. Şu usulyň binýatlyk düşüňjesi «case» bolup, ol çylşyrymly ýagdaýyň ugrukdyryjy delillerde beýan edilmegini aňladýar. Şonda degişli mesele böleklerde öwrenilip, onuň her bölegi derňelip, degişli netijeler hem umumy bir netijäni almak üçin jemlenilýär. Bilim bermegiň iň täze innowasiýa usullarynyň arasynda giňden ýaýranlarynyň ýene biri «case study» (mazmunly derňew) anyk bir meseläniň çözülmegine gönükdirilendir. Bu usul bilen bilim berlende geljekki inženeriň öz işinden doly derejeli baş alyp çykmagy üçin ony bölekleyin öwretmeklige ähmiýet berilýär, ýagny iş prosesinde ýüze çykaýjak ähli ýagdaýlar aýry ugur hökmünde seljerilýär. Anyk bir ýagdaýda meseleleriň toplumyny ýüze çykarmak; onuň gurluş düzümini, degişli ýagdaýyň döremegini şertlendirýän faktorlary kesgitlemek, ony modelirlemek; baha bermek ulgamyny düzmek; ýagdaýdan baş alyp çykamak boýunça maslahatlary we maksatnamalary işläp düzmek, geljekki ýagdaýy çak etmektir. Bellenilen usuly peýdalanmak arkaly gönüden-göni kärhanalarda duş gelýän önümçilik ýagdaýyna, önümçilik bilen bagly dürli meselelerine ýardam edip bolýar. Meselem, «CASE» kysymly döwrebap oba hojalyk tehnikalarynyň tehniki kartasy bilen önümçilik iş mahallarynda tanyşyp bolýar. Şunuň özi inženerçilik ugrundan bilim alýan talyplara bilim bermekde artykmaçlyga eýedir. Ykdysadyýet üçin geljekki hünärmenlere bilim

bermek bilen baglylykda, netijeli innowasion usullaryň biri hem taslamalar usulydyr. Şonda talyplar işläp düzüjiler hökmünde çykyş edýärler. Bilim bermegiň modul-tejribe usuly ykdysadyýetde işlejek hünärmenleriň ýokary derejeli taýýarlanmagynda netijeliligini äşgär etdi. Bu usul gönüden-göni önümçilik şertlerinde ösen innowasion tehnologiýa gurluşlaryň düşüner ýaly derejede talybyň kämilleşmegini nazara alýar. Talybyň bilimi degişli kärhananyň mümkinçiliklerine laýyklykda ösýär. Sebäbi häzirki döwürde ýurdumyzda kemala gelýän senagat gurluş düzümleri dünýäniň şol ugurdaky in soňky gazananlarynyň özleşdirilmegine gönükdirlendir. Mugallymyň tabşyran ýumşuny ýerine ýetirinde ol tejribede önümçilik işiniň ähli basgançaklaryndaky ýagdaýlary öwrenýär.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň bilim ulgamynda in öňdebaryjy iş usullarynyň biri hem interaktiw bilim bermek usuly bolup durýar. Bu usul tehnologiýa taýdan taýýarlygy talap edýär. Interaktiw bilimiň tejribeleri bilim bermegiň usullaryny toplumlaýyn ulanmaga mümkinçilik berýär.

Bilim bermegiň täze, in döwrebap usullarynyň içinde teleköpri (göni aragatnaşykda) okuwlaryň guralmagy aýratyn orna çykdy. Bu okuwlarynyň nähili görnüşde guralmalydygy hakyndaky sowal häzirki wagtda biziň ählimiz üçin hem gyzyklydyr. Olaryň umumy dersleriň elektron ýazgysy hökmündäki görnüşleriniň adaty tejribesinden tapawutly, has netijeli görnüşleriniň ulanylmagy hakynda dürli pikirler aýdylýar. Biziň pikirimizçe bu indiividual çemeleşmelere esaslanmalydyr. Şoňa laýyklykda dürli usullaryň integrirlenmegi, ýagny dürli wideoşekiller, suratlar we jedweller esasynda guralyp bilner.

Innowasion tehnologiýalar häzirki wagtda bilim ulgamynyň ähli ugurlaryny gurşap aldy we bilim bermegiň dürli derejelerine hem-de görnüşlerine gatnaşýar. Şolaryň özi hem ulgamda in täze tehnologiýalary ulanmagyň döwrebap usullarynyň döredilmegi bilen ýola goýulýar. Munuň özi hormatly Prezidentimiziň 2017-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda tassyklan «Türkmenistanda sanly blim ulgamny ösdürmegiň Konsepsiyasyny» durmuşa geçirmegiň barşynda ähmiýetini has-da ýokarlandyrýar. Ýurtda sanly ulgama geçmeklide bilim ulgamyna uly orun degişlidir.

«Industrial jemgyýetden maglumat jemgyýetiniň düýpli aratapawudy awtomatlaryň adamlar gatnaşmazdan, maglumatlary gözläp tapmaga we peýdalanmaga başlaýanlygyndadyr. Industrilizasiýalaşmada şol zähmetiniň awtomatlaşmagy amala aşyp, şonuň netijesinde hem adamlaryň durmuş derejesi ýokarlanýar. Maglumat jemgyýeti bolsa, akyl zähmetini ön diňe adam ýerine ýetirip bilýär diýip hasap edilen bolsa, şonuň awtomatlaşdyrylmagyny göz önünde tutýar» diýip, maglumat jemgyýetiniň kemala gelmeginiň döwrebap zerurlygyny belleýän edebiýatlarda beýan edilýär.

Bilim ulgamynyň hem innowasiýalarynda ösüşleriniň ähli ugurlary göz önünde tutulýar. Sebäbi bilim innowasiýalar özüniň mazmunynda senagat tehnolo-

logiýalarynyň gazananlaryny yzygider nazara alýar. Şol hem ykdysady netijeliligi ýokarlandyrmagyň usullaryny bilim bermek işiniň ahyrky maksady edip goýýar.

Inženerçilik ugrundan geljekki hünärmenlere bilim berlende ylmyň döwrebap gazananlarynyň doly derejede düşündirilmegi bilim bermek innowasiýalarynyň işjeň ulanylmagynyň ähmiýetini esasy orna çykarýar. Şu ýylyň iýul aýynda Lebap welaýatynyň Halaç etrabyynyň Surh geňeşliginde gurlup ulanylmaga berlen keramika zawody robotlaşdyrylan tehnika esasynda dolandyrylýar.

Häzirki döwürde ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda innovation tehnologiýalary ornaşdyrmak güýçli depginde alnyp barylýar. Tutumly işleriň amala aşyrylýan döwründe milli ykdysadyýetimiziň yzygiderli we durnukly ösüşini üpjün edýän öndebaryjy innovation tehnologiýalary saýlap almak boýunça ägirt uly işler amala aşyrylýar.

Şularyň ählisi hem bir hakykaty tassyk edýär. Garaşsyz Watanymyzda täze innowasiýalardan baş çykarmaga ukyply jemgyýet kemala gelýär.

G. Joraýew,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň*

«Jemgyýeti öwreniş ylymlary» kafedrasynyň uly mugallymy

ENERGETIKA HOWPSUZLYGYNÝ ÜPJÜN ETMEK DURNUKLY ÖSÜŞIŇ MÖHÜM ŞERTI

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow dünýä we sebit syýasatynyň derwaýys ugurlary boýunça iri halkara başlangyçlary bilen yzygiderli çykyş edýär. Milli Liderimiziň öňe sürýän başlangyçlary halkara giňişliginde Türkmen döwletiniň ösüş häsiýetlidigini we işjeň ornuny aýdyň görkezýär. Bu başlangyçlar sebitdäki ösüşiň we hyzmatdaşlygyň derwaýys meselelerini öz içine almak bilen, sebit we ählumumy möçberlerdäki geosyýasy ýagdaýlaryň ösüşini hasaba almak bilen baglanyşyklydyr. Çemeleşmäniň bu ýoly ýurdumyzyň dünýä bileleşiginiň durmuşyna işjeň gatnaşmagyna, häzirki zaman dünýäsinde ýurdu-myzyň ähmiýetiniň has ýokary galmagynyň üpjün edilmegine gönükdirilen geosyýasy strategiýanyň esasy hökmünde çykyş edýär.

Türkmenistanyň sebit we halkara derejeli başlangyçlary halkara jemgyýetçiliginiň giň goldawyna eýe bolýar. Bu ýagdaý halkara guramalarynyň çäklerinde, sammitlerde, konferensiýalarda, döwletara ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn görnüşli gepleşiklerde aýdyň ýüze çykýar.

Ýurdumyzyň daşary syýasatynda Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlyga aýratyn orun degişlidir. Hususan-da 2030-njy ýyla çenli Durnukly ösüşiň maksatlaryna ýetmek babatda öňde durýan wezipeleriniň öz wagtynda we takyk ýerine ýetirilmeginde halkara hyzmatdaşlygynyň ýokary guramaçylykda alnyp barylýandygy bellärliklidir. Türkmenistanyň bu babatdaky tagallalaryna oňyn baha bermek bilen, Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary Antoniu Gutteriş şeýle belleýär: «Dünýä bileleşigi 2030-njy ýyla çenli döwür üçin durnukly ösüş ulgamynda Gün tertibiniň maksatlaryndan we wezipelerinden gelip çykýan bilelikdäki taslamalary hem-de maksatnamalary iş ýüzünde durmuşa geçirmek boýunça maksada gönükdirilen işleri amala aşyrýan we anyk çäreleri geçirýän Türkmenistanyň goşandyna ýokary baha berýär.»

2019-2025-nji ýyllar üçin Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasy halkara guramalary bilen hyzmatdaşlykda işlenilip düzüldi, has takygy bolsa Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan kabul edilen Durnukly ösüşi üpjün etmegiň maksatlaryna esaslandy. «Hormatly Prezidentimiziň ileri tutýan wajyp ähmiýete eýe bolan ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň esasy ugurlarynyň biri – ýurdumyzyň milli derejede kabul eden durnukly ösüş babatyn-

da 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Gün tertibinde emele getirilen Durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmak bolup durýar».

Mälim bolşy ýaly, durnukly ösüşi gazanmak milli, sebit we ählumumy de-rejede energetika howpsuzlygynyň üpjün edilmegi bilen ýakyndan baglanyşyk-lydyr. Energetikanyň ykdysady ösüşiň esasy hereketlendiriji güýji bolmak bilen, uzakmöhletleýin ykdysady ösüşde «möhüm oňyn täsir» hökmünde çykyş edýän-digi döwrümiziň hakykatydyr. Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan kabul edilen «Dünýäni özgertmek: Durnukly ösüş boýunça 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Gün Tertibi» atly A/RES/70/1 belgili Rezolýusiýada «Hemmeler üçin arzan, ygtybarly, durnukly we döwrebap energiýa çeşmeleriniň elýeterlilikini üpjün et-mek» şygary bilen energiýa üpjünçiligi bilen bagly meseläniň Durnukly ösüşiň maksatlarynyň hatarynda görkezilmegi möhümdir. Bu ýagdaý energetika howp-suzlygynyň halkara gün tertibiniň hem aýrylmaz bölegine öwrülendigini alamat-landyrýar.

Ýurdumyzyň ýakyn geljek üçin ösüş maksatlarynyň hatarynda uglewodorod serişdeleriniň ýangyç görnüşinde eksport mümkinçiliklerini artdyrmak bilen bir hatarda, olaryň gaýtadan işlenýän we ahyrky önümleri öndürýän möçberlerini ýo-karlandyrmak we munuň esasynda ýurdumyzyň eksport kuwwatyny berkitmek, tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmak hem bar.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistan Durnukly ösüşiň maksatlaryna ýetmegiň ýolunda» atly kitabynda belleýşi ýaly, Türkmenistanda ýel energiýasy-nyň mümkinçiliklerini ulanmak hem wajyp ugurlaryň biridir. Bu ugry ösdürmek üçin degişli ýel kadasyna laýyklykda, ýurduň günbatar we demirgazyk-günbatar, şol sanda Hazarýaka sebitleri has-da amatlydyr, bu sebitde ýel energiýasyny ön-düriji desgalary gurnamak bilen oba ilatynyň hojalyklaryny hem-de oba hojalyk önümçiligini elektrik energiýasy bilen üpjün edip bolar.

Energiýany maksadalaýyk ulanmak boýunça çäreleriň durmuşa geçirilme-gini ýokarlandyrmak, energiýany döretmegiň alternatiw usullaryny kämilleşdir-mek we energiýany tygşytly peýdalanmak tebigy gazdan elektrik energiýasyny öndürmäge we beýleki önümçilik maksatlaryna sarp edilişini peseltmäge hem-de eksport etmäge mümkinçilikleri artdyrýar.

IRENA durnukly energiýa ulgamyna geçmek boýunça dünýä ýurtlarynyň strategiýasyna goldaw bermek, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri babatda innowasion tehnologiýalary we ykdysady bilimleri öňe ilerletmek ýaly ugurlarda iş alyp barýan halkara agentligidir. Hormatly Arkadagymyzyň ýakyndan golda-magy netijesinde, 2018-nji ýylda IRENA agentligi bilen hyzmatdaşlygy ösdür-mek boýunça 2019-2023-nji ýyllar üçin ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn çäreleriň meýilnamasy işlenip düzüldi hem-de ýurdumyzyň degişli Pudagara iş topary dö-

redildi. Bu toparyň wekilleriniň gatnaşmaklarynda halkara guramalaryň wekilleri bilen bilelikdäki mejlisleriň we duşuşyklaryň guralmagy nygtalmaga degişlidir. IRENA bilen bir hatarda, ýurdumyz gaýtadan dikeldilýän energiýa ulgamynda Ýewropa Bileleşigi, Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasy, şeýle hem Birleşen Milletler Guramasynyň senagat taýdan ösüş boýunça ýöriteleşdirilen düzümi (UNIDO), BMG-niň Daşky gurşaw boýunça maksatnamasy (UNEP) we BMG-niň Ösüş maksatnamasy ýaly BMG-niň ýöriteleşdirilen düzümleri bilen işjeň gatnaşyk edýär hem-de olar bilen bilelikde, her ýylda ugurdaş taslamalar we maksatnamalar amala aşyrylýar.

Häzirki wagtda «Türkmenistanda 2030-njy ýyla çenli gaýtadan dikeldilýän energetikany ösdürmek boýunça Milli strategiýa» hereket edýär. Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan «Gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny hem kabul edildi. Bu Kanun gaýtadan dikeldilýän çeşmeler babatda işleriň hukuk, guramaçylyk, ykdysady we durmuş esaslaryny kesgitleýär hem-de Gün, ýel energiýasy, suw akymalarynyň tebigy hereketiniň energiýasy, ýeriň we daşky gurşawyň ýylylygynyň energiýasy, ilki başky energiýa serişdeleriniň antropogen çeşmeleri (biomassa, biogaz we organiki galyndylardan alynýan beýleki ýangyç) bilen birlikde, şolaryň peýdalanylmagy babatda ýüze çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, energetika pudagynda hyzmatdaşlyk parahatçylygy goramagyň we durnuklylygy saklamagyň açarydyr. Şu günki energiýa geçirijileriniň önümçiligini, olary bellenen nokada eltmegi, galyberse-de, ulanmagy öz içine alýan global energiýa howpsuzlygyny üpjün etmek möhüm meseleleriň biridir.

Energiýa çeşmelerini halkara bazarlaryna eksport etmegiň diwersifikasiýasyny sebitde we dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ugrunda möhüm iş hökmünde häsiýetlendirmek bolar. Türkmenistanyň energetika syýasaty köpugurlydyr. Ol diňe bir söwda-ykdysady häsiýetli däl-de, eýsem has giň ölçeglerdäki wezipeleri çözmäge gönükdirilendigi bilen tapawutlanýar. Mälim bolşy ýaly, häzirki wagtda Türkmenistan – Eýran we Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijileri gurlup ulanylmaga berildi. Bu iri taslamalar döwletleriň arasynda halkara energetika hyzmatdaşlygyny ýokarlandyrmaga, sebitleriň umumy ýagdaýlaryna syýasy, ykdysady we ynsanperwer jähetlerden oňyn täsir etmäge şert döredýär we yklymda syýasy we ykdysady gatnaşyklaryň ulgamynda goşmaça durnuklylygy bermekde möhüm faktor hökmünde çykyş edýär.

Günorta Aziýa ýurtlarynyň energetika üpjünçiligini düýpli gowulandyryjak, tutuş sebit üçin geljegi uly bolan taslamalaryň ýene biri hökmünde Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan (TOPH) transmilli gaz geçirijisini görkez-

mek bolar. Bu taslama sebitiň ykdysadyýetini galdyrmaga, köpsanly goşmaça iş orunlaryny döretmäge, durmuş infrastrukturasynyň emele gelmegine, tutuş sebitde syýasy durnuklylygy saklamaga we berkitmäge ýardam berer.

Ýangyç-energetika pudagynda sanly ulgama geçilmegi Durnukly ösüşiň maksatlaryna ýetmegi has-da tizleşdirmäge ýardam berer. Has takygy, sanly ykdysadyýete geçmegiň şertlerinde «akylyly guýularda» we «sanly ýataklarda» sanly intellektual tehnologiýalar guýular, ýataklar we daşky gurşaw baradaky ähli maglumatlary üznüksiz toplamaga we seljermäge, şeýle hem alnan maglumatlaryň esasynda olaryň işini sazlamaga mümkinçilik döreder. Uglewodorod çig malyny gaýtadan işlemekde innowasiýa tehnologiýalarynyň we öndebaryjy seljeriş usullarynyň ulanylmagy merkezleşdirilen tertipde dolandyryşy, önümçilik çaklamalarynyň takyklygyny we öňde goýlan maksatlara ýetmek mümkinçiliklerini, ahyrky netijede bolsa, ykdysady netijeliligi ýokarlandyrmaga itergi berer.

Umuman alnanda, dünýäniň energetika çygryndaky gatnaşyklaryň bütinleý çylşyrymlylygyny nazarda tutýan Türkmenistanyň başlangyçlary we tagallalary paýhasly ylalaşyklara gelmek üçin wagtyň, çemeleşmeleriň, jogapkärçiligiň, çýeligiň we taýýar bolmagyň zerurlygyna, syýasy-diplomatik, intellektual, maliýe we guramaçylyk serişdeleriniň bolmagyna, hususan-da, global howpsuzlyk we durnuklylyk nukdaýnazardan strategik maksatlara ýetmäge gönükdirilendir.

O. Kullyýewa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň
«Kompýuter we maglumat kommunikasiýa
tehnologiýalary» kafedrasynyň mugallymy*

YKDYSADYÝETI SANLYLAŞDYRMAK ÝURDUMYZY ÖSDÜRMEGIN MÖHÜM GURALYDYR

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ykdysadyýetiň ähli ulgamlaryna sanly tehnologiýalaryň işjeň ornaşdyrylmagyny ýurdumyzyň halk hojalyk toplumyny mundan beýläk-de ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň hatarynda kesgitleýdi.

Häzirki wagtda Türkmenistanda milli Liderimiziň tassyklan, 2025-nji ýyla çenli niýetlenen Konsepsiyasy amala aşyrylýar. Bu resminama pudaklary tehnologiýa taýdan özgertmegiň hem-de döwlet tarapyndan dolandyrmagyň, ýurdumyzyň serişdeler we önümçilik kuwwatynyň esasynda ykdysadyýeti ösdürmegiň özboluşly «ýol kartasy» bolup durýar. Ol birnäçe bölümi öz içine alyp, şolarda Konsepsiyanyň maksatlary hem-de wezipeleri, ony durmuşa geçirmegiň ugurlary we usullary, garaşylýan netijeler beýan edilýär.

Sanlylaşdyrmak – milli ykdysadyýetimiz üçin hil taýdan täze döwür bolup, durmuş-ykdysady ösüş babatda döwlet Baştutanymyzyň takyk, çuňňur oýlanyşykly we ylmy taýdan esaslandyrylan strategiýasy esasynda oňa geçmek mümkin boldy. Ol ösüşiň durnukly oňyn depginini üpjün etmek bilen çäklenmän, eýsem, degişli şertleriň üýtgemegine uýgunlaşmagy, daşarky ýagdaýlar bilen şertlendirilen töwekgelçilikleriň azalmagyny üpjün etdi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda ýurdumyzda bu ugurda yzygiderli maksatnamalaýyn işler amala aşyrylýar, şol sanda zerur düzümi döretmek boýunça çäreler görülýär. Degişli ugurda kadalaşdyryjy-hukuk binýady kämilleşdirilýär. Bu babatda «Aragatnaşyk hakynda» (2019-njy ýylda rejelenen görnüşde), «Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda», «Maglumatlar we olary goramak hakynda», «Kiberhowpsuzlyk hakynda», «Elektron resminama, elektron resminama dolanyşygy we sanly hyzmatlar hakynda» Türkmenistanyň Kanunlary hem-de beýlekiler kabul edildi.

Diwersifikasiýa ýoly bilen ösüşi we senagatlaşdyrmagy, ýokary goşulan bahaly taýýar önümiň öndürilmegini ugur edinýän ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň düzümi üýtgeýär. Hususlaşdyrmak işi dowam edýär. Ýokary tehnologiýaly, ylmy işleri talap edýän we innowasion pudaklary, hususan-da, elektron senagatyny

ösdürmegiň binýady goýuldy. Bu ugurda maliýe pudagyna uly orun degişlidir. Ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň arasynda pul görnüşindäki serişdeleriň çäýe, netijeli paýlanylmagyny üpjün etmek durmuş wezipelerini çözmäge, maýa goýum işleriniň netijeliligini ýokarlandyrmaga hem-de durnukly ykdysady ösüşi saklamaga, ähli pudaklary öňdebaryjy tehnologiýalara geçirmäge ýardam eder.

Tehnologiýa taýdan ösen ýurtlaryň tejribesinden görnüşi ýaly, hut sanlylaşdyrmak işi olara batly depginler bilen öňe gitmäge hem-de dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň hataryna girmäge mümkinçilik berdi. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Hökümeti, ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyryş edaralaryň ýolbaşçylaryny ählumumy meýillere hem-de ähli derejede halkara hyzmatdaşlygy giňeltmäge gönükdirýär.

Häzir sanlylaşdyrmak her bir pudak üçin zerur bolup, umumy ösüşe kybap gelmegiň aýrylmaz şertidir. Tehniki we tehnologik döwrebaplaşdyrma, özgertmeleriň, hususan-da, ýurdumyzyň obasenagat toplumynda amala aşyrylýan özgertmeleriň ähmiýetli ugurdyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamagyň aýratyn möhümdigini belleýär. Döwlet Baştutanymyzyň tabşyrygy boýunça işlenip taýýarlanylýan «Sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasy» şu ugurda goýlan wezipeleri çözmäge gönükdirilendir.

Resminamada kesgitlenen çäreleriň amala aşyrylmagy maglumat-bilim gursawyny döretmäge hem-de degişli ugry ähli tapgyrlardaky okuwyň elektron serişdeleri bilen üpjün etmäge, jemgyýetiň intellektual kuwwatyny artdyrmaga, halkara standartlarynyň derejesinde ugurdaş usulyýetleri kämilleşdirmäge ýardam etmelidir.

Kitaphanalary sanly ulgama geçirmek hem jemgyýeti ösdürmegiň girewi bolup durýar. Wagtyň geçmegi hem-de ylmy tehnologiýanyň ösmegi bilen okamak işiniň özi hem düýpli özgerdi. Häzir kitaplar elektron görnüşde we onlaýn görnüşde elýeterli bolup, kompýuter ýa-da ykjam telefon arkaly belli bir kitaphana «girmek» hem-de gerek neşiriň sanly görnüşini almak bolýar. Sanly ulgama geçilmegi kitaphana-maglumat hyzmatlaryny hödürlemegiň dessinligini we hilini artdyrýar hem-de täze ulanyjylaryň köp sanlysyny özüne çekýär.

Kitaphana kitaplary saklamagyň däbe öwrülen hem-de medeniýet ojagy bolmagynda galyp, okyjylaryň isleglerine jogap bermelidir, olar bilen işjeň aragatnaşykda, şol sanda wirtual gursawda bolmalydyr. Şol ýerde häzir biziň gündelik durmuşymyzyň, işimiziň, boş wagtymyzyň, söhbetdeşligimiziň, ösüşimiziň we bilim almagymyzyň bir bölegi geçýär diýip, milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedow belleýär.

Şeýle hem döwlet Baştutanymyzyň nygtaýşy ýaly, Diýarymyzda ýaýbaňlandyrylan giň gerimli özgertmelere hem-de ykdysadyýeti sanlylaşdyrmagyň kon-

sepsiýasyna laýyklykda, ylmyň, bilimiň we önümçiligiň arabaglanyşygy işjeň berkidilmelidir. Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalary boýunça täze hünärleri girizmegi, zerur bolan ugurlar, aýratyn-da, inžener-tehniki we tehnologiýa ugurlary boýunça bilim bermek usulyny kämilleşdirmegi dowam etmek gerek. Şonuň bilen birlikde, döwlet Baştutanymyz ähli mekdeplerde sanly ulgam boýunça täze okuwlary guramagyň zerurdygyny belleýär. Şunda Ylymlar akademiýasyna esasy orun degişlidir.

Sanlylaşdyrmak türkmen telekeçileri üçin hem uly mümkinçilikleri açýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow olara goldaw berilmegini uly üns berýär. Bu ýerde sanly özgerişlik diňe döwrebap tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny, döwrebap enjamlaryň we programma üpjünçiligiň, maglumat serişdeleriniň netijeli ulanylmagyny däl-de, eýsem, dolandyrmaga çemeleşmelerde düýpli özgertmeleri göz önünde tutýar, bu bolsa kärhanalary ösdürmegiň innovation usullaryna tarap ýol açýar.

Munuň özi milli howpsuzlygyň berkidilmegini, ýurdumyzyň dünýä hojalyk gatnaşyklary ulgamyna üstünlikli goşulyşmagyna, Watanymyzyň ykdysady kuwatynyň artmagyna hem-de mundan beýläk-de gülläp ösmegini ýardam eder. Netijede, türkmen halkynyň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna getirer.

O. Aýnazarowa,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag kommunikasiýalary
institutynyň «Awtomobil ulagynyň ulanylyşy» kafedrasynyň uly mugallymy*

H. Nyýazgeldiýew,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag kommunikasiýalary
institutynyň «Howa ulagynyň ulanylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

ULAG-LOGISTIKAULGAMYMILLIYKDYSADYÝETIMIZIŇDÖW- REBAP ÖSÜŞLERINIŇ BINÝADY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly, oýlanyşykly hem öndengörüjilikli ykdysady syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde ýurdumyzda ýokary depginli ykdysady ösüş gazanylýar. Milli ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda önümçilik döwrebap ýagdaýa getirilýär, olaryň tehniki binýady düýpli berkidilýär. Munuň netijesinde pudaklarda önümçiligiň ösüş depgininiň durnukly we ygtybarly saklanylmagy üpjün edilýär.

Ulag ulgamynyň jemgyýetimiziň ähli ugurlaryna giňden ornaşdyrylmagy, ýol hereketiniň kadaly, amatly we howpsuz amala aşyrylyşyny guramagyň yzygiderli kämilleşdirilmegi ulag ulgamynyň işiniň ygtybarlylygyny ýokarlandyrýar. Soňky ýyllarda ýurdumyzda ulag ulgamyny ösdürmek bilen baglanyşykly çäreler çalt depginde durmuşa geçirilip başlandy. Kabul edilýän döwlet maksatnamalarynyň her birinde diýen ýaly ulag üpjünçilik ulgamlaryny ösdürmegiň ugurlaryny kesgitleýän bölümler bar. Ulag ulgamyny toplumlaýyn ösdürmek hem-de hil taýdan täze derejä çykarmak, şol sanda bu ulgamy üçin bilimli, ýokary hünärli işgärleriň taýýarlanylmagyna yzygiderli üns berilýär. Milli Liderimiziň başlangyjy bilen ýurdumyzda häzirki zaman ulag-üstaşyr logistik düzümi, ulaglar ulgamyny çalt kemala getirmek bilen baglylykda Beýik Ýüpek ýoluny dikeltmek boýunça görülyän anyk we netijeli çäreler diňe bir milli ykdysadyýetimize däl, eýsem, ösüşň sebit ýörelgelerine hem güýçli itergi berdi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň ulag ulgamy özüne «Türkmenawtoulaglary», «Türkmenhowaýollary», «Türkmen demirýollary», «Türkmen deňiz derýaýollary», agentliklerini birleşdirýär. Ulgamda onuň düzümleriniň her biriniň ähmiýetli orny bar. Şonuň üçin döwlet Baştutanymyz ulag ulgamynyň ösüş depginlerini ýokarlandyrmak maksady bilen, olaryň sazlaşykly ösdürilmegine, işleri sazlaşykly guramaga degişli meseleleriň her birine möhüm ähmiýet berýär. Halkymyzyň durmuş abadançylygyny üpjün etmek, milli ykdysadyýetimiziň pudaklaryny ösdürmek maksady bilen, ulag ulgamynyň düzümleriniň maddy-enjamlaýyn binýady döwrebaplaşdyrylýar, ilata edilýän hyzmatlaryň

hili ýokarlandyrylýar, şeýle hem bu düzümlere sanly ulgam, täze tehnologiýalar ornaşdyrylýar.

Örän amatly çäk ýagdaýyny eýeleýän, sebitde we yklymda möhüm üstaşyr-ulag merkezi hökmünde ornuny ynamly pugtalandyryýan Türkmenistan bu ulgamda bar bolan ägirt uly mümkinçiliklerini tutuş adamzadyň abadançylygynyň bähbidine peýdalanmaga çalyşýar. Ulaglaryň ähli görnüşleriniň ösdürilmegi milli maksatnamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň hem girewidir. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasynda» ulaglar ulgamynyň ösüşini üpjün etmek bilen baglanyşykly wezipeleriň toplумы kesgitlenen. Olaryň hatarynda ýolagçylary gatnatmagyň we ýükleri daşamagyň möçberlerini artdyrmak we hilini gowulandyrmak, ulag hyzmatlarynyň eksportyny artdyrmak, esasan, ýurduň ýükleri üstaşyr geçirmek mümkinçiligini durmuşa geçirmek, ulaglar ulgamynda halkara ykdysady we söwda hyzmatdaşlygyny hil taýdan täze derejä çykarmaga niýetlenen iri halkara hem-de sebitleýin taslamalar babatynda, ilki bilen, çykyş etmek hem-de olary durmuşa geçirmek bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň ýiti zehininden syzylýp çykan ajaýyp eserleri bize görelde mekdebi bolup durýar. Bu eserleriň biri hem Döwlet Baştutanymyzyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabydyr. Onuň mazmunynda taryhy döwürlerde we häzirki wagtda ulag ulgamynyň tutýan ornunyň ýokarydygy, onuň medeniýet, syýahatçylyk, söwda gatnaşyklaryna uly itergi berýändigini baradaky giňişleýin maglumatlar islendik okyjyny özüne maýyl edýär. Türkmenistan halkara ýollaryň çatrygynda ýerleşip, geografik taýdan örän amatly ýagdaýa eýedir. Şu nukdaýnazardan, ýurdumyzda halkara üňülerine laýyk gelýän döwrebap ýollar, köprüler, halkara howa menzilleri, demir ýol menzilleri, deňiz portlary gurulýar we olaryň ön bar bolan desgalarynyň durky täzelenip, döwrebaplaşdyrylýar. Bularyň ählisi häzirki zaman şertlerinde Beýik Ýüpek ýolunyň täzeden dikelmegine giň ýol açýar, syýahatçylygyň, medeni hyzmatdaşlygyň, söwda-ykdysady gatnaşyklaryň rowaçlanmagyna şert döredýär.

Türkmenistanda dünýäniň ulag giňişligine goşulýşmak ýurdumyzyň üstaşyr mümkinçiliklerini artdyrmak, iri logistik merkezini döretmek ulag ulgamyny ösdürmegiň möhüm ugry bolup durýar. Ýewraziýanyň giňişliklerini gurşap alýan Günorta we Günorta-Gündogar Aziýa, Ýakyn Gündogar we Aziýa, Ýuwaş umman sebitlerine çykýan ulag ýollaryna Hazar deňziniň, Gara deňziniň we Baltika deňziniň deňiz terminallaryna çykmaga döwletimiziň giň mümkinçilikleri bardyr. Şol mümkinçilikleri umumy adamzat bähbitlerine gönükdirmek bilen, milli Liderimiz halkara ähmiýetli başlangyçlary öňe sürýär.

Türkmenistanyň ykdysady we durmuş taýdan üstünlikli ösdürmegiň möhüm şerti hökmünde köp şahaly ulag düzümini döretmek hormatly Prezidentimiziň

alyp barýan döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Şu nukdaýnazardan döwletimiziň durmuş-ykdysady ösüşine çäksiz goşant goşýan ulag-logistika ulgamynyň kämilleşdirilmegine milli we halkara derejesinde uly üns berilýär. Bu ulgamda milli Liderimiziň başyny başlan iri möçberli taslamalary, şol sanda hereket edýän we gurulýan täze awtomobil hem-de demir ýollaryny döwrebaplaşdyrmak, raýat awiasiýasynyň, gämi gatnawynyň maddy-enjamlaýyn binýadyny düýpli täzelemek we giňeltmek boýunça taslamalar üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Ýurdumyzda içerki hem-de dünýä bazarlaryna harytlaryň çalt we netijeli iberilmegine mümkinçilik berýän ýokary guramaçylykly ulag ulgamynyň bolmagy bazar ykdysadyýetiniň ösdürilmeginiň, önümçilik-enjamlaýyn binýadynyň pugtalandyrylmagynyň esasy şertleriniň biridir. Soňky ýyllarda halkara ulag gatnawynyň pugtalandyrylmagundan daşary, demir we awtomobil ýollarynyň milli ulgamynyň düýpli giňeldilmegi ýurdumyzyň ähli welaýatlarynyň okgunly ösdürilmegine kuwwatly badalga berdi. Mundan başga hem, halkara ulag-üstaşyr geçelgeleriniň netijeliligini has-da ýokarlandyrmak maksady bilen «Türkmenistanyň Ulag-logistika merkezi» aýyk görnüşli paýdarlar jemgyýeti döredildi.

Häzirki wagtda döwrebap, amatly täze halkara logistika ulgamyny döretmek, bu ugurda halkara hyzmatdaşlygyny işjeňleşdirmek boýunça ahlumumy başlangyçlary dünýä ýurtlary tarapyndan biragyzdan makullanýar. Ýurdumyz dünýä ýurtlary bilen dostlukly hyzmatdaşlygy, hususan-da ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmekde ulag ulgamyna aýratyn ähmiýet berýär. Häzirki döwrüň ýagdaýlaryna laýyk gelýän, köp şahaly, utgaşykly we howpsuz halkara ulag logistika düzümini döretmek obýektiv zerurlyklaryň biri bolup durýar. Paýtagtymyzyň täze Halkara howa menzili hem ulag ulgamynda nusgalyk toplum bolup durýar. Ol ýükleri daşamagyň we ýolagçylary gatnatmagyň möçberleriniň artmagyny üpjün edýär. Şeýle hem Diýarymyzyň çägi boýunça üstaşyr geçýän howa gatnawlaryny kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär. Raýat awiasiýasy multimodal ulgamyň möhüm bölegi bolup durýar. Onuň ösüş derejesi ýurdumyzyň milli ulag-logistika ulgamlarynyň halkara düzümine goşulyşmagynyň depginini kesgitleýär.

Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 30 ýyllygyna beslenen ýylda Kerki şäherinde döwrebap Halkara howa menzili açylyp ulanylmaga berilmegi yklymyň iri ulag-logistika merkezi, Aziýa bilen Ýewropany birleşdirýän esasy halka hökmünde Watanymyzyň eýeleýän ýörelgesini berkitmek boýunça döwlet Baştutanymyzyň toplumlaýyn strategiýasyny durmuşa geçirmegiň ýolunda nobatdaky ädim boldy. Geçirijiligi sagatda 100 ýolagça niýetlenen täze Halkara howa menziliň gurluşygy täzeçil tehnologiýalar we öndebaryjy gazanylanlar göz önünde tutulyp ýerine ýetirilipdir. Beýikligi 31,7 metr Howa hereketini dolandyryş diňi bolan, umumy meýdany 2 müň 221 inedördül metr ýolagçy termina-

lynýň binasynyň keşbinde özboluşly milli bezegler we inžener-tehniki çözügütler beýanyňy tapýar. Terminalyň zallarynyň beýikligi 6 metrden 9 metre çenli bolup, aýnalary tutuşlygyna ultramelewşe goraglylygyna eýedir. Binada baş girelge göz önünde tutulyp, onda ýük we el goşlary tabşyrylýan ýer, ilkinji gözden geçiriliş ýeri, petek kassalary, maglumat nokady, garbanyşhana, sowgatlyk önümler we gazet-žurnallar satylýan nokatlar, dermanhana, lukmançylyk otagy, gidýän ýolagçylaryň we ugradýan adamlaryň garaşýan ýeri ýerleşdirilipdir. Gidiş zaly 120 orna niýetlenip, bu ýerde enäniň we çaganyň otagy, kafeteriý we namaz okalýan otaglar göz önünde tutulypdyr. Terminalda fiziki mümkinçiligi çäkli bolan adamlar bilen birlikde, ähli ýolagçylar üçin has oňaly ýagdaýlar döredilipdir. Howa menzilineň emeli uçuş-gonuş zolagynyň (EUGZ), häzirki zaman duýduryş, ornitologiki, radiotehniki, nawigasiýa ulgamlary bilen enjamlaşdyrylandygyny bellemek gerek. Halkara howa menzilineň aerodromynyň meýdany 42 müň 282 inedördül metre barabardyr. Bir wagtyň özünde ol duralga uly uçarlaryň 2-sini hem-de dikuçarlaryň 4-sini kabul edip bilýär. Onuň düzümine, şeýle hem halas ediş we ýangyna garşy göreş gullugynyň binasy, tehniki bölüm, geçiriş nokady, ýörite awtoulaglar üçin garaž, beýleki kömekçi desgalar girýär.

Kerki şäheriniň Halkara howa menzilineň birnäçe daşary ýurt awiasiýa guralarynyň sertifikatlaryna eýe bolmagy ýurdumyzyň raýat awiasiýasynyň halkara giňişligindäki ýene-de bir ykrarnamasydyr. Türkmenistan transmilli howa ulag ulgamyny ösdürmek boýunça özara peýdaly hyzmatdaşlyk etmäge gyzyklanma bildirýän döwletleriň ählisini çagyýar, Kerki şäheriniň Halkara howa menzilineň çäk taýdan amatly erleşmegi Ýewropadan, Günorta-Gündogar Aziýadan, Uzak Gündogardan we Pars aýlagynyň sebitlerinden uçuşlary amala aşyryýan howa gämileriniň tehniki gonuşlary ýerine ýetirmegine hem-de öz gezeginde sebitiň üstaşyr geçirijilik mümkinçiliklerini durmuşa geçirmäge, harytlaryň täze bazarlara çykarylmagyna we ulag harajatlarynyň kemeldilmegine ýardam eder, munuň özi diňe ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň kuwwatlanmagyna däl-de, eýsem, tutuş Ýewraziýa yklymynyň ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň ösüşine täze itergini üpjün eder. Howa menzilineň halkara derejesine eýe bolmagy onuň demirgazyk böleginde Özbekistanyň günorta böleginde Owganystanyň ýerleşmegi bilen baglanyşyklydyr. Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistan ulag ulgamyny toplumlaýyn ösdürmek ugrunda özara bähbitli halkara başlangyçlary öňe sürüp, hyzmatdaş ýurtlary bilelikde sebit we yklym ähmiýetli taslamalary üstünlikli durmuşa geçirýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň oňyn döwlet syýasaty netijesinde, Türkmenistan hemişelik Bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik, «Açyk gapylar», hoşniýetli goňsuçylyk hem-de gyzyklanma bildirýän daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen deňhukukly özara bähbitli hyzmatdaşlyk ýörelgelerine

esaslanýan döredijilikli daşary syýasy ugry durmuşa geçirýär. Ata Watanymyz döwletara derejede netijeli gatnaşyklary ösdürmek bilen, köptaraplaýyn görnüşdäki hyzmatdaşlyklara üýtgewsiz ygrarlydygyny görkezýär. Ulag ulgamy dünýäde globallaşmak hadysasynyň ýüze çykmagyny şertlendiren ýagdaýlaryň biri bolup, ol dünýä ösüşiniň häzirki tapgyrynda sebitleri we yklymlary birleşdiriji güýje öwrüldi.

B. Ýagmyrow,

*Türkmenistanyň Inžener-tehniki we ulag
kommunikasiýalary institutynyň «Kärhananyň
ykdysadyýeti we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy*

SANLY YKDYSADYÝETIŇ INNOWASION ÖSÜŞI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň ta-gallasy bilen ýurdumyzda ähli ugurlarda öňegidişlikler gazanylýar. Gazanylýan üstünlikler, ýetilýän sepgitler ýurdumyzyň abraýyny dünýä ýaýýar. Ýurdumyzyň ähli ugurlary bilen bir hatarda ylym-bilim pudagy ösdürilip , ýurdumyzda ösüp gelýän ýaş nesliň giň gözýetimli bolup ýetişmeklerini, döwrüň gazananlaryndan habarly bolmaklaryny gazanmakdan, öwretmek bilen düşünjelerini baýlaş-dyrmakdan ybaratdyr. Elbetde her bir ýurduň geljegi ýaşlarynyň aň derejesine, ukyp-başarnyklaryna, zehinine bagly bolýar. Ýurdumyzda amala aşyrylýan ýaşlar syýasatynyň hem esasy maksady ýaşlarymyzy kämil hünärmenler , ilimize-ýurdu-myza gerekli kämil şahsyýetler edip ýetişdirmek bolup durýar. Halk hojalygyny sanly ykdysadyýete geçirmek üçin alnyp barylýan giň gerimli işler maksadalaýyk dowam etdirilýär we maksatnamalaýyn görnüşde durmuşa geçirilýär. Durmuş ul-gamynyň ösüşinde Gahryman Arkadagymyzyň parasatly başlangyçlary esasynda sanly ulgamyň mümkinçiliklerine giňden eýerilýär. Ählumumy ykrarnama eýe bolan bu işlerde, ilki bilen, milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynyň, şol sanda ylym, bilim ulgamynyň işini kämilleşdirmäge, dünýäniň öňdebaryjy tejribesini ornaşdyrmaga giň mümkinçilikleriň döredilýändigini aýratyn bellendir.

Gahryman Arkadagymyzyň taýsyz tagallalary netijesinde Türkmenistan ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde durmuşa geçirilýän işler gu-wandyryjydyr, şeýle hem milli ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynda uly ösüşler gazanylýar. Ýurdumyzyň ykdysadyýeti diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürilip, se-nagat kuwwatlyklarymyz has-da artýar. Bu babatda ýokary sepgitlere ýetmekde Diýarymyzda maksatnamalaýyn esasyda üstünlikli durmuşa geçirilýän sanly yk-dysadyýetiň orny örän uludyr. Häzirki wagtda milli ykdysadyýetimizi sanlylaş-dyrmak bilen bagly alnyp barylýan işler hormatly Prezidentimiziň aýratyn üns merkezinde saklanýar.

Döwür ösýär, şonuň bilen bilelikde ylym-bilim berlişiniň derejesi-de özger-ýär, kämilleşýär. Bu günki gün sanly bilim ulgamynyň ornaşdyrylmagy döwlet bilim beriş ulgamynyň esasy wezipeleriniň birine öwürlmek bilen, bu ugurda uly işler durmuşa geçirilýär. Ylmyň in soňky gazanan tehnologiýalaryndan ussatlyk bilen baş çykarýan kämil hünärmenleriň kemala gelmegi döwletiň, jemgyýetiň ösüşiniň kepidir. Ine, şu nukdaýnazardan hem Gahryman Arkadagymyzyň pa-

rasatly öndengörüjiligi bilen bu günki gün ýurdumyzda sanly ykdysadyýet ulgamyňy ösdürmeklige uly üns gönükdirilmek bilen, ähli pudaklarda, aýratyn-da, ylym-bilim, ykdysadyýet, saglyk ýaly ugurlarda sanly tehnologiýalar arkaly iş dolandyrylyşy ornaşdyrylýar .

Ýurdumyzda ýaşlara berilýän bilimiň ýokary derejelere galmagyna ýardam berjek sanly bilim ulgamy esasynda olara tor arkaly uzak aralykdan bilimlerini kämilleşdirmäge, dünýäniň ylmy we innowasion açyşlaryny öwrenmäge, ýurdumyzyň kitaphanalaryndaky we daşary ýurt kitaphanalaryndaky ähli ugurlar boýunça häzirki zaman edebiýatlardan peýdalanmaga çäksiz mümkinçilik açylýar. Bilim portalynyň üsti bilen okadylýan dersleriň mazmuny, beýany bilen tanyşmak, öwrenmek elýeterliligi ýüze çykýar . Bu bolsa ýaşlaryň bilim derejesini artdyryp, olary kämilleşdirmäge, ylymly-bilimli hünärmenleri taýýarlamaga ýardam berýär.

Döwletimiz tarapyndan ýaşlaryň bilimini, hünär taýýarlygyny kämilleşdirmek, ylma bolan höweslerini güýçlendirmek, bilim ulgamynda özleşdirilýän hünär ugurlaryny artdyrmak, täze orta, ýörite, ýokary okuw mekdepleriniň açylmagy, bu ugurda toplumlaýyn maksatnamalaryň kabul edilmegi we durmuşa geçirilmegi bilim we ylym ulgamynyň netijeli bolmagyny şertlendirýär. Döwlet Baştutanymyzyň Karary bilen, Türkmenistanda ylmy barlaglaryň we innowasiýa tehnologiýalarynyň netijeliligini ýokarlandyrmagyň 2017-2021-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynyň» tassyklanmagy ýurdumyzyň innowasion ösüşini ilerletmekde möhüm ädim boldy. Bu maksatnamada göz önünde tutulýan wezipeler «Türkmenistanda ylmy işgärleri taýýarlamagyň maksatnamasy», «Türkmenistanda ylmyň we tehnologiýalaryň ileri tutulýan ugurlary» hem-de ylym ulgamynyň hukuk binýadyny düzýän kanunlar we beýleki resminamalar bilen sazlaşykly utgaşýar.

Sanly ulgama geçilýän döwürde kompýuter tehnikasynyň we telearagatnaşyk serişdeleriniň kömegi bilen ykdysady pudaga degişli maglumatlary ýygnamak, seljermek, ulanmak we ýaýratmak has-da möhüm ähmiýete eýe bolýar. Maglumatlary awtomatik şekilde ýygnamak, bir ýerden başga bir ýere geçirmek, seljermek hem-de saklamak ýokary tehnologiýalara esaslanýan önümçiligiň ösmegine mümkinçilik berýär. Maglumat aragatnaşyk tehnologiýalarynyň täsiri netijesinde täze-täze ykdysady gyzyklanmalar döreýär. Sanly ykdysadyýet ilatynyň ýaşamagy üçin zerur bolan harytlary we hyzmatlary öndürýän toplum ýa-da ulgam bolup çykyş edýär, başgaça aýdanynda sanly ykdysadyýet maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary tarapyndan üpjün edilýän ykdysady işjeňligiň, söwda amallarynyň we hünär aragatnaşyklarynyň bütindünýä ulgamydyr.

Hormatly Prezidentimiz sanly ykdysadyýeti ösdürmeklige uly üns berip, kämil ulgamy ornaşdyrmak bilen bagly wajyp wezipeleri öňde goýýar. Bu wezipe-

ler hem elektron senagaty ösdürmegiň, maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalaryny, innowasiýalary giňden ornaşdyrmagyň zerurlygyny öňe çykarýar. Sanly ulgamyň ylym-bilim ulgamynda ähmiýeti has-da ýokary bolmak bilen, bu babatda netijeli işler durmuşa geçirilýär. Ýaşlaryň dünýä ölçeglerine laýyk bilim almagynyň hem-de kämil hünärmenler bolup ýetişmeginiň möhüm şertleriniň biri-de olaryň häzirki zaman maglumat tehnolohiýalaryny hünär işinde işjeň we netijeli ulanyp bilmegini gazanmakdan ybaratdyr. Bu wezipäni üstünlikli amala aşyrmak üçin ýurdumyzda yzygiderli döwrebap tehnologiýalar bilen üpjün edilen ylym-bilim ojaklary gurlup, ulanylmaga berilýär. Bu ylym bilim ojaklarynda daşary ýurt dillerini kämil derejede bilýän, döwrüň ösen tehniki mümkinçiliklerinden baş çykarýan hünärmenler ýetişdirilýär. Şonuň üçin hem ylym-bilimde sanly ulgama geçmek bilen bagly tagallalar gowy netijesini-de berýär.

Ýurdumyzy ösdürmek boýunça döwlet tarapyndan alnyp barylýan durnukly ösüş strategiýasynyň binýatlyk ugry iň täze tehnologiýalara we innowasiýalara daýanyp, diwersifikasiýalaşan häzirki zaman ykdysady gurluşy döretmekden ybarat bolup durýar. Sanly ykdysadyýetiň hereket etmegi jemgyýetiň, işewürligiň we hökümetiň bir wagtda sanlylaşdyrylmagyny üpjün edip, dolandyryş, maliýe, önümçilik, durmuş we beýleki ulgamlara täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy ykdysadyýetiň oňyn netijeleriniň artmagyna getirýär.

Bu halk bähbitli işlerde düýpli ylma esaslanýan durnukly ösüşi, ilatyň maddy-hal ýagdaýynyň yzygiderli ýokarlandyrylmagyny, önümçilik serişdeleriniň üznüksiz döwrebaplaşdyrylmagyny, ýurdumyzyň bäsdeşlige ukyplylygyny hem-de howpsuzlygyny üpjün edýän milli ykdysadyýetiň nusgasyny döretmek zerurlygy ileri tutulýar. Şeýlelikde, eziz Diýarymyzyň mukaddes Garaşsyzlygynyň şanly 30 ýyllygynyň belenilýän ýylynda ykdysady, durmuş ulgamlarynyň Gahryman Arkadagymyzyň taýsyz tagallalary esasynda bedew batly ösüşi munuň aýdyň mysalydyr. Döwrümüziziň häsiýetli aýratynlygy bolan internet giňişliginiň kema-la gelmegi hem-de jemgyýetçilik durmuşymyzyň aýrylmaz bölegine öwürilmegi ykdysady ösüşiň hil taýdan täze tapgyryna- sanly ykdsadyýete ynamly geçişi şertlendirdi.

Innowasion ykdysadyýet innowasiýalaryň köplüğine, yzygiderli tehnologik kämillige, önümçilikde we eksportda ösen tehnologiýalara esaslanýar. Oňa başgaça intellektual ykdysadyýet hem diýilýär. Ýurdumyzda amala aşyrylýan innowasiýalar syýasatynyň kuwwatly kadalaşdyryjy hukuk binýadyny üpjün etmek, bu ugurda ynamly üstünlik gazanmagyň ilkinji hem binýatlaýyn şertleriniň biri hökmünde görkezilýär. Häzirki döwürde intellektual we tehnologik bäsdeşlik barha ýiti häsiýete eýe bolýar. Ösen döwletlerde jemi içerki önümiň ösüşi tehnikada we tehnologiýalarda jemlenen täze bilimleriň hasabyna gazanylýar. Bu bolsa şol

ýurtlarda bäsdeşlige ukyplylygyň ýokary derejesiniň üpjün edilýändigini görkezýär. Şol sebäpli öz ykdysady kuwwatyny artdyrmak isleýän islendik döwlet öz ylmy-tehniki we intellektual mümkinçiliklerini netijeli ulanmaga çalyşýar. Ýurdumyzyň aň-paýhas mümkinçiliklerini milli ykdysadyýetimiziň okgunly ösüşini üpjün edýän serişdä öwürmek şu günün möhüm ähmiýetli wezipesidir. Milli ykdysady strategiýada ylma daýanýan, dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyply bolan önümleri öndürmek wezipesine aýratyn orun degişlidir .

Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen baş ýörelgesinde Watanymyzyň berkararlygy, her bir raýatyň abadan hem-de bolelin durmuşy haýyndaky alada çuňňur beýanyňy tapýar we döwlet syýasatynyň baş ugry aýdyň şöhlelenýär. Durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmek, ykdysadyýetiň innowasion mümkinçiliklerini işjeňleşdirmek maksady bilen, häzirki wagtda «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasynyň» çäklerinde «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy» hem-de «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy» uly üstünlikler bilen durmuşa geçirilýär. Ony durmuşa geçirmek bilen bagly işler häzirki wagtda maksatnamalaýyn esasyda yzygiderli alnyp barylýar. Bu ugurda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynyň maglumat-aragatnaşyk tehnologiýalary bilen üpjünçiligini berkitmek we ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak ulgamyny kämilleşdirmek ýaly wezipeler üstünlikli durmuşa geçirilýär. Ýurdumyzyň ykdysady syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň hatarynda şulary aýratyn görkezmek bolar:

- Durnukly ykdysady ösüşiň üpjün edilmegi;
- Durnukly Ösüş Maksatlarynyň durmuşa geçirilmegi;
- Ykdysadyýetiň hemme pudaklarynyň sanlylaşdyrylmagy;
- Ykdysadyýetiň düýpli diwersifikasiýalaşdyrylmagynyň dowam etdirilmegi, ýokary tehnologiýalar bilen enjamlaşdyrylan gaýtadan işleýän pudaklaryň ösdürilmegine göýberilýän serişdeleriň möçberiniň artdyrylmagy.

Hormatly Prezidentimiziň durmuşa geçirýän oňyn özgerişlikleri netijesinde ajaýyp zamanamyzda ylym-bilim ulgamynyň örän çalt depginler bilen özgermegi bu günki gün ýurdumyzda bilim bermegiň ähli basgançaklarynda okuw maksatnamalary ýokary hilli elektron göterijidäki maglumatlar hem-de degişli usullar bilen üstünlikli ýerine ýetirilýär .

Ýurdumyzyň geljegi bolan talyplara sapak berýän bilim işgärleri, şonuň bilen birlikde institutymyzyň mugallymlary iş meýilnamalaryny «Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň konsepsiýasy» esasynda guraýarlar. Talyplar hem her bir geçilýän sapaklary özleşdirmegiň in ygtybarly usullaryndan peýda-

lanýarlar. Ýokary hilli tehnologiýalardan peýdalanmak bilen, biziň ýaşlarymyz geljekki zähmet ýollarynda zerur bolan endikleri özlerinde terbiýeleýärler. Multimedia tehnologiýalary bilen sapak guralanda, talyplaryň geçilýän tema çuňňur düşünýändigini, ýadynyň, ünsüniň işjeňleşýändigini we döredijilik başarnyklarynyň ösýänligini görmek bolýar.

Ajaýyp zamanada döwrüň gazananlary bilen aýakdaş gadam urýan ýaşlarymyz özleri üçin döredilýän mümkinçiliklerden oňyn peýdalanylýan Watanymyzyň ösüşine öz goşandyny goşarlar. Bu günki günde dünýäniň halklarynyň aglaba bölegi halk hojalygynyň ähli pudaklarynda sanly tehnologiýalardan we internet ulgamynyň mümkinçiliklerinden işjeň peýdalanýar. Şunuň bilen baglylykda, sanly ykdysadyýet bäsleşige ukyplylyga we ykdysady ösüşe wajyp itergi beriji güýç hökmündäki ornuny barha pugtalandyrýar. Bu ugruň ýurdumyzda hem giňden ornaşdyrylmagynyň, Diýarymyzyň ähli ugurlarda gülläp ösmeginiň hatyrasynda belent maksatly işleri durmuşa geçirýän hormatly Prezidentimize tüýs ýürekden alkyş aýdýarys! Goý, Gahryman Arkadagymyzyň jany sag, ömri uzak bolsun, alyp barýan işleri elmydama rowaçlyklara beslensin.

D. Agajanow,

*Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň
«Energetika pudagynyň ykdysadyýeti» kafedrasynyň
müdiriniň wezipesini ýerine ýetiriji, uly mugallym*

SANLY TEHNOLOGIÝALAR WE OLARY ORNAŞDYRMAGYŇ ÄHMIÝETI

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy bilen ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli ugurlarynda täze innowasion usullaryň ornaşdyrylmagy netijesinde her bir pudakda ýokary ösüşler gazanylýar. Häzirki wagtda Türkmenistan ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny sanlylaşdyrmagyň, döwrebap tehnika we in täze tehnologiýalary peýdalanmagyň, innowasion önümçilik düzümlerini döretmegiň, halkara hyzmatdaşlygy giňeltmegiň, ýurduň dünýä ykdysady ulgamyna goşulyşmagyny çuňlaşdyrmagyň hem-de maýa goýum işini işjeňleşdirmegiň esasynda täze ykdysady özgertmeleri durmuşa geçirýär. Ýurdumyzda giň gerimli özgertmeler tapgyrlaýyn esasyda amala aşyrylýar, iri halkara we milli taslamalar durmuşa geçirilýär, önümçilik we durmuş maksatly desgalar gurlup, ulanylmaga berilýär. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasaty ilatyň ýaşaýşynyň we hal-ýagdaýynyň ýeterlik ýokary derejesini saklamaga gönükdirilendir. Bu amala aşyrylýan işler geljekde ykdysadyýetiň durnukly ösüşine, ýurdumyzyň ilatynyň durmuşyny düýpli özgertmäge niýetlenendir. Muňa döwlet býujetiniň çykdaýlarynyň köp böleginiň durmuş ulgamyny maliýeleşdirmäge, şol sanda saglygy goraýyş, bilim, medeniýet ulgamlaryny, ýaşaýyş jaý-jemagat hojalygyny kämilleşdirmäge gönükdirilýändigini subut edýär.

Hormatly Prezidentimiziň Karary bilen Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy tassyklandy. Gahryman Prezidentimiziň taýsyz tagallary bilen ýurdumyzda sanly ykdysadyýete geçmegiň meseleleri üstünlikli durmuşa geçirilýär. Ýurdumyzyň innowasion ösüşine laýyklykda, bilim bermegiň ähli basgançaklaryny ýokary hilli elektron bilim maglumatlary bilen üpjün etmek, sanly serişdeleri giňden peýdalanyp, bilim edaralarynda berilýän bilimiň mazmunyny baýlaşdyrmak, hilini ýokarlandyrmak we okatmagyň usulyýetini kämilleşdirmek boýunça amala aşyrylýan işler onuň aýdyň subutnamasydyr. Şeýle hem alym Arkadagymyz ýurdumyzda «sanly» şäherleri, olarda «sanly» öýleri, «ýaşyl ykdysadyýetiň» nusgalary bolan «sanly» seýilgähleri gurmak işlerine badalga berdi. Aşgabat şäheriniň demirgazygynda gurulýan «Aşgabat siti» ýaşaýyş toplumy ýurdumyzda ilkinji gezek döredilýän «sanly» şäher bolar. Bu şäherde Gün we ýel energiýasy ýaly energiýanyň adaty däl we gaýtadan dikeldilýän çeşmelerini ulanmak, ýagyş suwlaryndan peýdalanmak, milli binagärlik

ýörelgelerimiziň esasynda innowasion serişdeleri ornaşdyryp, häzirki zaman şäher gurşawyny döretmek göz önünde tutulýar. Türkmenistanda dürli ulgamlarda sanly tehnologiýalar işjeň ulanylýar. Şunuň bilen baglylykda biziň ýurdumyzda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmakda dünýä tejribesini öwrenmek möhümdir.

Sanly tehnologiýalary ýurduň ykdysadyýetiniň dürli pudaklarynda işjeň ornadymak dördünji senagat öwrülişigine ýagny, has döwrebap görnüşde aýdanymyzda «Senagat 4.0»-e gadam basmak üçin möhümdir.

«Senagat 4.0» adalgasy, mundan 260 ýyl ozal başlan ilkinji senagat öwrülişiginiň dowamy, ýagny dördünjisidir. «Senagat 4.0-ıň» maksady ynsan bilen tehnologik enjamlaryň mümkinçiliklerini birleşdirip ulanmak hem-de ynsanyň beýni güýjüne tehnologik enjamlaryň iş güýjüni goşup, ikisiniň bilelikdäki mümkinçilikleriniň netijesini seljermekden ybaratdyr.

Birinji senagat öwrülişigi 1712-nji ýylda Tomas Newkomeniň oýlap tapan bug maşyny bilen orta çykdy. 1760-njy ýyllarda has kämilleşdirilen bug maşynlary dokmaçylykda-da ulanylyp başlandy. Bu uly öwrülişik demir ýollarynyň gurluşygyna hem-de mehaniki önümçilige täze badalga berdi. Birinji senagat öwrülişiginiň emele gelen ýurdy Angliýadyr.

Ikinji senagat öwrülişigi, XIX asyryň ahyrlarynda elektrik energiýasynyň oýlanylyp tapylmagy bilen başlandy. Ikinji senagat öwrülişiginiň emele gelmeginde «Ford» maşyn (motor) zawodynda ýola goýlan elektrik torlarynyň täsiri uludyr. Ikinji senagat öwrülişigi döwründe elektrik togunyň, telegrafyň we telefonyň oýlanylyp tapylmagy aragatnaşyk tehnologiýalarynyň ýaýbaňlanmagyna sebäp boldy.

Üçünji senagat öwrülişiginiň başlanmagynyň esasy sebäbi ylmyň we bilimiň işjeň ýagdaýda ulanylmagynyň netijesinde, 1968-nji ýylda kämilleşdirilen programma bilen üpjün edilen tehnologik enjamlaryň we kompýuterleriň orta çykmagydyr. Şunuň bilen baglylykda, üç öwrülişigiň yzyndan dördünji «Senagat 4.0» öwrülişigi emele geldi.

Dördünji öwrülişigiň ykdysadyýete getiren iň uly täzeligini şu şekilde düşündirmek bolar: tehnologiýada bolmaýan, emma ynsanda bolan beýniniň, ýagny akylyň tehnologiýada bolan, ýöne ynsanda bolmadyk ýokary derejeli programmlar bilen sazlaşygyny adamzadyň durmuşyna ornaşdyrmakdyr. Bu özgertmeler 2011-nji ýylda Hannover sergisinde (Germaniýa) «Senagat 4.0-ıň», ýagny, dördünji senagat öwrülişiginiň orta çykmasyna sebäp boldy. 2000-nji ýyllarda başlaýan bu öwrülişik, şol bir wagtyň özünde, sanlylaşmanyň hem düýbünü tutdy. Sanlylaşmak, mobil torlarynyň we internetiň çalt depginler bilen ýaýbaňlanmagy, emeli intellekt bilen tehnologik enjamlaryň ulanylmagy we bularyň has kämilleşip bitewüleşmesi dördünji senagat öwrülişiginiň başlamasyna sebäp boldy. Has takygy, soňky senagat öwrülişigi önümçilikde kompýuterleriň ulanylmagynyň haýky manysynda ýaýbaňlandyryp, ýokary derejeli tehnologiýalaryň mümkinçiliklerini ilkinji orna çykardy.

Energiýanyň netijeli ulanylmagy bolsa «Senagat 4.0-iň» aýrylmaz bölegidir. Häzirki döwür dünýäsinde şahsyýetleri, kompaniýalary we hökümetleri energiýa tygşytllygy barada pikirlenmäge we işlemäge iterýän käbir ösüşler bar. Ugle-rod zyňnydylarynyň ýokarlanmagy, daşky gurşaw ülnülerine bildirilýän talaplar, energiýa sarp edilişiniň yzygiderli ýokarlanmagy, energiýa harajatlaryň ýokarlanmagy ýaly meselelerdir.

Bu üýtgeşmeleriň ählisi gözden geçirilende, «Senagat 4.0» bilen energiýa netijeliliginiň arasyndaky tebigy baglanyşygyň bardygy aýdyň ýüze çykýar. Üýtgeýän we ösýän dünýäde sarp ediş artdygyça, onuň daşky gurşawa ýetirýän tasiri hem geometrik usulda ýokarlanmaga sezewar bolýar. Şeýlelik bilen, dünýäniň ähli pudaklaryndan hökümetleriň we kärhanalaryň üstünde işleýän energiýa netijeliligi näme? «Senagat 4.0» eýýamynda ol nähili orun tutýar?

Energiýa netijeliligi näme? Energiýa netijeliligi, önümçiligiň mukdaryny we hilini azaltmazdan, ykdysady ösüşi peseltmezden sarp edilýän energiýanyň mukdaryny azaltmakdyr. Energiýa netijeliligi, adaty has netijeli tehnologiýalary ýa-da usullary ulanmak arkaly gazanylýar. Mysal üçin, energiýany tygşytlaýan binalar, senagat prosesleri we ulaglar bilen 2050-nji ýyla çenli dünýäniň energiýa zerurlyklarynyň üçden birini azaltmak mümkindir. Ykdysadyýet bolsa islendik babatda tygşytllygyň berjaý edilmegini talap edýär. Şu jähtden hormatly Prezidentimiziň gol çeken «Energiýany tygşytlamagyň 2018-2024-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasyny tassyklamak hakyndaky» Kararyna laýyklykda ýurdu-myзда birnäçe işler durmuşa geçirilýär.

Energiýa netijeliligine isleg günsaýyn güýçlenýär. Energiýa menejmenti we energiýa netijeliligi, «Senagat 4.0» ösüşiniň merkezinde eýýäm öz ornuny eýeledi we «Senagat 4.0» eýýamynda bäsleşmek oňa uýgunlaşmagy talap edýär. Akyllý senagat üçin zerur energiýanyň ähmiýeti barha artýar. Şol sebäpli senagat bazarlarynda energiýa netijeliligine öňküsinden has köp üns berilýär.

Zatlar internetiniň (IoT), uly maglumat (Big data) çözgütleriniň we bulut (cloud) tehnologiýalarynyň oýlanyp tapylmagy bilen energiýa bolan gyzyklanma artýar. Bu gyzyklanmanyň artmagynyň sebäplerinden biri, esasanam önümçilik pudagynda we degişli pudaklarda energiýanyň merkezine öwrülmeğidir. Önümçilik pudagynda we «Senagat 4.0-de» güýç we energiýa babatynda ýene bir ösüş, senagat öwrülişiği ýolundaky kärhanalaryň öz maksatlarynda we möhüm taslamalarynda energiýa ygtybarlylygyny we energiýa netijeliligini ileri tutmagydyr.

«Senagat 4.0» bilen bolup geýýän umumy üýtgeşmeleri aşakdaky ýaly beýan edip bileris:

- Zatlar interneti we kiber fiziki ulgamlar we has çylşyrymly we akyllý önümler öndürilip başlandy;

- Müşderiniň isleglerine görä köpçülikleýin önümçilikden ýörite önümçilige geçilýär;

- Önümçilik desgalarynyň we önümleriniň hakyky wagtda maglumat alyş-çalşygy başlandy;

- Önüm dizaýny, ösüşi we önümçiligi üçin zerur maglumatlaryň we maglumatlaryň mukdary gaty uludyr;

- Çig mal we serişde sarp edilişi azaldy, öndürijilik ýokarlanýar we ýaşyl energiýa geçilýär;

- Öz-özünü dolandyryan önümçiligiň özbaşdak usullary sebäpli önümçilik üçin zerur çeşmelere (energiýa, adam, enjamlar we ş.m.) zerurlyk azalýar we robotlar önümçilik proseslerini dolandyryp başlaýarlar;

- Robotlaryň köpelmegi işçi güýjüne bolan zerurlygy azaldýar;

- Önümiň ömri sikliniň wagty gysgaldylsa-da, önümçilikdäki ýalňyşlyk derejesi azalýar;

- Iş howpsuzlygy robotlar tarapyndan has gowy üpjün edilýär;

- Robotlar önümçilik prosesini çaltlaşdyrýar, iş wagty has çêye bolýar;

- 3D printerler bilen dünýäniň her künjeginde her dürli çig mal, aralyk önümler we soňky önümler öndürilip bilner;

- Dünýä bazaryndaky «Senagat 4.0-e» uýgunlaşan kärhanalaryň paýy artýar, önümçilik wirtual dünýä bilen has köp gatnaşyp başlaýar.

Önümçilik pudagy öndürijiligiň we ykdysady ösüşiň möhüm katalizatory bolar. Göz önünde tutulan «Senagat 4.0-iň» dört esasy artykmaçlyklary:

1. Önümçilik: geljekki 5-10 ýylda köp kärhanalar «Senagat 4.0-e» uýgunlaşar we çig maldan başga önümçilik çykdajylary 15-25 göterim peseler. Çig mal çykdajylary goşulanda jemi peýdanyň möçberiniň 5-8 göterim artjakdygy aýdylýar.

2. Dolanyşygyň artyşy: «Senagat 4.0» öndürijileriň ösen enjamlary we täze maglumatlary ulanmak islegi sebäpli, müşderileriň şahsylaşdyrylan önümlere bolan isleginiň artmagyna laýyklykda ýokarlanar.

3. Iş bilen üpjünçilik: iş bilen üpjün etmek baradaky köp garşy pikirlere garamazdan, «Senagat 4.0» bu pudakda iş bilen üpjünçiligiň 6-10 göterim ýokarlanmagyna garaşylýar. Täze işçi güýjüne iň ýokary isleg inženerçilik pudagynda duýulýar. Beýleki tarapdan, pes hünärlü zähmet işgärleri üçin iş mümkinçilikleri azalsada, dürli başarnykly işgärlere bolan isleg artar.

4. Maýa goýumlar: önümçilikde «Senagat 4.0-e» uýgunlaşmak üçin önüm öndürijiler öz dolanyşykdaky serişdeleriniň 1-1,5 göterimini maýa goýumlara bölüp aýyrmagy maslahat berýärler.

Durmuşymyzda hemme zadyň sanlylaşmagy netijesinde, kagyz, çap, poçta we arhiwleme çykdajylary azalar ýa-da düýbünden bolmaz. Artykmaç iş ýüki

azalar, işiň netijeliligi artar we söwda dolanyşygy has hem çaltlaşar. Sanly ulgamy onaşdyrmagyň netijesinde ýalňyşlyk azalar, ýitirmek diýlen zat bolmaz, gerek bolsa köne resminamalar sähel salymyň içinde yzyna gaýtarylyp alnyp bilner. Kagyz ulanmak meselesiniň azalmagy her ýyl millionlarça agajyň kesilmeginiň önüni alar. Bu bolsa ekologiýa abadançylygy üçin juda derwaýys meseledir. Okuw-tejribe merkeziniň ýurdumyzyň ähli ulgamlarynyň sanlylaşdyrylmagyna, täzeçil, ýokary tehnologiýaly, bäsdeşlige ukyply sanly ykdysadyýetiň döredilmegine, elektron senagatynyň we senagatlaşdyrmagyň görkezijileriniň ýokarlandyrylmagyna, bazar gatnaşyklarynyň hem-de ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyna ýardam bermelidigini belleýän hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun! Gahryman Arkadagymyzyň il-ýurt bähbitli alyp barýan işleriniň hemişe rowaçlyklara beslenmegini arzuw edýäris.

A. Agaýew,
Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň
«Maglumat tehnologiýalary» kafedrasynyň uly mugallymy

E. Hydyrow,
Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň
«Maglumat tehnologiýalary» kafedrasynyň mugallymy

SANLY MAGLUMATYŇ GORAGLYLYGYNÝ GAZANMAKDA«MAGLUMATYŞIFRLEÝJIWEHEŞLEÝJI ULGAM» ATLY PROGRAMMA ÜPJÜNÇILIGINDEN PEÝDALANMAGYŇ AÝRATYNLYKLARY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly we öndengörüjilikli baştutanlygynda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynda ylmyň we tehnikanyň soňky gazananlary, öňdebaryjy halkara tejribeleri hem-de döwrebap tehnologiýalar giňden ornaşdyrylyp, ýokary ykdysady netijeler gazanylýar. Ulgamyň işini döwrebap derejede guramak, oňa innowasion tehnologiýalary ornaşdyrmak, ýaşlara berilýän bilimiň hilini ýokarlandyrmak, bu babatda milli aýratynlyklary göz önünde tutmak bilen, dünýä tejribesinden ugur almak, sanly ulgama geçmek boýunça giň möçberli işler alnyp barylýar. Bu bolsa önümçiligiň täze usullaryny, adamlaryň bilimine we iş endiklerine bildirilýän täze talaplary emele getirýär hem-de sanly ykdysadyýeti ösdürmäge şert döredýär.

Türkmenistanyň Döwlet energetika institutymyzda amala aşyrylýan bilim özgertmeleri, sanly ykdysadyýeti ösdürmek, sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak hem-de amaly programma üpjünçilikleri işläp taýýarlamak maksady bilen ýörite «Maglumat tehnologiýalary» merkezi hereket edýär. Bu merkeziň çäginde birnäçe maksatly amaly programma üpjünçilikleri işlenip taýýarlanylýar. Şolaryň biri hem sanly aragatnaşyk ulgamlarynda maglumatlaryň goraglylygyny gazanmak maksady bilen döredilen «Maglumaty şifrleýji we heşleýji ulgam» programmasydyr. Bu programma maglumatlary goramagyň kriptografiki usullaryndan peýdalanylýar, tekst maglumatlaryny şifrleýär we şifrdan açýar. Şeýle hem maglumatlaryň bitewüligini saklamak üçin heşirmek we heş nusgany barlamak işini ýerine ýetirýär.

Maglumaty goramagyň kriptografiki usullarynda degişli açar maglumatlary bilen açyk görnüşindäki maglumatlar algoritmiň kömegi bilen şifrlenýär, ýagny, bikanun ulanyjylar üçin düşnüksiz görnüşdäki gizlin maglumaty emele getirýär. Kriptografiýa sözi grekçeden alnan iki sözden ybaratdyr: krypto - kryhtas – «gizlin, gizlenen», grafiýa - grapho – «ýazýaryn» diýmek bolýar. Umumy alnanda ol «gizlin ýazýaryn» diýen manyny berýär.

Maglumatlaryň ygtybarly goragyny amala aşyrmakda birnäçe programma üpjünçilikleri şeýle hem birnäçe kriptografiki usullar peýdalanylýar. Maglumatlaryň bitewiligini saklamak, maglumatlaryň ygtybarly goragyny amala aşyrmak esasy meseleleriň biridir. Kompýuter torlaryndaky maglumat akymalaryň ösmegi maglumatlaryň goraglylygyny ýokarlandyrmak zerurlygyna getirýär. Bu bolsa kriptografiki usullary diňe bir maglumatlaryň gizlinliginde peýdalanmak bilen çäklenmän, ony has giň meseleleri çözmek üçin hem ulanmak mümkinçilikleri ýokarydyr. Häzirki wagtda kriptografiýanyň usullarynyň esasy ösüş ýolunda şulary görkezmek bolar:

1. Rugsatsyz okamakdan gorag (ýa-da maglumatlaryň gizlinligini üpjün etmek);

2. Kanuny ulanyjylaryň identifikasiýasy;

3. Maglumatyň bitewiligini saklamak;

4. Maglumatyň autentifikasiýasy;

5. Elektron sanly gollar;

6. Elektron sanly ses bermek ulgamy;

7. Elektron sanly bize atmak;

8. Birwagtda elektron resminamalara gol goýmak;

9. Resminamalary we gymmat baha kagyzlary galplykdan goramak.

Bu ösüş ýollaryň içinden biziň programmamyz rugsatsyz okamakdan gorag we maglumatyň bitewiligini saklamak işlerini ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýär.

«Maglumat şifreýji we heşleýji ulgam» programmanyň esasy penjiresinde programmanyň mümkinçilikleriniň sanawy düwmeler boýunça ýerleşdirilendir.

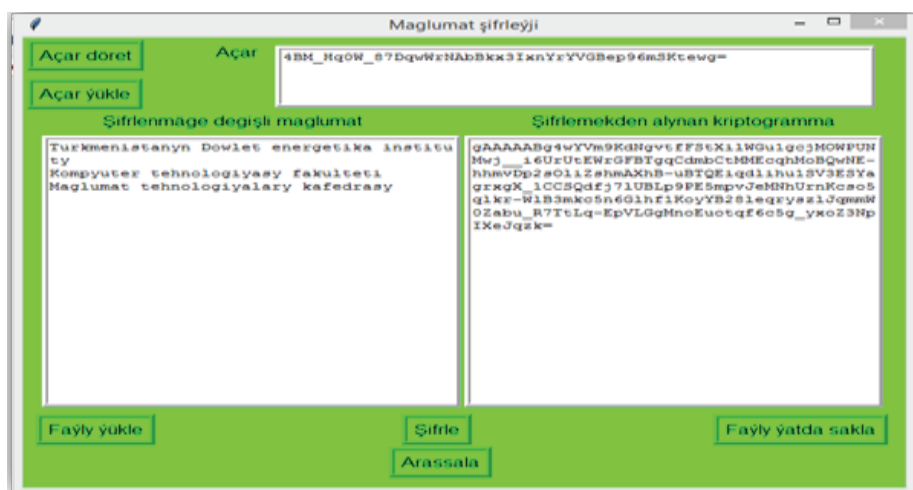
1-nji surat. Programmanyň esasy penjiresi

1-nji suratdan görnüşi ýaly düwmelerin her birine basylanda olara degişli penjireler peýda bolýar. Soňra ol penjirelerden islenilýän maksatlar boýunça peýdalanylýar.

Esasy penjiräniň ilkinji düwmesi saýlananda, ýagny «Şifrlemek» düwmesi basylanda 2-nji suratdaky penjire peýda bolýar.

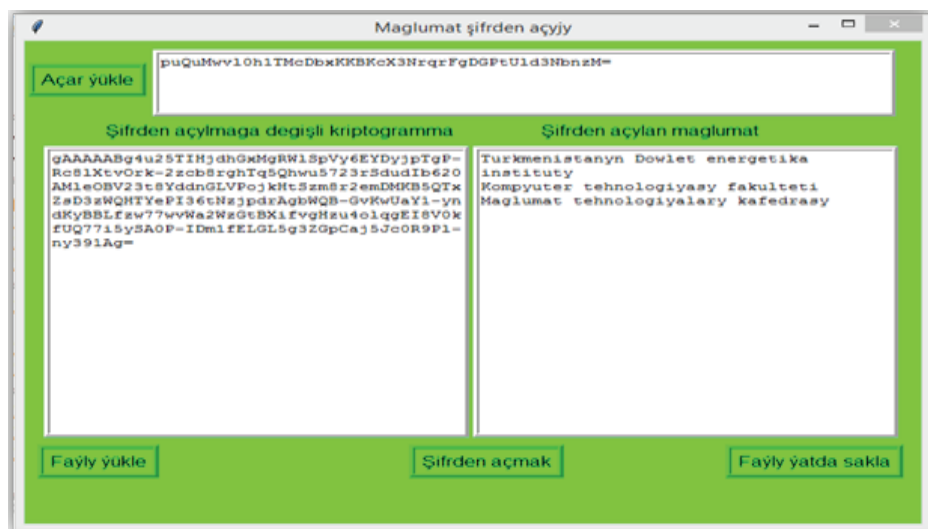
Maglumaty şifrlemek üçin maglumatlary goramagyň kriptografiki usullaryndan simmetrik şifrlemek usuly saýlanylyp alyndy. Belli bolşy ýaly simmetrik şifrlemek usullarynda ýeke açardan peýdalanylýar. Biz hem şol nukdaýnazardan ugur alyp ilki bilen şifrlemek üçin açar döretmek bilen baglanyşykly «Açar döret» düwmäni basmaly. Täze açylan penjirede açara at bermeli. Programma ony «**key**» giňeltmesinde kompýuteriň ýadynda ýatda saklaýar. Emele gelen faýly habar kabul ediji tarapa gizlin aragatnaşyk kanaly bilen ugradylýar. Soňra «Açar ýükle» düwmäni basmaly hem-de döredilen açary çagyrmaly. Ol «açar» atly tekst meýdançasynyda peýda bolýar. Soňra şifrlemeklige degişli bolan faýl görnüşindäki maglumatymyzy «Faýly ýükle» düwmesini basmak bilen degişli meýdançasyna çagyrylýar. Soňra «Şifre» düwmesini basmaly. Programma «açar» meýdançasyndaky maglumat bilen «Şifrlemäge degişli maglumat» meýdançasyndaky açyk maglumaty şifreleýär. Netijäni «Şifrlemekden alnan kriptogramma» meýdançasyna geçirýär. «Faýly ýatda sakla» düwmesiniň kömegi bilen kriptogrammany degişli ady bilen kompýuteriň ýadynda saklatmaly. Ýatda saklanan şifrlenlen faýl habar kabul ediji tarapa aragatnaşyk kanaly boýunça ugradylýar.

2-nji surat. Programmanyň maglumaty şifreleýji penjiresi

Habary kabul ediji tarap habar iberiji tarapdan gizlin aragatnaşyk kanaly boýunça umumy kriptografiki açar faýlyny kabul edýär. Soňra bu açardan peýdalanyň indiki gelmeli şifrlenlen faýllary açmaga mümkinçilik gazanýar.

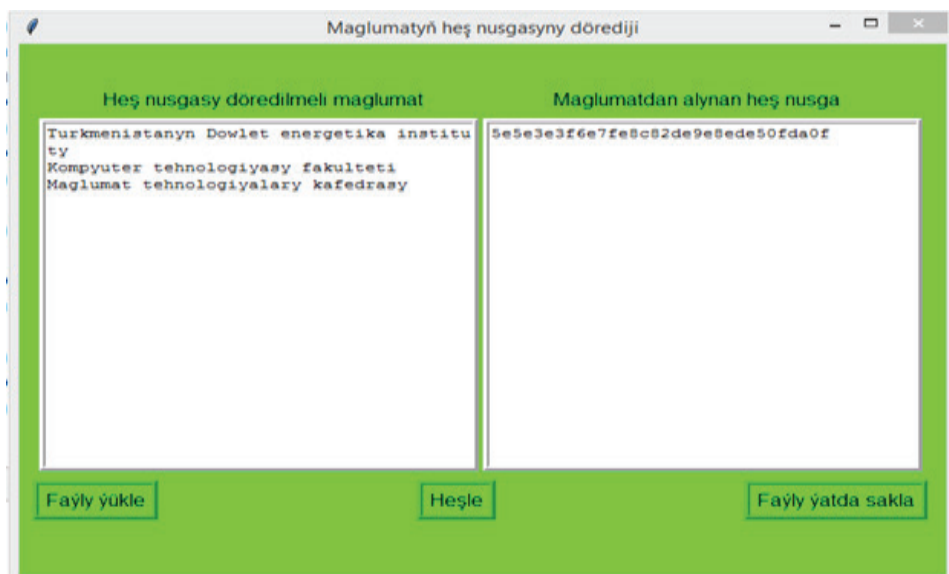
3-nji surat. Programmanyň maglumaty şifrdan açmak penjiresi

Habary kabul ediji tarap programmanyň esasy penjiresindäki (1-nji surat) «Şifrdan açmak» düwmesine basanda 3-nji suratdaky penjire açylýar. Soňra «Açar ýükle» düwmäni basmaly hem-de döredilen açary çagyrmaly. Soňra şifrlenlen faýl görnüşindäki maglumatymyzy «Faýly ýükle» düwmesini basmak bilen degişli meýdançasyna çagyrmaly we «Şifrdan açmak» düwmesine basmaly. Programma «açar» meýdançasyndaky maglumat bilen «Şifrlmekden alnan kriptogramma» meýdançasyndaky şifrlenlen maglumaty şifrdan açyp, netijäni «Şifrdan açylan maglumat» meýdançasyna geçirýär. Eger-de açar maglumatymyza ýa-da şifrlenlen faýlymyza zeper ýetirilen ýagdaýynda şifrdan açmak işini programmamyz dogry ýerine ýetirip bilmeyär. Ýagny, netijede alynýan açyk maglumatymyz düşnükli görnüşde bolmýar. Bu bolsa maglumata daşyndan hüjüm edilip üýtgedilendigini aňladýar.

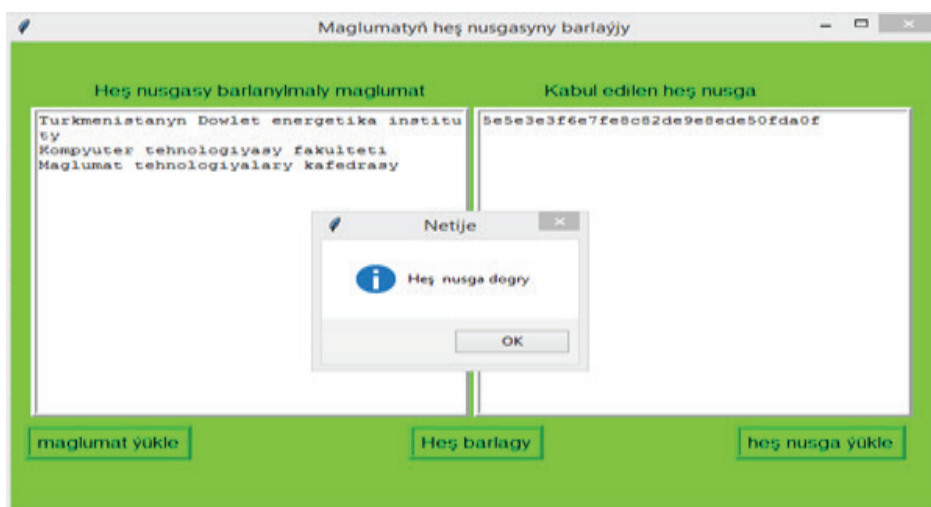
Programmanyň ýene bir mümkinçilikleriniň biri hem aragatnaşyk kanallaryndan geçirilýän maglumatyň bitewüliginiň saklanmagyny gazanmakdan ybaratdyr. Maglumat bitewüligini saklamak üçin kriptografiki serişdeleriň biri bolan maglumaty heşirmeklik ygtybarly serişde bolup durýar. Onuň üçin dürli görnüşli algoritmler döredilendir. Olaryň içinden biz öz programmamyzda «SHA» heş funksiýasyndan peýdalanyldy. Programmanyň esasy penjiresiniň (1-nji surat) «Heş nusga döretmek» düwmesi saýlananda 4-nji suratdaky penjire açylýar.

Bu penjiredäki «faýly ýükle» düwmesine basyp, heş nusga döredilmeli faýly çagyrmaly. Faýlyn düzümi «Heş nusgasy döredilmeli maglumat» meýdançasynda peýda bolýar. Soňra «Heşle» düwmesine basylanda maglumat heşirlenýär we netije «Maglumatdan alynan heş nusga» meýdançasyna geçirilýär. Alnan netijämiz «Faýly ýatda sakla» düwmesini basmak bilen kompýuteriň ýadynda sakladylýar.

4-nji surat. Programmynyň maglumatyň heş nusgasyny döretmek penjiresi

5-nji surat. Programmynyň maglumatyň heş nusgasyny barlamak penjiresi

Kabul edilen maglumatyň bitewüligini barlamak üçin programmynyň esasy penjiresindäki (1-nji surat) «Heş nusga barlagy» düwmesine basmaly. Bu düwme basylanda 5-nji suratdaky penjire peýda bolýar.

Bu penjirede ilki açyk we heş maglumatlary deňişli meýdançalaryna çagyrmaly we heş barlagy düwmesine basmaly. Emele gelen habar beriji penjireden alnan maglumatymyza görä barlagyň netijesini anyklap bolýar. Eger-de ol pen-

jirede «Heş nusga dogry däl» habary alynsa, onda ol maglumatyň bitewüliginiň bozulandygyny aňladýar.

Umuman, maglumat aragatnaşyk kanallarynda geçirilýän maglumatlaryň goragly bolmagyny we olaryň bitewüliginiň saklanmagyny üpjün etmek maksady bilen «Maglumat şifrleýji we heşleýji ulgam» programmasy döredildi. Bu programma maglumat howpsuzlygy babatda garaşylýan netijeleri berýär we ýurdumyzyň sanly ulgamyny ösdürmekde hem-de ony durmuşa geçirmekde oňyn täsirini ýetirýär.

Bize ylym bilen meşgullanmaga ähli şertleri döredip berýän eziz Arkadagymyza sag bolsun aýdýarys. Hormatly Prezidentimiziň jany sag, ömri uzak bolsun. Il-ýurt bähbitli, dünýä ähmiýetli tutýan döwletli işleri hemişe rowaç alsyn!

Ş.Allakulyýew,

- Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň «Elektrik stansiýalary» kafedrasynyň uly mugallymy

M.Daňatarowa, O.Muhammedowa,

- Türkmenistanyň Döwlet energetika institutynyň «Elektrik stansiýalary» kafedrasynyň mugallymy

ENERGETIKA PUDAGYNDAN SANLY YKDYSADYÝETIŇ ORNY

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Türkmenistanda energiýa serişdeleriniň baý goralary bar. Bu baýlyklary örän ýerlikli we tygşytlý ulanmak hem-de halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini mundan beýläk-de gowulandyrmaga gönükdirmek biziň öňde goýlan esasy maksatlarymyzyň biridir.

«Türkmenistan – parahatçylygyň we ynanyşmagyň Watany» diýlip yglan edilen hem-de Watanymyzyň mukaddes Garaşsyzlygynyň 30 ýyllygynyň belenýän ýylynda çalt depginler bilen ösýän kuwwatly energetika infrastrukturasyna emele geldi. Ýangyç-energetika pudagy milli ykdysadyýetimiziň bir pudagy bolmak bilen, häzirkä wagtda bu pudagy ösdürmekde ýurdumyzda giň gerimli işler durmuşa geçirilýär. Milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, milli ykdysadyýetimize sanly ulgamy ornaşdyrmak, elektron senagatyny ösdürmek maksady bilen energetika pudagyny hem sanlylaşdyrmak boýunça uly işler durmuşa ornaşdyrylýar. Muňa mysal edip, «Türkmenistanda 2019-2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Maksatnamasynyň» kabul edilendigini, onuň çäklerinde adamyň saglygyny goramaga gönükdirilen sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak, energiýany tygşytlajy we ekologiýa taýdan arassa sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak ýaly möhüm wezipeleri bellemek bolar.

Sanly ykdysadyýeti ösdürmek arkaly ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda işi ýöretmek we dolandyrmak usullaryny yzygiderli kämilleşdirmeklik, alnyp barylýan işleriň netijeliligini ýokarlandyrmaklyk, pudaklarda uly göwrümlü maglumatlar bilen işlemegi ýola goýmaklyk göz önünde tutulýar.

Ýurdumyzyň çäklerinde hereket edýän gaz turbina desgalaryny utgaşykly dolanyşykda işleýän bug gaz turbinasyna hem-de Gün energiýasyny peýdalanyp işletmekligiň hasabyna sanly ykdysadyýetiň energetika pudagynda täze önümçilik kuwwatlarynyň döredilmeginiň, ýurdumyzyň eksport mümkinçilikle-

riniň ýokarlandyrylmagynyň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýandygyny bellemek bolar. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidentiniň tassyklan «Energiýany tygşytlamagyň 2018-2024-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynda» ýurdumyzda gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerini peýdalanmak arkaly tebigy ýangyçlary tygşytlamagyň gerimini giňeltmek bilen baglanyşykly wezipeler öz beýanyny tapýar. Şeýle-de «Türkmenistanyň elektrik energetikasy pudagyny ösdürmegiň 2013-2020-nji ýyllar üçin Konsepsiyasyna» laýyklykda, ýurdumyzyň welaýatlarynda gazturbinaly elektrik stansiýalarynyň, elektrik geçiriji ulgamlaryň we paýlaýjy beketleriň Ahal, Lebap we Mary welaýatlarynda birnäçesi gurlup ulanmaga berildi.

Bu ylmy makalada ýurdumyzyň çäklerinde hereket edýän gazturbina desgalaryny utgaşykly dolanyşykda işleýän bug gazturbinasyna hem-de Gün energiýasyny peýdalanylýan işletmekligiň hasabyna tebigy gazy tygşytlanylmagyň we daşky gurşawa zyňylýan zyýanly gazlaryň täsirini azaltmagyň usuly hödürlenilýär.

Ýurdumyzda energiýanyň gaýtadan dikeldilýän çeşmeleriniň energiýa mümkinçilikleri ýylda 110 milliard tonna şertli ýangyç möçberde diýlip kesgitlenýär, has netijeli ugurlary Gün we ýel energiýasy hasaplanýar.

Gün energiýasy – gaýtadan dikeldilýän energiýanyň iň uly göwrümi hasaplanýar. Bir ýylda $\dot{E} = 3,9 \cdot 10^{24} \text{ J} = 1,08 \cdot 10^{18} \text{ kWt} \cdot \text{sag}$ töweregi Gün şöhlenenmesini alýar, bu bolsa adamzadyň energiýa her ýylky isleginden 10000 esse köpdür we ýangyjyň uglewodorod we ýadro görnüşleriniň dünýädäki gorundan has agdyklyk edýändir.

Ýurdumyzdaky hereket edýän gazturbina desgalarynda elektrik energiýanyň öndürilişi şeýle yzygiderlilikde amala aşyrylýar: Atmosfera howasynyň kadaly temperaturasynda ýagny $t = 20^\circ\text{C}$ basyşy $p = 1$ ata bilen $G = 414\text{--}420 \text{ kg/s}$ mukdarda howany kompressora berilýär. Kompressorda howanyň basyşy $p = 10\text{--}12$ ata we temperaturasy $t = 358^\circ\text{C}$ çenli ýokarlanýar. Soňra howa kompressorynda sorulýan howanyň 20-40%-i ýanma hadysasyna gatnaşýar. Ilkinji howa diýip atlandyrylýar. Ýanyş kamerada howa bilen gaz ýakylanda temperatura $t = 1800^\circ\text{C}$ dan 2000°C çenli ýokarlanýar. Galan 60-80%-i ýanmadan soň goşulýar. Ikinji ýa-da sowadyjy howa diýip atlandyrylýar. Turbinanyň önündäki gazyň temperaturasy gerekli ululygynda berýär. Ulanylýan ýangyja baglylykda uzak möhletleýin ulanmaklygy göz önüne tutup turbina girelgedäki gazyň tepraturasy $900\text{--}1200^\circ\text{K}$ çenli düşürilýär. Emele gelen ýanma önümi gaz turbinanyň işçi pilçelerine ugrukdyrylýar we gazyň ýanma önüminiň hereket energiýasy aýlawly mehaniki energiýa öwrülýär, ol bolsa öz gezeginde elektrik generatorynda elektrik energiýanyň öndürilmegini üpjün edýär. Gaz turbinasyndaky çykyş ýerinde tüsse gazlarynyň temperaturasy $t = 545^\circ\text{C}$, basyşy $p = 1$ ata bilen $G = 2916610 \text{ m}^3$ mukdarda atmosfera zyňylýar.

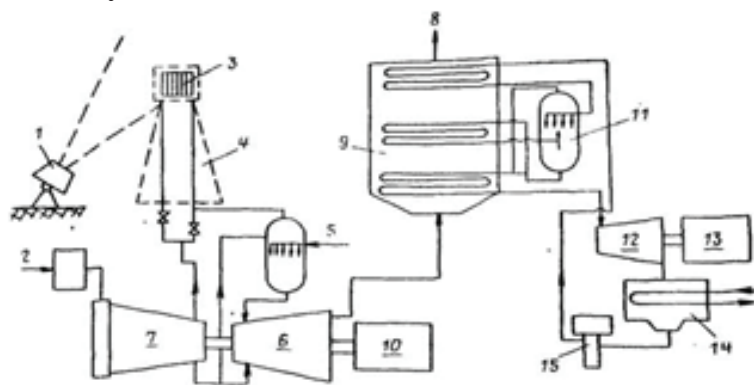

Bu ylmy makalada gaz turbinasyndan çykýan ýerinde tüsse gazlaryny ulanýan gazan utilizatory ýerleşdirmeklik hödürlenýär. Gazan utilizatora gaz turbina desgasyndan çykýan tüsse gazlary berilip aşa gyzdyrylan bug alynýar. Gazan utilizatorynda gyzdyryjy üstler ýerleşdirilen, kondensatordan çykan kondensatymyzy suw arassalaýjy deaeratora arassalanyp soňra iýmitlendiriji suw hökmünde ekonomazyze berilýär. Ekonomazyzerde gyzan iýmitlendiriji suwumyz gazan utilizatorynda gaýnama sezwara bolup emele gelen bug suw garyndy barabana berilýär we ol ýerde suw bilen bugyň arasy açylyp suw bölegi gazana berilýär we bug bölegi bolsa aşa gyzdyryjydan geçip bug turbina berilýär. Bugyň energiýasy aýlawly mehaniki energiýa öwrülýär, ol bolsa öz gezeginde elektrik generatorynda elektrik energiýanyň öndürilmegini üpjün edýär.

Bu ylmy makalada ýurdumyzyň çäklerinde hereket edýän gazy turbina desgalaryny utgaşykly dolanyşykda işleýän bug gaz turbinasyna öwürmek bilen çäklenmän, eýsem Gün energiýasyny peýdalanylýan howany goşmaça merkezleşdirilen kabul edijiniň üsti bilen gyzdyryp, stansiýada ýakylýan tebigy gazy tygşytlamak hem-de zyňylýan zyýanly gazlaryň mukdaryny azaltmak bilen stansiýanyň PTK-ny ýokarlandyrmagy hödürlenýär. Hödürlenýän gurluşyň shemasy görkezilendir.

Braýtona-Renkiniň utgaşykly dolanyşykda işleýän gibrad elektrik stansiýasynyň shemasy.

- 1-geliostatlaryň meýdançasý; 2-howa girelgesi;
3-gün ýylylyk çalşýjysý; 4-minara; 5-ýanyş kamerasý; 6-gaz turbinasý;
7-kompressor; 8-tüsse çykar turbasý; 9-gazan utilizatory; 10-13-generator;
12-bug turbinasý; 14-kondensator; 15-deaerator.

Enjam şeýle görnüşde işleýär. Atmosfera howasynyň 2 kadaly temperaturasynda ýagny $t=20^{\circ}\text{C}$ basyşy $p=1$ ata bilen $G=414-420$ kg/s mukdarda howany kompressora berilýär. Kompressorda howanyň basyşy $p=10-12$ ata we temperaturasy $t=358^{\circ}\text{C}$ çenli ýokarlanýar. Soňra 175 metr beýiklikdäki 4 minarada ýerleşdirilen merkezleşdirilen Gün kabul edijisinde 3 ýylylyk çalşýjyda gyzan ho-

wamyzyň temperaturasy 816°C çenli ýokarlanýar. Howa gyzdyryjynyň ýylylyk çalşyjysynyň diametri 15m, uzynlygy 27 mert wertikal silindr görnüşlidir. Hasaplamalara görä serpikdiriji aýnalaryň sany 8223, eýeleýän meýdany 230000 m^2 .

Bu ylmy makalada gazyturbina desgasynyň kompressor enjamyndan çykan howany 175 metr beýiklikdäki minarada ýerleşdirilen merkezleşdirilen gün kabul edijisinde has ýokary temperatura (816°C) çenli ýetirip gazyturbina desgasynyň ýanyş kamerasynda ýakylyan tebigy gazy tygşytlamak hem-de zyňylýan zyýanly gazlaryň mukdaryny azaltmak bilen stansiýanyň PTK-yny ýokarlandyrmak usuly hasaplamak arkaly derňew işleri ýerine ýetirilýär.

Geliostatyň üsti bilen Günden kabul edijiniň alyan ýylylyk mukdary indiki formula bilen kesgitlenýär:

$$Q_{kb} = Q_{tg} + \Delta Q_{yt} = 222943230,48 + 352056769,52 = 575000\text{ MWt}$$

Kabul edijiniň üstüniň meýdany:

$$F_{kb} = \frac{Q_{kb}}{F_{kb}} = \frac{575000}{2,5} = 230000\text{ m}^2$$

bu ýerde E_{kb} –kabul edijiniň maksimal energetiki ýagtylanyşy.

Geliostatyň üsti bilen Günden kabul edijiniň alyan ýylylyk mukdaryny indiki formula bilen kesgitlemek bolar:

$$Q_{kb} = E_g \cdot n \cdot F_g \cdot R_{ser} \cdot A_{sin}$$

onda, geliostatlaryň mukdary:

$$n = \frac{Q_{kb}}{E_g \cdot F_g \cdot R_{ser} \cdot A_{sin}} = \frac{575000 \cdot 10^6\text{ Wt}}{550 \frac{\text{Wt}}{\text{m}^2} \cdot 230000\text{ m}^2 \cdot 0,8 \cdot 0,95} = \frac{575000 \cdot 10^3 \cdot \text{Wt}}{69920000} = 8223$$

Netijede:

Energetika pudagynda sanly ykdysadyýetiň mümkinçiliklerini giňden ulanmak arkaly, adamyň saglygyny goramaga gönükdirilen sanly tehnologiýalaryň, energiýany tygşytlajy we ekologiýa taýdan arassa sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy täze önümçilik kuwwatlarynyň döredilmegine, ýurdumyzyň eksport mümkinçilikleriniň ýokarlandyrylmagyna getirdi.

Ýurdumyzyň çäklerinde hereket edýän gazyturbina desgalaryny utgaşykly dolanyşykda işleýän bug gazyturbinasyna hem-de Gün energiýasyny peýdalanylýan işletmekligiň hasabyna tebigy gazy tygşytlanylmagyň we goşmaça elektrik energiýasyny öndürmek mümkinçiliginiň bardygyny anyk kesgitlenildi.

Bu usulyň artykmaçlygy tebigy gazyň tygşytlanmagyna getirer.

Daşky gurşawa zyňylýan zyýanly gazlaryň täsirini azaltmak mümkinçiligi döär.

Gün energiýasyny peýdalanylýan gazyturbina desgalarynda minara görnüşli howa gyzdyryjy desgasy oturtmak amatlydygyny anyk kesgitlenildi.

Ykdysady taýdan amatlydygyny kesgitlenildi.

M. Majekowa, O. Atajanowa,

Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň

«Sport tehnologiýalary we menejmenti»

kafedrasynyň mugallym-öwrenijileri

BANKLARYŇ KARZ SYÝASATY KÄMILLIK ÝOLUNDA

Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda ykdysadyýetimiziň ileri tutulýan bank ulgamynyň ösdürilmegine we kämilleşdirilmegine uly üns berilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» banklaryň uzak möhletli ösüşiniň dünýä derejesine çykarmakda we ösdürmekde, ygtybarlylygyny we durnuklylygyny üpjün etmekden ybarat bolup durýar. Bazar gatnaşyklaryny kämilleşdirmek maksatlaryndan ugur alnyp karzlaşdyrmak, maýa goýmak ýaly döwlet ykdysady kadalaşdyryş gurallary býujet we jemgyýetçilik zerurlyklary kanagatlandyrmaga gönükdirilýär.

Kadalaşdyrmagyň obýekti bolup pul bazaryndaky hödürleme we talap çykyş edýärler. Kadalaşdyrmagyň mazmuny bolsa banklaryň pul gorlaryndan, göterim derejesinden we puluň hümmetinden ybaratdyr.

Hususy serişdeleriniň bolmadyk ýa-da ýetmezçilik eden ýagdaýynda, telekeçiler ýetmeýän pul maýasyny wagtlaýynça ulanmak üçin satyn almaly bolýarlar. Maliýe amalynda belli bir göterim derejesi bilen bellenen möhletlerde yzyna alynmak üçin berilýän jemi pul karzlardyr. Bu maliýe amalyna gatnaşýan taraplar karz beriji we karz alyjydyr. Karzlar, umuman, iki görnüşde bolup bilýär:

Täjirçilik karzy – maýa görnüşinde telekeçileriň birek-birege edýän eglşikleri. Mysal üçin, harydyň töleg möhletiniň süýşürilip satylmagy. Onuň obýekti bolup, köplenç, haryt görnüşli maýa çykyş edýär. Maksady – harydy ýerlemekligi çaltlaşdyrmak. Hukuk taýdan karzlaryň bu wekselleriň kömegi arkaly doldurylýar.

Bank karzlary – karz alyjylara banklar we beýleki maliýe-karz edaralary tarapyndan pul görnüşinde berilýär. Onuň obýekti bolup pul maýasy çykyş edýär.

Karzlaşdyrmagyň esasy ýörelgeleri:

1. *Möhletlilik* – ähli karzlar kesgitlenen möhletde hökmany yzyna gaýtarylmalý. Alnan serişdeleriň karz alyjyda bolmaly wagtynyň çägi;

2. *Töleglilik* – pul serişdelerini wagtlaýynça ulanany üçin karz alyjy banka belli bir göterim derejede töleýän tölegi;

3. *Gaýtarymlylyk* – ähli alnan serişdeleriň gaýtarylmagynyň hökmanylygy;

4. *Üpjünçilik* – karz alyjynyň kesgitlenen möhletde karzy we göterimleri üzmek mümkinçiligi;

Bazar şertlerinde karzyň esasy görnüşiniň hökmünde bank karzlary çykyş edýär. Bank karzlarynda karz alyjylar: döwlet edaralaryna karzlar, ilata karzlar we hojalyklara karzlara bölünýär.

Karz sarp etmegiň anyk (jaý gurluşygyna we ş.m.) maksadyna görä täjirçilik karzy görnüşinde-de, bank karzy görnüşinde-de aşakdaky ugurlar boýunça berlip bilner:

Senagat karzlary – senagat önümçiligine düýpli maýa goýum goýmak üçin banklar tarapyndan berilýän karzlar;

Oba hojalyk karzlary – banklar tarapyndan oba hojalyk önümçiligini maliýeleşdirmek üçin berilýän karzlar;

Döwlet karzlary – raýatlara we edara görnüşli taraplara karz beriji hökmünde döwlet ýa-da häkimligiň ýerli guramalary çykyş edende berilýän karzlar;

Halkara karzlary – bir ýurduň banklarynyň ýa-da maliýe guramalarynyň beýleki bir ýurda berýän, şeýle hem karz beriji bolup halkara guramalaryň, karz alyjy bolup bolsa, ol ýa beýleki döwletiň çykyş edýän halatynda berilýän karzlar.

Karzlaşdyrmagyň täzeligi banklaryň karz syýasatyny kämilleşdirmek we ony durmuşa geçirmek meselelerini toplumlaýyn çözmekden ybaratdyr.

Umuman alnanda, iş ýüzünde geçirilýän seljermelerde bankyň karz syýasatynyň bankyň umumy döwlet we aýratyn syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryny görkezmelidir, ýagny, bank amallary we hyzmatlary bazarynyň häzirki ýagdaýyna we onuň geljekki ösüşine baha bermek üçin diňe banklaryň karz syýasatyny kesgitleýän içerki faktorlara baha bermek ýeterlik däldir. Ykdysady taýdan has esaslandyrylan, amatly syýasaty işläp taýýarlamak üçin bazaryň marketing barlaglaryny geçirmek möhümdir.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda alnyp barylýan ykdysady syýasatyň iň möhüm ugurlaryna önümçilik toplumlarynyň we durmuş ulgamynyň ýokary depginde ösdürilmegi, ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy, bazar gatnaşyklarynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi ýurduň pul-karz syýasatynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi degişlidir.

Banklaryň ýerine ýetirýän işjeň amallarynyň arasynda karza aýratyn orun degişlidir, ol bankyň girdejisiniň esasy düzýär. Karz alnan serişdeler näçe oýlanyşykly, ýokary netijeli ulanylsa, peýda şonça-da ýokarlanýar, karzyň önünde goýlan maksatlar doly amala aşyrylýar. Şonuň üçin hem banklaryň karz syýasatynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi we döwrebaplaşdyrylmagy aýratyn ähmiýete eýedir.

Pul-karz syýasaty ýurdumyzyň ykdysady syýasatynyň esasy düzüm bölegi bolup durýar. Ol birnäçe maksatlary, usullary özünde jemleýär. Türkmenistanyň pul-karz syýasaty ýurdumyzyň Hökümetiniň Merkezi bank bilen ýakyn hyzmat-

daşlyk etmeginde işlenip düzülýär, pul-karz ulgamyndaky gatnaşyklary özara utgaşdyrmagyň möhüm guraly bolup çykyş edýär we ahyrky netijede milli ykdysadyýeti depginli ösdürmek üçin zerur bolan şertleri döretmäge gönükdirilendir.

Pul-karz syýasatynyň esasy maksatlary gönüden-göni ykdysady syýasatyň strategik ugurlary bilen bagly bolup, bahalaryň durnuklylygyny üpjün etmek, daşary we içeri bazarlarda milli puluň hümmetini ýokary derejede saklamak we hümmetsizlenmek hadysalaryna garşy çäre görmek ýaly ugurlary öz içine alýar.

Pul-karz syýasatynyň ykdysadyýetiň ýagdaýyna täsir ediş täri köptaraplaýyn we çylşyrymlydyr. Şonuň üçin Merkezi bank tarapyndan pul-karz syýasatyna degişli çözgütler kabul edilende, esasan halkara makroykdysady görkezijiler bilen baglylykda, öňde goýlan maksatlara ýetmeklige gönükdirilýän çäreleriň toplумы bolup durýan ykdysady usullar we gurallara daýanylýar.

Karz alyjynyň kepillendirmesi we maliýe amallarynyň ýagdaýlaryna baglylykda karzlaryň dürli görnüşleri bardyr.

Häzirki wagtda karzlaryň aglaba bölegi ýyllyk (ýa-da aýlyk) fiksirlenen töleglidir. Bir gezek tölegli, döwürleýin göterim tölegli hem-de dürli-dürli tölegler bolsa karzlaryň ujypsyzja bölegidir. Birgezek tölegli karzlar: Maýa we göterimler döwrüň (periodyň) ahyrynda tölenýän karzlar hem-de maýa döwrüň ahyrynda bir gezek tölenýän, ýöne göterimler döwürleýin tölenýän karzlardan durýar.

Döwürleýin tölenýän karzlar: amortizasiýa serişdleri bilen tölenýän karzlardan (amerikan usuly); hemişelik ýyllyk tölegli karzlardan (fransuz usuly); aýlyk, çärýek ýyllyk we ş. m. tölegli karzlardan (fransuz usuly); üýtgeýän ýyllyk tölegli karzlardan ybaratdyr.

Haçanda operasiýa togtadylsa, onda bu pursatda karz alyjynyň bermeli puly ýa-da karz berijiniň almaly puly retrospektiw usul boýunça jem töleg kesgitlenýär.

Kompaniýalar uly maýa goýumlar üçin uly möçberde pul tapmaly bolanda bu puly aksiýalary çykarmak bilen, gymmat baha kagyzlary çykarmak arkaly, ýa-da bergi borçnamalaryň komegi bilen tapýarlar.

Pul-karz syýasaty ýurdumyzyň ykdysady syýasatynyň esasy düzüm bölegi bolup banklar tarapyndan karzlar milli we daşary ýurt walýutasynda berilýär. Milli pulda berilýän karzlaryň hasabyna, esasan, ýurduň içki önümçilik we durmuş meseleleri çözülýär. Şol bir wagtyň özünde, daşary ýurt walýutasynda berilýän karzlar döwletara ykdysady-sowda gatnaşyklaryny ösdürmäge, ýurda dünýäniň ösen döwletlerinden öňdebaryjy tehnikalary we tehnologiýalary satyn almaga, hünärmenleri daşary ýurtlara okuwa we iş saparlaryna ugratmaga mümkinçilik berýär.

Ykdysadyýetde karzyň ornunyň ýokarlanmagyna gönüden-göni täsir edýän ýagdaýlaryň biride «karzyň çägi» adalgasyyna dogry düşünilmegidir. Bu öz geze-

ginde, karz alyjylaryň karza bolan hakyky isleginden gelip çykýar. Sebäbi «aşa karzlaşdyrmak» hem, edil karzyň ýetmezçiligi ýaly, önümçilige ýaramaz täsir edýär. Karzyň iş ýüzünde bar bolan islegden aşa köp berilmegi karzyň bisarpa, netijesiz ulanylmagyna we beýleki hojalyk mehanizmleriniň gowşamagyna getirýär.

Karz diňe bir talaba we hödürlemä täsir etmän, karz alyjynyň tölege ukyplylygyna, önümçiligiň üznüksizligini üpjün etmeklige, goşmaça önüm öndürmeklige, harytlara we hyzmatlara bolan ösen islegi kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär. Emma karzyň kömegi bilen ähli ykdysady meseleleri çözmeklik mümkin däl.

Şonuň üçin karzyň ykdysadyýete täsirini ýokarlandyrmak ähli ykdysady gurallaryň: pul, maliýe, salgyt, göterim syýasatynyň ulgamlarynyň we netijeli ulanmagyň çäklerinde, uly maýa goýumlar üçin kähalatda bergi borçnamasy boýunça karzlar ulanmak oňalydyr.

Bergi borçnamasy boýunça karzlar. Kompaniýalar uly maýa goýumlar üçin uly möçberde pul tapmaly bolanda gymmat baha kagyrlar arkaly aksiýalary çykarmak bilen, ýagny bergi borçnamalaryň kömegi bilen bu puly tapýarlar.

Bergi borçnamalary - kompaniýa ýa-da döwlet edarasý (emitent) tarapyndan alnan karzlardyr. Haçanda uly maýa goýumlary maliýeleşdirlende banklar ähli töwegelligi öz üstüne almadyk ýagdaýynda, bu karz bergi borçnamalary saklaýjylaryň arasynda deň bölekler bölünýär:

Bergi borçnamalary boýunça karz işine gatnaşyjylar:

1. Emitent (kompaniýa) doly möçberde C_0 puly alýar. Bu jemi gymmat baha kagyrlaryň arasynda deň paýlanýar. Kompaniýa öňünden ylalaşylan göterimi tölemäge we C_0 jemi amalyň ahyrynda gaýtarmaga borçlanýar.

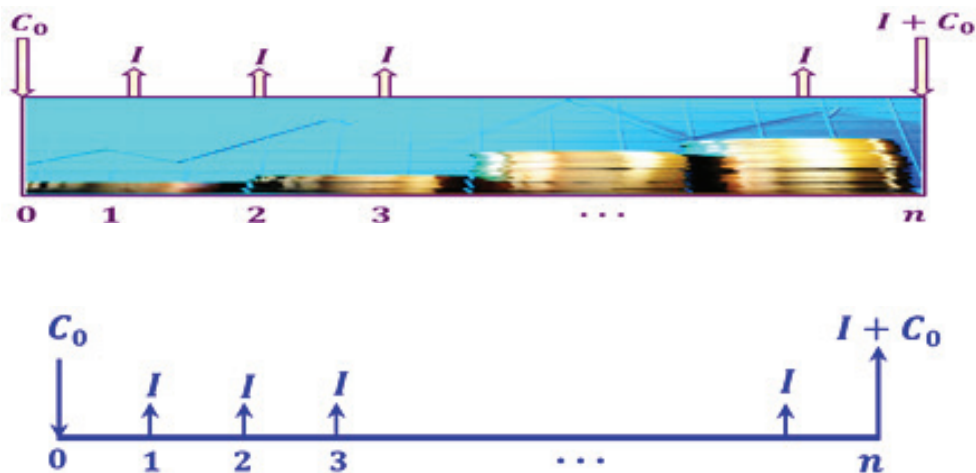

2. Bergi borçnamalary saklaýjylar (adamlar ýa-da guramalar) C_0 puly berýärler we berilýän gymmat kagyzlary alýarlar (gymmat baha kagyzlary alýarlar).

3. Araçy gurama (kompaniýa bilen adamlaryň arasyndaky) kompaniýanyň göýberýän gymmat baha kagyzlaryny alýarlar.

Karz töwekgelçiligini peseltmegiň tejribesini kämilleşdirmek üçin hemişe gözlegde bolmaly. Hususan-da, absolýut görkezijilere, banklaryň karz goýumlarynyň ösüş meýilllerine we depginine mukdar taýdan seljerme geçirmegiň, her bir karz ylalaşygyna, karzlaşdyrylýan obýekte, möhletlere, pul möçberlerine, üpjünçililige, töwekgelçiliklere we ş.m. jikme-jik seretmäge esaslanýan hil taýdan seljermegiň esasynda bankyň karz töwekgelçiligini öwrenmek işine ulgamlaryň çemeleşmek teklip edilýär.

Arkadag Prezidentimiziň baştutanlygynda işlenip taýýarlanylýan toplumlaýyn ösüş maksatnamalarynda bu işler ileri tutulýan ugurlaryň hatarynda goýulýar. Bu gün Türkmenistanyň bank ulgamynyň amala aşyrylan karz syýasaty netijesinde ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi ösdürmäge, obasenagat toplumynyň ösmegine goldaw bermäge, azyk howpsuzlygyny berkitmäge, ilatyň ähli amatlyklary bolan ýaşayyş jaýlaryndan öýleri satyn almagyna ýardam edýän ýeňillikli karzlar barha rowaçlanýar.

M. Baýramow,

Türkmen oba hojalyk institutynyň «Kompýuter tehnologiýasy» kafedrasynyň mugallymy

OBA HOJALYGyna SANLY YKDYSADYÝETI ORNAŞDYRMAGYŇ AÝRATYNLYKLARY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň uzaklary nazarlaýan, adyl syýasaty netijesinde milli ykdysadyýetimiziň her bir pudagynda düýpli özgertmeler amala aşyrylýar. Şeýle özgertmelerde oba hojalyk pudagynda sanly ykdysadyýet boýunça alnyp barylýan işler hem özüniň mynasyp ornuny tapýar.

Sanly oba hojalygy geçen asyryň 80-nji ýyllarynda ABŞ-da, Ýaponiýada, Günbatar Ýewropada (GFR, Angliýa, Gollandiýa, Daniýa) önümçilige ornaşdyryldy, ol 1990-njy ýyldan başlap Gündogar Ýewropada giňden ýaýrady. Häzirki sanly oba hojalyk ykdysadyýetiň pajarlap ösmegi we oba hojalyk önümleriniň özüne düşýän gymmatlygyny peseltmäge bolan islegler bilen Günorta Amerikada, şol sanda Braziliýada örän okgunlylyk bilen ösüslere eýe bolunýar. Dünýä tejribesiniň görkezişine görä, sanly ykdysadyýetiň tehnologiýalaryny ornaşdyrmak boýunça işler – ylmy işgärleriň we dürli hünärler boýunça tejribeli hünärmenleriň kärdeşler toparlarynyň döredilen ýerlerinde şowly rowaçlyga eýe bolýar.

Oba hojalyk önümlerini öndürjiler täze tehnologiýalara netijeli uýgunlaşmak, oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmek boýunça çykadjylary önünden hasaplamak, hasyllyk derejelerini meýilnamalaşdyrmak we önümiň özüne düşýän gymmatyny çykarmak ukyplaryna eýe bolmaly. Diňe şu ýagdaýda olar öz ýurdunyň we daşary ýurt öndürjileri bilen bäsleşige ukyply bolup bilerler.

Takyk oba hojalygy ýa-da takyk ekerançylyk (TE) – bu oba hojalyk önümçiliginiň hadysalaryny monitoring etmek we amatlaşdyrmak üçin sanly usullary peýdalanýan oba hojalygyny dolandyrmagyň häzirki zaman baş ýörelgesidir.

Sanly ykdysadyýetiň esasy aýratynlygy az çykadjylar bilen (serişdeler, suw, energiýa, ýangyç, dökünler, pestisidler ...) oba hojalyk önümleriniň mukdaryny we hilini ýokarlandyrmak mümkinçiligini döredip bilýänligindedir. Sanly ykdysadyýetiň baş maksady serişdeleri tygşytlamakdan, daşky gurşawa täsiri azaltmak we köp mukdarda talabalaýyk azyk önümlerini öndürmekden ybaratdyr. Sanly ykdysadyýetiň usullary esasan hem täze sensor tehnologiýalaryň, hemra nawigasiýasynyň pozisionirleme, telematika maglumatlaryny Internet arkaly geçirmek tehnologiýasynyň utgaşygyna esaslanandyr.

Gowulandyrylan maglumatlary döretmegiň hasabyna görkezijileri ýokarlandyrmak. Oba hojalyk çylşyrymly özbaşdak, ýöne özara garaşly hadysala-

ryň toplumydyr. Ýokary hasyly üpjün etmek üçin oba hojalyk işleri tapgyrlaýyn ýola goýlan bolmaly. Şeýlelikde, agzalan önümiň üstünligi daýhan hojalygynyň, tehnologiýanyň we hyzmat ediş ýörelgesiniň hem-de konsaltingiň emele getiren üçbürçlugyna esaslanandyr.

Anyk ýer böleginde topragyň dürli häsiýetleri we önümliligi barada maglumat elektron görnüşinde meýdan ýazgylary diýlip atlandyrylýanlardan alnyp bilner, bu bolsa daýhan hojalyklara gysga wagtda işleri amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Oba hojalyk tehnikasynyň hereket zolaklaryny hemradan gözegçilik edilýän takyk dolandyryşy intellektual datçikler tohumlary, dökünleri we pestisidleri maksatlaýyn ulanmaga mümkinçilik berýär. Bu bolsa tohumyň mukdaryny we ýangyjyň harjyny azaltmaga mümkinçilik berýär.

Akylly ekerançylyk takyk dolandyryşyň elektronikasyna esaslanandyr. Bu oba hojalyk maşynlaryna öz aralarynda maglumatlar bilen alyşmaga mümkinçilik berýär, çünki olaryň hemmesiniň elektron meýdan ýazgylarynyň faýllaryna aralaşmaga ygtyýary bar. Daýhan hojalyklary goldamak üçin fermanyň dolandyryş ulgamlary, oba hojalyk goşundylary we onlaýn-platformalary bar. Köplenç «Oba hojalyk 4.0» diýip atlandyrylýan «Akylly ekerançylyk» öz içine diňe bir aýry-äýri maşynlary däl-de, eýsem ähli oba hojalyk amallaryny hem alýar. Daýhan hojalyklar ykjam gurluşlaryň üsti bilen (ykjam telefonlar ýa-da planşetler) maglumatlara aralaşyp bilýärler. Meselem, topragyň we ösümlükleriň, ýeriň, howanyň, klimatyň, serişdeleri peýdalanmagyň, işçi güýjüniň ýagdaýy, maliýeleşdirmäge talapnamalar barada maglumatlar ýygnaýar, işlenilýär we olara baha berilýär.

Tehnikalarda sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmagyň amatlylygy:

- maşynlaryň maglumatlaryna aralaşmak, maşynyň hakyky ýerleşýän ýerini we onuň ýerleşýän ýeriniň taryhyny yzarlamak, iş zolaklaryny we iş wagtyny sazlamak we olary dolandyrmak, şeýle hem tehniki hyzmat ediş meýilnamalaryny dolandyrmak we olaryň önümi almak;

- dispelýde maglumatlary aralykdan gözden geçirmek;

- ServiceADVISOR moteniň kömegi bilen maşynyň anyklaýşyny geçirmek we ussahanalardan tazelikleri geçirmek;

- sazlaýyş maglumatlaryny simsiz geçirmek we maşyn bilen Amallar merkeziniň arasynda resmileşdirmek işlerini ýeňilleşdirýär.

Amallaýyn merkezi. Dolandyryş merkezi tutuş daýhan hojalygynyň «Siziň jübüňizde ýerleşmegine» mümkinçilik berýär: düşünmek üçin ýönekeý bolan integrirlenen serişdeler agrotehniki çözgütlerini kabul etmek hadysasynda goldaw berýärler we ep-esli peseldilen önümçilik çykdajylarynda in ýokary hasyllylygy we degişli hili gazanmaga ýardam edýär. Gurluşlaýyn syn etmegiň kömegi bilen geljekki möwsüm üçin eken dolanşygyny we tabşyryklary meýilleşdirýän, bu disp-

leýi sazlama faýllarynyň we sargytlaryň-ýük hatlarynyň döredilmegini ýönekeýleşdirer. Käbir tabşyryklaryň ýerine ýetirildigiçe, resminamalaşdyrylan maglumat kabinadaky displeýden dolandyryş merkeziniň şahsy hasaba alyş ýazgysyna awtomatik ýagdaýda ýükleniler. Ol ýerde iş barada ähli jikme-jik maglumatlar oňat gurluşlaýyn hronologiýa görnüşinde aňsatlyk bilen wizuallaşdyrylýar – islendik wagtda, islendik ýerde we Internet toruna birikdirip bolýan islendik gurluşda kartalaşdyrmak barada maglumatlary gözden geçirmäge ýa-da kartalaryň dürli gat-laryny deňeşdirmäge mümkinçilik berer (meselem, hasyllylyk, gury maddanyň mukdary, esasy ekinler we girizmegiň kadalary).

Gymmatly agrotehniki maglumatlar. Siz gymmatly agrotehniki maglu-matlary oýlanyp-ölçerilen çözgütlere öwrüp, düzediş hereketlerini has aňsat kes-gitläp bilersiňiz. Özge integrirlenen serişdeler bu maglumatlary anyk iş meýdan-çasy üçin üýtgeýän girizme kadaly görkezmelere aňsatlyk bilen özgertmäge we agrotehniki soraglar boýunça maslahatçylar bilen hyzmatdaşlyk etmäge mümkin-çilik berýär. Galyberse-de, hasabatlary aňsat döredip, üstüni açyp we bilelikde ulanyp boljakdygy sebäpli, müşderiler üçin iş hadysasynyň resminamalaşdyryl-magy aňsat bolar.

Ýokarda görkezilen işler önümçilige ornaşdyrylmagy bilen şu aşakdakylara mümkinçilik berýär:

- guramanyň maşynlarynyň günün dowamynda nirede ýerleşendigini gör-kezýän we ýerleşýän ýeriň taryhyny bilmäge;
- maşynyň görkezijileri, şol sanda hereketlendirijiniň motosagatlar, dizel gaz çykyşy üçin ýangyjyň we suwuklygyň derejeleri, maşynyň ýagdaýy, ýangyjyň harjy, sagatlar, hereketlendirijä düşýän agram, hereketlendirijiniň aýlawlary, ýan-gyjyň harjy, peýdalanylan wagty, tigirleriň boş aýlanmasy, ýerleşýän ýerleriň ta-ryhy, maşynyň duýduryslary we maşynyň hereketiniň ugurlaryny;
- öndürijilik barada maglumatlary, şol sanda meýdanlaryň kartalarynda beje-rilen meýdanyň möçberlerini;
- ekiş we ýygym boýunça işler barada jemleýji maglumatlary;
- ýygym barada maglumatlar, şol sanda ekininiň görnüşi, ortaça hasyllylygy, umumy hasyllylygy we çyglylygy öwrenmäge;

Maglumatlaryň ýaşyrynlygyny we howpsuzlygyny üpjün etmek üçin, müş-derilerde öz maglumatlaryny doly gözegçilikde saklamaga mümkinçilik bolmaly. «Meniň guramam» goşundyda ulanyjyda täze işgärleri goşmak we maglumatlara aralaşma hukugyny sazlamak mümkinçiligi bardyr. Ulanyjylar ulgama yzygiderli maglumatlar alyşmaly bolýan hyzmatdaşlaryny goşup bilýärler. Maşynyň öndü-rijiligi barada maglumatlar bilen alyşmak üçin diller merkezi bilen aragatnaşyk ýa-da agronomiýa işlerinde çözgütleri kabul etmegiň goldawyny çalt üpjün etmek

maksady bilen meýdanyň ýagdaýy barada maglumat alşygy üçin agronom maslahatçysy bilen aragatnaşyk saklamak şeýle hyzmatdaşlygyň mysallary bolup biler.

- müşderi öz maglumatlaryny dolandyrýar;
- müşderi hyzmatdaşlar we ynamdar maslahatçylar bilen maglumat alşygy üçin öz talaplaryna laýyklykda maglumatlary alyşmaga hukuklary sazlap bilýär;
- her bir ulanyjy maglumatlary alyşýanlaryny özi saýlaýar.

Toplumda geoanalitik ulgam üpjün edilýär, ol şu çözüdi oba hojalyk maşynlary bilen bir hatarda beýleki öndürijileriň tehnikasy bilen ýerine ýetirilýän oba hojalyk işleriniň meýilnama-fakt hasabyny, derňewini we oňaýlaşdyrylmagyny amala aşyrmak üçin ulanýar.

Kartalaşdyrmak:

- işleri ýerine ýetirmeginiň kartalary;
- tehnikanyň häzirki ýerleşýän ýeri we hereketiniň traýektoriyasy;
- daşarky hyzmatlar (howa, NDVI we ş.m.);
- kosmosdan şekiller we aerofotosurata düşürme;
- dürli kartografik gatlaklaryny wizuallaşdyrmak we deňeşdirmek.

Seljerme:

- alnan maglumatlaryň interaktiw sazlanýlýan seljermesi (OLAR);
- tutuş tehnika parkynyň işiniň meýilnama-faktly seljermesi;
- mowzuklaýyn kartalar: dürli ekinli meýdanlary, ýerine ýetirilýän meýdan işlerini, agrohimiýa görkezijileriň mazmunyny görkezmek.

Ý. Baýramdurdyýew,

Türkmen oba hojalyk institutynyň «Oba hojalygynyň guralyşy we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy

TELEKEÇILIKLI BAŞLANGYÇLAR- YKDYSADYÝETDÄKI HEM-DE BILIM ULGAMYNDAKY ÖSÜŞLERIŇ KEPILIDIR

Taryh üçin uly bolmadyk wagtyň dowamynda Garaşsyz hem-de baky Bitarap Türkmenistan döwletimiz sebitde Bitaraplyk syýasatynyň netijesinde parahatçylygy söýüji we ylalaşdyryjy merkezi hökmünde tanalmagy bilen bir hatarda, nebit-gaz, ýangyç-energetika, ulag-aragatnaşyk, oba hojalyk, telekominikasiýa pudaklarynda, agrosenagat toplumlarynda, medeniýet, saglygy goraýyşda, bilim, sport ulgamlarynda we bosgunçulyga hem-de neşe we neşe serişdelerine garşy göreşmek we ş.m. beýleki ugurlarda gazanylýan her bir üstünlikleri netijesinde dünýäni haýrana goýmagy başaýar.

Berkarar döwletimiziň bazar ykdysadyýetine tapgyrlaýyn geçýän bagtyýarlyk döwründe önümçilik gatnaşyklarynyň düýpli derejede özgerdilmegi bilen halkyň islegini birkemsiz kanagatlandyryň, hil taýdan ýokary bolan harytlaryň önümçiliginiň ýa-da söwdasynyň amala aşyrylmagy hem-de durmuş hyzmatlarynyň kemala getirilmegi we ösdürilmegi adam hakynda edilýän iň uly aladalaryň birine öwrüldi.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe başga döwletleriňkä meňzemeýän öz-boluşly türkmen ýoluny saýlap alan Bitarap watanymyzyň milli ykdysadyýeti, has kämil derejelere ýetip, döwrebap derejede täzeçe usullar esasynda okgunly bady bilen ýokary depginde durnukly ösüşini dowam etdirýär.

Önümçilik maksatly we durmuş maksatly desgalaryr ulgamlara ep-esli möçberlerdäki maýa goýumlarynyň gönükdirilmegi milli ykdysadyýetiň çaltlandyrylan depginde ösdürilmegine Bütindünýä bankynyň, Halkara walýuta gaznasynyň, şeýle hem abraýly maliýe düzümleriniň birnäçe bilermenleri tarapyndan ýokary bahalaryň berilmegi bizi has-da buýsandyryýar, guwandyrýar. Dünýädäki birnäçe döwletleriniň ykdysady çökgünliginiň dowam edýän şu günlerinde biziň şeýle ykdysady netijeleri gazanmagymyzyň özi başymyzy göge ýetirýär.

Ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi goldamak boýunça Hökümetimiziň bu hususy pudagy hem-de telekeçiligi ösdürmek babatynda pudaga giňden goldaw bermek boýunça alnyp barylýan işleriň mundan beýläkde-de dowam etjekdigi barada hormatly Prezidentimiz indi her çykyşynda diýen ýaly nygtap gelýär.

Elbet-de, bu görkezijilerden belli bolşy ýaly ýurdumyzda ýaýbaňlandyrylýan döwlete dahylsyz böleginiň has dogrusy kiçi we orta telekeçiligiň ösdürilmeginde uly ruhubelentlik bilen abraýly goşantlaryny goşýan her bir senagatçylardyr telekeçilerimiz bagtyýar raýatlarymyzyň sarp edýän medeni-durmuş maksatly

harytlarynyň hem-de hyzmatlarynyň dürli görnüşlerini (assortimentlerini), ýokary hilde we daşky gurşawa zyýansyz öndürmekde hem-de olary bäsleşikli şertler esasynda emele gelýän elýeterli bahalardan ýerlemekde öz halal zähmetlerini gaýgyрмаýarlar.

Eýsem, döwlete dahylsyz bölek bolan kiçi we orta telekeçilik başlangyçly eýeçilikleri ösdürmegiň döwlet ýa-da beýleki adaty eýeçilikli başlangyçlardan aratapawudy nämedekä? diýen sorag ýüze çykmagy ahmal.

Ykdysady nazaryýetde telekeçiligiň esaslary beýleki eýeçiliklerden tapawutlandyryan üç sany aýratyn häsiýete eýedirler, ýagny olaryň *töwekgelçilik*, *çakganlyk*, *täzelikçilik* ýaly esasy ýörelgeleri bardyr. Dogrudanam şu esasy ýörelgeler esasynda telekeçilikli başlangyçlar biziň ýurdumyzda boluşy ýaly dünýä ýurtlarynyň tejribesinde-de giňden ulanylyp oňyn ykdysady netijeler gazanylyp belent ösüşlere ýetilýär.

Şu nukdaýnazardan ugur alyp kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň ähmiýetini, meniň pikirimçe esasan hem aşakdaky maddalar görnüşinde beýan etmek mümkindir, ýagny:

1. Ilatyň hususy süýşürintgileriň hasabyna döreden eýeçiligini maksadyna ýetmek üçin maýa goýum töwekgelçiligini giňden ulanar. Netijede döwlet tarapyndan gönükdirilýän maýa goýumlaryň möçberi döwlet eýeçiligine dahylsyz eýeçilikleriň hasabyna-da ep-esli artar.

2. Ykdysadyýetde (pudaklarda ýa-da hojalyklarda) birnäçe telekeçilikli başlangyçlaryň döremegi şol pudaklarda telekeçilik işi ýörelgelerini işläp düzmek, tizden-tiz ykrar etmek hem-de durmuşa geçirmek işjeňligini (mehanizmini) çaltlandyryp pudagyň ykdysady netijeliligini ýokarlandyrmak mümkinçiligini döredar we bu babatda bäsleşikli şertler ýüze çykar.

3. Daşary ýurtlardan getirilýän önümleriň ornuny tutýan harytlaryň hem-de hyzmatlarynyň täze görnüşleriniň (assortimentlerini) ýurduň içinde öndürilmegi ýola goýlar. Bazarlarda haryt teklipleriniň görnüşlerini giňeldilip haryt dolanyşygynyň möçberi yzygiderli artar hem-de hyrydarlyk-hödürleme esaslarynda erkin bazar nusgasy gazanylar.

4. Bazarlarymyzda bäsleşikli şertleriň döredilmegi netijesinde telekeçiler tarapyndan dünýä belli ösen ýurtlaryň enjamlarydyr (tehnikalary) tilsimatlary (tehnologiýalary) hem-de halkara tejribeleri ösýän hem-de özgerýän ykdysadyýetimize ornaşdyrylyp, ýokary hilde ekologiýa howpsuzlygy kadalaryna laýyklykdaky önümlerdir hyzmatlaryň öndürilmegine itergi berer. Bu bolsa belli bir derejede importdan gelýän önümleriň-hyzmatlaryň mukdaryny ep-esli azaldar.

5. Ylmy tehniki ilerlemäniň (Y.T.I.) gazananlary netijesinde harytlyk önümleriň ýa-da hyzmatlaryň öndürilişi hem-de özüne düşýän gymmatyny ep-esli arzanlaýandygy sebäpli elýeterli bahalaryň emele gelmegi gazanylar. Bu bolsa

halkyň hal-ýagdaýlaryny has hem gowulandyrar. Arzan bahalardan öndürüp bil-ýändigimiz sebäpli ýurdumyzy importer döwletiniň deregine eksporter döwlete öwürmeklik mümkinçiligi dörär.

6. Telekeçilik başlangyçlardaky bäsleşigiň ösmegi netijesinde täze önümçilik-hyzmat desgalarynyň döredilmegi ilatymyzyň iş bilen üpjünçiligine oňaly şert döredýän bolsa täze hünärleriň hem-de hünärmenleriň döremegine getirer. Bu emele gelen bilim-tejribe-hünär derejesi ýokarlanan, döwrebap, ýaş hünärmenler ulgamy tarapyndan önümçilik serişdeleridir tebigy baýlyklarymyz netijeli ulanylar hem-de ýitgisiz sarp ediler.

7. Ýurdumyza telekeçilik işiniň kämilleşmegi, synag-önümçilik merkezleriniň hem-de ösen maglumatlar binýadynyň döremegine getirer. Dünýä belli edara-kärhanalary bilen ykdysady hyzmatdaşlyk saklanylmagy gazanylar. Munuň netijesinde bolsa ýurdumyza öndürilen harytlardyr hyzmatlaryň dünýä, halkara we döwlet derejelerindäki ülnülerine (standartlaryna) laýyklyk derejesini almaga ýokary hil derejesini ykrar edýän ýörite bellikleriň milli ykdysadyýetimize gazandyrylmagy ýokary ösüşimiziň kepili bolup hyzmat eder.

8. Dünýä tejribesiniň milli ykdysadyýetimize ornaşdyrylmagy ýurdumyza öndürilýän önümleriň we hyzmatlaryň halkara bäsleşiklere ukyplylygynyň ýokarlanmagyna «*Made in Turkmenistan*» ýagny «Türkmenistanda taýýarlanylady» at bilen harytlyk önümlerimize dünýäniň birnäçe döwletleriniň hyrydarlyk bildirmeginiň we biziň bilen hyzmatdaşlyk saklamak meýiliniň döremeginiň, eksport maksatly maýa goýumlarynyň mukdarynyň (kapitalyň) has hem artmagyna getirer.

Ýurdumyzy hemmetaraplaýyn ösen döwlete öwürmegiň esasy ugurlarynyň biri-de bilim pudagyny ösdürmek bolup durýar. Munda esasan hem döwrüň talaplaryna laýyk gelýän orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw-önümçilik binýadyny düýpli täzelemäge, mekdeplerde okatmagyň usullaryny has-da kämilleşdirmäge esasy orun degişlidir.

Hormatly Prezidentimiziň «Ykdysadyýetimiziň döwlete dahylsyz pudagy üçin ýokary derejeli hünärmenleri tölegli esasyda taýýarlamaga girişmeli. Bilim ulgamynda bäsleşik esasynda we hususy başlangyçlara laýyklykda tölegli bilim edaralaryny döretmegiň wagty geldi diýip hasap edýäriň» diýip jaýdar belläp geçmegi bizi has hem ruhlandyrýar, bilim işgärleriniň önünde ullaňan jogapkärçilikli wezipeleri goýýar.

Özgerýän we ösýän dünýämizde indi birnäçe ösen döwletlerde hususy başlangyçlara laýyklykda tölegli bilim edaralary hereket edýär. Eýsem tölegli bilim edaralaryny döretmegiň esasy maksady nämelerden ybarat?

Dünýä döwletleriniň tejribesinden äşgär boluşy ýaly, hususy başlangyçlardaky tölegli bilim edaralary täze nesilleriň her biri bilen aýratynlykda gyzyklanyp, ýakynlaşyp we gerek bolsa ýekelikde işleşip, ukyp-başarnyklaryny, bilime bolan söý-

güsini tiz ýüze çykarmakda we döwrebap ylym-terbiýe bermekde inňän uly jogapkärçilikli wezipäni borçlanýarlar. Olar talyplaryň ýakyn gelejekdäki üstünliklerini ýüze çykaryp, öz bilim edaralarynyň adyny has hem abraýly ýerlere getirmek üçin, okatmagyň täzeçe usulyýet talaplaryny hem-de döwrebap nusgany işläp düzüp, bilim ulgamyna ornaşdyrmaga çalyşýarlar we üstünlik gazanýarlar. Şu ýerde: «Eýsem tölegli bilim edaralarynyň adaty bilim edaralaryndan tapawudy nämedekä?»-diýen sorag ýüze çykmagy ahmal. Meniň pikirimçe ol tapawutlylyklary esasan hem aşakdaky maddalar görnüşinde beýan etmek mümkindir, ýagny:

1. Hünär derejesi boýunça kämilleşen bilim-terbiýe berjek mugallymlaryň birnäçesiniň bir ýere jemlenmegi netijesinde güýçli beýin (intellektual) resursynyň döremegi.

2. Talyplaryň ýa-da okuwçylaryň daşary ýurt dillerini gysga möhletde öwrenmek mümkinçiliginiň döremegi.

3. Talyplaryň okuwларыny tölegli okaýandyklary sebäpli ylym-bilimini çuňlaşdyrmakda jogapkärçilikli çemeleşmegi.

4. Okuw meýilnamalarynyň işjeň hereket etmegi netijesinde okuw-terbiýe işleriniň wagtlar boýunça takyk belenilmegi we üznüksiz amala aşyrylmagynyň gazanylmagy.

5. Bilim almak üçin amatly şertleriň döredilmegi bilen okamak isleginiň hem-de bilim standardynyň ýokarlanmagy.

6. Bilim edaralarynyň arasyndaky ylym-bilim babatyndaky bäsleşikli şertleriň döremegi netijesinde bäsdeş bolup bilmedik tarapyň bäsleşikden çekilýändigini sebäpli pudakdaky ösüşiň tiz ýaýraw görnüşinde dowam etmegi.

7. Döwletiň hususy başlangyçlardaky tölegli bilim edaralaryndan gelen salgyt girdejileriniň hasabyna bilim pudagyna harçlanjak serişdeleriň has zerur pudaklary ösdürmäge gönükdirmegi.

8. Ylym-bilimiň dünýä ülnülerine laýyk getirmek we dünýäniň gazanan baý tejribesinden peýdalanmak mümkinçiliginiň döremegi.

9. Her bir talybyň ünsden düşürilmän, aýratynlykda bilim berilýändiginiň netijesinde bilimlerini özleşdirip ýetişmeýän talyplaryň tijenmegi üçin höweslendiriji şertleriň döremegi.

10. Bilim berýän pudaklaryň arasynda guraljak bäsdeşligiň netijesinde ylym-bilimiň berilişiniň hilini gowulandyrmak maksady bilen okatmagyň usulyýetiniň başlaşdyrylmagy.

11. Halkara ýaryşlara, bäsleşiklere we ders olimpiýadalaryna gatnaşmak mümkinçiliginiň döremegi.

12. Ösüp gelyän ýaş nesliň jemgyýetde öz ornuny, durmuşda ýetilmeli maksatlarynyň aýdyň bolmagy üçin saýlap alan hünärini iň inçe syrlyryna çenli öwrenmeklik mümkinçiliginiň döremegi.

13. Dünýäniň gazanan baý tejribesini öz ýurdumyzdaky bilim ulgamyna tiz ornaşdyrmagyň hasabyna ýaş nesliň milli äheňde, watançylyk terbiýesini bermäge şertleriň döremegi.

14. Bilim-hyzmat-önümçilik-döredijilik ulgamlarynda täzeçe açyşlaryň ýüze çykarylmagy.

15. Täze köpdürli hünär ugurlarynyň hem-de bar bolan hünär derejeleriniň we hiliniň hem-de dolandyryş-öndürijilik esalarynyň ýüze çykarylma mümkinçiliginiň döremegi.

16. Ösen daşary ýurt döwletlerden professor-mugallymlaryň, görnükli hem-de tanyml ylym işgärleriniň ýurdumyza gelip ýa-da biziň bilim işgärlerimizniň daşary ýurtlara gidip ylym-bilim-tejribe alyş-çalyş gatnaşyklary mümkinçiliginiň döremegi.

17. Hususy başlangyçlara laýyklykda tölegli bilim edaralarynyň öz-özünü maliýeleşdirişiň hasabyna, serişdelerini tygşytly ulanyp, öndürijilikli netije almagy ugrunda nusgalyk dolandyryş ulgamynyň döremegi.

18. Önümçilik pudaklarynda ýetmezçilik edýän ugurlar boýunça esasy hünärmenleriň ýetişdirilmegi.

Taryhy maglumatlar nukdaýnazardan hem-de özgerýän we ösýän häzirki döwrümüzdeki maglumatlara görä döwlet eýeçiligi bilen birlikde hususy eýeçilik görnüşinde hereket edýän tölegli bilim edaralarynyň okuw ulgamynda sazlaşykly hereket edýändikleriniň şaýady bolýarys. Bäsleşigiň esasy maksady gatnaşyjy taraplar däl-de hyzmatyň hiliniň ýokarlandyrylmagy bolup durýar. Ýokardaky agzalan şertlere salgylanmak bilen, ýurduň geljekdäki ylmy ösüş (progresiýa) hem-de döredijilik (intellektual) ulgamlaryny amala aşyrmak maksady bilen bäsleşik esasynda we hususy başlangyçlara laýyklykda tölegli bilim edaralaryny döretmegi taryh üçin uzak bolmadyk döwürde, ýagny ykdysady taglymat boýunça orta möhletli döwürde bilim ulgamynda öz oňyn netijelerini berer.

G. Ýazmedowa,

Türkmen oba hojalyk institutynyň «Oba hojalygynyň guralyşy we dolandyrylyşy» kafedrasynyň mugallymy

GALYNDYSYZ YKDYSADYÝET

Galyndysyz ykdysadyýet düşüňjesi galyndylary azaltmak we durnukly ykdysady ösüşi gazanmak maksatly dünýä tejribesinde ýüze çykan täze ykdysady nusgadyr. Bu nusga adaty ykdysady amallaryň usulyýetinden saplanyp, täzeçe ýasamak, sarp etmek we ýok etmek meselesine gönükdirilen çyzykly ykdysadyýetden sowulmadyr.

Galyndylaryň azalmagyna kömek edýän ulgam. Galyndysyz ykdysadyýet, galyndylaryň azaldylmagyna, gaýtadan ulanylmagyna ünsi jemleýän ulgam bolup durýar. Bu ekologiýa taýdan arassa amallary ornaşdyrmaga, zatlaryň ulanylan möhletini uzaltmaga we köne hasap edilýän (ulanmak möhleti gutaran) zatlary gaýtadan ulanmaga höweslendirýär. Bu ýerde köp sanly kärhananyň, sarp ediligiň bu görnüşine bagly bolup biläýjek ykdysadyýetiň daşky gurşawa we uzak möhletleýin durnuklylygyna täsirini göz önünde tutmazdan, satuwy güýçlendirmek üçin önümleri çalt täzelemegiň zerurdygyny bellemelidiris. Mysal üçin, köp adam her ýyl öz smartfonlaryny soňky modele geçirýär, öňki ulanylan köne däl, ýagny ýene birnäçe ýyllap ulanylyp bilner.

Daşky gurşawa we işewürlige peýdasy. Galyndysyz ykdysadyýetde biodegrirlenip bilmeýän material gaýtadan ulanylýar ýa-da gaýtadan işlenilýär. Halas edilip bilinjek bölekleriň, bejerilip we gaýtadan ulanmagy mümkin bolan zatlaryň ulanylyşyny tapmak düşüňjesini öňe sürýär. Munuň özi önümleri tygşytly ulanmak we gaýtadan ulanmak bilen meşgullanýan täze pudaklary döredip biler.

Çyzykly model we galyndysyz ykdysadyýet. Tegelek we çyzykly modelle-riň arasynda hem dürli meňzeşlikler bar. Iki modeli-de biri-birine düýbünden ters hasaplamak ýalňyş bolar.

Öndürmek, sarp etmek, zyňmak, abatlamak, gaýtadan ulanmak we gaýtadan işlemek. Adaty önümçilik we sarp ediş ulgamy bir gezek ulanmagy çäklendirýän önümleri sarp etmegi we zyňmak mehanizmini köpden bäri öz içine alýar. Munuň tersine, tegelek model galyndylary azaltmagy, materiallary gaýtadan ulanmagy we gaýtadan işlemegi we galyndylary azaltmagy maksat edinýär. Aslynda, tegelek modeldäki galyndylar önümlere öwrülýär.

Resurslary köp talap edýän V Resurs-tygşyly. Galyndysyz ykdysadyýet modeli, serişdeleri köp talap edýän çyzykly model bilen deňeşdirilende, has tygşylydyr. Ol bir gezek ulanylýan önümleri öndürmek üçin serişde talap edýän önümçilik usullaryna daýanýar we galyndylary azaltmagy hem-de çeşmelerden has netijeli peýdalanmagy maksat edinýär.

Daşky gurşawa zyýanly ýagdaýlardan saplanýar. Çyzykly modelden tapawutlylykda, Aýlawly ykdysadyýet, dizaýndan, çig mal satyn almakdan, önümçilikden, ulagdan we eltip bermekden serişdeleri tygşyly peýdalanmaga daýanýar. Şeýlelik bilen, tegelek model önümiň sarp edijä gowşurmagy öz içine alýan ähli başgançaklarynda netijeli we ekologiýa taýdan arassa bolmagyny maksat edinýär. Ulanylan çeşmeler, önümçilik döwründe-de önümleriň gaýtadan ulanylmagyny goşmak bilen, galyndysyz ykdysadyýet modelinde gaýtadan ulanylyp bilner.

Galyndysyz ykdysadyýetiň peýdalary:

Daşky gurşawy we biodürlüligi goramak. Tegelek modeliň daşky gurşawy we biodürlüligi goramak üçin niýetlenendigi sebäpli, birnäçe uzak möhletli oňyn daşky görnüşlere sebäp bolup biler. Bu sarp edijileriň, kärhanalaryň we daşky gurşawyň peýdalaryny öz içine alýar. Mysal üçin, ykdysadyýetiň tegelek ulgamy biomassany ýa-da ekinler üçin dökün ýaly galyndylary ulanmak arkaly durnukly energiýa öndürmek üçin ekerançylyk galyndylaryny ulanýar.

Bu zyýanly himiki serişdelere garaşylygy azaltmaga, ekinleriň organiki we sagdyn önümçiligini ýokarlandyrmaga we arzan elektrik öndürmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da, daşky gurşawa oňyn täsir etmek topragyň zaýalanmagyny azaltmaga, çakdanaşa azalmagyň netijesinde ýabany tebigatyň we olaryň ýaşaýan ýerleriniň saklanmagyna we ösümlik hem-de haýwanat dünýäsiniň ösmegi üçin gowy tebigy gurşawy üpjün edip biler. Aýlawly ykdysadyýet, taşlanan ýa-da indi ulanyлмаýan çeşmelerden ösüş döredip biler, plastmassa ýaly bir gezek ulanylýan zatlara garaşylygy azaldyp, önümleriň yzygiderli siklini döredýär.

Durnukly kärhanalary we iş ýerlerini döretmek. Taryhda uly korporasiýalaryň harytlaryna ýa-da hyzmatlaryna bolan islegiň düýpgöter azalmagy sebäp-

li, olaryň köpüsiniň dargap giden ýagdaýlary boldy. Bu köplenç durnuksyz sarp ediş usullarynyň döreden päsgelçilikleri esasynda ýüze çykýar. 2008-nji ýylda ýüze çykan global maliýe çökgünligi şuna meňzeş mysallaryň biri bolup, banklaryň aşa töwekgelçilik etmegi netijesinde dünýädäki işewürlere we iş ýerlerine täsir edýän maliýe çökgünligini emele geldi. Artykmaç sarp etmegi höweslendirmek, köplenç adamlarda ýok pullaryny sarp etmegine we zerur däl önümleri satyn almagyna getirýär. Bu girdejiniň gysga möhletli ýokarlanmagyna getirýär we çakdanaşa pese gaçýan durnuksyz iş ýerlerini döredýär.

Durmuş derejesini ýokarlandyrmak. Tegelek model, zäherli gazlaryň zynjyrdylarynyň azalmagyna we häzirki zaman keselleriniň köpüsine sebäp bolýan howply ekerançylyk usullarynyň peselmegine we ýaşaýyş derejesiniň ýokarlanmagyna sebäp bolup biler. Bu modele eýermek, iýmitiň, howanyň, suwuň hilini ýokarlandyrmaga we durnukly, sagdyn, girdejili önüm öndürmäge kömek edýär.

Global ýylylyk we howanyň üýtgemegine garşy göreş. Häzirki wagtda Deli we Pekin ýaly howanyň hiliniň zäherlenmäniň derejesine ýeten şäherlerinde adamlara açyk dem almak kynçylygy ýüze çykýar. Käbir häzirki zaman şäherleri adam ömrüniň azalmak ähtimallygy bar bolan we daşky gurşawyň zaýalanmagy sebäpli halk köpçüliginiň hal-ýagdaýy howp astyna düşýän ajaýyp surata meňzeýär. Çyzykly model aşa köp öndürilendigi we köpelendigi sebäpli, durnuksyz sarp ediş usullarynyň daşky gurşawyň zaýalanmagy sebäpli üpjün edilip bilinmeýänligi zerarly köne hasaplanylýar. Global temperaturanyň 20C-den az ýokarlanmagy heläkçilikli täsir edip biler, bu bolsa gurakçylygyň, suw joşmalarynyň, azyk ýetmezçiliginiň we deňiz derejesiniň ýokarlanmagy sebäpli göçmegine sebäp bolýar. Alymlar global temperaturanyň şeýle ýokarlanmagynyň ekoulgamynyň çökmegine we ýer ýüzündäki ähli ýaşaýyş üçden birine täsir edip biljekdigine ynanyrlar. Şeýlelikde tegelek ykdysady model bu hadysany çözmek üçin zerur birnäçe ädimleriň birine meňzeýär.

Geljekki nesilleri goramak üçin durnukly model. Galyndysyz ykdysadyýetiň sagadyň zerurdygyny we geljekki nesiller üçin durnukly model bolup biljekdigini öňe sürmek mümkin. Muny «isleýänler» we «zerurlyklar» barada pikir alyşýan ýönekeý ykdysadyýet düşüňjesi bilen düşündirip bolar. Düşünje, islegleriň çäksiz we doýmajakdygyny, esasy zerurlyklaryň çäklidigini we kanagatlandyrylyp bilinjekdigini öňe sürýär. Çyzykly model, «çäksiz islegleri» köpden bäri nygtap gelýär we adamlaryň zerur däl zatlaryna zerurlygy döretmekde ösýär. In soňky smartfon, noutbuk, telewizor ýa-da birnäçe möwsümden soň modadan çykýan gymmat bahaly eşikleri ulanmak, diňe bir köp ekologiýa däl, eýsem adamlar üçin saglyk bilen baglanyşykly howplara sebäp bolan durnuksyz durmuş ýörelgesidir. Öň düşündirilişi ýaly, global temperaturanyň bary-ýogy 2 ° C ýokar-

lanmagy, planeta howply täsir edip biler, şonuň üçin durnuksyz çyzykly model indi üpjün edilip bilinmez. Munuň tersine, tegelek model gaýtadan ulanylmagyny, galyndylaryň azalmagyny, gaýtadan dikeldilýän energiýanyň ulanylmagyny we harytlar we hyzmatlar üçin negatiw daşky görnüşleri azaltmak üçin daşky gurşawa täsirini göz önünde tutýan mehanizmi nygtaýar. Aýlawly ykdysadyýet, geljekki nesilleri aşa önümçiligiň we çakdanaşa zyýanly täsirlerden goramak üçin ulanyp boljak durnukly modeldir.

Netije. Häzirki çaklamalar, dünýä ilatynyň 2050-nji ýyla çenli 7,7 milliard-dan 9,7 milliard köpeljekdigini görkezýär. Mundan başga-da, asyryň ahyryna çenli global temperaturanyň 20C ýokarlanmagy zerarly ýer yüzündäki ähli ýaşayşyň üçden biriniň ýok bolmagyna garaşylýar. Aýlawly ykdysadyýet, Zemini halas etmäge kömek edip biljek model bolup biler. Galyndysyz ykdysadyýet çyzykly çemeleşmeden has çylşyrymly bolup, ony ulanmaga ukyply we mümkin boldugyça has netijeli, ekologiýa taýdan arassa etmek üçin modeliň häzirki mehanizmlerini kämilleşdirip biljek global işçi güýjüni talap edýär. Şonuň ýaly-da, has arassa, täzelenip bilýän energiýa çeşmelerine geçmek, ekologiýa taýdan arassa ýaşayş jaýlaryny we sarp ediş usullaryny öňe sürmek, ýokarda agzalanlar aýlawly modeliň aşagyna girmese-de, dünýä derejesinde öňe sürülmeli. Şeýlelik bilen, bazar ykdysadyýetli döwletimizde ýokary ykdysady öndürijilikli ösüş kemala geler.

Y. Mergenbaýew,

*Türkmen oba hojalyk institutynyň «Kompýuter
tehnologiýasy» kafedrasynyň mugallymy*

MAGLUMATLAR BINÝADYNYDA YGTYBARLY DIZAÝN WE DOLANDYRYŞ

Maglumat tehnologiýalarynyň çalt depginde ösýän hem-de ähli pudaklara ornaşdyrylýan döwründe maglumatlar binýadyny dolandyrmak we onuň howpsuzlygyny üpjün etmek wajyp meseleleriň biri hasaplanylýar. Maglumat howpsuzlygyna abanýan käbir howplary, awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlarynyň saklanyş wagtynyň tapgyrlarynda maglumatlar binýadyny dolandyrylan ulgamlaryň programma üpjünçiligini döretmekde goýberilýän ýalňyşlyklar esasynda ýüze çykýar. Olar maglumatlar binýadyny dolandyrylan ulgamlaryň esasynda belli bir awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlary dizaýn edilende we döredilende, giriş dolandyryş ulgamy taslanylanda ulgamy dolandyrmak we goldamak, şeýle hem, adatdan daşary ýagdaýlarda ulanyjylaryň hereketlerine jogap bermek we hereket etmek; şowsuzlyklardan soň maglumatlary ätiýaçlandyrmak, arhiwlemek we dikeltmek üçin tehnologiýa amallary wagtynda, awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlaryndan çykarylanda ýüze çykýar. Bu howplary zyýansyzlandyrmak ýa-da zyýan ýetiriş ähtimallygyny azaltmak üçin birnäçe guramaçylyk, tehnologiýa we tehniki serişdeler, ygtybarly dizaýn we dolandyryş üçin tehnologiýalaryň umumy toparyna birleşdirilen çözgütler ulanylýar. Şeýle hem olar şertli ýagdaýda aşakdakylary kiçi toparlara bölünip bilner:

- ygtybarly programma üpjünçiligini ösdürmek üçin tehnologiýalar;
- awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlaryny ygtybarly dizaýny we döredilmegi üçin tehnologiýalar;
- awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlarynyň dolandyryşy üçin tehniki serişdeler we ýörite gurallar;
- hasaba alyş we howpsuzlyk amallarynyň barlagy.

Ygtybarly programma üpjünçiligini işläp düzmek tehnologiýalary, programma üpjünçiliginiň koduny döretmekdäki ýalňyşlyklary azaltmak üçin umumy çemeleşmeleri we ulgam ýadrosynyň (maglumat görkeziş kiçi ulgamy we maglumatlara giriş kiçi ulgamy) düşüňjesine we gurluşyna ilkinjyda garamagyň esasynda birnäçe anyk taraplary öz içine alýar. Kompýuter ulgamlarynyň howpsuzlyk ulgamlarynda ýüze çykarylan gowşak goralanlaryň seljermesiniň görkezişi ýaly, howpsuzlyk ulgamlary ýadrosyna we interfeýsine goşmaça ýa-da daşarky gabyk hökmünde girizilende kiber jenaýatçylar tarapyndan boşluklaryň bolmagy we tapylmak ähtimallygy ep-esli ýokarydyr.

Maglumatlar binýadyny dolandyryan ulgamlaryň programma üpjünçiligine esaslanýan ygtybarly dizaýn we aýratyn awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlaryny döretmek üçin tehnologiýalar, ulgamlaryň maglumat infrastrukturasynnda we maglumatlar binýadyny dolandyryan ulgamlar tarapyndan goldanýan model we maglumat howpsuzlygy tehnologiýalaryna esaslanýan giriş gözegçilik ulgamlarynda logiki ýalňyşlyklaryň önüni almaga gönükdirilendir. Şu nukdaýnazardan ol esasy we giň ýaýran gurluş-funksional çemeleşme hasaplanýar.

Ulanyjylaryň (predmetleriň) we maglumat ulgamlarynyň (maglumat bazalarynyň) köp sanlysynyň barlygynnda, giriş dolandyryş çyzgydy gaty çylşyrymly we bulaşyk bolup biler, bu bolsa dolandyryşda kynçylyk döredýär we logiki ýalňyşlyklar üçin şert döredýär. Bu howpy gurluş-funksional çemeleşmäniň çäginde ýeňip geçmek üçin iş toparlarynyň usuly ulanylýar.

Iş topary maglumatlar binýadyna (bazasyna) islendik umumy tehnologik gatnaşygy bolan (şuňa meňzeş amallary ýerine ýetirýän) we umumy maglumatlar bilen baglanyşykly gizlinlik parametrlerini ulanýan ulanyjylary birleşdirýär.

Ulgam dolandyryjysy, belli bir kesgitleýiş we ygtyýarlyklar toplумы bilen köpçülikleýin ulanyjy hasaplap iş toparlaryny döredip biler. Iş toparlary üçin ýörite hasaplary döretmek bilen her bir ulanyjy iş toparynyň agzasy bolmaly (razgovorodele.ru.) Iş topary üçin kesgitlenen güýçler awtomatiki usulda ähli ulanyjylara - toparyň agzalaryna elýeterlidir, bu giriş gözegçiliginiň zonal-funksional düzgüniňiň käbir elementleriniň beýanydyr. Mundan başga-da, şahsy hasabyndaky her bir ulanyjy üçin ygtyýarlyklary kesgitlenip bilner. Bu çemeleşme, köp halatda ulgamdaky giriş predmetleriniň sanyny ep-esli azaltmaga, giriş dolandyryş çyzgydyny has ýönekeý, «aç-açan» dolandyrmaga mümkinçilik berýär we şeýlelik bilen, giriş ygtyýaryny nädogry bermek ýaly logiki ýalňyşlyklaryň ähtimallygyny azaldýar. Obýekte belli bir ulanyjy, birnäçe obýektlere girmek üçin belli bir ulanyjynyň ygtyýaryndan ýokary, artykmaç ygtyýar bermek we şuňa meňzeşleri aýtmak bolar.

Iş topary tehnologiýalaryndaky maglumatlar bazasyndaky amallar ulanyjy we iş toparynyň bellikleri bilen bellenýär we şoňa görä MBDO howpsuzlyk hereketlendirijisi iki belligiň dogrulygyny barlaýar.

Iş toparlarynyň tehnologiýasyna esaslanýan giriş ulgamynyň dizaýny «ýokardan» (deduktiv) we «aşakdan» (induktiv) amala aşyrylyp bilner.

Birinji usulda, ilki bilen, ulanyjylaryň (predmetleriň) funksional gurluşyny we guramaçylyk iýerarhiýasyny seljermek esasynda iş toparlary döredilýär we topara giriş tabşyryklary edilýär. Mundan başga-da, her bir ulanyjy ulgamda hasaba alnanda, wezipelerine laýyk gelyän bir ýa-da birnäçe topara girýär. Netijede, her ulanyjy üçin onuň funksional zerurlyklarynyň we ynam aýratynlyklarynyň aýra-

tyňlyklary seljerilýär we zerur bolsa aýratyn goşmaça giriş tabşyryklary edilýär. Toparlaryň, toparlaryň we aýratyn giriş sazlamalarynyň emele gelmegi, gözegçilik etmegiň hökmany usulyna gabat gelýän ulgam dolandyryjysy tarapyndan amala aşyrylýar. Bu çemeleşme, ýalňyş giriş tabşyryklarynyň ähtimallygyny peseldýär we giriş ulgamyna berk merkezleşdirilen gözegçiligi üpjün edýär, ýöne bu, öz gezeginde, obýektleriň toparlara we şahsy ygtyýarlyklaryň köpelmegine (köpeltmek meselesi), şeýle hem artykmaç giriş mümkinçiligini döredip biler. Olar dürli toparlara gatnaşmak arkaly şol bir obýektlere (toparlaryň bir-birine gabat gelmegi degişlidir.

Iş toparlaryny taslamagyň ikinji (induktiv) usulynda, başda predmetlere (ulanyjylara) obýektlere giriş aýratyn tabşyryklary ýerine ýetirilýär. Bu ýumuşlar, ulanyjylaryň funksional zerurlyklaryny we ynam aýratynlyklaryny gözlemek we seljermek esasynda amala aşyrylýar we ulgam dolandyryjysy (mejburi giriş gözegçiligi usuly) ýa-da obýekt eýeleriniň giriş subýektleriniň aýratyn haýyşlary arkaly amala aşyrylyp bilner (meýletin giriş gözegçiligi ýörelgesi). Mundan başga-da, eýýäm ulgam dolandyryjysy tarapyndan dürli dersler üçin umumy ýa-da şuna meňzeş giriş sazlamalarynyň derňewi geçirilýär, olaryň esasynda iş toparlaryna derňew edilýär. Tapawutlandyrylan umumy giriş sazlamalary topara giriş ýumuşlary hökmünde ulanylýar. Şol bir wagtyň özünde, köp sanly predmet we obýekt bilen elýeterliligiň meňzeşligini seljermek kyn mesele we ulgam dolandyryjysy tarapyndan çözülýär.

Ulgamy dolandyrmak we goldamak işinde ygtybarlylygy we howpsuzlygy ýokarlandyrmagyň goşmaça guramaçylyk usuly, umumy dolandyryş bilen howpsuzlyk dolandyryjysynyň bölünmegi. Baş dolandyryjy ulgamyň maglumat infrazyýumini - maglumat-logiki çyzgydyny, obýektleriň (çeşmeleriň we enjamlaryň) gizlinligini kategoriýalaşdyrmak, interfeýs we gepleşik elementleri, formalar, talap kitaphanalary, sözlük-klassifikasiýa binýady, maglumat ätiýaçlygy, arhiwi gurýar, goldaýar we dolandyrýar. Howpsuzlyk dolandyryjysy, giriş dolandyryş ulgamyny - ulanyjylaryň ynam aýratynlyklaryny (giriş), aýratyn giriş tabşyryklaryny, ulanyjy giriş belliklerini hasaba almagy emele getirýär.

Ulanýjy hasaplarynyň toplumyna diňe howpsuzlyk dolandyryjysy girip biler. Bir wagtyň özünde umumy dolandyryş we howpsuzlyk dolandyryşynyň wezipelerini bir ulanyja birleşdirmäge ýol berilmeýär, bu ulgamyň ygtybarlylygyny obýektiv ýokarlandyrýar. Ýagny dolandyryjy bir sessiýada diňe bir funksiýany (rol) ýerine ýetirip biler ýagny baş dolandyryjy ýa-da howpsuzlyk dolandyryjysy.

Awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlarynyň dolandyryşy üçin tehniki serişdeler we ýörite gurallar her dürli şowsuzlyklardan soň maglumatlary dikeltmek üçin şertleri we mümkinçilikleri döretmek, awtomatlaşdyrylan maglumat ulgamlarynyň has netijeli işlemegini üpjün etmek üçin ulanylýar.

MAZMUNY

M. Serdarow. Türkmenistanyň ykdysady ösüşi	7
S. Welbegow. Türkmenistanyň döwlet statistikasynyň ösüş tapgyrlary	12
M. Sylapow. Garaşsyzlykdan galkynan eziz Watanyň	15
M. Hojagulyýew. Ykdysadyýetde sanly ulgamyň orny	19
G. Nurmammedow. Sanly ykdysadyýet – häzirki döwrüň talaby	22
R. Jepbarow. Milli ykdysadyýetiň ösüşinde daşary ýurt maýa goýumlarynyň orny	24
M. Hajyýew. Ýurdumyzyň ykdysadyýetinde bank ulgamynyň tutýan orny	27
J. Jumagylýow. Bank ulgamynyň hyzmatlary ykdysady ösüş ýolunda	30
S. Aganiýazow. Bankyň möhüm hyzmatlary	33
M. Arabow. Garaşsyzlyk — beýik gadamlaryň ganaty	36
T. Täçmammedow. Durmuş ykdysady özgertmeler ygtybarly ösüşiň esasydyr	39
S. Gurbandurdyýew. «Rysgal» paýdarlar täjirçilik bankynyň Garaşsyzlyk ýyllaryndaky batly gadamlary	42
S. Baýramow. Maýa goýum işi – ykdysady ösüşiň kepili	45
M. Datdow. Milli ykdysadyýetimiziň ösüşi	48
H. Geldimyradow. Garaşsyzlyk we Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň durnukly ösüşi	54
B. Taňryberdiýew. Milli ykdysadyýetiň köpugurly ösüşini üpjün etmekde hünär biliminiň orny	59
K. Hümmäýew. Maýyplygy bolan adamlaryň durmuşyny ýeňilleşdirmekde sanlylaşdyrmagyň orny	63
O. Ataýew. Ykdysadyýetiň diwersifikasiýalaşdyrylmagy ykdysady ösüşiň binýadydyr.	69
G. Penaýew. Türkmenistan sebitiň möhüm üstaşyr-ulag merkezi hökmünde	72
O. Geldymammedowa. Türkmenistanyň dokma senagatynyň döwrebap ösüşi	77
B. Atamanow, M. Çuriýew, A. Hojageldiýew, M. Hydyrow. Ýokary okuw mekdebinde sanly we maglumat tehnologiýalaryny ornaşdyrmak we ulanmak	81

Ö. Muhammetberdiýew. Sanly ykdysadyýetiň şertlerinde adam kapitaly bilen baglanyşykly ýüze çykýan meseleler	85
A. Ataýew. Durmuş-ykdysady ösüşi çaklamagyň usulyýet meseleleri.	87
B. Taýharow. Maýa goýum syýasatynyň diwersifikasiýalaşdyrylmagy	93
G. Romanowa. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýasy	98
A. Burunowa. Paýdarlar jemgyýetleri dolandyrmagyň aýratynlyklary.	102
J. Hanaýewa. M. Amanowa. Bank statistikasy sanly ulgamda	107
O. Söýünowa. Durnukly ösüşi üpjün etmede adam potensialyny ösdürmegiň ýollary	111
O. Meredowa. S. Orazowa. Ykdysadyýetde innowasiýalary ornaşdyrmagyň ähmiýeti. . . .	116
B. Annagurbanowa. Resminama dolanyşygynda maglumat ulgamy.	120
A. Orazgulyýew. Amaly mazmunly meseleleri sanly derňemekligiň usullary	125
G. Annaýew. Esasy serişdeleriň ulanyşynyň netijeliligini öwrenmekde faktorlaýyn usul barada	128
D. Melebaýew, M. Şamuhammedowa. Pd-n-GaAs şottki barýeriniň fotoelektrik we elektrik häsiýetleri	132
Ş. Saparowa. Türkmenistanda ulag logistika ulgamynyň sanlylaşdyrylmagy: häzirki ýagdaýy we geljekki maksatlary	138
Ş. Kerimberdiýewa. Sanly ulgamyň bilim hyzmatlaryň ösüşine täsiri	143
B. Arbabow, G. Täçmuhammedow. Türkmenistanyň agrosenagat önümçiligini bazar-innowasion ösüş ýoluna geçirmek bagtyýarlyk döwrüniň möhüm talabydyr	147
S. Hojanazarowa. Energetika pudagynyň ösüşini seljermek	152
G. Kakalyýewa. Hojalyk hasaplaşyk şertlerinde marketingiň tutýan orny	156
O. Ballyýewa. Maýa goýum jedellerini kadalaşdyrmak baradaky halkara konwensiýalarynyň ähmiýeti	159
Ý. Kakalyýew, O. Aşyrow. Gurak we yssy howada yzgaryň, duzuň we ýylylygyň geçiş derejesini çaklamakda gyraky şertleriň kesgitlenilişi	164
O. Aşyrow, S. Aşyrow. Milli ykdysadyýet we dördünji senagat rewolýusiýasy	169
M. Babaýewa. Sanly şertlerde zähmet bazaryny we bilim hyzmatlary bazaryny sazlaşykly ösdürmekde ulanylýan çemeleşmeler	173
A. Ataýew. Bmg-niň Durnukly ösüş maksatlary Türkmenistanyň durnukly ykdysady ösüşiniň kepillidir	178
B. Kakalyýew. Innowasion ykdysadyýeti ösdürmekde kiçi we orta telekeçilige maliýe goldawynyň ähmiýeti.	183

D. Ballyýew. Sanly ykdysadyýet şertlerinde eksporty nazarlaýan maş boýunça azyk toplumynyň döredilmegi	188
M. Borjakowa. Öndürijilikli zähmeti guramagyň hukuk esaslary.	192
A. Keýmirow. Býujet edaralarynda ätiýaçlyklaryň buhgalterçilik hasaba alnysynyň aýratynlyklary.	197
M. Ataýewa. Türkmenistanyň ykdysadyýetini ösdürmegiň möhüm ugry.	201
G. Şamuhamedow. Maglumat-aragatnaşyk howpsuzlygy babatynda üpjün etmegiň möhüm ugry.	205
Ý. Mämedow. Türkmenistan Durnukly ösüş maksatlaryna.	208
M. Döwletow. Syýahatçylyk ulgamynda sanly ykdysadyýeti ornaşdymagyň ähmiýeti. . . .	211
G. Ataýewa. Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň dünýä tejribesi.	215
G. Suhanowa. Ýurdy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde döwlet býujetiniň orny	219
H. Gurbangeldiýew. Syýahatçylyk pudagynyň döreýşi, ösüşi we durmuş-ykdysady ähmiýeti	223
D. Kadyrow. Türkmenistanda maliýe ulgamy giňden özgerýär	228
B. Gurbanowa. Sanly ykdysady ösüşde döwlet statistikasynyň orny	231
S. Annamuhamedow. Sanly ykdysadyýet: ösüşiň möhüm innowasion ugry	236
D. Haýytowa. Telekeçiligi karzlaşdyrmagyň mümkinçilikleri	240
A. Ýusupowa. «Françaýzing» täjirçilik hyzmaty: daşary ýurt tejribesi we milli ýörelgesi. .	245
N. Çaryýew. Garaşsyzlyk ýyllarynda bank ulgamyndaky ösüşler.	249
A. Nurow. Türkmenistanyň «Daýhanbank» döwlet täjirçilik bankynda «menzilara bank hyzmatlary» ulgamyny işe girizmek	254
B. Kakalyýew. Sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň bähbidine maýa goýum karzlary.	259
B. Berdiyew. Garaşsyz Türkmenistanyň halkara ykdysady guramalar bilen hyzmatdaşlygy . .	263
M. Mämedow. Gaz senagatynda ylmy-tehniki özgertmeler	268
S. Paýtykow. Ägirt uly galkynyş gaz káni – Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň dinamiki ösüşiniň kepillamasy.	273
H. Pirmuhamedow. Bank hyzmatlaryny sanlylaşdyrmagyň öndebaryjy dünýä tejribesi . .	277
S. Garaýajewa. Häzirki zaman multimediyä okuwlary	284
B. Myratlyýew. Kompýuter görüjiligi nazaryýetiniň ähmiýeti	287
A. Muhanow. Döwletiň salgyt syýasaty innowasion ösüşiň kepillidir	290
H. Ýazhanowa, D. Söýünow. Ykdysady meseleleri dolandyrmakda optimal usullary ulanmagyň mümkinçilikleri	295
S. Agaýew. Kiçi we orta telekeçilige degişli etmegiň jähtleri	299

R. Ataýew. Sanly ykdysadyýeti beýan edýän halkara indeksler	303
Ç.Ussaýew. Sanly ykdysadyýet – ýurduň döwlet-hususy hyzmatdaşlygyň ösüşiniň möhüm görkezijisidir	307
G.Eýeberdiýew, A.Atalyýewa. Nagt däl hasaplaşyklaryň elektron töleg gurallary.	312
S.Wekilow. Maliýe-salgyt ulgamyndaky täzeçillikleriň milli ykdysadyýetimiziň netijeliligine ýetirýän oňyn täsiri	318
A. Arlanowa. Durmuş-ykdysady ulgamlaryň sanly transformasiýasynyň faktorlary we şertleri	322
O. Atdaýewa. Sanly ykdysadyýet şertinde kärhanalaryň innowasiýa işini dolandyrmagyň çemeleşmeleri we ýörelgeleri	328
O. Çaryýewa. «Awaza» – ösüşinň öndebaryjy zolagy.	334
S. Diwanow, B. Goçmyradow. Ipoteka şertnamasy halkyň bähbidine gulluk edýär	339
M. Hapyzowa. Ykdysady ösüşde ahlak gymmatlyklarynyň orny	343
A. Garryýew, D. Mowlamow. Maýa goýum töwekgelligiň matematiki seljermesi.	347
A. Orazmuhammedowa. Pudaklary döwrebap dolandyrmakda gözegçiligiň identifikasiýa belgileri bilen belgilemek ulgamlaryny döretmegiň ähmiýeti	352
M. Öwezowa. Durmuş syýasaty – döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugry.	357
Ý. Saparow. Türkmenistanyň maliýe ulgamyna usulyýet taýdan çemeleşme	361
B. Taganow. Internet torunda telekeçilik işiniň geljegi we milli modeli emele getirmek	365
A.Hojanepesowa, Ý.Gurbanow. Importyň ornuny tutýan – eksporta niýetlenen önümleri öndürmek syýasatynyň netijeliligi	370
A. Mommyýew. Galyndylary dolandyrmagyň dünýä tejribesi we Türkmenistanda ornaşdyrylyşy	375
A. Öwezowa. Bilimi ekologiýalaşdyrmagyň maksatlary	380
A. Artykowa. Söwda ulgamyny sanlylaşdyrmakda emeli intellektiň tutýan orny.	384
H. Hajygurbanow. Sanly bilim ulgamy - döwletiň berk binýadydyr.	390
M. Myradowa. Türkmenistanyň banklarynda goýum amallarynyň aýratynlyklary	397
P. Ekäýew. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde durmuş syýasatyny kämilleşdirmekde döwletiň tutýan orny.	400
Ş. Annaýewa. Energetika pudagyny sanlylaşdyrmagyň innowasion özgertmeleri	404
G. Myradow, A. Nazarow. Ýurdumyzyň milli ykdysadyýetine maýa goýmagyň ähmiýeti	407
B. Gurbansähedow. Töleg ulgamynyň ösüş meýilleri	411
G. Taganowa. Gymmatly kagyzzar bazary – ykdysady ösüşinň faktory hökmünde.	417

S. Daňatarowa. Bütindünýä bäsleşige ukyplylyk indeksi we onuň Türkmenistanyň ykdysady ösüş syýasatynda beýany	420
Ş. Orazmämmedowa. Daşky gurşawa zyýansyz maýa goýum taslamalaryň ykdysady aýratynlygy	424
G. Akyýewa, N. Nobatowa. Telekeçilikde maliýe-ykdysady seljerişniň esasy programmalaýyn önümleriniň mümkinçilikleri	429
A. Nazarowa. Türkmenistanda innowasiýalara esaslanyp bank hyzmatlarynyň ösüşi.	434
M. Amanowa, A. Tuwakowa. Garaşsyzlyk ýyllarynda gazna biržasynyň kämilleşmeginiň esasy ugurlary	439
G. Annamämmedowa, O. Çaryýewa. Döwrebap tehnologiýalar - importyň ornuny tutýan önümçiligiň ösüş binýady	443
O. Saparowa, S. Rahmanow. Sanly tehnologiýalara esaslanýan döwrebap bank hyzmatlary	448
J. Astakowa, O. Kakabaýew. Döredilen mümkinçilikler we kämil hyzmatlar	452
Ş. Akyýewa, D. Geldiýewa. Türkmenistanyň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmagyň esasy ugurlary	457
D. Amannazarow, M. Annamammedowa. Ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde telekeçilik işiniň orny.	461
G. Gurbanmyradow, A. Ýegenowa. Kiçi we orta telekeçilikde serişdeleri tygşytlamakda bulutly tehnologiýalaryň ähmiýeti	465
B. Mesow. Türkmenistanyň halkara maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlygy	468
P. Çaryýew. Türkmenistan bilen Bütindünýä gümrük guramasynyň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ähmiýeti	472
R. Bäşimow. Türkmenistan bilen Aziýa ösüş bankynyň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ähmiýeti	476
S. Myradowa. Garaşsyzlygymyzyň berk binýady-milli ykdysadyýetimizi diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek	480
M. Akjaýewa. Türkmenistanda sanly ykdysadyýet we dünýä ýurtlarynyň tejribeleri	483
A. Akjaýew. Garaşsyzlyk bagtyýarlyk şuglasy.	488
N. Ýagmyrow. Türkmenistanda maliýe-bank ulgamynyň we daşary ykdysady gatnaşyklaryň ösüşi	493
Ş. Akynyýazowa. Ýurdumyzyň ulag ulgamy ösüşlere beslenýär.	497
M. Atajanowa. Ulag hyzmatlaryny ösdürmek üçin marketing strategiýalary	503
Ý. Myradow. Sanly ykdysadyýetiniň bank ulgamyny ösdürmekdäki orny	507
O. Hatjýewa. Ykdysadyýet ugry boýunça bilim alýan talyplar üçin innowasion tehnologiýalary ulanmak	512
G. Joraýew. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmek durnukly ösüşiň möhüm şerti	516

O. Kullyýewa. Ykdysadyýeti sanlylaşdyrmak ýurdumyzy ösdürmegiň möhüm guralydyr . .	520
O. Aýnazarowa, H. Nyýazgeldiýew. Ulag-logistika ulgamy milli ykdysadyýetimiziň döwrebap ösüşleriniň binýady	523
B. Ýagmyrow. Sanly ykdysadyýetiň innowasion ösüşi	528
D. Agajanow. Sanly tehnologiýalar we olary ornaşdyrmagyň ähmiýeti	533
A. Agaýew, E. Hydyrow. Sanly maglumatyň goraglylygyny gazanmakda «Maglumaty şifrleýji we heşleýji ulgam» atly programma üpjünçiliginden peýdalanmagyň aýratynlyklary	538
Ş.Allakulyýew, M.Daňatarowa, O.Muhammedowa. Energetika pudagynda sanly ykdysadyýetiň orny	544
M. Majekowa, O. Atajanowa. Banklaryň karz syýasaty kämillik ýolunda	548
M. Baýramow. Oba hojalygyna sanly ykdysadyýeti ornaşdyrmagyň aýratynlyklary	553
Ý. Baýramdurdyýew. Telekeçilikli başlangyçlar ykdysadyýetdäki hem-de bilim ulgamyndaky ösüşleriň kepillidir	557
G. Ýazmedowa. Galyndysyz ykdysadyýet	562
Y. Mergenbaýew. Maglumatlar binýadynda ygtybarly dizaýn we dolandyrys	566

TÜRKMENISTANYŇ
MALIÝE WE YKDYSADYÝET MINISTRLOGI

«GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDA DURMUŞ -YKDYSADY ÖZGERTMELER»

atly ylmy-amaly maslahatyň tezisler ýygyndysy

Redaktorlar

B. Ataýew, D. Hallygylyjow,

A. Aşyrowa, O. Garajayewa

Surat redaktory

O. Çerkezowa

Teh. redaktor

O. Nurýagdyýewa

Kompýuter bezegi

M. Atajanowa

A – 107708

Çap etmäge rugsat edildi 17.09.2021.

Ölçeği 70x100¹/₁₆. Edebi garniturasy.

Şertli çap listi 46,8. Hasap-neşir listi 40,58. Şertli reňkli ottiski 122,25.

Çap listi 36,0. Sargyt № 3026. Sany 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.

744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.

744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.